

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

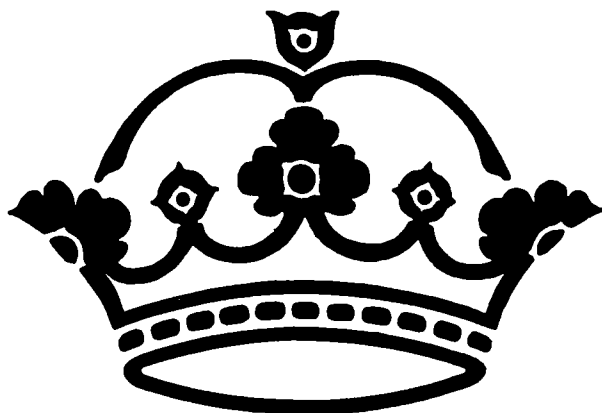
FUND OG FORSKNING

BIND 44 • 2005

DET KONGELIGE BIBLIOTEK • KØBENHAVN

FUND OG FORSKNING

BIND 44

2005

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

FUND OG FORSKNING

Bind 44

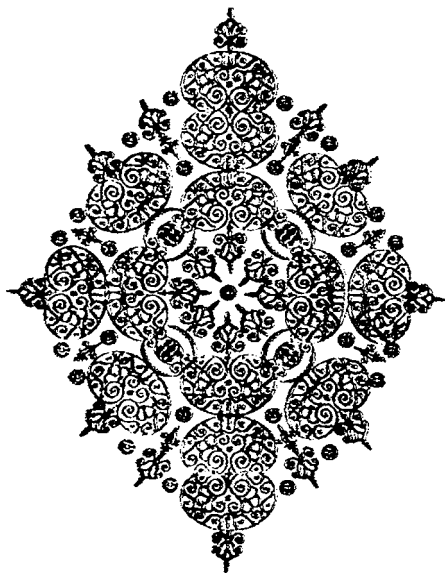
2005

FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 44

2005

With summaries

København 2005

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 382

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek
Om titelvignetten se s. 360

Redaktion: John T. Lauridsen

Trykt med støtte fra professor, dr. phil. Carl Ross' Mindelegalt
til fordel for Det Kongelige Bibliotek

Dette papir overholder de i ISO 9706:
1994 fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Produktion: Richard Larsen Grafisk

ISSN 0060-9896
ISBN 87-7023-712-3

INDHOLD

ERIK PETERSEN: LIVIANA. Titus Livius' Romerske Historie i tabte, hele og dele af håndskrifter i Danmark	7
MAGDALENA LINDSKOG MIDTGAARD: Medeltida bokband i Det Kongelige Biblioteks samling. En preliminär undersökning	43
MORTEN FINK-JENSEN: De lærde dybvader. Bogtryk og samfundskritik i det 16. og 17. århundrede	63
ROLENA ADORNO AND IVAN BOSERUP: Gua Poma and the Manuscripts of Fray Martín de Murúa: Prolegomena to a Critical Edition of the Historia del Perú.....	107
BADELOCH NOLDUS: Loyalitet og forræderi. Agenter i Danmark og Nederlandene i den svenske rigskansler Axel Oxenstiernes tjeneste	259
RUTH BENTZEN: Lord Harley og grev Thott. En studie i nogle af Det Kongelige Biblioteks bind og bøger fra Harleys og Thotts bogsamlinger	277
HENRIK HORSTBØLL: Bolle Willum Luxdorfs samling af trykkefrihedens skrifter 1770-1773	371
JON STEWART: Poul Martin Møller. Et nyt fund	415
INGER SØRENSEN: Hensigten helliger midlet. Om Musikforeningens Ouverture-konkurrence 1840	425
KNUD ARNE JÜRGENSEN: Den store kunstnergeneration 1805. Teatersamarbejdet mellem Andersen, Bournonville og Hartmann	439
AAGE JØRGENSEN: Den litterære nobelpris og filosofferne, med særligt henblik på Harald Høffdings kandidatur 1911-16.....	465
<i>Anmeldelser</i>	
PETER ZEEBERG: <i>Heinreich Rantzau. A Bibliography.</i> 2004. Af Harald Ilsøe	497

GORDON ALBØGE: <i>Blicher og samfundet</i> . 2004. Af Niels Barfoed.....	506
ULF HAXEN: <i>Det lille mirakel</i> . 2003. Af Eva-Maria Jansson.....	510
Om forfatterne.....	519
Personregister	523

Indholdsregistre til *Fund og Forskning* 1-42, 1954-2003, findes i 43, 2004.

LIVIANA
TITUS LIVIUS' ROMERSKE HISTORIE
I TABTE, HELE OG DELE AF HÅNSKRIFTER I DANMARK

AF

ERIK PETERSEN

Det er et af historiens uundgåelige paradokser, at Titus Livius, der brugte sit liv på at skrive historie, i eftertiden fremstår som stort set uden historie. Næsten intet vides om ham, knap nok hans fødsels- og dødsår.¹ Han voksede op i den sene romerske republikke tid og døde i den tidlige kejsertid. Han blev født og døde i *Patavium*, det nuværende Padua, men opholdt sig som voksen også i Rom. Hans patavinske baggrund prægede ifølge en lidt ældre samtidig hans sprog,² en påstand det er svært at se berettigelsen af, når man læser Livius' nøgterne og civiliserede latin. Kun i ganske få, diskrete glimt kommer han til syne som person i det monumentale værk, der blev hans adgang til berømmelse. *Ab urbe condita*, "Fra byens grundlæggelse" bestod af ikke færre end 142 bøger, da Livius døde, og dækkede Roms lange historie fra grundlæggelsen frem til imperiet i Livius' samtid, en periode på trekvart årtusinde. Det er et af de mest omfattende værker, der kendes fra den romerske oldtid, men tillige et af dem, eftertiden har mistet mest af. Mere end tre fjerdedele er gået tabt undervejs i værkets egen komplicerede historie siden oldtiden, men selv i den skikkelse, vi har tilbage, er det et af de mest omfattende enkeltværker fra oldtiden. Bevaret er bøgerne 1-10 og 21-45, i alt 35 bøger, svarende til hele første, tredje, fjerde samt det halve af den femte dekade, betegnelsen for den enhed af 10 bøger, som værket siden senantikken har været inddelt i.

De enkelte dekader har hver deres overleveringshistorie.³ En historie med undertiden risikabelt spinkle tråde, der let kunne have forårsaget større tab

¹ Ifølge Hieronymus, der levede 400 år senere, er han født i 59 f.Kr. og døde 17 e.Kr. For en kristisk gennemgang af de sparsomme kilder til Livius' liv se R. M. Ogilvie: *A commentary on Livy, books 1-5*, Oxford 1965, s. 1-5.

² C. Asinius Pollio fandt ifølge Quintilianus (*Inst. Orat.* I.5.56 & VIII.1.3) hvad han betegnede som *Patavititas*, dvs. et lokalt paduansk præg, i Livius' prosa.

³ Jf. L. D. Reynolds' artikel om Livius i *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, edited by

end det blev tilfældet men også med lidt held kunne have bevaret mere. En historie, som også har forgreninger til Danmark og både belyser og belyses af håndskrifter i Det Kongelige Bibliotek. Han syner ganske vist ikke af meget: blandt de 115 håndskrifter med tekster skrevet på latin i den romerske oldtid, som Ellen Jørgensen beskriver i sin katalog over bibliotekets latinske håndskrifter fra middelalderen,⁴ finder man kun en enkelt Livius. Men Jørgensens katalog giver ikke et retvisende billede. Et enkelt uanseligt, men vigtigt blad befandt sig på biblioteket, men var endnu ikke kendt eller fundet betydeligt nok, da hun skrev sin katalog. En hel dekade kom først til biblioteket efter at katalogen var udkommet. Livius blev i senmiddelalderen oversat til fransk, og også af oversættelsen ejer biblioteket en dekade og et enkelt vigtigt blad. En omfattende samling af kilder, som alle er kommet til Danmark udefra. Danskerne selv kunne have forøget antallet af bevarede dekader flere gange, dersom sejlivede og tilsyneladende troværdige underretninger om en ældgammel Livius i Sorø var blevet bekræftet af håndgribelige pergamenter. I givet fald var de nok endt i Firenze eller Rom og ikke i København, men ingen vides at have set dem siden 1400-tallet.

Fragmentum Corbeiense. Et blad af en kodex fra Corbie

Det ældste *Livianum* på Det Kongelige Bibliotek er et fragment af et enkelt blad, det eneste bevarede af et håndskrift med Livius' første dekade. Det er fremstillet i midten af 800-tallet, og dermed tillige et af bibliotekets ældste klassikerhåndskrifter. Det overlevende blad er skåret i to omtrent lige store stykker, et øvre, som nu har signaturen Fragm. 2813, og et nedre med signaturen Fragm. 2814. Bladet har i sin slidte fremtoning ikke bevaret meget af den monumentale karakter, det oprindelige håndskrift har haft. Ikke desto mindre har det betydelig interesse, både som kilde til Livius' tekst og dens overlevering og som kulturhistorisk dokument.

Bladet har, da det var intakt, rummet teksten fra *Ab urbe condita* II.7.7 (*submissa sibi*) til II.11.8 (*egressus ipse*), i alt ca. 1200 ord, fordelt på to spalter på begge bladets sider. Mange af ordene er imidlertid gået tabt på grund af beskæringer, dels horisontalt i den ydre spalte, der har fjernet et par ord i hver linje, dels i bladets vertikale midte, hvor mellem 4 og 9 linjer helt eller delvist er gået tabt. I sig selv betydelige skader, der er forøget dramatisk af, at det meste af versosiden er dækket af en mere eller mindre massiv rød farve, der stammer fra bladets tidligere anvendelse i et bogbind. En ikke ringe del af den tekst, der ikke kan

L. D. Reynolds & al., Oxford 1983, s. 205-214.

⁴ *Catalogus codicum Latinorum medii ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis*, 1926.

læses fra bladet, kan dog kaldes frem ved hjælp af moderne teknik. En beregning af bevarede og tabte dele af teksten viser, at siderne har haft 37 skrevne linjer i hver af de 2 spalter. Den intakte spaltebredde er ca. 9,3 cm, mens der i den beskårede spalte er ca. 7 cm tekst. Afstanden mellem spalterne er ca. 1,7 cm. På det bredeste sted måler stykkerne ca. 20 cm, på det smalleste ca. 19 cm. Afstanden mellem linierne er nu ca. 0,5 cm, men har oprindeligt været lidt større, da folder i pergamentet har fået dette til at krympe. Teksten er skrevet i smukke og egale karolingiske minuskler af en trænet skriver.

På bladets sammenstykkede sider kan man læse Livius' beretning om to forbillige mænd fra den romerske republiks allertidligste år. Teksten fører os tilbage til 509 f. Kr., året efter fordrivelsen af den sidste konge fra Rom. Den begynder på det sted i 2. bog, hvor konsulen Publius Valerius har bygget et hus på toppen af højen Velia – til folkets fortrydelse, for derved kom hans bolig til at ligne en borg og han selv en konge. Valerius afviser rasende beskyldningen i en tale til folket, river efterfølgende sit hus på Velia ned, bygger et nyt på et niveau, der ligger under folkets, og han fremsætter love, der med al tydelighed viste, at han ikke søgte at tilegne sig en konges magt. Alt sammen gjorde det ham så populær, at man gav ham tilnavnet Publicola, Folkets dyrker og ven. Kongetitlen var for altid kompromitteret i Rom. Men Roms sidste konge, Tarquinius Superbus, var endnu i live og havde søgt tilflugt hos Lars Porsenna, konge i Clusium. Kongen med det dansklydende fornavn var etrusker ligesom Tarquinius, og lod sig let overtale af den fordrevne konge til at angribe romerne. Livius er nu nået til året 508 f. Kr., der havde ovennævnte Publius Valerius og Titus Lucretius som konsulere. Af frygt for ikke at kunne mobilisere de skrækslagne borgere mod fjenden, overøste senatet folket med gaver, der skulle holde det i ro, bl.a. skattefritagelse til de fattige: sørgede de blot for at bringe børn til verden, betalte de nok! Taktikken lykkedes, folket stod sammen med dets ledere.

Livius' beretning om den efterfølgende krig må man læse gennem det røde lag, der er påført fragmentets versoside. Her kan man lige netop skimte navnet på den romer, der har hovedrollen som helt hos Livius, Horatius Cocles. På et kritisk tidspunkt, da Porsennas styrker forsøgte at indtage en strategisk vigtig bro over Tiberen, trådte Cocles i karakter og blev den, der reddede Rom. Mens han selv kæmpede på angribernes side af floden, befalede han sine egne at bryde broen ned og derved spærre fjenden adgang. Da broen brød sammen bad Cocles en højtidelig bøn til flodguden Tiber om at tage nådigt imod ham; han kastede sig i bølgerne og svømmede under en regn af fjendens kastevåben uskadt over til romerne. Horatius Cocles blev hyldet for sin dåd og modtog som tak bl.a. et stykke land så stort som han kunne nå at pløje omkring på en dag.

Ellen Jørgensen var den første, der identificerede fragmentets indhold. Det er som nævnt ikke beskrevet i hendes katalog over bibliotekets latinske håndskrifter, men notitser på fragmentet og dets omslag er skrevet i hendes karakteristiske

hånd.⁵ Fragmentet er formentlig blevet fremdraget sidst i 1920erne eller begyndelsen af 1930erne. Kendt for en videre kreds blev det i 1938, da den tyske palæograf Paul Lehmann omtalte det som en af mange faglige frugter, han havde samlet under sine rejser til skandinaviske biblioteker.⁶ Lehmann karakteriserede skriften som en regelmæssig fransk minuskel, daterede fragmentet til omkring år 900 ("saec. IX ex. oder X in."), og forsøgte ikke at bestemme dets oprindelsessted nærmere. Han kollationerede ikke teksten, men opfordrede kommende udgivere af Livius til at gøre det.⁷

Paul Lehmanns knappe analyse blev siden uddybet af både palæografer og filologer. Den gav, pudsigt nok, også anledning til, at fragmentet af ikke-tyske forskere blev citeret med fejlagtig kildeangivelse. Lehmann beskriver indledningsvis fragmentet som "2 til dels med rødt overmalede pergamentstykker," på tysk: "2 z. T. rot übermalte Pergament-Stücke." Italieneren Giuseppe Billanovich fik ikke rigtigt fat i den ellers klare formulering og gjorde i en afhandling om overleveringen af Livius' værk Lachmanns forkortelse til håndskriftets signatur: "MS. 2 z T."⁸ Som sådan citeres det også af briteren Robert Maxwell Ogilvie, den første, der underkastede fragmentet en tekstkritisk analyse og bestemte dets plads i overleveringen. Ogilvie havde skaffet sig fotografier af fragmentet i København, og tillagde det stor betydning: "this new text is of great importance for the recensio; it is a pity that so little of it survives."⁹ Senere skaffede i øvrigt også Billanovich sig fotografier og publicerede som den første et stykke af fragmentet i faksimile.¹⁰

Fotografier løste ikke problemerne med tydingen af teksten på fragmentets mest hærgede områder. Det kan illustreres med førnævnte Horatius Cocles, hvis navn som nævnt kan skimtes under den røde farve i ydre spalte på Fragm.

⁵ På Fragm. 2814 recto: "Joan. Vaudus: Variarum quaestionum libri II. 1595"; på omslaget: "Livius-Fragment (Liber II)."

⁶ Lehmann havde besøgt Det Kongelige Bibliotek første gang i 1934. Han vendte tilbage i oktober 1937, hvor han brugte en uge specielt på at studere fragmenter, herunder Livius-bladet; jf. hans *Skandinavische Reise Früchte*, NF, 2. Nachlese 3, *Nordisk Tidsskrift for Bok- och Biblioteksväsen*, 25, 1938, s. 249.

⁷ Lehmann 1938, s. 252. Jvf. også samme forfatters *Fragmente*, München 1944 (= *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Abteilung*, NF, Heft 23), s. 5 ("saec. IX/X").

⁸ Giuseppe Billanovich: *Petrarch and the Textual Tradition of Livy*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 14, 3/4, London 1951, s. 148. – Billanovich, hvis viden om fragmentet beroede på Lehmann, daterer det overraskende til "about the tenth century."

⁹ The Manuscript Tradition of Livy's First Decade, *The Classical Quarterly*, N. S., VII.1, 1957, s. 72.

¹⁰ La biblioteca papale salvò le Storie di Livio, *Studi Petrarceschi*, Nuova serie 3, Padova 1986, tav. 1 (rectosiden af Fragm. 2813); fragmentet er omtalt (med korrekt signatur) s. 3-4 & 11-12. Det dateres til "s. IX ex."

2813 verso. Navnet forekommer i slutningen af 10. linje, hvor der, som jeg tyder det, står *oratius cocles* (II.10.2). De små begyndelsesbogstaver betyder i denne sammenhæng ikke noget: i håndskrifter fra 800-tallet er der ikke konsistens i brugen af store og små bogstaver. Værd at mærke er det måske, at *oratius* er skrevet uden h / H. Det er dog ikke noteret i det kritiske apparat hos Ogilvie, som til gengæld citerer fragmentet – som han refererer til som *K* – for formen *cogles*, som altså er hans tydning af de grafiske elementer.¹¹ Min uenighed med Ogilvie gælder ikke alene tydningen af det fjerdesidste bogstav, men også navnets begyndelse, som jeg læser som *clo* og ikke *co*.¹²

Hvad er navnet da på den romerske helt, *oratius cocles*, *cogles* eller *Horatius Cocles*? Med stor sikkerhed det sidste, men det gør ikke spørgsmålet om fragmentets læsemåde irrelevant, for den afvigende form kan bidrage til at bestemme fragmentets placering i overleveringen. I den sammenhæng er formen *cocles* interessant, fordi den ligger tæt op ad en variant i et håndskrift fra det 10. århundrede, en *codex Harleianus* i British Library.¹³ Ogilvie citerer denne kilde, som han forkortet kalder *H*, for varianten *docles*, hvor *d* kan afspejle en skrifters fejllæsning af *cl*. Om fejllens opståen kan der indtil videre kun gisnes: den kan skyldes et fælles forlæg, men kan i princippet også afspejle at skriveren af *H* har haft adgang til *K*. Ogilvie bemærkede selv den tætte sammenhæng, der generelt kunne iagttages imellem *K* og *H*, som han definerede som en særlig gren i overleveringen. Hertil henregnede han også en senere opdaget tredje kilde, *W*, et enkelt dobbeltblad fra det 11. århundrede, hvori dog den del af teksten, der er indeholdt i fragmentet i København, er gået tabt.¹⁴ Gengivelsen af *Horatius Cocles*' navn i de to håndskrifter er et yderligere indicium for den tætte forbindelse mellem *K* og *H*.

Ogilvies ærgrelse over, at ikke mere af det oprindelige håndskrift er bevaret, kan man kun dele, og ikke blot som filolog. Fragmentet viste sig nemlig at have lige så stor interesse som palæografisk dokument som den, Ogilvie tillagde det som tekstvidne. Det påviste Paul Lehmanns elev, Bernhard Bischoff i en afhandling i 1961,¹⁵ hvori han bestemte fragmentets oprindelsessted til Corbie

¹¹ *Titi Livi ab urbe condita*, I: libri I-IV, Oxford 1974, s. 87. Fragmentet er beskrevet i udgavens praefatio s. x-xi.

¹² Navnet optræder yderligere ét sted i teksten (II.10.11), i indre spalte af Fragn. 2813 verso kopieret som det midterste ord i 4. linje. Desværre er den røde farve så kraftigt dækkende, at bogstaverne kun kan anes ved gennemlysning af pergamentet. Ikke desto mindre mener jeg her at se begyndelsesbogstaverne *clo* bekræftet.

¹³ British Library, Ms. Harley 2672, forkortet *H*. Håndskriftet har tidligere tilhørt Nicolaus Cusanus.

¹⁴ Se Ogilvies udgave, praefatio, s. ix-xi. *W*, som tilhører det Hessiske Staatsarchiv i Marburg og først blev kendt i 1971, rummer et tekststykke fra slutningen af 5. bog og begyndelsen af 6. bog.

¹⁵ Hadoardus and the Manuscripts of Classical Authors from Corbie, *Didascaliae, Studies in Honor of Anselm M. Albareda*, ed. Sesto Prete, New York 1961, s. 41-57; publiceret på tysk i Bernhard Bischoff:

og desuden daterede det et halvt århundrede tidligere end Lehmann havde gjort, til perioden fra ca. 850 til ca. 870, mens Hadoard var ansvarlig for klostrets bibliotek, *custos librorum*. På hans tid blev der i Corbie, som da allerede ejede en betydelig samling af bøger fra endnu ældre tider, kopieret i stribevis af latinske klassikere – Bischoff publicerede en liste på 35 helt eller delvist bevarede håndskrifter, herunder fragmentet i København.¹⁶ Når han på grundlag af dettes enlige, læsbare side kunne bestemme det som hørende til gruppen, var det ikke mindst fordi han kunne sammenligne det med et andet Livius-håndskrift fra Corbie, en *codex Mediceus* i Firenze med 3. dekade,¹⁷ hvis mål og skriftbillede svarer nøje til fragmentets.¹⁸ Fragmentet i København har med andre ord været en del af en større Livius, der i hvert fald har omfattet første og tredje dekade, muligvis mere.

Hovedparten af håndskrifterne i Corbie-klostret blev i 1638 overført til Saint-Germain-des-Prés i Paris, hovedsædet for Maurinerkongregationen, som Corbie tilhørte i 1600-tallet. Under revolutionen blev Saint-Germain-des-Prés' håndskrifter overført til Bibliothèque Nationale. Den russiske diplomat P. Dubrowski (1754-1816) havde dog held til at erhverve en betydelig samling af håndskrifterne fra Saint-Germain-des-Prés, herunder 30 af dem, der kom fra Corbie. De er nu i Skt. Petersborg. De håndskrifter, der endnu befandt sig i Corbie, blev ved klostrets nedlæggelse i 1791 overført til Amiens.¹⁹ Mange håndskrifter fulgte imidlertid ikke samlingens hovedstrømme, og bl.a. Livius havde forladt Corbie længe inden bibliotekets successive opløsning. Den netop nævnte *codex Mediceus* med 3. dekade var i Firenze allerede i renæssancen.²⁰ At også håndskriftet med den 1. dekade havde forladt Corbie inden overførslen af håndskrifterne til Paris i 1638, fremgår af, at fragmentet allerede da var i Danmark.

Mittelalterliche Studien I, Stuttgart 1966, s. 49-63.

¹⁶ Bischoff 1961, s. 52-54 & 1966 s. 58-60; i listen medtages "jene Handschriften klassischer Autoren ... die auf Grund ihres paläographischen Characters dem Corbier Skriptorium der Mitte und des dritten Viertels de IX. Jahrhunderts und vielleicht noch einiger Jahre danach sicher zugewiesen werden können."

¹⁷ Bibl. Laurenziana, Plut. 63.20; jf. A. M. Bandinius: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, II, Firenze 1775, col. 694f. En side af håndskriftet er gengivet i faksimile i Émile Chatelain: *Paléographie des classiques latins*, II, Paris 1884-1892, planche CXVIII.

¹⁸ Bischoff 1961, s. 52 & 1966 s. 58. Jf. tillige Bernhard Bischoff: *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)*. Teil I: Aachen – Lambach, ed. Birgit Ebersperger, Wiesbaden 1998, s. 413 no. 1992, & s. 261 no. 1233, samt Birger Munk Olsen: *L'Étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, 2, Paris 1985, s. 6 & 11.

¹⁹ Om biblioteket i Corbies historie, jf. Leopold Delisle: *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, II, Paris 1874, s. 104-141.

²⁰ B. L. Ullman & P. A. Stadter: *The Public Library of Renaissance Florence. Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*, Padova 1972, s. 220f.

Fragmentet har været brugt i bindet omkring Det Kongelige Biblioteks eksemplar af Joannes Vaudus, *Variarum quæstionum libri II*, Frankfurt 1595.²¹ Bogen er blevet ombundet i Christian X's regeringstid (1912-1947). Uheldigvis er der ikke bevaret noget som helst spor af det tidligere bind, ligesom der ikke er efterladt skriftlige optegnelser om det. Bogen har tidligere tilhørt Erik Krabbe, der har skrevet sit navn på forsatsbladet: "Erik Krabbe C.," dvs. Erik Krabbe, Christens søn. Erik Krabbe blev født i 1593. Efter skolegang i Sorø studerede han i udlandet i nogle år, bl.a. i Marburg, hvor han blev immatrikuleret 1613.²² Han ses at have været i Frankfurt i 1615 og i Paris 1619.²³ Samme år vendte han tilbage til København, hvor han var sekretær i kancelliet frem til 1623. I 1626 fik han til opgave at forvalte stillingen som kongens agent i Sverige, og rapporterede i denne egenskab i 1627 fra Stockholm om et skib, der afgik til Lübeck med en hemmelig last af våben. I 1630 blev Krabbe landsdommer i Skåne, i 1633 lensmand i Kristianopol, en post han besad i ni år. Sine sidste år tilbragte Erik Krabbe på jyske jorde og gårde, som han jævnligt måtte pantsætte og frasælge. Han døde dybt forgældet i 1659.

Det interessante spørgsmål i forbindelse med Livius-fragmentet er naturligvis, om det er Erik Krabbe selv, der har ladet bogen indbinde i det nu sporløst borttagne bind og altså dertil har anvendt et blad fra en gammel Livius-kodex. Og i forlængelse heraf, om han har ladet det gøre i Danmark. Et endegyldigt svar kan på det givne grundlag ikke gives, men det kan dog påpeges, at Krabbe som embedsmand har befundet sig på steder, hvor det var gængs rutine at genbruge gamle pergamentblade fra middelalderen til omslag og indbinding af arkivalier. Af bladene i Det Kongelige Biblioteks fragmentsamling har en meget stor andel været brugt på denne måde i 1500- og 1600-tallet. Af syv fragmenter, der har været brugt til omslag om regnskaber i Kristianopol, er et påskrevet i Erik Krabbes tid,²⁴ de øvrige umiddelbart før og efter.²⁵ Livius-fragmentet kan Krabbe således godt have fundet på sin arbejdsplads, uden at have ænset dets indhold eller haft begreb om dets betydning. Men selv hvis denne plausible antagelse holder, er det ikke givet, at fragmentet har befundet sig i Danmark også i århundrederne før. Proveniensen for hovedparten af de fragmenter, der er blevet brugt som indbindingsmateriale omkring arkivalier i Danmark, er ukendt, og mange af bladene er formentlig først kommet til landet efter

²¹ Katalogsignatur 102, 94.

²² Om Erik Krabbes liv og karriere, se Jens E. Olesen: Den uheldige Erik Krabbe til Strandbjerggaard, *Struerfolk*, 1, 1986, s. 36-47.

²³ Jf. Vello Helk: *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Med en matrikel over studerende i udlandet*, 1987, s. 281.

²⁴ Fragm. 783, med arkivalier fra året 1635.

²⁵ Fragm. 2050, Fragm. 842-844 & Fragm. 2379-2380.

middelalderen. Det kan derfor ikke bevises, at fragmentet i København er den sidste rest af et Livius-håndskrift, der kom til Danmark allerede i middelalderen, men også uden beviselig tilknytning kan fragmentet belyse danskernes historie. Fragmentet er kilde til en tekst, men også vidnesbyrd om arbejdet i skriptoriet i et af 800-tallets vigtigste klostre; det er på alle måder et fuldgældigt udtryk for den karolingiske kultur, der fik så stor betydning for det meste af det vestlige Europa. Det var den, Ansgar forsøgte at bringe til Norden. Det var i hans gamle kloster, Hadoard og hans hjælpere sad og kopierede tekster fra oldtiden. Det var i Corbie han selv havde lært at læse og skrive, og det var her han som ung munk fungerede som *scholasticus*, leder af klosterskolen.²⁶ Det var Corbies kultur og idealer han førte videre til datterklosteret Ny Corvey i Sachsen. Og det var den han bragte med sig på missionen i Norden – som ikke alene var et spørgsmål om at bringe hedningene den kristne tro og kristne holdninger, men også om at lære de kundskabsløse at læse latin, at kende Roms historie og at skrive karolingiske minuskler. Det er bl.a. hvad man kan lære af det slidte fragment fra Corbie i København.

Decem decades. Et hundrede savnede bøger i Sorø

Corbie-fragmentet er den sidste rest af et håndskrift, som ingen synes at have bemærket i mere end tusinde år. Fragmentet er det håndfaste bevis på at håndskriftet har eksisteret. Ingen rest bevidner håndfast eksistensen af en Livius i Sorø, som imidlertid i høj grad blev bemærket og igennem årtier skabte forhåbning og frustration hos renæssancens humanister. Hele ti dekader var der ifølge forlydende tale om – mere end tre gange mere af teksten end man hidtil havde kendt. Selv garvede humanister, der allerede havde gjort betydningsfulde fund af klassiske tekster i de gamle klosterbiblioteker, anede en sensation. Blandt dem var Poggio Bracciolini, som bl.a. havde gravet Quintilian frem af støvet i Skt. Gallen i 1416. Det er først og fremmest i Poggios breve at historien om Livius i Sorø kan følges.

I begyndelsen af 1428 meddeler Poggio i et brev til vennen Niccolò Niccoli i Firenze, at der til Rom er kommet en mand, der hævder at han har set 10 dekader af Livius, i to store, aflange bind, skrevet "med longobardiske bogstaver;" at der i titlen i det ene bind står, at indholdet er Livius' ti dekader; og at den tilrejsende, der ikke er navngivet i brevet, selv har læst noget af teksten i de to bind. Bindene befinder sig i "cistercienserklosteret i Sorø, ca. 2 tyske mil fra Roskilde, kun lidt

²⁶ Vedr. Corbie og klostrets brug og produktion af bøger på Ansgars tid henvises generelt til David Ganz: *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Sigmaringen 1990; Livius-fragmentet er nævnt s. 58 & 153. Se endvidere Birger Munk Olsen: *L'Étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, 3.1, Paris 1987, s. 83-89, om fragmentet s. 87.

mere end en dagsrejse fra Lübeck.” Der havde Medici’erne forbindelser, og Poggio tilskynder sin ven til at få Cosimo de’ Medici til snarest muligt at skrive til Gherardo de Bueri for at få denne til at rejse til klostret.²⁷ Niccolò Niccoli inkluderede i 1431 Livius i en liste over klassikertekster, der skulle eftersøges i *Germania*, åbenbart med tilstødende områder: “I et cistercienserkloster i Danmark er der, som mange bekræfter, ti dekader af Titus Livius, i fem ældgamle bind, skrevet med longobardiske bogstaver.”²⁸

Der var imidlertid fortsat intet konkret nyt om de nyfundne dekader af Livius, da Poggio i 1435 igen kom ind på sagen i et af sine breve. Da havde Poggio stadig tillid til at Livius kunne findes i Danmark. Han huskede stadig manden, der havde fortalt om håndskrifterne i Danmark, og kunne endda huske hans navn, Nicolaus, da han i et brev til Leonello d’Este refererede en nylig samtale om Livius’ fortrinlighed og ønskværdigheden af at finde de ikke kendte bøger. Poggio beretter at Nicolaus engang har fortalt såvel Poggio som adskillige andre i Rom, at Livius’ ti dekader forefandt i håndskrifter i Danmark. De beskrives nu som “tre meget store og aflange bind,” skrevet “med longobardiske bogstaver, her og der iblandet gotiske.”²⁹

Dekaderne selv viste sig dog fortsat ikke i Firenze eller Rom, og Poggio mistede troen på at de faktisk eksisterede. Dog glemte han dem ikke. Da Francesco Coppini i 1453 skrev til Poggio om et nyt fund af Livius’ dekader, reagerede Poggio med en apati, der var sjældnen for ham, når det gjaldt tabte klassikertekster. Han betegner nu historien som en “fabula,” som han ikke kan fæste megen lid til, efter at han selv er blevet vildledt derom så tit. Han fortæller i sit svar om den gamle historie om Nicolaus, der påstod at Livius’ dekader forefandt “i Danmark, eller Norge, i et kloster som kaldes Sora,” skrevet “med longobardiske bogstaver,

²⁷ Poggio Bracciolini: *Lettere*, I, *Lettere a Niccolò Niccoli*, a cura di Helene Harth, Firenze 1984, s. 74f.; brevet er dateret 1.8. Brevet er, som de breve der citeres i det følgende, uden angivelse af år. Det er i Tonellis udgave af *Poggii Epistolæ*, I, Firenze 1827, s. 105, dateret 1424, men dateres af Hart til 1428 af indholdsmæssige grunde. Det er oversat til engelsk i *Two Renaissance book hunters. The letters of Poggio Bracciolini to Nicolaus de Niccolis*, translated from the Latin and annotated by Phyllis Walter Godhart Gordan, New York 1974.

²⁸ “In quodam Monasterio dacie ex ordine cistersiensium sunt, ut multi affirmant, .x. decados T. Liuii in quinque codicibus uetustissimis ex litteris longobardis.” Niccolis *Commentarium in Peregrinatione Germanie* er udgivet i sin helhed af Remigio Sabbadini i *Storia e critica di testi latini*, 2. ed., Padova 1971 (opr. udg. 1913), s. 5-9. De ti dekader af Livius nævnes som sidste punkt i listen, der er skrevet til i et Cicerohåndskrift, som tidligere har tilhørt Mathias Corvinus og nu befinder sig nu i Pierpont Morgan Library i New York (signatur: M.497). Listen blev kendt, da håndskriftet befandt sig i et antikvariat i Firenze i 1913.

²⁹ Poggio Bracciolini: *Lettere*, II, *Epistolarum familiarum libri*, a cura di Helene Harth, Firenze 1984, 168-170; brevet er dateret 4.5.

iblandet gotiske.” Eftersøgninger har været foranstaltet, men forgæves. For nylig har paven sendt Enoch d’Ascoli af sted for at lede efter Livius og andre bøger, men denne i Poggios øjne uduelige person har i løbet af to år intet fundet, som er værd at læse.³⁰

Poggio synes at have beredt sig på at måtte gå i graven uden at kende mere af Livius end de tre dekader, han for længst både havde læst og selv kopieret, men han var dog ikke mere resigneret end at han lod sig opflamme, da der fem år senere endnu engang kom underretning om fundet af Livius i det fjerne Norden. Poggio var nu 78 år. Bindene med de mange Livius-dekader i Danmark havde han næret håb om at finde igennem de seneste 30. Et håb, der indtil nu var frustreret, men altså stadig intakt. Måske har det styrket tilliden, at nyheden denne gang blev formidlet af en italiener, Paolo Giustiniani, der som et kirkeligt beneficium havde fået tillagt sig Bergen Stift³¹ og tilmed havde aflagt stiftet et besøg. Vi hører derom i et brev fra Poggio til kardinal Prospero Colonna: Undervejs på rejse til kurien i Rom viste biskoppen af Bergen i Firenze Poggio et brev, hvori en ikke navngiven person meddeler biskoppen, at han har fundet “flere livianske dekader, skrevet i longobardisk skrift.” Poggio nærrede tillid hertil, da beskrivelsen stemte overens med det, “en vis Nicolaus af gotisk herkomst” i sin tid hævdede,³² nemlig at han “på samme sted havde set tre store aflange bind med Livius’ dekader, skrevet i longobardisk skrift, iblandet enkelte gotiske bogstaver;” Poggio husker ikke længere om Nicolaus havde talt om syv eller ti dekader, der er under alle omstændigheder er tale om mange. Han videregiver nyheden til kardinal Prospero Colonna med en indtrængende opfordring til uden tøven at få skaffet dekaderne *ad nos*, “til os,” dvs. til Italien, og ikke sidst til Poggio og hans humanistiske venner i Firenze.³³

Kardinal Colonna udviste ikke den iver for sagen, Poggio havde håbet og forventet. Kardinalen påpegede de vanskeligheder, der var forbundet med at sende en mand af sted for enten at kopiere eller hente Livius-dekaderne i de fjerne egne mod nord. Poggio henvendte sig derfor per brev til en anden kardinal, Domenico Capranica, for at få denne til at tage affære overfor Colonna. Han gør opmærksom på, at der ikke er tale om en rejse til Afrika eller Asien, og ironiserer syrligt, at hvis det drejede sig om et indbringende beneficium, så

³⁰ Poggio Bracciolini: *Lettere*, III, *Epistolarum familiarum libri*, a cura di Helene Harth, Firenze 1987, s. 163f.; dateret 1.8.

³¹ Paolo Giustiniani (lat. Paulus Justiniani) var biskop af Bergen 1457-61, jf. C. Eubel: *Hierarchia catholica Medii Aevi sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, 2 (1431-1503), Monasterii 1901, s. 117.

³² Poggio daterer i brevet tidspunktet for Nicolaus’ besøg i kurien til paverne “Martins og Eugenius’ tid;” Martin V var pave 1417-1431, Eugenius IV 1431-47.

³³ Poggio Bracciolini: *Lettere*, III, 1987, s. 505f.; brevet er ikke dateret af Poggio.

ville man finde vejen dertil let og uden forhindringer. Nu, hvor det gjaldt om at genvinde en latinsk forfatters historiske storværk, synes alle lige glade. Poggio opfordrer kraftigt Capranica til at lægge pres på Colonna for at få denne til at sende en person af sted, som i det mindste kan skaffe viden om, hvor mange og hvilke dekader der findes.³⁴

De to breve til kardinalerne er skrevet i sommeren 1458. Efter at have modtaget et henholdende svar fra kardinal Colonna sendte Poggio endnu brev til denne. Igen skrevet med vitalitet, der trods hans alder og viser hans iver efter at finde de ukendte dekader. Poggio fastslår, at kardinalen overdriver de vanskeligheder, der er forbundet med eftersporingen af Livius' dekader. Det drejer sig om en rejse til velkendte egne i den kristne verden, og alt hvad det indebærer af udgifter er rejsepenge til den, der sendes af sted. Han påpeger, at det jo ikke er første gang, der foretages rejser dertil. Kardinalens ven, biskoppen af Bergen, overvandt mange ubekvemmeligheder for at kunne sætte sig i besiddelse af sin kirke, og han rejste villigt til det sted, hvoraf han håbede på at skaffe sig udbytte; at han ikke rejste rundt i sit stift, skyldtes ikke at han ikke kunne, men snarere at han ikke ville påtage sig besværet hos et folk der var fattigt og uden guld – havde han haft håb om et udbytte, havde han klatret over selv de mest uvejsomme bjerge. Poggio bønfalder kardinalen om at sende en egnet person af sted, der kan undersøge sagen til bunds og sørge for at bøgerne enten bliver bragt til Italien eller transskriberes. Er kardinalen uvillig til det, må han sende en mand til Poggio udstyret med et brev fra kardinalen til Danmarks konge og med brev fra biskoppen til hans vikar med anmodning om assistance. Poggio agter i givet fald selv at klare finansieringen, for ingen udgift bør være til hinder for udfrielsen af Titus Livius fra barbarernes fængsel, *ex barbarorum carcere*.³⁵ Havde han været yngre, skrev han også til kardinalen, så var han selv draget af sted, af egen drift og for egen regning. Poggio døde året efter, uden at have set de tabte dekader af Livius, og uden at vide, om de overhovedet eksisterede. I den henseende deler vi andre lod og vilkår med Poggio, for dekaderne i Sorø dukkede aldrig op.

Var det hele da en *fabula*, som Poggio på et tidspunkt mente? Muligvis, men i så fald en historie, der ikke er mere usandsynlig end mange andre historier om håndskrifter, der er forsvundet eller fundet i tidens løb. De lidt afvigende beskrivelser af antallet af bind, skal man ikke tillægge betydning. Poggio breve er skrevet med års mellemrum, og at han først taler om to, senere om tre aflange bind, kan forklares med hukommelsessvigt og manglende energi til at checke gamle papirer. At Niccolò Niccoli forøgede bindenes antal fra to til fem kan

³⁴ Poggio Bracciolini: *Lettere*, III, 1987, s. 507-509; brevet er ikke dateret af Poggio.

³⁵ Poggio Bracciolini: *Lettere*, III, 1987, s. 510-511; brevet er ikke dateret af Poggio.

ligeledes betragtes som en lapsus, der ikke er blevet korrigeret ved check af gamle vennebreve eller modsagt af virkeligheden: fem bind ville ret beset være mere naturligt til ti dekader. Selv i fem bind ville der være tale om håndskrifter i stort format. At kopiere dem i to bind har ikke været umuligt, men skriften har i givet fald været meget lille og bladene mange og store.

En konkret detalje i Poggios beskrivelse er værd at bemærke. At teksten er skrevet med longobardiske bogstaver betyder normalt for italienske humanister i det 15. århundrede at der er tale om en tidlig kursivisk minuskelskrift, mere specifikt den beneventanske som den kendes fra Monte Cassino og Midtitalien i øvrigt. Den "gotiske" skrift, der også optræder i bindene i Sorø, afspejler formentlig brug af majuskler i titler, incipit, explicit og andre lignende elementer i teksten.³⁶ Da der er tale om et specialiseret vokabular og en skrifttype, der var ukendt i nord og ikke havde været anvendt i det øvrige Europa i århundreder, må Nicolaus have været usædvanligt, for en dansker ekseptionelt veluddannet og trænet i læsning af gamle skriftformer, hvis det er ham, der har beskrevet håndskrifterne på den måde, Poggio refererer. Alternativt kan man forestille sig, at skriftbestemmelsen er Poggios "oversættelse" af en mere uskolet beskrivelse fra Nicolaus' side. Nicolaus må i givet fald have givet Poggio nogle helt specifikke oplysninger om skriftens karakteristika, som entydigt har indikeret, at der var tale om longobardiske bogstaver, en betegnelse, der af den skriftkyndige Poggio blev anvendt specielt om beneventansk skrift. Men at kunne levere sådanne specifikke oplysninger forudsætter en enestående grafisk hukommelse – man skal huske, at der lå en rejse, der mindst strakte sig fra Sorø til Rom, imellem mødet med håndskrifterne og mødet med Poggio.

Forklaringen kan være, at Nicolaus havde gjort sig fortrolig med beneventansk skrift, inden han så håndskrifterne i Sorø, f.eks. under et ophold i Midtitalien. Det kan have givet ham netop de forudsætninger, der siden fik ham til at genkende den særegne skrift i Danmark – og huske den som særegen. Poggio betegner ham som lærd og fortæller, at han havde gennemrejst en stor del af verden.³⁷ Hvis det udbytte, rejsen gennem verden havde givet ham, også indebar færdigheder i læsning af ældgamle skriftformer, bestyrker det tiltroen til, at han

³⁶ Jf. Silvia Rizzo: *Il lessico filologico degli umanisti*, Roma 1973, s. 123 & 126.

³⁷ Poggio Bracciolini: *Lettere*, I, 1984, s. 74: "Venit huc quidam doctus homo natione Gothus, qui peragravit magnam partem orbis." – Gustav Storm har i afhandlingen *Den danske Geograf Claudius Clavus eller Nicolaus Niger*, *Ymer: Tidsskrift utg. af Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi*, 1889-1891, Stockholm 1891, s. 18f., identificeret den af Poggio omtalte Nicolaus med geografen Claudius Clavus, bl.a. på grundlag af Poggios brev (som Storm antog var fra 1424, jf. note 1). Storms identifikation, der bygger på skarpsindig men ikke problemfri argumentation, er stiltiende og uden forbehold overtaget af Helene Harth i udgaven af *Lettere*.

vidste hvad han talte om, da han for Poggio berettede om de ti dekader han havde set i Sorø.

Codex Hafniensis. Italiensk renæssance i oplysningstidens København

Danmark formåede ikke at berige renæssancens humanister med nye, hidtil ukendte dekader af Livius. Tværtimod blev Danmark med et par århundreders forskydning beriget af humanisterne og deres arbejde med de gamle og allerede kendte. Livius var en af de klassiske forfattere, der fik en renæssance i renæssancen. Dekaderne I, III og IV blev tekstligt undersøgt, kommenteret og ikke mindst kopieret i stor stil, som oftest med én dekade i ét bind. To hele bind med hver sin dekade er endt i København. Kun det ene er blevet benyttet af Livius-forskere udenfor Danmark. Det har signaturen GKS 495 2° og betegnes efter sin hjemby som *codex Hafniensis*.³⁸ Det kom til København med Frederik Rostgaard (1671-1745), som tilbragte den sidste del af en mere end ni år lang studierejse i Italien, hvor han erhvervede adskillige græske og latinske håndskrifter. Med stor og tilsigtet tydelighed har han skrevet sit navn på versosiden af et pergamentblad, der har beskyttet bogen før den blev indbundet: *Fridericus Rostgaard emil Venetiis 1699*, "Frederik Rostgaard købte <denne kodex> i Venedig 1699." Da Rostgaard faldt i unåde i 1725 og året efter måtte sælge sit bibliotek, erhvervedes Livius-kodexen sammen med mange andre Rostgaardske håndskrifter af Christian Danneskiold-Samsøe, som lod håndskriftet indbinde i dets nuværende bind. Det Kongelige Bibliotek erhvervede håndskriftet på auktionen over dennes bibliotek i 1732.

Håndskriftet består af 124 blade, fordelt på 12 læg à 5 dobbeltblade (kvinioner), efterfulgt af et enkelt læg à 2 dobbeltblade; sidste blad er blankt, men linieret. Bladstørrelsen er ca. 33,5 × 23 cm. Der er blanke linier til rubrikker, som ikke er indføjjet, og ved hver bogs begyndelse er der afsat plads til initialer, som ikke er blevet udført. Den afsatte plads varierer fra 5 til 11 linier, med mest plads til første bogs første bogstav. Skriveren har i alle tilfælde skrevet det indledende bogstav med lille skrift, for at signalere, hvilket bogstav illuminator skulle male. Illuminering var en mulighed, et tilbud, som køberen kunne afslå eller tage imod – sidstnævnte dog kun mod ekstra betaling. De manglende initialer antyder derfor, at bogens ukendte første ejer har været en lærd person, som prioriterede den antikke kilde højere end renæssancens kunstfærdige ikklædning. De tomme flader fungerer nu som utilsigtet blikfang ved nye bøgers start på følgende sider:

³⁸ Jf. Jørgensen 1926, s. 323.

- f. 1r, lib. XXI: <I>N PARTE OPERIS MEI
 f. 14v, lib. XXII: <I>AM VER APPETEBAT
 f. 27r, lib. XXIII: <E>T HANIBAL post cannensem pugnam
 f. 39v, lib. XXIV: <V>T EX CAMPANIA
 f. 50v, lib. XXV: <D>VM HEC in affrica
 f. 62r, lib. XXVI: <>NEVS Fuluius centimalus³⁹
 f. 75v, lib. XXVII : <H>IC STATVS rerum
 f. 89v, lib. XXVIII: <C>VM TRANSITV hasdrubalis
 f. 99r, lib. XXIX: <S>CIPIO postquam in siciliam uenit
 f. 112v, lib. XXX: <C>ORNELIVS seruilius et cepio consulibus

Ved sidste bogs afslutning på f. 123r har skriveren noteret med følgende: *Explicit liber decimus & ultimus secunde decadis Titij Liuij de secundo bello punico*, "Her slutter 10. og sidste bog af Titus Livius' anden dekade om den anden puniske krig," efterfulgt af et *DEO GRACIAS*, "Gud ske tak og lov." Bemærkelsesværdig er skriverens betegnelse for det arbejde, han havde afsluttet: det var tredje og ikke anden dekade, han havde afskrevet; en lapsus forårsaget af, at anden dekade med bøgerne 11 til 20 var gået tabt og tredje dekade derfor den anden af de bevarede dekader.

Håndskriftets ufærdige præg gælder ikke arbejdet med teksten. I dets margener er der flere steder noteret rettelser eller tilføjet alternative læsemåder. Det gælder enkelte ord, f.eks. på f. 31v: *lineaque > balineaque* (XXIII.18.12) og f. 37v: *infestos > indefensos* (XXIII.43.1); begge steder er marginalien anført som alternativ. En linjelang supplerende indføjelse af et overspunget sætningsled findes f.eks. på f. 53v: *de ludis Apollini <reque diuina facienda inspicerent. ea cum inspecta relataque ad senatum essent, censuerunt patres Apollini> ludos uouendos* (XXV.12.11-12).⁴⁰ I et enkelt tilfælde indeholder marginalien ikke en rettelse eller et alternativ, men en forklaring. Her er problemet mere omfattende, idet et tekststykke over adskillige sider er anbragt forkert. På f. 95v meddeler marginalien: *hic multum deficit quod est in libro nono abhinc in folio quarto usque ad septimum*, "på dette sted mangler der et stort stykke, som findes i niende bog på fjerde til syvende blad længere fremme." Det præcise sted er markeret med et dobbeltkryds, som gentages i margenen på f. 95v og genfindes, når man blader frem til f. 99v og f. 103r. Det er godt nok fjerde og *ottende* blad længere fremme, men ellers er der dermed skabt orden i den tekstlige urede.⁴¹

³⁹ Skriveren har ikke anført initialbogstav; navnet kan staves både med C og med G.

⁴⁰ Eksemplet er en haplografi forårsaget af *Apollini*.

⁴¹ Den fejlplacerede passage starter ved *Per eos ipsos dies* (XXVIII.23.6) og slutter med *ac sine certamine urbe agroque potiti* (XXVIII.37.9). Forflytningen afspejler et dybereliggende problem i overleveringen, der kan iagttages allerede i det ældste bevarede håndskrift med 3. dekade, den såkaldte *codex Puteanus*

Marginalierne viser steder i teksten, hvor man under arbejdet har fanget fejl eller har kendt alternative læsninger. Som i alle andre håndskrifter er der i dette tillige adskillige fejl og afvigende læsninger, som ikke er blevet iagttaget. Alene i indledningerne til de ti bøger, som er citeret ovenfor, er der afvigelser i de tre. I indledningen til 30. bog gælder det bl.a. i konsulernes navne, hvor GKS 495 2° præsenterer en form, der er både historisk og grammatisk problematisk.⁴² I umiddelbar forlængelse finder man i øvrigt en karakteristisk varianttype: i andre håndskrifter står der *sextus decimus is annus belli punici erat*, "dette var det sekstende år af den puniske krig." I GKS 495 2° læses *sed decimus is annus belli punici erat*, "men dette var det tiende år af den puniske krig."⁴³ Varianter kan bero på ganske små elementer, men have store konsekvenser for teksten: i det citerede tilfælde har to konsulere fået andre navne end dem, de – måske – havde, og kronologien i den puniske krig er ændret med 6 år.

At vælge den korrekte ordlyd er filologernes opgave. I indledningen til 30. bog har moderne udgivere valgt at følge andre overleveringer end den, vi finder i GKS 495 2°. Anderledes forholder det sig med 22. bog, den bog hvori Hannibal møder sit Cannae. I bogens indledning har et enkelt lille *o* har skabt store problemer i overleveringen. Det optræder i ordet *vero*, der betyder 'men', 'imidlertid', som er overleveret i de fleste og normalt bedste håndskrifter men samtidig gør sætningen syntaktisk problematisk og måske uforståelig. I københavnerhåndskriftet optræder ikke *vero* men *ver*, 'forår', og derved bliver sætningen sammenhængende og meningsfuld: *Iam ver appetebat et hannibal ex hibernis movit*, "Nu stod foråret for døren, og Hannibal brød op fra vinterlejren." Foråret vandt over forbeholdet. I Walters' og Conways udgave af Livius i Oxford Classical Texts indledes 22. bog med ordene *Iam ver appetebat*. I det tekstkritiske apparat henvises der til kilden *Hafn.*, dvs. *codex Hafniensis*, "Københavnerhåndskriftet."⁴⁴ Det kan måske overraske, at de moderne udgivere vælger at følge et yngre håndskrift frem for de ældre, men yngre håndskrifter kan være afskrifter af ældre, gode tekstkilder, og bør derfor ikke lades ude af betragtning – problemet er blot, at antallet af yngre håndskrifter, når det gælder Livius, er så stort, at ingen er i stand til at gennemgå teksten detaljeret i dem alle. Det overraskende er derfor snarere, at Walters og Conway har fundet frem til netop GKS 495 2°. Det har de heller ikke, for de kendte ikke håndskriftet af selvsyn – faktisk kendte de ikke

(Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. 5730), der er kopieret i det 5. århundrede.

⁴² Jf. *Titii Livi ab urbe condita*, IV: libri XXVI-XXX, edd. Stephanus Keymer Johnson et Robertus Seymour Conway, Oxford 1964 (opr. udg. 1935), ad XXX.1.1. – GKS 495 2° er ikke benyttet af Johnson og Conway.

⁴³ Fejlskrivningen af *sed* for *sextus* er en ditografi forårsaget af *decimus*.

⁴⁴ *Titii Livi ab urbe condita*, III: libri XXI-XXV, edd. Carolus Flamstead Walters et Robertus Seymour Conway, Oxford 1961 (opr. udg. 1929), ad XXII.1.1.

engang dets signatur. De havde kendskab til en del af dets læsemåder, fordi de under arbejdet på deres udgave nøje studerede de kilder, en langt tidligere udgiver havde støttet sig til i sin, nemlig Drakenborchs fra 1700-tallet.⁴⁵ I denne finder man ikke blot læsemåder hentet i GKS 495 2°,⁴⁶ men også oplysende underretninger om håndskriftets tidlige historie i København.

Det viser sig, at håndskriftet kunne være havnet i Holland, hvor den klassiske filolog Jacques Philippe D'Orville var blevet opmærksom på det, da auktionen over Rostgaards samling blev annonceret. Men enten nåede hans bud ikke frem til København i tide, eller også var det ikke højt nok. D'Orvilles interesse for håndskriftet beroede bl.a. på et ønske om at kunne stille det til rådighed for sin landsmand, ven og kollega, Arnold Drakenborch, som i disse år forbedrede en udgave af hele Livius' tekst. I 1727, året efter Rostgaard-auktionen, fik Drakenborch fra København oplysning om, at Christian Danneskiold-Samsø havde købt håndskriftet. Meddelelsen var Frederik Lützens, som samtidig tilbød at kollationere håndskriftets tekst for Drakenborch – et tilbud denne uden tøven tog imod. Lützens fik dog ikke udført arbejdet (Drakenborch var senere så nænsom at antage, at hans brev med tak for det venlige tilbud nok var bortkommet undervejs). Livius-udgiveren gav imidlertid ikke op, og en ny mulighed for kontakt til København opstod, da Johann Christoph Wolf og hans bror Johann Christian, begge fra Hamburg og begge disciple af Johann Albert Fabricius, på deres rejse i 1734 aflagde visit hos Drakenborch. Hjemvendt til Hamburg skrev Johann Christoph Wolf til Hans Gram,⁴⁷ der snart efter, via Wolf,⁴⁸ sendte en kollationering af håndskriftet til Drakenborch og samtidig kunne oplyse, at det nu tilhørte Det Kongelige Bibliotek.⁴⁹

Hvad det indebar, viste Gram med sit gode eksempel. For vel tilhørte håndskriftet fysisk Det Kongelige Bibliotek, men dets indhold tilhørte den lærde verden. En del af renæssancen var kommet til oplysningstidens København.

Codex Borrichianus. Et håndskrift truet af brand, glemsel og bomber

En anden del af Livius og renæssancen var kommet til byen allerede en generation tidligere, endda i en langt stateligere klædning: et illumineret håndskrift med

⁴⁵ *T. Livii Patavini Historiarum ab urbe condita libri qui supersunt omnes*, curante Arn. Drakenborch, I-VII, Leiden & Amsterdam 1738-46.

⁴⁶ *Jam ver adpetebat* er – i Drakenborchs ortografi – optaget i III, 1740, s. 514.

⁴⁷ Brevet, der er dateret 15.10.1734, findes i GKS 1101 2°, nr. 988.

⁴⁸ Jf. Grams brev af 6.11.1734 (afskrift i NKS 2012 4°, f. 63v). Af et efterfølgende brev til Gram, fremgår det, at Wolf havde videresendt Grams kollationering til Drakenborch i Utrecht i slutningen af november samme år (original i GKS 1101 2°, nr. 989).

⁴⁹ Jf. Drakenborchs udgave, VII, 1746, s. 326.

Livius' første dekade, den gennem tiderne mest læste del af hans værk. Dog ikke i dette håndskrift, som ved et par lejligheder let kunne være gået tabt og i en periode lå gemt og næsten glemt i en fremtrædende biblioteksmands private bunker. Kun en enkelt ung alumne har studeret håndskriftets tekst og vistnok ingen dets udsmykning, som giver en levende forestilling om, hvordan en kodex som GKS 495 2° kunne komme til at se ud, hvis man lod den illuminere. Håndskriftet, der har signaturen Add. 155 2°, er fremstillet i Italien i 1400-tallet. Det blev bragt til Danmark af Ole Borch (1626-1690), og indgik efter dennes død i biblioteket på det kollegium, hans stiftede og gav navnet "Collegium Mediceum." Et smukkere og mere ægte resultat af den renæssance, der inspirerede Borch, har hans mediceiske kollegium næppe ejet: en illumineret klassikertekst, kopieret i humanistisk skrift. Præcist hvor Borch har erhvervet håndskriftet vides ikke. Det er ikke omtalt i hans rejsedagbøger, som imidlertid ikke er bevaret fra den sidste etape af rejsen, der i 1665 førte ham fra Paris gennem Sydfrankrig til Italien, håndskriftets oprindelsesland. Sandsynligt er det, at Borch har erhvervet det her.

Håndskriftet, der måler ca. 32,5 × 23 cm, er i en nyere hånd folieret 1-254. Tallet 254 er korrekt, men det skyldes mere held end omhu.⁵⁰ Håndskriftet er på et tidligt tidspunkt blevet beskåret, antagelig i forbindelse med indbinding. Det fremgår af en kun delvis synlig, ældre foliering.⁵¹ Der er en lakune mellem blad 27 og 28. Den har forårsaget tab af teksten fra I.57.7 til II.1.9, svarende til ca. 1150 ord hos Livius og til 4 siders tekst i håndskriftet. Tabet beror på bortfald af et dobbeltblad sidst i tredje læg. Håndskriftet har i sin intakte form bestået af 256 blade, samlet i 24 qvionier (læg bestående af 5 dobbeltblade) og 2 qvaternioner (læg med 4 dobbeltblade). Tabet er sket *efter* at den ældre hånd folierede håndskriftet, for de to blade er inkluderet i den ældre tælling, men *før* håndskriftet forlod Italien. Nederst på f. 27v er tabet nemlig noteret på italiensk: *mancano carte*, dvs. "blade mangler." De manglende blade har ikke alene forårsaget tab af tekst men også af det initial, der har indledt liber II, et L. Bevaret er ti andre initialer på følgende sider:

f. 1r, lib. I, Praefatio: FACTURUS NE SIM OPERE pretium

f. 1v, lib. I: IAM primum omnium satis constat

f. 56r, lib. III: ANCIO CAPTO .T. EMILIVS & .Q. FABIVS consules fiunt

⁵⁰ Allerede efter tre blade er det gået galt: blad 4 er sprunget over og er efterfølgende blevet nummereret 3a. Det samme er sket efter blad 200 og efter 220.

⁵¹ Den ældre foliering har forårsaget yderligere forvirring i den moderne: på den moderne tællings blad 168, læses i den ældre "171;" på næste blad følger i den ældre hånd "172," som overtages og fortsættes i den moderne tælling. Derved er 3 blade oversprunget i den moderne tælling, der forløber således: 1-3, 3a, 4-168, 172-220, 200a, 201-220, 220a, 221-254.

- f. 88r, lib. III: HOS secuti M. Genutius & P. Curiatius consules
 f. 115v, lib. V: PACE ALIBI PARTA ROMANI ueijque in armis erant
 f. 141v, lib. VI: QVae ab condita urbe roma ad captam eandem
 f. 162r, lib. VII: ANNVS HIC ERAT⁵² INSIGNIS noui hominis consulatu
 f. 185r, lib. VIII: IAM CONSVLES ERANT C. PLANTIVS secundo
 f. 205r, lib. VIII: SEQVITVR HVNC NOBILIS ANNVM clade Romana
 f. 229v, lib. X: LVCIO GENVCIO SERGIO CORNELIO consulibus

Af de 10 bevarede initialer er det indledende F det mest overdådigt udførte. Teksten er rammet ind af en bordure, indenfor hvilken initialet F strækker sig over 21 linjer – mere end den halve tekstside, med en enkelt gylden udfoldning op i rubrikkens røde, øvre linje. De øvrige initialer strækker sig over 4 til 10 skrivelinjer, med 9. bogs S som det største. Mindst og smallest er I ved 1. bogs begyndelse – let forklarligt, for læseren er netop blevet mættet af farver i forordets F på samme blads forside. Der anvendes stærke farver i dristige sammensætninger, en vekslen mellem robuste mønstre og sarte prægninger af ranker og blomster i guldets grund. To initialer – 8. bogs I og 10. bogs L – skiller sig ud fra de øvrige. I dem er den for italiensk renæssanceudsmykning af bøger så karakteristiske hvide vinranke indarbejdet. 8. bogs I er specielt fordi bogstavet er tegnet i guld på en malet baggrund. I de øvrige er guldets grund og bogstavtegningerne i farver. Forordets F, 1. bogs I, 3. bogs A og 10. bogs L er tegnet i blå, mens 4. bogs H, 6. bogs Q, 7. bogs A og 9. bogs S er tegnet i grønt. 5. bogs P er tegnet i en rosaagtig farve, hvis skyggekanter går over i vinrød. Et karakteristisk træk ved 1. bogs I, 4. bogs H, 5. bogs P, 6. bogs Q og 9. bogs S er de runde indskæringer, der bryder billedernes kanter, et fænomen, der også kan iagttages i højre kant af nedstregen i forordets F.

Læsemåder fra Add. 155 2° er ikke benyttet af Livius-udgiveren Drakenborch. Hans Gram, som kendte håndskriftet, tilbød gennem Johann Christoph Wolf i Hamburg at sende en kollationering til Drakenborch,⁵³ men denne ses ikke at have taget imod tilbuddet (muligvis fordi det kom for sent). Det benyttede en ung student, fynboen Joachim Junge, i 1783 som begrundelse for at udgive et lille specimen af håndskriftets læsemåder; endnu et hæfte udkom året efter.⁵⁴ Denne øvelse indbragte Junge et stipendium til Borchs kollegium,⁵⁵ men kun

⁵² Efterfølgende rettet til ERIT.

⁵³ Jf. brev fra Gram til Wolf af 6.11.1734 (afskrift i NKS 2012 4°, f. 63v).

⁵⁴ *Specimen lectionum variantium codicis membranacei Liviani seculo XI. exarati, qui in bibliotheca Collegii Medicei asservatur*, Hafniæ 1783 & 1784; de to dele er på samlet 32 sider. Junge meddeler alene varianter til Praefatio og de første ti kapitler af Liber I.

⁵⁵ Junge (1760-1823) var alumne 1783-1788. Fra 1791 til sin død var han præst i Blovstrød og Lillerød. Han var forfatter til et anonymt udgivet skrift om *Den nordsiellandske Landalmues Character, Skikke,*

Add. 155 2°, f. 1r; det illuminerede F ved værkets begyndelse.

behersket applaus i den lærde verden; hans specimen blev grundigt refereret af en tysk recensent, som syrlig sluttede med følgende konstatering: "Schärfere Kritik, scharfsinnige und gelehrte Aufklärungen schienen ausser dem Plan des Verf. gelegen zu seyn."⁵⁶ Faktisk var der tale om et nyttigt projekt, som fortjente og fortjener at blive fulgt op af nye studier. En antydning af at det kan vise sig lønsomt, findes i de ovenfor citerede begyndelsesord af liber III: *HOS secuti M. Genutius & P. Curiatius consules*. Navneformen *Curiatius* er ikke belagt i de kilder, Conway & Walters havde kendskab til i deres udgave af Livius' fem første bøger. De vælger, imod håndskrifterne, formen *Curtius*.⁵⁷ R. M. Ogilvie har i sin udgave af de samme fem bøger fundet et enkelt belæg for navneformen *Curiatius*, nemlig i Jodocus Badius Ascensius' trykte udgave fra Paris 1513, og det er den han vælger, igen imod håndskrifterne og alene med belæg i den trykte udgave.⁵⁸ Et studium af Add. 155 2° kunne have bestyrket ham i rigtigheden af dette dristige valg og ville muligvis have bragt andre tekstlige detaljer for dagen.

Junges bestemmelse af håndskriftets alder byggede på studier af datidens palæografiske litteratur, men ramte fire århundreder forkert: han daterede håndskriftet til det 11. århundrede.⁵⁹ Til gengæld har han i sin indledning nogle få bemærkninger, der kaster lys over håndskriftets nyere historie. Han beretter, at det er Ole Borch selv, der har skænket håndskriftet til kollegiet, der bærer hans navn, og at det, fordi det var udlånt, overlevede Københavns brand i 1728. Efter branden var håndskriftet i privat eje. Da den ikke navngivne ejer døde, skaffede Abraham Kall atter håndskriftet tilbage til kollegiet, som endnu ejede det, da Junge kollationerede dele af det. Det var, fremgår det, tillige Kall, der satte Junge i gang med at kollationeringen. Disse oplysninger suppleres i en kort omtale af Junges og andre Borchianeres småskrifter af J. J. Gudenrath, trykt i *Maanedskriftet Iris* for 4. kvartal af 1791.⁶⁰ Heri berettes det i en note om håndskriftet: "Denne Codex blev reddet fra den Kiøbenhavnske Ildebrand 1728; derved, at den var udlaant til private Folk. Den blev funden nedgraven under Muld og Støv i den Møllmannske Bogsamling og revindiceret Collegiets Bibliothek af Dannemarks

Meeninger og Sprog, der udkom i København 1798 (genudg. forkortet af Hans Ellekilde, 1915).

⁵⁶ *Fortgesetzte kritische Nachrichten von kleinern theologischen, philosophischen, historischen und philologischen Schriften*, herausgegeben von Gottlieb Christoph Harless, 2,1, Halle 1786, s. 109-116.

⁵⁷ *Titi Livi ab urbe condita*, I: libri I-V, Oxford 1969 (opr. udg. 1914), ad IV.1.1.

⁵⁸ *Titi Livi ab urbe condita*, I: libri I-V, Oxford 1974, s. 244.

⁵⁹ Hans Gram havde korrekt dateret håndskriftet til efter 1400 allerede i sit brev til Wolf af 6.11.1734. Han nævner den meget smukke skrift, det er skrevet i, men omtaler ikke initialerne: "Superest vero etiam apud nos ex ultimo incendio Codex, primam Decada habens in membrana manu pulcherrima, sed recentiore, scriptus. Ejus aetatem vix ultra seculum XV extollere audeo" (afskrift i NKS 2012 4°, f. 63v).

⁶⁰ Gudenrath var selv alumne på Borchs Kollegium 1780-1785.

Polyhistor og ægte Patriot Hr. Professor Abraham Kall.” Bernhard Møllmann døde i juli 1778, og det skulle vise sig, at Livius-håndskriftet langt fra var det eneste, der lå begravet i de Møllmannske bunker.⁶¹ Livius-håndskriftet blev meldt fundet af Kall den 7. maj 1783,⁶² og det havde således kun været tilbage på Borchs kollegium i ganske kort tid, da Junge studerede det. Det blev med rette betragtet som et af kollegiets cimelier.⁶³

En heldig, rettidig disposition reddede håndskriftet fra at gå til grunde under den næste katastrofe, der ramte København, englændernes bombardement i 1807, der på nylagde kollegiet i aske. Blot et par år forinden var den statelige kodex, antagelig på Kalls initiativ,⁶⁴ blevet overført til Universitetsbiblioteket,⁶⁵ som blev ramt, men ikke led større skade under bombardementet. På Universitetsbiblioteket kom Håndskriftet til at stå i relativ ubemærkethed som et af kun ganske få klassikerhåndskrifter. Det blev med bibliotekets øvrige håndskrifter i 1938 overført til Det Kongelige Bibliotek, hvor opmærksomheden omkring det hidtil har været lige så begrænset som tidligere. Ganske vist blev det her en del af en samling, hvis rige indhold i stigende grad blev åbenbar for omverdenen, men da det indgik længe efter at Chr. Bruun havde skrevet sin katalog over bibliotekets illuminerede håndskrifter og Ellen Jørgensen sin over de latinske, har det været svært at få øje på eller snarere let at overse.⁶⁶ På trods af den ornamentale pragt og det prægtige latin, håndskriftet rummer.

La tierce decade de Titus Livius

Det var ikke kun på prægtigt latin, Livius blev læst i senmiddelalderen og renæssancen. I midten af 1300-tallet åbnede den lærde benediktiner Pierre Bersuire (ca. 1290-1362) værket for nye læsere med sin oversættelse af alle de da kendte

⁶¹ Jf. Harald Ilsoe: *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780*, 1999, s. 472.

⁶² Johannes Pedersen: *Borchs kollegiums historie 1728-1823*, 1916, s. 7.

⁶³ Håndskriftet og Junges arbejde med det er omtalt i *Københavns Universitets-journal*, udg. ved Jac. Baden, Anden Aargang, 1794, s. 14.

⁶⁴ Abraham Kall var efor for kollegiet 1789-1821.

⁶⁵ Pedersen 1916, s. 7f.

⁶⁶ Håndskriftet er anført i Alfr. Krarup: *Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter*, 2. Del, 1935, s. 175: “Historiæ ab urbe condita prima decas (Perg.haandskr. fra 15. Aarh.);” en alternativ beskrivelse af samme håndskrift har sneget sig ind i anførslen på samme side af håndskriftet Add. 136 4°, bl. 4-6, der beskrives således: “Decas prima ex codice Coll. Medicei collat. cum editione Joh. Frid. Gronovii. (Perg.haandskr. fra 15. Aarh., antikiserende);” i pladskatalogen over samlingen Additamenta beskrives Add. 155 2° som “Pergamethaandskrift fra 15. Aarh., antikiserende, meget smukt, har tilhørt Ole Borch.” Add. 136 4° indeholder kollationer til første og anden bog af første dekade, med referencer

dele af værket til fransk.⁶⁷ Oversættelsen blev sat i gang på opfordring af den franske konge Jean II Le Bon. I Avignon havde Bersuire sidst i 1330erne mødt den italienske digter og humanist Francesco Petrarca,⁶⁸ periodens mest passionerede læser af Livius, og en af de første i nyere tid, der fik mulighed for at læse værkets fjerde dekad. Denne havde Landolfo Colonna bragt med sig til Avignon i en kopi efter et håndskrift i Chartres. Det øgede den tekst, Bersuire først længe senere gik i gang med at oversætte, betragteligt. At oversætte Livius var et stort og krævende projekt. Pierre Bersuire fuldførte det, omend, som han senere skrev,⁶⁹ *non sine labore et sudoribus*, "ikke uden at have slidt og svedt for det."

Mere end 65 bevarede håndskrifter vidner om værkets betydelige popularitet.⁷⁰ Det Kongelige Bibliotek har et enkelt, foliant nummer 542 i den samling, grev Otto Thott (1703-1785) testamenterede til biblioteket. Et tidligere hjemsted er dokumenteret af et ejermærke på første blads rectoside: "De la Bibliothéque de Sedan." Håndskriftet har i 1600-tallet tilhørt L'Académie de Sedans bibliotek. Akademiet blev grundlagt i 1602 og atter opløst i 1681. Biblioteket fik en endnu kortere levetid: det blev oprettet i 1607, men allerede i 1670 beordrede Ludvig XIV at det skulle returneres til familien de La Tour d'Auvergne, der havde grundlagt akademiet. Den 1. januar 1671 blev biblioteket overdraget til Emmanuel Théodose de La Tour d'Auvergne, kardinal af Bouillon (1643-1715). Denne testamenterede biblioteket til sin nevø, Henri-Oswald, ved hvis død i 1747 det blev solgt på auktion.⁷¹ Thott kan have erhvervet håndskriftet ved denne lejlighed, muligvis dog først senere, idet en del af håndskrifterne fra Sedan blev købt af Antoine Moriau (1699-1759).⁷²

til Gronovius' udgave s. 4-136. Kollationeringen er ikke Junges. – Hvorfor Add. 155 2° betegnes som "antikiserende" er uklart.

⁶⁷ Om Pierre Bersuire se Charles Samaran: Pierre Bersuire, prieur de Saint-Éloi de Paris, i *Histoire littéraire de la France*, tome 39, Paris 1962, s. 259-450; afhandlingens afsnit *C. La traduction française de Tite-Live*, s. 358-450, er skrevet af Jacques Monfrin (der ikke er nævnt på titelbadet). – Om Bersuire og hans latinske *Ovidius Moralizatus*, der i fransk oversættelse indgår i håndskriftet Thott 399 2°, se også Holger Nørgaard: Sankt Ovid. Tekstligt og billedmæssigt om Metamorfosernes forvandling, *Fund og forskning*, 10, 1963, s. 7-26.

⁶⁸ Samaran & Monfrin 1962, s. 267.

⁶⁹ I artiklen *Roma* i anden redaktion af værket *Reductorium*, jf. Samaran & Monfrin 1962, s. 359.

⁷⁰ Samaran & Monfrin 1962, s. 447-450; håndskriftet i København er anført s. 450 som et af otte håndskrifter, der alene rummer fjerde dekad. – En tekstkritisk udgave af oversættelsen baseret på studier af håndskrifterne foreligger ikke.

⁷¹ Om Bibliothéque de L'Académie de Sedan, se Mathieu Lescuyer: Les manuscrits de la bibliothéque de l'académie de Sedan, devenue bibliothéque de Bouillon, *Bulletin du bibliophile*, Paris 1999, 1, s. 129-153. Det senere Thott-håndskrift opræder i en katalog over håndskrifterne anlagt i 1630, hvori det omtales som værende "en deux tomes" (Lescuyer 1999, s. 142f.); det har altså muligvis været en del af af sæt med i hvert fald to dekader af Bersuieres oversættelse.

Håndskriftet er bygget op af 26 kvaternioner (læg af fire dobbeltblade), i alt 208 blade, der måler ca. 42,5 × 30 cm. Det er fejlagtigt folieret i nyere tid, idet tallet 56 er gentaget.⁷³ Det har illuminerede initialer i en størrelse, der varierer fra 2 til 6 liniers højde, ved hver bogs begyndelse; størst er de tre første, der strækker sig over henholdsvis 5, 6 og 6 linier. Desuden er der rundt om i teksten indstrøet mindre initialer af en enkelt linies højde til markering af afsnit.

Thott 542 2° indeholder hvad der i håndskriftets rubrikker betegnes som *La tierce decade de Titus Liuius*, "Titus Livius' tredje dekade." Dekade er dog i denne sammenhæng en tilsnigelse, for der er kun ni bøger i håndskriftet.⁷⁴ I overensstemmelse hermed slutter teksten på f. "206"r med dette explicit: "Cy fine le ix^e liure de la tierce decade de titus liuius." *La tierce decade* rummer 9 bøger, ikke en dekades forventelige 10. Endnu et par uregelmæssigheder bør bemærkes: indholdet af *La tierce decade* svarer ikke til indholdet af Livius' tredje dekade. Det fremgår allerede af håndskriftets første rubrik på f. 1r: "Cy comance le premier liure de la tierce decade de titus liuius Et comment les Rommains⁷⁵ Reprindrent armes encontre le Roy philipe de macedonie." Romernes militære engagement mod kong Filip V af Makedonien blev optakten til de makedonske krige, der er hovedindholdet af Livius' *fjerde* dekade. På f. 42r findes følgende rubrik: "Cy fine le second liure decade de la tierce de titus liuius Et commence apres le tiers liure de la dette decade." Rubricator har været uopmærksom: *decade* skal naturligvis følge efter *de la tierce*, altså "her slutter anden bog af Titus Livius' tredje dekade." At denne ifølge rubrikken efterfølges af samme dekades tredje bog er logisk og venteligt, men faktisk ikke tilfældet. Indholdet af den følgende bogs første kapitel sammenfattes i rubrikken: *Comment marcus porcius catho parle que la loy oppienne faitte contre les femmes ne soit Reuoquee*, "Hvorledes Marcus Porcius Cato i en tale fastholder at *Lex Oppia* vedtaget mod kvinderne ikke bør annulleres." Det henviser til den ældre Catos opposition mod at ophæve en lov fra 215, der

⁷² Lescluyer 1999, s. 136 & 143. I en liste over Moriaus håndskrifter optræder en Livius i Bersuires oversættelse, et enkelt *manuscrit in folio*. Det beskrives som *très bien conservé*, hvilket stemmer overens med Thott-håndskriftets tilstand. Til gengæld passer beskrivelsen "couvert en bois garni de cuir de pores, avec des garnitures de cuivre" ikke på den nuværende indbinding. En mulig forklaring er, at Thott-håndskriftet udgør det ene og exemplaret i Moriaus liste det andet af de to tomer, der omtales i Sedan-katalogen. En anden er, at det oprindelige bind om Thott-håndskriftet er blevet kasseret.

⁷³ Efter 56 bis er bladtellingen altså én mindre end den faktiske. Sidste blad (f. "207") er blankt. Der optræder reklamanter på sidste versoside fra og med 8. læg (dvs. første gang på f. "63", sidste gang på f. "199").

⁷⁴ De ni bøger, der er fortløbende nummereret med romertal, begynder på følgende sider i håndskriftet: liure I: f. 1r, liure II: f. 24r, liure III: f. 42r, liure IV: f. "59"v, liure V: f. "83"v, liure VI: f. "102"v, liure VII: f. "131"r, liure VIII: f. "160"v, liure IX: f. "187"v.

⁷⁵ Der mangler en nedstreg i et af de to m'er i håndskriftet.

begrænsede kvinders ret til at eje guld og smykke sig i farverige gevandter og desuden forbød dem at køre i tospand indenfor en radius af én mil fra byen med mindre det var i forbindelse med religiøse riter.⁷⁶ Catos tale gengives hos Livius i begyndelsen af fjerde dekades fjerde bog og ikke i tredje dekades tredje. Håndskriftet rummer med andre ord ikke tredje, men fjerde dekade af Livius' værk, og ikke de ni første bøger af denne, men de to første og syv sidste.

Forklaringen på disse divergenser i den franske oversættelse skal søges i overleveringen af Livius' latinske tekst. Fjerde dekade var stort set ukendt i middelalderen og kom ikke i cirkulation før Petrarca fik adgang til teksten via Landolfo Colonnas tidligere nævnte kopi af et håndskrift i Chartres, som siden er gået tabt, men hvis læsemåder bl.a. kendes fra Petrarcas endnu bevarede eksemplar.⁷⁷ I den gren af Livius-overleveringen, som Petrarcas håndskrift repræsenterer, savnes fjerde dekades tredje bog, en kendsgerning, Petrarca selv var opmærksom på og begræd – det fremgår bl.a. af den epistel, han stiledede til Livius selv.⁷⁸ Dele af den manglende bog blev kendt i 1500-tallet, den hele først i begyndelsen af 1600-tallet. Den 33. bog var således ikke en del af den latinske Livius, som Pierre Bersuire oversatte i midten af 1300-tallet. Forvirringen omkring dekade- og bogtælling opstod hos Bersuire, fordi han kun talte de bevarede dele og talte dem uden overspringelse af de tabte i oversættelsen. I øvrigt er Bersuires oversættelse af sidste bog i fjerde dekade ufuldstændig, men også det skyldes overleveringen af den latinske Livius, som Bersuire og hans tid havde adgang til.⁷⁹

Bersuires oversættelse var i sig selv en nyskabelse, og den gav anledning til endnu en: den skabte en ikonografisk Livius-tradition. Adskillige af de bevarede håndskrifter er udsmykket, ikke nonfigurativt som Add. 155 2°, men med billeder, hvis motiv er hentet i teksten. I nogle tilfælde som fortløbende illustration af scener og begivenheder i teksten, i andre som åbningsbilleder ved en bogs eller ved en dekades begyndelse. Dette sidste er tilfældet i håndskriftet Thott 542 2°, hvis første side er inddelt i to omtrent lige store felter, med billedet i det øverste og tekstens begyndelse i det nederste. De to felter omkranses af en bordure, der også føres op imellem tekstens to spalter. Billedets baggrund er et vidtstrakt landskab. Handlingen udspiller sig i forgrunden, som er delt op i to felter: til højre en kornmark, der er blevet til en slagmark, til venstre en borg, i hvis indre gård to herrer fører en engageret samtale. De to felter er adskilt af en fin linje, der tegner konturen af den klippe, borgen er bygget på. Scenen på

⁷⁶ Loven blev vedtaget under den anden puniske krig, som var slut, da forslaget om at ophæve loven blev fremsat i 195. Trods Catos modstand blev loven ophævet.

⁷⁷ Den såkaldte *codex Agennensis*, nu British Library, ms. Harley 2493.

⁷⁸ *Reverum familiarium libri*, XXIV.8.

⁷⁹ En kilde til teksten fra XL.37.3 til bogens slutning blev først kendt i begyndelsen af 1500-tallet.

marken er den mest dramatiske: på jorden ligger lig, segl og neg spredt omkring, mens to grupper af bevæbnede, harniskklædte krigere jagter flygtende mænd, der åbenbart har været i gang med at høste, fæller til de allerede faldne. Kun en enkelt af dem har trukket sit sværd, en anden har det i skeden, resten er ubevæbnede. En enkelt har stillet sig an til forsvar med de bare næver.

Hvad er det billedet illustrerer? N.C.L. Abrahams tolker billedet som "une miniature ... représentant les Romains assiégeant une place forte."⁸⁰ Chr. Bruun beskriver scenen således: "Det forestiller Romerne, som efter at have slaaet Fjenden, der er væbnet, men er bleven overfalden under Høsten, rykke frem imod en Fæstning."⁸¹ Ingen af dem forholder sig til de to gestikulerende mænd i borgens gård, men ser kun på billedfeltet til højre. Abrahams og Bruun er enige om, at det er romerne, der er i offensiven. Begge er tavse om, hvad det er, billedet konkret illustrerer i Livius' historie, antagelig fordi de ikke har kunnet finde et belæg der, hvor de har forventet det, nemlig i Livius' tredje dekade.⁸² Begge har oversat at rubrik og tekst under billedet henviser til hændelser der behandles i 4. dekade. Straks i begyndelsen af denne skildres de begivenheder, der vises i billedets to motiver. De udspillede sig i år 201 f. Kr. I XXXI.2 beretter Livius om de romerske styrker, som under Gaius Ampius' kommando efter en række succesfulde træfninger med cisalpinske gallere slog lejr ved Mutilum. Stedet var velegnet, for kornmarker stod klar til høstning og forsyninger til hæren således sikret. Men romerne lod sig lulle ind i falsk tryghed, for der blev ikke gjort nogen foranstaltninger for at sikre stedet eller beskytte de soldater, der lagde våbnene fra sig for i stedet at håndtere høstredskaberne. Gallerne omringede og overfaldt dem, og henved 7000 mænd på arbejde i kornmarkerne blev slået ihjel, herunder Gaius Ampius selv. Dette foregik på den italiske halvø. Umiddelbart efter, i XXXI.3, foretager Livius et sceneskift til Makedonien. Senatet i Rom så med stigende bekymring på den trussel, kong Filip V af Makedonien udgjorde mod øst. Man besluttede at give problemet højeste prioritet, og sendte Marcus Valerius Laevinus, udstyret med *imperium* og en flåde på 28 skibe, til Makedonien. Her blev han mødt af den romerske legat i området, Marcus Aurelius, der kunne berette om, hvor store hærstyrker og hvor talstærk en flåde den makedonske

⁸⁰ N.C.L. Abrahams: *Description des manuscrits français du moyen âge de la Bibliothèque Royale de Copenhague*, 1844, s. 69f.

⁸¹ Chr. Bruun: *De illuminerede Haandskrifter fra Middelalderen i Det Store Kongelige Bibliothek (= Aarsberetninger og Meddelelser fra Det store kongelige Bibliothek, III)*, 1890, s. 234f.

⁸² Som overskrift for sin beskrivelse angiver Abrahams "Les neuf premiers livres de la troisième Décade de Tite-Live, traduction française" og Bruun næsten enslydende: "Tite Live, Les neuf premiers livres de la troisième Décade." Misforståelsen går tilbage til *Catalogus Bibliothecae Thottianae*, VII, 1795, s. 319: "Novem priores libri Decadis III Titii Livii, gallice versi. Cod. membr.; Frontispicium pictura et ornamentis coloribus et auro distinctis conspicuum."

konge havde samlet, ikke blot rundt omkring ved hovedlandets byer på, men også på øerne. De to mænd var enige om, at Rom måtte optrappe krigen imod Filip, og besluttede at Aurelius skulle viderebringe dette på skrift til konsulere og senat i Rom.

Det er disse to møder, Gaius Ampius' og hans soldaters fatale træfning med gallerne i Italien og de to udsendte romeres møde i Makedonien, der er afbildet i de to felter i åbningsbilledets forgrund. To separate, men mere eller mindre simultane scener, med borge og gårde i landskabet, havet i det fjerne, floden med skibe og øen i dens munding som baggrund – fra læserens synsvinkel en udsigt til den makedonske krig, der afløste den puniske fred, som Livius effektivt udtrykker det i indledningen til 31. bog og altså fjerde dekad.

Situationen er således den modsatte af den, Abrahams og Bruun antog: det er romerne, der bliver slået af fjenden, og de to skikkelser i borgen er ikke belejrede, men romere i agiteret samtale om nye trusler. Også hvad angår den æstetiske analyse er der grund til at modsige Abrahams og Bruun, der begge fælder negative domme over billedet. Abrahams beskriver det som værende "d'une exécution assez mediocre," mens Bruun vrangvilligt mener at "Billedet er svagt udført, Farverne paafaldende lyse," en vurdering der dog efterfølgende mildnes en anelse: "Dog er det ikke uden Interesse."⁸³ Med den sine steder næsten tegneserieagtige fremstilling er billedet muligvis mere tilgængeligt for nutidige øjne end det var for Bruuns i 1800-tallet. Fortælle-mæssigt er det ikke uden subtilitet, og i koloreringen indgår stærke og svage farver i en helhed, der er afstemt med den omgivende, fint mønstrede bordure. Ud fra det givne udgangspunkt har den anonyme kunstner skabt et udtryksfuldt værk, der rummer både stemning og narrativ kraft.

Cleonymus og patavinerne

Udtryksfuldt, men på en helt anden måde, er også billedet på det Det Kongelige Biblioteks senest erhvervede og formentlig yngste *Livianum*.⁸⁴ Det er et enkeltblad af pergament, der måler ca. 45,5 x 34 cm, engang en del af en kodex med første dekad af Livius' historie i Pierre Bersuieres franske oversættelse. Bladet var i privat eje indtil det i 1958 erhvervedes af Det Kongelige Bibliotek som del af en mindre samling illuminerede enkeltblade.⁸⁵ Allerede forinden havde det været forenet

⁸³ Denne knytter sig i Bruuns øjne til "Landet, som Romerne trænge ind i," hele scenariet i billedets baggrund, som Bruun ser som "et Forsøg paa at give et Landskab af stor Udstrækning, men en miniature."

⁸⁴ Acc. 1977/47 (nr. 1).

⁸⁵ Det Kongelige bibliotek købte ialt 13 (af 26 tilbudte) illuminerede fragmenter af privatsamleren, direktør James J. Kaiser. Det fremgår ikke af korrespondancen mellem de to parter, hvor James J.

med flere af bibliotekets skatte, idet det blev vist på den dansk-svenske udstilling *Gyldne Bøger* på Nationalmuseerne i København og Stockholm i 1952.⁸⁶

Billedet er malet på bladets versoside som indledning til første dekades 10. og sidste bog.⁸⁷ Billedfelt og tekst er indrammet af en bordure,⁸⁸ der antagelig er lavet samtidig med teksten. Selve billedet er først blevet føjet til på et senere tidspunkt. Bladets rectoside rummer de sidste 5-6 linier af 9. bog, efterfulgt af en oversigt over indholdet af 10. bog. På versosiden er der 15 linjers tekst under billedet. Teksten er skrevet i to spalter, den venstre i fuld længde, den højre kun i halv. Venstre spalte omkranses af et fintmønstret rankeornament svarende til borduren på versosiden, men uden dennes indarbejdede figurer. Billedets motiv introduceres kort i rubrikken ved 10. bogs begyndelse: "Cy commence le Xe liure de la premiere decade de titus liuius. Comment cleonimus roy des grecs vint par mer en ytalie ou il perdit les troys pars de ses nefz, et comment les marses furent desconfis par les rommains."⁸⁹ Sammenfatningen refererer begivenheder, der beskrives i X.2 (om Cleonymus) og X.3 (om Marserne). Det er beretningen Cleonymus, og kun en del af denne, der udgør historien i åbningsbilledet.

I begyndelsen af første dekades 10. bog beretter Livius om spartanerkongen Cleonymus, som i 302 f. Kr., efter et forgæves invasionsforsøg helt nede i støvlehælen af den italiske halvø, med en flåde af grækere søgte op i Adriaterhavet. Mod venstre havde han Italiens østlige kyster, der var uden havne, til højre Balkans vestvendte, bag hvilke der var vilde folkeslag, som tilmed var berygtede for pirateri. Således uden mulighed for at lægge til land endte Cleonymus med flåde og mænd helt oppe ved veneternes kyster i bunden af Adriaterhavet. Han sendte spejdere i land, og de kunne berette, at der inde bag en smal kyststrækning var en lagune, og at man bagved kunne se dyrkede marker og bakkede landskaber. Der var tilmed en flodmunding ikke så langt borte, der kunne fungere som havn. Her sejlede flåden ind, og Cleonymus beordrede den at sejle op ad floden. De største skibe stak imidlertid for dybt, så dem lod han forankre; den bevæbnede hovedgruppe sejlede i de lettere skibe op ad floden og nåede frem til tætbefolkede landskaber – der lå tre patavinske landsbyer langs bredden. Her gik de fra borde, lod skibene

Kaiser havde erhvervet fragmenterne.

⁸⁶ *Gyldne bøger. Illuminerede middelalderlige håndskrifter i Danmark og Sverige*, 1952, p. 87 & *Gyllene böcker. Illuminerade medeltida handskrifter i dansk och svensk ägo*, Stockholm 1952, p. 85; i begge versioner har bladet katalognummer 177. Udstilling og katalog var redigeret af Kåre Olsen og Carl Nordenfalk.

⁸⁷ Billedet har en maximal højde på 25,9 cm; i bredden måler det fra 21,9 til 22,4 cm. Målene mellem de ydre bordurekanter er ca. 44,5 cm i højden og 31 cm i bredden.

⁸⁸ Dennes æstetiske kvaliteter fremhæves i en tilføjelse i den svenske version af *Gyllene böcker*: "Bildens ... är i kvaliteten underlägsen den ypperligt målade borduren."

⁸⁹ Rubrikkens ordlyd svarer til indholdsoversigtens på recto-siden, kun er tallet tre her skrevet i romertal: "les .iiij. pars."

bevogte af en lille gruppe mænd, og angreb nu landsbyerne, nedbrændte huse og tog både mennesker og dyr som bytte. I deres glæde ved at plyndre kom de længere og længere bort fra deres skibe.

Da man hørte om dette i Patavium, hvor man på grund af de nærtboende gallere altid var klar til kamp, dannede man to grupper af unge mænd, hvoraf den ene gik imod de af Cleonymus' mænd, der hærgede på land. Den anden gruppe fulgte en anden vej til grækernes skibe, slog vagterne ihjel, og de rædselsslagne sømænd var tvunget til at sejle skibene over til den anden bred. Også på land gik det godt for patavinerne, og da grækerne forsøgte at flygte til deres havn, blev de standset af veneterne, omringet og slået ihjel. Fanger fortalte, at flåden og Cleonymus befandt sig tre mil derfra. I egne flodbåde og fjendens erobrede skibe forfulgte patavinerne de flygtende grækere lige til flodens munding, og brændte de skibe, som under kamptumlen var stødt på grund i de lave vande. Patavinerne vendte sejrige tilbage, mens Cleonymus måtte sejle bort med mindre end en femtedel af sin flåde intakt, uden at have fået adgang til land noget sted langs Adriaterhavet.

Det er Kåre Olsens og Carl Nordenfalks fortjeneste at have fremdraget bladet, der vistnok ikke har været omtalt på tryk før de gjorde det i deres udstillingskatalog. De henviser i bibliografien til en enkelt afhandling,⁹⁰ hvori bladet imidlertid ikke er omtalt. Det må derfor antages at henvise til de to forfatteres egne undersøgelser, når de skriver, at "dette blad ... er identificeret som oprindelig tilhørende den såkaldte "Tite-Live de Sorbonne" i Paris Bibl.Nat. 20071-72." Denne Livius i Bibliothèque Nationale de France består af to store bind med 208 og 198 blade og indeholder første og tredje dekade.⁹¹ Kun det ene af bindene, ms. Fr. 20071, er illumineret, og dette kun delvist: af planlagt ti store billeder ved de enkelte bøgers begyndelse, forefindes kun fire i bindet.⁹² Desuden er der 49 billeder i én spaltes bredde. De 48 er fordelt på f. 1r-126v, mens det sidste, efter mere end 60 blade uden illustrationer, først optræder på f. 190r.⁹³ Navnet fik bogværket fordi det tilhørte biblioteket ved La Sorbonne, inden det i 1796 indgik i Bibliothèque Nationale. Paul Durrieu identificerede den oprindelige ejer som Guillaume d'Harcourt, comte de Tancarville. Siden er Charles d'Anjou, comte du Maine og hans hustru, Isabelle de Luxembourg blevet fremført som

⁹⁰ Paul Durrieu: Le "Tite-Live de Sorbonne" et le Forum Romanum, *Fondation Eugène Piot. Monuments et mémoires*, tome XXI, Paris 1913.

⁹¹ Jf. Samaran & Monfrin 1962, s. 448.

⁹² De store billeder findes på f. 5r, 51v, 77r og 98v. En oversigt over håndskriftets billeder findes på netadressen gallica.bnf.fr.

⁹³ Jf. Durrieu 1913, s. 208f. og François Avril i *Jean Fouquet. Peintre et enlumineur du XVe siècle*, sous la direction de François Avril. Paris 2003 (udstillingskatalog, Bibliothèque nationale de France), s. 339. – Avril betegner billedet på f. 190r som "un ajout des alentours de 1500."

de mulige første ejere af værket. Som sikkert anses det, at værket senere har tilhørt François de Rochechouart, der har ladet sit og sin hustrus våbenskjolde indføje i den nedre margen på f. 5r. Efter denne benævnes sættet nu "Tite-Live de Rochechouart." Rækken af ejere afspejler et fortsat arbejde med værket i en periode der strækker sig fra midten af 1400-tallet til begyndelsen af 1500-tallet. Det antages, at tekst og bordure er lavet omkring 1450, måske i Angers. Siden er der i flere omgange blevet arbejdet på den billedlige udsmykning af håndskriftet, først i Tours og siden måske i Paris. Flere kunstnere antages at have arbejdet med udsmykningen, bl.a. Jean Fouquet, en af hans sønner og flere andre fra hans værksted.⁹⁴ Det er bl.a. Fouquet og hans værksted, der ses som bindeleddet mellem håndskriftet i Paris og bladet i København af Olsen og Nordenfalk, idet de hævder, at billedet på bladet er fremstillet "af en direkte efterfølger af Fouquet, som havde adgang til mesterens egne forlæg." Desværre gør de ikke rede for grundlaget for denne interessante påstand.

Det ene blad i København gør det muligt at korrigere en hidtil accepteret antagelse omkring det hele manuskript i Paris. I dette er de store åbningsbilleder anbragt ved begyndelsen til 1., 3., 4. og 5. bog. De blade, der var bestemt for 2. og 6. bog, var fra gammel tid fjernet fra håndskriftet, hvilket fik Durrieu til at konkludere, at ms. Fr. 20071 *au maximum* havde indeholdt seks store billeder, altså de fire bevarede og de to mulige i 2. og 6. bog. Bemærkelsesværdigt nok overvejede han ikke den mulighed, at der også kunne have været et stort billede ved begyndelsen af 10. bog, selvom han var opmærksom på at det blad, hvorpå det skulle have været malet, manglede i håndskriftet.⁹⁵ François Avril, der alene kendte bladet i København fra Olsens og Nordenfalks katalogtekst, foreslog, at det formentlig drejede sig bladet med begyndelsen til 2. bog.⁹⁶ Bag Durrieus påstand om 6 billeder "au maximum" ligger en forestilling om et lineært fremadskridende arbejde på bogens udsmykning. Bladet i København viser at denne forestilling hviler på en falsk præmis.

Om billedets motiv skriver Kåre Olsen og Carl Nordenfalk, at det viser romernes sejr over den græske kong Cleomenes' invasionshær, et på flere punkter unøjagtigt udsagn. Cleomenes er en regulær fejl for Cleonymus. At tale om *romernes* sejr er ligeledes forkert, for det område, Cleonymus og hans mænd trængte ind i, var ikke romersk i 302, da begivenhederne udspillede sig. De, der ifølge Livius sejrede over spartanerkongen Cleonymus og hans flåde af grækere, var *patavinere*, fra Padua, som Livius selv. At billedet viser sejren over Cleonymus er derimod rigtigt. Det fremgår først og fremmest af skibene, der er på flugt for fulde sejl i øvre højre

⁹⁴ Om "Tite-Live de Rochechouart" og dens historie se Avril 2003, s. 339-344.

⁹⁵ Durrieu 1913, s. 209 note 1.

⁹⁶ Avril 2003, s. 339.

område af billedet. De kæmpende i forgrunden og det bakkede landskab i det fjerne genkendes måske også fra Livius' beskrivelse, borgen i baggrunden kan være Patavium, men ellers har arbejdet med billedets form og kunstneriske udtryk taget overhånd over viljen til at illustrere Livius. Kompositionen er domineret af to hvide heste, skønt heste slet ikke nævnes hos Livius. Kampscenen viser nok krigens tumult og omkostninger i form af sårede dyr og døde krigere, men knytter ikke an til detaljer i teksten. Ingen skibe er i brand, Cleonymus er helt ude af billedet, og man kan knap nok skelne patavinerne fra grækere. Der er malerisk *action*, men ikke liviansk fortælleglæde i billedet. Patavinerne, der med deres mod og taktiske snilde får nedkæmpet de indtrængende grækere og slået Cleonymus på flugt, er i billedet blevet til romerske soldater i krig. Kunstneren overser, at historien handler om patavinerne, og overhører at Livius selv med Cleonymus' skibe er nået tilbage til sin hjemegn. En tone af fortrolig stolthed fornemmes i Livius' tekst. Cleonymus er antihelt i en voldsom historie, men i et venligt landskab. Historien åbner for et ellers sjældent erindringsglimt hos Livius, der som afslutning på beretningen kan fortælle, at der stadig lever patavinerne, der har set skibssnabler og andet bytte fra spartanerne hængt op som trofæer i byens gamle Junotempel, og at man stadig fejrer årsdagen for slaget med en regatta på floden, der rinder gennem byens midte.

Så diskret kommer Livius' egen historie til syne i den historie han skrev. Den romerske historie, som, på godt og ondt, har fået fysisk form og selvstændig historie i middelalderens og renæssancens håndskrifter. Man kan, alt efter temperament og tilbøjelighed, vælge at begræde de store tab eller glæde sig over, at så meget trods alt er bevaret. Havde vi endnu haft Livius' fortællinger om Carthagos fald, om Graccherne, om Cimbrenne, om Marius og Sulla, om den sene republik og dens aktører, om Cicero, Cæsar og Octavian og meget mere, som vi ved at han skrev om, så ville vi uden tvivl have været rigere på latinsk litteratur, end vi er, og vidst mere om Roms historie, end vi gør. Omvendt har vi hvad Livius skrev om Romulus og Remus, om rovet af sabinerinderne, om Horatius Cocles, om Cleonymus, om de tidlige puniske krige, om Scipio og Hannibal og stribevis af andre romerske helte og fremmede fjender. Flere hundrede blade i håndskrevne folianter, og mere end et par tusinde sider på tryk i en moderne udgave. En rig, ja rigelig kompensation for det tabte.

Tilsvarende med Livius' håndskrifterne i Danmark: et enkelt medtaget blad i to stykker, et enkelt intakt fragment samt tre bind, det er ikke meget målt med forhåbningen om de ti dekader i Sorø. Men omvendt udgør de bevarede 588 blade en næsten komplet Livius på flere sprog: første og tredje dekad på latin, den fjerde på fransk. Og de er mere end kilder til et klassisk værk om Roms historie: de er selv historie, vidnesbyrd om den kultur, de tider og personer, der frembragte dem, brugte dem og gav dem videre til os.

SUMMARY

ERIK PETERSEN: *LIVIANA. Titus Livius' Roman History in fragments, lost and extant manuscripts in Denmark.*

The oldest and as a textual source the most important *Livianum* of the Royal Library are two pieces of a single leaf taken from the binding of a printed book, now Fragm. 2813 and Fragm. 2814. The verso page is very damaged due to an added red substance. With lacunae the leaf contains the text from *Ab urbe condita* II.7.7 (*submissa sibi*) to II.11.8 (*egressus ipse*). It was first studied by Paul Lehmann who described it in his *Skandinavische Reise Früchte* in 1938. He dated it to around 900. In 1961 Bernhard Bischoff concluded that it was the remnants of a manuscript copied in Corbie sometimes between 850 and 870, while Hadoardus was active. Robert Maxwell Ogilvie refers to the leaf as K in his edition of Livy from 1974. In a number of places his reading can be supplemented, in others it can be corrected. This includes the reading of Horatius Cocles' name. Ogilvie quotes K for the form *cogles*. I read *clocles*, a form that graphically resembles the variant *doeles* in codex Harleianus (*H*). This is a further indication of a close relationship between *K* and *H* observed by Ogilvie.

The most renowned source of Livy's text in Denmark is undoubtedly the two large oblong volumes, written "with longobardic letters", which Poggio Bracciolini wrote about in a letter to Niccolò Niccoli at the beginning of 1428. The sensational aspect of this was that the two volumes, according to the information provided, contained ten decades, which is more than a tripling of the so far known amount of text. Poggio's source, a visitor from Scandinavia by the name of Nicolaus, had seen the ten decades in the Cistercian monastery in Sorø in Denmark. Poggio made great efforts throughout the remainder of his life to gain access to the ten decades, either through copies or by purchasing them. Their existence was confirmed by others, i.a. by Paolo Giustiniani, who was for a brief period bishop of Bergen in Norway. However, the ten decades never surfaced and this made and makes it likely that the whole story rests on a misunderstanding. The problem is, however, that Poggio's source seems to have used a specialized vocabulary and has given such detailed information about the manuscripts that he must have known what he was talking about. It is, therefore, difficult to discard the story as just pure fantasy.

MS GKS 495 2° contains Livy's third decade. It was copied in Italy in the 1400s. It came to Denmark with the philologist and book collector Frederik Rostgaard (1671-1745), who had purchased it in Venice in 1699. It was acquired by the Royal Library in 1732. It consists of 124 folios (c. 33.5 × 23 cm). Space has been allowed for initials, but none have been made. The source value of the manuscript has not been investigated thoroughly. However, some of its readings were used by Walters and Conway in their edition of Livy (1914 and later), in which the manuscript is quoted as *Hafn.*, i.e. *codex Hafniensis*. The editors however only knew the source indirectly through A. Drakenborch's edition (1738-1746). Due to the efficient scholarly network of the Age of Enlightenment, he had received a collation of the manuscript from Hans Gram in Copenhagen.

MS Add. 155 2° with the first decade was also produced in Italy in the 1400s. It consists of 254 folios (c. 32.5 × 23 cm). It has belonged to Ole Borch (1626-1690), who was in Italy in 1665. After his death the manuscript passed to the college he founded. It survived the Copenhagen Fire of

1728 because it was loaned out at that time. The college itself went up in flames. It also survived the English bombardment of Copenhagen in 1807, which again left the college in ruins. A few years before the bombardment the manuscript had been transferred to the University Library, which did not suffer great damage. It was transferred to the Royal Library in 1938 together with the University Library's other manuscripts. The manuscript contains beautifully illuminated initials at the beginning of each book, the prefatory F being the most elaborate. In 1783-84 a young student, Joachim Junge, published a small *Specimen lectionum variantium* with readings from the manuscript, which otherwise has remained unnoticed. It deserves to be more thoroughly examined. As an example, it can be mentioned that the reading *Curiatius* at the beginning of liber IV, which R. M. Ogilvie prefers in his edition but with the Jodocus Badius Ascensius' edition (Paris 1513) as his sole basis, actually occurs in Add. 155 2°.

In the middle of the 1300s Livy was translated into French by Pierre Bersuire. The Royal Library has a single volume of the translation, 'La tierce decade de Titus Livius'. It was part of the large collection which Otto Thott (1703-1785) bequeathed to the library. In the 1600s, it belonged to the library of L'Académie de Sedan. MS Thott 542 2° consists of 208 folios (c. 42.5 × 30 cm). The translation's third decade is equivalent to Livy's fourth decade, which became known a short time before Bersuire began his translation. The subject for the picture which adorns the manuscript's first page is therefore from the beginning of book 31. In his catalogue of the Royal Library's French manuscripts N.C.L. Abrahams interprets the picture as 'une miniature ... représentant les Romains assiégeant une place forte' and is followed by Chr. Bruun in his catalogue of the library's illuminated manuscripts. It is actually the opposite. The picture partly depicts the Roman forces, which under Gaius Ampius' command negligently began to harvest grain in the fields and were attacked by the Gauls, and partly illustrates an agitated conversation between the legates Marcus Valerius Laevinus and Marcus Aurelius caused by a threatening war in Macedonia. The events took place in 201 BC and are referred to by Livy in chapter 2 and 3 of book 31.

The *Livianum* most recently acquired by the Royal Library is a single illuminated leaf of parchment (c. 45.5 × 34 cm), once a part of a codex with the first decade in Pierre Bersuire's French translation. It was acquired in 1958. It was on display at the exhibition 'Golden Books' in Copenhagen and Stockholm and briefly described in the exhibition catalogue by Kåre Olsen and Carl Nordenfalk in 1952, while the leaf was still in private ownership. They judged it to be a leaf from ms. Fr. 20071 in Bibliothèque Nationale de France, the first volume of the so-called 'Tite-Live de Sorbonne' or 'Tite-Live de Rochechouart'. One page of this richly but incompletely illustrated French Livy is believed to have been made by Jean Fouquet, others by Fouquet's sons and pupils. This also applies to the leaf in Copenhagen, which still deserves a more thorough analysis. One misunderstanding can, however, be corrected. Paul Durrieu concluded in a work from 1913 that ms. Fr. 20071 *au maximum* had contained six large pictures, the four preserved in ms. Fr. 20071 and two on lost leaves in books 2 and 6. He did not consider the possibility of a picture at the beginning of book 10, even though this leaf was also missing in the manuscript. In a recent Fouquet-catalogue it has been suggested that the leaf in Copenhagen is the one missing at the beginning of book 2 in the manuscript in Paris. This is contradicted by the fact that the leaf's text and picture link it to the beginning of book 10, which narrates about the Spartan king Cleonymus who was defeated by the brave and resolute citizens of Patavium, Livy's home town.

MEDELTIDA DANSKA BOKBAND
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS SAMLING
EN PRELIMINÄR UNDERSÖKNIN

AV

ANNA MAGDALENA LINDSKOG MIDTGAARD

Att bevara böcker är en komplex uppgift och på ett bibliotek försvåras bevarandet ytterligare av användar- och tillgänglighetsaspekter. Av hävd har böcker förmedlat text och omslagen har bara varit en förvaringsform som slitits, reparerats och bytts ut. Under hundratals år har man forskat mycket i texternas historia och autenticitet men bokbandsforskning är en relativt ung vetenskap. De första forskarna var verksamma under 1800-talets slut och intresserade sig mest för konst- och stillhistoriska drag. Först på 1980-talet började man tala om "bokarkeologi," och prövade att strukturera bokbandshistoria och teknik med metodik lånad från arkeologin. Även den traditionella kodikologiska forskningen har under de senare decennierna arbetat med forskningen kring de tidigaste kodices och deras tekniska utveckling. Utvecklingen från bokrulle till kodex ägde rum i brytningstiden mellan antik och medeltid. Från medeltiden finns det ännu ett ganska stort europeiskt bokbandsmaterial bevarat och det är viktigt att samla informationer om detta material för att få en så heltäckande bild som möjligt av bokbindningens tidiga historia. Vår tids intresse för medeltida hantverk har också bidragit till ökade kunskaper om den bokteknologiska utvecklingen.

Att kartlägga de historiska bokbanden såväl som de texter de omsluter är en viktig del i dagens bevaringsarbete. Vi behöver känna till så mycket som möjligt om bokbindningens historiska utveckling och teknologi, både för bevaring och eventuell behandling, vare sig det gäller förvaring, restaurering eller mer genomgripande konservering. I den undersökning jag gjort av ett urval av de medeltida bokband som finns i Det Kongelige Biblioteks samling, har jag velat få svar på några frågor: Vad karaktäriserar ett bokband från medeltiden? Har de danska medeltida bokbanden några speciella karaktärsdrag? Vad kan man använda en bokteknologisk/kodikologisk undersökning till?

Det ska dessutom poängteras att detta är en preliminär undersökning vars tidmässiga begränsning inte lämnat plats till annat än att undersöka de rent teknologiska aspekterna av bokbandets konstruktion. Jag har försökt att lägga

vikt på att resultaten ska kunna ligga till grund för framtida praktisk användning och kunna gagna projekt både inom restaurering, kodikologi och bokhistoria.

I.

I medeltida handskrifter avbildas gärna läsande och skrivande personer: bibliska personer, nunnor och munkar, kungar och drottningar, kvinnor och män, alla i djup koncentration, uppslukade av textens ord och mening. Böckerna är lätta att känna igen, formen lever i stort sett oförändrad kvar i våra dagar; ett textblock stabilt förankrat mellan två pärmnar. Det är lätt att dra en parallell mellan den läsande klosterbrodern i sin cell för tusen år sedan och den läsande pojken i tunnelbanan i dag. Boken förbinder dem, kanske till och med texten de läser; Aristoteles, Augustinus, Boëthius, listan på ständigt aktuella författare kan göras lång.

Ur många aspekter är den moderna boken en illusion. Vi luras att tro att den är solid, men i själva verket är det bara ett pappersblock sammanhållet med lite syntetiskt lim i ryggen och inklistrat i ett löst omslag. I betraktarens ögon förhöjs dock bokens värde av de hårda pärmarna, den ser ut som det vi förbinder med begreppet "bok". Stabil med en viss tyngd, famnad av sina pärmnar, klar för många års flitigt bruk. Eller kanske ligger det i den moderna bokens natur att den är en förbruksvara som snabbt blir omodern, eller helt enkelt slutar att existera i sin nuvarande form, konverterad till efemära texter i cyberspace.

Boken hade innan massmediasamhällets explosiva utveckling både andra syften och en helt annan status. Medeltidens böcker var exklusiva, luxuösa föremål. De var bärare och förmedlare av Guds ord, trons artiklar, kyrkans historia, samhällets grundpelare i form av lagar, styrelseskick och dynastisk historia. Hela mänsklighetens samlade vetande fanns i böcker, texter som förts vidare genom århundraden av antikens författare, deras kommentatorer och senare också den tidiga kyrkans första skriftställare. Texterna samlades och skrevs av runt om i den kända världen, en värld som först hölls samman av den språkliga kulturen (grekiska och latin) och senare även av religionen, när kristendomen fick sitt genombrott på 3-400-talen.

Det krävdes mycket praktiskt arbete innan man hade en färdig produkt, en kodex. Processen utgjorde en helhet, när skrivaren präntade fanns redan tanken på bokens slutgiltiga form på de noggrant förberedda pergamentlägggen. Texten skrevs med luckor för rubriker och illuminationer som sedan utfördes av specialister. Det färdiga textblocket häftades med stor precision på strimlor av läder, pergament eller snöre. Binden, som är den tekniska termen för dessa strimlor, behövdes för att ge ryggen stabilitet och flexibilitet. De tidigaste kodici var bara sammanhäftade med slags kedjestygn, en teknik som fortfarande kan ses i etiopiska och koptiska band. Med hjälp av binden fästes bokblocket, närmast

snördes fast, på de kraftiga träpärmar som höll pergamentet inuti skyddat. Medeltidens kodex var en stabil och hantverksmässigt sofistikerad produkt.

Bokens yttre avspeglade i många fall dess inre och så tidigt som på 500-talet beskrev Cassiodorus i *Institutiones* hur han sett till att utrusta sitt skriptorium med kunniga bokbindare som skulle försköna bokens yttre så att det stod i samklang med de heliga orden inuti. Med en biblisk parabel lät han Herren själv sätta exemplet.¹

Under medeltiden hade varje danskt kloster och större kyrkor sina böcker, liksom kungen och hans administration. Under senare delen av perioden hade lärda män utanför kyrkan också behov av egen litteratur. Medeltidens sanlande institutionella faktor var den katolska kyrkan inom vars ramar ett ständigt utbyte av tankar, idéer och handskrifter ägde rum över hela Europa. Danska män och kvinnor var aktiva i tidens intellektuella och andliga liv och har via medeltidens texter överlevt som viktiga gestalter i det gemensamma europeiska tankegodset. Reformationen gjorde stora delar av medeltidens bokbestånd omodernt, för att inte säga subversivt, och klosterbiblioteken spreds för alla vindar. Böcker slaktades och återanvändes som utfyllnad i bokryggar och pärmar,² illuminationer prydde bondens stuga och liturgiska praktfolianter slutade som omslag till kansliräkenskaper. Sakta försvann den medeltida bokskatten så när som på enstaka verk, som genom försynen överlevt tidens och modets skiften.

II.

1999 var utlyst som internationellt medeltidsår, och när Den Sorte Diamant invigdes var det med en utställning av medeltida handskrifter "Levende Ord og Lysende Billeder." Under hösten 1999 kunde man få avnjuta medeltidens bokliga höjdpunkter sedda ur ett danskt perspektiv, ett perspektiv som visade Danmarks plats i världen under denna långa epok. Jag deltog i utställningsarbetet, både med förberedande konservering och praktiskt monteringsarbete. Det var en upplevelse att se en sådan mängd vackra och intressanta handskrifter från hela medeltiden samlade på ett och samma ställe. Samtidigt var det också en lite trist påminnelse om tidens gång, om historiens utveckling där texterna i stort sett

¹ Cassiodorus: *Institutiones*, bok I, kap. XXX, ed. R. A. B. Mynors, Oxford 1962.

"Hic etiam addidimus in codicibus cooperendis doctos artifices, ut litterarum sacrarum pulchritudinum facies desuper decora vestiret, exemplum illud Dominicæ figurationis ex aliqua parte forsitan imitantes, qui eos quos ad cenam æstimat invitandos in gloria cælestis convivii stolis nuptialibus operuit. Quibus multiplices species facturarum in uno codice depictas, ni fallor, decenter expressimus, ut qualem maluerit studiosus tegumenti formam ipse sibi possit elegere."

² Ett skick som faktiskt var i bruk under hela medeltiden eftersom man inte lät omoderna eller utslitna textark gå till spillo. Pergament var ett dyrbart material.

alltid varit viktigare än bokbanden. Många volymer har bundits om i senare tid av samlare som ville ha ett bibliotek med homogena inbindningar, av okänsliga bibliotekarier som önskade moderna, praktiska band, av ovetande bokbindare som tyckte att de gamla materialen var klumpiga och otidsenliga. När jag försökte hitta information om hur många av KB:s handskrifter som fortfarande hade medeltida band, visade det sig att ytterst sällan finns denna typ av informationer i katalogerna.³ De enda band som omnämns är praktband som Dalby-boken⁴ med sina dyrbara silverpärmor, eller kuriosaband, till exempel Jyske Lov i ett gördelband⁵ eller Ygheløse-rullen.⁶ Till gengäld är texterna bättre beskrivna och katalogiserade, även om det fortfarande återstår arbete med att skaffa närmare upplysningar om en del av KB:s medeltida handskrifter.

Idéen att försöka ta reda på hur många medeltida bokband KB hade i sina samlingar föddes under arbetet med utställningen 1999. Möjligheten att söka bidrag från UMTS-medlen inför 2004 såg jag som en chans att kunna förverkliga några av mina idéer. Jag tilldelades medel för fyra månaders arbete. Projektet kom att definieras som en undersökning av de medeltida handskrifter av dansk proveniens som finns på KB.

III.

På KB har Håndskriftafdelingen en större mängd medeltida handskrifter. Det är inte helt lätt att fastställa det precisa antalet men i Ellen Jørgensens *Catalogus*⁷ finns närmare tusen katalogiserade handskrifter på latin, förutom dem som under hennes tid befann sig på Universitetsbiblioteket. Därtill ska också räknas handskrifterna på grekiska och olika folkspråk. Av medeltida handskrifter på

³ Två svenska kataloger har bokbandsinformationer; LUB:s elektroniska projekt med katalog över deras medeltida handskrifter, <http://laurentius.lub.lu.se/search/catalogue/mh.pdf> och katalogen över de medeltida handskrifterna på UB i Uppsala, den s. k. C-katalogen (Andersson, Hallberg, & Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*. 1-8, Uppsala 1988-1995).

⁴ GKS 1325, 4°, Erik Petersen (udg.): *Levende Ord og Lysende Billeder. Katalog*, 1999, katalognummer 6, s.13.

⁵ Rostgaard 6, 8°, på danska är termen *posebind*. Petersen 1999, katalognummer 57 s. 44-45.

⁶ NKS 298° 8° *Statuta comunitii sancti Johannis baptiste in Ygheløse*. (Gildeskrå för Skt. Hans' Gilde i Uggeløse). Uggeløse 14. årh. Finns publicerad på <http://www.kb.dk/elib/bls/bogbind/index.htm>, en virtuell bokbandsutställning utarbetad av Signe Strecker och Karen Skovgaard-Pedersen vid Det Kongl. Biblioteks Boghistorisk samling.

⁷ Ellen Jørgensen: *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, 1926. Katalogen skrevs efter sin tids modernaste principer och innehåller detaljerade beskrivningar av Håndskriftafdelingens medeltida latinska handskrifter författade på latin.

KB är sannolikt inte fler än cirka hundra av dansk proveniens,⁸ i detta fall både dansk tillverkning och/eller ägo. Inte fler än ett fyrttioal har band eller rester av band från medeltiden. Som kan ses när man läser katalogen från utställningen *Levende Ord og Lysende Billeder* har flera andra samlingar i Europa handskriffter av danskt ursprung, både i form av inbundna böcker och fragment.

IV.

Min första arbetsuppgift var att konstruera en form av schema där jag kunde notera och systematisera böckernas tekniska uppbyggnad. Ett flertal stora kartläggningsprojekt är under arbete runt om i Europa; Progetto CLEM (Census of Medieval Bookbindings) i Italien,⁹ the British Census of Medieval Binding Structures, initierat av Jenny Sheppard, Lucy Cavendish College, Cambridge¹⁰ och Alexandre och Maîtres nationella projekt i Frankrike, där de genomgår alla provinsbibliotek och presenterar deras medeltida bokband i genomillustrerade kataloger (hittills publicerade är Autun, Vendôme och Orléans).¹¹ Jag har haft stor hjälp av samtliga projekt och deras publikationer när jag utarbetat mina egna scheman och valt metodik. Min egen undersökning har strikt begränsats till det tekniska utförandet och de material som använts. Jag har inte utfört mikroskopi eller kemisk/tekniska analyser då tidsramen inte tillåtit detta.

När jag konstruerat mitt första schema prövade jag det på ett mindre antal böcker, nämligen danska medeltida handskriffter från samlingarna på Kungliga biblioteket i Stockholm och Universitetsbiblioteket i Uppsala. Därefter kunde jag finjustera mitt schema. Jenny Sheppard poängterade i *Care and Conservation* 1999¹² att man bör göra schematiska teckningar av de bokband man arbetar med.

⁸ Lauritz Nielsen: *Danmarks Middelalderlige Haandskrifter*, 1937, omnämner 68 handskriffter med danskt ursprung, fördelade på samlingar i KB och dåvarande Universitetsbiblioteket. Om beräkningen av totala antalet danska handskriffter som ännu finns bevarade från medeltiden se Britta Olrik, *Dansksprogede bøger fra middelalderen – i tørre og mindre tørre tal*, Erik Petersen (red.): *Levende Ord og Lysende Billeder. Essays*, 1999.

⁹ Projektet koordineras av den statliga organisationen Istituto centrale per la patologia del libro i Rom. De har en utmärkt hemsida med rikhaltiga informationer, <http://www.patologiapro.beniculturali.it/english/english.htm>.

¹⁰ En beskrivning av projektet och dess schema finns publicerat: J. Sheppard: *A Guide to the Census of Western Medieval Bookbinding Structures to 1500 in British Libraries*, Cambridge 1997.

¹¹ Alexandre et al. *Reliures médiévales des bibliothèques de France (IRHT) 1-3; vol. 1. Catalogue des reliures médiévales à la bibliothèque municipale d'Autun, vol. 2. Bibliothèque municipale de Vendôme, Vol. 3. Médiathèque d'Orléans*. Samtliga volymer publicerade av Brepols.

¹² The fifth seminar on the care and conservation of manuscripts, 1999. Föredraget publicerat i *Care and conservation of manuscripts* 5, utgiven av Gillian Fellows-Jensen och Peter Springborg, 2000.

Tecknad dokumentation bidrar till större förståelse och mina undersökningar har som ett supplement teckningar av bokbandets utsida samt pärmarnas innersidor.

Ett problem när man vill beskriva en bok och dess anatomi är att det ännu inte finns en helt precis terminologi. Det finns bokbindartermer som täcker det mesta men man saknar ofta bra och begripliga termer när det gäller specialdetaljer. Många arbetar i dag med att utforma terminologier, bland andra Christopher Clarkson i England och Denis Muzerelle¹³ i Frankrike. Jag har strävat efter konsekvens i min terminologi och inte introducerat nya termer under arbetets gång. En heltäckande dansk, för den delen även nordisk, terminologi är dock än så länge ett desideratum.

V.

För att få en så fullständig bild som möjligt av bokens tekniska konstruktion måste man göra både en visuell och en taktil undersökning. Även böcker som kan tyckas vara närmast förstörda av okänsliga bibliotekarier och bokbindare genom tiderna, har oftast spår som kan avslöja viktiga ting om medeltidens hantverkstekniker.

Även mycket små detaljer är viktiga. Exempelvis har man ofta tagit för givet att oöverensstämmande häfthållsystem tyder på omhäftning medan system utan utnyttjade hål tyder på det motsatta. Att de bokbindare som reparerade äldre volymer under medeltiden inte återanvände de gamla häfthålen verkar ologiskt med tanke på deras hantverksskunnande. Vissa författare menar ändå att återanvändning av de gamla häfthålen först började praktiseras under 1700-talet. I många fall, när man tittar noga på avteckning av tråd och andra pressmärken i bokens fals (om det är möjligt att komma helt in i falsen) kan man upptäcka avteckningar av flera trådsystem som klart tyder på att även medeltida bokbindare utnyttjade de hål som redan fanns. Bokteknologihistorikern Joseph Szirmai varnar för att dra förhastade slutsatser angående omhäftningar, och påpekar att avsaknaden av flera utnyttjade häfthål inte är en garanti för att boken inte bundits om.¹⁴

¹³ Denis Muzerelle: *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris 1985. Verket finns även tillgängligt online, <http://vocabulary.irht.cnrs.fr/vocab.htm> där man kan finna terminologi på franska, italienska, spanska och delvis på engelska. Det är tänkt att sidan efter hand ska utökas med terminologi på flera språk.

¹⁴ "Redundant sewing holes are clear evidence of resewing, but their absence is no evidence of the contrary; because of this problem rebindings may be difficult to recognize and are repeatedly mistaken for originals." J.A. Szirmai: *Archaeology of Medieval Bookbinding*, Ashgate 1999, s. 182.

En annan form för hål än häfthål, är den rad av till synes överflödiga hål, som kan finnas markerade på övre delen av samtliga lägg. Undersöker man försiktigt dessa hål finns det i få fall rester av papper eller pergament i dem. Detta beror på att hålen använts för att hålla läggen samlade innan boken bundits in. Szirmai kallar de små resterna av papper eller pergament "quire tackets" och menar att även utan dessa rester, är en sådan rad outnyttjade hål tecken på att läggen varit sammanhållna innan häftningen, en ytterst plausibel tanke då det torde ha underlättat arbetet i skriptoriet.

VI.

Ursprungligen utvaldes 70 handskriftvolymmer daterade mellan c:a 1250-1510. En enstaka handskrift, GKS 3125, 4°, är daterad till 1550, men inkluderad då den har ett speciellt intressant band, ett mjukt pergamentband av en typ som sällan ses i Danmark. 39 band är noggrant genomgångna och de flesta av dem är tämligen intakta. Det är viktigt att notera att undersökningen är preliminär och lämnar plats för ytterligare undersökningar efter hand. För att underlätta efterbehandling av materialet har jag delat in de undersökta böckerna i fyra grupper.

Grupp ett¹⁵ är så nära original som möjligt, bokband som med största sannolikhet bundits in samtidigt med handskriftens tillkomst, dessa har få eller inga reparationer. Grupp två¹⁶ är samtida band men band som sannolikt är medeltida ombindningar då de uppvisar drag som daterar dem senare än själva handskriften, de har få eller inga reparationer. Grupp tre¹⁷ är restaurerade band, men restaureringarna är små och ändrar inte på bokens ursprungliga utseende. Grupp fyra¹⁸, slutligen, är volymer med kraftiga reparationer och omändringar som helt eller delvis förstört det ursprungliga utseendet men dessa framvisar fortfarande detaljer som är intressanta.

För att ge en bild av vilka informationer undersökningen har givit presenterar jag här nedan några av banden närmare genom tre fallstudier.

¹⁵ GKS 845, 2°, GKS 1310, 4°, GKS 3130, 4°, GKS 3132, 4°, GKS 3135, 4°, GKS 3137, 4°, NKS 1346, 4°, NKS 45, 8°, NKS 66, 8°.

¹⁶ GKS 54, 2°, GKS 819, 2°, GKS 849, 2°, GKS 1325, 4°, GKS 2485, 4°, Thott 1985, 4°, E. don. var. 135, 4°, Add. 49, 2°, Add. 51, 2°, Uldall 215, 4°.

¹⁷ GKS 1586, 4°, GKS 1614, 4°, GKS 3136, 4°, NKS 123, 4°, NKS 718, 4°, NKS 1321b, 4°, Thott 245, 8°, Thott 591, 8°, E. don. var. 140, 4°.

¹⁸ GKS 1390, 4°, GKS 3453, 8°, NKS 236, 4°, NKS 275, 4°, NKS 13, 8°, Thott 553, 4°, Thott 580, 4°, Thott 710, 4°, Thott 1985, 4°, Thott 152, 8°.

1. NKS. 13, 8° Vitskølbogen.

Denna handskrift från 1375-1400 är speciellt intressant då den består av flera lager och har varit ombunden/reparerad både under medeltiden och senare. Texten är ett teologiskt kompedium på latin, *Compendium theologicæ veritatis*, författat på 1200-talet av dominikanern Hugo Ripelin från Strasbourg.¹⁹ Bokens yttre mått är 17 x 12 x 5,5 cm (höjd, bredd, djup) och textblockets mått 16,1 x 11,4 cm (höjd, bredd).

Vid ett första ögonkast förefaller den vara en intakt medeltida bok. Speciellt spännena är iögonfallande med inskriptionen "Abbas Henricus me restituit". När man öppnar boken möts man först av ett klumpigt pålimmat försättsblad i blått omslagspapper, "sockerpapper", med notisen "Danske selskabs mss no. 3 i 8vo. Skænket selskabet af Assesor Fr. Thestrup". Efter detta blad finns ytterligare en tillfogning, två ark (4 sidor) inhäftat vitt lumpspapper med en ägarotis med namnet Helwerskov, samt en fransk sentens. Därefter kommer handskriften med 191 paginerade blad pergament. Det sista bladet har på baksidan tydliga avtryck av inslaget²⁰ på bakpärmen. Inslaget ligger nu under det bakre försättset som tillfogats senare än volymens inbindning, men det går att känna konturerna av lädret och de passar till avtrycket på det sista pergamentarket som varit nedklisrat bakre ark under detta bands första tid. Ännu ett inhäftat lägg finns bak i boken, här med en notis om volymens texter och ägarförhållanden. Inlagd finns en lös lapp med följande informationer: "ryggen restaurerat 1981 i Birgitte Dalls verksted. Titelfeltet af papir blev ved denne lejlighed aftaget og indklæbet på bagpermen. 25/3 1981, Kirsten Weber".

Bokens yttre har flera strata. Ryggen och delar av pärmarna är reparerade och utbytta med nytt skinn, vilket tydligt kan ses då det nytillfogade lädret är ljusare, med grövre hårhål och av sämre kvalitet. Bandet har blindstämplade dekorationer i en stil som användes i slutet av 1400-talet och helt in i reformationstiden. Man kan urskilja tydliga akantusblad och andra botaniska mönster. Den nya ryggen och kanterna mot det äldre lädret har fått blindtryck som delvis matchar de ursprungliga. En förgylld vapenstämpel har senare tryckts i mitten av både fram- och bakpärm. Vapenskölden tillhörde boksamlaren Helwerskov som adlades 1688. Boken har inga kapital men dessa har med sannolikhet existerat eftersom man i läggens mittfals kan se svaga avtryck av trådar även i arkens översta och understa del, där det annars inte ligger häfttråd. Häfttråden är också osedvanligt tunn för en medeltida inbindning och teoretiskt sett kan inlagan mycket väl

¹⁹ Petersen 1999, katalognummer 52 s. 39.

²⁰ Inslag är den tekniska termen för omvikningarna av det material boken är klädd med, överdraget. Inslagen har olika karaktäristika som gör att de kan ibland användas till datering. Utformning av hörn är en annan sådan detalj.

häftats om då den nya ryggen kom till. Längst bak i boken går det vid falsen att urskilja att den är häftad på snöre. Det förefaller att vara grovt hampsnöre, ett material som sällan användes före mitten av 1400-talet.²¹

Handskriften har fört ett omväxlande liv från slutet av 1300-talet då den, med största sannolikhet, bands in första gången. När detta band slitits ut eller skadats lät abbot Henrik restaurera boken, fick den modernt häftad på bindsnören och sedan överdragen med kraftigt läder som prytt med blindstämplor. Det hela avrundades med mässingsspännen, på vilka Abbot Henrik meddelade att han låtit restaurera boken. Det fanns två Henricus under perioden men enligt medeltidshistorikern Brian McGuire vid RUC är den troligaste personen, abbot Henrik Christensen Tornekrans, ledare av klostret 1494-1502.²² På grundval av blindtryckens utformning och häftningen på hampsnöre, samt de bibliografiska uppgifter om abbotarna vid Vitskøls kloster, är min hypotes att bandet tillkommit någon gång vid 1400-talets slut.

Under 1600-talets slut lät samlaren Helwerskov häfta in extra blad till anteckningar och stämpla sitt vapen på bokens fram- och bakpärm. Ryggens nuvarande status är svårare att förklara. På notisen från Birgitte Dalls verkstad står det att ryggen restaurerats 1981. Tittar man noga på ryggen ser den äldre ut, men Birgitte Dalls verkstad använde sig ibland av äldre eller specialpreparerade material för att ge illusionen av att det var gammalt, en form av faksimil. För att klargöra vad som gjorts vid denna restauration frågade jag konservator Mette Jacobsen på det Arnamagneanske Institut där Birgitte Dall haft sin verkstad och där hennes gamla arbetsböcker befinner sig. Mette Jacobsen kunde svara precis då hon också själv arbetat på boken:²³

“Vi har fået NKS 13 8vo. over den 28/10 1980 og afleveret den igen 26/3 1981. Det har taget ca 84 timer at gøre den istand, heraf kan jeg se jeg har brugt ca. 66 timer på bladene. Det har kostet i 1981 6789 kr. + moms. Så det har været en stor rep.”

Vidare var följande noterat i verkstadens arbetsbok;

²¹ Szirmai 1999, s. 183 “(...cord) only became common after 1450 when it significantly replaced leather thongs.” Szirmai skriver dock att i England började man inte använda snöre som bindmaterial förrän efter ca. 1540. (*op. cit.* s. 184).

²² James France: *The Cistercians in Scandinavia*, Kalamazoo 1991, s. 508-9.

Brian McGuire (brev från 5/1-05) “Henrik Christensen Tornekrans, abbot of Vitskøl 1494-1502, then abbot of Esrum and finally of Sorø—where he has his “gravplade” behind the high altar next to Absalon, whose grave he replaced. (...) There is another Henricus, from 1423, but the “henricus me restituit” is very much the style of Henrik Tornekrans, who wanted the world to know what a great abbot he was!”

²³ Information i brev januari 2005.

Bild 1. NKS 13, 8o, *Vitskøl-bogen*. Den senare reparationen av ryggen ses tydligt. Helwerkskøvs vapensköld anas mitt på pärmén.

Bild 2. NKS 66, 8o, *Knud Juls håndskrift*. Konstruktionen med de genomdragna bindsnörens ses här liksom de träpluggar som håller dem på plats. På insidan av pärmén är binden nedsänkta i utskurna kanaler. Även kapitalens kärna av snöre är fästa på samma sätt. Detta medför maximal stabilitet och flexibilitet.

Bild 3. Ms C67 (KB, Stockholm). Bakpärmén med de hjärtformade beslagen.

Bild 4. Ms C67. Frampärmén där den blindstämplade decorationen tydligt kan ses. Notera sprickan i pärmén.

Bild 5. NKS 45, 8o och NKS 236 4o. Bakpärmerna av bägge banden visar samma hjärtformade beslag och blindstämpeledekoration. Denna bild visar det faktiska storleksförhållandet mellan dessa två band.

Bild 6. Frampärmen på NKS 45, 8o med den långsgående sprickan. Dekorationen ses tydligt.

Bild 7. Frampärmen på NKS 236, 4o. Den senare tillkomna ryggen ses tydligt. Hörnbeslag och fästen liknas dem på Ms C67 från Stockholm.

“Vitskøl kloster. Evt. gl rep aftages sidste ark (læg). Pergament blade restaureres. Blå forsats ikke fjernes. NB/ Ryggen repareres (Ikke fornys). Remme efterses”

Sannolikt fick boken ny rygg under 1800-talets första hälft när också de blå försättsen klistrats in. Detta kan ha skett när volymen var i Danske Selskabs ägo. Slutsatsen angående reparationens tidpunkt baserar jag på att man använt varmlim. Bokbindare använde sällan varmlim före 1700-talets mitt och knappast på försättspapper. För att möjligen nå ett avgörande behöver man göra kemiska analyser där t. ex. detaljer som limmets sammansättning eller garvämnen i lädret skulle kunna ge ytterligare informationer.

2. NKS. 66, 8^a, Knud Juls håndskrift.

Texten är en samling texter på danska nedskrivna av en skrivare identifierad som munken Knud Jul, verksam vid Sorø kloster. Texterna, som dateras till c:a 1300, är ett par om örter och deras användning tillskrivna Henrik Harpestreng, en “stenbok” och till sist en kokbok med recept på den tidens kraftigt kryddade mat. I början och slutet av volymen finns dessutom texter av en annan hand, ett utdrag från den skånska kyrkolagen och en text om varsel. Dessa dateras till slutet av 1300-talet. I allt rymmer handskriften 147 paginerade pergamentsidor. Bandet är medeltida.²¹ Bokens yttre mått är 12,2 x 8,6 x 4,5 cm, och textblockets mått 11,5 x 8,5 cm.

Speciellt intressant med denna volym är att den närmast helt saknar överdragsmaterial. Det är bara ett par stumpar skinn bevarat i form av inslag och ett par bitar kring resterna av bokspännena. Vad vi i dag ser är den inre tekniska konstruktionen, häftningen i ryggen, häfttrådarna som håller läggen på plats mot de dubbla hampsnörena och hur dessa snören är elegant genomdragna i hål på träpärmarnas utsida och nedlagda i utskurna kanaler på insidan. För att konstruktionen skulle vara så hållbar som möjligt är snören till sist fästa med små kilar av trä som pluggats i från framsidan av pärmerna. Försättsbladen är fragment av en äldre handskrift skriven på latin med rubriker. De är vikta med en smal fals och inhäftade tillsammans med första och sista lägg. På främre pärmens insida är försättsbladet frigjort, vilket gör det möjligt att se den ovan beskrivna inre konstruktionen.

På en del av textblockets blad sitter små påklistrade röda skinnbitar, bokmärken, som markerar intressanta sidor. Fem intakta märken är bevarade men det finns spår efter fler. Trots att ryggens överdrag är borta har kapitalbanden bevarats. Dessa är primärt nedstuckna mellan varje lägg runt om ett enkelt hampsnöre, därefter har ett sekundärt kapital flätats på det skinn som vikts över från ryggen för att beskydda det primära kapitalet. Det flätade kapitalet är utfört i rödaktigt skinn något som antyder att hela volymen varit överdragen med detta skinn. Att

²¹ Petersen 1999, katalognummer 70, s. 53-54.

göra ett flätat sekundärkapitäl var ett vanligt sätt att avsluta ryggen under en ganska lång period från sent 1300-tal och under hela 1400-talet.²⁵

Det är inte möjligt att se vare sig medeltida eller senare reparationer, men jag tvekar att helt slå fast att det är ett originalband, bundet samtidigt med handskriften. Mina tvivel beror på häfttekniken. Historiskt sett är häftning på rep eller snöre något som tillhör tidig karolingisk tid och som slutade användas på 1000-talet för att sedan dyka upp igen vid mitten av 1400-talet. Hantverkare kunde dock vara ytterst konservativa och i vissa områden levde mycket gamla tekniker kvar, närmast till de blev moderna igen. När man granskar själva handskriften ger den sken av att ha varit flitigt använd och Lauritz Nielsen²⁶ omnämner att av de senare tillfogade texterna är fragmentet från den skånska kyrkolagen från 1300-talets slut eller 1400-talets början. Det kan mycket väl ha skrivits in ett 50-tal år senare och volymen kan också ha fått ett nytt band vid samma tid. Stilhistoriskt kan de resterande delarna sannolikt placeras under 1400-talets första hälft. En närmare datering skulle eventuellt kunna göras med hjälp av en dendrokronologisk undersökning av pärmarna.

3.

NKS. 236, 4°, *Sydrak m. fl. texter*.²⁷

NKS. 45, 8°, *Liber deuotionis Latina, Danica, Saxonica inferiori lingua scripta*.²⁸ (Bild 5 och 6)

Ms C 67 (KB, Stockholm), *Sjællandske love og Gesta Danorum*.²⁹ (Bild 3 och 4)

Jag har samlat dessa tre band för att de har samma slags metallutsmyckningar och dekorationer gjorda med till synes samma stämpel. Två av dem har dessutom kapitälband av samma typ och utförande.

Den första volym i denna grupp är Ms C 67 (Kungliga Biblioteket i Stockholm). Det är en kvarto med yttre mått 17,8 x 14,2 x 4,7 cm och inlagan skriven på pergament. Boken är ett helband i slitet skinn som trolig varit brunt, men vid en tidpunkt har boken behandlats kraftigt med vax och läderfett så att skinnet mörknat, nästan svartnat på vissa ställen. Både fram och bakpärm har blindstämpeldekorationer med upprepningar av samma stämpel, en geometrisk botanisk form. Närmast framkanterna är stämplarna långsgående i en rad,

²⁵ Andra exempel på flätade sekundärkapitäl; GKS 819, 2°; GKS 849, 2°; GKS 1310, 4°; NKS 123, 4°; E. don. var. 135, 4° och Thott 1985, 4°. Förutom NKS 123, 4° som sannolikt är från 1300-talets första hälft, är alla volymer bundna i mitten eller slutet av 1400-talet.

²⁶ Lauritz Nielsen: *Danmarks Middeldalderlige Haandskrifter*, 1937 s.150-151.

²⁷ Nielsen 1937, s. 142. Större delen av texten är utgiven av G. Knudsen, 1931-32.

²⁸ Ellen Jørgensen: *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, 1926, s. 236

²⁹ Nielsen 1937, s. 148.

resten av pärmen har fyra rader tvärgående stämplat. Pärmaras kanter är metallförstärkta vid alla hörn samt på kanten närmast ryggen, både vid huvud och fot. Bokens spännen har fallit av men beslagen finns kvar. De bakre beslagen (som hållit fast läderstroppen och spännet) har en karaktäristisk hjärtform. Läderstroppen har utformats på ett ovanligt sätt då den skurits ut som en tunga direkt ur överdragets skinn. Vanligtvis är läderstroppen gjord i ett annat skinn och nedlagd i en fördjupning i pärmen för att sedan hållas på plats av beslagfästet. Fram finns fästena till spännena bevarade. Metalldekorationerna är gjorda av mässing.

Kapitalbanden är dels primära i form av ett stycke rullat vitgarvat läder tätt översytt med kraftig lintråd och nedfäst ungefär ett halvdussin gånger, och dels sekundära genom att ryggens skinn dragits över och sytts med blått silke i långa stygn. De primära kapitalbandets läderkärna är dragen igenom en kanal i pärmen på vanligt vis. Pärmarna av trä är 4 mm tjocka, bokblocket häftat på fyra vitgarvade slitsade bind och ryggen har förstärkningar mellan binden i form av pergamentremsor. Remsorna är fästa på pärmaras framsidor och binden genomdragna c:a 10 mm in på pärmen och sedan nedlagda i kanaler på insidan. Främre pärmens trä har spruckit, men hålls ännu samman med hjälp av överdragets skinn och det inre nedklistrade försattsbladet. Försättsen är medhäftade vikta ark av pergament. Bandet är troligen samtida med avskriften vilken dateras till 1400-talets senare hälft i Handskriftavdelningens interna katalog. Lauritz Nielsen ger samma datering.

Ms C 67 blir ännu mer intressant när den jämförs med NKS 45, 8°. På denna volym finns nämligen likadant utförda hjärtformade beslag som på Stockholmsbandet och de har dessutom hållit fast läderstroppar utformade på samma ovanliga sätt som beskrivet ovan.

NKS 45, 8° har yttermåtten 13,0 x 8,5 x 6,0 cm och inlagan består av 257 sidor skrivna på pergament med ca. måttet 12 x 8,5 cm, fördelade på 27 lägg, de flesta quaternioner. Den är daterad med en skrivarnotis 1488 och troligen från Roskilde stift.³⁰ Fram- och bakpärm pryds med ett blindstämplat mönster med samma stämpel som använts på Ms C 67, motivet upprepas också med en längsgående rad på framkanten och två rader tvärgående stämplat på resten av pärmen, fler tvärgående är det inte plats till på en så pass liten volym. Den har inga andra metalldelar än de hjärtformade beslagen bak och motsvarande fästen för de bortfallna bokspännena fram. Fästena är av en annan, mer arbetad, typ än Stockholmsvolymens. Kapitalbanden är utformade på samma sätt som på Ms C 67. Pärmarna av trä är 5 mm tjocka, bokblocket häftat på tre vitgarvade slitsade bind och även här har ryggen förstärkningar av pergamentremsor mellan binden. Fram finns en spricka 2/3 in på pärmen som hålls samman av

³⁰ Jørgensen 1926, s. 236.

mässingsklamrar. Troligtvis har sprickan funnits i träet innan boken bands in. Det är frestande att dra slutsatsen att delar från samma trästycke, vilket haft en långsgående spricka, använts till pärmar både till denna volym och Ms C 67. På pärmens insida finns spår efter sex rostiga järnspikar som troligen använts till att fästa en etikett. Dessa bör vara ett senare tillägg då medeltidens bokbindare visste att järn och pergament inte passar ihop (alunet i pergamentet får järnet att rosta). Främre försätts är ett nedklistrat pergamentblad som med en fals häftats ihop med första lägg.

NKS 236, 4°, visade sig ha samma hjärtformade spänne och stämplor som de två föregående volymerna. Men NKS 236, 4°, är kraftigt restaurerad. Denna volym med yttermått 22,5 x 15,2 x 3 cm har en inlaga skriven på papper med mått 21,4 x 15 cm fördelad på åtta quaternioner och ett sista lägg med tio sidor. Ryggen har vid en tidpunkt reparerats genom att den gamla ryggen skurits av, pärmarna har likaledes skurits av binden, en ny rygg har klistrats på och fästs in över pärmarnas övre sida. För att detta skulle se bättre ut har det gamla överdraget lyfts upp så att det nya skinnet kunnat fästas under. Försättsen är helt nya i 1800-tals maskinpapper, både fram och bak. Häftningen är fortfarande den ursprungliga men bindens material är inte möjligt att se då de nya försättsen sitter ordentligt fastklistrade. Boken är häftad på tre bind. De gamla kapitalbanden är helt borta och några nya har inte tillfogats. Pärmarna är av trä, 6 mm tjocka.

Metalldекorationerna påminner om Ms C 67. Det finns hörnbeslag vid samtliga hörn och spår av spikhål efter kantbeslag mot ryggsidan fram och bak (huvud och fot). Fästena till bokspännena liknar i det närmaste Stockholmsvolymen och det som finns kvar av bokspännena har samma karaktäristika som föregående volymer. Dekorationen, som är väldigt sliten och dessutom delvis förstörd på grund av en kraftig vax/läderfetsbehandling, liknar exakt Ms C 67 med en långsgående rad stämplor vid framkanten och fyra rader tvärgående stämplor på resten av pärmen. När den nya ryggen och försättsen tillfogats har jag inte kunnat finna några uppgifter om. Skinnet och tekniken pekar på sent 1800- eller tidigt 1900-tal.

Hur kan det komma sig att dessa tre band liknar varandra så mycket? Ms C 67 innehåller Sjællandske lov, NKS 45, 8°, placeras i Roskilde stift (Nielsen) och NKS 236, 4°, anses skriven på ett "sjællandskt kloster" (Nielsen) och alla texterna dateras till 1400-talets senare hälft. Det känns frestande att tänka sig att de tre volymerna haft samma ägare, som låtit binda in sina böcker hos en lokal bokbindare, kanske i Roskilde. Vid slutet av 1400-talet hade bokbindarhantverket helt flyttats från klostren och gjorts till en småindustri som en följd av den nyss introducerade boktryckarkonsten. Det finns en icke publicerad magisteravhandling från Århus universitet om bokspännan och andra bokrelaterade metalldekorationer³¹ där

³¹ Alice Madsen, opublicerad magisteravhandling i arkeologi vid Århus Universitet 2004.

jag funnit ett fjärde exempel på ett hjärtformat beslag, AM 187, 8°. Av nyfikenhet undersökte jag även denna volym för att få en heltäckande bild av de hjärtformade beslagen. AM 187, 8° är en handskrift som dateras till 1400-talets senare del på grund av paleografiska jämförelser.³² Handskriften har troligen utförts av en skrivare som också utfört arbete för Sankta Klaras kloster i Roskilde. Dock påminner bandet i utförande inte om de andra. Men små likheter finns även om hjärtbeslaget är magrare och inte så runt som de andra volymernas beslag, dessutom har det bara funnits ett bokspänne. Boken är omhäftad men det finns spår efter de tre ursprungliga skinnstrimlorna på pärmarnas yttersidor. Dessa kan mycket väl ha varit vitgarvade liksom på de andra volymerna. Bandets dekoration är en annan typ, med dubbla blindtryckta linjer i ett rombformat mönster. Bokspännet har fästs mitt på den bakre pärmens med ett runt fäste.

Men trots olikheter kan dessa fyra band sammanföras på grund av de hjärtformade beslagen och kopplingen till Själland och möjligen Roskilde. Det vore intressant att forska vidare i deras eventuella släktskap eller tillhörighet.

VII.

På vilket sätt kan då en grundläggande bokbandsteknologisk undersökning bidra till vår kunskap om medeltida bokband?

1. På grundlag av en ytterligare systematisering av de insamlade fakta kan befintliga kataloger över handskrifter bifogas en notis om bokbandet. Detta skulle underlätta sökandet efter äldre, medeltida band. Som ett komplement borde även en undersökning av bokbanden i inkunabel- och postinkunabelsamlingarna i Boghistorisk Samling utföras. I förlängningen kunde också Orientalisk Samlings og Judaistisk Samlings band undersökas för att skapa en överordnad bild av mängden av medeltida bokband som finns i KB:s samlingar.
2. En nätbaserad bokbandsbas med presentation av bokbanden plus sökmöjligheter på olika detaljer av speciellt intresse, t. ex. kapitälband, metallspännen, stämplor och andra blindtryckta eller förgyllda dekorationer. Basen skulle inledningsvis innehålla de bokband som tillhör handskrifter av dansk proveniens. Om manuskriptet finns publicerat som e-manuskript kunde man genom länkar till bokbandsbasen ge information om bokens yttre.
3. Den teknologiska undersökningen ger ett viktigt grundlag för vidare undersökningar både ur konserverings/restaureringssynpunkt och för att undersöka/fastställa ett bands proveniens. Dessa undersökningar kan omfatta:
  - a. dendrokronologi, som idag också kan göras med hjälp av röntgen eller scanning, för att undvika att skada materialet genom uttag av provmaterial.

³² Nielsen 1937, s. 153f., 170, 180.

- b. med hjälp av röntgen eller scanning kan man också undersöka formen på de kanaler binden dragits igenom och på så vis få hjälp med datering.
- c. kemiska analyser, t. ex. garvämnesanalyser, färganalyser, olika läder- och pergamentteknologiska undersökningar, analyser av tråd, snöre och rep.
- d. DNA-prov på läder och pergament, kan t. ex. användas för att undersöka om flera band kommer från samma plats, eller är bundna på samma verkstad.
- e. pollenanalyser av damm från böcker kan användas som hjälp för att fastställa proveniens.
- f. statistiska analyser och bearbetningar av tekniska särdrag, t.ex. dekorationer i form av blindstämplar eller metallbeslag, för att ge en samlad bild av ett lands bestånd av bokband av en speciell typ, från en viss period m. m.
- g. vissa detaljer kan, rent teknologiskt, ge upplysningar till hjälp vid dateringar och proveniensbestämning. T. ex. kan utfyllnad i form av pergamentremsor mellan binden, vara behjälpliga vid undersökningar av en fragmentsamling. Många fragment har används i bokband och svårbegripliga former kan få sin förklaring om de kan kopplas till ett bestämt användningssyfte. Omvänt kan kvarlevande fragment från en ombunden bok avslöja något om hur den sett ut i ett tidigare band. Antalet bind i ryggen, eller hur pärmarna suttit fast är tekniska detaljer man till dels kan räkna ut med hjälp av fragment. Har ett pergamentfragment använts som stöd i ett kapitälband kan man ibland ha turen att ett eller flera stycken silke sitter kvar; dessa kan, om de bevaras, bidra med ytterligare kunskap.

Konklusion

Till slut några reflektioner. Kan man känna igen ett danskt medeltida bokband? Är det möjligt att finna några karaktäristiska drag jämfört med bokband från övriga Europa under medeltiden?

Ett entydigt svar har visat sig omöjligt att ge. Jag kan varken generalisera eller göra svepande konklusioner angående de handskrifter som fortfarande befinner sig i originalband eller band från medeltiden. Handskrifterna är av starkt divergerande karaktär liksom deras inbindningar. Det är fråga om individer, några besläktade, och i vissa lyckosamma fall med stora likheter i en del detaljer. Ingen bok är den andra helt lik, även om hantverket och tekniken grundläggande är det samma. Trots att materialet är så begränsat öppnar det för frågeställningar och aspekter som kan räcka till ett helt livs studium. Som en anspråklös begynnelse kan vi med hjälp av exempel från resten av Europa och fortsatta studier dra paralleller och placera in dem i ett teknik- och stilhistoriskt sammanhang.

Det stora ansvar vi har när det gäller att bevara de relativt få orörda bokbanden från medeltiden kan inte nog poängteras. De är inte bara en påminnelse om vår

egen historia, dessa böcker som bär våra förfäders idéer och föreställningsvärld, utan också en påminnelse om den historia vi alla i Europa delar, ett viktigt arv som uppmärksammar på vår gemensamma kulturella bakgrund. Böckernas inre bär kunskap om all världens ting medan deras yttre ger oss kunskaper om periodens hantverks-skicklighet, konstnärliga utveckling, sociala skiktningar och kultur. Bokens yttre visar också alla de många moment en volym skulle igenom innan den presenterade sig som en färdig bok. Den är ett bruksföremål som kan rymma en hel värld.

SUMMARY

ANNA MAGDALENA L. MIDTGAARD: *Danish medieval book-bindings in The collection of the Royal Library. A preliminary survey.*

During the internationally acclaimed "Medieval year" in 1999, the Royal Library arranged an exhibition on medieval book culture, *Living words and luminous pictures: medieval book culture in Denmark*. In lieu of that exhibition a need to survey the amount and status of the medieval books still in original bindings or medieval re-bindings, was expressed.

This was made possible by a research grant in 2004. The project has been limited to manuscripts of Danish provenance, either by making and/or ownership. Of some 70 manuscripts with a reliable Danish provenance deeper studies have been made of 39 volumes, omitting bindings that have been published before. The initial questions asked were, whether it was possible to find any special characteristics in these bindings, which would justify the epithet "Danish", and what use a technological/codicological survey can have for further conservation and preservation.

This survey has been restricted to technicalities and concentrates on the bindings not the content of the manuscripts. Neither chemical research nor analyses has been done. A schematic form was constructed based on various surveys around Europe. The method and some findings are presented in three case studies. The volumes used in the survey have been divided into four groups depending on their condition:

- Group 1, original bindings.
- Group 2, medieval bindings but of a later date than the manuscript, medieval re-bindings.
- Group 3, volumes with repairs that do not interfere with the original form or historical expression.
- Group 4, heavily repaired books, but still displaying interesting traces of medieval techniques, valuable in extending our knowledge of medieval bookbinding technologies.

The conclusion of this survey is, that it is essential to make technological studies in order to enable us to take better care of our few surviving medieval manuscripts still in medieval bindings. To give

a satisfactory answer to the question whether it is possible to detect a Danish binding among other medieval bindings is almost impossible. These volumes should be looked upon as individuals, in some cases related, but otherwise highly diverging. No book looks exactly like another, even if the handicraft and technique basically are the same. With the help from examples around Europe it is however possible to place these volumes in a historical context.

The medieval culture in Denmark was held together by the Catholic Church and the Latin language. These books are a constant reminder of our common European cultural background, and to preserve them for many generations to come is of the greatest importance.

DE LÆRDE DYBVADER
BOGTRYK OG SAMFUNDSKRITIK I DET 16. OG 17. ÅRHUNDREDE

AF

MORTEN FINK-JENSEN

I det tidlige 1600-tal var det en risikabel sag, at fremsætte kritik af det politiske system og den herskende religion. To personer, hvis skæbner understreger dette, er professor i teologi Jørgen Dybvad og hans søn, Christoffer. Jørgen Dybvad blev i 1607 afsat fra sit embede på Københavns Universitet fordi han gentagne gange havde tilladt sig at kritisere politiske forordninger og i øvrigt efter myndighedernes opfattelse havde vakt uro i forhold angående religionen. Sønnen Christoffer, der var dr.med., stræbte forgæves efter ansættelse ved samme universitet. Han overtog sin faders grundsynspunkter, men videreudviklede dem i langt dristigere og skarpere retning. Han krævede adelens magt afskaffet, om nødvendigt gennem massehenrettelser, han ønskede at Christian 4. skulle regere som enevældig konge og han kritiserede i voldsomme udtryk, især rettet personligt mod Sjællands biskop Hans Poulsen Resen, udviklingen i den danske kirke, som langsomt, men sikkert, havde overgivet sig til den lutherske ortodoksi. For disse meninger blev han i 1621 idømt livsvarigt fængsel.

Jørgen og Christoffer Dybvad har kontinuerligt fascineret eftertiden, og de har altid haft deres faste pladser i stort set alle større danmarkshistoriske værker, herunder de litteratur- og kirkehistoriske. Til de lærde Dybvaders historie knytter sig også to mindre kendte personligheder, hvis forfatterskaber ikke tidligere er blevet undersøgt nøjere: almanakforfatteren Erik Dybvad, broder til Jørgen Dybvad, samt magister Jørgen Jørgensen Dybvad, søn af Jørgen Dybvad. Denne artikel er ikke tænkt som en egentlig biografi over Dybvaderne, det er for navnlig Jørgen og Christoffers vedkommende gjort i andre sammenhænge, og jeg må henvise læseren dertil for en samlet oversigt over deres historie.¹ Hensigten er derimod at fremkomme med tillæg til Dybvadernes historie på særskilte punkter,

¹ Et hurtigt overblik fås i *Dansk biografisk leksikon*, 4, 1980, s. 74-76. Om Christoffer Dybvad, se Morten Fink-Jensen: *Enevældens ensomme fortrop. Christoffer Dybvads systemkritik under Christian 4.* I Morten Petersen (red.): *Oprørene*, 2005.

og derved bidrage til vor viden om et internationalt orienteret og kritisk indstillet akademisk miljø i det 16. og 17. århundredes Danmark. Det gøres først og fremmest ved at fremlægge resultaterne af en fornyet gennemgang af kilderne til deres historie. Dette kildemateriale udgøres dels af sagsakter i Rigsarkivet suppleret med enkelte manuskripter i Det Kongelige Biblioteks håndskriftssamling, dels af deres trykte værker i fortrinsvis Det Kongelige Bibliotek. Hvad de sidste angår vil der især blive lægt vægt på bøger, der ikke tidligere er blevet beskrevet, hvilket ikke mindst gælder almanakkerne, samt de oplysninger, der fremgår af bøgernes dedikationer og annotationer.

Det er historikeren Holger Frederik Rørdam, som vi først og fremmest skylder vor viden om Dybvaderne. I *Danske Magazin* fremlagde han i 1873 i en stor undersøgelse en oversigt over Jørgen og Christoffer Dybvads litterære arbejder og han publicerede omfattende uddrag af det kendte kildemateriale til deres historie, først og fremmest det i universitetets arkiv opbevarede sagsmateriale fra retssagerne mod faderen i 1607 og sønnen i 1620.² En supplerende kildeudgivelse udkom fra hans hånd i *Danske Magazin* i 1884.³ Disse udgivelser er endnu helt uomgængelige, men kan tåle en kritisk opdatering på visse punkter, hvilket er en anden måde at udtrykke denne artikels hensigt.

Jeg vil i det følgende ofte omtale Dybvaderne alene ved deres fornavne: Erik, Jørgen, Christoffer og Jørgen junior. Dette for at undgå de forvekslinger der kunne opstå, hvis jeg blot omtalte dem med brug af efternavnet alene, ligesom det ville være trættende at læse deres fulde navne, hver gang de omtales.

Erik Christoffersen Dybvad (16. årh.)

Navnet Dybvad er taget efter en gård i det gamle Gosmer sogn i Hads herred syd for Odder. Ved reformationen i 1536 kom gården til at høre til kongens gods under Åkær slot og i midten af 1500-tallet drev en mand ved navn Christoffer Eriksen gården. I 1550 fik han af kongen frihed for ægt og hoveri så længe han boede på Dybvad. I 1600-tallet skilte kongen sig af med gården og den voksede sig efterhånden større. I 1700-tallet blev en ny hovedbygning opført, som står der endnu. Christoffer Eriksen fik to sønner, Erik og Jørgen, der blev født midt i århundredet, præcis hvornår vides ikke. Begge tog navn efter fødegården og begge var de af naturen begavede med talent for matematikken, og selv om

² Holger Fr. Rørdam: Efterretninger om Jørgen og Christoffer Dybvad, *Danske Magazin*, 4. rk., 2, 1873, s. 105-144 og 211-264.

³ H.F. Rørdam: Fortsætte Efterretninger om Dr. Christoffer Dybvad, *Danske Magazin*, 4. rk., 5, 1884, s. 40-53. Rørdam har endvidere behandlet Dybvaderne, og udgivet flere kilder til især Jørgen Dybvads sag, i sin *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621 I-IV*, 1868-77. Supplerende kildemateriale findes hos Erik Pontoppidan: *Annales Ecclesie Danicæ Diplomatici*, 3, 1747, s. 566-576 og 716-723.

deres fødehjem var en bondehjem, var det velstillet nok til at de kunne få lov til at studere.

Erik Dybvad kendes som almanakforfatter, men de biografiske efterretninger om ham er ovenud sparsomme. Da den sidst kendte almanak fra hans hånd er for året 1585, kan han tidligst være død mod slutningen af 1584. Broderen Jørgen har på det tidspunkt formodentlig været omkring 35 år gammel, hvorfor Erik sikkert har været den yngste af de to, for ifølge Claus Christoffersen Lyschanders *Scriptores Danici*, døde han mens han endnu var ung.⁴ Hvor han i øvrigt har levet sit liv, får stå hen, men måske har han holdt til på sin hjemegn; i hvert fald er han nævnt som part i en strid med en vis Chilianus i et kongebrev af 22. oktober 1578 i et håndskrift på Det Kongelige Bibliotek med udtog af Aarhus Kapitels breve.⁵

Senest i dette år var Erik trådt frem på scenen som almanakudgiver. Den 23. juli 1577 fik bogtrykker i København, Lorentz Benedicht, kgl. privilegium på udgivelsen af en af ham forfattet almanak for 1578.⁶ Den eksisterer ikke mere (i fald privilegiet har materialiseret sig i en udgivelse), men fra hans hånd findes bevaret almanakker for 1582 og 1585. Hvis flere har eksisteret, er sporene forsvundne (1580-almanakken, som er blevet tilskrevet ham, vender jeg tilbage til nedenfor under Jørgen Dybvad). Erik er endvidere blevet tillagt et i øvrigt ukendt skrift, *De elementorum mixtione*, København 1581.⁷ Det forekommer dog mest sandsynligt at være en forveksling med et af broderen Jørgen forfattet, men lige så ukendt, skrift, *Doctrina de mixtione elementorum*, København 1579. Dette er anført med Jørgen Dybvad som forfatter i den håndskrevne katalog over professor Anders Lemvigs bogsamling, *Bibliotheca Lymviciana*, fra 1603.⁸

Under alle omstændigheder var Erik Dybvad en velstuderet mand og i særdeleshed har han slægtet broderen på i interessen for matematik og astronomi. Ser vi nærmere på den lærdom, han lægger for dagen i sine almanakker, virker det sandsynligt at han har været ved universitetet i København. Da matriklen ikke er bevaret for disse års vedkommende, kan det ikke verificeres, ligesom hans eventuelle universitetsstudium ikke har afsat sig spor i andet kildemateriale.

1582-almanakken er trykt i København af Andreas Gutterwitz med titlen: *Almanach oc Practica Paa det Aar, effter vor eniste Gienløseris oc saliggjøreris Jesu Christi*

⁴ H.F. Rørdam: *Klaus Christoffersen Lyskanders Leved, samt hans Bog om Danske Skribenter*, 1868, s. 226.

⁵ NKS 754 fol., jf. Rørdam 3, 1868-77, s. 500.

⁶ R. Paulli: *Lorentz Benedicht. Bogtrykker og Xylograf i København i sidste Halvdel af det XVI. Aarhundrede*, 1920, s. 121.

⁷ H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexicon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 I-XII*, 1924-35, 2, s. 384.

⁸ Rørdam 1873, s. 264.

Fødsel MDLXXXII. Beregnet ved Ericum Christophorum Dibvadium, Cum Gratia et Privilegio. Eksemplaret på Det Kongelige Bibliotek bærer Peder Hegelunds navnetræk og indeholder den senere biskops kendte privatoptegnelser for dette år. Det trykte indhold er gængs almanakstof og består foruden kalenderiet bl.a. i en oplysning om at året vil byde på såvel en sol- som en måneformørkelse. Derimod er der ingen længere afsnit med praktiske anvisninger, lægeråd, vejrforudsigelser eller andre former for prognostica.⁹

Det finder man til gengæld i 1585-udgivelsen, der er det mest oplysende om hans færdigheder: *Almanach oc Practica paa det Aar effter vor Herris Jesu Christi naaderige Fødsel M.D.LXXXV. Tilhoberegnid ved Ericum Christophorum Dibvadium. Oc der hoss læris en læt oc viss maade, at gjøre it slags Solskiffuer met. Prentet i Lybeck af Johan Balhorn.* Layoutet i dette eksemplar, som i øvrigt også har været i Hegelunds eje, er magen til 1582-trykket, men som titelbladet anfører, er der heri tilføjet en lille afhandling om at gøre solskiver (solure).

Om hensigten med solursfremstillingen siger Erik, at det både er godt og nyttigt at kende til dagenes længde, hvornår solen står op og ned, og hvad tid på dagen det er. Gud har godt nok "i Urtegaarden giffuit huer it Seyeruerck," idet man på visse planter kan se, hvad tidspunkt på dagen det er. Han citerer her Plinius' naturhistorie for, at heliotrop spreder sig ud indtil solen står højest på himlen og derefter lukker sig sammen i takt med solens aftagen. Men denne varmekrævende plante vokser jo ikke alle steder og slet ikke om vinteren. Derfor er solskiven nyttig og den kan gøres så let "at huer wlærd mand, som oc boer paa Landsbyen, kand den forstande." Dertil kommer den fordel med solskiver, at de ofte er mere præcise end mekaniske ure. Anvisningen gælder en solskive af træ, men den er dog ikke lettere at lave, end at det kræves, at man har et kompas, så den kan placeres rigtigt.

Ved sin henvisning til Plinius, som citeres på latin, har Erik allerede vist at han var en veluddannet mand. Det understreges med eftertryk af, hvad der følger efter solskiveanvisningen med et nyt titelblad, men med fortløbende arksignatur: *Prognosticon eller Practica, paa det Aar effter vor eniste Gienløseris oc Saliggjøreris Jesu Christi Fødsel. M.D.LXXXV. Tilhoberegnit ved Ericum Christophorum Dibvadium. Prentet i Lybeck hoss Johan Balhorn.* Der følger nu en dedikation til kronprinsen, den fremtidige Christian 4., skrevet i anledning af dennes hyldning til kronen i sommeren 1584. Fortalen er et helt lille fyrstespejl, krydret med en lind strøm af henvisninger til klassiske forfattere, herunder Aristoteles, Cicero, Homer, Vergil, Isokrates, Plautus, Horats, Pindar, Euripides, Platon og Hieronymos af Kardia som citeres efter Dionysios fra Halikarnassos.

⁹ Det har der dog sikker været oprindeligt, jf. fragmentet af et prognosticon for 1582, LN 322a, Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482-1600*, 2. udgave med Supplementbind ved Erik Dal, 1996, 3, s. 110.

Tematet for Eriks tale til den 7-årige hertug er menneskets ønske om at vinde hæder og ære. Det er et ønske alle har, siger han, men det er derfor mærkeligt at så få ganger den rette vej til dette ypperlige gode. Den bedste, direkte vej er jo dyd, fromhed og høviskhed. Men mange hader og laster dette og ter sig som vilde dyr; de giver kun hånt om, at mennesket er skabt af Gud til at udøve retfærdighed og hellighed.¹⁰ Disse fortabte sjæle vil Erik ikke sige mere om. Men han vil berømme dem, der eftertræfter det dydige og fromme. De stræber ikke efter gods og guld, men vinder ærens pris gennem deres "Dydige *studia* oc øffuelse." Forældrene skal derfor, som Isokrates siger, hellere end rigdom og gods, sørge for at børnene arver et ærligt rygte og navn, for det er bestandigt. Og mere værd. De rige kan være så rige de vil, det giver dem ikke del i den rette ære og berømmelse.¹¹

Som åbenbart medlem af den lærde republik, er der særlig én ting, Erik mener er nødvendigt for, at tilegne sig den varige og sande fromhed og dyd, og det er boglige kunster, nærmere betegnet den historiske studie og beskrivelse. For det er herigennem, at senere generationer lærer om de eksempler fra fortiden, de skal søge at danne sig efter, og det er herigennem at det evige ry lever. Det er igennem Homer at Achilleus lever, og det er igennem historikerne, at det dårlige ry klæber i al evighed til dem, der ikke har levet dydigt og fromt. Historikerne vil dømmе dem, der lever slet, også dem der forsøger at få fremstillet deres levned falskt. Den fremtidige konge skal altså sørge for, at skribenterne kan lide ham, og for, at de ikke har noget dårligt at skrive om ham. Men det vil Christian, slutter Erik, sikkert også lægge sig på sinde, for han er ved at blive uddannet på bedste vis i gode kunster og boglig visdom, i hvilken anledning er ham "forskicked en vis oc Gudfrichtig Mand." Det er er prinsens lærer, hofprædikanten Hans Mikkelsen, han her har i tankerne. Fortalen er signeret "Eders Naadis ydmig oc underdannige" Erik Dybvad.

Skriftet afsluttes med en forudsigelse af begivenheder fordelt efter årstiderne. Også dette er for de lærde; der er mange termina technica og latinske citater. Særligt lægges der vægt på, hvor planeterne står på de forskellige årstider, og der varsles hvorledes vejret bliver, om krigen kommer og hvilke smitsomme sygdomme, der var i vente. Erik er dog meget lidt specifik i sine astrologiske forudsigelser. Han sørger for at være teologisk konform og holder sig til at sige, at det hele ikke ser for godt ud, og det bedste, der er at gøre, er at sætte sin lid til Gud.

Hvor lidt vi end ved om Erik Dybvad, er de fra hans hånd bevarede almanakker eksempler på udgivelser, som der har været stor afsætning af. De var endvidere som nogle af de første forfattet på dansk og ikke blot af boghandlere besørgede

¹⁰ Erik Dybvad: *Almanach oc practica*, 1585, bl. B4 r.

¹¹ Dybvad 1585, bl. B6 r.

oversættelser fra tysk. Almanakkernes praktiske anvisninger, især beregnet for bønderne, med datoer for årets markeder og forudsigelser om det kommende års vejr og afgrøder, har været eftertragtet viden i alle landsbyer. Eriks almanakker repræsenterer dog også forfatterens projekt, som han søger at fremme gennem fortalen til den kommende konge, der mindes om det nødvendige af at kombinere boglige studier og det dydige levned, og derved sætter han sine almanakker ind i en lærd, latinlæsende kultur med et stærkt kristeligt præg. En del af forklaringen herpå har nok været den prosaiske, at bøgerne derved på samme tid kunne appellere til uens grupper af købere: bønder, studerende og gejstlige. På den anden side harmonerer den formanende stil godt med, hvad der vist har været et særkende for Dybvaderne, og som broderen Jørgen, til skade for sig selv, fik lejlighed til at videreudvikle.

Jørgen Christoffersen Dybvad (d. 1612)

Som sin bror, Erik, blev Jørgen Dybvad sendt i den lærde skole. Han gjorde ikke de forhåbninger, der var næret til ham, til skamme. Heller ikke Jørgens fødeår kendes, men det har næppe været senere end 1550, for efter at have været på Københavns Universitet i løbet af 1560'erne, gik turen til Wittenberg, hvor han tog magistergraden i foråret 1569.

Senere samme år udgav han i Wittenberg to bøger. Med den første, *Commentarii breues in secundum librum Copernici, in quibus argumentis infallibilibus demonstratur veritas doctrinæ de primo motu, et ostenditur tabularum compositio*, markerede han sig som den første dansker, der kommenterede Copernicus' astronomi, nærmere betegnet anden bog af dennes *De revolutionibus orbium coelestium*, Nürnberg 1543. På baggrund heraf ville Jørgen demonstrere en metode til tabelkonstruktion samt levere et bevis for læren om den første bevægelse.¹² Bogen var med dedikation til hertug Hans d. y. af Holsten, og den er et godt udtryk for, at i 1500-tallet var astronomien mere en gren af matematikken end af fysikken. I bogen afslører Jørgen lidt om sine studier i Wittenberg, idet han omtaler den undervisning, han har modtaget af Caspar Peucer og Sebastian Dietrich (Theodoricus) i Wittenberg. Peucer, der var Melanchthons svigersøn, var professor i medicin mens Jørgen var i Wittenberg, men han havde været professor i den højere matematik indtil 1560, hvor han blev afløst på posten af netop Dietrich.¹³

Den anden bog var *Tractatus brevis de mensurationibus geometricis, altitudinum accessibiliū et inaccessibiliū, longitudinum, latitudinum et profunditatum, conscriptus*, som den foregående trykt af Clemens Schleich og Antonius Schöne. Dedikationen

¹² Skriftet er omtalt af K.P. Moesgaard: How Copernicanism Took Root in Denmark and Norway, *Studia Copernicana*, 5, Warszawa 1972, s. 117-119.

¹³ Walter Friedensburg: *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle 1917, s. 280.

var til Johan Friis til Hesselager, der i sin egenskab af kongens kansler også var universitetets kansler. Han var derfor en mand, det gjaldt om at stå sig godt med for en professoraspirant som Jørgen. Fortalen beskæftiger sig først og fremmest med astrologi, men astrologien spiller ingen eksplicit rolle i de eksempler på geometriske udmålinger af højder, længder, bredder og dybder, Jørgen derefter opstiller.

Jørgen havde på det tidspunkt vundet sig mægtige beskyttere, først og fremmest Peder Oxen støttede ham under studierne, men også Niels Kaas, fra 1570 kongens kansler, støttede ham ivrigt. Samme år fik han det kongelige rejsestipendium, *stipendium regium*, som gaves for en femårig periode med henblik på erhvervelse af doktorgraden i medicin eller teologi. Det var den sidste, Jørgen sigtede efter, og han tog derfor tilbage til Wittenberg, hvor han bl.a. holdt forelæsninger over Paulus' breve og publicerede nogle teologiske skrifter. Heriblandt er bevaret en tale fra 1572 om Kristi menneskenatur, *Oratio de humanitate Domini et Salvatoris nostri Jesu Christi, habita Witebergæ, ante prælectionem Epist. D. Ignatij, Clemens Schleich og Antonius Schöne*. Talen var tilegnet den unge student og adelsmand Oluf Rosensparre, som skæbnen ville langt senere skulle komme til at deltage i forhøret af forfatterens fængslede søn, Christoffer (se videre om denne tale nedenfor under Jørgen Jørgensen Dybvad). Dedikationen til den 13-årige Rosensparre var en måde ad omveje at takke Peder Oxen for hans velgerninger mod forfatteren; Oxen var ved sit ægteskab i 1567 blevet Rosensparres stedfar.

I 1574 var Jørgen ved universitetet i Leipzig.¹⁴ I 1575 var hans rejsestipendium udløbet og han vendte hjem til København. Her sikrede hans gode forbindelser og ry ham udnævnelse som ekstraordinær professor og Frederik 2. lovede at betale hans professorgage af rentekammerets kasse. Det var ikke bestemt præcist hvad Jørgen skulle undervise i, men i hans ansættelsesbrev ligger det mellem linjerne, at det skulle være teologi. Jørgen kaldte da også sig selv for professor i teologi ved flere lejligheder i årene derefter, ligesom han fortsatte det teologiske forfatterskab med *Quæstiones in primum caput primi libri divini legislatoris Mosis*, trykt hos Lorentz Benedicht i København i 1577. Han dedikerede det sin beskytter Niels Kaas, og de 66 teser koncentrerede sig om at slå fast, at Bibelens skabelsesberetning er sand (fordi Moses' beretning må anses for at stå til troende på samme måde som evangelierne) og at skaberværket er afsluttet og skabt ex nihilo. Som det er tilfældet med stort set alt, han udgav, er der udførlige kommentarer til antikkens begivenheder og tænkere, i dette tilfælde anføres bl.a. udsagn fra aristotelikere,

¹⁴ T.A. Becker: Danske og norske Studerende ved Universitetet i Leipzig indtil 1600, *Kirkehistoriske Samlinger*, 4, 1860-62, s. 512-528, s. 519: Skt. Jørgens dag 23. april 1574 er indskrevet "Joannes Christopherus Dibvaderus Mag. Wittebergens." Joannes må antages at være en skrivefejl for Georgius.

platonikere og stoikere som enten afvises eller bruges til at underbygge den kristne tradition.¹⁵

Jørgen havde ikke opgivet sin interesse for matematikken, og det især interessen for anvendelsen af geometri inden for astronomien. Bøgerne flød i en lind strøm fra hans hånd i disse år. I 1577 udkom en fremstilling af læren om trekanter, *Practica præcipuæ doctrinæ, triangulorum planorum, omnibus studiosis matheseos utilissimæ, expositio auctore* (med endnu en dedikation til Oluf Rosensparre). Trekantslæren var også trykt af Benedicht, mens det var Andreas Gutterwitz der samme år trykte *Ratio componendi præcipuos, primi motus, canones, quorum magnus est, in disciplinis mathematicis, usus, explicata*.¹⁶ Bogen omhandler kompositionen af astronomiske tabeller, og den opholder sig, efter en længere indledning med omtale af den klassiske litteratur og deri omhandlede emner af matematisk natur, især ved spørgsmål angående solformørkelser.¹⁷ Den er endvidere bemærkelsesværdig ved dedikationen (dateret allehelgensdag 1577) til to gesandter fra Danzig, Jan Proite (Johan Proten) og Michal Siefert (Mikkel Siewert).¹⁸ Bortset fra at de to mænd tilsyneladende har haft interesse for lærde studier, fremgår Jørgens personlige forhold til de to ikke præcist. Det forhold, at de kom fra Danzig, har dog yderligere motiveret Jørgen, for byen var et lys i mørket, hvor man ikke, som han siger, tillod djævelske opfattelser at spredes.¹⁹ Det er hans markante antikatsolske holdning, der spiller ind her, for byen Danzig var protestantisk, omkranset af det katolske Polen.

Det var også Gutterwitz der i 1577 trykte 16 blandede matematisk-astronomiske læresætninger under titlen *Propositiones aliquot mathematicæ, in eorum utilitatem, qui in celeberrima Academia Hafniensi, suavissimæ ac utilissimæ matheseos sunt studiosi, collectæ et publicatæ*. Dedikationen heri er til brødrene Rud, Johannes til Møgelkær

¹⁵ Jørgen Dybvad: *Questiones in Primum Caput*, bl. B1 r.

¹⁶ Dette skrift har ikke tidligere været beskrevet. Det blev fremdraget i Halle i forrige århundrede, jf. Lauritz Nielsen: *Ældre dansk Litteratur i tyske Biblioteker, Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 9, 1922, s. 223.

¹⁷ Af de emner, der behandles i bogen, kan nævnes *De declinationibus partium eclipticæ* (bl. B1 r.) og *De altitudinibus singularum eclipticæ partium meridianis* (bl. B5 r.) Måske er det denne afhandling, som Lyschander blot omtaler som *De eclipsibus* i sin bibliografi over Dybvad, jf. Rørdam 1868, s. 232.

¹⁸ Både Proite og Siewert, der i kilderne omtales som hhv. borgmester og rådmand, havde været i Danmark som udsendinge for Danzig i 1572, jf. L. Laursen: *Danmark-Norges Traktater 1523-1750*, 1912, s. 324. Det er dokumenteret at i hvert fald Siewert ofte var i Danmark i årene herefter, og i 1581 fik han af Frederik 2. et 3-årigt handelsprivilegium på kronens strømme og kongens riger og lande på lige fod med kongens egne undersætter, jf. L. Laursen (udg.): *Kancelliets Brevbøger 1580-1583*, 1903, s. 750.

¹⁹ Jørgen Dybvad: *Ratio componendi*, bl. A6 v.

og Knud til Sæbygaard. Her er Jørgens Oxe-forbindelse igen til at få øje på. De to Ruders året forinden afdøde mor var Pernille Oxe, Peder Oxes søster. Det er de antikke astronomer og matematikere som Ptolemaios, Hipparchos og Euklid, Jørgen kommenterer først og fremmest, men i de astronomiske spørgsmål genfinder vi glimtvis hans tidlige interesse for 1500-tallets astronomer gennem omtale af Copernicus og Wittenbergastronomen Erasmus Reinhold.²⁰

Også i 1578 trykte Gutterwitz for Jørgen, herunder *De iridis generatione, loco, coloribus, numero et figura, inquisitio optica* (Optisk undersøgelse af regnbuens opståen, sted, farver, antal og form). I indledningen opremser Jørgen, hvordan matematikken kan opdeles i forskellige grene, hvoraf en af dem er bogens hovedemne optikken, og som selv kan opløses yderligere i hvad han bl.a. betegner katoptrik og skiografi.²¹ Udgangspunktet for analysen var middelalderens lyslære, som den var at finde i Alhazens og Vitellos optik. Regnbueundersøgelsen var dedikeret Lave Urne, som på sit skånske gods Beltebjerg var optaget af musik og videnskab. Også Jørgens forbindelse til Urneslægsten omfattede Peder Oxes familie. Jørgen skrev i 1577 en nu tabt "trøstesalme" til Sidsel Urne i anledning af hendes mands død, den matematikinteresserede Albert Oxe, Peder Oxes bror.²² Fortalen til *De iridis*, dateret 8. september 1578, nævner også en anden skånsk adelsmand, Sten Bille til Vandaas, på hædrende vis. Han havde allerede tidligere på året kunnet se sig prist som musernes ven i Jørgens dedikation til ham i *Doctrina meteorologica tradita et explicata*, en aristotelisk fremstilling af vejr- og himmelfænomener inklusive kometer. Bille, der var lensmand på Herrisvad kloster, var Tycho Brahes morbror og havde tidligt støtte Tycho i hans videnskabelige interesser. Det var på Billes Herrisvad, at Brahe i 1572 observerede den berømte supernova. Man skulle tro at astronomieksperten Jørgen skulle have haft interesse i at pleje tæt kontakt til Brahe, men de to har nærmere betragtet hinanden som rivaler til kongens gunst.²³ Jørgens hensigt med dedikationen var derfor sikkert et forsøg på at opretholde et godt forhold til den indflydelsesrige lensmand, uagtet striden med Tycho.

Det, Tycho og Jørgen var uenige om, var ikke mindst betydningen af kometen i 1577, som Jørgen var hurtigt ude med en tolkning af i *En nyttige undervisning om den Comet, som dette Aar 1577 in Novembri først sig haffuer ladet see*. Trykkeren var Gutterwitz og det var første gang Jørgen skrev på dansk. Bogen var dedikeret Frederik 2. og dateret Skt. Thomas' dag (21. december) 1577. Den blev genoptrykt i 1578 – mærkeligt nok ikke af Andreas Gutterwitz, men af Lorentz Benedicht.

²⁰ Jørgen Dybvad: *Propositiones aliquot*, propositio nr. 2.

²¹ Jørgen Dybvad: *De Iridis*, bl. A3 v. – A3 r.

²² Trøstesalmen er omtalt af Lyschander, jf. Rørdam 1868, s. 232.

²³ Alex Wittendorff: *Tyge Brahe*, 1986, s. 133-136.

Jørgens tekst er identisk i de to udgaver. Den første udgave må have foreligget trykt i juledagene 1577, og kongen har øjeblikkeligt fået overrakt et eksemplar, ja, han har sikkert utålmodigt ventet dets komme, for Jørgen iagttog kometen i Sorø i nærværelse af majestæten og har rimeligvis ved den lejlighed lovet at fremkomme med en tydning. Den astrologiinteresserede Frederik 2. synes at have fundet behag i de dommedagsbasuner, Jørgen lod gjalde i bogen. Jørgen anså kometen for et varsel om dommedags snarlige komme og tilføjede på titelbladet *Europa trepidabit*: Europa vil skælve. Han fik 13. januar 30 daler udbetalt som tak for sin tilegnelse til kongen, men en større belønning var allerede blevet ham til del da der 9. januar 1578 var udgået et kongebrev om, at han skulle være ordinær professor i matematik på universitetet.²⁴ Universitetet havde ganske vist allerede en matematikprofessor i Anders Pedersen Køge, men han blev uden videre verftet ud på ordre fra kongen, og Jørgen blev, efter at konsistorium havde mukket forgæves, indsat i hans sted.

Endnu en særlig omstændighed ved Jørgens ansættelse skal fremhæves. I ansættelsesbrevet blev der peget på, at han havde lovet kongen årligt at ville forfatte danske almanakker – måske dette skal opfattes som en slags kvittering for opnåelsen af det faste embede. Anders Pedersen Køge havde, så vidt vides (hele hans forfatterskab er tabt), også forfattet nogle kalendere, men på latin. Jørgens opgave var at forfatte dem på dansk og tilmed fik han ifølge kongebrevet eneret på, at udgive danske almanakker. Bogførerne i kongens riger og lande fik besked på, at det fra nu af skulle være dem forbudt at lade tyske almanakker oversætte til dansk (hvad der var det almindelige at gøre), ja, i det hele taget måtte de ikke, uden på forhånd at have indhentet særlig tilladelse dertil hos kongen, sælge andre danske almanakker end dem, Jørgen forfattede.

Indtil nu har man ment, at almanak-privilegiet ikke resulterede i tryk fra Jørgens hånd, eller, i det mindste, at ingen af disse tryk har overlevet.²⁵ Der findes imidlertid en ukomplet almanak for 1580 (nu på Det Kongelige Bibliotek, sign. LN 321a), hvor bl.a. titelbladet mangler og som, vist nok af Lauritz Nielsen, er blevet tilskrevet broderen, Erik.²⁶ Imidlertid fremgår navnet Georgius Christophorus Dibvadius (Jørgen Christoffersen Dybvad) ved et tilfælde af de af Lauritz Nielsen meddelte bibliografiske oplysninger – uden at det dog deraf kan ses i hvilken

²⁴ Rørdam 1873, s. 109-110.

²⁵ Ehrencron-Müller 2, 1924-35, s. 388. Henrik Horstbøll: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*, 1999, s. 571, omtaler nogle almanakker som værende Jørgens, men det fremgår af sammenhængen at han rettelig mener Eriks (hvis titler optræder i det bilag 3, forfatteren henviser til *ibid.*, s. 673-674).

²⁶ Nielsen 3, 1996, s. 109: [Almanak for 1580. Ved Erik Dybvad.] Tillæg: Prognosticon for 1580. Ved Samme. [Kbh.: Andr. Gutterwitz], 1580.

sammenhæng dette navn optræder. En nærmere undersøgelse af almanakken giver dog svaret derpå.

Titelbladet mangler som nævnt, men kalenderdelen med de enkelte måneder er intakt. Derpå følger måned for måned oplysninger om tiderne for solens opgang og nedgang, dagens længde etc., men her er skriftet kun intakt indtil midt i juli, som afbrydes. Derpå springer det ind midt i en fortale dateret 1. september 1579, og det fremgår at være en dedikation til kancellisekretæren, den senere rigens kansler og historiker, Arild Huitfeldt. Dedikationen omhandler matematikkens og astronomiens (herunder astrologiens) nytte, og forfatteren afslører sig som skolet i en af Melanchthon inspireret opfattelse af den tætte samhörighed mellem videnskabernes praktiske nytte og erkendelsen af Gudsvælden.²⁷ Jørgen anfører at en simpel iagttagelse af stjernehimlen og planeternes løb vil få beskueren til at indse Guds almægtighed. Desuden vil man lære de virkninger, stjernerne har på jordelivet. Ikke blot at de inddeler året i årstider og døgnet i dag og nat, men også at de kan påvirke mennesket direkte, fx ved at forårsage sygdomme: "Huorfaare de Konster som kaldis *Mathematicæ*, oc synderlig *Astronomiæ*, som beskuer Stiernernens rørelse/storhed/skickelse/etc. ere værdt at bliffue ved mact/ere mange drabelige Aarsager. Først/fordi de obenbarlig vidner/at der er en euig Gud/huis Visssdom/Mact oc Godhed er wendelig/som dennem skabt haffuer/ocsa opholder/at deris rørelse oc løb/icke bliffuer wordentlig/oc deris varm oc virckelse/henstreckis til de liffactige Creaturis forbedring paa Jorden/i Lufften/oc i Halfuet. Dernæst/Thi wi ved Himmelløbet/haffuer Aarens lengelse/met de fire Tider/i huilcke det delis/*determineret*, oc forstaar/aff huad Aarsage Dagen oc Natten ere wlige/oc huor lang huert er. For det tredje/bemerker wi aff *syderum positu*, huilcke Siugdømmer almindelig skulle bliffue/Oc huorledis Værlig tit sig vil forandre/huilcket meget nyttigt er at vide/at wi tilbørligen kunde bestyrcke vor Sundhed/oc forsckicke huad nøttigt er til Huss behoff/dyrcke Jorden/oc andet saadant bestille."²⁸

Af disse og andre gode grunde, konkluderer forfatteren, er studiet af stjernerne noget, der optager "*generosa et excelsa ingenia* ... Huorfaare E. V. gunstige Areld Huitfeldt/ocsa sig der vdi forlyster/oc gierne/huilcket ieg selffuer/aff E. V. hørt haffuer/*studia Mathematica* loffuer/oc dømmes nyttige at vere. Effter ieg dette haffuer formercket/vilde ieg tilscriffue E. V. dette mit Arbeyde/ydmygeligen begerendis/E. V. vilde sig det vel lade befalde. Gud alsommectigste giffue E. V. it gaat oc lycksaligt Nyt Aar. *Hafniæ Anno salutis 1579. die primo Septembris*. E. V. vnderd: *Georgius Christophorus Dibvadius*."²⁹ Vi kan på den baggrund slå fast, at

²⁷ Jf. Morten Fink-Jensen: Forskningen og forsynet. Religion og videnskab i det efterreformatorske Danmark, *Fortid og Nutid*, 2003, s. 263-282.

²⁸ Jørgen Dybvad: *Almanak*, 1580, bl. A3 r. – A3 v.

²⁹ Dybvad 1580, bl. A4 r. – A4 v.

Jørgen Dybvad virkelig har virket som almanakforfatter, samt at tilskrivelsen af 1580-almanakken til Erik Dybvad beror på en fejl. Det gør samtidig Jørgen Dybvad til den ældst kendte almanakforfatter på dansk. Der findes et dansksproget fragment fra 1555, men forfatteren er ukendt, og det er efter alt at dømme en udenlandsk almanak, der er oversat til dansk.³⁰ Dette er også tilfældet med de registrerede dansksprogede almanakker, der er ældre end Jørgen Dybvads, hvoraf den ældste er fra 1570 og af Levinus Battus fra Rostock.

Efter dedikationen følger en prognostication med forudsigelser for året fordelt på årstiderne og med en kommentar til udsigterne for vejret generelt, høsten, frugter og afgrøder, sygdomme og krig. Om sygdomme hedder det: "Det er høyligen at befrycte/at dette Aar vil bliffue meget farligt/met forskreckelige Siugdommer/som er Pestilentze/huilcken wden tuil vil bliffue meget almindelig oc skarp/Disligeste hede Bulder/brendendis Kaaldesiuger/Forsuimmelse/Faldendesot/oc andre saadanne forfærdelige Plager/met huilcke HERREN vil Synden/som nu i alle steder haffuer faaet offuerhaand/wden wi aff dennem affstaar/strengeligen straffe."³¹ Det er den alvorstunge tone fra skriftet om kometen i 1577, Jørgen her fortsætter. Til sidst kommer også en måned for måned-prognostication, hvoraf sidste intakte er slagtemåned (november).

Selv om Jørgen således har levet op til den forpligtelse om at forfatte almanakker, han havde udstedt ved sin professorudnævnelse i 1578, efterlader det en række uafklarede spørgsmål om Dybvadernes almanakudgivelser. Privilegiet, Jørgen fik i 1578, så jo ud til først og fremmest at gå ud over broderen Erik, hvis almanak for netop året 1578 Lorentz Benedicht havde fået privilegium til at udgive. Jørgens privilegium var derimod mere omfattende end Benedichts.³² Det kan dog først have haft effekt fra 1579 at regne, for ellers ville det have kollideret med broderens udgivelse (i fald den er blevet til noget). Endvidere kendes for 1578 to andre almanakudgivelser, der har været til salg i Danmark.³³ For året 1579 kendes ingen almanakker, der kan have konkurreret med Jørgens (men altså heller ikke engang hans egen formodede udgivelse). Det kan naturligvis være en bevaringsmæssig tilfældighed, men noget kunne tyde på at eneretten nu var effektueret. I hvert fald kendes for 1580 alene den almanak, der, som fastslået ovenfor, skyldes Jørgen Dybvad.

³⁰ Erik Dal: En salmebog, en almanak og en folkevisse. Tre danske fragmenter fra 16. århundrede. *Fund og Forskning* 1, 1954, s. 40-53, s. 49.

³¹ Dybvad 1580, bl. A8 v.

³² Benedicht fik 23. juli eneret på at trykke den af Erik Dybvad forfattede almanak for 1578, men ikke monopol på almanakudgivelse som sådan, jf. L. Laursen (udg.): *Kancelliets Brevbøger 1576-1579*, 1900, s. 207.

³³ Den ene af Levinus Battus, trykt af Andreas Gutterwitz i København, den anden af Laurentius Zwering, trykt af Augustin Ferber i Rostock, jf. Nielsen 2, 1996, s. 11-12.

Af årsager der næppe lader sig opklare, synes Jørgens eneret at være bortfaldet i 1581, hvad enten han frasagde sig den, den blev ham frataget eller den viste sig umulig at håndhæve. I hvert fald udgav bogtrykker Mads Vingaard en almanak for dette år, forfattet af den tyske læge Hector Mithobius. Det ville i modsat fald have været et klart brud på Jørgens eneret. Og for 1582, hvis ikke før, har vi Erik Dybvad som almanakforfatter. Man kan spekulere i, at de to brødre måske har indgået en overenskomst om arbejds- og indtægtsdeling vedrørende almanakkerne.

Jørgen Dybvad og teologien

Selv om Jørgens uddannelse passede til det matematiske professorat, han bestred, var han efter erhvervelsen af magistergraden fortsat inden for teologien, og han havde forelæst i teologi på universitetet i årene 1575-1578. Det er derfor rimeligt at antage, at Jørgen har tragtet efter et teologisk professorat, og det ikke kun fordi det var det fineste fag på universitetet, men også fordi han var optaget af de teologiske spørgsmål i tiden. Tilmed havde hans udnævnelse til professor i matematik haft den omkostning, at han ikke længere kunne fortsætte de teologiske forelæsnings, han havde udbudt som ekstraordinær professor. Man har på den baggrund ment, at han medvirkede til at undergrave Niels Hemmingsens position på universitetet. Årsagen søger man i et par syrlige bemærkninger fra samtiden samt det forhold, at Jørgen allerede ved sin tilbagevenden til Danmark fra Wittenberg medbragte et brev fra kurfyrsten af Sachsen til Frederik 2., hvori Hemmingsen blev anklaget for at være instigator for kryptocalvinske opfattelser blandt præster i Sachsen. Man har gættet på at Jørgen ved overrækkelsen af dette brev til den danske konge yderligere har bagtalt Hemmingsen og altså har tænkt på at køre sig selv i stilling til at blive hans efterfølger. Jørgen havde vitterligt brevet med til Danmark, og han havde også mundtlige instrukser, på vegne af kurfyrsten, til kongen. Kurfyrsten kan derfor ikke have ment, at Jørgen var kryptocalvinist, men at han i øvrigt personligt har søgt at undergrave Hemmingsens position, er der ikke entydige beviser for.³⁴

Der kan heller ikke i hans forfatterskab spores en modstand i forhold til Hemmingsens teologiske standpunkter. Jørgen hørte til den strenge teologiske skole, der umiddelbart synes forenelig med den lutherske ortodoksi, men der er flere eksempler på at han ikke stod stejlt afvisende over for calvinismen. I et brev fra 1593 nævnes han af Holger Rosenkrantz den Lærde som calviniserende teolog.³⁵ Som påpeget af Bjørn Kornerup, er der i Jørgens teologiske skrifter

³⁴ Rørdam 1873, s. 263-264.

³⁵ J. Oskar Andersen: *Holger Rosenkrantz den Lærde*, 1896, s. 75.

flere bemærkelsesværdige udsagn i betragtning af, at de stammer fra en luthersk professor i teologi, herunder en sidestillen af Luther og Calvin som en ny tids kirkefædre, samt hyppige citater af reformerte teologer som zwinglianeren Wolfgang Musculus, der havde været professor i teologi i Bern, og den strenge calvinist Franciscus Gomarus, professor i teologi i Leiden.³⁶ I øvrigt blev Jørgen aldrig træt af at rose Niels Hemmingsen i sine teologiske skrifter, men det gjaldt nu for alle den tids danske teologer, så der kan ikke deraf udledes noget om Jørgens forhold til hverken Hemmingsen privat eller hans teologi.

Endnu et forhold, som sætter Jørgen i forbindelse med kryptocalvinismen og Niels Hemmingsen, er hans syn på djævluddrivelsen i dåben. Da dette ritual foranlediget af Christian 4. i 1606 var til debat i den danske kirke, gik Jørgen ganske vist ind for dets fortsatte beståen.³⁷ Men han har opfattet det i forlængelse af Melanchthons adiaforistiske syn på exorcismen som en nyttig, men fortrinsvis symbolsk handling.³⁸ Og i 1605 havde han specifikt tilsluttet sig Hemmingsens lignende forståelse, som gik imod både den katolske og den lutherske ortodoksis forestilling om exorcismen som en konkret, fysisk uddrivelse af djævelen i barnet.³⁹

I en tid hvor det farligste for de fleste teologer var at blive sat i bås som calvinist, eller bare kryptocalvinist, er det bemærkelsesværdigt at kætterske standpunkter ikke blev draget frem i sagen mod Jørgen Dybvad. Fra øvrighedens side har man tilsyneladende ikke nærret tvivl om hans rettro. At Jørgens fald alligevel til dels skyldtes, at han var kryptocalvinist, hævdes i en langt senere optegnelse af Peder Resen, sønnesøn af Hans Poulsen Resen.⁴⁰ Jørgens søn, Christoffer, var heller ikke i tvivl om at Resen havde del i faderens fald, og at motivet var at Jørgen stod i vejen for de ortodokses fremrykken. Dette hævdede han i sine håndskrevne *Observationes politicae* fra slutningen af 1614 eller begyndelsen af 1615.⁴¹ Disse optegnelser udmærker sig dog ikke altid ved en objektiv analyse af begivenhederne.

At Jørgen tidligt har ønsket sig på god fod med Hemmingsen, tyder dedikationen på i hans hos Clemens Schleich og Antonius Schöne udgivne *Historia miraculorum Domini et Salvatoris nostri Jesu Christi, ex quatuor evangelistis excerpta Græcoq; reddita carmine*, Wittenberg 1571. Dette skrift var ukendt for dansk forskning indtil dets

³⁶ Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen* I-II, 1928-68, 1, s. 293.

³⁷ Rørdam 3, 1868-77, s. 181.

³⁸ Kornerup 1, 1928-68, s. 273.

³⁹ Jørgen Dybvad: *Magicae superstitionis, vanitas et scelus, hisce thesibus detegitur*, 1605, tese 125. Dette sted er tidligere påpeget af J. Paludan: *Fremmed Indflydelse paa den danske Nationallitteratur i det 17. og 18. Aarhundrede*, 1, 1887, s. 83.

⁴⁰ Rørdam 1873, s. 138.

⁴¹ Rørdam 1873, s. 230.

eksistens i Breslau (Wroclaw) blev påpeget af Lauritz Nielsen i 1922.⁴² Det er dedikeret Niels Hemmingsens søn, Hans. Han var blevet magister i Wittenberg samme dag som Jørgen Dybvad (10. marts 1569) og var derpå vendt hjem til et professorat i latin i København. Jørgen omtaler Hans Hemmingsen som sin gode ven og som en lærd og dydig mand.⁴³ Det forekommer sært komisk når man betænker at Hans Hemmingsen var en alkoholiseret slagsbror, der endte med at blive afskediget fra universitetet og sendt i noget, der minder om eksil på Gotland.⁴⁴ Men det er et eksempel på, at dedikationernes ros ikke altid kan tages for pålydende. I øvrigt var Hans Hemmingsen, ligesom Jørgen Dybvad, protegeret af Peder Oxe og Niels Kaas.

Uanset om Jørgen Dybvad havde nogen andel deri eller ej, blev Niels Hemmingsen suspenderet fra universitetet 29. juli 1579, men uden at embedet på det teologiske fakultet gik til Jørgen. Det hænger sikkert sammen med at Jørgen endnu ikke havde opfyldt, hvad Frederik 2. forventede af ham som matematisk og astrologisk læremester. Det var derfor først i 1590, at Jørgen kunne avancere til teologien, måske fordi Niels Kaas nu under formynderregeringen uhindret kunne sluse sin klient ind på lærestolen. Den 9. oktober 1590 erhvervede Jørgen Dybvad doktorgraden i teologi. Det var for at formalia skulle være på plads; det var et krav at en professor i teologi skulle have doktorgraden. At han først tog doktorgraden efter sin udnævnelse, var normalt. Det var blevet anset for upassende hvis han havde taget graden mens han var matematikprofessor og ansat på det filosofiske fakultet. Det var ikke *comme-il-faut* at en doktor underviste på det lavere filosofiske fakultet hvor den højeste grad var magistergraden.

Efter sin ansættelse som matematikprofessor sagtnede Jørgen tilsyneladende farten i forfatterskabet mærkbart. Fra 1579 kendes kun den hos Gutterwitz udkomne tale *De iis, quæ insalubria sunt, et præter naturam, morbo videlicet, morbi causa et symptomate, generalis commonefactio* (Om det, som er usundt og imod naturen, som skaber sygdom direkte, indirekte eller giver symptomer derpå, til almindelig påmindelse). Den titel siger noget om, hvor bredt et professorat i matematik i 1500-tallet kunne favne. Dedikationen var til den året forinden udnævnte rigsråd Manderup Parsberg til Sandbygaard. Det er især Aristoteles, der bygges på, og som de andre udgivelser fra disse år er det studenteragtige definitioner af et givent tema, først og fremmest ud fra antikke eksempler. Der er

⁴² Nielsen 1922, s. 220.

⁴³ "Clarissimo Viro Doctrina et Virtutibus Præstanti, D. Magistro Iohanni Hemmingio, amplissimi & reuerendi viri D. Doctoris Nicolai Hemmingii præclari Daniæ luminis & Præceptoris nostri colendi, filio, latinæ linguæ in Academia Regia Hafniensi Professori publico, amico suo charissimo." Jørgen Dybvad: *Historia Miraculorum*, fortalen. Kun pamflettens (9 blade i alt) fortale er på latin, resten er, som titlen lover, græske vers.

⁴⁴ Rørdam 3, 1868-77, s. 592-598.

ikke tale om en afhandling på baggrund af medicinske studier, men snarere en litterær (fx fremdrages et sted fra Vergils *Georgica*), logisk-filosofisk demonstration eller skriveøvelse.

Fra 1580 kender vi nu almanakken og derudover kun et foliopatient, *Assertiones theologicae, mathematicae, physicae et ethicae*, udstedt i Jørgens egenskab af dekan for det filosofiske fakultet.⁴⁵ *Theses de regione mundi aetherea, in disputationem proposita, ad diem junij tertium, disputatio prima*, er det sidste af Jørgens matematiske arbejder, der er bevaret. Det blev trykt af Gutterwitz i 1581 og er en samling teser med studenten Jakob Pedersen Trelleborg som respondent. Det var ukendt for den ældre danske forskning indtil man i forrige århundrede blev opmærksom på dets eksistens i Trondheim.⁴⁶ Skriftet består af i alt 44 ganske korte disputationsteser (å 3-4 linier), men det fremgår at det kun er den første disputation af en række (det obligatoriske FINIS mangler også efter teserne). Hvor mange der har været, er ikke til at sige, men der kan meget vel have eksisteret teser for resten af perioden, Jørgen fungerede som professor i matematik.⁴⁷ Dette er dog også en slutning der, på samme måde som konklusionen at han intet har skrevet i disse år, baserer sig på kildernes tavshed, og den bør derfor fremføres varsomt.

Uanset hvordan det har forholdt sig med Jørgens skrivelyst i 1580'erne, så kom den tilbage på sit gamle niveau i hans nye teologiske professorat. Fra hans udnævnelse i 1590 til afsættelsen i 1607 kendes 24 titler.⁴⁸ De er alle teologiske og de udmærker sig ved at være præget af polemik mod katolicismen og kritik af hjemlige forhold, religiøse såvel som politiske, som Jørgen følte det var hans pligt og ret at påtale. For fuldstændighedens skyld skal nævnes et skrift, som både Rørdam og Kornerup har forbigået.⁴⁹ Det er *Enarratio psalmi 133 Davidis, in qua concordia et pii consensus, in quavis honesta societate, summa necessitas et singularis utilitas exponitur*, trykt af Hans Stockelmann, 1596. Der er en politisk vinkel heri,

⁴⁵ Rørdam 1873, s. 111.

⁴⁶ Lauritz Nielsen: Ældre dansk litteratur i Norge, *Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 9, 1923, s. 161.

⁴⁷ Jf. en lignende udgivelse, der dækkede et tiår, nemlig Caspar Bartholins *Illustrium questionum philosoph. et medic. miscell. prodromus de philosophia in medicina usu et necessitate*, exercitatio I-X, 1613-23.

⁴⁸ Ehrencron-Müller 2, 1924-35, s. 386-388. Heriblandt er to, hvor titlerne er det eneste der nu kendes, samt et universitetsprogram (foliopatient). Udeladt er til gengæld festtalen i anledning af Christian 4.s kroning i 1596 (Håndskrift på KB, NKS 988 4°), som tidligere blev tilskrevet Dybvad, men som senere forskning har godtgjort at biskop Peder Winstrup var forfatter til, jf. Frede P. Jensen: Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., 1966-67, s. 375-392 og Sebastian Olden-Jørgensen: Det genfundne originalmanuskript til Peder Vinstrups kroningstale 1596, *Danske Magazin*, 9. rk., 1, 1999, s. 245-270.

⁴⁹ Jørgen Dybvads teologiske forfatterskab er, foruden af Rørdam 1873, behandlet af Kornerup 1, 1928-68, s. 203-205 og 290-298.

som passer godt med det generelle billede af Jørgens teologiske afhandlinger. Salmen forklares som et eksempel på et godt regeret land i fred, og det giver ham anledning til at betone hvad der sker, når dyden ikke er samfundets rettesnor. Der er som altid hos Jørgen masser af eksempler fra græsk og romersk historie, men også nyere begivenheder kommenteres, herunder den tyske bondekrig i 1524 og anabaptisternes styre i Münster i 1535. Disse forfærdelige tildragelser, fornaner Jørgen, er eksempler på, hvad der sker når ikke bare befolkningen, men også det politiske styre vakler i den sande gudstilbedelse og tro.⁵⁰ Det var selvfølgelig fordi Jørgen så tegn på vaklen, at han skrev dette. Disse reprimander gik endnu an i 1596, men i længden fandt statsmagten sig ikke i hans irettesættelser.

Kort fortalt var Jørgen med sine teser om eden, *Theses de juramento*, i 1605 blevet genstand for en kongelig undersøgelse fordi teserne bl.a. indeholdt åbenlys kritik af vægt- og målreformen af 1602, som Jørgen mente forfordelte bønderne. Reformen var efter hans mening led i den skæve fordelingspolitik der herskede i riget, hvor de rige strøg gevinsten i stedet for at hjælpe de fattige. Jørgens opfattelse af sin egen rolle skinner igennem her. Han var godt klar over at han ville blive upopulær, men udtalte at det var hvad modige historikere, der ikke forfaldt til sandhedsskjulende smiger, måtte risikere.⁵¹ Man ser her en parallel til Erik Dybvads dedikation i almanakken fra 1585, hvor Christian 4. blev belært om at høre på historikernes dom. Kongen mente ikke desto mindre at han havde blandet sig i politik, hvilket ikke tilkom ham, men han slap med en advarsel.

Allerede i 1607 var den dog gal igen. I *Theses de sanctificando Sabbatho* (Tesar om hviledagens helligeholdelse) kritiserede Jørgen både den kirkelige og den økonomiske lovgivning på flere punkter, bl.a. adelens fritagelse for tiendebetaling. Konge og adel var enige om ikke at tolerere spontan akademisk indblanding i kirkens og statens forvaltning, de gamle teser fra 1605 blev nu taget frem igen og efter en retssag, hvor udfaldet var givet på forhånd, blev han i 1607 afsat fra sit professorat til skræk og advarsel. Han bevarede retten til nådsensåret, men hans sidste år skal have været forholdsvis kummerlige og universitetet, som trods alt vedblev at opfatte ham som en del af det akademiske fællesskab, forstrakte ham af og til med penge.⁵² Han døde 30. oktober 1612.

Jørgen Dybvads fald var for en umiddelbar betragtning en sag om fyring på baggrund af overtrædelser af hans stillingsbeføjelser. Men set i et lidt bredere perspektiv var det også udtryk for at tiderne skiftede uden at Jørgen formåede at skifte med dem. Han opfattede sig i sin egenskab af teologisk professor som værende i sin gode ret til at påpege steder, hvor øvrigheden ikke levede op til de

⁵⁰ Jørgen Dybvad: *Enarratio psalmi 133*, bl. B1 v.

⁵¹ Rørdam 1873, s. 130.

⁵² 26. maj 1610 fik han foræret 32 daler. Rørdam 1873, s. 140.

bibelske idealer, der herskede for statsstyrelsen i tiden efter reformationen, ja, han har sikkert set det som sin pligt i embeds medfør at advare herom. Under retssagen mod ham i 1607 havde han også mandsmod nok til ikke at tilbagekalde alt, men tværtimod hævde, at man skyldte ham tak for flere af de ting, han havde sagt.⁵³ Det gammeltestamentlige kongeideal, som Christian 3. havde efterstræbt, havde ved 1600-tallets komme imidlertid fået følgeskab af en politisk kultur blandt konge og rigsrådsadel, som, uden at være immun over for teologiske indtryk, i stigende grad ønskede enhver form for diskussion om samfundsindretningen, herunder kirkeforholdene, undertrykt. Det var nok så meget den udvikling, Jørgen blev offer for, og man skulle derfor ikke nyde noget af at have ham til at indpode samfundskritik i hovederne på de kommende sognepræster, som han skulle forestå uddannelsen af på universitetet.

Jørgens kritikpunkter var dog også udtryk for, at kongens og rigsrådets lovgivning ikke uden videre altid blev accepteret af landets indbyggere. I hvilken udstrækning Jørgen har været talerør for en i befolkningen udbredt kritik, er vanskeligt at afgøre, men om ikke andet blev den videreudviklet af sønnen Christoffer.

Christoffer Jørgensen Dybvad (1577/1578-1622)

Hvornår Christoffer Dybvad blev født, vides ikke med sikkerhed. Men det må have været i 1577 eller 1578. Det er ikke kun fordi man kan antage, at han var en ikke sen frugt af det ægteskab, Jørgen Dybvad indgik 8. december 1576, men især fordi han ved sin indskrivning i matriklen ved universitetet i Leiden d. 13. maj 1598 opgav sin alder som 20 år.⁵⁴ Hans moder, Kirsten Jespersdatter (1549-1613), var datter af borgmester Jesper Findsen fra Vejle og der vil i det

⁵³ Et af de mere bemærkelsesværdige anklagepunkter mod Jørgen var, at han i teserne fra 1605 umådeholdent havde kritiseret den katolske kirke, herunder kardinal Roberto Bellarmino. Jørgen nægtede at tro, at kongen virkelig skulle være uenig i denne kritik. Anklagen baserede sig på De juramentos tese 119. Som påpeget af Vello Helk: *Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622*, 1966, s. 354, n. 43, nævnes Bellarmino faktisk ikke i tese 119. Helk gætter på at Bellarmino måske blev nævnt under forsvaret. Det gjorde han ganske rigtigt, hvilket ses af Jørgens forsvarsindlæg, Rørdam 4, 1868-77, s. 569. I øvrigt havde Jørgen lige før, i tese 114, omtalt Bellarmino. Jørgens kritik af Bellarmino havde dog en lang historie bag sig. Teserne til Hans Poulsen Resens doktordisputat fra 1597, der var forfattet af Jørgen, polemiserede mod ham, jf. Kørnerup 1, 1928-68, s. 203-205. Og i 1603 havde Jørgen på universitetet annonceret forelæsninger "adversus Robertum Bellar. Jesuitam", jf. Rørdam 4, 1868-77, s. 538. I realiteten havde den danske konge næppe noget imod dette. Problemet for Jørgen var, at han i 1605 havde inkluderet den spanske konge i sin jesuiterkritik. Det blev opfattet som øvrighedskritik og indblanding i udenrigspolitik, og det var det, kongen ville til livs.

følgende være flere eksempler på, at forbindelsen til Vejle udgjorde et netværk, som Jørgen Dybvads to sønner kunne trække på.

Christoffer kom på universitetet i København, hvor vi i 1594 ser ham anført som respondent ved sin fader Jørgens universitetstester. Som litterat i egen ret trådte han frem med Senecaudgivelsen *Lucilii Annaei Senecæ sententiose dicta*. Den var trykt i 1597 i Hannover hos Wilhelm Antonius med Henrik Waldkirch nævnt som forlægger på visse af trykkene. Det var et kvalifikationsarbejde, som sikkert har hjulpet, da faderen på Christoffers vegne ansøgte om det kongelige rejses stipendium 23. oktober 1598.⁵⁵ Ansøgningen blev bevilget og Christoffer fik 100 daler om året fra 1599 til 1603 til at studere for i udlandet. Der var afsat fire sådanne stipendier, tre til teologer og et til en mediciner. I de fire første år fik Christoffer medicinerstipendiet, i det sidste år teologstipendiet.⁵⁶ Forud for modtagelsen af stipendiet tog Christoffer, som det var foreskrevet i stipendiefundatsen, magistergraden. Stipendiet blev i øvrigt kun givet til studerende om hvem man havde forventning, at de med tiden kunne blive professorer eller biskopper.

Allerede i foråret 1598 var Christoffer rejst til Leiden, måske i forventning om at ansøgningen om rejses stipendiet ville blive efterkommet. I Leiden var han 7. oktober 1598 respondent ved en række teser som blev fremsat af Niels Paaske: *Συν Θεω Theses philosophicæ ex apiculæ illius Gallicæ, Fabri Pybracii Mellificio philosophico bonam partem depromptæ*, Leiden (Johannes Patius), 1598. Forbindelsen med Paaske synes han at have vedligeholdt siden, og jeg skal vende tilbage til, hvordan den senere greb ind i Christoffers liv.

Christoffer opslug lejr i Leiden i de følgende år – dog med en afstikker til Caen, hvor han tog doktorgraden i medicin. Det er uklart hvornår promotionen fandt sted; det nærmeste man kan komme det er nok oktober 1602. Han omtales nemlig som dr.med. i et brev fra november 1602.⁵⁷ Til gengæld var han næppe dr.med. den 12. september 1602, hvor fortalen er dateret til hans i Leiden udgivne regnebog, *Decarithmia*. Heri kalder han sig “Lege-mester och viskunstener.” Det sidste må nærmest oversættes til filosof og dækker hans magistergrad. Lægemester er imidlertid ikke et udtryk en dr.med. normalt ville bruge om sig selv. Mesterbetegnelsen betød i den akademiske verden magister, ikke doktor, men man kunne slet ikke tage magistergraden i medicin. Når mestertitlen blev

⁵⁴ C.F. Bricka: Fortegnelse over Danske og Norske, som ere immatrikulerede ved Leydens Universitet i det første Aarhundrede af dets Bestaaen (1575-1674), *Personallhistorisk Tidsskrift*, 2, 1881, s. 104-135, s. 108.

⁵⁵ Rørdam 1873, s. 212.

⁵⁶ K. Carøe: Stipendium Regium og dets Stipendiariet, *Personallhistorisk Tidsskrift*, 6. rk., 1915, 6, s. 142-143.

⁵⁷ Rørdam 1884, s. 41.

brugt i medicinens verden, betegnede det som regel en sår læge eller kirurg, men det var ikke en profession en universitetspromoveret doktor normalt ønskede at identificere sig med. Når Christoffer omhyggeligt undviger at kalde sig doktor i medicin, skal lægemester-titlen vel dække over at han var en kvalificeret læge, men endnu uden grad.

Regnebogens titel var *Decarithmia, Ded er Thinde-Regenskab. Lever formedelst en ubehor lettighed ath fuldende al regenskab som vnder mendiskan kand forfalle, foruden ath bruge bróden tal*. Bogen er usædvanlig ved at være skrevet på dansk og som den første forsøgte Christoffer heri at delagtiggøre sine landsmænd i hollænderen Simon Stevins opdagelse fra 1585, decimalbrøkerne (heraf undertitlens angivelse af at være om tiende-regenskab). Christoffer viser, hvordan man regner hermed, og han understreger den praktiske nytte heraf for en række erhverv og for købmændenes regnskabsføring. At han skrev herom på dansk, viser at han tidligt har haft blik for tiltag, der kunne bedre borgerstandens handelsvilkår. Det var noget, der gik igen i hans adelskritik senere hen og man tager nok ikke fejl af her at se en indflydelse fra borgmester- og købmandsfamilien, som Christoffers mor kom fra.⁵⁸ Bogen var endvidere ledsaget af en "Sonet, tot den Eerweerighen Hoochgheleerden Heere" Christoffer Dybvad af studenten Petrus Cornelius Houtenus.

Christoffers dedikation var til Peder Hansen Winstrup, professor i teologi i København og biskop i Sjællands stift.⁵⁹ Christoffer kalder ham "Erkebisp i Danmark", naturligvis i hædrende øjemed, men måske anes en snert af sarkasme. Faderen Jørgen havde længe været optaget af skænderier i konsistorium med Winstrup, og Christoffer har nok vidst at faderen mente, at Winstrup førte sig frem som om han var ærkebiskop.⁶⁰ Christoffer genbrugte senere ærkebiskoptitlen da

⁵⁸ I sine *Observationes politicæ* fra 1614/15 hævdede Christoffer at adelen af hensyn til sine handelsmonopoler var imod bygningen af Børsen (påbegyndt 1619, men under planlægning da Christoffer skrev). Han mente også at man burde øge privilegierne for kongens tro undersåtter, nemlig bønder og borgere, og mindske dem for adelen, der ikke bidrog med noget. Kongen kunne også bare se på landskabet i de riger, han regerede over, og da let indse at Danmark var egnet til at have fiskere og købmænd, men ikke det rytterskab som var adelens undskyldning for at kalde sig herremænd og bevare sine særrettigheder. Rørdam 1873, s. 227.

⁵⁹ Rørdam 1873 har aftrykt fortalen s. 214-215.

⁶⁰ I omgangen med sine kolleger var Jørgen ofte hårdnakket kværvulantisk. Da han i 1596 blev valgt til universitetets rektor, betingede han sig at han i Vor Frue kirke måtte sidde foran Winstrup. Jørgens forlangende var imod sædvanen og han fik ikke sit ønske igennem, men biskoppen er sikkert blevet meget fornærmet over kravet. Den slags rangstridigheder gik man meget op i. Under et senere møde i konsistorium forlod biskoppen ophidset mødet og erklærede at han ikke ville have mere med universitetsager at gøre førend Jørgens rektorat var udløbet. De to gjorde livet surt for hinanden i årene derefter. Rørdam 1873, s. 113 og 120.

han kammede over i sin samfundskritik, denne gang møntet på Hans Poulsen Resen, og da var det i hvert fald ikke venligt ment: Christoffer mente at adelen ville give Resen denne titel i belønning, hvis han medvirkede til at myrde Christian 4.⁶¹ Også Jørgen junior brugte ærkebiskoptitlen om Resen (jf. nedenfor).

Regnebogen benytter en, selv for den tid, speciel stavemåde og bogstavbrug, og det gav Rørdam anledning til at overveje om bogen mon kunne give oplysning om den tids udtale og i så fald mente han at kunne genkende "den jyske Mundart."⁶² Særpræget forstærkes nok af det forhold at sætteren ikke rigtig har vidst, hvad han skulle gøre med Christoffers manuskript på dansk. Et er at han har manglet de rigtige typer (æ gengives vilkårligt med e eller ó, ligesom ø også skrives ó), noget andet er de mange sproglige ubehjælpsomheder som skyldes, at sætteren ikke har forstået teksten; når han har været i tvivl om Christoffers håndskrift, har han bare gættet. Det er helt morsomt, især fordi Christoffer i sin dedikation til Winstrup udtalte, at en af bevæggrundene for at publicere dette arbejde var ønsket om, at udvide det danske sprogs vokabularium "til Faderlands almindelig nytte och gauen." Christoffer ved dog selv, at sproget måske ikke er så godt: "Ded begerer ieg aleniste, af de mechtige Danske, ded de holler mig min vildfaring til beste, som skulle kunne forfalle i stauen, eller andre egenskaber voris sprogx, ansit ded ieg her i fremmit land ingen hauer som ieg kand rette mig efter."⁶³

Christoffer fortsatte i de følgende år med matematiske udgivelser fra basen i Leiden. 1603-1605 udgav han fire Euklid-kommentarer med dedikationer til Christian 4., kansler Christian Friis til Borreby, James 1. af England og Henry, prins af Wales.⁶⁴ Bortset fra at udgivelserne dokumenterer Christoffers store interesse for matematikken, var sigtet helt klart også at gøre opmærksom på sig selv i de allerhøjeste kredse, for derigennem at gøre sig fortjent til et professorembede i København.⁶⁵ Christoffer havde nok indset, at faderens indflydelse, der var for nedadgående, ikke alene rakte til at opfylde dette mål. For yderligere at understrege sine kvalifikationer, havde Christoffer formået at få en stribe af Leidens professorer til at forfatte ledsagende digte, som fremhævede hans videnskabelige dyder. Til disse forfattere hørte filologen Janus Dousa, matematikeren Ludolf von Collen samt historikerne Daniel Heinsius og Paulus Merula.

⁶¹ Rørdam 1873, s. 230.

⁶² Rørdam 1873, s. 214.

⁶³ Christoffer Dybvad: *Decarithmia*, Leiden 1602, s. 3.

⁶⁴ Rørdam 1873, s. 216-217.

⁶⁵ I Johannes Stephanius' bibliotek fandtes sammenbundne *In geometricam Euclidis* 1603 og *In arithmetica Euclidis* 1605. De var oprindeligt skænket af Christoffer Dybvad til biskop Peder Winstrup, som har foræret dem videre til Stephanius. I den første bog er en håndskrevet panegyriske dedikation til Winstrup fra Christoffer Dybvad. O. Walde: Stephanii Bibliotek och dess Historia, *Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 4, 1917, s. 29-65, s. 36-37.

Den engelske forbindelse var ikke den omvej, den kan synes. James var gift med Christian 4.s søster, Anne, og prinsen af Wales var således den danske konges nevø. Christoffer har vel tænkt sig, at hans navn skulle blive bragt på bane i den royale korrespondance over Nordsøen. Dertil skal lægges at Christoffer var begejstret for James I. på to måder. For det første var han tiltrukket af den større magt, kongen af England besad sammenlignet med den danske konges af rigsrådet stækkede regeringsmuligheder. For det andet var James calvinistisk orienteret, og det ønskede Christoffer sig også at den danske konge skulle være – om ikke i sin personlige tro, så i sin politik. Han så bl.a. gerne at Danmark indgik i den Protestantiske Union⁶⁶ I skriftet tilegnet James I. gav Christoffer udtryk for, at han med det første ville tage over Kanalen til England, men man har hidtil ikke ment at Christoffer fik ført planen ud i livet.⁶⁷ Det gjorde han nu nok alligevel, hvilket jeg straks skal vende tilbage til.

I 1606 udgav Christoffer Dybvad en bog om konstruktion af buer, *Problema de arcuum ex trianguli apicibus descriptione formâ Dati comprehensum ad D.D. Professores Academiæ Hafniensis*. Den var trykt af Henrik Waldkirch og var helt klart et kvalifikationsarbejde med dedikation (udateret) til professorerne i København. De teologiske professorer Peder Winstrup, Hans Poulsen Resen og faderen Jørgen fik særskilt og enkeltvis hæder, og sidstnævntes velgerninger erklærede Christoffer var større end magre ord kunne udtrykke (“Tua enim G. Dibvadi Rect. Mag. P.C. merita in me sunt grandiora, quam vt verborum exilietatem admittant”). Bogen er rig på geometriske figurer, men de er ikke trykt samtidig med teksten. De er derimod efterfølgende tilføjet i hånden med blæk. Udgivelsen fik i øvrigt ikke den ønskede effekt. Christoffer fik aldrig ansættelse på universitetet.

Bortset fra at bruge udgivelsen til at gøre opmærksom på sig selv over for professorerne i København, har Christoffer foræret en række eksemplarer til nederlandske lærde. Eksemplaret på Det Kongelige Bibliotek har på titelbladet en håndskrevet dedikation fra forfatteren til en hollandsk læge, hvis navn imidlertid er blevet overstreget. Eksemplaret i Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek har på titelbladet en dedikation til dr.jur. Ludolf Potter (d. 1611), der var rektor i Alkmaar.⁶⁸ Potter havde været blandt forfatterne til æresdigtene i Christoffers Euklid-udgivelse fra Leiden i 1603.

Som det var skik modtog Christoffer af Københavns universitetet en kontant belønning som tak for dedikationen. Denne bestod i 6 rosenobler, og den tidligere forskning har ment at det skulle have været fornærmende lidt, og et tegn på

⁶⁶ Rørdam 1873, s. 228.

⁶⁷ Rørdam 1873, s. 217.

⁶⁸ Dedikationen lyder: “Clarissimo doctissimo viro D.D. LVDOLPHO POTTERO Gronningensis I.V. Doctori amoris Ergo d:m: auctor.”

hans stadige tilsidesættelse, ikke mindst set i lyset af at en anden forfatter ved samme lejlighed fik en sølvkande til 40 daler for en tilsvarende dedikation.⁶⁹ Det er dog en uovervejede antagelse. 6 rosenobler svarede til omtrent 24 daler og var det mindre end 40 daler, var det dog ikke en ligegyldig sum. Ikke mindst når man tager i betænkning at Christoffer Dybvads årsindtægt som modtager af *stipendium regium* var 100 daler. Der var også gode grunde for konsistorium til at give forskelligt ud. Den anden forfatter var nemlig Paul Cypræus (1536-1609) fra Slesvig, der havde dedikeret sin *De jure connubiorum*, Frankfurt 1605, til universitetet. Cypræus var dr.jur. og var allerede i 1578, forgæves, blevet kaldet til professoratet i jura i København. Cypræus var dertil hertugelig råd og altså stillet helt anderledes på den sociale rangstige end den opadstræbende Christoffer. Det var en given sag at universitetet måtte lade denne forskel komme til udtryk når takken skulle udmøntes.

Om Christoffers forfatterskab kan endvidere nævnes et manuskript, *De mensuris et ponderibus, tam medicis quam civilibus* (Om mål og vægt, såvel de medicinske som de offentlige). Thomas Bartholin berømmede det og Rasmus Bartholin påtænkte at udgive det, men det blev aldrig til noget og det er siden gået tabt.⁷⁰ De to Bartholiner kan i øvrigt have fået anerkendende ord om Christoffer med fra barndomshjemmet. I hvert fald havde deres far, Caspar Bartholin, i den i 1628 udgivne *De studio medico* rost Christoffer som en dygtig matematiker.⁷¹ Endnu et matematisk manuskript, eller måske en trykt bog, kan forbindes med Christoffer. I sin almanak (som skal omtales nærmere nedenfor) noterede han 9. april 1619: "Bestilte Jeg med ded hamborger bud min Cyclometrica contra Longomontanum med Figurer, och gaff hannem 3 mk. rix."⁷² Der må have været tale om en afhandling, der skulle imødegå matematikprofessor Christen Sørensen Longomontanus' i 1612 udgivne *Cyclometria ex lunulis reciproce demonstrata*, men alle spor efter den er forsvundet. Endelig findes i Det Kongelige Biblioteks håndskriftssamling et manuskript, der næppe heller var tiltænkt udgivelse, da det har karakter af en privat hyldestsang på latin, *Carmen eπtainetikon*, fra 1596.⁷³ Den fylder i alt 13 sider i kvartformat og består af en serie rosende vers om medlemmer af familien og venner af huset, herunder faderen Jørgen, der er

⁶⁹ Rørdam 1873, s. 218.

⁷⁰ Rørdam 1873, s. 231.

⁷¹ Morten Fink-Jensen: *Formuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*, 2004, s. 305.

⁷² Rørdam 1884, s. 46.

⁷³ Langebeks Excerpter 218: *Carmen eπtainetikon xenii vice domesticis nostris, literis operam impendentibus, datum et scriptum à Christoph. Georg. Dÿbyvad, Non. Janua. anno 1596.*

genstand for en lang panegyrik, samt broderen Jørgen junior og Christoffers huslærer, Niels Vognsen.⁷⁴

Christoffer Dybvad som politisk kritiker

Eftertidens interesse for Christoffer skyldes først og fremmest hans samfundskritik. Den mest udførlige kilde hertil er nogle optegnelser betegnet *Observationes politicae*, der stammer fra slutningen af 1614 eller begyndelsen af 1615. De findes kun overleveret i afskrift i et håndskrift på Det Kongelige Bibliotek.⁷⁵ Christoffer opregner heri en række punkter, der var beregnet for Christian 4. at læse. Det er dog uvist om, og næppe sandsynligt at, kongen har set Christoffers punkter, også selv om at han i 1618 blev tilknyttet hoffet som kgl. matematiker. Punkterne gik først og fremmest ud på at den danske konge skulle være enevældig med den franske konge som forbillede. Det betød samtidig at adelens magt skulle stækkes, om nødvendigt med vold, ikke mindst fordi Christoffer mistænkte rigsrådet for at ville imødegå monarkiets udvikling i retning af absolutisme ved at forsøge at afsætte, hvis ikke ligefrem myrde, kongen og indføre et rendyrket adelsvælde. Samtidig rasede han mod udviklingen inden for den danske kirke og så med foragt på den lutherske ortodoksi, dels fordi den blev båret frem af den adel, han hadede, og det først og fremmest kansler Christian Friis til Borreby som Christoffer følte sig personligt forfulgt af, dels fordi den fremmede en religiøs mystik, som var Christoffer imod. I stedet ønskede han sig en mere økumenisk protestantisme, som navnlig stod sig godt med calvinismen.

Vender vi os mod de bøger, Christoffer ikke selv skrev, men havde i sit bibliotek, kan der gøres visse iagttagelser angående hans inspirationskilder. Efter alt at dømme har både Jørgens og Christoffers biblioteker været velassorterede, men begge blev hurtigt spredt for alle vinde.⁷⁶ Otto Walde har i sine bibliotekshistoriske undersøgelser fundet adskillige eksemplarer derfra i Lund, Uppsala og Växjö, men han meddeler kun få titler.⁷⁷ I Det Kongelige Bibliotek træffer man ofte

⁷⁴ Om Vognsen, senere præst i Landskrone, se Rørdam 3, 1868-77, s. 739-740.

⁷⁵ Thott 331 4°. De er trykt i Rørdam 1873, s. 226-230. Se også Fink-Jensen 2005.

⁷⁶ Jens Bertelsen, rådmand i Vejle, søgte i 1622 at komme i besiddelse af Christoffer Dybvads efterladte bogsamling som dækning for et uindfriet lån på 300 dl., jf. L. Laursen (udg.): *Kancelliets Brevbøger 1621-1623*, 1922, s. 425. Det kan dog ikke ses om Bertelsen kom i besiddelse af bøgerne, jf. John T. Lauridsen: *Krig, købmænd og kongemagt – og andre 1600-tals studier*, 1999, s. 81-82 og 90-91.

⁷⁷ O. Walde: *Storhetstidens Litterära Krigsbyten. En kulturhistorisk-bibliografisk Studie*, 2, Uppsala 1920, s. 245, n. 2, anfører at der i Uppsala forekommer adskillige bøger, der har tilhørt Jørgen eller Christoffer. Walde giver ét eksempel, nemlig en foliant indeholdende de tre første bind af kirkefaderen Ambrosius' *Opera*, Basel 1567, som har tilhørt både Jørgen og Jørgen junior. Dette eksemplar har, inden det har fundet sin vej til Sverige, været i Jacob Casparsen Bartholins eje. Han skænkede det til Valkendorfs

bøger med Christoffers ejerinskrption, fx værker af astronomen Hipparchos, Plinius og Vitruvius' arbejde om arkitekturen i italiensk oversættelse. Ptolemaios' *Opera Omnia*, Basel 1551, fol. har også tilhørt Christoffer.⁷⁸ Også bøger i Oslo og Herlufsholm har Christoffers navnetræk. Flere af bøgerne har tidligere franske ejernavne og er vel indkøbt i Frankrig på Christoffers studierejse dér 1608-1610. En af bøgerne fra Christoffers samling i Det Kongelige Bibliotek må dog være anskaffet senere, for den var trykt i Paris i 1613. Det er en udgave af den franske statsmand og historiker Philippe de Commines' (ca. 1447-1511) *Les Memoires de Philippe de Commines sur les principaux faicts et gestes de Loys XI et Charles VIII*, første gang udgivet i 1524.

Commines var fra 1472 en af Ludvig 11.s vigtigste rådgivere og kongen prises i høje toner i *Memoires*. En af Christoffers pointer i hans *Observationes politicae* gik ud på at rigsrådet på én gang skulle afskaffes på samme måde, som Ludvig 11. (1461-1486) havde gjort det i Frankrig, da han ved sin tronbestigelse bortviste de højadelige rådgivere fra hoffet. Ludvigs styre var dertil kendetegnet ved en lang kamp mod højadelen, hvorunder han med held knyttede lavadelige og borgerlige rådgivere til sig. Dette har Christoffer læst hos Commines, men hvordan og hvornår han er kommet i besiddelse af bogen, ved vi ikke. Som mangeårig universitetsstuderende, herunder i Frankrig, har han næppe kunnet undgå at kende til den tidligere end 1613, og henvisningen til Ludvig 11.s historie i *Observationes politicae* fra 1614/15 viser, at han i hvert fald på anden hånd har haft kendskab til Commines på dette tidspunkt.

Noget tyder dog på at det bevarede eksemplar først er anskaffet senere. Han har nemlig skrevet i bogen: "La lecture de ceste livre est aschevee en huit jours, au mois d'Avril 1619 en la ville de Nubourg en fuionne. C. Dibvad." Og så med tilføjelsen "fini le 29."⁷⁹ Han har altså brugt otte aprildage i Nyborg på at læse værket, og det hænger udmærket sammen med, at det af hans kalenderoptegnel-

kollegium 12. august 1645, hvilket hans egenhændige indførsel i bogen bevidner. Ibid. s. 290, n. 6, skriver Walde at i Lund findes Christoffers navn i Alexander Piccolominis *In mechanicas questiones Aristotelis paraphrasis*, Rom 1547 og Jacob Hollerius: *De morbis internis*, Paris 1611. Jørgens navn ses i Joachim Vadianus: *Epitome trium terræ partium, Asiae, Africæ et Europæ*, trykt i Zürich (Walde oplyser ikke trykkeår). Endelig s. 438, n. 1, hedder det at der i Växjö findes flere bøger, som har været ejet af "Jörgen Dybvad, far och son." I en anden undersøgelse, Bücher- und Bibliotheksgeschichtliche Forschungen in ausländischen Bibliothekens, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 17, 1930, s. 75-148, gjorde Walde s. 89 opmærksom på eksistensen af bøger i hhv. Kiel og Hannover af bøger med hhv. Jørgens og Christoffers ejernavne, men han oplyser ikke hvilke bøger det drejer sig om.

⁷⁸ O. Walde: Studier i äldre dansk Bibliotekshistoria, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 19, 1932, s. 1-66, s. 47.

⁷⁹ Denne anførelse har O. Walde tidligere gjort opmærksom på, dog med et par ubetydelige transkriptionsfejl og uden at nævne Dybvads angivelse af datoen d. 29. Walde 1932, s. 46-47.

ser fremgår, at han havde logi hos præsten Hans Sørensen Vejle i Nyborg fra 12. april til 26. juli 1619.⁸⁰ Christoffer har læst Commines' værk grundigt, han har på de første fire blanke sider tilføjet sin egen håndskrevne indholdsfortegnelse, og det på trods af, at bogen var forsynet med index. I øvrigt er bladene A11 og A12, der er de to sidste blade af fortalen til læseren, udrevne, men det kan ikke ses om de har været annoterede af Christoffer. På selve titelbladet har Christoffer skrevet sit navn med sin karakteristiske hånd, og så er der en mærkelig, svært læselig håndskrevet linie, han har føjet til Philip de Commines' navn i titlen: "Et le melieur Calviniste du monde [en?] C[rois?] de predestination." Det må forstås sådan at Christoffer hos Commines har set troen på den calvinistiske prædestinationslære ideelt udtrykt, og det er temmelig bemærkelsesværdigt at den stund Calvin kun var 2 år gammel da Commines døde i 1511.

Hvorledes den nærmere sammenhæng mellem Commines og prædestinationen tog sig ud i Christoffers øjne, får stå hen. Det interessante er dog at denne calvinistiske iagttagelse på Fyn ikke har været en tilfældighed. Kort før han gjorde denne betragtning, havde han været logerende hos en anden vejlsener på Fyn, nemlig den for kryptocalvinistiske tilbøjeligheder i 1616 afsatte biskop Hans Knudsen Vejle. I sin kalender noterede Christoffer 12. april 1619 følgende: "Drog Jeg fra M. Hans Knudsen, der ieg hadde liggen wdi hans hus November och December *præcedentis anni* igennem, item *Martium* och til denne dag *huius anni* wden at betale, och lonte han mig xx slette daler; den frukaaste bedrager sig wdi alt 36 rix daler wdi marckstycker."⁸¹ Muligvis er det Christoffers forbindelser i Vejle, som har skabt kontakten til de to præster på Fyn. Hans Sørensen var af borgmesterslægt og hans bror, Clemen Sørensen, var i 1601 blevet udpeget til at efterfølge Mads Tordsen som borgmester i Vejle.⁸² Tordsen var gift med Anne Findsdatter, som var Christoffer Dybvads kusine, og en gammel optegnelse antyder et slægtskab mellem deres datter, Mette Madsen, og Hans Knudsen Vejle.⁸³ Forbindelsen til Hans Knudsen kan også stamme fra dennes tid som præst i København, hvor han muligvis var en ven af Jørgen Dybvad.⁸⁴ At Hans Sørensen Vejle i øvrigt skulle have næret calvinske sympatier, er der ikke efterretninger om. På den anden side er det påfaldende at Christoffer, der i 1619 længe havde næret et stærkt had til Hans Poulsen Resen og ønskede sig

⁸⁰ Rørdam 1884, s. 47.

⁸¹ Rørdam 1884, s. 46

⁸² C.V. Petersen (red.): *Vejle Bys Historie*, 1927, s. 147.

⁸³ Rørdam 3, 1868-77, s. 607. Anne Findsdatter var datter af Find Jespersen, Christoffer Dybvads morbror.

⁸⁴ Jørgen Dybvad havde i 1597 dedikeret sin *Nonnulla ex metrico scripto Gregorii Nazianzeni* til Hans Knudsen Vejle, Jon Jakobsen Venusin og Desiderius Foss, der var sognepræster ved hhv. Nikolaj kirke, Helligaandskirken og Vor Frue kirke.

den lutherske ortodoksis greb om den danske kirke løsnat, slog sig ned hos lige netop Hans Knudsen, som var én af Resens og ortodoksiens mest prominente ofre, for dér at videreudvikle sin samfundskritik.

Et andet håndgribeligt bevis for Dybvads samfundskritiske opfattelser fra denne tid, er et blad med overskriften *Errores, qui concernunt Rempublicam Danorum* (Fejl, der angår den danske stat), der indeholdt seks punkter, som kort opridsede nogle af Christoffers indvendinger mod adelens dominans.⁸⁵ Den originale kilde, med Christoffers egen hånd, er vedføjet som bilag til sagsakterne.⁸⁶ Det bærer som de øvrige bilag en påtegning af universitetets notar om, at det er blevet læst op i konsistorium 3. november 1620. Christoffers punkter er udaterede, men på bagsiden af papiret har han gjort nogle regnskabsoptegnelser, hvor datoen 23. juli 1619 fremgår. Som det var tilfældet med Commines-læsningen, må disse notater derfor være gjort på Fyn.

Den bog, der uden tvivl fik størst, for ikke at sige skæbnesvanger, betydning for Christoffers liv, var ikke Commines', men en anden fransk statstænkens: Jean Bodins *Six Livres de la République*, Paris 1576. Det var heri Christoffer fandt skarpest ammunition til sin kritik af de hjemlige politiske forhold. Bodin blev for ham den autoritet, der forlenede hans kritik med en legitimitet og teoretisk ramme, som var med til at gøre ham sikker i sin sag og indgyde ham mod til at udsprede sine politiske tanker til en bredere kreds. Bodins tanker, som Christoffer gjorde til sine, gik først og fremmest ud på at kongen skulle være enevældig med den franske konge som forbillede. Et afgørende element i denne enevoldsmagt var, at kongedømmet skulle gå i arv og at kongen skulle besidde de syv såkaldte majestætsrettigheder eller *jura majestatis*, der foruden at berettige monarken alle undersåtters ubetingede loyalitet, sikrede kongens magtposition gennem uindskrænket kontrol med lovgivningen, militæret, embedsudnævnelserne, domstolene, pengevæsenet og skatteudskrivningen.⁸⁷

⁸⁵ Bladet er aftrykt hos Pontoppidan 1747, s. 722. Et delvist aftryk (pkt. 1-4) af originalen er gengivet med en oversættelse til dansk i J.A. Fridericia: 1588-1699, *Danmarks Riges Historie*, 4, u.å., s. 129-130.

⁸⁶ Rigsarkivet, Københavns Universitets Arkiv, 12.01.24, Sager henlagt efter 1633, læg 3-12-33. I dette læg findes også en kopi af *Errores* med en anden hånd. Den er imidlertid censureret. I overskriften er Danorum overstreget og det samme er tilfældet med ordet Oldenburgica i punkt 1. Kritikpunkternes forbindelse til det danske kongehus er altså søgt sløret. Hertil kommer at hele punkt 5 er skraveret over. Det er efter denne kopi, at endnu en kopi i samme pakkes læg 3-12-31 er nedskreven. Her er det skraverede nemlig udeladt og det oprindelige punkt 5 er væk, så punkt 6 er blevet til femte og sidste punkt. En senere hånd (Rørdam) har tilløjet, at dette blad er trykt hos Pontoppidan, men det er ikke helt korrekt. Pontoppidans udgave af *Errores* er nemlig identisk med originalen i 3-12-33.

⁸⁷ Knud Fabricius: *Kongeloven*, 1920, s. 28-32.

Da Christoffer i 1620 blev fængslet og anklaget for samfundsskadelig virksomhed, påberåbte han sig igen og igen Bodin som den autoritet, hvorfra tankerne stammede. Meningen var vel at hvis nogen var skyldig, var det Bodin, og ikke Christoffer, der blot havde gentaget den franske tænkens ord. Bodin var endvidere, på samme måde som Commynes, en forfatter der var så alment kendt og læst i den veluddannede del af befolkningen, at Christoffer med god ret kunne hævde, at han ikke havde ytret noget, som ikke allerede var kendt af først og fremmest den adel, der anklagede ham. Det hjalp dog intet, for selv om Christoffer havde ret i, at Bodins tanker var kendte for de personer i Danmark, der havde med statsadministrationen at gøre, var hans problem og ulykke, at han drog de forkerte, eller skal vi sige politisk ukorrekte, konklusioner heraf. Derved gik Christoffer fra at beskæftige sig med en legitim, teoretisk juridisk problemstilling til at engagere sig (mere eller mindre praktisk) i samfundsomstyrtning.

Den danske adel var godt bekendt med Bodin. Det Kongelige Bibliotek ejer af den franske, og den i 1586 udkomne latinske oversættelse, tretten forskellige udgaver med trykår før Christoffers fængsling. Det er et vidnesbyrd om udbredelsen af Bodins værk. I et par af disse udgaver genfinder vi ejernavne på adelige, herunder den kendte bogsamler og litterat Birgitte Thotts (1610-1662) i en fransksproget udgave fra 1608 (uden trykkested). Den meget sjældne foliantudgave fra Paris 1577 har på forsatsbladet et "Magnus Frisius. mpp." Ved Niels Friis' (1584-1651) død arvede sønnen Mogens (Magnus, 1623-1675) bogsamlingen. Ved den lejlighed skrev han systematisk sit navn i bøgerne, som regel på forsatsbladet. Bodin-udgaven har Niels Friis helt sikkert erhvervet under de seks år, han studerede i Frankrig fra 1603. Bl.a. opholdt han sig i Orléans, hvortil Christoffer ankom i 1608, og det er ikke umuligt at de to har kendt til hinanden.⁸⁸

Af særlig interesse er pariserudgaven fra 1579, som bærer ejerinskriftion af Jacob Rosenkrantz. Det er rimeligvis Jacob Rosenkrantz til Arreskov (1567-1616), der efter endt uddannelse i udlandet blev kgl. lensmand og var tilpas velanskrevet ved hoffet til, at han i 1611 stod fadder til prins Ulrik. Her får vi et eksempel på, hvad en adelsmand drog af konklusioner ved læsningen af Bodin, for fjerde bogs sjette kapitel, der diskuterer spørgsmålet om, hvorvidt kongen i egen person skulle præsidere for retten i sager mod hans undersåtter, er fuld af understregninger og margenkommentarer, efter alt at dømme foretaget af Rosenkrantz selv. Han har her bidt mærke i, at Bodin ikke mente, at det var hensigtsmæssigt, hvis majestæten blandede sig i alt. Tværtimod var det bedre

⁸⁸ Harald Ilsoe: "Magnus Frisius mp." Fra Det kongelige Biblioteks samlinger til et jysk herregårdsbibliotek på Christian IV's tid, *Fund og Forskning*, 34, 1995, s. 61-98. Niels Friis ejede i øvrigt også et eksemplar af Philip de Commynes omtalte *Memoires*.

at overlade den daglige administration til dertil beskikkede øvrighedspersoner, og et stykke, der (på baggrund af et eksempel fra romersk historie) pointerer at intet er så ødelæggende for en stat, som når senatet og magistraten nægtes at udøve deres legitime magt, er af Rosenkrantz understreget, indrammet af parenteser og forsynet med et dobbelt NB NB i margenen.⁸⁹ Jacob Rosenkrantz har naturligvis ment, at det var et argument for at håndhæve rigsrådets og de adelige lensmænds store indflydelse i Danmark – en konklusion som var modsat den, Christoffer drog ved læsningen af Bodin.

Rygterne var så småt begyndt at gå om Christoffer og hans anskuelser, men det var først ved en række sammenkomster i Bergen 1619-1620, at han talte så meget over sig om sine revolutionære ønsker, at en undersøgelse blev indledt mod ham.⁹⁰ Den stedlige biskop, Niels Paaske (Christoffers gamle studiekammerat fra Leiden), kunne oven i vidneudsagnene om Christoffers mundtlige forseelser, levere et skriftligt bevis for at Christoffer ikke holdt sine politiske meninger for sig selv. Til det skriftlige vidneudsagn, han leverede til retssagen, vedføjede han en lille seddel, hvorpå Christoffer havde noteret de syv majestætsrettigheder.⁹¹ Rørdam medtog, uden at gøre opmærksom herpå, ikke hele dette blads indhold i sin kildeudgave.⁹² Bladet har langt mere udførlige henvisninger til Bodin, end Rørdam lader ane. Faktisk har Christoffer over for Paaske opstillet de syv majestætsrettigheder i tre indbyrdes let afvigende former, og det sker med udførlige (og korrekte) sidehenvisninger til den latinske Bodinudgave fra 1586, *De Republica*. Når Knud Fabricius derfor i sin *Kongeloven*, på baggrund af Rørdams arbejde, bemærkede at Christoffers opstilling af majestætsrettighederne ikke helt stemte overens med Bodins egen opstilling, så er det med andre ord ikke fordi Christoffer var halvstuderet, men fordi han selvstændigt arbejdede videre med at reformulere dem.⁹³

Knud Fabricius gør sig endvidere den overvejelse, at Christoffer “var saa lidt religiøs af Aandsretning”, at hans ønske om at Danmark skulle indgå i en alliance med calvinistiske stater ikke var teologisk begrundet, men bevæget af “Statsræsonen.”⁹⁴ Rørdam udtrykte sig stærkere da han, på baggrund af

⁸⁹ “qu’il n’y a chose qui plus ait ruiné les Républiques, que despotuiller le Senat, & les Magistrats de leur puissance ordinaire, et légitime, pour attribuer tout à ceux qui ont souveraineté.” Jean Bodin: *Six Livres de la République*, Paris 1579, s. 630.

⁹⁰ Om Christoffer i Bergen, se Fink-Jensen 2005.

⁹¹ Rigsarkivet, Københavns Universitets Arkiv, 12.01.24, Sager henlagt efter 1633, læg 3-12-23. Som det er tilfældet med de øvrige af Christoffers egenhændige optegnelser, er blækket visse steder svagt grænsende til det ulæselige.

⁹² Rørdam 1873, s. 246, n. 1.

⁹³ Fabricius 1920, s. 78.

⁹⁴ Ibid.

Christoffers harske, nærmest profanerende, satire over den lutherske kirke i *Joci Aulici* (som straks skal omtales), karakteriserede Dybvad som irreligiøs og uden sædelig følelse.⁹⁵ Begge tog fejl. Christoffer var levende optaget af udviklingen i religionsforholdene og hans ønske om, at Danmark ikke skulle vende calvinismen fuldstændigt ryggen, gjaldt i lige høj grad for udenrigspolitikken som for den indenrigske kirkepolitik.⁹⁶ Dermed er også sagt, at Christoffer ikke var spor irreligiøs. Rørdams brug af dette udtryk svarer til når lutheranere og calvinister på Dybvadernes tid gensidigt beskyldte hinanden for at være ateister. Hvad de mente var, at modparten ikke havde den samme, og derfor rigtige, tro, som de selv. Men ingen af dem var uden tro.

De af lensmanden i Bergen, Knud Gyldenstjerne, optagne vidneudsagn, der skulle bruges i sagen mod Christoffer, daterer sig fra sidst i juli og begyndelsen af august måned 1620. Da vidneudsagnene nåede København, blev Christoffer arresteret og 1. september blev han afhørt på Københavns slot. Ifølge Rørdam afventede rigsrådet ikke vidneudsagnenes komme, men sørgede efter et møde i Odense for, at Christoffer blev fængslet forinden.⁹⁷ Det kan dog ikke have sin rigtighed, for Christoffers egenhændige (og i frihed foretagne) kalenderoptegnelser kan følges frem til 28. august 1620.⁹⁸

Under alle omstændigheder var adelen stærkt opsat på at få lukket munden på Christoffer. Da han d. 1. september blev afhørt på Københavns slot, var det således af en delegation af fire rigsråder anført af kongens kansler, Christen Friis til Kragerup. De tre andre var befalingsmand på Helsingborg slot, Anders Bille,

⁹⁵ Rørdam 1873, s. 254.

⁹⁶ Om Christoffers kombinerede teologiske og udenrigspolitiske ønsker, se Fink-Jensen 2005.

⁹⁷ Rørdam 1873, s. 234. Rigsrådet var forsamlet i Odense 16. august 1620, jf. R. Nyerup (udg.): *Kong Christian den Fjertes Dagbøger for Aarene 1618, 1619, 1620, 1625, 1635, udgivne efter Originalerne*, 1825, s. 97.

⁹⁸ Rørdam 1884, s. 53. Rørdams kilde til den tidlige fængsling efter Odense-mødet er et brev fra Ole Worm i 1620 (*Olati Wormii Epistolar*, 1728, s. 16). Den latinske udgave har dog ingen præcis datoangivelse for dette brev. I *Breve fra og til Ole Worm I-III*, oversat af H.D. Schepelern, 1965-68, 1, s. 50, fremgår, på baggrund af Worms konceptbog, to mulige datoer for brevet. Den ene er 12. august 1620, men den kan ikke være rigtig, jf. det sagte om Christoffers kalenderoptegnelser. Den anden dato, der anføres, er 16. november s.å., men den giver heller ikke mening. Worm skriver i brevet, at der endnu ikke forelå noget om, hvad Dybvad havde gjort. Det kan Worm dog ikke have været uvidende om, for sagen havde været forelagt konsistorium 3. november. Brevets indhold passer derfor bedst med at være skrevet i begyndelsen af september 1620. Når Christoffer Dybvad endvidere optræder i samme udgave, 1, s. 73, i et brev fra 1623, beror det på en fejl fra udgivers side. Den anonyme person, Schepelern har forsøgt at identificere, er ikke Christoffer, men præsten Hans Thomsen Schow. For resten er den "Hr. Thomas", der i samme brev omtales som kapellan ved Vor Frue kirke, ikke den af udgiver foreslåede Thomas Wegner, men Thomas Sørensen, jf. S.V. Wiberg: *Personalthistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, 1870-71, 2, s. 128-130.

befalingsmanden på Dragsholm, Oluf Rosensparre (der i sin ungdom havde været genstand for nogle af Jørgen Dybvads dedikationer) og befalingsmand på Landskrone slot, Anders Sinklar. I sin læsning af kilden har Rørdam (hvad der ellers sjældent skete) sprunget en linie over, således at kansler Friis bliver gjort til befalingsmand på Dragsholm og Rosensparre helt er faldet ud.⁹⁹ Det pågældende stykke lyder derfor: “Anno 1620 den 1. Septembris haffuer Erlige och Velbyrdige Mend her Christian Friss til Kraggerup, Ridder, Kong. Mayts woris allernaadigste Herris Canceler och befalningsmand paa Kiøbenhaffuens Slott, Oluff Rosenspar till Skarolt, befalningsmand paa Draxholm Slott, her Anders Bilde til Rosendall ...” og herefter som anført af Rørdam.¹⁰⁰

Foruden den omtalte seddel, produceret af biskop Paaske, og de seks *Error*-punkter, blev et håndskrift mere af Christoffer beslaglagt og fremlagt som bevis i sagen. Det var et lille hæfte med titlen *Joci Aulici* (kan oversættes som “Hofmorsomheder”) anført uden på, hvor også ses påtegningen “Læst in Consistorio den 3. Novembr. anno 1620”, bevidnet af professor Peder Nielsen Gelstrup, universitetets notar.¹⁰¹ Det består af 14 blade in 4to, men det, der refererer til titlen *Joci Aulici*, støder man først på midt inde i skriftet.¹⁰² Disse morsomheder er en blanding af aforismer og opdigtede bogtitler (afskriften i Langebeks Excerpter 218 kalder dem *emblemata*, mosaikker). De er gerne krydret med seksuelle motiver og flere latterliggør den lutherske ortodoksi, men ofte er de svære at få mening ud af.¹⁰³ Hele hæftet indledes derimod med en overskrift, der forklarer at der på disse blade vil findes både munterheder og alvorstanker fremstillet side om side, således at de på samme tid vil give anledning til grin og dybere overvejelser: “Festivitates cum impense præclara ingenia afficiant nonnullas in has cartas conjecimus tam jocola [sic] quam serias ut utrinque ridendi et considerandi in promptu sit materia.”

Den første af disse materier er et digt om livet ved hoffet, forfattet af en englænder, som Christoffer betegner som sin ven: “Thomas Chalonerus eques Anglas [sic] amicus noster in miscellaneis de vita aulica hos versus scripsit.”¹⁰⁴

⁹⁹ Rørdam 1873, s. 243.

¹⁰⁰ Kilden er Rigsarkivet, Københavns Universitets Arkiv, 12.01.24, Sager henlagt efter 1633, læg 3-12-33.

¹⁰¹ Rigsarkivet, Københavns Universitets Arkiv, 12.01.24, Sager henlagt efter 1633, læg 3-12-32.

¹⁰² Anden del begynder bl. 8 r. Sidste beskrevne blad er bl. 13 r., hvor et citat fra Polyb er anført.

¹⁰³ Rørdam publicerede et uddrag heraf, men som man ser af hans ledsagende bemærkning, var det ikke efter hans smag: “Man maa undre sig over, at en Mand af grundig Lærdom, som Dybvad dog var, kunde finde Behag i, for sin egen Fornøjelse at nedskrive Ting saa liderlige og affskyelig smudsige, at man ikke let skal finde Mage dertil.” Rørdam 1873, s. 254. Om *Joci Aulici*, se også Kornerup 2, 1928-68, s. 140-142, samt Fink-Jensen 2005.

¹⁰⁴ *Joci Aulici*, bl. 2 r.

Det var ikke en tilfældig brite, Christoffer havde mødt på sin vej. Der må være tale om Sir Thomas Chaleron den yngre (1561-1615), der var en betroet rådgiver for James 6. af Skotland. Thomas Chaleron blev efter James' tronbestigelse i England i 1603 som James 1., kansler for tronarvingen Henry, og til hans mange andre hverv hørte administrationen af dronning Annes private gods. Selve digtet kan dårligt læses mere pga. blækkets utydelighed, og det gør sig i øvrigt gældende for hele hæftet, men især dets første del. Hvad Christoffers venskabelige forhold til Chaleron har bestået i, kan vi ikke vide, men en sætning længere inde i *Joci Aulici* viser, at Christoffer må have truffet ham i England. Her genkalder Christoffer sig, at han hos englænderne ("apud Anglos") havde forelagt en sag for Thomas Chaleron, og Christoffer refererer herefter til sin foretrukne problemstilling om den suveræne fyrstemagt med udgangspunkt i Bodins teorier.¹⁰⁵ Det tyder altså på at Christoffer virkelig har taget til England, måske i 1605, hvor han har kunnet medbringe sit til prins Henry dedikerede Euklid-skrift i håb om at overrække det personligt til tronarvingen. I det mindste har han derved opnået et møde med dennes kansler, Chaleron, der har taget sig tid til at skrive et digt til Christoffer og i det hele taget oprådt imødekommende over for ham. Om Christoffer over for Chaleron har luftet sine tanker om Christian 4.s manglende suverænitet i statsretlig forstand kan vi ikke vide, men om ikke andet så han i *Joci Aulici* tilbage på sit møde med Chaleron i lyset af den problemstilling.

Under alle omstændigheder er det bemærkelsesværdigt, at denne del af skriftet, der var et vigtigt bevis i sagen mod Christoffer, helt blev forbigået i tavshed. Kun den anden halvdel med *Joci Aulici*-optegnelserne, er omtalte i retssagens referater. Rørdam fulgte senere i sine kildeudgivelser til Christoffers historie dette forbillede. Han publicerede kun stykkevise uddrag fra anden del, men forbigik helt den første del.¹⁰⁶ Tavsheden herom under processen kan næppe kun skyldes, at man fandt det deri fremsatte sagen uvedkommende. Det meste udgøres ganske vist af nogle uddrag af Seneca, som Christoffer holdt særlig meget af, og en række inskriptioner fra gravmonumenter, han har noteret sig på sine rejser i navnlig Italien, men forbindelsen til Chaleron var storpolitik, og selv om denne var død i mellemtiden og ikke kunne blive impliceret, var blot en antydning af en forbindelse mellem Christoffers statskritik og hoffet i England en ømtålelig affære. Man kan forestille sig at der fra højeste sted, og uden for referat, er kommet ordre om at lade dén side af sagen ligge.

Adskillige håndskrifter fra 1600- og 1700-årene i Det Kongelige Bibliotek indeholder kopier af sagsmaterialet vedrørende Jørgen og Christoffer Dybvad,

¹⁰⁵ *Joci Aulici*, bl. 4 v.-5 r.

¹⁰⁶ Det skyldes muligvis at Rørdam som forlæg ikke har brugt originalen, men afskriften i Langebecks Excerpter 218, der netop forbigår den første halvdel.

og de vidner om den fascination deres skæbne har udøvet på senere tider. Af disse har ikke mindst det allerede omtalte Langebeks Excerpter 218 interesse.¹⁰⁷ Det indeholder bl.a. oplysninger om en bortkommet kilde, som oprindeligt var en del af bevismaterialet mod Christoffer, nemlig hans almanakker for årene 1618-1620. Som skik var, havde han heri gjort dagbogsagtige notater, og det inkluderede navnlig én fældende observation, nemlig at biskop Paaske i februar 1620 havde irettesat ham for groft at have angrebet salig kansler Christian Friis til Borreby, biskop Hans Poulsen Resen og den ortodokse lutherdom. Af den årsag indgik almanakkerne som en del af bevismaterialet mod Christoffer, og de har efterfølgende været opbevaret i universitetets arkiv. De er imidlertid senere forsvundet fra arkivet, og da Rørdam i 1873 udgav slutningen af sine *Efterretninger om Jørgen og Christoffer Dybvad* havde han ikke set dem.¹⁰⁸ Ikke desto mindre kunne han i en note bemærke indholdet af Christoffers selvaflørende optegnelse.¹⁰⁹ Hvordan det var muligt røbede Rørdam ikke, men kilden viser sig at være Langebeks Excerpter 218, hvor det af Rørdam meddelte er at finde tilligemed oplysningen om, at almanakken blev forelagt konsistorium.

Det viste sig dog at almanakkerne ikke var gået til grunde. Rørdam blev senere gjort opmærksom på, at de var i en privatpersons besiddelse, og han arrangerede at foretage en afskrift af Christoffers optegnelser, som blev udgivet i *Danske Magazin* i 1884. Rørdam forsynede udgivelsen med en række noter, men afstod fra at overveje om Christoffers optegnelser kunne korrigere det billede, han tidligere havde skabt af ham. Det samme må siges at være tilfældet for eftertiden, som kun i ringe grad har udnyttet Christoffers almanakoptegnelser.

Et eksempel er, at hvad Rørdam fortæller om de trykte almanakkers titler, er forblevet upåagtet. To af de tre almanakker er af Niels Heldvad: *Almanach oc Practica, paa det Aar effter Guds oc Mariae Søns, vor Herris oc Frelseris Jesu Christi Ærefulde oc Naaderige fødsel. M. DC. XIX. Beregnet Aff Nicolao Heldvadero Calendariographo Regio. Prentet i Kiøbenhaffn, hos Henrich Waldkirch og Almanach, Oc Practica Paa Det Aar effter vor Herris Jesu Christi naaderige fødsel M. DC. XX. Alle Erlige Danske til nytte oc gaffn, aff den rette Astronomiske Konst beregnet, Aff Nicolao Heldvad. Cum S. R. M.*

¹⁰⁷ Langebeks Excerpter 218 4^r: Collectanea ad Vitas Præstantium ac Eruditorum Danorum/Lærde Danske Mænd af Borgerlig Stand A-K. Også Langebeks Excerpter 252a og 253 indeholder afskrifter vedrørende Dybvaderne. Flere håndskrifter med omtale af Christoffers sag nævnes af Kornerup 2, 1928-68, s. 144, n. 41.

¹⁰⁸ Ifølge Rigsarkivets folioregistratur 223b, der stammer fra 1633, har almanakkerne været i universitetets arkiv som 3-12-35. De er ikke de eneste, der er forsvundet. Ifølge samme registratur skulle det, der svarer til læg 3-12-24 indeholde "Catalogus errores et delictorum D. Christophori Dybvadi." Et sådant læg findes ikke i pakken 12.01.24, hvor det retteligt burde være.

¹⁰⁹ Rørdam 1873, s. 241, n. 1.

Privilegio. *Prentet i Kiøbenhaffn, Aff Salomone Sartorio*.¹¹⁰ Begge disse almanakker forekommer at være aldeles ukendte for dansk boghistorisk forskning som slet ikke omtaler dem, og man kan sige at Rørdam selv har bidraget hertil, for da han senere udførligt skrev om Niels Heldvads forfatterskab, gjorde han ikke opmærksom på sit fund.¹¹¹ Også den tredje almanaks titel har hidtil været oversat: *Almanach oc Practica, Paa det Aar, effter vor Herris Jesu Christi Naaderige Fødsel, M. DC. XVIII. Beregnet oc calculirt effter den Kiøbenhaffnske Elevation, Ved Johannem Hoppenerum Rostoch. Megapolit. Kiøbenhaffn, hoss Henrich Waldkirch*.¹¹² Disse titler udvider ikke kun vort kendskab til Niels Heldvads og Johan Hoppeners forfatterskaber, men bidrager også til forståelsen af konkurrencen på bogmarkedet i Danmark. Hoppeners 1618-almanak har nemlig konkurreret med Heldvads for samme år, som længe har været kendt. Tilsvarende kendes en 1620-almanak fra Hoppeners' hånd, men den har altså mødt konkurrence fra Heldvads.¹¹³

Christoffer blev af konsistorium, der fungerede som domstol, 22. december 1620 fundet skyldig i grove overgreb på Gud, kirkeceremonierne, kongen, adelen og fædrelandet i det hele taget. Tidligt i 1621 blev han af kongen idømt livsvarigt fængsel og blev overført til afsoning på Kalundborg slot. Her døde han 20. april 1622.¹¹⁴ Niels Slange skrev i sin historie over Christian 4. at det skyldtes kulilteforgiftning.¹¹⁵ Hans kilde var uden al tvivl et håndskrift med kirkehistoriske optegnelser, som har tilhørt Slanges fader, Viborgbispens Peder Villadsen. Hvorfra håndskriftets oplysning stammer, fremgår ikke, ligesom indførslen er udateret.¹¹⁶ Det må derfor være en temperamentssag, om man vil fæstne lid til beretningen.

En vis tvivl om, hvor Christoffer døde, har indfundet sig som følge af en indførsel i Langebeks Excerpter 218, som angives at stamme fra biskop i Aalborg,

¹¹⁰ For begge almanakkers vedkommende gælder at de ledsages af en *Practica Astrologia* med dedikation af Heldvad, jf. Rørdam 1884, s. 45-46 og 50.

¹¹¹ H.F. Rørdam: *Historiske Samlinger og Studier vedrørende Danske Forhold og Personligheder, især i det 17. Aarhundrede*, 4, 1902, s. 1-64 og 349-424. De omtales heller ikke i H.V. Gregersen: *Niels Heldvad*, 1957.

¹¹² Rørdam 1884, s. 42. Ingen af de tre titler findes hos Ehrencron-Müller 1924-35.

¹¹³ Hvor de tre almanakker befinder sig i dag, ved jeg ikke. Formodentlig er de stadig i privateje.

¹¹⁴ Bjørn Kornerup: *Nogle Notiser om Dr. Christopher Dybvad, Kirkehistoriske Samlinger*, 7. rk., 3, 1957-59, s. 191-194, s. 193.

¹¹⁵ Niels Slange: *Den Stormægtigste Konges Christian den Fierdes ... Historie*, 1749, 1, s. 438-439.

¹¹⁶ Håndskriftet Thott 331 4°, KB. Det er indbundet og er påtegnet "Petr: Willadus 1651". Det indledes med oplysninger om Niels Hemmingsen, og har fået sin seneste indførsel i 1637 eller derefter, for dette år nævnes som præsten Anders Arrebos dødsår i den korte biografi over ham på bagpermen. Det er fra en afskrift i samme håndskrift at vi kender Christoffers ovenfor omtalte *Observationes politice*.

Jens Bircherod (“ex chartis D. Jani Bircherodii”). Her hedder det ganske rigtigt at Christoffer blev ført som fange til Kalundborg, men så følger en oplysning om at han døde på Dragsholm (“obiit in arce Draxholm”).¹¹⁷ Det må dog bero på en fejl, idet lensregnskabet for Kalundborg bekræfter, at Christoffer var fange her til sin død.¹¹⁸

Christoffers samfundskritik havde sine rødder i faderens skæbne. Christoffer mente at han blev tilsidesat for at undgælde for faderens meninger, men samtidig overtog han dem og videreudviklede dem. Eftertiden har derfor let forvekslet Jørgen og Christoffer, men måske har man allerede mens Christoffer levede haft svært ved at skelne ham fra faderen. I hvert fald er det pudsigt at kancelliets brevbøger 9. januar 1622 omtaler fangen på Kalundborg som *Jørgen Dybvad*.¹¹⁹ Brevet angår en begæring fremsat af Chresten Hansen, borgmester i Malmø, der havde penge til gode hos Christoffer, men det er ikke til at sige om det er hos borgmesteren eller i kancelliet, at den ubevidste forveksling er sket. I øvrigt forekommer forvekslingen at være vel monumental i den trykte udgave af brevbøgerne, hvor navnet Jørgen Dybvad optræder tre gange i missivet. Originalen omtaler ganske rigtigt Jørgen Dybvad som fange på Kalundborg, men de to efterfølgende gange, fangen omtales, sker det som “forbemeldte Divadij” og ikke som den trykte udgaves “Jørgen Dyvads”.¹²⁰ At udgiveren har overtaget, og endda udbygget, originalens forveksling, er typisk for Jørgens og Christoffers sammenvævede historie. Christoffer adskilte sig dog på flere punkter fra sin far, bl.a. ved at gå i brechen for enevældens indførelse i Danmark. Der skulle dog gå 40 år fra det år, han blev fængslet, førend de politiske muligheder kunne gøre hans ønske til en realitet.

Jørgen Jørgensen Dybvad (Jørgen junior) (d. 1626)

Den sidste af de fire lærde Dybvader, vi kender til, er Jørgen Jørgensen Dybvad, søn af Jørgen Dybvad. Jørgen jr. var udset til at blive formet i sin faders billede da han i de første år af 1600-tallet kom på universitetet i København. Her var han fast respondent ved faderens teser, så vidt vides første gang ved en række isagogiske teser fra 1602.¹²¹ Det var otte år efter at Christoffer var respondent første gang, hvorfor Jørgen jr. sikkert var den yngste af brødrene. I alt kendes yderligere syv trykte teser af Jørgen Dybvad, hvor Jørgen jr. var respondent, inklusive *De*

¹¹⁷ Oplysningen er herfra gået videre i Pontoppidan 1747, s. 717-718.

¹¹⁸ Kornerup 1957-59, s. 193.

¹¹⁹ Kancelliets Brevbøger 1621-1623, s. 237.

¹²⁰ Rigsarkivet, Danske kancelli, Skånske tegnelse, 1622, s. 396 r.

¹²¹ *Theses de Ratione Investigandi Veram Decalogi sententiam, deq; ejus Partitiome, De Quibus, Deo Volente, disputabitur* 23. Junij à JD.

juramento fra 1605 og *De sanctificando Sabbatho* fra 1607, der bragte faderens fald med sig.¹²² Om Jørgen juniors færden på universitetet vides ellers kun, at han i 1604 var indblandet i en studenter-disciplinærsag, hvor den akademiske nattero var blevet forstyrret af trompetspil og anden larm. Sager som disse var hverdagskost, men man så med alvor på dem, ikke mindst tilskyndet af Jørgen Dybvads idelige opfordringer til at højne disciplinen blandt de studerende. Jørgen juniors deltagelse kunne dog ikke bevises og han slap for straf. Det kan vel tænkes, at han er sluppet billigt for ikke at kaste en skygge over faderens akademiske integritet.¹²³

Ved faderens afsættelse i 1607 mistede Jørgen jr. den støtte og styring, faderen havde kunnet udøve på de indre linier. Jørgen jr. synes dog at have fortsat på universitetet, men snart har han været færdiguddannet i den forstand, at han var rede til at tage magistergraden. I hvert fald anmodede Jørgen Dybvad senior 7. juni 1609 konsistorium om *stipendium regium* for sin søn.¹²⁴ Da det var en betingelse for modtagelse heraf, at man var magister, måtte han have været parat til at tage graden i fald ansøgningen blev bevilget. Det blev den nu ikke, hverken før eller siden.

Jørgen fortsatte, uanset om han var aktivt studerende eller ej, med at være indskrevet i universitetets matrikel og således høre under dets jurisdiktion. Den 18. april 1610 var han indstævnet for rektor i en sag om noget guld, som var ham betroet af en anden, men som han i uforsigtighed havde tabt på gaden, hvorpå det var kommet i byfogedens varetægt.¹²⁵ 14. juli 1613 gjorde han på vegne af sin afdøde far krav på en restance, han mente universitetets bønder var faderen skyldig fra den tid, han havde været professor ved universitetet. Sagen blev udskudt til efter Mikkelsdag med den begrundelse, at regnskabet var svært gennemskueligt.¹²⁶ Sagen synes at være blevet ordnet i mindelighed, og efterkom universitetet ikke Jørgen juniors krav, har det måske medvirket til at man har følt en vis forpligtelse til at støtte ham fremover. Under alle omstændigheder skrev Hans Poulsen Resen 10. juni 1614 en anbefaling for ham til professor i

¹²² De øvrige var: *Theses de Primo Præcepto Decalogi. De quibus publica habitus; Deo volente, disputatio 27. Julii, 1603; Theses de Appendice Primi Præcepti, Quæ Aliis Est Secundum Præceptum, De Quibus Publica Habebitur, Deo volente, disputatio 25. Ianuarij, 1604; Theses de Tertio Præcepto Decalogi. Disputanda, Deo volente, Die 25. Iulij, 1604; Magicæ Superstitionis, Vanitas et Scelus, Hisce Thesisibus detegitur, 1605; Theses de Quarto Præcepto Decalogi, Quod Vulgo Tertium Est, Quarum declarandarum causa, Disputatio erit, Sub protectione Jesu Christi, Redemptoris mundi, Die Ianuarij 29, 1606. Alle tesarne var trykt hos universitetsbogtrykkeren Henrik Waldkirch.*

¹²³ Sagen er refereret i Rørdam 1873, s. 141-142.

¹²⁴ Københavns Universitets Forhandlinger 1608-1614 i Rørdam 1902, s. 73.

¹²⁵ *ibid.*, s. 79.

¹²⁶ *ibid.*, s. 126.

teologi Balthasar Meisner i Wittenberg.¹²⁷ Jørgen jr. synes snart efter at have indfundet sig hos Meisner og påbegyndt studier i Wittenberg, rimeligvis med henblik på at tage magistergraden, der skulle kunne gøre ham kvalificeret til at modtage *stipendium regium*. Den formodning bestyrkes ved, at han 28. november 1614, under påberåbelse af sin salige faders store arbejde for universitetet, og i sikker forvisning om dennes eftermæle som en god ortodoks teolog, ansøgte om stipendiet.¹²⁸ Han fik afslag, men opgav dog ikke tanken idet han 17. juli 1616 atter anmodede om at komme i betragtning.¹²⁹ Han fik det svar, at der intet stipendium var ledigt førend til næste påske og at man ej heller kunne love ham, at komme i betragtning til den tid. Til gengæld forærede universitetet ham den ikke helt ringe sum af 50 rigsdaler, svarende til et halvt års stipendium, som et plaster på såret.

Som det synes, var det først og fremmest Hans Poulsen Resen, der havde skaffet Jørgen jr. til Wittenberg, og som kvittering herfor fik Jørgen jr. i sommeren 1617 udgivet en lille bog, som han tilegnede den danske biskop: *Oratio Adversus Pontificios, Bonorum Operum factatores Vanissimos: Exercitij caussâ, Præsidi V. Cl. M. Jeremie Spiegelio Oratorie Prof. Publ. habita a Georgio Dibuadio Hafnia-Dano*. Den blev trykt hos Johann Gormann i Wittenberg og det fremgår at være en tale holdt d. 28. maj s.å. Præses, og måske den virkelige forfatter, var den senere provst i Kemberg, Jeremias Spiegel, der en kort overgang (1616-1617) var professor i retorik i Wittenberg. Talen vidner om at Jørgen jr. ikke har kunnet fravriste sig familiesvagheden for kritik af katolicismen. Han har på dette tidspunkt ikke været afskrækket af det forhold, at faderen var blevet afskediget bl.a. for overdreven kritik af katolikkerne, og indholdet lægger sig temmelig nøje i forlængelse af ting, faderen ytrede. Her er masser af kras kritik af kardinaler og af pavers skørlevned, dog finder vi ikke Jørgen Dybvads yndlingsaversion, kardinal Bellarmino, nævnt.¹³⁰

Anledningen til udgivelsen har nok mest af alt været Jørgen juniors ønske om at gøde grunden for en ansættelse hjemme i Danmark. Der er da også trykt tre hyldestepigrammer til hans ære. De er dog ikke, som broderen Christoffer kunne præstere det fra sin tid i Leiden, forfattet af distingverede professorer, men af medstuderende. Dedikationen er stilet til biskop Hans Poulsen Resen i passende ydmyge vendinger. En af hædersbetegnelserne stikker dog ud.

¹²⁷ Andersen 1896, s. 144.

¹²⁸ Rørdam 1873, s. 142.

¹²⁹ Københavns Universitets Forhandlinger 1614-1621 i Rørdam 1902, s. 275.

¹³⁰ Bl. B2 v: "Iohannes certe XII (licet hodiè moderni Jesvitæ hoc pernègent) mulier, scortationi operam dedit, concept & peperit. Iohannes XIII deprehensus cum adultera, à marito hujus confossus est. Alexander VI Pontifex Romanum filiam Lucretiam stupevit, et filio post suo nuptam elocavit." Jørgen Jørgensen Dybvad: *Oratio Adversus Pontificios*, Wittenberg 1617, bl. B2 v.

Resen kaldes nemlig for den danske kirkes højværdige ærkebiskop, *Danicarum Ecclesiarum Archiepisco Dignissimo*.¹³¹ I disse år var der andre, der omtalte Resen som ærkebiskop, og det var ikke venligt ment. En af dem var Christoffer, som i disse år gik og kogte af raseri mod navnlig Resen, og som brugte ærkebiskop-titlen som et udtryk for at Resen ville være kirkediktator. Vi ved intet om forholdet mellem de to brødre, Jørgen junior og Christoffer, hvor tæt kontakt de havde eller om de har været fælles om de anti-Resenske synspunkter. At Jørgen junior skulle være helt uvidende om Christoffers synspunkter, er vel ikke sandsynligt og det så meget desto mere som grunden til dem blev lagt hjemme hos deres fader. Tituleringen af Resen som ærkebisp i dedikationen er på den baggrund måske et raffineret spark over skinnebenet fra Jørgen junior.

Jørgen juniors antikatolske tale blev hurtigt fulgt af en ny udgivelse fra Johann Gormanns trykkeri: *Controversiæ de definito genere, objecto et fine philosophiæ in quibus rationes Ramæorum, quas annotavit Schluterus l. 3. Anat. Log. Arist. c. 3. contra Peripaticos et horum adversus istos. Auspicante S.S. Trinitate publico dextrè Philosophantium Choro in illustri Academia Witebergensi ponderandæ exhibentur. Præsides M. Johanne Rotlöben, Willebergensi. Respondente Georgio Dibvuadio Juniore Hafnia-Dano. Ad 19. Julij Anno 1617 in Collegio Philosophorum*. Tesserne er symptomatiske for tiden og behandler generelle spørgsmål om filosofien; hvad er dens væsen og hvad er dens mål. Fremstillingen tager afsæt i den ramistiske filosofis kritik af Aristoteles (som fremlagt af Severin Slüter (Schluterus) i *Anatomia logicae Aristoteleae*, Frankfurt 1610), men det sker kun for at konkludere at aristotelismen er den sande filosofi, ikke mindst fordi den er kongruent med teologien. Skriftet er kort, der er blot fire *controversiæ*. Til sidst er trykt otte logiske deduktioner (*corollaria*), også ganske korte. I det femte spørges der retorisk om filosofien er nyttig for teologien. Svaret er bekræftende når blot den forholder sig til teologien som en tjener til sin herre.¹³² I så fald er den nyttig, og så er den det jo under alle omstændigheder for juristerne (*corollarium* 6) og for lægerne (*corollarium* 7). Vedrørende forfatterskabet er der ingen indre tegn, der kan afgøre det til Jørgen juniors fordel, hvorfor det vel må antages at være Johann Rotlöben, der i sin egenskab af præses, var forfatteren. Den Wittenbergfødte Rotlöben, der i 1649 endte sine dage som provst og slotspræst i Haderslev, var i 1614 blevet magister og må i disse år have fungeret som en slags ekstern lektor i Wittenberg.

Jørgen juniors udgivelsesanstrengelser i 1617 kolliderede imidlertid med at der i København indløb dårlige tidender om ham. Balthasar Meisner viste sig at være utilfreds med hans udvikling og han skrev derfor til Resen og beklagede

¹³¹ Stedet er tidligere omtalt af Kornerup 2, 1928-68, s. 177.

¹³² Bl. B3 v: "An Philosophiæ usus sit in Theologia? A. Modò philosophia Theologiæ ancilletur, non dominetur".

sig over Jørgen jr. (præcis hvad anken var, er uklart). Resen undskyldte sig i et brev til Meisner i december 1617. Alligevel anbefalede Meisner derpå Jørgen jr. til Holger Rosenkrantz – man får den mistanke at det var for at slippe af med ham. Men hvad venteligt var, spurgte Rosenkrantz sig for om Jørgen jr. i København og har sikkert hos Resen fået ting at vide, som Meisner havde fortiet i sin henvendelse til ham. Rosenkrantz skrev derfor tilbage til Meisner i oktober 1618 og beklagede sig over at han prøvede at prakke ham “bedrageriske personer” på. Det ordvalg kunne tyde på, at utilfredsheden med Jørgen jr. gik på økonomiske forhold og ikke (hvilket J.O. Andersen gætter på) havde noget at gøre med hans anskuelser.¹³³

Meisner ville altså ikke længere have med Jørgen jr. at gøre, og Rosenkrantz ville ikke overtage ham som klient. Imidlertid havde han held til at blive i Wittenberg og få professor i logik og metafysik Jacob Martini som præceptor. Men hans fortsatte ophold i Sachsen ville slet ikke have været muligt, hvis ikke han havde nydt støtte fra København. Hvad årsagen til Meisners og Rosenkrantz’ utilfredshed med Jørgen jr. end beroede på, bevilgede konsistorium ham 28. november 1619 et lån på 200 daler af Vor Frue kirkes kasse, og da det året efter omsider kom dertil, at han var rede til at tage magistergraden, gik Københavns Universitet atter i borgen for ham. 12. april 1620 efterkom det en begæring fra det teologiske fakultet i Wittenberg, som Hans Poulsen Resen havde fremlagt, om at støtte Jørgen jr. i at afholde omkostningerne ved promotionen. Jørgen jr. selv har åbenlyst ikke været i stand til at dække dem.¹³⁴ At samtykket blev givet må forstås således, at Resen har fremlagt andragendet i et positivt lys, og man noterer sig derved, at den mand, som først og fremmest Christoffer Dybvad beskyldte for kun at ville Dybvad-slægten det ondt, nu gennem mange år havde støttet Jørgen juniors muligheder. Vel kunne han sikkert have gjort mere, så som at presse på for at give ham *stipendium regium*, men han kunne også have ladet være med at gøre noget som helst.

Jørgen juniors magisterdisputats blev som de foregående arbejder trykt hos Johann Gormann og fik titlen: *Disputatio de Persona, Quam D.O.M.A. Praesidente Viro Clarissimo, Excellentissimo & Acutissimo Dn. M. Iacobo Martini, Logicæ & Philosoph. practicæ Professori publico, Præceptori & Promotori meo magno. In celeberrima Acad. Wittenberg. publico dextrê Philosophantium Choro die 17. Martij. Anno 1620. in Auditorio Majori. Propono Georgius Dibuadius Junior, Hafniâ-Danus. Autor-Respondens.* Den var ledsaget af et hyldestdigt og et epigram til Jørgen juniors ære af hans medstuderende Christen Hansen Lund, senere professor ved Odense Gymnasium. Måske er

¹³³ Andersen 1896, s. 144.

¹³⁴ Rørdam 1902, s. 309 og 315. Hvad støtten skulle bestå i, og om konsistoriums samtykke overhovedet er blevet omsat til klingende mønt, kan ikke påvises.

dette venskab, som her gives et glimt af, en fortsættelse af et bekendtskab mellem Jørgen juniors farbror, Erik, og Christen Hansens far, Hans Mikkelsen. Som nævnt ovenfor var det nemlig Hans Mikkelsen, som Erik Dybvad i sin almanak for 1585 havde fremhævet som den mindreårige Christian 4.s fortrinlige tugtemester.

Hvem var forfatteren til denne disputats, respondenten Jørgen jr. eller præses, professor i logik og metafysik Jacob Martini? Titelbladets *Autor-Respondens* mere end antyder at det er Jørgen jr., og flere formuleringer i teserne underbygger klart dette. Martinis forfatterskab henvises der til flere gange, først og fremmest hans *De Tribus Elohim*, Wittenberg 1614 (som netop i 1619 var blevet genoptrykt), ligesom Martini selv i teserne omtales hædrende som *dominus clarissimus* og lignende.¹³⁵ Det kan ikke være andre end Jørgen jr., der skriver sådan. Enhver tvivl bortvejres når Balthasar Meisner i 10. tese omtales som forfatterens ærværdige (men i realiteten forhenværende) vejleder.¹³⁶

Emnevalget, personbegrebet i relation til den hellige treenighed, var et kært emne i tiden. Også måden det gribes an, er karakteristisk. Problemstillingen er teologisk, men metoden både filologisk og filosofisk. Ikke for ingen ting var præses professor i logik og metafysik (senere, i 1623, blev han teologisk professor). Således er disputationen et eksempel på, at den lutherske ortodoksi, der bestandigt tordnede mod den farlige fornuft, gerne benyttede sig af filosofiens metoder til at bevise sager om Guds og Kristi natur. Jørgen jr. afviser indledningsvis photinianernes (socinianernes) antitrinitariske kætteri. Til gengæld hævder han, at der er filologisk støtte for den lutherske personlære i relation til treenigheden. Det vil han bl.a. vise gennem en analyse af personbegrebets etymologi, hvilke udtryk bruges på fx græsk og hebræisk, hvad er betydningen heraf, hvor og hvordan bruges ordet person i Bibelen. Konklusionen er at antitrinitarer ikke kan finde belæg for deres teorier ved at analysere personbegrebet filologisk eller filosofisk, og formuleringen sidst i indledningen om treenigheden som "tribus in persona, unus in essentia" er det løsen, der gælder for hele afhandlingen.

Emnet var i øvrigt ikke blot tidstypisk, det var også meget Dybvadsk. Der er et vist sammenfald i både stil og emne med Jørgen seniors ligeledes i Wittenberg udgivne *Oratio de humanitate Domini et Salvatoris nostri Jesu Christi* fra 1572. Heri blev der fremsat kommentarer til en lang række bibelsteder, der belyste spørgsmålet om Kristi menneskelige natur og der polemiseredes mod de fra lutherdommen afvigende opfattelser hos valentinianere, schwenckfeldtianere og andre.¹³⁷

¹³⁵ Et eksempel er ottende tese, bl. A3 r: "In postrema hac significatione iterum dupliciter sumitur annot. Clariss. & Excell. Dn. Præsides l. 2 de tribus Elohim c. 13 p. 81."

¹³⁶ "legatur Rev. & Excell. theologus D. Meisnerus Præceptor meus venerandus part 2 phil. sob." bl. A3 v. Det værk, der siges til med forkortelsen, er Meisners "ædruelige" filosofi, *Philosophia Sobria*, Giessen 1611.

¹³⁷ Emnet var berørt allerede i 1571 hvor Jørgen Dybvad i Wittenberg udgav en nu forsvundet *Oratio*

Det Dybvadske uheld hvilede tungt over Jørgen jr. også. Bare to dage efter magisterpromotionen havde fundet sted i Wittenberg, udgik der 19. marts 1620 ordre til Knud Gyldenstierne i Bergen om at indlede undersøgelsen mod Jørgen juniors bror, Christoffer. Og ved høsttid, hvor Jørgen jr. måske havde tænkt sig at være tilbage i Danmark for at profitere af sine studier, sad Christoffer fængslet og rygtet gik i hele den akademiske andedam om endnu en forløben Dybvad. Med både faderen og broderen stemplet som oprørspersoner, har karriereudsigterne for den stakkels Jørgen junior været kulsorte. Han var tilmed i gæld til op over begge ører. Det havde taget ham mindst atten år at erhverve magistergraden, og i de sidste mange år havde han levet for lånte penge. Det lån på 200 daler, han i 1619 havde fået af universitetet, kunne han ikke indfri, og 18. februar 1624 satte det de ejendele, han i sin tid havde stillet i pant, på auktion.¹³⁸ Flere andre skyldte han også penge, herunder biskoppen i Aalborg, Christen Hansen Ribers, som krævede del i det samme, allerede pantsatte, gods.¹³⁹ At biskoppen havde lånt Jørgen penge, skyldes givetvis familieforbindelsen til Vejle. Christen Hansen Ribers hustru var den ovenfor omtalte Mette Madsdatter, datter af Jørgen juniors kusine. Og da Jørgen junior i 1625 med støtte i et kongebrev forsøgte at få del i skiftet efter sin afdøde bror, var, som allerede nævnt, den vejleisiske rådmand Jens Bertelsen, der var Christen Hansen Ribers svoger gennem sit ægteskab med en anden af brødrene Dybvads kusinedøtre, Mette Madsdatters søster Maren, allerede kommet ham i forkøbet med et krav på 300 daler.¹⁴⁰ Ser man i øvrigt på de mange låneforretninger Christoffer noterede i sine kalendere, får man hurtigt indtrykket af, at listen af kreditorer må have været lang efter hans død. Det samme har den uden tvivl været for Jørgen juniors del og han arbejdede forgæves på at komme økonomisk på fode indtil døden indhentede ham i de første dage af året 1626.¹⁴¹ Og med ham uddøde de lærde Dybvader.

Afslutning

Tilsammen giver de fire Dybvader en forståelse for de spilleregler, der gjaldt i den akademiske verden. I alle deres udgivelser finder vi dedikationer som belyser patron-klient forholdet og dets helt afgørende indflydelse på karriermulighederne. Mens Jørgen Dybvad senior det meste af sit liv drog fordel af dette system, støttet som han blev af både hof og højadel, var sønnerne mindre heldige. For Christoffers vedkommende ser vi udtrykt de skuffelser der kunne

de æterna filii Dei divinitate et essentia, jf. Rørdam 1873, s. 106.

¹³⁸ Rørdam 1902, s. 476.

¹³⁹ Rørdam 1873, s. 143.

¹⁴⁰ Petersen 1927, s. 145.

¹⁴¹ Rørdam 1873, s. 143; L. Laursen (udg.): *Kancelliets Brørbøger 1624-1626*, 1925, s. 286-287 og 421.

opstå hos en, der ikke følte at systemet virkede efter hensigten og som længe måtte se sig forbigået i overlevelseskampen for et embede.

Alle Dybvaderne var optagede af samfundsforhold, og i vid udstrækning var deres internationale orientering bestemmende for de holdninger, de havde. Om Erik har været udenlands vides ikke, men han var desuagtet del af en kosmopolitisk, lærd kultur og i sine almanakker viser han hvorledes den antikke litteratur blev inddraget i en aktuel kristen sammenhæng og forenet til en almengyldig moralkodeks, som han opfordrede den kommende konge til at efterleve. Hans formaninger til prinsen i 1585-almanakken vidner om synspunkter, der var forenelige med broderen Jørgens. Jørgen studerede i Wittenberg og fik her indprentet sig teologens rolle som samfundsrevser. Hans samfundskritik var først og fremmest funderet i en bekymring for religionens udvikling, eller snarere dens forfald. Han var endvidere repræsentant for den opfattelse, at forandringer oftest er til det værre. Det gjaldt både inden for den danske kirke og danskernes levevis i det hele taget, hvor han så pietetens og sædelighedens forfald overalt. Samtidig var han skeptisk over for en række lovændringer, som han mente rokkede ved hævdvundne rettigheder for ikke mindst bondestanden, og som derved forskubbede balancen i samfundet. Det var farligt, for det var en balance der var blevet indstiftet ved reformationen og som skulle sikre den sande lutherdoms trivsel i riget bedst muligt. Det var altså en teologisk og social kritik kombineret.

For Christoffer var de forskydninger i samfundets magtfordeling, som faderen Jørgen oplevede, blevet så markante, at der for ham at se ikke kunne være tale om at advare mod og bremse en udvikling; det var for sent. Han var derfor mere radikal og fremsatte ideer, der gik på vidtgående omformninger af samfundet. Det lå i tiden at religion var politik, og Christoffer havde derfor også synspunkter desangående. Jørgens religionskritik var især vendt mod katolikkerne og et almindeligt forfald, eller mangel på bodfærdighed, i Danmark. Christoffer var ikke mildere stemt over for katolikkerne, men på de indenrigske linier så han nu en ny fjende: den lutherske ortodoksi. Den var ham imod af tre årsager. For det første fordi den blev båret frem af personer, som han mente var ham personligt ilde stemt. For det andet fordi han af temperament ikke følte sig vel tilpas ved den antirationelle tendens i ortodoksien. For det tredje fordi den konfessionelle opdeling af protestanterne svækkede dem i forhold til hovedfjenden; katolikkerne.

Endvidere afspejler progressiviteten i den kritik først Jørgen, så Christoffer fremsatte, en politisk udvikling der fandt sted i Danmark fra ca. 1570 til 1620. Kongen og rigsrådsadelen konkurrerede i stigende grad om grebet om magten, og Christoffers kritik af det herskende system viser os, at den løsning på problemet, der hed enevældig magt til kongen, har været velkendt og debatteret herhjemme længe før 1660. Hans skæbne viser os også, at man vogtede nøje over folk med

sådanne ideer. Først og fremmest adelen måtte være bange for at Christoffers meninger skulle spredtes. Man kan dårligt tænke sig andet end at Christian 4. har haft en vis sympati for tanken om sig selv som enevældig monark, men sympatien er næppe blevet udstrakt til at omfatte Christoffer. Christoffer var en oprører, også i religionsanliggender, og det var ikke noget kongen brød sig om. Og selv hvis kongen gerne havde set Christoffers, på Jean Bodin funderede, statspolitiske tanker gjort til virkelighed, måtte han holde gode miner til slet spil og føre an i processen mod ham. For til trods for at Christian 4.s magtposition var på sit højeste omkring 1620, kunne hverken Christoffer eller nogen anden give ham styrke til at gennemføre en så radikal samfundsendring. For Christoffers del ses det tydeligt at hans mange år ude i Europa fik afgørende indflydelse på hans ideer. Det politiske styre skulle være som det, han havde oplevet i Frankrig. Religionsforholdene mere som dem, han havde set i Nederlandene.

Den sidste af Dybvaderne, Jørgen jr., forekommer også at have været begavet med en polemisk pen, men at dømme ud fra hans overleverede forfatterskab, holdt han sig til filosofiske og teologiske udfald til fordel for ortodoksien. Som sin far fik han i Wittenberg indpodet en konfrontationsteologi, men for hans vedkommende blev den alene vendt mod internationale religionsspørgsmål og ikke kritik af danske politiske forhold. Måske havde han set skriften på væggen og erkendt, at kritik af stat og kirke i 1620'erne var halsløs gerning. Da Jørgen junior døde i 1626 forstummede da også den af Dybvaderne fremsatte samfundskritik. Det er ikke sikkert at der har været særlig stor opbakning i den akademiske verden til Christoffers politiske ideer. Men de der i givet fald havde villet, turde ikke tage tråden op. Først da enevælden i 1660 var realiseret, blev den hurtigt, af lyst eller nød, højstemt besunget af de lærde.¹⁴²

SUMMARY

MORTEN FINK-JENSEN: *The scholarly Dybvads. Printing and social criticism in the 16th and 17th centuries.*

The article describes four scholarly members of the Dybvad family in the last part of the 16th and first part of the 17th centuries. Erik Dybvad (ca. 1550- 1585) was an almanac author. His preserved almanacs for 1582 and 1585 show him to be a scholarly man and in the preface to one he warns the coming Christian the IV that he should govern with a view to the legacy he leaves behind. His brother, Jørgen Dybvad, (ca. 1550-1612) was also an almanac author and it is established that an almanac from

¹⁴² Om universitetets fest til ære for Frederik 3. d. 23 oktober 1660, se Axel Garboe: *Thomas Bartholin. Et Bidrag til dansk Natur- og Lægevidenskabs Historie*, 2, 1950, s. 26-27.

1580 rightfully should be attributed to Jørgen Dybvad. This makes him the oldest known almanac author in Danish. An analysis of the dedications in Jørgen's scripts shows his close connection with Rigshofmester Peder Oxé. As a theologian, it is shown that Jørgen by all accounts was orientated in the direction of crypto Calvinism, but it was not included in the case against him, which led to his ousting as professor of theology at The University of Copenhagen in 1607. Removal was primarily due to his criticism of political conditions in Denmark, including the aristocracy's privileges. This line of thinking was taken up by his son, Christoffer Dybvad (1577/78-1622). It is pointed out to what extent Jean Bodin's thinking around sovereign royal power was the driving force behind his criticism of the secret political conditions, which he wanted converted to the French model with Christian the IV as autocratic monarch. His strong criticism of the nobility also motivated Christoffer, and his belief led to Lutheranism's development in the direction of orthodoxy. In addition to being personally against these trends, it is shown that this in 1614 led Christoffer to advocate to Christian the IV to draw closer to the Protestant Union. When Christoffer's critical points became well-known, he was jailed for life. The last of the Dybvads, Jørgen Jørgensen Dybvad (ca. 1586-1626), was as his father Professor Jørgen Dybvad, theologically trained at Wittenberg. His surviving works also show him to be a polemist, but he stuck to defending the prevailing direction in the Danish church and he is not known to have criticized the Danish state. Jørgen Dybvad's removal and then the son Christoffer's imprisonment contributed to efficiently eliminating the trend towards criticism of conditions in the Danish church and of the social system in the following decades.

GUAMAN POMA
AND THE MANUSCRIPTS OF FRAY MARTÍN DE MURÚA
PROLEGOMENA TO A CRITICAL EDITION OF THE *HISTORIA DEL PERÚ*

BY

ROLENA ADORNO AND IVAN BOSERUP

Introduction

The 2004 publication of the facsimile edition of Fray Martín de Murúa's *Historia del origen y genealogía real de los reyes ingas del Pirú*, dated 1590 on its frontispiece and referred to here as "Murúa 1590," is a revolutionary event in Andean and Spanish colonial studies. It was known until 2004 only through glimpses and brief reports (Jiménez de la Espada 1879, and later), various partial editions (González de la Rosa 1911, Urteaga 1922-25, Loaysa 1946) and a complete one (Bayle 1946). Yet the source of these scholarly efforts was not "Murúa 1590" but rather a copy of it, made in 1890. "Murúa 1590" was, furthermore, confused with another manuscript work (Murúa 1613) by the same author. As a result, "Murúa 1590" has been the object of many speculative and unsubstantiated theories that have obscured, rather than illuminated, the character of the original. However, the Madrid facsimile, produced thanks to the vision and guidance of Juan M. Ossio, makes available for the first time the evidence that allows us to address four areas needing evaluation: first, the history of the "Murúa 1590" manuscript and its editions; second, the evidence of its making, fragmentation, and reconstruction; third, its relationship to the work (Murúa 1613) with which it is affiliated and to which, for half a century, since 1951, it has been compared; and fourth, the assessment of the views about it that have come to be commonplaces in need of interrogation. With these four objectives in mind, we turn to the matter that called attention to "Murúa 1590" in the first place, namely, its evidence of the intervention in its pages of the Andean chronicler, Felipe Guaman Poma de Ayala.

In his *Nueva crónica y buen gobierno* (Copenhagen, Royal Library, GkS 2232, 4to) Guaman Poma included a short chapter on "previous chronicles" of the ancient history of Peru. He mentioned Fray Martín de Murúa by name, among others, and his lengthy comment on Murúa's work exceeds even those that he

devoted to José de Acosta and Domingo de Santo Tomás, whose Peruvianist works Guaman Poma knew well.¹ His comment reveals his intimate knowledge of the Mercedarian friar's work:

And another book was that of Fray Martín de Murúa of the Order of Our Lady of Mercy of the Redemption of Captives; he wrote about the history of the Incas. He started to write and he did not finish, or, better said, he neither began nor ended, because he does not declare where the Inca came from nor how nor in what manner nor from whence, nor did he declare if the Incas were legitimate rulers and how their line came to an end. Nor did he write of the ancient kings nor of the great lords or of other things, but rather everything [he wrote was] about [the Incas'] menacing and aggression against the gentile Indians and about how, frightened by them, the gentile Indians became idolaters, just as happened with the Spaniards of Spain, who were gentiles, and the Romans [who conquered them] had idols to Jupiter and to the calf (Guaman Poma 1615, 1090; our translation).

Guaman Poma complained that Murúa had written nothing about the provenance or legitimacy of the Incas, nor anything about the ancient dynasties that preceded them, and that Murúa had devoted himself instead to telling a tale of the Incas' menacing intimidation and conquest of other peoples, forcing them into idolatry, just as the Romans had conquered and imposed their gods on the ancient peoples of Spain. Guaman Poma would later correct this fearsome view of the Incas in his own work. Our interest here, however, is in the work that provoked the Andean chronicler's commentary, Murúa's *Historia general del Pirú* in the version ("Murúa 1590") that he had the opportunity to illustrate with pinturas (water-colored line drawings) in the late 1590s.

The 2004 facsimile publication of "Murúa 1590" invites its immediate examination. Now we see for the first time not the final manuscript version of Murúa's Inca history (title page date of 1613) but most spectacularly this earlier one, more or less exactly as Guaman Poma would have known it.

The close relationship of Guaman Poma to Murúa's works first became evident with the 1946 publication of Constantino Bayle's edition of "Murúa 1590," based

¹ Guaman Poma cited two of the Jesuit Acosta's works, *De natura novi orbis* (1581) and his missionary treatise, *De procuranda indorum salute* (1588), as well as the doctrinal works published under Acosta's supervision by the Third Provincial Council (1583, 1584). He mentions Domingo de Santo Tomás's *Lexicón o vocabulario de la lengua general del Perú* (1560), remarking that Santo Tomás had mixed up the various Andean languages with the Spanish ("libro de bocabulario de la lengua del Cuzco, Chinchaysuyo, Quichua, todo rrebuuelto con la lengua española") (Guaman Poma 1615, 1089-1090).

on the 1890 copy. Bayle reproduced five drawings whose affinities with those of Guaman Poma were self-evident.² In 1961 Emilio Mendizábal Losack took up their study.³ Only one year later, Manuel Ballesteros Gaibrois' 1962 publication of the first volume of his edition of Murúa 1613 revealed the presence of three more of Guaman Poma's drawings. These newly revealed illustrations subsequently became the object of Ballesteros' as well as Mendizábal Losack's comparativist interests.⁴

The intellectual, artistic, and affective relationships between Guaman Poma and Murúa have been discussed and debated at length over the past decades. From Mendizábal's early suggestion that Guaman Poma had been Murúa's illustrator the idea developed that Guaman Poma had been Murúa's main or only informant. Simultaneously the problem of priority arose: Was Murúa inspired by Guaman Poma's *Nueva corónica*, or was the latter inspired by Murúa's *Historia*? This question was variously answered. For Ballesteros, Guaman Poma had inspired Murúa; for Ramiro Condarco Morales, it seemed more probable that Guaman Poma got the idea of writing an illustrated chronicle from having worked for Murúa over a period of time. The evidence of the Murúa/Guaman Poma relationship, nevertheless, was sparse, since Bayle's edition seemed to reveal a very unfinished text, with places designated for chapters that were named but did not appear. In 1996, therefore, great expectations were aroused when the

² Bayle (in Murúa 1946a, 146, 162, 182, 424, 425) reproduced a total of five drawings. We specify here their content and location in the 1590 manuscript and its 2004 facsimile. The first is "el triste Amaru" being led in rope or chains by the Spanish captain, clad in mail, "Loyola," that is, the Inca prince Tupac Amaru being led into his captivity and execution by Martín García de Loyola (f50v). The second is the royal litter of the Inca (f54v). The third is a very poor rendition of Pachacuti Inca holding a *llauto* [headband] in hand, which is about to be placed on the head of an Inca captain: "Pachacuti Ynca Yupanqui hace mercedes" (f59v). The fourth is the sleeping princess, "el sueño de la *nusta*" (f145v), and the fifth is the graphic of the "song of the *nusta*" (f145bis recto).

³ Comparing the Bayle edition drawings with those of Guaman Poma, Mendizábal Losack (1961, 254) suggested that Guaman Poma probably made the drawings at Murúa's behest: "la semejanza es tal que permitiría suponer que Murúa copió el dibujo de Waman Puma o, lo que sería más posible, que las láminas de la crónica de Murúa las realizó el propio Waman Puma por encargo del fraile Murúa."

⁴ After initiating in 1961 the Guaman Poma/Murúa graphic comparison on the basis of Bayle's edition of "Murúa 1590," Mendizábal (1963) goes on to consider "Murúa 1613." Ballesteros' considerations concentrated on Murúa 1613. In 1978, he postulated that only two of the Murúa 1613 paintings were drawn by Guaman Poma: Huascar Inca ("Modo de caminar de los reyes Incas") and Chuquillantú ("Modo de caminar de las coyas y reinas") (fols. 67/84r and 71/89r, respectively), and in 1981 he argued that Guaman Poma's series of drawings of Incas and Coyas in the *Nueva corónica y buen gobierno* were the sources for Murúa's paintings of the same subjects.

Peruvian anthropologist Juan M. Ossio succeeded in tracking down the original “Murúa 1590” manuscript in a private collection in Ireland.⁵

In December, 2004, eight years after Ossio’s announcement of his discovery, a facsimile of the manuscript, the *Códice Murúa*, appeared in Madrid, published by Testimonio Compañía Editorial.⁶ It includes ninety-one water-colored drawings that with near certainty can be assigned to Guaman Poma, and to which can be added the three such hand-colored drawings already known from the Murúa 1613 manuscript. The remaining twenty-one drawings, mostly “portraits” of Inca kings and their queens, probably were created by one or more artists other than Guaman Poma, except for the coats of arms included in the portraits of the Inca queens, which bear the compositional features and stylistic “hand” typical of Guaman Poma’s heraldic representations.⁷ See Appendix 1 for a survey of the distribution of the 150 drawings that are extant in the two Murúa manuscripts.

The publication in facsimile of the long-known “Murúa 1590” manuscript in its entirety is, simply put, a major event in Andean and Spanish American colonial studies. The new facsimile is an important witness to the Murúa/Guaman Poma relationship, and it is imperative to achieve a thorough structural and historical understanding of the remarkable document that it reproduces.⁸

As an antecedent to our analysis and interpretation of “Murúa 1590,” we examine the history of the Murúa manuscripts and the interpretations of their relationship that have developed over time. To date, this endeavour has not been undertaken systematically, but it is a necessary preamble to understanding the hypotheses that have been put forward regarding the relationship of the Murúa manuscripts. Following the codicological analysis of the earliest version of

⁵ Pablo O’Brien (1996) announced the find in the Lima press, with an article featuring Juan Ossio’s successful search. Ossio’s (1998, 1999, 2000, 2000-2) announcements soon followed; his admirable persistence in his pursuit is attested by his 1982 article. Ossio’s achievement fulfilled the quest of his predecessor and compatriot, Manuel González de la Rosa, who nearly a century earlier had attempted to recover the Murúa manuscript found by Marcos Jiménez de la Espada at Poyanne. González de la Rosa encountered only a late copy, and a bad one, part of which he published in 1911 (see below, section 1.7).

⁶ The two-volume set consists of the facsimile (Murúa 2004, vol. 1), numbered and certified by the publisher, and an accompanying volume of Ossio’s study (Ossio 2004) and transcription (Murúa 2004, vol. 2). The general assessment of the principles and quality of Ossio’s transcription lies beyond the scope of this investigation; a few comments will be made on it, however, as pertinent to our investigation. See below, notes 44, 83, 91, 137 and 142.

⁷ See below, section 3.7.1, note 149.

⁸ We have undertaken similar studies of the related manuscripts, Guaman Poma 1615 (Adorno 2002; Boserup and Adorno 2003a, 2003b, 2003c) and Murúa 1613 (Adorno 2004; Boserup 2004a).

Murúa's *Historia*, we consider the similarities and differences between this work and Guaman Poma's *Nueva corónica*, and we take another look at the literary and artistic relationships between the Mercedarian friar and his one-time Andean collaborator. We close with new insights into Guaman Poma's work's dependence on, and departure from, that of the Mercedarian friar about whom, as we have already seen, his remarks were never generous.⁹

In his presentation of Murúa 2004, Ossio suggests that the manuscript he publishes consists of an aggregation of materials brought together from earlier drafts of the *Historia*. Following Ballesteros and extending the Spanish historian's views, Ossio presents the newly found manuscript as an assemblage of pieces of various distinct manuscript drafts whose value resides in the preservation of their drawings and whose implications suggest the existence of many unfinished drafts like itself.

Our study points in another direction. We show that when correctly interpreted in its structure and development, "Murúa 1590" reveals itself to be not a loose assemblage of disparate elements but rather an object once crafted, then disaggregated, and finally reassembled. It is, in short, a single unitary entity. We argue, furthermore, that "Murúa 1590" turns out to have been produced in 1596 (or a little later) and that its first three parts are a fair copy of a lost manuscript, the "real" Murúa 1590. To demonstrate these findings, we divide our study as follows:

In Part One we trace the history of scholarship on Murúa's manuscripts from the seventeenth century to the present day. We analyse the texts of these early bibliographic citations and descriptions and show where they have been right, and where they have gone wrong. In general, early misinterpretations, once made, were carried forward, due primarily to the impossibility of directly examining the manuscripts in question. We undertake this part of our investigation in great detail because it is crucial to understanding how canonized views of the Murúa textual tradition have emerged and therefore how they have affected recent and current thinking about the character of, and relationship between, Murúa's works.

In Parts Two and Three, we analyze the "Murúa 1590" manuscript from structural and historical viewpoints, respectively. It is our contention that in spite of the inevitable limitation of information offered by a facsimile, it is possible, on its evidence alone, to make a nearly exhaustive codicological analysis of the manuscript. We show that what first seems to be an extremely complicated hybrid codex turns out to be the result of procedures undergone by one single manuscript, ninety percent of which has been preserved more or less intact. We

⁹ Guaman Poma (1615, 662-663) attributes to Murúa outrages of all sorts against the Indians of the parishes he served.

demonstrate, furthermore, that “Murúa 1590” is an expanded copy, produced starting in 1596 or later, of a version that was briefer, lacked illustrations, and had been completed in and/or dated 1590. The structural and historical approaches, we believe, are complementary, and together they corroborate the general model of the early history of the manuscript that we propose.

In Part Four, we consider the relationship of Murúa and Guaman Poma on the basis of this new understanding of Murúa’s early, pre-“Murúa 1590” version of his *Historia*. We challenge the view that Guaman Poma became Murúa’s informant and artist while working on his own *Nueva corónica*. Instead, we argue that Guaman Poma’s work as Murúa’s illustrator and his close acquaintance with his work became an important step in his own, later decision to become a “chronicler,” not like Murúa but, in juxtaposition if not opposition to him, a “new” chronicler, telling his own truth on the basis of his knowledge of Andean historical tradition and the indigenous experience of colonial oppression.

We now turn to the emergence of “Murúa 1590” in Americana bibliography and its editorial history in relation to that of Murúa 1613. To do so, we must make reference to three manuscripts:

“*Murúa 1590*”:

P(oyanne), the manuscript of which the newly published *Códice Murúa* is a facsimile, studied for the first time in 1879 by Marcos Jiménez de la Espada in the Spanish Jesuit house (Province of Castile) in Poyanne in southern France and currently owned by Mr. Sean Galvin, of County Meath, Ireland. It bears two titles. One was copied from an earlier and briefer version of the same work, *Historia del origen, y genealogía Real de los Reyes ingas del Pirú. De sus hechos, costumbres, trages, y manera de gouierno*. The other was added later and anticipated the title of Murúa 1613: *Ystoria general e libro del origen y descendencia de los yncas señores deste [obsidental] Reyno obscidental del Pirú donde se ponen las conquistas que hiçieron de diferentes prouinçias y naçiones y guerras çiuiles asta la entrada de los españoles, con su modo de gouernar, condiçion y trato, y la descripçion [sic] de las mas prinçipales çiudades y villas destas amplissimas prouinçias*.

L(oyola), the manuscript which is a copy of P, made in 1890 at the Jesuit house in Loyola, Guipúzcoa, Spain, where it is still housed.

Murúa 1613:

S(alamanca), the manuscript now housed at The J. Paul Getty Museum in Los Angeles, California, whose modern examination began in 1782 when Juan Bautista Muñoz came upon it in the Colegio Mayor de Cuenca in Salamanca,

Spain, and described its contents. This one carries on its title page the title, *Historia general del Pirú. Origen y descendencia de los Yncas. Donde se trata, assí de las guerras ciuiles suyas, como de la entrada de los españoles, descripción de las ciudades y lugares del, con otras cosas notables.*

Part One. Manuscripts and Editions of “Murúa 1590” (P) and Murúa 1613 (S)

1.1. Earliest Traces of S

Murúa’s manuscript work made its way into the earliest bibliographic repertories that included writings on the Americas. In 1672 the great Spanish bibliographer, Nicolás Antonio (1617-1684), was the first to cite Murúa’s work (S). It appeared in Antonio’s two-volume *Bibliotheca hispana, sive hispanorum ... notitia* (Rome, 1672):

F. MARTINUS DE MURUA, Cantaber, patria ex *Garnica* oppido, ordinis S. Mariæ de Mercede redemptionis captivorum, scripsit – *Historia general de los Ingas del Pirú*, circa annum MDCXVIII. cum iconibus vestium, armorum, cæterorumque indumentorum ejus gentis coloribus suis distinctis: quæ ex Bibliotheca domus Matritensis transiit in Bibliothecam D. Laurentii Ramirez de Prado regii Senatoris, authoribus mihi Fratre Petro à Sancto Cæcilio ejusdem ordinis in M.S. libello *De Familiæ suæ Scriptoribus*, & Illustriss. D. Antistite Hydruntino D. Gabriele Adarzo Santanderio literis ad me datis (Antonio 1672, vol. 2, p. 86).¹⁰

F. Martín de Murúa. Cantabrian, native of the city of Guernica, of the Order of Saint Mary of Mercy and Redemption of Captives, wrote *Historia general de los Incas del Pirú*, around the year 1618 with images of the clothing, arms, and other attire of that people in different colors: from the library of the house [of the Order] in Madrid, it came into the library of the royal councilor, don Lorenzo Ramírez de Prado, as is attested by my sources, fray Pedro de San Cecilio of the same order in his manuscript booklet, “On authors of his family [order],” and by the illustrious bishop of Otranto, don Gabriel Adarzo Santander in a letter sent to me.¹¹

¹⁰ The posthumous 1788 edition of Nicolás Antonio’s work, under the title *Bibliotheca hispana nova sive hispanorum scriptorum, qui ab anno MD ad MDCLXXXIV floruerunt, notitia*, also includes this entry (Antonio 1788, vol. 2, pp. 106-107).

¹¹ Our translation. A recent Spanish translation misreads “vestium” as “bestiarum” and thus mis-translates the phrase “with images of clothing” as “with images of animals” (las imágenes de los animales) (Antonio 1999, 131).

It is evident that Nicolás Antonio referenced the S manuscript here, both because of the title “Historia general” and the date “circa annum MDCXVIII.” Both comments refer to the manuscript that had been approved for publication in 1616.

Antonio’s remarks give us the track of the earliest movement of Murúa’s S manuscript in Spain. From the Mercedarian house it went to the library of don Lorenzo Ramírez de Prado, according to fray Pedro de San Cecilio and fray Gabriel Adarzo y Santander, the Mercedarians whom Antonio consulted. Both were involved in literary and historiographic matters pertinent to Mercedarian participation in the Spanish conquest of the Indies. Pedro de San Cecilio was the author of *Anales de los Descalzos de la Merced*, published posthumously in Madrid in 1669, in which he argued that a Mercedarian had accompanied Columbus on his first voyage.¹² Gabriel Adarzo y Santander (1599-1674) is the author of works cited in Antonio’s 1672 *Bibliotheca hispana sive hispanorum ... notitia* (Antonio 1672, vol. 1, pp. 384-385). Adarzo held the post of Provincial Secretary of the Order of Mercy in Madrid, and, according to Carmelo Sáenz de Santa María (1982, vol. 1, pp. xxiv-xxv), he was responsible for some sixty Mercedarian-theme interpolations made into the manuscript copy of Bernal Díaz del Castillo’s *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España*, which, prior to its 1632 printing under the supervision of the Mercedarian order’s appointed chronicler, Fray Alonso Remón, had been housed in the library of Ramírez de Prado.¹³

Don Lorenzo Ramírez de Prado (1583-1658) was a distinguished man of state and letters. The king’s chief chronicler at the time, Gil González Dávila, praised don Lorenzo as a “well known and great benefactor of the histories of Spain and the New World, a true master (devourer) of humane and learned letters.”¹⁴ A

¹² Vázquez Núñez 1968, 235; Penedo Rey 1973, xciv, clii. Referring to this Fr. Juan Infante, San Cecilio (1669, vol. 2, p. 141, cited by Vázquez Núñez 1968, 29) declares: “Dévele el mundo a este señalado varón gran parte del beneficio que todo él recibió con el descubrimiento de las Indias Occidentales, por haber ayudado a Christóval Colón, fomentando sus intentos, apoyando sus razones, y dándole su mesa y celda en que vivir muchos meses en el Convento de la Merced de Córdoba.” Vázquez Núñez (1968, 28-29) describes San Cecilio as “uno de los hombres más curiosos de su siglo.”

¹³ León Pinelo (1958, 75) remarks that he had examined the original Bernal Díaz manuscript in Ramírez de Prado’s library and that Fray Alonso Remón’s copy of it, at court at the time of León’s writing, had been corrected and was ready to print. This suggests that the Mercedarian interpolations already had been entered by 1629, which means that Remón himself, not Adarzo after Remón’s death as suggested by Sáenz de Santa María, was the likely author of the interpolations.

¹⁴ González Dávila (1959, vol. 1, p. 203) described don Lorenzo thus: “público y gran bienhechor de las historias de España, y de las del Nuevo Mundo, verdadero acaparador de las Letras humanas, y curiosas.” Entrambasaguas (1943a, 138) cited the original 1649 imprint, transcribing “acaparador” (master, devourer), which we have retained here, rather than the modern edition’s “amparo” (protector).

member of the Order of Santiago, don Lorenzo was a long-time councilor in the Real Consejo de Indias (1626-1654) as well as a member (from 1642) of the Real Consejo de Castilla (Schäfer 1935, vol. 1, p. 358). His vast library contained dozens of works on Americanist topics, including, most famously, the manuscript of Bernal Díaz's *Historia verdadera*. Several men of letters, including Antonio de León Pinelo, formally dedicated their own works to him.¹⁵ León Pinelo (1958, 163-164) acknowledged Ramírez's "universal learning" and also remarked on Ramírez's library holdings as a significant bibliographic resource for his own 1629 work.¹⁶ A manuscript like Murúa's 1613 work was no doubt highly prized by Ramírez de Prado, combining his Americanist interests in native cultures and Spanish interventions in the Indies.

Ramírez de Prado's relationship with the Mercedarians is easily documented through his relationship with Fray Alonso Remón, the chronicler of the Mercedarian Order who dedicated his 1632 edition of Bernal Díaz's *Historia verdadera* to don Lorenzo. Remón remarked that he returned to don Lorenzo in print the work that he had held in his library in manuscript, and he praised don Lorenzo's library collection as being so great in number and so excellent in its selection that it would be difficult to add a book that he did not already possess.¹⁷ Constantino Bayle (1946, 35, note 12) suggested that the Mercedarians could have given the Murúa 1613 manuscript to Ramírez de Prado in exchange for that of Bernal Díaz. Whether these were the circumstances or not, the Murúa manuscript went from the Mercedarian convent to don Lorenzo's library *after* León Pinelo put the finishing touches on his *Epítome* in the late 1620s.

Although León Pinelo did not have Ramírez de Prado's Murúa 1613 at his disposal in order to include it in his 1629 publication, Andrés González de Barcia included Antonio's 1672 or 1688 notice of it when he edited and expanded León Pinelo's *Epítome de la biblioteca oriental y occidental, nautical y geográfica* in 1737-38:

¹⁵ León Pinelo dedicated his *Tratado de confirmaciones reales* (Madrid, 1630) to don Lorenzo (Entrambasaguas 1943a, 102).

¹⁶ León Pinelo (1958, 163-164) remarked about Ramírez de Prado: "Con tan eruditas obras ha manifestado parte de sus universales estudios... De su librería, que es copiosísima, me valí para esta obra, lo que por ella consta."

¹⁷ Remón (in Díaz del Castillo, 1632, fol. 7r) declares: "A su librería de Vuestra Señoría tan grande en número y tan rara en elección apenas se puede añadir libro que no tenga, y a la liberalidad de su dueño nada se le puede dar que no haya dado, y así vuelvo a Vuestra Señoría impreso, lo que nos comunicó manuscrito, en honra de los piadosos oficios de mi sagrada religión, y noticias ciertas de los notables hechos y de no pensados acaecimientos que se vieron en las primeras conquistas de Nueva España." See Díaz del Castillo 1982, vol. 1, p. xxxii.

MARTIN DE MURUA, *Historia General de los Incas*, que escrivia cerca del Año 1618 con los Retratos, Insignias, i Vestidos de estos Reies, M.S. segun don Nicolás Antonio (León Pinelo 1737-38, vol. 2, col. 644).

It is this mention in Barcia's edition that has given rise to the erroneous notion that León Pinelo himself, in 1629, had listed Murúa's manuscript.¹⁸ While León Pinelo did not mention Murúa's Inca history in his "Historias del Perú" section (Title VIII of the "Biblioteca occidental") or anywhere else in his 1629 work, Barcia, a century later, was able to expand to a total of one hundred and twenty entries the original list of twenty-four titles of manuscript and printed works on Peru that León Pinelo had cited in 1629.

Nicolás Antonio's description of Murúa's work continued to be a primary source of information into the early nineteenth century, notably in Antonio de Alcedo y Herrera's 1807 *Bibliotheca Americana*:

Murúa, Martín de.—Nació en Garnica del Señorío de Vizcaya, entró religioso del Orden de la Merced, y escribió según don Nicolás Antonio: Historia general de los Quipos de los indios y otras antigüedades del Perú, con muchos retratos y dibujos de ellas, escrito el año de 1618.—Manuscrito. Estaba en la librería de don Lorenzo Ramírez de Prado, del Consejo de Castilla (Alcedo y Herrera 1964, vol. 2, p. 84).

As is evident, Alcedo, too, created his entry from Antonio's description of the Murúa 1613 manuscript, save for the unusual reference to the work as a "history of the quipus." Once again, the illustrations are the salient feature of the bibliographic description.

1.2. Juan Bautista Muñoz (1782) Discovers S But Does Not Copy It

The migration of Murúa 1613 from the personal library of Lorenzo Ramírez de Prado to the Colegio Mayor de Cuenca in Salamanca occurred a few years after the death of Ramírez de Prado in 1658. His widow, doña Lorenza de Cárdenas y Valda, whom Nicolás Antonio described as a "lectissima ac nobilissima fæmina," sold the library after a long delay, which was due to the Inquisition's inspection and inventorying of the library, removing prohibited books that Ramírez de Prado had possessed with ecclesiastical permission, and expurgating many others.¹⁹ The bulk of the library's holdings were purchased by the Colegio.

¹⁸ Horacio H. Urteaga (1922, p. v) alludes to León Pinelo's presumed mention of Murúa, and Porras Barrenechea (1946, p. x) erroneously states: "Pinelo afirmó también que ilustraban la obra retratos de los Incas y pinturas de insignias y vestidos."

The sale of Ramírez de Prado's library to the Colegio Mayor de Cuenca is confirmed by the investigations made at the Colegio Mayor in 1782 by the great Spanish cosmographer, historian, and founder of the Archivo General de Indias, Juan Bautista Muñoz (1745-1799).²⁰ Muñoz identified the provenance of the Colegio Mayor's library holdings which he examined, and which included the listing of the Murúa 1613 manuscript, as coming from Ramírez de Prado's library: "Biblioteca del Colegio de Cuenca = Su fondo la de D. Lor.º Ramirez de Prado."²¹

Muñoz had searched for Americanist materials in the libraries of Salamanca, including the Colegio Mayor de Cuenca, Colegio de San Bartolomé, Colegio Viejo, the municipal archive, and those of the university and the cathedral, from July 29 to August 11, 1782.²² The Colegio Mayor de Cuenca was the site of Muñoz's richest finds, including works of Hernando Colón and the *Quinquagenas* of Gonzalo Fernández de Oviedo (Ballesteros Beretta 1954, xxiv). Thus the Murúa manuscript formed part of a larger Americanist collection in the Colegio Mayor de Cuenca's library, just as it had done in that of Ramírez de Prado. Additionally,

¹⁹ Entrambasaguas 1943a, 88, 118-120. One of doña Lorenza's petitions to the Holy Office during this time included a domestic appeal: not only had she lost many opportunities to sell the library at home and even abroad, but the floors of rooms where the books were kept were collapsing under their weight: "[M]ás de tres años que ha que le padezco sin otra causa que este examen parece que es Raçon Librarme del auiedo yo proçedido con la rrealidad puntualidad y lisura que se a uisto, y tan a mi costa que no es façil de contar Los daños que se me an segido pues demás de auer perdido muchas ocassiones de VenderLa para dentro y fuera despaña y estar a pique de Vndirse Las piezas en que está por ser muy viejas y estarse viendo sin poderlas reparar asta que se desocupara ..." (cited by Entrambasaguas 1943a, 216).

²⁰ It was Marcos Jiménez de la Espada (1892, 456-457, note 1) who in 1892 first mentioned Muñoz's discovery and examination of Murúa's *Historia general* (identified, as noted, as S) at the Colegio Mayor de Cuenca in Salamanca.

²¹ Real Academia de la Historia, Muñoz Collection, v. 93, f. 170. Entrambasaguas (1943a, 121, note 2), who examined the Muñoz Collection's volume 93 in the early 1940s, transcribes this note. In his research in the Colegio Mayor de Cuenca, Muñoz may have been guided to the Murúa 1613 manuscript by consulting an inventory prepared by Andrés Navarro, a fellow of the Colegio, also in 1782, now Madrid B.N., MS 2952. According to Hobson (1976, 491, 495), who mentions this inventory, Murúa 1613 is listed on its fol. 32.

²² Ballesteros Beretta 1954, xxiv. The year was not 1785, as asserted by Espada and repeated by Ballesteros (1962, vol. 1, pp. xxviii, xxxi, xxxii) and Ossio (2004, 12). By early 1784, Muñoz was already in Andalusia, mostly in Seville, making preparations for the creation of the Archivo General de Indias; after his September, 1785, return to Madrid he remained there, continuing his investigations and supervising the preparation of shipments of documents to be sent to Seville (see Bas Martín 2000, 70-102).

Muñoz located the papers of Pedro de la Gasca, president of the Real Audiencia of Lima (1546-49), at Salamanca's Colegio de San Bartolomé.

Muñoz discovered, examined, and described S, but he did not make a copy of it. This is an important fact which has escaped scholars for more than a century, from Jiménez de la Espada through Ballesteros and Ossio. The misunderstanding apparently began with Espada (1879, p. xxxviii), who turned Muñoz's discovery and mention of the work into a full transcription of it ("copiada por D. Juan Bautista Muñoz para su colección"). Ballesteros (1962, vol. I, p. xxxi) repeated the unverified assertion ("Segunda copia.—Que bien pudiera ser la primera, que ordenó Muñoz y que se halla catalogada en su *Colección*"). Most recently, Ossio (2004, 12) assumed and emphatically reaffirmed the existence of a "Copia Muñoz" in a reference to versions of Murúa's works known up to the time of Ballesteros: "Un original desaparecido en el Colegio Menor²³ de Cuenca de Salamanca que fue visto y transcrito por el año de 1785 por el americanista español Juan Bautista Muñoz."

The careful examination of the Real Academia de la Historia's 1954-56 catalog of the Muñoz Collection reveals, however, that the pertinent Muñoz volume contained only limited reference to Murúa's work.²⁴ Although volume A-120-cum-93-cum-75 disappeared from the Academy decades ago, the contents of this 398-folio volume are meticulously described, entry by entry and folio by folio, in the Real Academia's Muñoz Collection catalog (Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 2, pp. 485-493).

In a brief, three-folio entry in his volume of nearly four hundred folios that was described in 1799 as consisting of an "index of manuscripts on the Indies," Muñoz made annotations pertaining to various books that he had examined in the Colegio Mayor de Cuenca in Salamanca.²⁵ We discover that instead of a copy or even a substantive extract of the Murúa 1613 manuscript, Muñoz prepared only

²³ Error for: Mayor.

²⁴ Muñoz had produced 95 folio-size volumes on the subject of the Indies, and the tome which interests us was numbered 93 through Espada's day and beyond the early 1940s investigations, cited above, of Entrambasaguas and, cited below, of Porras Barenchea. Yet only 76 of these Indies-oriented volumes were among the 108 tomes that in 1817 had been transferred from the king's library to the Real Academia de la Historia. Hence, when the Academy produced its 1954-56 catalog, it made the decision to renumber consecutively the volumes in its possession, and it gave volume 93 the modern number of 75 in order to create a consecutive enumeration of the volumes actually present in the Academy at the time (Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 1, pp. li-l). Volume 93-cum-75 had an even earlier Royal Academy designation, as "A-120" (Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 2, pp. ix, 486), and it has been cited as such by scholars, i. e., Beaujouan (1962, 35).

²⁵ The volume is described as an "index of manuscripts" ("Indias, Índice de Mss.") and the entry in question, as "annotations about certain books" ("Anotaciones sobre algunos libros referentes a Indias

a brief description of its contents and made a copy of the signature and rubric of the king's censor, Pedro de Valencia. The catalog describes these materials, and their full extent is confined to folio 217 of volume 93: "Se hace extracto de su contenido y se copia la firma y rúbrica de Pedro de Valencia, Censor de la *Historia General del Perú... de Fray Martín de Murúa*" (Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 2, p. 491 [vol. 75, no. 1.723]).²⁶ Like Entrambasaguas, and, also in the early 1940s, Raúl Porrás Barrenechea examined the Muñoz Collection's volume 93 before its disappearance from the Real Academia de la Historia.²⁷ It is thus to Porrás Barrenechea (1962, 381; idem, 1986, pp. 480-481) that we owe the transcription of the full contents of Muñoz's annotations, which had been written in Muñoz's own hand, according to the catalog (Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 2, p. 491). In the end, Muñoz's remarks about Murúa's S manuscript are limited to a single folio of the three described as consisting of "Anotaciones sobre algunos libros referentes a Indias de la Biblioteca del Colegio mayor de Cuenca, de Salamanca. Fo[lio]s 214-217v." Porrás Barrenechea copies from "p. 217v." of the Muñoz volume the full entry, which must have appeared under a transcription of the title page of S:

Un tomo en folio de 367 páginas, aunque hay algunas cortadas por los que censuraron la obra, testados algunos trozos particularmente cuando se declara contra el vicio y crueldad de los españoles: Divídese en tres libros: 1° Desde el origen de los Incas hasta el establecimiento pacífico del dominio español; 2° Del Gobierno que los Incas tuvieron y ritos que guardaron, 3° Descripción General del Perú y de sus ciudades y villas. Van groseramente pintados los Incas con sus Coyas y mujeres, su modo de caminar en andas, las armas antiguas del Perú.

de la Biblioteca del Colegio mayor de Cuenca, de Salamanca. Fo[lio]s 214-217v.") (Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 1, pp. li-lij, vol. 2, pp. ix, 491). This is negative evidence regarding the possibility of a Muñoz copy of the Murúa manuscript.

²⁶ The contents of the other 395 folios of volume 93 (there was an error in the folios' numbering, as the editor notes, jumping from "358" to "559" [Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 2, p. 492]) included other materials that Muñoz had located at the Colegio Mayor de Cuenca: a document bundle of materials presented to the Consejo de Indias in 1602-1604 and a copy of the already-mentioned index of the manuscripts held at the Colegio Mayor de Cuenca at the time (Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 2, pp. 490-491 [vol. 75, nos. 1.720-1.722]; Entrambasaguas 1943a, 121, note 2).

²⁷ The 1960s publication dates of Porrás Barrenechea's work on Murúa are misleading; he carried out this work in the 1940s but it was not published until two decades later. His *Los cronistas del Perú* won a national prize in 1945, but it did not appear in print until 1962 (Porrás Barrenechea 1962, 52-A, note 1), and his *Fuentes históricas peruanas*, published in 1963, reproduces the mimeographed version of the work that he had prepared in 1945 (Porrás Barrenechea 1963, 8).

Proceden [un informe] de don Quiñones, Gobernador y Capitán General de Tucumán, aprobando la obra, fecha en Córdoba del Tucumán a 28 de Setiembre de 1614 (original). Aprobaciones también originales del Comisario del Santo Oficio Licenciado Franciscano de Trejo, fecha en Buenos Aires a 17 de Setiembre de 1614 y de otro Comisario de Inquisición en 25 de Agosto de 1611, y otras varias fechas en 1611, 12, 13, 14 y 15. La censura de Pedro de Valencia, dado el orden del Consejo en Madrid, a 28 de Abril de 1616 en que aprueban la obra (*Colección Muñoz*, Tomo 93, pág. 217 v.).

The brevity of this report and the three-folio entry that includes it is confirmed by Justo Pastor Fustér's authoritative 1830 survey of Muñoz's work, which was based on the inventory of Muñoz's collection made immediately after his death in 1799 (Pastor Fustér 1827-30, vol. 2, pp. 202-238).²⁸ Pastor Fustér describes the folio 214-217 entry of the volume as "Nota de libros de la Biblioteca del Colegio de Cuenca" (Pastor Fustér 1827-30, vol. 2, p. 227).

To have discovered that Muñoz never made a copy of the Murúa 1613 manuscript has major implications for past and current theories about the number of extant or lost copies of his work and their relationship to the works at hand (see below, section 1.14.1). Although Muñoz did not make a copy of S, he was the first witness ever to record the existence of elements of the P manuscript, albeit unknowingly. His reference to images that depicted the Incas' manner of going about in procession ("su modo de caminar en andas") describes two of the drawings that had been removed from P and inserted into S (see below, section 2.11.1, with Table 7).

1.3. Disappearance of S

The S manuscript fell out of sight with the suppression of Spain's *colegios mayores*. That is, in the 1770s Charles III had caused the six *colegios mayores* gradually to become extinct by allowing vacancies to go unfilled, and Charles IV (r. 1788-1808) issued a decree in September of 1798 to take over their properties (Beaujouan 1962, 42-43). Don Antonio Tavira y Almazán, the "bibliophile bishop" of Salamanca who, as a University of Salamanca professor had demonstrated his deep interest in bibliographic and educational history, inventoried the libraries of the *colegios mayores* between 1799 and 1802. All of Tavira's work can be consulted at the Biblioteca Nacional in Madrid (Beaujouan 1962, 43-45; Carabias Torres 1983,

²⁸ Pastor Fustér's detailed inventory of the manuscript books that Muñoz bequeathed to the king is credited with following quite closely ("probablemente trasunto literal") the *Índice de la Colección* that was compiled in 1799 by Real Academicians don Joaquín Traggia and don Manuel Abella with the assistance of court officials (Real Academia de la Historia 1954-56, vol. 1, pp. xlix-l).

145). Charles IV was an avid bibliophile, and from his ascent to the throne in 1788 until 1811, the palace library expanded to some 20,000 volumes. Around 1800 he “appears to have decided to assemble a central archive of documents relating to Spanish history,” and in the next eight years he amassed a large number of manuscripts, including those of Salamanca’s *colegios mayores* of San Bartolomé and Cuenca (Hobson 1976, 487). Beaujouan (1962, 45) estimates that the manuscripts were transferred from Salamanca to the private library of the king, the Biblioteca del Palacio, in the final months of 1802 or the beginning of 1803. In one of the manuscript copies of the inventory of the Colegio Mayor de Cuenca library is found the notation: “Esta librería como la de todos los colegios mayores se traxo a Madrid al real Palacio para la biblioteca particular de S. Majestad” (cited by Beaujouan 1962, 35, note 5).

These holdings were subsequently “requisitioned,” along with many other Spanish treasures, by Joseph Bonaparte, who acted as king of Spain from 1808 to 1813. When the French were defeated in the battle at Vitoria in 1813, with Lord Wellington commanding the Anglo-Portuguese and Spanish army, the war booty, delivered to Wellington the following day, consisted of some two hundred rolled-up paintings, state papers and private correspondence, drawings and prints, and some thirty-two print and manuscript volumes, one of which was the Murúa S manuscript (Hobson 1976, 485). Thus S became part of the library of Sir Arthur Wellesley (1769-1852), the first Duke of Wellington (titled as the duke of Ciudad Rodrigo in Spain), who in 1815 led the army that defeated the French at the Battle of Waterloo. Murúa’s manuscript remained there, unknown to the scholarly world, for nearly a century and a half, until 1951 when Miguel Enguidanos Requena, working on behalf of Manuel Ballesteros Gaibrois, located it in the duke’s library and Ballesteros published it in 1962-64 (see below, section 1.10).

1.4. Marcos Jiménez de la Espada (1879): Discovery of P

Nearly a century after Muñoz examined S in Salamanca, Espada consulted, and took notes from, Muñoz’s description of S. By way of introduction to his 1879 edition of *Tres relaciones de antigüedades peruanas*, Espada wrote a letter/prologue to the Count of Toreno that includes this description of Murúa’s work:

la *Historia general del Perú, origen y descendencia de los Incas, pueblos, ciudades, etc.*, año de 1616, por el P.Fr. Martín de Murúa, arcediano, comendador y cura de Huata, copiada por D. Juan Bautista Muñoz para su colección, y que Pinelo cita con fecha incierta y añadiendo que la ilustraban los retratos de los Incas, y pinturas de insignias y vestidos de estos reyes.²⁹

²⁹ Our emphasis. “Carta al Excmo. Sr. D. Francisco de Borja Queipo de Llano, Conde de Toreno” in

By Espada's choice of terms to describe the manuscript and its author, it is evident that he is reporting information about S and that all the bibliographic data comes from Muñoz, not Pinelo. The source of the phrases, "Historia general del Perú, origen y descendencia de los Incas" and "comendador y cura de Huata," is the title page of S, no doubt as conveyed by Muñoz. The date of 1616 appeared in the Muñoz entry itself, as we saw that entry quoted in full by Porras Barrenechea (see above, section 1.2). However, Espada's reference to Pinelo can only be to Andrés González de Barcia's eighteenth-century edition of the 1629 *Epítome*, because León Pinelo himself apparently did not know of, because he did not reference, Murúa's work. The source for the phrase, "los retratos de los Incas, y pinturas de insignias y vestidos," is unequivocally Barcia's 1737-38 edition of Pinelo's *Epítome* (see above, section 1.1).

In this light, the anomalous reference to Murúa as "arcediano" is likely to be Espada's interpretation of the title of "elector de capítulo general," for so Murúa was identified, with respect to the provinces of Peru and sometimes Castile, in the approbations that precede the 1613 text (Ballesteros 1962, vol. 1, pp. 5-14). Bayle pointed out that the title of "arcediano" could not have corresponded to Murúa, and Ballesteros expressed the same misgiving.³⁰

Regarding Espada's assertion that Muñoz made a copy of Murúa's work, there is, as we have seen, absolutely no evidence for it. In any case, Espada's 1879 description of S gave rise to the erroneous notion that Muñoz had made a complete copy of the Murúa 1613 manuscript, and as we shall see, it is a statement that Espada repeated in 1892, when he described P. It is clear that Espada's information is hearsay and that he did not consult Muñoz's manuscript volume closely. If he had done so, he would have seen that Muñoz had not made a copy of the work.

In the same year (1879) as he published the *Tres relaciones*, Jiménez de la Espada came upon P ("Murúa 1590") at the Jesuit College in Poyanne in southern France.

Espada did not publish the results of his 1879 examination of the Poyanne manuscript until 1892. There he quoted the full title of P and explicitly pointed out the divergence of the titles of the two manuscripts. However, he was still

Jiménez de la Espada, ed. (1879, xxxviii). Espada briefly mentions Murúa's manuscript as he informs the count about a handful of works of Spanish authorship, written about Peruvian antiquities in the middle of the seventeenth century. Urteaga (1922, p. v) later cites Espada's description (which is of S) in his edition of L (copy of P).

³⁰ Bayle (1946, 3) writes: "Lo de comendador y cura corre sin dificultad; lo de arcediano, tropieza en que es dignidad catedralicia que no hubo en Huata, ni de suyo cabía en fraile." Ballesteros (1962, vol. 2, p. xxxv, note 32) added about such an office: "Lo que no parece muy probable, siendo fraile."

under the misapprehension that Muñoz had made a copy of the S manuscript, and that S was basically identical to P:

Historia del origen y genealogía real de los reyes ingas del Pirú. De sus hechos, costumbres, trajes y manera de gobierno. Compuesta por el padre fray Martín de Morúa, de la Orden de Nra. Sra. de la Merced, de la redención de Captivos, conventual del convento de la gran ciudad del Cuzco, cabeza del reino y provincias del Pirú. Acabóse por el mes de mayo del año de 1590.—Un tomo folio de 147 ff. y tres sin foliar de tablas al fin.—Original inédito. Contiene datos muy poco conocidos y de gran interés. Lleva láminas de dibujo incorrecto e iluminadas con poco arte; pero de ella pueden sacar gran partido los arqueólogos americanistas.³¹ El MS. existía el año de 1739 en el archivo del Colegio de la Compañía de Jesús de Alcalá de Henares. Yo le vi y pasé con espacio en el de Poyanc [*sic*] el año de 1879.—El tomo 23 [*sic*]³² de la colección de D. Juan Bautista Muñoz contenía una copia de esta obra, aunque con el título variado y con el año 1616, procedente del Colegio mayor de Cuenca en Salamanca. El P. Morúa o Murúa era del mismo pueblo que San Ignacio de Loyola; fue comendador de su Orden, cura de Huata y doctrinero de Capachica.³³

Espada here merges new information about P, that is, its title, its date, its length, and a comment on its drawings, with earlier information about S. He repeats the date of 1616, identifies Murúa's missionary posts, and adds Muñoz's note about the location of the work at the Colegio Mayor de Cuenca, all of which pertain to S. His erroneous statement that the Muñoz Collection "contained a copy of this work" shows that he considered the manuscript that he examined (P) to

³¹ Espada's remark about the "poor quality" of the drawings of P, notwithstanding their usefulness to archaeologists, is repeated verbatim by Vargas Ugarte (1952, 274) who also paraphrased Bayle (1946, 36) when describing the 1890 Loyola manuscript (L), calling it a "bad copy, lacking the drawings ("difiere bastante de la que examinó Jiménez de la Espada y es una mala copia, carece de las láminas, de dibujo incorrecto e iluminados con poco arte, pero de ellas pueden sacar gran partido los arqueólogos").

³² Misprint for 93. Volume 23 of the Muñoz Collection in the Academia consists of 248 folios and gives accounts of various voyages of discovery: "Tomo 23. Volumen encuadernado en cartoné, de 248 folios, conteniendo diversas relaciones de viajes y descubrimientos." Another volume numbered 23, as catalogued at the time of Muñoz's death in 1799, consisted of the first part of fray Pedro de Aguado's *Historia de Santa Marta y Nuevo Reino de Granada* and was passed to the king's library (Real Academia de la Historia 1954-54, vol. 1, pp. lviii, 23).

³³ Jiménez de la Espada 1892, 456-457. Vargas Ugarte (1935, 354-355), Pease (1995, 246), López-Ocón and Pérez-Montes Salmerón (2000, 261, note 28), and Ossio (2004, 14) have also reproduced this text.

be the original version (“1590”) of the work, and the manuscript consulted by Muñoz at Salamanca (S), which carried the royal authorization to print, dated 1616, to be a later copy of it.

One more statement made by Espada for which we have not found a source, and which must be looked upon with suspicion, is his assertion that P was located in the Colegio Máximo de la Compañía de Jesús in Alcalá de Henares in 1739. Since, as we will see below, the S manuscript was at the Colegio Mayor de Cuenca throughout the eighteenth century, Espada’s statement, whether accurate or not, can only be meant to pertain to P. Though undocumented, we find it probable, on the basis of the clearer picture that we have today of P, that P came to Spain in Murúa’s lifetime, together with S (see below, section 3.19). However, its whereabouts after Murúa’s death, before P came to the Jesuit refuge in Poyanne in 1869, nearly 250 years later, are as yet undocumented. Neither “padre M. Arcos de la Santísima Trinidad” (which may be his personal name by ordination or refer to a religious order of the same name, the Order of the Holy Trinity), nor “padre Colonia,” both of whom are cited as parties to the donation of the manuscript, have been identified. The archival signatures, “Vs A.2.; Caj. 2”, on the front of the binding are likewise unidentified to date.

We can, however, bring into focus P’s nineteenth-century entry into the Jesuit College in southern France and its return to Spain as part of the tumultuous political history of the late nineteenth century that affected the Jesuit order. Jiménez de la Espada’s pursuit of Spanish manuscripts held in Jesuit repositories abroad came as a result of the Revolution of 1868 and the dispersal of Spanish Jesuit communities, primarily to France (Revuelta González 1998, 12). The official decree of the suppression of the Society of Jesus on October 12, 1868, promulgated by Antonio Romero Ortiz, Minister of Justice of the revolutionary government, provoked the quick action of padre Felipe Gómez (1811-1870) who, as Provincial of Castile, purchased a chateau in southern France as a place of study, work, and refuge for the most needy members of the order (Revuelta González 1984, vol. 1, pp. 101-102, 179, 267).

The Jesuits exiled from the Province of Castile quickly consolidated all the phases of their training, from the novitiate through theological studies, in the great house at Poyanne. For eleven years, from 1869 to 1880, it was the most important house of study of the Castilian Province (Revuelta González 1984, vol. 1, pp. 242, 527). Its library was progressively enriched with the collections that had belonged to the Jesuit houses at Loyola and León (Revuelta González 1984, vol. 1, p. 531), and the P manuscript was among its holdings; Espada examined it at Poyanne in what would be that house of study’s penultimate year, 1879.

The track of the P manuscript from Poyanne to Loyola is glimpsed in the remarks of its first editor, Manuel González de la Rosa (1911, p. v), who noted that the manuscript moved from France to Guipúzcoa after the suppression of

the Jesuit college at Poyanne, which occurred with the suppression of all Jesuit colleges in France in 1880.³⁴ Repatriation to Spain from Poyanne had already begun in 1878, with the reestablishment of the novitiate of the College at Loyola. Thus when the decrees of expulsion from France were applied at mid-year in 1880, the very last inhabitants of the Jesuit house at Poyanne left by order of the French authorities on June 30 (Revuelta González 1984, vol. 1, pp. 529, 1183). The gradual abandonment of the center of study at Poyanne evidently made possible the careful transfer of its library holdings, which were once again installed in Loyola. Revuelta González (1998, 121), whose studies on the Jesuits we have followed here, characterized the libraries of the Jesuit colleges as containing not only the materials necessary for the preparation of classes and collections of religious and scholarly journals but also incunables and other ancient and rare materials.

1.5. Loyola, 1890: P is Copied and Disappears

A copy of the P manuscript, which we identify as L, was made at Loyola in 1890. We owe this information to the first direct description of L, which was made by Rubén Vargas Ugarte at the “Archivo de la Santa Casa de Loyola (Guipúzcoa)” in his early 1930s survey of the libraries of Europe, where he examined and described some four hundred manuscripts related to the history of Peru, five of them at the Loyola archive (Vargas Ugarte 1935, v-vii, 354-356). His description includes the title of L, its length, and the date on which it was copied from the original. (The date of the copy was probably inscribed in the copy itself):

MSS. A[rchivo] L[oyola] (12-1-4) *Historia del Origen y Genealogía Real de los Reyes Incas del Perú, de sus hechos, costumbres, trajes y manera de gobierno*. Compuesta por el P. Fr. Martín de Morúa, natural de Guipúzcoa, del Orden de Nra. Sra. de la Merced, de Redención de Cautivos, conventual del Convento de la gran ciudad del Cuzco, cabeza del Reyno y Provs. del Perú, acabado por el mes de Mayo del a. de 1590. Fol. 172 pp (167 a 172 Indice). Copia del original, sacada en Loyola, Marzo de 1890.³⁵

³⁴ González de la Rosa (1911, p. v) writes: “[L]a primera idea que hemos tenido de Morúa han sido las citas de Jiménez de la Espada, que vió el manuscrito en el colegio que tenían los jesuitas en Poyane [sic].” Después de la supresión de dicho colegio en Francia, pasó el manuscrito a la casa central de la orden, en Loyola, de donde se sacó la copia que hoy se publica.”

³⁵ Vargas Ugarte 1935, 354-355. Pease (1995, 254-55, 186, 61) transcribes Vargas Ugarte’s description but misattributes it to Vargas Ugarte’s [1952] 1959 *Manual de estudios peruanistas* instead of his 1935 *Manuscritos peruanos en las bibliotecas del extranjero*, t. 1.

Immediately following this account of P via L, Vargas Ugarte (1935, 354-355) goes on to transcribe Jiménez de la Espada's 1892 description of the supposed copy of S in the Muñoz Collection, and, following Espada, he assumes that P and S were two copies of the same work: "El tom. 23 [*sic*] de la Col. de Muñoz contenía una copia de esta obra aunque con el título variado y con el año 1616." Vargas Ugarte mentions that González de la Rosa had obtained a copy [of L], and that he had published a portion of the work.³⁶ In his own survey of the Real Academia de la Historia's holdings, Vargas Ugarte does not cite "volume 23" but by his comment on volume 93 he indirectly confirms that it did not contain any copy of a Murúa manuscript: "El contenido de los demás volúmenes de la C[olección] M[unoz] no ofrecen especial interés para el Perú, pues o se reducen a Indices de Mss. (tomos 92 y 93) o a obras ya publicadas, como el libro Tercero de las Guerras Civiles del Perú o Guerra de Quito, de Cieza" (Vargas Ugarte 1935, 313).

Vargas Ugarte's is the first description of the L copy based on personal examination. Commenting on Murúa's identification of his origin and missionary duties found in the prologue to part 4, he notes its location as f126v of the lost original but as page 135 of the Loyola copy.³⁷ He adds that he has not been able to see the original which, without doubt, he says, had existed at the Loyola archive as a donation by padre María Arcos.³⁸ The loss of P occurred between 1890 and the early 1920s.³⁹ We know that in 1925 its proud, private owner was Castor Pereda Ruiz de la Peña, who emblazoned the last page of part 3 (f125v) of the P manuscript with his name.⁴⁰

Summing up, there had been one direct examination of S (Juan Bautista Muñoz in 1782), one direct examination of P (Jiménez de la Espada in 1879),

³⁶ "El Dr. González de la Rosa obtuvo también copia del ms. y se propuso publicarlo en Lima, por entregas, pero sólo consiguió dar a luz las primeras" (Vargas Ugarte 1935, 355). González de la Rosa's edition published, however, at least two-thirds of the L manuscript (see below, section 1.7).

³⁷ The illegible lefthand marginal note on the facsimile's title page is copied at the bottom of the title page of the 1890 L manuscript, and it refers to Guipúzcoa and fol. 126 (Ossio, 2004, 11 [fig. 1]).

³⁸ Also making note of the missing chapters, and of the 5 copied drawings (see above, note 2), Vargas Ugarte (1935, 355) writes: "No hemos logrado ver el origl. que, sin duda, existía en el Archivo y le fue obsequiado, según se advierte, por el P. María Arcos de la Santísima Trinidad. En la copia se dice que los capítulos IV, V y VI del Libro Primero, se hallan en bl[anco] en el origl. Asimismo el Cap. VIII del Libro Segundo. Al final de los Caps. XV y XVI del Libro Segundo hay una lámina y otras dos, al fin de los Caps. V y XII del Libro Tercero. De este libro se hallan en bl[anco] los caps. IX, X, XVI y XXXV."

³⁹ Bayle (1946, 36) suggests that its disappearance was a consequence of the political turmoil of that era: "Y lo peor de todo, el original, sin que nadie sepa cómo, falta del Archivo de Loyola: consecuencia de los trasiegos a que obligaron los rojos y prerrojos."

⁴⁰ "Propiedad de Castor Pereda Ruiz de la Peña del Prado de Henar, Febrero 20 de 1925" (f125v).

and one direct examination of L (Vargas Ugarte in the early 1930s). While in 1935 Vargas Ugarte provided the fullest independent description of P on the basis of his examination of L, the prevailing notion, first generated by Espada, was that P was the original manuscript, that S (“1616”) was its late copy, and that Muñoz had made a copy of S in the eighteenth century. No one has ever seen this “Muñoz copy” of S because it never existed.

1.6. After Espada: Confusion of S and P

As a result of their surfacing and disappearance, the confusion between the P and S manuscripts accompanied the early publication history of Murúa’s work. In the prologue to the first, partial edition of P in 1911, its editor, Manuel González de la Rosa, following Espada (1879, 1892) and thus repeating his error, stated that a more complete copy of the manuscript that he was publishing was located in the Muñoz Collection in the Real Academia. He prudently qualified his remark, however, by noting that he had not had the opportunity to compare them.⁴¹ He thus believed that there was one work existing in one original manuscript at Loyola and that there existed a copy of it, obtained or prepared by Muñoz, in Madrid. In other words, for him, our P and S were one and the same manuscript.

In 1922 Horacio H. Urteaga made the same assumption, that is, that there was one Murúa work existing in one original manuscript, that Espada had revealed its existence, that González de la Rosa had succeeded in obtaining a copy of it and publishing part of it, and that a copy of it was preserved in the Muñoz Collection in the Real Academia de la Historia.⁴²

In 1935 Vargas Ugarte (355; idem, 1939, 229), who examined L, also thought that the manuscript entitled *Historia del origen y genealogía real* (P), edited by González de la Rosa (actually, this was L, the copy of P), was the work that

⁴¹ “Existe otra copia, de fecha posterior, que se conserva en la colección Muñoz de la Academia de la Historia, vols. 13 o 23 [sic], que puede ser más completa, pero que no es original. Siento no haber tenido ocasión de compararlas, después de obtenida la copia [of L], en los últimos meses de mi residencia en París” (González de la Rosa 1911, p. v). Vargas Ugarte (1952, 274) repeats Espada’s error as transmitted by González de la Rosa: “González de la Rosa dice en el Prólogo de su edición que en la Academia de la Historia de Madrid y en la Colección Muñoz existía otra copia.”

⁴² Referring to the “original” Murúa manuscript, Urteaga affirms (1922, pp. v-vi): “Fue revelada su existencia, por el infatigable americanista don Marcos Jiménez de la Espada... apuntaba que ‘el año de 1616 se escribió o concluyó de escribir *La historia general del Perú, Origen y descendencia de los Incas, pueblos, ciudades, etc.*’, por el P. Fr. Martín de Morúa, arcediano, comendador y cura de Huata’. De estos brevísimos datos... Dr. Manuel González de la Rosa... supo..., que la obra original e inédita se guardaba en la biblioteca de los Jesuitas de la Casa Mayor de la Compañía en Loyola, existiendo

Muñoz had supposedly copied, to the effect that there was one work existing in one original manuscript (P/S), from which a copy was made in the eighteenth century by Muñoz. Similarly, in 1946, Porrás Barrenechea (p. xvii), citing Vargas Ugarte (1939, 229), who was following Espada's 1892 statement, asserted that "the original manuscript of the Jesuits [P] first belonged to the Archive of the College of the Company in Alcalá de Henares, where Muñoz copied it, and later it was given by padre Arcos to the Jesuits of the College at Poyanne, where Jiménez de la Espada saw it."⁴³ Once again, and in addition to new erroneous assertions, such as Muñoz copying S at Alcalá, by inference from Espada, in 1739 (which was some years before Muñoz's birth), there was one Murúa manuscript (P/S), with a Muñoz copy.

None of these early editors of P-through-L had seen either P or S, so it is not surprising that they relied on Espada's authority and did not query whether the variation in the titles reported for the work could represent anything other than a slightly different copy of the same work, but a copy nonetheless. The lack of significance that these early editors attributed to the manuscript's variant titles is underscored by the way they entitled their own editions:

González de la Rosa 1911: *Origen e historia de los Incas, obra escrita en el Cuzco (1575-90) por Fray Martín de Morúa.*

Urteaga 1922-25: *Historia de los Incas, Reyes del Perú por el R.P. Fr. Martín de Morúa.*

Loaysa 1946: *Los orígenes de los Inkas, Crónica sobre el Antiguo Perú escrita en el año de 1590 por el Padre mercedario Fray Martín de Morúa.*

Bayle (in Murúa 1946a) was the first to carry forward the actual title of the work he was editing: *Historia del origen y genealogía real de los reyes Inças [sic] del Perú, de sus hechos, costumbres, trages y maneras de gobierno.* Yet in 1946 Bayle (35-36), too, assumed that P, the "original" of L, had been fully copied by Muñoz in Salamanca, and that given the peripatetic life that documents sometimes have, it had ended up in the archive of the Jesuit house at Loyola. Bayle was correct as to the name of the city (Salamanca) where Muñoz had encountered a Murúa manuscript

una copia en la famosa colección de Muñoz, perteneciente hoy a la Academia de la Historia de Madrid" (Urteaga 1922, pp. v-vi).

⁴³ "[Vargas Ugarte] dice que el manuscrito original de los jesuitas perteneció primero al Archivo del Colegio de la Compañía de Alcalá de Henares, donde lo copió Muñoz y que luego fue obsequiado por el Padre María Arcos de la Santísima Trinidad a los Jesuitas del Colegio de Poyanne, donde lo vio Jiménez de la Espada. El Padre Vargas dice Murúa y no Morúa" (Porrás Barrenechea 1946, xvii).

(Porras, citing Alcalá de Henares, was not), but Bayle was still in the dark insofar as he considered P and S to be one and the same manuscript. Once more, there was one Murúa manuscript, with a Muñoz copy.

To date, there is no conclusive identification of the donation statement found on the title page of the P manuscript: "It was given to the archive by padre M. Arcos de la Santísima Trinidad at the request of padre Colonia."⁴⁴ The statement about father Arcos on the title page of L, taken to be a copy of P/S, has been interpreted in a variety of ways. In 1911 González de la Rosa (p. x) cited the donation statement and suggested that it might register the manuscript's donation to the first conventual archive that received it, perhaps in Cuzco, perhaps in Spain. In 1935, Vargas Ugarte (355), who saw the L manuscript personally at Loyola, stated that the P manuscript had been donated by padre Arcos to the Loyola archive. In 1946, Bayle (36, note 13) also cited the donation statement on the title page of the P manuscript, as he knew it from the Loyola copy. Like Vargas Ugarte, he interpreted the statement as the expression of its conveyance to the Jesuit house in Loyola, Guipúzcoa.

Additionally, Raúl Porras Barrenechea, whose second-hand information (from Espada 1892) led him to assert that Muñoz had copied the Murúa manuscript and that he had done so in Alcalá de Henares, identified this statement as pertaining to the manuscript's donation to the Jesuit house in Poyanne, France. It could also refer to the Jesuit College in Alcalá de Henares, if Espada was right about P being housed there in 1739, prior to the 1767 expulsion of the Jesuits from Spain and its dominions. However, as we have seen, Espada's 1892 report is faulty in more than one respect, and his information about an Alcalá provenance of P is corroborated by no source that is independent of that same report. At the time of this writing, the earliest documented location of "Murúa 1590" is Poyanne, and the parties and time of occurrence referred to in the donation statement have not yet been identified.

1.7. González de la Rosa (1911): editio princeps of P

As mentioned above, we owe the first, though incomplete, edition of Murúa's P manuscript to Manuel González de la Rosa (1841-1911). This Peruvian bibliophile

⁴⁴ "Dióle al Archivo el P. M. Arcos de la Sma. Trinidad a petición del P. Colonia" (P title page). Bayle (1946, 36, note 13) transcribed "Cotonia," and Ballesteros (Murúa 1962, vol. 1, p. xxx) "Cotonia." Ossio (2004, 12) cites Ballesteros' transcription and, in his own right, transcribes it differently on two occasions, omitting both times any reference to the person who requested the donation (neither the correct Colonia, nor "Cotonia" or "Cotonia"): "Dióle al Archivo el Dr. M. Arcos de la Sma. Trinidad. Litera L" and "Dióle al Archivo el P. M. Arcos de la Sma. Trinidad. Litera B" (Ossio 2004, 23; idem, in Murúa 2004, vol. 2, 73).

and scholar spent several years in Europe, gathering manuscript sources on ancient Peru, and his aim was to publish a series of unedited works on Inca history, in a collection called "Historiadores del Perú." Apart from the Jesuit Bernabé Cobo's history of the foundation of Lima, González de la Rosa succeeded only in publishing a portion of P.⁴⁵

Following up on Espada's references to Murúa's work, and knowing that he had examined the manuscript at the Jesuit house in Poyanne, González de la Rosa (1911, pp. x-xi) made an inquiry to "padre Uriarte, to whom I had written without knowing him, at the suggestion of a learned Spanish friend." This was the Jesuit historian and bibliographer, José Eugenio de Uriarte (1842-1909), who had been professor of patristics, Hebrew, and Holy Scriptures at the Jesuit college at Poyanne from 1875 to 1879 (O'Neill and Domínguez 2001, vol. 4, p. 3861). González de la Rosa further mentions that Uriarte was near death at the time that he wrote to him, and so the ailing Jesuit forwarded his request to a French colleague, the learned Ernest M. Rivière, S.J., in Toulouse.⁴⁶ Padre Rivière requested a copy of the manuscript from the archivist at the Loyola house in Guipúzcoa on González de la Rosa's behalf. It was copied and sent by post to Paris, where González de la Rosa was residing at that time.

González de la Rosa's mention of Uriarte's ill health helps us date the time of his request and its fulfillment. It is important because Bayle (1946, 36) thought

⁴⁵ González de la Rosa's projected collection was to have included not only his 1882 edition of Bernabé Cobo's 1639 *Historia de la fundación de Lima*, but also editions of the works of Pedro de Cieza de León, Juan de Betanzos, Cristóbal de Molina, Juan Polo de Ondegardo, Juan de Santacruz Pachacuti, Titu Cusi Yupanqui, Giovanni Anello Oliva, and Fernando de Montesinos, as well as the Huarochiri manuscript, the *parecer de Yucay*, and fray Vicente de Valverde's "Relación a Carlos V" (González de la Rosa, ed. 1882, x-xv). His plan to publish Cieza's *Segunda parte* in London was aborted when he returned to Peru, and economic difficulties forced him to sell his important Columbus manuscript collection to the French collector and bibliophile, Henry Vignaud (1830-1922) (Porras Barrenechea 1963, 211).

Murúa's name did not appear in González de la Rosa's 1882 announcement of his publication plans because it would be another decade before Jiménez de la Espada announced in print (in 1892) his 1879 examination of the Murúa manuscript at Poyanne. See Riviale 1996 for a study of González de la Rosa's career and works.

⁴⁶ Uriarte and Rivière were important Jesuit historians and bibliographers. Uriarte had aspired to cover all of Jesuit bibliography when the *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* by De Backer and Sommervogel appeared (1890-1932), and he thus decided to limit his efforts to the Jesuit writers of Spain; his work received the highest praise from Sommervogel himself (O'Neill and Domínguez 2001, vol. 4, p. 3861). In his own right, Rivière wrote a volume of corrections to the DeBacker-Sommervogel *Bibliothèque*, entitled *Corrections et additions à la Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Supplément au "DeBacker-Sommervogel"* (Toulouse, 1911-1930).

that González de la Rosa obtained his copy “a mediados del siglo XIX,” which is far from the fact; if it had been that early, it would have been a copy made directly from Murúa’s 1590 manuscript (P). The date was instead 1909, for that was the year of Uriarte’s death. Upon González de la Rosa’s receipt of the copy of the Loyola manuscript (this was L, but he thought it was P), and “even before reading it,” he had two further copies made and dispatched, respectively, to Sir Clements Markham for use in his book on the Incas as well as to “another friend in Lima” (González de la Rosa 1911, pp. x-xi). In his *The Incas of Peru*, Markham (1910, 10) confirms the date of receipt by stating that González de la Rosa obtained his copy from the Loyola archive in 1909.⁴⁷

González de la Rosa then prepared his edition. Announced as inaugurating a series of works on Peru (“Materiales para la historia del Perú primitivo, que comienza a publicar y anotar Manuel González de la Rosa, miembro de número del Instituto Histórico del Perú, de la Sociedad de Americanistas de París, hoy su corresponsal, etc.”), the volume was described on its title page as being of a very short press run (“muy corta tirada”). The rarity of the edition has yielded various accounts of its length. Urteaga (1922, vol. 1, p. vi) gave the impression that it was quite incomplete; he reported that the printers lost some two hundred pages of the materials that González de la Rosa had submitted to the press and that after his death his heirs received from the publisher only the fragmented manuscript copy, which later passed into Urteaga’s hands. Vargas Ugarte (1935, 355; idem, 1952, 274) later explicitly described the edition as reaching to book 3, chapter 21. The copy that we have been able to examine covers two-thirds of the work, running to book 3, chapter 43. Since, however, the copy is truncated in the middle of the chapter, it is impossible to know the full extent of this mutilated copy, which lacks the thirty final chapters of book 3, the prologue and sixteen chapters of book 4, the *Ficción*, and the *Tabla*.⁴⁸

This very first, apparently incomplete edition makes note of three drawings: the execution of Tupac Amaru (P, f51r), the depiction of the Inca and his queen with two young children (f57v), and the scene of the Inca Pachacuti distributing honors (f59v), which González de la Rosa describes, due to its poor description,

⁴⁷ Although Pease (1995, 245) suggests that the Markham copy was apparently prepared simultaneously with the one made for González de la Rosa, the latter states (and Urteaga [1922, p. vi] corroborates), that he had one made for Markham, “when he was going to publish his final work on the Incas.”

⁴⁸ We examined the printed copy held in the Rare Books, Manuscripts, and Special Collections Library of Duke University. We wish to express our gratitude to César Rodríguez, Curator of the Latin American Collection of Sterling Memorial Library at Yale, Irene Munster, Latin American and Iberian Bibliographer at Duke’s Perkins Library, and especially Elizabeth Dunn, Research Services Librarian in the Rare Books, Manuscripts, and Special Collections Library at Duke, for facilitating our access to this rare edition.

as a picture of the Inca as a child (“figura infantil del Inca”). We know that the copy sent to him from Loyola made verbal reference to these drawings, because he notes that, although present in the original, these depictions are missing in the copy he received (González de la Rosa in Murúa 1911, 70, 90, 96). The copy was prepared with some care because González de la Rosa was able to transmit some of the marginalia, consisting of a few notes found at the side and bottoms of various pages (f31r, f51v, and f66v, respectively).

Since González de la Rosa requested and received his copy by mail and had not seen the manuscript from which his copy was taken, he believed that in Loyola he had located the original Murúa manuscript (P): “This manuscript, which I believe to be original, is the same one that was in the Jesuits’ convent in Poyanne and that later passed to the house at Loyola.”⁴⁹ In the 1920s the manuscript from which González de la Rosa’s edition was made was still understood to be the original. Urteaga (1922, pp. v-vi) heralded González de la Rosa’s discovery as being that of “the original and unpublished work that was preserved in the library of the Jesuits of the Casa Mayor de la Compañía in Loyola.”⁵⁰ Similarly, in 1946, as mentioned above, Bayle (1946, 36) assumed that González de la Rosa had his copy made in the middle of the nineteenth century, i.e. prior to the making of its 1890 copy, and that it was thus a copy of the “original.”

There had been one important (but unheeded) exception to this misunderstanding: Vargas Ugarte (1935, 355), who had examined L in Loyola, understood it to be a copy of the original made at Loyola in 1890: “No hemos logrado ver el origl. que, sin duda, existió en el Archivo.”

Ironically, some of the fruits of González de la Rosa’s unpublished labors were made available in English even before the first (and only) installment of his own Spanish edition was published. Clements Markham made much use of the copy of the copy of the Loyola manuscript, sent to him by González de la Rosa, in his

⁴⁹ “Este manuscrito, que creo original, es el mismo que estaba en el convento de los jesuitas en Poyane [sic] y que pasó después a la casa de Loyola” (González de la Rosa 1911, p. x). This means that he understood L to be P. Another indication that González de la Rosa thought that the copy from which he was working had been made from the original manuscript is found in his edition’s annotations. About the poor copy of a drawing of an Inca (Tupac Amaru, although he identified the figure as Titu Atauchi because of the surrounding text), González de la Rosa (in Murúa 1911, 103 [bk. 2, ch. 15]) remarked: “Estos versos y esta leyenda aparecen al pie de un grabado figurando al inca cautivo, y que no reproducimos aquí por ser una mala copia de que se conserva en el manuscrito original.” (Urteaga and Romero [Murúa 1922, vol. 1, p. 103]) repeat this note in their own edition.)

⁵⁰ Urteaga (1922, v-vi): “Tras no pocos esfuerzos, supo éste [González de la Rosa] al fin, que la obra original e inédita se guardaba en la biblioteca de los Jesuitas de la Casa Mayor de la Compañía de Jesús.”

1910 *The Incas of Peru*.⁵¹ In fact, Markham published as an appendix to that work a loose English translation of the romantic tale (*Ficción*) about the shepherd and the princess with which Murúa ends the P manuscript.⁵² Markham was a prolific translator of Spanish chronicles, and it was his stated intention to do a full translation of Murúa's chronicle (Markham 1910, xi). This was a project that he envisioned in his octogenarian years but did not complete.⁵³

1.8. Urteaga (1922-25): *In the Footsteps of González de la Rosa*

Horacio H. Urteaga published in two installments, in 1922 and 1925, a fuller edition of the L manuscript in his series, "Colección de libros y documentos referentes a la historia del Perú," which was the type of project earlier envisioned but not realized by González de la Rosa.⁵⁴ Urteaga's edition was based partly on the remains of González de la Rosa's manuscript copy and his preliminary editorial work based on it, provided to Urteaga by Julio Sañudo after González de la Rosa's death. Importantly, Urteaga obtained a fresh copy of parts of L, which was prepared for him through the offices of padre Ignacio del Olmo, Superior of the Jesuit College in Lima (Urteaga 1922, pp. vi-vii). Urteaga (1922, p. vii) writes that padre del Olmo interested his colleagues in Loyola in the project so that they could complete for him, that is, for Urteaga, the fragmented book that he had collected from González de la Rosa's heirs.⁵⁵ Thanks to the dispatch of these new copies of missing sections, which supplemented the fragmented

⁵¹ Urteaga (1922, p. vi) mentions that Markham used Murúa's work to great advantage, "as is proven by the references that he makes in his book [*The Incas of Peru*] to the Mercedarian chronicler." Means (1928, 412) also recalls that Murúa's manuscript work was "frequently used by him [Markham] while writing *The Incas of Peru*" and that afterward Markham sent his copy of the manuscript to Urteaga, although the latter does not mention it in his 1922-25 edition.

⁵² Markham (1910, 408-414) translates the tale's title as "Fiction or story of a famous shepherd named Acoya-napa, and the beautiful and discreet princess, Chuqui-Llantu, daughter of the sun." He announces it as having been "told to Fray Martín de Morua, who was a Quichua scholar, in about 1585, by old Amautas well versed in Inca folklore."

⁵³ Markham (1910, vi-vii) attributed the awakening of his passionate interest in the study of ancient Peruvian civilization to the American historian of the Spanish conquest of Peru, William Hickling Prescott, and for the pursuit of his own work he credited four Peruvian colleagues, including the author Ricardo Palma, as those with whom he had correspondence and from whom he received pertinent materials: "My most valued correspondents have been don E. Larrabure y Unanue, don Manuel González dela Rosa, don José Toribio Polo, and don Ricardo Palma."

⁵⁴ Carlos A. Romero provided a brief biography of Murúa in the 1922 volume.

⁵⁵ Urteaga (1922, vi-vii) recounts the sequence of events that brought Murúa to him: "Para colmo de males, el desglosamiento de un doble centenar de páginas, que habían sido entregadas a la imprenta, se perdieron en los talleres tipográficos, y la familia del señor Gonzáles la Rosa [sic] sólo recuperó

González de la Rosa copy, he was able to publish his own edition. (The identity of the “friend in Lima” to whom González de la Rosa in 1909 had dispatched a copy of the manuscript is undetermined; it is evident that it was not Urteaga, given the latter’s account of the materials he acquired.)

As noted above, Urteaga thought that González de la Rosa had received a copy of the original manuscript, and that he, too, had received, thanks to padre del Olmo, a copy made from the original. Lacking in the Urteaga edition are the final twenty chapters, 54 through 73, of part 3, which are devoted to Inca political, religious, and social organization, ritual customs, and calendrics. Although Urteaga does not list those chapters in the table of contents (Murúa 1922, 245-253), his (1922, p. vii) mention, in the prologue to his edition, of the contents of these absent chapters suggests that he had had them, or perhaps just a copy of the complete table of contents, available. His reference to “certain dubious folkloric legends” suggests that he saw more than the title page and at least the Tabla’s reference to the “Ficción y suceso,” which might have inspired his comment about “leyendas folklóricas.”⁵⁶ If he had the actual chapters, he was unable, for whatever reasons, to publish them, either in the 1922 volume, covering parts 1-3, or in its 1925 sequel, which consisted of Murúa’s complete part 4.

In 1946 Francisco de Loaysa published an edition based on Urteaga’s, correcting many of its Quechua terms.⁵⁷ Since he included chapter 54, the first of the twenty chapters of part 3 missing in Urteaga’s edition, Loaysa must have had access to the chapters possessed but not published by Urteaga some two decades earlier.

el manuscrito fragmentado. Así llegó a mis manos, gracias a la amabilidad de uno de los deudos del ilustre bibliófilo peruano, señor Julio Sañudo... Yo debo aquí un tributo de agradecimiento al Rv. Padre I. del Olmo, superior del Colegio de los Jesuitas de Lima, y muy distinguido amigo mío, por el empeño que ha puesto en procurarme una nueva copia del manuscrito de Murúa, interesándose con sus hermanos de instituto en Loyola, para que me completen el fragmentado libro que recogiera de los parientes del Sr. Gonzáles de la Rosa. Gracias al envío de estas nuevas copias, es que he podido emprender la publicación. que hoy inicio, en este tomo IV de mi *Colección de fuentes históricas peruanas*.”

⁵⁶ Describing the contents of Murúa’s work, Urteaga (1922, p. vii) noted that it contained the history of the reign of each Inca king, along with their queens, as well as the accounts of the principal deeds of the Incas’ captains. He adds: “Comprende además un estudio sobre la organización social y política del Perú incaico, descripción de fiestas, y relación de los ritos y fábulas de los indios; hasta inserta leyendas folklóricas, y termina con las noticias, acerca de la fundación de las ciudades, en los primeros años del siglo XVII.”

⁵⁷ Loaysa (1946b, v) states: “los [dos tomos editados por Urteaga]... nos han servido para el presente libro, con la diferencia de dar los dos tomos íntegros en uno sólo; y corrigiendo además algunos de los muchos vocablos *kechuas*.”

1.9. Constantino Bayle (1946): Crucial but Ambiguous Insights

A major event in the study of Murúa's work was the 1946 publication, by Constantino Bayle, S.J., of the whole of L, based on a fresh copy that he had ordered to be made for his use.⁵⁸ The importance of Bayle's work consisted not only of his preparation of a full and complete version of L, but also his speculative assessment regarding the Murúa textual tradition.

Bayle (1946, 36-37) understood that L was a copy, but he found it to be so full of contradictions, being both finished and unfinished, that he denied, in an implicit polemic against González de la Rosa and other early editors, that L's then-lost model P could have been Murúa's "original" manuscript made ready for printing in 1590.⁵⁹ He could not imagine that Murúa would send to press a bulky book so scandalously unfinished ("un mamotreto escandalosamente descuidado"); the L copy showed that P had contained spaces which seemed earmarked for chapters that apparently had never been written. Bayle (1946, 40, 42) suggested two models, or visions, of the textual tradition that had resulted in L. On one hand, he hypothesized the existence of an earlier manuscript (we call it X) as the source of P and that he dubbed "the true original" ("el auténtico original"). He thus called the P manuscript "a copy, and a bad one": "I do not believe the manuscript lost from Loyola to have been the original, but rather a copy, and a bad one" ("el manuscrito extraviado de Loyola no lo creo el original, sino copia, y mala").

On the other hand, and as an alternative to the first possibility, Bayle suggested another model which implied that P had undergone change before the L copy was made. This was probably prompted by a particular observation he had made concerning the text on f143r which he identified as being out of place, being in reality an appendix to f95r.⁶⁰ As we shall see below, the 2004 facsimile contains

⁵⁸ Ossio (2004, 13, note 2) assumed that Bayle used the copy made for González de la Rosa. As we have seen, the fate of González de la Rosa's efforts would have made such a reuse by Bayle impossible. In any case, Bayle (1946, 38) expressly states that he had a copy made for his use: "Me procuré copia de la copia que queda en Loyola."

⁵⁹ Bayle (1946, 38) remarked on the manuscript's shortcomings: it was clogged with obstacles that made its reading a torment or a riddle, and it required a great deal of attention to supplement what was missing, to right its wrongs, and to put in their place the marks of punctuation, the guides to sense: "Y lo que nos pone el original o copia de Loyola es positivamente ruin: quiero decir, cuajado de tropezones, que convierten la lectura con frecuencia en tormento o acertijo. Necesita buen porqué de atención en suplir lo que falta, en enderezar lo tuerto, en llevar a su sitio los puntos y comas, guías del sentido."

⁶⁰ "[E]l apéndice sobre las Vírgenes escogidas que servían al sol y al templo (no es sino repetición ampliada del capítulo 43 del libro III), evidentemente fuera de lugar, a no tomarlo como entrada

evidence, which had not been available in copies or editions of L, to the effect that f95r contained a reference to the text now found on f143r.

This and probably other similar insights led Bayle to suggest, in a hypothetical fashion, the following alternative model: Instead of P being a “bad copy” of a hypothetical earlier manuscript X, P had been constructed in such a way that whole chapters could easily have dropped out of the codex: “The only explanation that would redeem author and scribes,” he argued, “is to imagine that each chapter filled a separate folio or double folio (“cuadernillo”) and that the wind, or negligence, had carried away those chapters that are now missing.”⁶¹

We will see below that this is what happened, although due neither to editorial carelessness nor the acts of God and nature. As we can now observe directly in the P facsimile, the inconsistencies denounced by Bayle in Murúa’s 1590 version of his *Historia* are due to three circumstances, which Bayle could intuit but not prove: First, P was originally composed in such a way that the text of each of its 132 chapters was contained on one single folio; second, at some stage in its early existence, P was fragmented, and while some folios were lost or displaced, others remained at hand and were subsequently reinserted into the codex; and third, L was a “fair copy” of P and did not reproduce the changes of hand, layout, or physical structure of P, thus obscuring the evidence of P’s complicated early history.

1.10. Ballesteros (1951-53): Discovery of S and Reliance on Bayle

The next event in Murúa studies was the rediscovery in 1951, by Manuel Ballesteros Gaibrois, of the S manuscript, the *Historia general del Perú. Origen y descendencia ...* which, as mentioned above, had appeared in Nicolás Antonio’s bibliographic repertory for the first time in 1672 and was cited in 1892 by Jiménez de la Espada as having been examined (this was so) and copied in full (this was not the case) in the early 1780s by Juan Bautista Muñoz at Salamanca’s Colegio Mayor de Cuenca. Twenty years later, S again fell out of sight. From 1802 or 1803, S was removed with the rest of the library of the Colegio to the private library of the

al idilio entre el pastor Acoytrapa y la discreta Chuquillanto, remate de la obra” (Bayle 1946, 27). Marti Pärssinen (1989, 49) has identified Murúa’s source for this long addition as Jerónimo Román y Zamora’s 1575 *Repúblicas del mundo. De la República de las Indias Occidentales*. (1875, vol. 1, pp. 115-118), as noted by Ossio (2004, 246, note 236). Murúa quotes bk. 1, ch. 8, from the second edition, 1595. See below, section 3.5.3, for other Román quotations in P.

⁶¹ “La explicación única razonable y excusativa de autor y amanuenses pudiera estar en que los capítulos llenaran sendos cuadernillos, y que el viento, o la incuria extraviaran los que se echan menos” (Bayle 1946, 37).

king in Madrid, and from 1813 it became part of the private collection of the dukes of Wellington (see above, section 1.3).

The manuscript was still in the ducal collection when it was located in 1951 by Ballesteros' assistant, Miguel Enguidanos Requena. Ballesteros Gaibrois published S in 1962-64, and in 1979 the Salamanca/Wellington manuscript was sold at Sotheby's to the antiquarian book dealer H. P. Kraus in New York. Subsequently purchased from Kraus by Peter and Irene Ludwig of Aachen, Germany, the S manuscript became part of their private manuscript collection. In 1983, when the Ludwig Collection was sold, S was among the illuminated or illustrated manuscripts purchased by The J. Paul Getty Museum, Los Angeles. Since that time the S manuscript has been accessible to scholars.⁶²

Ballesteros announced his discovery of S in 1951 at the First International Congress of Peruvianists, held in Lima in August of that year.⁶³ He was then convinced that he had found Bayle's "authentic original" (the hypothetical manuscript we call X) (Ballesteros 1953, 255). Echoing Bayle once more, in 1952 at the Thirtieth International Congress of Americanists, Ballesteros again referred to S as "el verdadero original" and "el original definitivo" (Ballesteros n.d. [1954], 239, 240). As for the problems arising when one compared P and S (supposedly identical with X, P's original), Ballesteros, in contrast to Bayle before him, was confronted with the hard fact of the extant S manuscript. How could the orderly, much longer and very differently organized S/X have become the disorderly P (still known only through L)? Ballesteros postulated that heavy editing, not only abbreviation, but also interpolation, had occurred from S to P. Like Bayle (but without mentioning him on this point), Ballesteros proposed that P was a poor ("torpe") copy of S, that it was not really a copy as much as an abridgment, and that it had been not the work of a copyist but rather of an "abreviador" who cut out everything that seemed to him superfluous. In Ballesteros' view, P was, in short, an abridgment that had suffered interpolations ("Lo conozco [P] es sin duda un 'abregé' interpolado" [of S]) (Ballesteros 1953, 259).

In short, Ballesteros did not grasp that Bayle had expressed himself in speculations and hypotheses, and he took Bayle's "mala copia" model literally, all too willingly assigning to the manuscript he had discovered the most prestigious role in the textual tradition. He also maintained this S → P relationship in subsequent publications, latest in a paper written as part of his 1953-54 exchange with José

⁶² Various parts of this eighteenth- to twentieth-century history about S are found by Beaujouan (1962), Ballesteros (1962, vol. 1, pp. xxiv-xxvi), Hobson (1976), Von Euw (1982, 309), Adorno (2004, 38-39), and Ossio (2004, 10).

⁶³ Although in his later papers about Murúa Ballesteros (1962, xlvi; idem, 1981, 15; idem, 1987, 27) stated that his 1951 presentation remained unpublished, it had appeared in print in 1953, in *Letras*, the journal of the Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima; see Ballesteros 1953.

Imbelloni. This scholar found inadequate Ballesteros's assertion that the hand at work in P (as known through L) was that of "an arranger, more than a copyist" ("más que un copista, un 'arreglador'"), who was knowledgeable about ancient Andean civilization and made interpolations into the manuscript (Ballesteros 1953-54, 108, 114).

Ballesteros never considered seriously Bayle's alternative model of P, that is, that an intact P had undergone changes, "its folios carried away by the wind or by negligence," before L was produced. Imbelloni's unsettling questions, however, would eventually lead Ballesteros to reconsider his early model and propose a new one for the relationship between S and P.

1.11. José Imbelloni Challenges Ballesteros (1953-54)

In José Imbelloni's (1946, 41-48) examination of accounts gathered in the early colonial era regarding a central figure in the Inca historiographic tradition, the ninth Inca, Pachacuti Yupanqui, Imbelloni had used the Urteaga edition of Murúa (based on L), and he pointed out the divergent if not contradictory meanings that Murúa had assigned to the epithet "pachacuti." On one hand, Murúa had assigned to "pachacuti" the meaning of "he who turns the world upside-down" and, on the other, he had defined it as "he who is exiled and disinherited from that which is his."⁶⁴ The appearance of the S manuscript in 1951 intensified these divergences by adding others, for S and P presented different versions of the biography of Pachacuti Yupanqui, and attributed the same deeds, that is, the conquest of the Cuzco region, to Pachacuti Inca, as the son of Viracocha Inca, on one hand, and, on the other, to the captain Pachacuti, son of Manco Inca. Imbelloni invited Ballesteros to explain how the Pachacuti material in S and P would fit with his model of the transmission (inspired by Bayle), in which S was the source of P.

At greater length, now, Ballesteros explained these conflictive versions as the result of an interpolator and of the divergence between the imperial and provincial outlooks of the respective informants. In his reply to this explanation, Imbelloni (1953-54, 118-122) granted that, because their disciplinary perspectives were different, he and Ballesteros sought different things of Murúa's work: As an historian, Ballesteros' interest was documentary, seeking positive data that historians could use in the critical reconstruction of classical Cuzco. As

⁶⁴ Imbelloni (1946, 84) stated: "Murúa, por fin, en tamaña incertidumbre y variabilidad de explicaciones, se decide por consignar dos significados distintos del epíteto *Pachacuti*, casi como si dijera: a ti, lector, la tarea de elegir cual más te gusta y conviene. El primero es '*volver la tierra*', ya conocido por nosotros en sus muchas variantes, y el segundo '*quitado y desheredado de lo suyo*', que tiene, en cambio, el privilegio de la originalidad (Libro II, cap. 1, pág. 60)."

an anthropologist, Imbelloni's quest was to make sense of the evidence of the knowledge of the learned men and priests of ancient Peru insofar as it could provide insight into the psychic and spiritual life of Inca civilization. Imbelloni furthermore allowed that the passages in question would have to have been written by someone who knew well Peruvian history and culture, but he found implausible the explanation of an "arreglador." By what criteria and with what goals, he asked, would such an anonymous, well-informed party introduce these contradictory variants?⁶⁵

Imbelloni proposed a simpler solution, one found in other cases such as that of Fernando de Montesinos' works, which he cited. Imbelloni suggested that the pertinent criterion was not likely to be a different editorial hand but rather sequential interpretations over time, that is, that the explanation of the chronicle's conflicting accounts lay not in the intervention of other parties but in the passage of time that produced "successive influences and the progressive development and fullness of information."⁶⁶ To Imbelloni, P and S were simply two different editions, by the same author, of his work, reflecting changes over time in his ambitions, knowledge, and compositional skills.

1.12. Ballesteros (1962-87): *In the Footsteps of Imbelloni*

Ballesteros considered seriously Imbelloni's objections to his hypothesis of an $S \rightarrow P$ relationship, and he later formulated his response in his 1962-64 edition of S. By that time, Ballesteros had changed his view of S as being the source of P. Although he did not mention Imbelloni, he was surely under the influence of his 1953-54 exchange with him.⁶⁷ Ballesteros now considered P and S to be

⁶⁵ "Se pregunta el profesor madrileño [Ballesteros] a qué *pro* y con qué esperanza introdujo ese informado anónimo tales variantes en el texto, y en verdad eso queda para nosotros inexplicable" (Imbelloni 1953, 120).

⁶⁶ Imbelloni (1953, 120): "[P]or mi cuenta pienso que la más sencilla explicación sería imaginar que hubieron de la misma crónica dos textos sucesivos que revelan sucesivas influencias y progresiva plenitud de información, tal como sucede con otro famoso libro de crónicas peruanas, el de Fernando de Montesinos, cuyos dos manuscritos... representan dos estados sucesivos de elaboración." In this view, Imbelloni anticipated John Rowe's arguments about the relationship of S and P as two related but distinct versions of Inca history (see below, section 1.13). The phenomenon of successive passes over a manuscript, revealing changing perspectives over time, is evident in Guaman Poma's autograph manuscript. See, for example, Adorno 1980; idem, 2002.

⁶⁷ On that earlier occasion Ballesteros (1953-54, 98, note 6) had acknowledged Imbelloni's work as the inspiring source for his interest in Americanist studies: "Mi iniciación en la Americanística tuvo como mentor un libro, libro decisivo en mi formación y aficiones: *La Esfinge Indiana*, de J. Imbelloni. Con esta declaración queda patente mi antigua devoción por la obra y pensamiento de Imbelloni."

much less closely related than he had previously thought. He suggested that P (known only through L) was nothing but “a transcript of drafts and notes,”⁶⁸ thus saving the status of S as the “true” and “definitive” original. Likewise, in 1987 Ballesteros suggested that P might be a “copy of drafts” or “in its own right an uncleaned-up version (“un sucio”) that preceded the original.”⁶⁹ He briefly elaborated his view that S, the “original,” did not coincide with what was known from the copy (L) of “the Loyola manuscript” (P): instead of P’s four awkwardly assembled parts or books, in which some chapters had been reworked and others removed or reduced, S was conceived according to a logical and solid plan, comprised of three books and expanded from 132 to 163 chapters.⁷⁰ Ballesteros thus explained the unfinished, chaotic character of P and the “firm and logical structure” of S no longer as a process of decay from S to P but rather as an evolution from P to S.

Ballesteros was well served by heeding Imbelloni’s arguments and vigorously separating P and S, but he could not refrain from extolling his own discovery, the S manuscript, at the expense of the untidy (“sucio”) and poorly done (“torpe”) P manuscript. In this attempt to exclude P from the need for serious scholarly attention, Ballesteros must have been unaware that nearly ten years earlier John Howland Rowe (1918-2004) had discovered four folios of P within S, and argued that P had once been a complete and coherent edition of Murúa’s Inca chronicle.⁷¹

1.13. John Rowe (1979): Discovery of Folios Belonging to P

While S was in the possession of H. P. Kraus in New York (see above, section 1.10), five of its folios were subjected to closer examination. These five folios contained full-page, water-colored drawings on one side, while the other side,

⁶⁸ “No parece el mismo caso el de la copia de Loyola [P] y por eso he sugerido la posibilidad de que fuera trasunto de borradores o memoriales previos” (Ballesteros 1962, p. xxxi).

⁶⁹ “*Mss. de Loyola*, del Archivo de la Compañía de Jesús en esta población. Quizá sea copia de borradores—pues no coinciden los libros y capítulos de la obra—o en sí mismo un *sucio* anterior al original” (Ballesteros 1987, 15).

⁷⁰ “El original [S], aparte de la autenticidad deseada, no coincide con lo ya conocido por la copia [L] del *Mss. Loyola* [P], y en vez de cuatro libros, torpemente adobados [en P], con refundición de capítulos y desglose de otros, tiene tres libros conforme a un esquema sólido y lógico, con un total de 163 capítulos” (Ballesteros 1987, 18-19).

⁷¹ It is true, as stated by Ossio (2004, 20), that Rowe’s original report on the manuscript and on the relation between P and S has remained unpublished, but Anton von Euw had quoted it extensively in the catalogue of the Ludwig Collection (von Euw 1982). Furthermore, but simultaneously with Ballesteros 1987, Rowe published a brief summary of the results of his 1979 investigations (Rowe,

which contained prose text, had been obscured by pasted-on blank folios (Boserup 2004a, 83-84). The folios were carefully separated (deglued), and the contents of the hidden pages were revealed. Kraus supplied Rowe with photographs of these and other sample pages of S and commissioned him to make an assessment of the scholarly value of S. In his unpublished 1979 report, Rowe demonstrated that one of the examined folios came not from an external source but had in fact been transposed from within S itself, while the four others originated from another manuscript of Murúa's *Historia*. Rowe correctly surmised that this other manuscript was P, the long-lost "original" of the Loyola manuscript copy (L) published by Bayle.⁷² On the basis of having seen for the first time elements of P itself, independently of the testimony of L, Rowe defined P as neither an interpolated derivation of S nor a copy of early drafts of it, but rather an early, completed edition of the *Historia*, from which pages had been cut out and reused in S. Rowe's work revealed, in essence, that both Bayle and Imbelloni had had very important insights: "the wind," in Bayle's metaphor, had carried whole chapters away from P, and the relationship between P and S, as grasped by Imbelloni, was not one of copy-to-original or original-to-abridgement, but simply of two successive and independent versions or editions of a work produced by one and the same author.

Unaware of Rowe's findings, Ballesteros could not know that the "untidy" appearance of P as witnessed by L reflected the excision and loss of numerous folios of P. But now that P itself is known and its facsimile published, we can confirm definitively not only Rowe's overall analysis and assessment of P, but also the tenet of Bayle's conjecture (1946, 37) that P consisted of separate folios or double folios ("cuadernillos"), each one corresponding to a chapter. We know today that they were single folios, and that the loss of any one of them meant the disappearance of the prose text of a whole chapter together with the illustration that served as frontispiece to the next one.

1987). For a detailed presentation of Rowe's findings, see Adorno 2004. Rowe had only access to photographs of selected folios of S. For an amendment, based on autopsy, to Rowe's description of the way P-folios were inserted into S, see Boserup 2004a, 83-84.

⁷² *En passant*, Rowe (1979, 2) corrected Ballesteros' confusing use of the term "original" applied to S: "Ballesteros has been insisting since 1951 that Murúa wrote a single work, that [the S manuscript] is the "original," and that [P] is an early copy of it or one based on Murúa's preliminary notes." Ossio (2004, 17) suggests that Ballesteros confused the notion of "original" with that of "final version." More probably, Ballesteros used "original" not in any chronological meaning, but rather in reference to its relationship to its author, in the sense of "autograph," including possible scribes working under the author's supervision. In the time period (1950s-1980s) during which Ballesteros worked with S, it was the only available autograph manuscript of Murúa.

1.14. Juan Ossio (1996-2004): *In the Footsteps of Ballesteros*

1.14.1. *Ossio against Rowe*

Turning now to the latest analysis of P, Ossio agrees with Ballesteros, who (1962, vol. 1, p. xxxi) had mentioned the possibility that P might have been a transcript of previous drafts or notes (“la posibilidad de que fuera un trasunto de borradores o memoriales previos”). Ossio expands Ballesteros’ idea. While to Ballesteros the disorder of P could be due to careless or haphazard copying of previous drafts and notes, Ossio (2004, 13) sees in P an aggregation or compilation of such drafts: “algunos borradores que pudieron haber sido plasmados en la copia [read; el manuscrito] de Loyola [P]”). Thus he suggests that P consists of elements of three separate “drafts”: one which we can call “P itself,” that is, the basic manuscript and its main text; another draft (“otro borrador”) from which proceeded the twenty-two pasted-on folios (and two of the folios added to S);⁷³ a third draft which he identifies as being the source of the two other folios added to S.⁷⁴

Ossio ventures to suggest a palpable identity for one of the two “other drafts,” a manuscript that was presumed more than half a century ago to be in Bogotá.⁷⁵ Ballesteros identified this presumed copy with the missing (actually, as we have shown, nonexistent) “copia Muñoz.” Yet what was for Ballesteros a speculative and inconsequential hypothesis, becomes, as appropriated into Ossio’s draft-theory, an historically impossible construction: If the “Bogotá manuscript” is identified as the “copia Muñoz” and as the source of elements of P and/or S, then folios of a late 18th century document become elements of 16th and early 17th century manuscripts.⁷⁶

⁷³ Ossio (2004, 17; 20) identifies this “other [second] *borrador*” as follows: “Uno de ellos debió proporcionarle el material que fue adherido a 22 de las páginas del manuscrito [P] en que se basa este facsímile.” On pasted-on folios, see below, sections 2.7 and 2.8; on P-folios in S, see below, section 2.11.

⁷⁴ Ossio (2004, 17) identifies this “other [third] *borrador*” as follows: “y otro, a por lo menos tres, que se pegaron al que perteneció al Duque de Wellington [S].” One of these “three,” however, has always clearly belonged to S (see below, section 2.11).

⁷⁵ Bayle (1946, 36) presented the information that a Mercedarian historian in Quito told him of a copy in Bogotá about which Bayle subsequently had been unable to acquire confirmation: “El historiador mercedario Fray Joel L. Monroy escribe desde Quito que en Bogotá se conserva una copia: Dios lo haga: he preguntado allá y no he recibido contestación, acaso por los trastornos de los correos.” Active in the 1920s-30s, Monroy was a provincial of the Mercedarian order in Ecuador, where he served as the province’s inspector general and published works on the first century of the Order’s history in Ecuador (Vázquez Núñez 1968, 109, 228-229).

Bayle's suggestion and Ballesteros' further speculations about earlier manuscripts or drafts within P have guided Ossio in building his theory about a patchwork assemblage of extrinsic pieces brought together ("plasmados") in the P manuscript. His argument is based on his assertion that Rowe was wrong, and that the four folios that migrated to S do not derive from P.⁷⁷ This denial of Rowe's theory is closely related to Ossio's conviction that the twenty-two folios that are pasted into P also belong to a manuscript other than P, and these two theories, one can say, stand or fall together.

1.14.2. *Ossio against Ossio*

In his *Introducción* (2004, 21), Ossio rejects the idea that any of the water-colored drawings inserted into S might have migrated from P to S.

However, in the commentary to his transcription of the text, he follows Rowe's theory. In part 1, chapter 21 (f28r) Murúa describes the coat of arms of the Inca kings and refers the reader to a depiction of it among the front matter folios of P: "Las armas ... incas ... las cuales están pintadas al principio de este libro." Ossio remarks that such a drawing is not extant in P but rather in S (S, f13v), and he suggests as a matter of fact that this folio in S has migrated from P, and, furthermore, that this is also what happened in the case of other drawings added to S. He writes: "Este dibujo no figura en este manuscrito [P] pero sí en la *Historia General* [S]. Como ocurre con otros dibujos debió haber sido removido de aquí [P] para ilustrar lo que sería la versión final de la crónica de Murúa [S]" (Ossio in Murúa 2004, vol. 2, p. 96, note 46).

⁷⁶ Ballesteros (1962, vol. 1, p. xxxi) wrote: "3. SEGUNDA COPIA. —Que bien pudiera ser primera, que ordenó hacer Muñoz y que se halla catalogada en su Colección, conservada en la Real Academia de la Historia, de donde también falta. El P. Bayle observa que el mercedario Fray Joel L. Monroy escribía desde Quito que en Bogotá había una copia, ¿será ésta?" Ossio (2004, 17) suggests: "De no ser un original este manuscrito [of Bogotá] podría, como lo sugiere Ballesteros (1962, vol. 1, p. xxxi), ser, al igual que el de Loyola, una copia [the "copia Muñoz"] del que fue adquirido por el museo Getty [S]." As we have seen (section 1.2), the "Muñoz copy" never existed, so Ballesteros was identifying a nonexistent entity with one whose existence is hearsay at best. Ossio (2004, 17), in his turn, asserts that the Bogotá manuscript, "as Ballesteros suggests," could be the presumed Muñoz copy of the Getty manuscript (S), "like that of Loyola." Ossio here inadvertently takes Ballesteros' early position that S came before P, and thus he carries forward two of Ballesteros' errors ("Muñoz" = "Bogotá", S P). Hence, in his search for Murúa's "borradores," Ossio falls prey to historical anachronism by making eighteenth-century phantoms (the "Muñoz" and "Bogotá" copies) into early versions ("borradores") of P and S.

⁷⁷ Ossio cites Rowe 1987, but not the 1982 von Euw catalog, which agrees with Rowe. Von Euw 1982 is cited by Adorno (2004, 42, 60) and Boserup (2004, p. 78, note 3, pp. 79, 83, 89), whom Ossio cites.

Being analogous to Rowe's model for the migration of folios from P to S, Ossio's explanation here would seem a quite plausible suggestion. However, in the case of the Incas' coat of arms it is actually impossible, because this S-folio carries a watermark (Latin cross on shield above the initials "GM"), which is "the" watermark of S, but not attested in P. Beyond that, folio 13 in S appears to be the other half of an intact double folio, which formally denies its potential migration from P.⁷⁸ It is evident that nothing prevented Murúa from having the Inca kings' coat of arms depicted twice: in P (lost), and in S (extant).

Two pages later, Ossio once again follows Rowe rather than his own draft-theory (Murúa 2004, vol. 2, 98, note 50). Concerning the portrait of queen Raba Ocllo, missing in P (its assigned location in P is given as f33r), he writes: "El dibujo de esta coya fue trasladado a [S]" (Murúa 2004, vol. 2, 98, note 50). In its context, this statement can only be understood as "moved to S *from here*, that is from P." This, we can note, is perfectly true.

Below, we will show that there is no need to equivocate about these migrated folios. The rejection of Rowe's understanding of P is ill-founded. The theory of P as an aggregate of elements taken from a number of drafts falls apart if P is closely analyzed. We devote the following Parts Two and Three of our study to this task.

Part Two. The Elements and Structure of P

We now turn to the physical description and analysis of the P manuscript. Being confronted with the Madrid 2004 facsimile places an overwhelming amount of information before us, and making sense of it requires that we proceed, in general, from its more accessible elements to its more complex dimensions. The effect will be cumulative, with each new layer of information superimposed on the previous one. Thus we attempt to build a picture, slowly revealed, of the "Murúa 1590" manuscript. The challenge is manifold, because after we have all the elements before us (Part Two), we then must account (in Part Three) for the sequential developments of the manuscript's initial construction, fragmentation, and subsequent reconstruction. Before doing so, we begin with a consideration of the opportunities and limits of facsimile cloning.

2.1. What is a "Clone"?

Being in the hands of a private collector, P is not available for autoptic examination, and the following analysis is based on the 2004 facsimile, the *Codice Murúa*.

⁷⁸ We recorded the watermarks and quire structure of S in January 2002, when examining the manuscript at the Getty Museum (see Boserup and Adorno 2003c, and Boserup 2004a). Associate

It is presented as a “clone” of the original manuscript,⁷⁹ and the photography is of very high quality, but one very much misses a thorough description of the original manuscript as an artifact (codex). In the section of the *Introducción* dedicated to “El códice”, Ossio (2004, 22-25, note 5) states that apart from three brief encounters with the original, he has only had access to filmed, photographic, and scanned reproductions of it. These are far from satisfactory working conditions for the editor of a “clone.” Ossio further refers to future physical and chemical investigations (of ink, paper, dyes, watermarks, etc.) to be done with the support of the technicians of The J. Paul Getty Museum, and he acknowledges the possibility that there may be certain omissions in his description of the manuscript.⁸⁰ Nowhere is it stated whether the technicians of *Testimonio Compañía Editorial* in Madrid have had direct contact with the original manuscript, or whether they had to construct the “clone” exclusively from photographic reproductions. The latter arrangement is the more probable.

On a number of points, the rearrangements and various instances of physical damage inflicted on the manuscript over time have been imitated. For example, the uneven edges of every single folio have been individually trimmed, in imitation of the original (or a photograph of the original), and worm holes are not just dots or blots on the photographic reproductions; many of them, but far from all (compare fols. 11 and 12), are rendered by “real” holes in the paper, and it is a matter of trust whether one is convinced that all imitated edges and worm holes correspond exactly to the original, and that no important part of any letter in a partly cut off marginal note has been truncated more than in the original. Likewise, the simulation of ancient paper is remarkable, but the watermarks are photographic renderings, not real watermarks, and they are visible under strong light from above, not by applying light from behind the folio; in the majority of cases, where there is prose text on one side and a drawing on the other, the watermark cannot be discerned at all, in spite of the quality of the photography. When folios in the original are pasted on top of one another, as happens in twenty-two cases, the facsimile faithfully renders them by double-layered folios – except for one remarkable error, fol. 136, which is single-layered in at least some copies of the facsimile.⁸¹ The pasted-on folios have not been detached

Paper Conservator Nancy Turner, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, has in June 2005 kindly confirmed the appearance of the GM type watermark on S, f13.

⁷⁹ Ossio (2004, 9, 22): “como un clon;” “reproducción exacta.”

⁸⁰ Ossio (2004, 22, note 5) remarks: “Hago esta aclaración pues mi contacto directo con el manuscrito hasta el momento ha sido solo por breves momentos en tres oportunidades. En consecuencia no descarto que pueda cometer algunas omisiones.”

⁸¹ The copy of the facsimile owned by the Royal Library, Copenhagen, numbered 53, thus has only 21 pasted-on folios. After having been made aware of the error, *Testimonio Compañía Editorial*

(deglued) prior to the “cloning,” and the pages in the facsimile that have been pasted together will of course turn out to be blank, if they are separated from one another. Similar, but not quite so obvious, is the fact that the quire structure, and hence the sewing and binding, of the “clone” differ throughout from that of the original, as we will see below.

Under such circumstances, the scholar must be on guard. How far can one rely on the facsimile itself to reveal, in spite of all appearances, the failings of the cloning? The error mentioned above, related to fol. 136, can be considered to be harmless, since the anomaly of fol. 136 is readily seen and verified, and since Ossio’s *Introducción* in one place (Ossio 2004, p. 24, note 12) refers to this folio as double-layered. Neither will one be led astray more than momentarily by the list (*ibid.*) of the 22 double-layered folios, where the penultimate, fol. 143, representing the morning toilette of an *aclla* [virgin of the sun], is referred to as “uno que representa a Chuquillanto y Accoytapra.” (There are three such full-page drawings that conclude the *Ficción* appended to the *Historia* proper, f146r-f147v.) These are some of the minor challenges that face the reader. But what to do with fol. 10? Here, something is obviously amiss.

Folio 10 is the only instance in the manuscript with frontispieces on facing pages, thus interrupting the regular rhythm of alternating pages with textual and pictorial content. Two sets of worm holes that go right through the parchment front cover and fols. 1-17 bear witness to the fact that fol. 10 has been reversed (*recto* is *verso* and *vice versa*). The reader’s first reaction is that this error must be imputable to the *Testimonio* technicians, not unlike that of the single-layered fol. 136, since no explanation is given in the *Introducción* or elsewhere. Our investigation, however (see below, section 2.6.1), will demonstrate that fol. 10 as a single, loose folio was inserted into the manuscript after it had been fragmented and its quires had been for the most part reconstructed. For some time, fol. 10 stayed correctly in place (*cf.* one bookworm’s activity), but it was later reversed and, still later, another worm perforated fol. 10 in its reversed position. Hence, in this case, the “clone” faithfully reproduces the manuscript as it appears today, including an error committed under a “repair” of the codex.

The lack of precise codicological information offered in the *Introducción* contrasts, as we will see, with the editor’s willingness to theorize about the history of the manuscript. Yet it is helpful that the editor and publisher have not attempted to put fol. 10 back into its originally intended place without knowing how and why the reversal had taken place and without mentioning that the

suggested that the faulty copy be returned and exchanged for a copy where an extra layer had been added on fol. 136v. The copies numbered 51 and 52 also have fol. 136 as a single-layered folio. The copy purchased by the Sterling Memorial Library, Yale University, numbered 62, has a double-layered fol. 136.

erroneous repair had been undone in the facsimile. The fact that fol. 10 at some point in time was loose is a clue to understanding the otherwise daunting quire in which it is located. In the end, the manifest irregularity of fol. 10 is one of the corner-stones of our analysis and model of the manuscript's structure and history. Although it would have been helpful to at least mention the irregularity of fol. 10 in the *Introducción*, its current placement corroborates the notion that the 2004 facsimile of "Murúa 1590" can be considered faithful to its original, and that with caution it can be used, in the place of the original manuscript, for the kind of investigation that we have undertaken here.

2.2. *The Length, Contents, and Foliations of P*

The facsimile consists of 147 folios. There is also a flap between fols. 145 and 145bis. The 147 folios are made up of eighteen quires of eight folios (or 4 double folios) each, and one quire of half size, that is, two double folios with one folio represented by only a flap: $(18 \times 8) + 4 - 1 = 147$. It is not stated in the *Introducción* whether a flap is also found in the original P manuscript in this place. In our model of the original (see Appendix 2) there is no flap.

The two ultimate folios are entirely blank, except for the photographed wear and tear, humidity stains, and watermarks. Thus, the facsimile consists of 145 *inscribed* folios.⁸² Nine of these, however, are mostly blank, being inscribed only with running heads and chapter titles, and thus appearing as blank or "empty" when compared to the remaining folios. This explains the late annotation found on the third of the three unnumbered folios that initiate the manuscript, "tiene ciento quarenta y cinco fox. entre escritas y blancas."⁸³ The note helpfully proves that no loss of folios has occurred since that annotation was made.

The facsimile shows that "Murúa 1590" is a work consisting of four parts: the *Historia* proper, the *Ficción*, a *Tabla* (Table of Contents) which encompasses both the *Historia* proper and the *Ficción*, and, on the verso of the last inscribed folio of the *Tabla*, a "Memoria" describing the weaving pattern for a *chumbi*, or girdle of finely woven cloth, to be worn by the Inca queens during important feasts. In its present state, only three folios (unnumbered) precede the first numbered folio, which is designated as number 8 in the second foliation entered in the manuscript. As will be argued later (see below, section 2.6.1), the front matter (up

⁸² Ossio (2004, 22) describes the quantity as "approximately 145 folios": "El total de folios es alrededor de 145 como señala el mismo autor en la portada que inicia el primer libro." The note, however, is not in the hand of Murúa. On p. 25, Ossio assesses the length of the manuscript as "144 or 145 folios."

⁸³ "Fox." means "fojas," that is, "hojas." Ossio (2004, 75, note 1) transcribes this annotation as "Tiene ciento y quarenta y cinco folios (¿?) escritos y blancos."

to fol. 8, that is, up to the first folio referenced in the *Tabla*) originally consisted of one more folio than the 7 evidenced by the numbering of fol. 8.

The *Historia* proper is divided into 4 parts. It is apparent from the *Tabla* that originally they were not designated as “books” (this identification was instituted later), but rather were introduced by unnumbered headings:

Tabla de los capítulos que ay En este pressente libro, De la famosa ystoria y Relaçion, Del origen, principio y generalogía [*sic*] de los grandes Reyes y señores que fueron deste Reyno del pirú (chapters numbered 1-27) (f148r)

Tabla, de los susesos y grandes y famosos hechos de los Príncipes ymfantes y capitanes Hijos de los Reyes yngas y señores que fueron deste rreyno E prouincias del pirú (chapters numbered 1-16) (f148v)

Tabla, del gouierno que los yngas y señores tubieron, antes que los Españoles les viniesen a Este rreyno del pirú (chapters numbered 1-73) (f149r)

Tabla de la declaraçion del nombre deste rreyno del pirú, con la declaraçion de las ciudades (added: de spañoles) que ay En el (chapters numbered 1-16) (f150r)

Three foliations are found. Basically, they do not conflict, and they are in harmony with all the references found in the *Tabla*. What seems to be the earliest foliation is written with a thin pen nib, often partially or completely cut away under later binding. It can be seen, for example, on f133r. Because of an internal reference on fol. 95 recto to fol. “155” (see above, section 1.9, and below, section 2.6.2), this foliation may have continued beyond the currently ultimate inscribed folio (in the latest foliation: “150”), but, if this was the case, that numeration was subsequently cut away.

The second foliation is inscribed beneath the earlier foliation, and a broader pen nib has been used. It appears immediately above the top line of the frame that adorns nearly every page of the manuscript. It runs from 8 to 143 inclusive, that is, from the first chapter (“capítulo prohemial”) of part 1, up through the sixteenth and final chapter of part 4. Because of a double irregularity, which consists of two folios being *paginated* (one is identified as pages 42 and 43, the other as pages 61 and 62), we can infer that this foliation is secondary, based on the earliest foliation and on the *Tabla*.

Apparently, a third foliation runs from 144 to 150, carelessly omitting 145bis. The description given by Jiménez de la Espada in 1892 (see above, section 1.4), “un tomo folio de 147 ff. y tres sin foliar de tablas al fin,” does not match the current foliation perfectly, although the *Tabla* does start on fol. 148. Usually, in early modern Spanish manuscripts and imprints, the *Tabla* was not foliated, and

this may explain Espada's inexact report.

As will be shown later, the originally blank folios at the end of the manuscript must have been six in number, rather than the two that are extant, thus bringing the total number of folios up to 158.

Table 1: Summary of Foliations

	Visible foliations (earliest, secondary, and latest)	References in the <i>Tabla</i>	Non-extant foliation	Number of folios	Sequential numbering of folios
Front matter			[one folio], [1-6]	7	1-7
Title page of part 1			[7]	1	8
Part 1	8-34	8-34		27	9-35
Title page of part 2	35			1	36
Part 2	36-51	36-51		16	37-52
Title page of part 3	52			1	53
Part 3	53-125	53-125		73	54-126
Title page of part 4	126			1	127
Part 4	127-142	127-142		16	128-143
Title page of <i>Ficción</i>	143			1	144
<i>Ficción</i>	144-147	144	[145bis]	5	145-149
<i>Tabla + Memoria</i>	148-150			3	150-152
Final folios			[151-156]	6	153-158
Total				158	

2.3. Quires, Sewings, and Watermarks

The basic physical structure of a codex consists of the quires, each one symmetrically unfolding its folios from the central point, the sewing. The quires may all vary in the number of double folios included, and single folios may have been excised or inserted here and there (by pasting or sewing). However, unless changes have been made in every single quire, any codex of substantial length will display a symmetrical rhythm which, when found, is essential for a correct understanding of any deviation from that rhythm. In parchment manuscripts, the difference of texture of the fleshy and the hairy side of the folios is a primary witness when searching for possible irregularities in the quire structure, just as watermarks in paper manuscripts are of great help in ascertaining whether a codex has been manipulated after its initial construction, that is, whether losses, additions, transpositions, or substitutions of folios have occurred.

As mentioned, watermarks are occasionally visible on the photographic reproductions of the 2004 facsimile, quite easily when the folio is blank on both sides, and with great difficulty, if at all, when there is writing and a drawing. Two types of watermarks are found:⁸⁴ one depicts a Latin cross within a shield, with the initials AM⁸⁵ (16 instances identified, referenced below as “AM”), the other, a gauntleted hand holding a flower, and the initials PD⁸⁶ (5 instances identified, referenced below as “PD”). This is evidence of two stages in the construction of the manuscript, as will be demonstrated below.

In two cases, the photographic reproductions of the facsimile reveal sewings of the original codex. One of these sewings, between fols. 8 and 9, is immediately visible, the other, between fols. 32 and 33, is hard to find unless one looks for it exactly there. In both places there is also a modern sewing in the “clone.” Because of this co-occurrence of modern and ancient sewings, one might suppose that the modern structure corresponds throughout to the ancient one, but this is not the case. For the greater portion of the manuscript, from fol. 24 through fol. 135, it is possible to identify with certainty the original manuscript’s organization into quires. As mentioned, it differs throughout from that of the facsimile.

⁸⁴ Ossio (2004, 22) describes the watermarks of the P manuscript but does not chart their distribution.

⁸⁵ See Briquet 1968, vol. 3, nos. 5677-5704 (attested Genova 1565). It can be seen on fols. 55, 57, 60, 71, 74, 78, 79, 80, 89, 90, 91, 92, 108, 146, penultimate, and ultimate. The paper used by Guaman Poma in his *Nueva corónica* manuscript contains the same watermark-type (initials: AA, AI, GM), see Adorno and Boserup 2003c, 133-140, with reproductions (We here signal an erratum: the first paragraph on p. 135 should be deleted).

⁸⁶ See Briquet 1968, vol. 3, nos. 11243, 11246, 11263, 11274 (attested Madrid 1530-80) It can be seen on fols. 2, 12, 30, 33, 87.

Once the interior bulk of the manuscript has been analyzed and mapped into its physical components, it also becomes possible to make plausible conjectures about the original structure of the first and last quires (see below, section 2.6, and Appendix 2).

2.4. Primary Folios and Replacement Folios

When the watermarks and a number of other characteristics mentioned above are compiled into a single array the folios of P fall into three groups: *primary* folios, *replacement* folios, and *pasted-on* folios.

Table 2: Primary Folios and Replacement Folios

	Watermarks	Foliation	Drawings	Layers	Number extant
Primary folios	AM type	Early and new; regular throughout	Yes, many	One	112
Replacement folios	PD type	Only new; two irregularities	None	Single (13) or double (22)	35
Pasted-on folios	[No data]	[No data]	Yes, many	Added layer	22

Basic for the understanding of the structure and history of P is the distinction between primary folios and replacement folios, and the fact that pasted-on folios invariably have been mounted on replacement folios. This coincidence of pasted-on and replacement folios makes it possible to conjecture a causal relation, that is, to infer that replacement folios were inserted into the yet unbound manuscript because of the need to anchor and support the pasted-on folios. The implications of these basic facts is that pasted-on folios are nothing other than primary folios of P that have been removed, that replacement folios are substitutes or dummies for such removed primary folios, and that in 22 cases (out of 35) these dummies support the reinstallation of 22 primary folios into P.

Primary folios correspond, folio by folio, to the references in the *Tabla*. At first sight, this is also the case with the replacement folios (as one would expect), but there are two exceptions: These exceptions are linked, and they are the result of one single error, committed when the replacement folios were produced. The *Tabla* refers chapters 7 and 8 in part 2 to fols. 42 and 43, respectively, and chapters 9 and 10 of part 3 to fols. 61 and 62, respectively. However, the manuscript here

consists not of twice two folios, as one would expect, but of twice *one* folio. In either case these folios have not been foliated, but *paginated*, so that the count was maintained, and references in the *Tabla* were matched by corresponding folio numbers. From this double error we can infer, first, that the secondary foliation followed upon the insertion of replacement folios, repeating and bridging the earlier, initial foliation of the primary folios; second, that while the entries and folio references of the *Tabla* were produced on the basis of the chapter titles on primary folios, the chapter titles that are found on replacement folios were produced on the basis of the *Tabla*; and third, that in the original manuscript one single quire encompassed the replacement double folio 42/43 and 61/62 and that there *must* have been a sewing, that is, that the center of the quire must have been located, between fols. 52 and 53.

2.5. *The Seven Original Quires of P*

With the clues gleaned up to this point, it is possible to reconstruct the codex in its original structure, which turns out to be quite different from the structure of its “clone.” As shown in Appendix 2, the original 158 folios (or 79 double folios) were arranged in 7 quires varying in size from 18 to 28 folios (or 9 to 14 double folios). All these primary double folios carried the “AM” watermark. Later, 46 primary folios (or 23 double folios) were removed. There still remained, in place and intact, 112 primary folios (or 56 primary double folios) in a codex-structure, forming the bulk of the six last of the original 7 quires. Still later, replacement double folios were added to the mutilated manuscript, whereby the original quires were more or less recreated. However, a few deviations occurred. The missing replacement double folio next to 42/43 + 61/62 have already been mentioned. In addition, as explained in detail below (see below, section 2.6.1), the first quire was reconstructed with only 9½ double replacement folios instead of 12, arranged not as one quire, as originally, but as two small quires of 4½ and 5 double folios, respectively (see quires 1a and 1b in Appendix 2). While all the other quires had to be reconstructed with the same structure that they had had originally, the replacement of one large quire (quire 1) by two smaller ones (1a and 1b) was made possible, that is, it was an option, because there did not remain intact any primary double folio of the original quire 1.

The operation of adding replacement double folios to the remaining primary double folios would have been futile, unless material was at hand that could be added to the replacement folios by writing, by pasting, or by some other means. In 22 cases out of a total of 46, a previously detached single primary folio was available and could be reinstalled on, that is, pasted onto, a replacement folio.⁸⁷ Only one side of these reinstalled primary folios would be visible when they were pasted onto their respective replacement folios. Therefore, replacement folios

that carry on one of their sides a pasted-on folio with a frontispiece illustration characteristically carry on their other side a previously made copy of the text that would become obscured and permanently lost from the moment it was pasted face-down onto the replacement folio.

In a few cases, when both sides of a detached primary folio contained only prose text, the side of the folio that contained the neatly calligraphed and framed chapter title was chosen to be displayed. In all the remaining instances, that is, when the pasted-on folio carried a drawing, it was the side of the folio with the drawing that was chosen for display, while the other side (with prose text only) was copied before being pasted face-down onto the replacement folio and obscured.

The structure of the five central quires (nos. 2-6; fols. 24-135), as evidenced by double replacement sheets, is shown in Appendix 2. Quires 1a and 1b, which consist exclusively of replacement folios and pasted-on folios, and quire 7, which came to lose its four last folios, and which has been much restored, will require further detailed consideration (see below, section 2.6).

Our suggested model can be verified by locating the sewings in the original manuscript. They should appear between the eight pairs of folios numbered 8/9 (sewing photographically visible in the facsimile), 18/19, 32/33 (a sewing also photographically visible), 52/53, 77/78, 102/103, 124/125, and 145bis/146. If the sewings are not found in these locations, the explanation must be that P has been reconstructed in modern times, with the whole manuscript being cut apart into single folios and subsequently reassembled into new pairs, sometimes conjoining now-single primary folios to now-single replacement folios into synthetic or hybrid double folios. Such a course of events is extremely improbable, and we do not suggest that it has taken place. However, if it did occur, our proposal retains its validity as representing the state of the original codex before such comprehensive, latter day dismantling and restructuring took place.

Under normal circumstances, only one of the halves of a double folio in a folio size codex carries a watermark.⁸⁷ Hence, for example, if it is correct that fols. 68 and 87 were created out of the same double folio (see Appendix 2, quire 4), only one of them should carry that double folio's single watermark. This does turn out to be the case: the half of the double folio occupied by fol. 68 has

⁸⁷ One more removed folio (fol. 42) must have been available, but it was not reinstalled due to the fact that a replacement double folio was missing in quire 3. (Fol. 42 will be discussed further in sections 3.11 and 3.17).

⁸⁸ Normality should not be taken for granted. In the case of Guaman Poma's manuscript, Copenhagen, GkS 2232 4to, three small quires (nos. 21, 25 and 26) are made up of what Adorno (2002, 13) has called "composite double sheets." These are constructed out of two single quarto size folios pasted together at the gutter. See Boserup and Adorno 2003c, 114, 130-132.

no watermark, but its other half, fol. 87, carries the “PD” marking. Similarly, in quire 2, fols. 30 and 33 have the “PD” watermark, but the corresponding halves of the double folios they are part of, that is, fols. 32 and 35, do not.

The 112 primary folios that are still in place in P must contain 56 “AM” watermarks. In the facsimile, where the watermarks are rendered photographically, we have been able to locate sixteen, all of which comply with the quire-structure we propose in Appendix 2. That is, there is no occurrence of twice watermark or twice no-watermark on any of the hypothesized double folios on which the facsimile has allowed us to identify watermarks. This constitutes so strong a corroboration of the proposed model that we believe that localization of the remaining 40 “AM” watermarks need not be given high priority.⁸⁹

2.6. *The First and Last Quires*

While the end point of quire 1 and the starting point of quire 7 are sufficiently evidenced, the structure of quires 1 and 7 requires a few supplementary explanations.

2.6.1. *Quire 1*

There were originally 23 numbered folios preceding the first folio of quire 2, as evidenced by the extant foliation that goes from “8” to “23.” When the codex was produced, the sum of the folios of this quire must have been an even number (because of being made up of double folios). If we suppose that there was a folio (probably the very first) that remained unnumbered, the original number of folios in the quire becomes 24 (12 double folios). Currently, instead of 24 folios or 12 double folios, we are faced with 19 replacement folios (9½ double folios) + 15 pasted-on folios. The visible sewing between fols. 8 and 9 pertains to the reconstructed quire, and it appears after only 4 folios (3 unnumbered folios and fol. 8). This suggests that two small quires of replacement folios were substituted for the original large quire.

At first glance, it seems improbable that the reconstruction of the very first quire of P should be so anomalous, with two small quires rather than one single large one, since all the following quires were reconstructed so as to correspond as much as possible to their original state. However, primary double folios were

⁸⁹ Beta-radiography would reveal the watermarks on single- as well as double-layered folios. The radioactive source is said (Schoonover 1987) to have no effect on the paper. For beta-radiographies of the watermarks in Copenhagen, GKS 2232 4to (Guaman Poma), see the illustrations in Boserup and Adorno 2003c.

extant in all the following quires, and this determined the number of replacement double folios that were needed, as well as the place they would occupy in the reconstituted quire structure. There was no such guidance (and constraint) in the case of the first quire. Available from quire 1 when P was reconstructed were 15 removed primary folios, 14 of which belonged originally to quire 1, and one, the displaced primary fol. 143 (adoring *aclla*), belonging to quire 7. They were to be arranged and pasted onto replacement folios. The last 10 of these 15 detached folios formed an uninterrupted sequence. It is a fair guess that they were allotted one small quire (quire 1b) of 5 double replacement folios (fols. 14-23).

There remained five detached folios, three containing front matter, and two containing a prose chapter and a frontispiece. The first one consisted of the prose text of chapter 1 (subsequently renumbered as chapter 2) and the frontispiece of the following chapter. The second one consisted of the prose text of chapter 2 (subsequently renumbered as chapter 3) and the frontispiece of the following chapter. Quire 1b started with chapter 6 (subsequently renumbered as 7). Hence, a small quire (1a) of 8 replacement folios (4 double folios) was constructed, which would host the required minimum: 3 front matter folios and 5 chapters with frontispieces. Various scenarios can be imagined for the sequence of events. Eventually, the chapter numbers were changed so as to comply with the *Tabla*, and one of the folios (currently fol. 8) was used to inscribe an introductory chapter (“capítulo prohemial”) and a copy (under a variant title) of the original chapter 1 (for details, see below, section 2.10). Thus the count fell one folio short of what was actually needed. As a result there was no replacement folio left in the quire to support the detached primary folio containing chapter 2 (subsequently renumbered as 3) and the frontispiece of chapter 4. However, this logistical error was remedied by the addition of one single replacement folio, which eventually became fol. 10, tucked in loosely between the yet unnumbered replacement fols. 9 and 11. In order to reduce the risk of the additional single folio later being misplaced, a catch-word (“Cap.º 4.º”) was inscribed in the lower righthand corner of the recto (currently f10v), referring to the frontispiece of chapter 4 on the verso of this same folio.

Fol. 10, as mentioned earlier (section 2.1), is reversed in the facsimile. However, it was correctly in place when the quire was foliated. The foliation “10” is inscribed in the upper right corner of the folio’s original recto (currently its verso) but, being partly obscured by a later repair, it is barely perceptible in the facsimile. Fol. 10 was still correctly in place when running heads were inscribed. Thus, “Libro primero de la historia” appears on versos, “general del Piru” on rectos, as was the case with fol. 10 in its original orientation. It remained correctly inserted still later, when a first bookworm fed on the front cover parchment and on fols. 1-17 (a photographically reproduced worm-hole is also perceptible on f18r), as clearly demonstrated by the facsimile. Later fol. 10 was reversed, so that the worm holes

do not fit. This possibly occurred through misinterpretation of the catchword, if its reference to chapter 4 was understood as targeting the chapter proper (its titles and text) on f11r, rather than its frontispiece on f10v. Subsequently, another bookworm fed on, and left its traces in, the first ca. 15 folios.

Table 3: Summary of Quire 1a

Foliation	Replacement double folios A-D	Recto of replacement folio	Verso of replacement folio
1st unnumb'd	A1	Title page of work	Pasted-on: Andean landscape
2nd unnumb'd	B1	Blank	Pasted-on: Coat of arms of Mercedarians
3rd unnumb'd	C1	Title page of part 1	Pasted-on: Adoring <i>aclla</i> (was fol. 143)
8	D1	<i>Capítulo prohemial</i>	Chapter 1
SEWING			
9	D2	Copy of chapter 2 (was 1)	Pasted-on: Frontispiece of chapter 3
10	[Single folio]	Copy of chapter 3 (was 2)	Pasted-on: Frontispiece of chapter 4
11	C2	Title of lost chapter 4	Blank
12	B2	Title of lost chapter 5	Blank
13	A2	Title of lost chapter 6	Blank

2.6.2. Quire 7

This quire also contains a number of anomalies compared to the regular central quires of P. The clue to the reconstruction of this quire has already been mentioned (section 1.9): Bayle (1946, 27) pointed to a displaced textual element in P that can be identified in the facsimile as being fol. “155”, referenced on primary f95r. There is no extant folio with such a high a number in P, but the reference obviously targeted the primary folio that is now the pasted-on folio (*aclla*'s morning toilette) on replacement fol. 143.

Bayle wrote that the “Appendix” of part 3 (= fol. 143) was “nothing but an expanded repetition of chapter 43 of part 3, evidently out of place, if one does not take it as a preamble to the idyll between the shepherd Acoytrapa and the discrete Chuquillantú, which serves to conclude the work.”⁹⁰ The 2004 facsimile confirms that the folio in question has been relocated from one site to another

in the P manuscript. It is now fol. 143, but it must originally have been numbered “155”, and the text written on it belonged to chapter 43 of book 3, as Bayle had suggested on the basis of his copy of L. As can be seen on the facsimile’s f95r, there is a reference to fol. “155”: “en este Reyno Vuo [hubo] mayor f° 155”.⁹¹ We conjecture that this note was not carried forward to L because Bayle makes no mention of it. The expression is completed in the “Appendix” text (f143r, formerly fol. “155”), so that it reads “En este Re[y]no del Pirú abía mayor primor en este negocio de Vírgines que seruían a los templos.” (In this kingdom of Peru there was the greatest excellence in this occupation of virgins who served in the temples). This single example of the cutting and pasting, relocation, and renumbering of a text within P shows that Bayle had detected that the P manuscript, as it appeared when it was copied in 1890, had been subjected to fundamental reworking at some point in its history.

Thus, the text and drawing appearing on the folio pasted onto fol. 143 originally filled primary fol. “155” and they constitute today the continuation of the text found on f95r. We can make several inferences from this finding. First, the last quire (7) of the codex went on to fol. 156 and consisted of 22 folios, like the two previous quires. Second, primary fol. 143 is either lost, or it is to be identified with the folio pasted onto the already-mentioned third unnumbered folio in quire 1a. The second alternative should, in our view, be preferred, because the drawing features an *aclla*, or *ñusta*, that is, a chosen virgin or a princess (she is unidentified), adoring the sun. Primary fol. 143 was situated between the end of the chronicle proper, and the shepherd-and-princess tale, “*Ficción y suceso*.” Occupying f143v, the drawing of the adoring *aclla* would then have served as frontispiece to the story, which begins on f144r. In its current context, the adoring *aclla* serves as frontispiece to a chapter on the noble deeds in Peru of the Mercedarian order. We must add that the adoring *aclla* on the third unnumbered folio in quire 1a, along with replacement fol. 143 and its pasted-on folio (*aclla*’s morning toilette), are the only elements in P that appear in bewildering contexts.⁹² Third, while the facsimile, like the original P manuscript

⁹⁰ See note 60.

⁹¹ Ossio’s transcription (Murúa 2004, vol. 2, 177) is incorrect: “en este reyno *uno* mayor” [“in this kingdom *one* greater”], and it is incomplete, lacking “f° 155.”

⁹² The text on the reverse of the adoring *aclla* drawing can partly be seen, and it appears to be the same block-type handwriting style used for other quotations from printed works (see below, sections 2.9 [“P3”] and 3.5.3). If it was originally primary fol. 143, it would in the earliest phase have been blank, separating the *Historia* from the *Ficción* (compare f126 between parts 3 and 4). Subsequently, it could receive the additional prose text referred to on f141r (“lo demas está fo. 143, página 2”) and, on the reverse, a drawing serving as a frontispiece to the *Ficción*. Whatever the case may be, this pasted-on folio, together with the other two unnumbered front matter folios, constitute the only

(one must believe), contains only 152 folios (unnumbered fols. “151” and “152” are blank), P had once contained four more primary folios ([153]-[156]), which were parts of the double folios to which the extant fols. 136-139 belong. Referring to Table 4, primary double folios A, B, and H had been removed, and three single primary folios were later reinstalled on replacement fols. A1, B1, H1, and H2. While primary fols. 151 and 152 are still in place (with watermarks “AM”), the blank primary fols. 153 and 154, as well as the blank replacement fols. “155” and “156”, were removed. There are no traces of them in the 2004 facsimile. The removal of fols. 153-156 weakened fols. 136-139 at the other end of the quire.⁹³

Table 4: Summary of Quire 7

Foliation	Double folios	Primary folio, recto	Primary folio, verso	Replacement Folio, recto	Replacement Folio, verso
136	A1			Copy of cap. 10	Pasted-on folio: Primary f136 verso = frontisp. of cap. 11
137	B1			Pasted-on folio: Primary f137 = cap. 11	Copy of f137 verso
138	C1	Cap. 12	Frontisp. of cap. 13		
139	D1	Cap. 13	Frontisp. of cap. 14		
140	E1	Cap. 14	Frontisp. of cap. 15		

instances in the manuscript where separation of pasted-on folios from replacement folios would likely reveal information of importance for understanding the history of P.

⁹³ “155” in the call-out on f95r has here been taken to be a correct reference although two pieces of evidence suggest that the referenced page (currently f143r) had been directly adjacent to f150v. First, the inscription “virgines escogidas que servían al sol y al templo” on f150v is difficult to explain if not referring to fol. “155,” where it corresponds to the text and (word for word) to the short explanatory phrase inscribed on the drawing. Second, fol. 141, the corresponding half of the double folio that contains fol. 151 (see “F1” and “F2” in Table 4), shows evidence (in the 2004 facsimile) of having been refastened after having been loosened. We have discovered these contradictions in quire 7 by examining the evidence available in the facsimile; inspection of the original manuscript can perhaps resolve the issue.

141	F1	Cap. 15 (+ "lo demás está fo. 143")	Frontisp. of cap. 16		
142	G1	Cap. 16	Addition to cap. 16		
143	H1	[→3rd unnumbered recto, obscu- red text (cont. of 141r)]	[→3rd unnumbered verso, adoring <i>aclla</i>]	Pasted-on folio: Primary "155" (<i>aclla's</i> morning toilette)	Blank
144	I1	Start of <i>Ficción</i>	Cont. of <i>Ficción</i>		
145	J1	Cont. of <i>Ficción</i>	Cont. of <i>Ficción</i>		
145bis	K1	Cont. of <i>Ficción</i>	Cont. of <i>Ficción</i>		
SEWING					
146	K2	Cont. of <i>Ficción</i>	Cont. of <i>Ficción</i>		
147	J2	Cont. of <i>Ficción</i>	Cont. of <i>Ficción</i>		
148	I2	<i>Tabla</i> , p. 1	<i>Tabla</i> , p. 2		
149	H2			Pasted-on folio: Primary 149 (<i>Tabla</i> , p. 3)	Copy of 149 verso (<i>Tabla</i> , p. 4)
150	G2	<i>Tabla</i> , p. 5	<i>Memoria</i>		
151	F2	Blank ("AM" watermark)	Blank		
152	E2	Blank ("AM" watermark)	Blank		
153	D2	Lost	(Lost)		
154	C2	Lost	(Lost)		
155	B2	[→143r, <i>aclla's</i> toilette]	[→143v, blank]	Lost	(Lost)
156	A2	Lost	(Lost)	Lost	(Lost)

2.7. The Insertion of Replacement Folios and Pasted-on Folios

The purpose of replacement folios, simply put, was to support the re-installation of extant primary folios exactly where they had been located before being removed. The pasting of detached folios onto replacement folios normally

followed a pattern whereby the side of the detached folio selected to be visible, if a recto, would be pasted onto the recto of a replacement folio and, if a verso, would be installed on the verso of the replacement folio. This was done with folios carrying prose text on both sides, such as, for example, fols. 137 and 149; since both sides were easily copied prose texts, the default higher priority of the recto was respected and made visible, while the verso was obscured (after having been copied).

Basically, this also happened in the case of detached primary fol. 53, but it was pasted onto the *verso* of replacement fol. 52, and the now-lost verso text of primary fol. 53 was copied onto the recto of replacement fol. 53, spilling over onto the verso of replacement fol. 53. It happened because primary fol. 52, which would contain on its recto the title page of part 3, and on its verso the frontispiece of chapter 1 of part 3, was not at hand. (It had been inserted into the S manuscript, see below, section 2.11). Hence, there was much space available for reinstallation of primary fol. 53.⁹⁴ Obviously, it was the recto of primary folio 53 that was chosen for display because it contained the carefully calligraphed chapter title.

In all other cases, that is, when there was a drawing on the folio to be reinserted, the drawing (on the verso) was chosen for display, since it would be much more difficult to reproduce the carefully water-colored drawing than to copy the chapter's title and prose text.

In a few cases (fols. 42 and 143), on which we have already commented, the regular procedure described above has not been followed. First, primary fol. 42 must have been extant, because the text that was on its recto (part 2, chapter 7) has been copied onto "folio 42 recto," which is, in fact, *page* 42, since there is here only one replacement folio where two are needed, but the folio itself with its drawing could not be pasted onto the "verso" because this "verso" was actually *page* 43, which was reserved for the text of chapter 8. Second, replacement fol. 143, as already mentioned, was not used for the re-installation of what had been primary 143, but rather for that of primary "155." As we argued above (section 2.6.1), primary 143 is the detached folio now pasted onto the third unnumbered replacement folio of the manuscript, where its drawing of an "adoring *acella*" serves as the frontispiece of the "capítulo prohemial" on the Mercedarian order.

Several of the primary folios were no longer available when the reconstruction of the P manuscript took place. Thus, the replacement folios were left blank or "empty" on both sides, bearing only a running head and the number and title of the missing chapter, based on the information found in the *Tabla*. These blank replacement folios are eleven in number: fols. 11, 12, 13, 30, 32, 33, 35, 61, 62, 68, 87. To these we can add one more: replacement fol. 52, which would have

⁹⁴ See section 2.11.1 for further consideration of replacement fol. 52.

been blank on its verso (the recto has a short version of the title of part 3), if it had not been taken over by primary fol. 53, as detailed above.

Finally, another type of anomaly in connection with replacement folios and their pasted-on folios should be mentioned. The folios pasted onto the three unnumbered folios at the beginning of the manuscript have text inscribed on their reverse but, in contrast to the other pasted-on folios, these prose texts were apparently not copied and saved before being obscured by pasting. (Fol. 143, the *accha's* morning toilette, seems not to have any prose text inscribed on its reverse).

2.8. The Drawings on the Pasted-on Folios

The 22 folios pasted into the P manuscript are all primary folios of P that have been re-installed in it.

Primary folios were removed so that their drawings could be used for some other purpose. Thus, 19 of the 22 pasted-on folios in P, and all five pasted-on folios in S, contain drawings. Concerning the 3 pasted-on folios in P that do not include drawings, it is apparent that they were detached only because they happened to be the corresponding halves of double folios that did contain drawings:

Table 5: Folios Detached from P that do not Include Drawings

Detached folio without drawing	Other half of same double folio
53 (current 52 verso) Text only	52v (currently in the S manuscript). Full-page drawing
149 Text only	143v (currently opposite f8r). Full-page drawing
137 Text only	"155" (currently fol. 143). Text + drawing
156 Blank (lost)	136v Text + drawing

The fact that fols. 136 and "155" were removed suggests that not only folios with full-page drawings, but also some with smaller ones were being removed in order to be recycled. Primary "155," which became folio 143, had a drawing at the bottom of the page; when the folio was reinstalled, drawing and text were cut apart and the two parts pasted in inverse order, with the drawing at the top of the page and the text beneath it.⁹⁵

⁹⁵ The top-to-bottom reversal may have been carried out to follow the standard pattern of P in which drawings (being frontispieces) introduce, rather than follow, the texts they accompany. The drawing

Quire 1, which is the only one in the codex to have been totally fragmented, contained all the portraits of the twelve kings and two of the twelve portraits of queens (*coyas*) of the Inca dynasty. Out of a total of 46 primary folios that were removed from P, 24, or more than fifty per cent, belonged to quire 1. The portraits of queens were hosted mainly in quire 2. Five folios with portraits of queens were removed, due, in part, to the thorough fragmentation of quire 1 and, in part, to the specific need for two portraits of queens in the S manuscript (see below, sections 2.11 and 3.18).

The folios to be pasted were trimmed on all four sides, as one would do with images that are to be pasted into an album. With a few exceptions, the trimming followed the outer border of the drawn frames that surrounded the drawings as well as the chapter titles and chapter texts.⁹⁶ This trimming can have occurred immediately before pasting onto the replacement folios. In contrast, the four primary folios of P that came to be inserted into S (see below, section 2.11) were not trimmed, being installed into that manuscript by another technique.⁹⁷

For unknown reasons, primary fol. 23, with a drawing representing queen Chimpo Coya, has been very severely trimmed. One third of the primary folio has been cut away, possibly in order to remove the coat of arms that occupied the upper left corner of the portrait. After reinstallation, part of the frame was redrawn, so that the page would look as much as possible like the others in the series. While the other pasted-on folios apparently were inserted before the running heads were inscribed, the opposite is true in this case: the word “Historia” in the running head is partly hidden by the pasted-on folio. We will return to fol. 23 in section 2.10.

2.9. Hands and Styles of Handwriting

Having analyzed the elements that constitute P, we can now turn our attention to an examination of the hands and the styles of handwriting. Leaving aside two late notes on the front matter folios concerning Murúa’s origins and the length of the manuscript, respectively, and an owner’s mark dated 1925 on f125v, the hands and handwriting styles found in P correspond to the main structural divisions of the manuscript that we have identified. Thus, the following examination

on “155” was the only one in P that violated this order; by being positioned beneath its accompanying text, it illustrated it. By cutting apart drawing and prose text and reinstalling them with the drawing on top, the reinstaller reproduced P’s customary pattern of presentation.

⁹⁶ The transparency of the paper throughout the manuscript allowed the frames on either side of each primary folio to be drawn so that they coincided.

⁹⁷ See Boserup 2004a, 83-84.

corroborates the fundamental importance of distinguishing between the primary folios and the replacement folios of P.

The main hand, **P1**, is found on the rectos of primary folios of the *Historia* (including f125v), and on both sides of the folios of the *Ficción*, *Tabla*, and *Memoria*. It has inscribed the calligraphed and regular main text of the P manuscript, that is, the “fair copy” (“sacar en linpio”) mentioned in the prologue to part 4 (f126v). It is responsible for more than seventy-five per cent of the manuscript’s text, but its first appearance, due to circumstances analyzed above, is on fol. 24 (part 1, chapter 17), that is, at the beginning of the first of the extant quires that have been inscribed on primary folios.

On the versos of primary folios, and occasionally in corrections or brief additions on rectos, we find **P2**. It is a cursive hand, making short or long additions to the main text, often with little or no regard to the previous neat layout and execution of the basic fair copy. It displays many variants, apparently depending on a variety of factors. Brief additions by P2 are also found, as mentioned, on a few primary rectos, and on five of the replacement folios of quire 1 in part 1 (the “capítulo prohemial” and chapters 2, 3, 7, and 16 [f8r, f9r, f10v (which was originally f10r), f14r, and f23r, respectively]). P2 has also made corrections in the *Tabla* and redefined the divisions of the codex from unnumbered parts into numbered “books”. Likewise, it has inscribed the main title page and the title pages of the three first parts/books (all on replacement folios, that is, the rectos of the first and third unnumbered folios as well as f35r and f52r). Furthermore, P2 has inscribed the titles of some of the “empty” chapters as well as the running heads throughout the whole manuscript.

On the drawings, whether by Guaman Poma or by the other artist(s), P2, using many handwriting styles, is responsible for all the short phrases identifying the pictorial subjects on drawings that have not been inscribed by Guaman Poma, whom we identify below as P4.⁹⁸ Finally, P2 has inscribed the Latin epigram above and below the coat of arms of the Mercedarians (front matter). We identify it as P2’s calligraphic handwriting, used when not jotting down additions, but rather inscribing portions of the main text. It should be mentioned that in the S manuscript, this variant of the P2 hand (identified as S3 in Table 6) has inscribed not only the last part of the main text of S and the whole *Tabla* of S, but also the title page information of S (including a 4-line Latin epigram)

⁹⁸ The P2 hand, in its neater variants, shares a number of common traits with a document that was inscribed and signed by Murúa, as his hand can be seen in a document reproduced (but unidentified) by Ossio (2004, 53). Ballesteros (1962, vol. 1, pp. xxxiv, note 24, and p. il), who reproduced the signature from that document, identifies it as a petition written on November 7, 1595, by Murúa from the Mercedarian convent in Cuzco when he was its *procurador* (see Barriga 1942, vol. 3, pp. 352-353). Murúa was seeking, on behalf of the convent, the return of certain usurped agricultural lands.

as well as other elements of the front matter (copies of numerous letters of recommendation).

In four instances, and embedded in textual additions inscribed by P2, we find **P3**. The P3 hand inscribed extensive quotations from a printed work, Jerónimo Román y Zamora's *República de la Indias Occidentales*, bk. 1, 2nd edition, 1595 (see below, section 3.5.3). It is a clear and regular block-type hand, imitating printed text. Comparison of orthographic habits in these passages and a passage copied from the same edition of Román y Zamora by P2 (f77v) seems to prove that P3 cannot be a non-cursive or calligraphic variant of P2, but rather represents a scribe executing a one-time assignment for P2. The four literally transcribed quotations are all found in part 3, and they come from four consecutive chapters (7-10) in the printed source.

On forty-three drawings (from f43v till the end), **P4**, *alias* Guaman Poma's particularly well known hand, has inscribed captions, that is, shorter or longer phrases identifying the pictorial subjects; see Appendix 6.

The obscured texts of pasted-on folios that were not copied onto replacement folios by P2 were copied by **P5**, a professional scribal hand apparently accustomed to copy charters and other official documents (with flourishes in signatures, etc.) rather than literary works. In part/book 1, P5 is responsible for the text of chapters 1, 8, and 9 through 15 (f8v, f15r, f16r-f22r, respectively), as well as for the chapter titles of "empty" chapters 4-6 (f11r-13r) in quires 1a and 1b. In book 2, P5 has inscribed the text of chapters 7 (f42r) and 9 (f44r), in book 3, the second half of chapter 1 (f53r and f53v), and all of chapter 11 (f63r), and in book 4, chapter 10 (f136r) and the second half of chapter 11 (f137v). Finally, P5 has copied a page of the *Tabla* obscured by pasting (f149v).

P1, P2 and P4 are found on the four folios that have migrated from P to the S manuscript. P2 is found throughout S (in a number of more or less neat and more or less relaxed variants, called "S3" in Table 6). Neither of the two scribal hands of S (S1 and S2) are attested in P.

Table 6: Summary of Hands in the P and S Manuscripts

		P manuscript	P-folios in S	S manuscript
P1	Scribe	Main text (<i>Historia 1-4, Ficción, Tabla, Memoria</i>)	<i>Curacas'</i> letter, title page of part 3, chapter texts	

P2; S3	Murúa	Front matter, additions, corrections, captions on drawings	Revised title of work below <i>curacas'</i> letter, captions on drawings	Fols. 2r-7r, fols. 366/382v to end, additions, corrections, instructions, captions on drawings
P3	Scribe	Four quotations embedded in P2 text		
P4	Guaman Poma	Captions on drawings	Captions on drawings	
P5	Scribe	Copies of obscured texts		
S1	Scribe			Main text up to fol. 171/191v
S2	Scribe			Fols. 171/191v through 366/382r)

2.10. The Chapter Numbering of Part 1 of P and the Identity of P2

The early chapters of book 1 inscribed on replacement fols. 8, 9, 10, 14 and 15, include some anomalous phenomena. They are surveyed in more detail in Appendix 3. The manuscript, as can be inferred from the *Tabla* (f148r), originally contained the following chapters:

Capítulo 1. Del origen y principio de los Yngas (primary fol. 8)

Capítulo 2. Del principio de los Yngas (primary fol. 9)

Capítulo 3. Del gran Mango Capac ... (primary fol. 10)

The replacement fols. 8-10 contain:

Capítulo prohemial ... (f8r, inscribed by P2)

Capítulo 1. Del nombre de los reyes del Pirú (f8v, inscribed by P5)

Capítulo 1 (corrected to: 2). Del origen y principio de los Reyes yngas ... (f9r, by P2)

Capítulo 2 (corrected to: 3). Del gran Mango Capac ... (f10v[r], by P2)

The numbers of the extant chapters 7 and 8 have been corrected from “6” and “7”, respectively, but the numbers of the empty chapters 4, 5, and 6, have not been corrected, and they must have been inscribed after the numbering of extant chapters had been revised and made to comply with the original numbering found in the *Tabla*. There are no further deviations between the numbers identifying the chapters throughout the manuscript and those assigned to them in the *Tabla*.

Several observations can be made. First, the “capítulo prohemial” (8r), which originally had no correlate in the *Tabla* of P, and which is inscribed by P2, prefigures the long inserted chapter on the Mercedarians in the S manuscript. Second, the title of chapter 1 on f8v (“On the name of the Inca kings”) does not match its contents (the political organization in the Andes before the rise of the Incas), which, however, matches the original title of the chapter in the *Tabla* tolerably well (“Del origen y principio de los yngas”). Meanwhile, in the S manuscript, the nearly identical contents of chapter 1 have at last been subsumed under a matching title: (“De cómo antiguamente no ubo en este Reino Rey ni señor unibersal hasta los yngas”). Third, P2 initially reduced the chapter numbers by one when copying from the removed primary fols. 9, 10, 14, and 15 (only the title on f15r). He subsequently abandoned the effort, assigned P5 to copy the *capítulo primero*, and reverted to a numbering of the chapters that matched the *Tabla* references. Fourth, there may be a connection between the peculiar status of fol. 10, loosely tucked in and later incorrectly fastened,⁹⁹ and P2’s initial bypassing of the original chapter 1 and renumbering of the first 8 chapters. Various scenarios can be imagined, but the exact causal relationship is difficult to ascertain. Fifth, the uncorrected numbering of chapters on fols. 11, 12, and 13, indicates that chapter titles were inscribed on “empty” replacement folios as one of the last procedures of the work of reconstruction. They were copied from the *Tabla* by P2. This fits well with the fact that running heads were inscribed later than the pasting of trimmed primary folios onto replacement folios. There is only one exception, folio 23, the severely mutilated drawing of queen Chimpo Coya (see above, section 2.8), which slightly overlaps the running head; it may first have been left aside and only pasted on, after some hesitation due to its mutilated state, as one of the very last acts in the complicated reconstruction of P. Sixth, the *Tabla* reflects, through corrections inscribed by P2, the insertion of the “capítulo prohemial”, and the renaming of chapter 1.

From the contributions made by P2, particularly the reconstructed quires 1a and 1b, we can put together an emergent picture of P2’s authority. It seems that P2 took the responsibility for the difficult parts of quires 1a and 1b under construction, letting P5 copy its easier parts (f8r, f15-22r). Chapter 16 (f23r)

⁹⁹ See above, section 2.6.1.

is particularly revealing with respect to P2's intellectual control of the project. The pasted-on folio, featuring the mutilated portrait of queen Chimpo, had on its back the original text of chapter 16. The mutilation had eliminated the end of every text line, and it would have been a waste of time to let a scribe (P5) conjecture about the missing parts; we can therefore suppose that P2 rewrote his own old text once more, easily filling out the gaps.

2.11. Elements of P in the S Manuscript

2.11.1. John Rowe's Theory

In the S manuscript, five folios were double-layered.¹⁰⁰ Blank folios had been pasted onto the reverse of full-page illustrations, obscuring the inscribed texts. After the layers had been separated, John Rowe analyzed the revealed texts and identified one of them (S, fol. 19) as having been internally recycled within S.¹⁰¹ Rowe identified three of the four others as originating in P, the then-lost model of L, because they exactly filled out textual lacunae in Bayle's edition based on L. The fourth one contained textual elements with no direct context in P (L), but, by analogy, all four folios with pasted-on blank folios were assigned by Rowe to L's model (P), thus becoming the first known original drawings of the P manuscript (though migrated to S). All four of Rowe's identifications (Table 7, nos. 1-4) have been accepted by von Euw 1982, Adorno 2004, and Boserup 2004a. In addition to the fundamental observations made by Rowe, we can add, as mentioned above (section 2.9), that the hands P1, P2, and P4, are also found on these four folios.

Table 7: The Four Primary P-Folios Extant in the S Manuscript

Note: S, fol. 19, is not included in this table. Like the recycled folios originating in P, its text side was covered by a pasted-on blank folio, but, as pointed out by Rowe, it did not originate from P. Before being obscured by a pasted blank folio, the text of S, f19r, had been copied onto S, f16r.

No.	Original location	Content as primary P-folio, recto side	Content as primary P-folio, verso	Status in S: recto side (before degluing by H.P. Kraus)	Function in S, verso

¹⁰⁰ For full details, based on Rowe 1979 and 1987, see Adorno 2004.

¹⁰¹ For details of the consecutive transpositions of folios within S, see Boserup 2004a.

1	P, front matter	Letter of recommendation by <i>curacas</i> of Cuzco to king Philip II, advocating for the chronicle's publication; added text: Title of work, <i>Historia general</i> etc.	The coat of arms of Peru (by Guaman Poma), with text by Guaman Poma	First cancelled, then covered by pasted-on blank folio	Frontispiece of book 3 (S, f283r [f307r]) – Caption added: Las armas del Reyno del pirú.
2	P, fol 32	Part 1, chapter 25 (“De la Reyna y señora Mama Ocllo”) (f32r)	“Mama Raba Ocllo, coya”: Frontispiece of book 1, chapter 26 (“De la gran Reyna y señora Raba Ocllo”) (f33r)	First cancelled, then covered by pasted-on blank folio	Frontispiece of book 1, chapter 39 (S, f63r [f79r])
3	P, fol 52	Part 3, title page: (“Libro 3. del gouierno deste Reyno del Pirú”) (f52r)	Inca ruler in his royal litter: Frontispiece (by Guaman Poma) of book 3, chapter 1 (“De la manera que los Yngas eran y de sus costumbres [addition: y con la magestad que caminaban]”) (f52v)	First cancelled, then covered by pasted-on blank folio	Frontispiece of book 1, chapter 41 (on Huascar...) (S, f67r [f84r]) – Caption added: Guascar Ynga; caption added on facing page: Modo de caminar de los reyes yngas
4	P, fol 61	Part 3, chapter 9 (“Del traje y uestido que trayan las ñustas”) (f61r)	Coya in procession: Frontispiece (by Guaman Poma) of book 3, chapter 10 (“De la magestad que trayan las Coias”) (f61v);	First cancelled, then covered by pasted-on blank folio	Frontispiece of book 1, chapter 43: (on Chuquillantú ...) (S, f71r [f89r]) – Caption added: Chuquillantú, muger de Guascar Ynga; caption added on facing page: Modo de caminar de las reinas yngas.

Further observations can be made about the migration of folios from P to S. Just as no. 1 (coat of arms of Peru) served a different purpose after migration (P: frontispiece of the whole work → S: frontispiece of book 3), nos. 3 and 4 underwent a radical reinterpretation on their way from P to their new context in S. In P, they illustrated, respectively, the Inca king in procession, and his wife, the Inca queen, in procession, as frontispieces, respectively, of part 3's chapter 1 (“De la manera que los Yngas eran y de sus costumbres [added by P2:] y con la magestad que caminaban”) and part 3's chapter 10 (“De la magestad que trayan las Coias”). Simply put, these two drawings represented a generic Inca king and a generic Inca queen in procession. As such, they were correctly referenced in S by inscriptions (again, by P2) on facing blank folios where the P-folios were

eventually inserted: “Modo de caminar de los reyes incas” (no. 3) and “Modo de caminar de las reinas incas” (no. 4).¹⁰² At some point before or after migration to S they were redefined (once more, by P2) as ruler portraits (“guascar ynga” and “chuquillantú, muger de guascar ynga”). In S, they became frontispieces of the chapters introducing the eleventh Inca king, Huascar Inca, and his queen, Chuquillantú (S, book 1, chapters 41 and 43, respectively).

The four S-folios corroborate the model proposed above, or *vice versa*, since the above analysis is nothing but the application of Rowe’s findings to the rediscovered and nearly complete P manuscript. Furthermore, when considered in the immediate context of P, these S-folios supply us with crucial information for understanding the history of Murúa’s *Historia-cum-Historia general*, as will become evident below.

2.11.2. Juan Ossio’s Theory

Ossio challenges Rowe’s theory, suggesting that the 22 folios pasted into P originate from a “parallel,” “analogous,” or “previous” manuscript or draft (“borrador”), to which he also assigns two of the S-folios (no. 2, “Raba Ocllo” and no. 4, “Chuquillantú”). In Ossio’s view, Murúa intended to insert them in P, but for some reason they were inserted into S.¹⁰³ As for the two other S-folios identified by Rowe, Ossio assigns them to “another draft” (“otro borrador”), because he does not find space or confirming textual references for them in P, and he considers these criteria to be decisive determinants. Ossio has been led to this theory by Ballesteros’ speculations about drafts, which he has expanded and developed. We review below Ossio’s assertions about the folios pasted into S, in order to put forward our own assessment on the matter.

No. 1 (Coat of arms of Peru). According to Ossio, there is not allotted space (a blank folio) in P for this S-folio.¹⁰⁴ He believes that it originates from “another

¹⁰² Though brief, Muñoz’s 1782 report of S had paid keen (and useful) attention to the topics rendered pictorially, making note not only of the ruler portraits and coats of arms, but also of the royal processions (“su modo de caminar en andas”). See his description above, in section 1.2.

¹⁰³ “De los otros cuatro estoy de acuerdo con Rowe que el de Raba Ocllo y el de Chuquillantú [nos. 2 and 4] podrían ser filiados con el manuscrito del propietario irlandés [P]. Sin embargo en este último no hay evidencias de cortes en las páginas. Por el contrario lo que se aprecia es que en los lugares donde iban a ir los dibujos las páginas están en blanco – – – Por ejemplo en el caso de Raba Ocllo [no. 2] es claro ... que debía haber sido adherido en el lugar correspondiente en el manuscrito Galvin [P]. Por determinadas circunstancias Murúa no hizo esta operación” (Ossio 2004, 21).

¹⁰⁴ In reference to the illustration of the coat of arms of Peru, Ossio (2004, 21) remarks: “es el único que no guarda mayor correspondencia ni con el contenido del manuscrito Galvin [P] ni el Wellington [S].”

draft,” different from the one that, according to his theory, supplied the 22 pasted-on folios of P, and that it migrated directly to S from that “other” draft. – There is no lack of space in P: a number of folios of quire 1 are lost, and this folio fits perfectly into P as a detached primary folio.

No. 2 (Raba Ocllo). Since there is in P a blank folio ready to host this folio, Ossio concedes to Rowe that “it could be affiliated” (“podrían ser filiados”) with P, but, contrary to Rowe, Ossio chooses to let it originate in another manuscript or draft. According to Ossio, it was Murúa’s intention to insert it into P, but for some reason it did not happen (and instead it was eventually inserted into S). – Of all the extraneous S-folios, this is the one that most evidently originates directly from P.

No. 3 (“Huascar Inca”).¹⁰⁵ Because there does not seem to have been allotted space (a blank folio) in P for this S-folio,¹⁰⁶ Ossio assigns its origin to the same “otro borrador” as no. 1, and he suggests that it migrated directly from that draft to S. However, he acknowledges that the text on the reverse of Huascar has some likeness to the text on fol. 51v of P, which alludes to the execution of Tupac Amaru.¹⁰⁷ – In fact, the two texts are not look-alikes, but supplement one another perfectly.¹⁰⁸ As explained above (section 2.7), replacement fol. 52v was intended for the reinstallation of “Huascar Inca,” but because this folio had migrated to S, the replacement folio was used instead as support for pasted-on fol. 53r.

No. 4 (“Chuquillantú”).¹⁰⁹ This now-S-folio originally belonged in a location in P where two primary folios have been removed and only one replacement

¹⁰⁵ We use quotation marks to signal this Inca’s name as a secondary identification of a figure that was in P initially assigned an identity as a generic figure of an Inca.

¹⁰⁶ “Aquel de Huáscar Inca cargado en una litera es cierto que no encaja directamente con ninguno de los capítulos del manuscrito que se reproduce en este facsímil” (Ossio 2004, 21).

¹⁰⁷ “Asimismo, el texto que está en el anverso es semejante al que alude a la ejecución de Túpac Amaru en el capítulo 16, libro 2º” (Ossio 2004, 21).

¹⁰⁸ At the bottom of P, 51v, we read: “No se vido jamás este ciudad del Cuzco en sus guerras ni trabajos | tan a pique de perderse como este día, pero quiso Dios que, sin escándallos ni guerras, acabáse este príncipe y mal logrado Amaru. En saliendo de su ...” This exposition continues without interruption on S, f67/84v (originally P, 52r): “... Preción todos los caciques, curacas y los demás yndios con algunos | de los nuestros acompañaron—llorando. En llegando | a la calle salían a los balcones y ventanas mugeres y doncellas y yndios | y yndias llorando—.” Reading smoothly from the folio in P to its original sequel in P, which has now migrated to S, we have: “This city of Cuzco never found itself in its wars and hardships so close to being lost as on this day. But God willed that, without wars or scandals, this prince and ill-fated Amaru should come to his end. In leaving his (P, 51v) prison, all the lords, chiefs, and the rest of the Indians, along with some of our own people, accompanied—weeping. In arriving on the street, women and maidens and male and female Indians went to their windows, weeping —” (f52r).

folio subsequently inserted to replace it. That is, there are extant only two *pages* numbered 61 and 62, not folios, which would have yielded four pages. Since the recto of the S-folio (“Capítulo noveno”) is obviously the missing chapter 9 of P’s part 3, the recto of the folio is to be identified with primary f61r. This is also what Ossio entertains and accepts in the commentary to his transcription (Murúa 2004, vol. 2, page 142, note 109). In his *Introducción*, however, he takes the opposite approach to this case. Finding no blank page in P following “Capítulo 10, de la magestad que trayan las Coias” (replacement page 62) to which to assign the drawing of “Chuquillantú” on the verso of this S-folio (which had been the frontispiece of P’s chapter 10 in part 3, “De la magestad que trayan las Coias”), Ossio (2004, p. 21) assigns this drawing to chapter 27 of part 1 (f33v) where there is “space” for a ruler portrait of queen Chuquillantú. – Ossio presents this interpretation of the “Chuquillantú” folio as quite analogous to the Raba Ocllo folio. However, he is dealing with a single folio whose recto and verso cannot be separated for insertion into two locations widely apart in P (f33v in part 1; “page” 61 in part 3, respectively), if this folio had originally belonged to another, but “parallel” or “analogous” manuscript.

It is not entirely clear how many drafts Ossio postulates, nor how he relates them to one another. Sometimes he mentions three, sometimes two. Possibly, he envisages that up to three drafts were aggregated into one single “manuscrito paralelo o previo,” and that, in the end, all pasted folios in P and S belong there. However, even when thus concretized and simplified, Ossio’s theory as propounded in the *Introducción* (2004, pp. 10, 17, 20-22) is at variance with annotations he makes to his transcription. They follow Rowe’s theory.¹¹⁰

2.11.3. *Points of Method*

Rowe’s primary concern was not the drawings but the texts. He had seen that the recto texts of these folios exactly filled out lacunae in Bayle’s edition of L, and he assumed that in L’s original, the then-lost P, there were 4 lacunae, each one consisting of 1 folio, corresponding to the 4 folios found in S. This, however, as we can see from the facsimile, is not what one encounters in P. In the places where Rowe envisioned lacunae (missing folios), P contains folios, some of them “empty”, others not, and it could seem to today’s observer of the facsimile that

¹⁰⁹ See note 105. “Chuquillantú” is a secondary identification for a generic royal female figure.

¹¹⁰ Ossio (in Murúa 2004, vol. 2, 96, note 46) writes: “Como ocurre con otros dibujos debió haber sido removido de aquí [P] para ilustrar lo que sería la versión final de la crónica de Murúa [S].” Regarding the missing Raba Ocllo drawing/folio in P), he (idem, 98, note 50) states: “El dibujo de esta coya fue trasladado [from where?] a la Historia General [S].”

Rowe therefore was on the wrong track.¹¹¹ However, the previous pages have shown that where Rowe thought that P had lacunae, we find instead *replacement* folios. They replace missing folios, that is, fill out lacunae. Rowe could not know that the lacunae had been prepared for the reinstallation of folios that earlier had been detached.

Ossio's theory ignores the difference between primary folios and replacement folios. The only issue that matters is whether the S-folios, considered as primary P-folios, fit in among the remaining primary folios of P. Rowe argued long ago, on the basis of an analysis of the textual evidence, that this was the case, and the 2004 facsimile of P confirms that he was right.

This confrontation of Ossio and Rowe may seem inconsequential, but it is important for two reasons.

First, we must ask whether the S-folio with the *curacas'* letter (Table 7, no. 1) is an ordinary element of the P manuscript itself or of some "other draft." – The *curacas'* letter is a document of paramount importance for the theory that Guaman Poma was Murúa's main indigenous informant and a close collaborator during the genesis of his *Historia*. It is considered to document their close collaboration on the strength of the hypothesis that it is a "draft" penned by Guaman Poma in imitation of the fictitious letter of recommendation of his father Guaman Mallque de Ayala, which is found in Guaman Poma's *Nueva corónica*. Conclusive arguments have never been adduced for the priority of the Guaman Mallque-text, nor indeed for Guaman Poma's authorship of the *curacas'* letter.¹¹² Until the discovery of P, the *curacas'* letter was considered as a "draft," hypothesized as being jotted down in P by Guaman Poma. (His hand is on the reverse, which features the extensively commented Guaman Poma-drawing of the coat of arms of Peru.) Yet from the beginning it was patently clear that the letter had been inscribed by the same hand as the ordinary chapters of P [part 1, ch. 25, and part 3, ch. 9], discovered by Rowe. After the discovery of P, and insofar as its 22 inserted folios are interpreted as belonging to "other drafts," rather than to P itself, the *curacas'* letter, instead of becoming more tightly linked to P, can be dissociated totally from P, as if belonging to yet another "draft". – By reverting to Rowe's theory, the *curacas'* letter becomes contextualized (in the newly discovered P) more strongly than before, and, indeed, far from being a

¹¹¹ Ossio 2004, 21: "Sin embargo en este último [P] no hay evidencias de cortes en las páginas."

¹¹² That there is a textual relation between this text and the fictitious letter of recommendation of Guaman Poma's father is unquestionable, and well seen. But it does not follow that Guaman Poma drafted the letter of the *curacas*. More probable, on any count, is that Guaman Poma plagiarized and fictionalized the *curacas'* letter, which he knew from having illustrated the manuscript in which it had been inscribed (see below, 4.5).

free-going “borrador de carta,” it turns into an integrated part of a “copia en limpio”, that is, a print-ready manuscript.

Second, we must ask whether it is true that Ballesteros was on the right track in 1962 and in 1987 when he suggested, as a mere hypothesis, that P (which he only knew through L, that is, Murúa 1946a) consisted of a plurality of drafts. – It is this “historical lucidity” (“imaginando con gran lucidez histórica”) of Ballesteros (Ossio 2004, 13), which has induced Ossio to suggest that there is evidence in P and S for the existence of one, two, or even three “drafts,” and, consequently, to introduce the notion that Guaman Poma was the head of an artisanal production unit (*taller artesanal*) where members of his family were employed as scribes and illustrators. There is no evidence for such an atelier,¹¹³ neither in Guaman Poma’s own book (except for his own claim about instructing his legal-petition-writing “decípulos” [Guaman Poma 1615, 499]), nor in his externally documented activities, nor in any other sources.¹¹⁴ To date, the only “evidence” has consisted of Ballesteros’, and particularly Ossio’s, visions of P as an aggregate of elements derived from earlier “drafts,” rather than a tightly monitored manuscript evolving over time. In this context, one can hardly overestimate the importance of achieving a solid scholarly consensus on the question of whether Rowe’s theory of P was right or wrong.

2.12. *The Integrity and State of Preservation of P*

Our investigation has shown that neither P nor S offers evidence of material being interpolated into them from other drafts. P was fragmented, and P was reconstructed (with some, but not very extensive losses), and S was enriched with some elements of P. But there is no element in either P or S that comes from any other source. In fact, we have accounted for every single element in both manuscripts as originating in P or S.

P was not only carefully wrought in its various stages, but it is also well preserved. When we take into account that the twenty-two folios pasted into P are actually

¹¹³ Ossio (2004) correctly qualifies his notion about an artisans’ workshop as “hipotético” on p. 52, but elsewhere he presents it as an established fact. On p. 48, for example, Ossio writes of Murúa as being surrounded by “informantes, dibujantes y amanuenses,” which on p. 49 turn out to be “Guaman Poma y el personal de su taller artesanal,” and on p. 54 a particular drawing is assigned to “Guaman Poma o sus familiares.”

¹¹⁴ José Cárdenas Bunsen (1998, 2001) has challenged the prevailing opinion since Pietschmann 1908 concerning the manuscript of the *Nueva crónica y buen gobierno* being autograph from beginning to end. The adduced evidence for dictation and a variety of scribes, as can be imagined in a *taller*, does not carry the point. On Guaman Poma as author and as his own artist and scribe, see most recently Adorno 2004.

primary folios from the same manuscript that have been cut out from it and then reinserted into it by pasting onto replacement sheets, and when we discover that Rowe was correct when he argued that all four extraneous S-folios had migrated there from P, we come to the conclusion that only 20 primary folios of P are missing. Four of them were blank on both sides. Hence, out of the 152 inscribed folios of P, only sixteen have been lost (the text on one of them, however, primary fol. 42, is extant in copy). In other words, a full ninety per cent of P has been preserved to this day. For the details of these counts, see Appendix 4.

The impression of disorder and incompleteness conveyed by the early editions of P (made, of course, on the basis of L) was enhanced, first, by Bayle's insistence ("voy a declarar paladinamente") that P had to be a "mala copia" of a lost "authentic original," and, second, by the elevation of this impression into a theory of "uncleaned-up" drafts and notes ("un sucio") by Ballesteros. The discovery of P in 1996 and the publication of its remarkable facsimile in 2004 could have been the occasion for a fundamental revision of unsubstantiated speculations, but these have come to represent, regrettably, the culmination of nearly a century of steadily accumulating misimpressions and misunderstandings about the nature of the P manuscript.

Manuscripts often reveal much, directly or indirectly, about the model from which they have been copied or about an earlier version of the same work on which they are based. This is also the case with P. The discovery that as much as 90% of P has been preserved intact, and that it is a manuscript that was rationally, not haphazardly, planned, constructed, and developed, provides a solid basis for the systematic investigation of its internal history, and, beyond that, of possible antecedent and subsequent versions of the same work. In this Part Two of our study we have presented the elements that constitute the manuscript, moving from the most basic levels of its construction to the more complex levels of its receipt of its contents. We have sought to identify the constitutive elements of P and the logic of their assembly, fragmentation, and near-complete reconstruction. We went from gathering simple and indisputable codicological facts, such as watermarks, to more complex notions, such as "replacement folios". Our discussion culminated in the disentanglement of scholarly polemics over the complexities of migrated, recycled, and reinterpreted pictorial texts, that is, the water-colored drawings by Guaman Poma.

In the next part of our study, we will order chronologically the information that we have gathered and the analyses we have made. We do so in order to construct a plausible expression of the sequence of events that constitute the "early history" of the P manuscript from its earliest known antecedent version to its conservation and survival as a mutilated but still useful annex to the revised and expanded S manuscript that finally superseded it.

Part Three. The Early History of P

We now turn to a chronological consideration of the construction of P. The new interpretative context that the facsimile publication of P has created allows us to assess a critically important piece of the Murúa puzzle (the *curacas'* letter of 1596) and to discover that there had been an earlier completed version of Murúa's work, which we will call C (= Cuzco). We will explore in detail the phases of the fragmentation of P and the logic of its reconstruction. With regard to the last phases of the evolution of Murúa's life-work, we venture to explain P's survival in spite of its being rejected by Murúa as a satisfactory version of his *Historia general del Perú*.

3.1. Before P: The C Manuscript

P contains some information about the period of time over which it was produced. Bayle (1946, 31-34) discovered long ago that the date of 1590, which appears both on the title page and at the end of the *Tabla*, should not be taken at face value.¹¹⁵ Bayle (1946, 32-34) had identified two passages that refer to events of a decade later. First, on fol. 51v, Murúa refers to Martín García de Loyola as being the current governor of Chile. García de Loyola governed Chile from April 1592 until his violent death (at the hands of the Araucanians) on December 23, 1598.¹¹⁶ Second, on fol. 137v, Murúa mentions the volcanic eruption near Arequipa of February 18, 1600. Augmenting Bayle's discoveries, Ossio (2004, 50, 191, note 175) has added a third and even later documented date for Murúa's additions to P: on fol. 106r, Murúa relates that he punished three Indian "idolaters" in the province of Aymaraes, when he was serving there as *comendador* and *cura*. Ossio has determined that Murúa had this charge between 1604 and 1606. All three passages are additions by P2, and they clearly indicate that Murúa continued working on P after 1606.

There is a fourth post-1590 date to be considered, and it also appears in a passage inscribed by P2. It is found in the only prologue that is extant in P, which is the prologue to part 4 (f126v). This text was written during the reign of Philip

¹¹⁵ The title page (replacement folio, inscribed by P2) carries the notice, "acabóse por el mes de mayo del año de 1590," and the *Tabla* (P1) is dated "año de 1590."

¹¹⁶ Hemming 1970, 461. García de Loyola's wife was Doña Beatriz Clara Coya (1588-1600), the great-granddaughter of Huayna Capac and the niece of the last Inca prince, Tupac Amaru (c. 1554-1572), who was executed by the viceroy Francisco de Toledo (Hemming 1970, 506-507). Commenting on the six-year governorship of Chile by García de Loyola and Doña Beatriz, Hemming (1970, 461) notes that after the governor's assassination, "the Araucanians continued for many decades to use the skull of Governor García de Loyola [grand-nephew of St. Ignatius of Loyola] as a ceremonial drinking vessel."

III (1598-1621), as attested by the reference to the “cathólico Rey don Felipe, segundo Marte y tercero deste nombre.” Murúa here reveals that P is a fair copy of parts 1-3 of his book, to which he adds a fourth part: with the opportunity to make a clean copy of his book, he cannot but add to it an account of the riches and bounty of the kingdom of Peru and the excellence of its Spanish cities.¹¹⁷ Thus the earliest possible date of the main text of P, the fair copy inscribed by P1, is late 1598.

This prologue, which appears at the beginning of the work’s part 4, comes in rather unexpectedly at this point because there is no other prologue in P. However, a cross-reference in part 3, chapter 25 (f77v), “como queda dicho en el prólogo,” confirms that there had been a prologue on one of the now-lost front matter folios in P.¹¹⁸ This is what one would have expected, but not that it was a prologue to parts 1-3 only, as revealed by the supplementary prologue to part 4. It can be concluded, therefore, that before P there existed a full fledged earlier version of the *Historia*, consisting of a prologue and parts 1-3, and that P is a fair copy of it (“viendo la ocación ... para sacar en limpio el presente libro”).

Additionally, the letter of recommendation of the *curacas* of Cuzco, dated May 15, 1596, which we can conjecture was inscribed by P1 on a front matter folio of P (currently located in S, see above, section 2.11), describes the work submitted by Murúa (C) with precision and in some detail.¹¹⁹ Thus, it is not fortuitous that

¹¹⁷ “Viendo la ocación en las manos, prudente y discreto lecto[r], para sacar en limpio [*sic*] el presente libro, no quixे perdonar a mi trabajo ni contentarme con sola la ystoria y gouierno de los yngas, por ser muy falto sino hacerlo entero y cumplido, poniendo aquí las grandesas y Riquezas deste Reyno del Pirú y las excelencias de las ciudades y villas que en él ay de españoles” (P, f126v; Murúa 2004, vol. 2, 221).

¹¹⁸ The cross-reference to the prologue is inserted by P2 into a long literal quotation about quípus, from the second edition (1595) of Jerónimo Román y Zamora, *Repúblicas del mundo. De la República de las Indias Occidentales* [1575], bk. 3, ch. 26 (1897, vol. 2, p. 68): “Tenían grandes montones destas cuentas a manera de registros, como los tienen los escribanos, y allí tenían sus archivos [added in P: como queda dicho en el prólogo] y de tal manera, que el que quería algo, no tenía más que hacer de irse a los que tenían este oficio.” The origin of this passage was identified by Pärssinen (1989, 48) and acknowledged by Ossio (Murúa 2004, vol. 2, 60).

¹¹⁹ The *curacas*’ letter reads: “El qual [Martín de Morúa] abrá cinco años que a escripto una ystoria de nuestros antepassados, los reyes yngas deste Reyno del pirú y de su gouierno, con otras muchas curiosidades por relación que de ello como de los viejos antiguos deste dicho Reino y de nosotros. Y que el estilo es fácil, eloquente, grave y sustancial, y la istoria [*sic*] muy verdadera como combiene al sujeto e personas de quien trata. Y que demás del servicio de V.Mag. que resultará de ymprimirse la dicha ystoria començándose a selebrar e hacer immortal la memoria e nombre de los grandes señores como los merecieron sus hazañas, deseando que todo esto se consiga” (S, f283v). Significantly, “curiosidades” picks up a formula of the unabridged title of part 3, as evidenced by fol. 52 (in the manuscript S): “El gouierno que estos Reyes y Grandes señores Yngas tuvieron antes que los españoles viniesen a este Reyno del pirú, muy gustosso y con mucha curiosidad. Es como se sigue” (S, f67v).

the *curacas* do not mention Murúa's description of cities (including Cuzco¹²⁰), while his treatments of Inca history (parts 1 and 2) and of Inca civic and social organization (part 3) are explicitly mentioned. The *curacas* further mention that the recommended book had been completed by Murúa five years earlier ("abrá cinco años que [Murúa] a escripto"). This fits well enough with the year, 1590, found on the title page of P considered as a copy of the title page of C.

3.2. From C to P

Cross-references within the text inscribed by P1 reveal more about the genesis of P. An important question is whether all four parts of the *Historia* were inscribed by P1 at approximately the same time or possibly over an interval of many years. If it could have stretched over many years, one could argue that only part 4 was inscribed after May 15, 1596, while the lost prologue and parts 1-3 were inscribed long before that date and constitute the very manuscript submitted by Murúa to the *curacas*.¹²¹ This possibility, however, can be ruled out because there is a reference to part 4 in the running text of the P1 fair copy of parts 1-3. It is in part 2, chapter 13 (f48r), in which a long passage about the city of Huamanga ends thus: "Es ciudad de buen temple y de mucho Regalo y de gente muy yllustre y lúcida, como se dirá lo demás en la ystoria de la dicha ciudad." This cross-reference targets chapter 4 in part 4, and it proves that part 4 was completed or in the making when P1 inscribed the fair copy of parts 1-3. Since the main bulk of P was inscribed (P1) in one process, even if over a period of several weeks or months, and since part 4 had been copied by P1 not earlier than 1598, it is legitimate to assume that all the P1 fair copies of briefer texts can be dated to the same period. These briefer texts are the *Ficción*, the *Tabla*, the *Memoria*, and the letter of recommendation of the *curacas* of Cuzco.

The *curacas'* letter is dated May 15, 1596, and since it is known through the P1 fair copy of it, the P1 fair copy itself, to which the *Prólogo* of part 4 (inscribed by P2) explicitly refers ("sacar en linpio el presente libro"), must have been produced after May 15, 1596. Thus, it can be excluded that P (in any form) was the very manuscript submitted to the *curacas*. Rather, we can suppose that the enthusiastic declaration of the *curacas*, recommending to king Philip II the publication of Murúa's book, was an event that contributed to Murúa's decision

¹²⁰ Cuzco heads the 15 chapters, followed by Lima, Huánuco, Quito, Ica, Cañete, Choclococha, Huamanga, Camana, Arequipa, Arica, Chuquiago, Cochabamba, La Plata, and Potosí.

¹²¹ Ossio (2004, 40) states that P was the manuscript submitted (or intended to be submitted, if it was only a "draft of a letter," cf. above, 2.11) to the *curacas*, and recommended by them for publication: "aquella carta de 1596 ... donde un grupo de *curacas* cusqueños decide respaldar la publicación del manuscrito de Galvin [that is, P]."

to initiate the production of a new fair copy (P) of his book, that is, to take decisive steps toward its eventual publication.

When P1 copied C, Murúa did more than just add part 4. This is evidenced by the cross-reference to the fuller treatment of Huamanga, mentioned above. Judging from P2's numerous later additions, it is probable that five years after C was completed, Murúa was prompted to add a number of supplements, corrections, and other enhancements to C before P1 started to make a fair copy of it, whether in installments or as one single assignment. However, this point should not be pressed. The text inscribed by P1 is not a new edition of C, as S is a new edition of P. It is a fair copy, says Murúa (f126v), and the probable date of completion of C, "por el mes de mayo del año de 1590" (P, title page) was not changed in the P1 copy made sometime after May 15, 1596. Neither in C nor in P was "1590" meant as an imprint date. It was the date of completion of the *Historia* as an intellectual achievement materialized in a manuscript (C). The addition of the 16 chapters of part 4 fulfilled a need in the work as conceptualized by Murúa, but it did not turn the fair copy into a new work. Furthermore, the date given as the date of composition had to comply with the information given in the *curacas'* letter, which was inscribed in proximity to the title page.

Apart from the addition of part 4, P came to differ from C in another very important respect. The *curacas* laud Murúa's style ("el estilo es fácil, eloquente, grave y sustancial"), but they do not mention the most salient characteristic of the manuscript of its later copy P: the water-colored drawings. It seems fair to infer that C was not illustrated.¹²² The drawings are explicitly mentioned in P's prologue to part 4.¹²³ Had they existed when C's prologue to parts 1-3 was written, they would have been mentioned in that context, and there would have been no need to repeat the information about the visual enticement of the work in the prologue to part 4 written in 1598 or later. We can conjecture that the idea of illustrating his book may have stimulated Murúa to have a new fair copy of C produced, but it must remain a hypothesis.

Much must remain in the dark concerning peculiarities of C. Among errors that may have been conveyed from C to P, because they were only lately detected and corrected in P, is the faulty numbering of chapters in 57-73 of part 3, initially numbered 56-72 (fols. 109-125). The *Tabla* in P has the correct chapter numbers all along, and if C had no *Tabla*, the error in C may have been detected when P's *Tabla* was composed.

¹²² This question is further discussed below, section 3.3.2.

¹²³ Murúa expresses the hope that his work will be welcomed by the reader: "con amoroso espíritu por las esmaltadas y barias pinturas y colores será uien recibido" (f126v).

3.3. The P Manuscript: A Professionally Produced Fair Copy

3.3.1. Overview of the Contents

P was laid out as 79 double folios, folded and arranged in 7 quires of 12, 9, 10, 14, and 3 times 11 double folios, or 158 single folios (see Appendix 2); the paper used was of “AM” type (see above, section 2.4).

The version of Murúa’s *Historia* that was inscribed in P consisted of front matter and 132 chapters arranged in 4 unnumbered parts (see above, section 2.2). The front matter and first three parts were copied from a lost model, the manuscript C, to which were added part 4, the *Ficción*, a *Tabla* referencing all four parts plus the *Ficción*, and a short *Memoria*.

The front matter, up to the title page of part 1, consisted of 7 folios (0 + 1-6). The following contents are evidenced or can be conjectured, with each item occupying its own folio: the title page of the whole book, the *curacas*’ letter (recto) and the coat of arms of Peru (verso; extant in S), the coat of arms of the Inca kings,¹²⁴ the Andean landscape (extant in P), the coat of arms of the Mercedarians (extant in P), and a prologue to parts 1-3 (including an exposition on *quipus* as historical sources).¹²⁵ A blank folio may intentionally have preceded the title page, as is the case in the later S manuscript.

Table 8: Hypothetical Reconstruction of Quire 1

Note: Lost folios are represented by italics. Inspection of the prose texts on the reverse of nos. 4 and 5, as well as an investigation of the watermarks of nos. 2, 4, and 5, in conjunction with watermarks on fols. 18-23, may make it possible to suggest a less hypothetical sequencing of nos. 2-5.

First half of quire	Recto	Verso	Last half of quire	Recto (chap.)	Verso (frontispiece)
No. 0	<i>Blank</i>	<i>Blank</i>	Fol. 23	16	Queen 2
No. 1	<i>Title page of work</i>	<i>Blank</i>	Fol. 22	15	Queen 1
No. 2	<i>Curacas’ letter</i>	Coat of arms of Peru (in S, f283)	Fol. 21	14	Príncipes yngas
No. 3	<i>Blank</i>	<i>A version of the coat of arms of Inca kings, that is found in S, f13</i>	Fol. 20	13	Inca king 12

¹²⁴ S, fol. 13; in P (f28r), such a drawing is referenced as being “al principio de este libro.”

¹²⁵ P, f77v: “como queda dicho en el prólogo.”

No. 4	(Obscured text)	Andean landscape (P, 1st unnumbered folio)	Fol. 19	12	Inca king 11
No. 5	(Obscured text)	Coat of arms of Mercedarians (P, 2nd unnumbered folio)	Fol. 18	11	Inca king 10
No. 6	<i>Prólogo</i>	<i>Blank</i>	Fol. 17	10	Inca king 9
No. 7	<i>Title page of part 1</i>	<i>Frontispiece of part 1, chapter 1</i>	Fol. 16	9	Inca king 8
Fol. 8	Text of part 1, chapter 1	Frontispiece of part 1, chapter 2	Fol. 15	8	Inca king 7
Fol. 9	Text of part 1, chapter 2	Frontispiece of part 1, chapter 3 (Inca king 1)	Fol. 14	7	Inca king 6
Fol. 10	<i>Text of part 1, chapter 3</i>	<i>Frontispiece of part 1, chapter 4 (Inca king 2)</i>	Fol. 13	6	Inca king 5
Fol. 11	<i>Text of part 1, chapter 4</i>	<i>Frontispiece of part 1, chapter 5 (Inca king 3)</i>	Fol. 12	5	Inca king 4

Three folios had on their rectos the title statements of the first three parts. Only the third is extant (f52r, currently S, f67r/84r):

El gouierno. Que Estos, | Reyes. y grandes. señores, | yngas tuvieron. antes. que. | los españoles, viniesen, | a este Reyno. del pirú | mui gustosso, y con | mucha curiosidad | Es como. se sigue.

The entry in the *Tabla* is abbreviated: “Tabla del gouierno que los yngas y señores tubieron antes que los Españoles viniesen a este rreyno del pirú” (f149r).

A whole folio was also assigned for the title page of part 4 (fol. 126) but it was left blank¹²⁶ because the title page information in the model from which P1 copied part 4 was inscribed above the title of the first chapter. Fol. 127 recto therefore has two title boxes within the framing, the superior one containing the title of part 4: “Declaración del nombre deste rreino del pirú con las ciudades que ai en el.” It corresponds to the *Tabla* entry except for the addition of “de españoles”: “Tabla de la declaración del nombre deste rreyno del pirú, con la declaración de las ciudades <de spañoles> que ay en el” (f150r).¹²⁷

¹²⁶ At a later stage, the *Prólogo* to part 4 was added on f126 verso, facing chapter 1 of part 4, and still later (probably), Guaman Poma, by mistake, created a drawing on f126 recto, facing the last page of part 3 (see below, section 3.7.3).

¹²⁷ The last two words, apparently inscribed by P1, pick up the expression “y las excelencias de las ciudades y villas que en el ay de españoles,” which is found in the *Prólogo* to part 4 (f126v).

A whole folio (f143) was also left blank between the end of the *Historia* proper (f142v) and the beginning of the *Ficción* (f144r).¹²⁸ The manuscript ended with 6 blank folios.

3.3.2. Single-Page Chapters

Each of the unnumbered parts of the *Historia* started with a “Capítulo primero.” While the *Ficción* extended over 6 folios (including the initial blank separation folio) and had 4 pages set aside for illustrations, the chapters of the *Historia* proper were composed according to one simple scheme. They never exceeded a single page of text, and they included finely framed chapter titles of varying sizes, as determined by the length of the respective titles. Thus, every chapter had its own, single folio, invariably inscribed with the chapter’s title and the single-page chapter text on its recto.

There is only one exception to this pattern, and it is found in the very last chapter (and page) of part 3, corresponding to the last page of the *Historia* in the C manuscript. The verso of f125 is inscribed by P1 in continuation of the recto. The tapered conical ending of P’s part 3 probably reproduces the colophon that decorated the last page of C. This occurrence leads us to ask whether C was designed to have blank versos or whether its chapters were copied in such a way as to provide blank versos to accommodate further textual additions, or perhaps even illustrations/frontispieces which in that case, however, were never prepared. Thus, it is possible that C was designed to have frontispieces, as P (and, much later, S). However, as argued above (section 3.2), C was probably not illustrated, since neither the *curacas*’ letter nor, apparently, the lost prologue to parts 1-3 makes any mention of drawings.

Before any text was copied, each of the recto pages of P was ruled with a thin lead-point. The number of ruled lines per page varies according to the amount of text to be inscribed. The maximum number of lines is 36 (*Ficción*, f145). All chapters of the *Historia* (and the first page of the *Ficción*) included a calligraphed title embedded in the framing of the whole page, leaving space for 28-32 lines of text. Thus, the amount of prose text per chapter varied substantially, but harmony and uniformity of layout were achieved by adjusting the distance between the ruled lines (i.e. the number of lines on the page), by conically

¹²⁸ At a later stage, folio 143 was inscribed with a continuation of the text on folio 141 on its recto and the drawing of an adoring *aclla* was created on its verso, as frontispiece to the *Ficción*. Still later, under the reconstruction of P, it was moved to the beginning of the manuscript, facing folio 8 recto, where it became the 3rd unnumbered folio with its recto text pasted onto a replacement folio and its adoring *aclla* displayed as frontispiece to the “capítulo prohemial”.

tapering the lines of script at the bottom of the page (the end of the chapter), and by skillfully adapting the size and heaviness of the letters to the amount of text of the current chapter (Compare f38r, which consists of thirty lines, a brief title, and a relatively short text, with f39r, which has thirty-two lines, a lengthy title, and a much longer text.)

3.3.3. The Framing of Recto Pages

With the exception of the front matter folios, as well as f126r (reserved as title page for part 4 but left blank at this stage of the evolution of P), and f147r (one of the three pages left blank at this stage between the end of the *Ficción* and the beginning of the *Tabla*), all rectos carried text that was carefully inscribed by P1 within the boundaries of a double-lined frame. These frames, however, were not all of the same type. They vary in the way the chapter title is separated from the chapter text. The five variants, A-E in Table 9, do not occur haphazardly but in a sequential series with an increasing degree of complexity. The framing system evolves, step by step, and the framing of title and text becomes more and more integrated into one common structure.¹²⁹

Table 9: Framing of Chapter Texts

Type	Folios (total)	Part, chapters	Description
A	8-34 (27)	1,1-27 (all of part 1)	1 line of separation between title and text; title in trapezoidal box within common 2-line frame
B	35-69 (35)	2,1-16 (all of part 2) and 3,1-17	2 lines of separation between title and text; title and text in separate rectangular boxes within common 1-line frame
C	70-109 (40)	3,18-57	4 lines of separation; title and text in separate 2-line frames; perspective ¹³⁰
D	110-122 (with variants 116 and 117), 144 and 145bis (15)	3,58-70 (with variants on 3,64 and 3,65) and the <i>Ficción</i>	3 lines of separation; title and text in separate but contiguous double-line frames; perspective

¹²⁹ In the S manuscript, all chapter titles are calligraphed and all text pages are framed, as in P, but title and text are not separated by horizontal lines.

¹³⁰ The illusion of a modest visual perspective is achieved by drawing lines that miter the corners of the frames.

E	123-125 and 127-142 (19)	3,71-73 and 4,1-16 (all of part 4)	2 lines of separation; title and text in integrated adjacent double-line frames; perspective (variations of this type due to long titles): fols. 124, 128,137, 139)
---	-----------------------------	--	---

The frames were drawn after the body of the text was inscribed (see f52v and the rectos of fols. 58, 60, 66, 67, 93, 94, 112, 123, 125, where the frame is interrupted by or circumvents protruding letters), but was part of the making of a page. A thin, pencil-drawn line may have guided the scribe on the yet unframed page. A thin pen nib was used for inscribing the text of each chapter, while a thicker one was used for inscribing the chapter titles and for drawing the frames. Additionally, a thin pen nib was used to create the intricate, twisted decorative lines of frames of type A (fols. 8-34) and the elaborate cross-hatching and filigree-like variants of type D (see fols. 116 and 117). The ruling also guided the distance between the twin lines of the horizontal sides of the frames and the letter size of the calligraphic inscription of chapter titles (cf. e.g. fol. 53). Thus, frames and all text on recto pages are strictly monitored and modular throughout the manuscript.

3.3.4. *The Foliation*

As part of P1's fair copy, a small, discrete foliation was added on the top right corner of the rectos. In many cases, this primary foliation was later partly or entirely cut away, but a later foliation, subsequent to the addition of replacement folios, was inscribed just above the frame; it coincided throughout with the primary foliation.¹³¹ In the facsimile, remains of the primary foliation can be seen from folio 26 onward, and it is still intact on fols. 59, 60, 86, 88, 89, 105, 113, 133, and 134. No primary foliation can be seen on the folios of the *Ficción*. The primary foliation was not introduced on one folio in the front matter, possibly the very first folio, and probably by design.

3.3.5. *The Table of Contents*

The *Tabla*, inscribed by P1 on three folios following a blank folio separating it from the *Ficción*, includes references that correspond chapter by chapter to the primary foliation.

The *Tabla's* version of the titles of parts 3 and 4 can be compared with the title pages inscribed by P1 on f52r (currently S, f67r/84r) and on f127r, respectively. In the first case, only the superfluous rhetoric (which goes back to C) is bypassed in

¹³¹ Exceptions occur where too few replacement folios had been added, see below, section 3.11. (For details, see above, section 2.7).

the *Tabla*, while in the latter case the *Tabla* copy is slightly expanded. In contrast, the *Tabla* entries for the single chapters are very much abbreviated throughout. Only twice (part 1, chapter 8, and part 3, chapter 69) are they allowed to occupy more than one line.

The first reference in the *Tabla* is to fol. 8: chapter 1 of part 1. Thus, there are no references to the front matter (e.g. the prologue to parts 1-3). The last reference in the *Tabla* is to the *Ficción* (fol. 144).

On the verso of the last folio of the *Tabla* P1 inscribed a “Memoria” on the weaving pattern of a *chumbi* (see above, section 2.2). It is not referenced in the *Tabla*, and it may or may not go back to the 1590 C version of Murúa’s book.

3.3.6. Conclusion

The fair copy produced by P1 was an exquisite and professional piece of craftsmanship, quite unlike the character of a draft (*borrador*) in which emphasis is placed on composition rather than presentation. Great care was exercised in the production of the “finished” fair copy. However, soon after its completion in 1596 or later, P2 began to make a number of additions to the prose text without apparent concern for the esthetic value of P1’s work. Soon, the *copia en limpio* was transformed into a repository of textual and graphic materials which could be used in a subsequent new version of the *Historia*.

We can calculate the time period of this transformation by taking into account the dates of contemporary events referred to in the manuscript (see above, section 3.1). Within approximately two years or less, from after the preparation of the *curacas*’ letter of 1596 and prior to, or more or less contemporaneously with, the violent end of García de Loyola’s governorship of Chile (December, 1598), P2 elaborated and augmented many expositions in the manuscript, and P was thoroughly and systematically expanded and transformed.

3.4. Additions to P: The Priority of Texts or Drawings

3.4.1. Filling out Blank Pages

When one pages through the facsimile, it seems evident that P was originally planned to include a complete set of frontispieces of its 132 chapters. However, the drawings are not mentioned on any of P’s original title pages, neither the one copied from C (which is not surprising), nor the one that was later inscribed as a P2 addition below the copy of the 1596 letter of the *curacas*. With minor variants, the new title drafted in or after 1596 anticipates the title of Murúa’s 1613 version (S). Both (see their transcription in our Introduction, above) refer to themselves as “general histories” that present a sweeping panorama spanning

the period from the origins of the Incas through the settlement of the Spanish and the establishment of their cities.¹³² Both versions include the part/book that describes the cities, but neither of them makes any mention of the graphic side of the work. Only in the prologue to part 4, which at a late moment, ca. 1600, looks back upon the whole of P, does Murúa refer to “las esmaltadas y barías pinturas y colores.”

P was originally laid out and copied (P1) in such a way that every chapter started on a recto and the chapter never exceeded this single page of text. This simple scheme left a blank page between all chapters, which can be interpreted equally well as a blank page at the end of every chapter (available for later textual additions) or as a blank page facing every chapter (available for the addition of a frontispiece). In part 1, every blank page was filled out with a frontispiece drawing (portraits of Inca kings and queens). In the remaining three parts, however, a number of blank pages were filled to the brim with additions pertaining to the chapter on the reverse, while others, starting at the top, were only partly filled with text. Later on, it can be inferred, the remaining blank space in parts 2-4 were filled out with drawings (frontispieces) in sizes varying from a full page to a half page, or even much smaller.

3.4.2. Additions Made After the Inclusion of Drawings

The great majority of additional texts (P2) were introduced before drawings were incorporated in parts 2-4, and the textual additions inscribed by P2 subsequent to the inclusion of drawings are few and normally brief, overwriting the bottom of frames on pages with text or inscribed in blank areas within drawings. In three instances Murúa succeeded in adding longer texts in locations where (in principle) a previously included drawing on the verso page prevented it. In these cases, the addition refers to a location in the manuscript beyond the boundary of the *Historia* proper:

1. At the bottom of f95r (a chapter on the virgins of the sun), a catch-word and “fo. 155” targets a folio that later was pasted onto replacement fol. 143 (see above, section 2.7). The reference was neither cancelled nor brought up to date, after it became obsolete through the migration of fol. “155” to the place previously occupied by fol. 143.

2. At the bottom of f126v (the prologue to part 4), a cancelled reference

¹³² The chapter on the cities can be seen as the logical conclusion to the story of Spanish conquest and settlement insofar as one can imagine Murúa presenting their establishment as the emblem and achievement of Western civilization and their illustration as the satisfying counterpart to the folio 1 verso drawing of the verdent and snow-peaked but untamed Andean landscape.

targets “fo. 153” (?). The reference was later cancelled and is illegible in the facsimile.¹³³

3. At the bottom of folio 141 recto (description of the city of La Plata), a reference reads: “lo demas está fo. 143”, and on the next line: “pagina 2.” If “pagina 2” can mean “page 2 of the present chapter” rather than “the verso of fol. 143,” the target can be identified as the obscured reverse (recto) of the primary folio that was reinstalled as a pasted-on folio on the third unnumbered folio facing f8r and serving (with its displayed verso: adoring *uclla*) as frontispiece to the chapter on the deeds of the Mercedarians. This reference was cancelled, possibly when primary fol. 143 was displaced because fol. “155” had occupied the original position of fol. 143 in the reconstructed quire 7.

These cases have in common Murúa’s solution to the need for more space: the use of blank folios at the end of the manuscript. He apparently did so, however, only on these three occasions.¹³⁴ From this we can infer that the drawings did not prevent Murúa from adding whatever supplements he wished until he definitively gave up P and concentrated all further work on the version of his book which was eventually to become the S manuscript. In consequence, it can also be inferred that the addition of drawings to parts 2-4 took place quite late during the process of expansion and transformation of P, that is, after P2 had introduced nearly all of the textual additions included in P.

3.4.3. Cross-Referencing Drawings

It is remarkable that the text of P, whether inscribed by P1 or subsequently augmented by P2, contains very few references to the drawings. The P1 fair copy contains more than twenty cross-references to the texts of other chapters, and more than ten are found in the additions of P2. One of the latter is inserted above the line in a P1 passage: “como queda ya dicho” (f54r, line 12). These cross-references are the result of Murúa’s repeated passes over his own text, and they reveal his endeavour to make his exposition more clear by tightening its structure and rendering its inevitable repetitions less irritating. In contrast, there are only two references to drawings embedded in the P1 fair copy, and one within the P2 additions:

¹³³ Inspection of the original would probably make possible a positive identification of this cross-reference. The legible words “de V[uestra] M[agestad]” and “deste V[uestro] Reyno” make it probable that the target of the reference was an elaborate salutation formula.

¹³⁴ Further textual additions that have been cancelled or are unreadable for other reasons are found in the margins (top or side) of f128r, f129v, and f135r.

1. In chapter 21 of part 1 (f28r), at the end of the detailed description of the iconographic elements in the coat of arms suspended above the entrance of the Inca's palace in Cuzco, the P1 fair copy continues: "las cuales están pintadas al principio de este libro." The folio that contained this drawing is not extant.¹³⁵

2. In chapter 1 of part 2 (f36r), while recounting "fabulous" reports about "captain" Pachacuti Inca, the running text of P1 mentions the apparition of a man clad in crimson and refers to "this drawing:" "una persona vestida de colorado, como parece en esta pintura, con una trompeta en la una mano y un bordón en la otra." The drawing would have been on the verso of the title page of part 2. Unfortunately, it is one of the folios that was removed but not later reinstalled.¹³⁶

3: In chapter 16 of book 4 (on Potosí), the P2 addition (f142v) mentions, with a reference to "this drawing", the silver with which the king of Spain sustains the Christian world: "... con lo cual nuestro católico Rey sustenta toda la cristiandad, como se ve por esta pintura, pues dice el Inga, 'Ego fulcio columnas eius.'" ¹³⁷

These few references to the drawings over the course of the more than 100 extant chapters with frontispieces reveal their limited integration into the textual framework, and they stand as corroborative evidence of the lateness with which the hand-colored drawings supplemented the quasi-finalized text.

3.4.4. Working in Parallel, Partly Coordinated

Although few in number, the cross-references to drawings offer evidence to the effect that Murúa's preparation of C, before its contents were copied by P1, ran parallel with the illustration project in a complex process that cannot

¹³⁵ Ossio (in Murúa 2004, vol. 2, 96, note 46) takes for granted that a similar drawing among the front matter folios of S has migrated from P to S and is the very illustration to which Murúa refers in P. Inspection of the watermark found on S, f13v, disproves this hypothesis, see above, section 1.14.2 and note 78.

¹³⁶ Ossio (Murúa 2004, vol. 2, 103, note 51) asserts that the drawing does not match, apparently thinking that f34v is the frontispiece of f36r, because it has a person clad in crimson, with the inscription (by P2) "Pachacuti ynga." The drawing on f34v fills up the space that was left after the names of 34 ethnic groups subdued by Inca captains had been inscribed by P2, and the person clad in crimson is probably a generic representation of an Inca captain, rather than the portrait of a historical one. As mentioned in section 2.11.1, P2 has in more than one case made additional interpretative inscriptions on drawings with generic content.

¹³⁷ Instead of transcribing the perfectly legible text of the P manuscript, Ossio (Murúa 2004, vol. 2, 246) repeats and further corrupts the incept rendering of Bayle's copy of L. Ossio thus reprints Bayle's (in Murúa 1946a, 417) "colognas [*sic*]," while the manuscript, f142v, has "columnas." In the same sentence, however, he departs from Bayle (L.) when it comes to Latin (the motto of Potosí

be elucidated in detail. It is imaginable that C can have included “al principio” a drawing of the coat of arms of the Inca kings without triggering an explicit mention in the letter of the *curacas*. Yet it is more probable that the reference to the coat of arms of the Incas and to the drawing of the “man in crimson,” respectively, were added to the text of C shortly before P1 copied these chapters, thus providing information that would be useful to the prospective artist.

One more aspect of the drawings and their relation to the text in P indicates that the artist and the author did not collaborate closely. Ossio (2004, 25, 49) has observed that text and drawings often have a very tenuous relation to one another. In the same vein, we have mentioned (section 2.11.1) that in some cases, P2 has reinterpreted or historicized drawings, such as “Guascar ynga” and “Chuquillantú muger de Guascar ynga” We suggested that this is the case with the P2 inscription “Pachacuti ynga” on the man clad in crimson of f34v, which for the artist represented a generic Inca captain or king rather than one particular, historical Inca ruler. Finally, some brief P2 additions to chapter titles can be explained as being triggered by the desire to link the prose exposition and the drawing, as in the addition to the title of chapter 1 of part 3: “y con la magestad que caminaban” (f52v). As often happens, author and artist were not closely coordinated. Yet after the inclusion of the illustrations, P2 did his best to relate text and drawing, repairing discrepancies that would confuse the reader and linking the visual to the verbal text wherever possible.

The idea of including illustrations in his work may have been a major incentive for Murúa to make a fair copy in which there would be space enough for a complete set of frontispieces. The illustration project was fulfilled in part 1, where nearly all of the frontispieces are ruler portraits.¹³⁸ In parts 2-4, another artist came into the picture: Felipe Guaman Poma de Ayala.¹³⁹ By that time, many blank pages had been filled with additional textual material, but many others were still blank. Guaman Poma apparently was given *carte blanche* to fill out with illustrations all remaining gaps. Within the *Historia* proper, the drawings are all frontispieces, introducing the text that follows.¹⁴⁰ The artist must have been instructed to create the alternating picture/prose pattern in this manner.

“Ego fulcio columnas eius”) and prints “Juicio” instead of “fulcio,” which is found in P and in Bayle (and surely in L). The error is evidently imputable to the scanning of Bayle’s text (see Ossio 2004, 62-63): the applied program for automatic optical character recognition (OCR) was weak in Latin, and guessed at Spanish “Jui-cio” instead of Latin “ful-cio.”

¹³⁸ The drawings on f21v and f22v are not ruler portraits in the strict sense but have motifs of rulers’ “everyday life,” that is, the king’s council and the queen’s morning toilette, respectively.

¹³⁹ The coats of arms found in the upper lefthand corners of the portraits of Inca queens in part 1 were drawn by Guaman Poma.

¹⁴⁰ Concerning the drawings on f126r and f143r (primary “155”), see below, section 3.7.3.

3.5. Textual Additions that Antedate the Drawings

3.5.1. Additions on Rectos

Author and artist worked concurrently. It is not possible to distinguish in all cases between the textual additions inserted before, and those introduced after, the drawings were prepared. Nevertheless, it is possible to make such assessments in some instances. We begin by considering the great number of pre-drawing additions.

P2 additions are in some cases so brief that they are contained on the recto alone, normally below the P1 text, encroaching on the bottom of the frame. Like corrections and amendments in the text itself, these additions can equally well have been introduced before or after the creation of the drawings. For example, on f31r, the addition (in the margin) is a late note-to-self of P2 (probably while working on the S version) about information in the current chapter that should be moved to the chapter on the city of Cuzco. On f36r the addition consists of only two lines, and on f46r and f47r the additions are simple announcements about the contents of the following chapter: “como se dirá (como lo dirá) en el cap. siguiente.”

Folio 106 recto was mentioned above (section 3.1). It contains a 3-line addition by P2 below the chapter inscribed by P1. The addition fits into the space available, with the third line overwriting the bottom part of the frame. This addition is datable to after the year 1606. It is possible, as suggested above, that the addition is on the recto because in 1606 (or later), the verso was already occupied by a drawing, and that the addition, which is partly autobiographical, would have been more detailed if there had still been more room available on the verso.

3.5.2. Additions on Versos

In contrast to the previously mentioned additions, those on verso pages can in general be considered as earlier than the addition of drawings. As mentioned, the versos were probably left blank by P1 because they were reserved for use as frontispieces. This program was carried out up to the end of part 1 (f33v), but from f34v onward, prose texts were sometimes inscribed before the artist was allowed to do his work. As detailed in Appendix 5, there are 17 cases in which the frontispieces are of much reduced size because the page was already occupied by a prose exposition, and there are 15 cases in which there is no frontispiece because P2 additions already filled the verso to the brim when Guaman Poma was involved as artist. In most cases, the additional verso text is initiated on the bottom of the preceding recto page.

The addition on f137v describing the volcanic eruption near Arequipa of February 18, 1600, is interpreted below (section 3.6) as the earliest time limit for the drawings of P (or in part 4 of P).

3.5.3. Embedded Quotations from Román y Zamora

Marti Pärssinen (1989, 48-49) has identified three extensive literal quotations from Román y Zamora's *Repúblicas del mundo* (1575, 1595), nos. 1-3 in Tabel 10, below.¹⁴¹ Pärssinen used Bayle's edition (Murúa 1946a), and in 1989 he could not know that in two cases (nos. 2 and 3) they are inscribed by P3. Studying the facsimile of P, we have discovered that P3 has inscribed two additional passages (nos. 4 and 5), which we have identified as also being literal quotations from Román y Zamora's *República de las Indias Occidentales*.

Table 10: Quotations in P from Jerónimo Román y Zamora, *Repúblicas del mundo*

No.	P, folio	P, part and chapter	Hand	Román y Zamora (1575; 1595), book and chapter; 1897 edition
1	f77v	3,25	P2	2, 16; 1897, v. 1, pp. 67-68
2	fol. "155" → f143r	3,43	P3	1, 8; 1897, v. 1, pp. 115-118
3	f112v	3,60	P3	1, 7; 1897, v. 1, pp. 108-109
4	f119v	3,67	P3	1, 9; 1897, v.1, pp. 121-122
5	f122v	3,70	P3	1, 10; 1897, v. 1, pp. 127-128

Quotation no. 1, inscribed by P2, includes a number of insertions by P2, and the transcription is relatively free. The quotations inscribed by P3 are all embedded in passages inscribed in P2 and render very faithfully the printed original's orthography, abbreviations, and punctuation. In a few cases, P2 has subsequently included small adjustments to the new context.¹⁴²

3.5.4. Other Characteristics of Verso Texts

The versos were not ruled, but the thin paper allowed the inscribed lines of text on the rectos to serve as guidelines for the inscription of textual additions.

Full-page textual additions up to f73 were not framed. From f77v onward, however, they are invariably framed, as are the drawings throughout the ma-

¹⁴¹ Pärssinen is cited by Ossio (Murúa 2004, vol. 2, 160, note 131, 199-200, note 189, 246-247, note 236).

¹⁴² These adjustments include the interpolation of "como está dicho en el prólogo" (no. 1) and the alteration of "lo dejo para el capítulo siguiente" to "lo dejo para otro capítulo" (no. 3). Taking

nuscript. The heavy framing on the rectos guided the verso framing.

In a number of cases, the P2 additions result in corresponding additions to the titles of the augmented chapters.¹⁴³ The simplest such additions occur in part 1; they consist of an Arabic numeral referring to the sequential order of the Inca queens, added to the titles of some of those chapters and corresponding to the same numeral that appears on the respective portraits. The emendation of the chapter title serves to link the frontispiece drawing to its accompanying chapter (f25r, f26r, f27r, f28r, f29r), avoiding the reader's potential confusion as to whether the pertinent portrait appears before or after the prose exposition of the chapter. The most notable instances of these late-added chapter title references target the textual material that appears on the following (not the preceding) verso. These emendations are found in chapter title additions that call attention to the topics of the lengthy additions that P2 made to the chapters of part 3, on Inca civilization and society (chs. 2-8, 14, 15, 21, 44 [f54r-f60r, f66r, f67r, f73r, f96r, respectively]), and, in part 4, to those on the cities (chs. 2, 4, 8, 9 [f128r, f130r, f134r, f135r, respectively]). A different phenomenon is the addition of what seems to have been a long subtitle, perhaps amounting to a plot summary or a moral commentary that was written, and has been subsequently cancelled, within the title frame of the *Ficción* (f144r).

As mentioned in section 3.3.2, f125v is exceptional: in the C manuscript, chapter 73 of part 3 was the last chapter of the *Historia* proper, and it was allowed to fill both recto and verso, since no more frontispieces would be needed at this point.

3.6. Guaman Poma's Involvement in P: Between 1596 and 1600

When did Guaman Poma illustrate parts 2 through 4 of P? As already established (sections 3.5.1 and 3.5.2), it occurred after the overwhelming majority of textual additions had been incorporated. Apart from short phrases identifying the

text no. 1 as a sample of the quality of Ossio's transcription and annotation, we have found in the transcription of f77v (quotation no. 1) six misreadings of the perfectly legible P manuscript: por otra arte (Ossio's transcription: parte), curioso (oscura), a manera de pater nostres (pater noster), espanta (espantaba), cuentas (cuerdas), pestilencia (pestilencias), que los antiguos (pues los antiguos). All six errors are repeated from Bayle (in Murúa 1946a) and represent misreadings of the copyist responsible for the L copy of 1890. As for the annotation, Ossio misinterprets Pärssinen (1989, 48) and limits the Román-quotation to 8 lines of text. Consultation of the source (Román) reveals that the literal quotation extends over more than 20 lines.

¹⁴³ Less frequently, a late addition to the chapter's title simply refers to the initially redacted text in order to draw the reader's attention to the material already there, as "y de cómo en su tiempo conquistaron los españoles este reyno" supplements part 2, chapter 10's title about Atahualpa and his great deeds (f45r). See also f65r (part. 3, ch. 13), where a late addition to the chapter title calls

pictorial subjects on drawings, there are only a few textual additions that were introduced after the inclusion of Guaman Poma's drawings (see below, section 3.8). Insofar as these prose additions contain datable elements, they can help us locate, and limit, the timespan of Guaman Poma's involvement as artist. There are three such pertinent additions:

1. On folio 51 verso, there is a P2 addition of 14 lines inscribed within the frame of the drawing. This emendation, mentioned above, refers to Martín García de Loyola as the current governor of Chile, which was a mission he fulfilled from April, 1592, until his death on December 23, 1598. Bayle had pointed out that this evidenced the fact that Murúa continued working on P beyond 1590, but we can deduce even more information from the facsimile. The addition is inscribed above the drawing of the execution of Tupac Amaru in such a way that the text does not interfere with the top of the hat of one of the executioners. This gives us a latest date for Guaman Poma's participation: The drawing cannot be later than December 1598 (or sometime in early or mid-1599, if we allow for some time for information on events in Chile to reach Peru), but it need not in any way have been the last drawing that Guaman Poma executed for Murúa.

2. On folio 137 verso, a textual addition sets another lower limit for Guaman Poma's involvement as artist. It is the account of the volcanic eruption at Arequipa of February 18, 1600, also noted by Bayle as indicative of Murúa's continued work on P after 1590. Bayle was unable to make inferences regarding the time period of the illustration's execution, since extremely few data on the graphic dimension of P were available to him (only L was known at that time).¹⁴⁴ The evidence of the facsimile allows us to infer that the P2 addition on primary f137v (now P5 on a replacement folio) concerning the 1600 eruption made it impossible for Guaman Poma to create a frontispiece for the chapter starting on the recto of f138r, which describes the city of Arica.¹⁴⁵ Had there been space left on f137v, Guaman Poma would no doubt have filled it with a frontispiece.¹⁴⁶ So Guaman Poma must have been at work illustrating P, at least in part 4, *after* February 18,

attention to the sacrifices and ceremonies to be made to honor the *huacas* and, more simply, in other cases, to recommend the chapter to the reader's attention: "tócanse cosas buenas" and "es capítulo muy curioso" (part. 3, chapters 53, 60, 67 [f105r, f112r, f118r]).

¹⁴⁴ See our Introduction, note 2, for a summary of the drawings that Bayle's edition reproduced.

¹⁴⁵ The original P2 addition about Arequipa, inscribed on primary f137v, is obscured, but it was previously copied onto replacement fol. 137v by P5. Had there been a drawing (featuring the city of Arica) on primary f137v, it would have been made visible instead of primary f136r. Additionally, because of its 44 lines of condensed text, there can be no doubt that primary f137v did not contain a drawing.

¹⁴⁶ Regarding Guaman Poma's occasional need to work in very cramped pictorial space, see the very small drawing of the city of Cochabamba (f139v).

1600. This implies that the frontispiece of the chapter on Arequipa (f136v), which depicts an ash-rain over the city, can refer specifically to the February 1600 eruption of the Huaynaputína volcano near Arequipa, or generically to this as well as earlier eruptions mentioned on f137r/v.¹⁴⁷

3. On f106r there is an addition referring to Murúa's already-completed assignment as *comendador* ("commander," law-enforcement officer) and *cura* (priest) in the province of Aymaraes, which Ossio has discovered took place in 1604-1606 (see above, section 3.1). This dating is important for determining Murúa's latest additions to P, that is, sometime after 1606. Furthermore, one can argue that the P2 addition would have been inscribed on the verso instead of the recto (and been more detailed), if space had been available on the verso, and therefore that the verso was at that time already occupied by a full-page drawing by Guaman Poma, and that thus the addition was inscribed on whatever space was left at the bottom of f106r. However, the year 1606 as the latest point in time for Guaman Poma's involvement in P is too late to be significant: his collaboration with Murúa had probably ceased some years earlier.

The available evidence suggests that P was produced as a fair copy and then transformed into a repository of supplementary textual and graphic materials used over a long period of time, perhaps ten years, that is, from sometime after May 15, 1596, through sometime after 1606. As for Guaman Poma's involvement in P, the earliest and latest time limits are 1596 (sometime after May 15) and 1600 (sometime after February 18), respectively.

3.7. *The Inclusion of Drawings*

3.7.1 *General Remarks*

Excepting the drawings on front matter folios and the four full-page illustrations added to the text of the *Ficción*, all extant drawings are frontispieces in the sense that they do not refer to the current (preceding) chapter, but to the chapter immediately following the drawing. Exceptions to this rule are fols. 126 recto

¹⁴⁷ Ossio's discussion of this issue seems confused (2004, 54-55). He thus believes, in contrast to what we have shown (above, section 3.4), that drawings were included before P2 additions on verso pages, and he confuses the P2 addition on f136v (about the city of Camaná) with that about the city of Arequipa, which is on f137v: "Esto es sugerido por el añadido [f137v] donde Murúa describe esta erupción [of 1600] en el manuscrito Galvín[P], que, como se puede apreciar, ha sido superpuesto al dibujo [which is on f136v]." We are in agreement with Ossio as to the date of the drawing of the ash-rain over Arequipa (after 18 February 1600), but while this date complies with our theory of the relationship between P and Guaman Poma's *Nueva crónica* (P NC), it represents, as conceded by Ossio (2004, 54), an exception to his (NC P), see below, section 4.5.

and “155” (see below, section 3.7.3). If it is correct that the verso pages were initially planned to carry such frontispieces, the original plan was carried out through part 1. In part 2, we find a solitary full-page addition on f48v. Through the 89 chapters of parts 3 and 4, numerous versos had been used for inscribing more or less extensive textual additions, and the illustrator had to make do with the space that was left. Extant in these two parts (in P and in S) are 52 partial or full-page frontispieces; in 13 cases, the textual additions left no space at all, not even for a mini-frontispiece; in 24 cases, no evidence is available.¹⁴⁸

The drawings fall into two groups: (a) those that were probably not made by Guaman Poma (unnumbered fols. 1 and 2, and all of part 1), and (b) those that apparently were, bearing as they do the constellation of his familiar iconographic traits. These drawings include the coats of arms next to the portraits of Inca queens in part 1,¹⁴⁹ and all the drawings in parts 2 through 4 as well as those in the *Ficción*. Since there are no P2 additions on versos in part 1, the portraits of Inca kings and queens may have been added here at any point in time. If it is correct, as suggested, that the coats of arms next to the portraits of the Inca queens were drawn by Guaman Poma, the portraits of the Inca queens themselves (fols. 24-33; 8 extant in P, 1 in S) must predate his involvement in the comprehensive illustration project.

The case for Guaman Poma's role as illustrator is a strong one, and it dates from the studies of Mendizábal Losack (1961, 1963), who worked with the few illustrations from L (as copy of P) reproduced by Bayle, along with the 1936 Paris facsimile edition of Guaman Poma's work, and (from 1962) Ballesteros' edition of the S version of Murúa's *Historia*. These inquiries into the shared artistic style of drawings in Murúa's manuscripts and Guaman Poma's are part of a fourfold constellation of positive evidence for their relationship. Fundamental is the subject matter of the drawings, which runs in series: the Inca kings, their queens, the officers of political and societal organization, and the cities of the kingdom. Ossio (2004, 29-38) has most recently reviewed these points of common pursuit with regard to the chapters' contents and, therefore, by default, with the pictorial texts in the works of both authors. Two particularly revealing elements are the coats of arms created by Guaman Poma in both the P manuscript and the *Nueva corónica* manuscript, and the captions and annotations in his handwriting that

¹⁴⁸ Frontispieces in parts 3 and 4 of P are found on the versos of fols. 63-66, 69-72, 74-76, 78-86, 88-111, 113, 114, 117, 117, 120, 121, and 141. The count of three P-frontispieces in S excludes the folio with the coat of arms of Peru, since it was not a chapter frontispiece in P.

¹⁴⁹ These shields are found in P on the versos of fols. 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, and 31, and in S on f63/79r (formerly P, f32v) and f283/307r (formerly within the front matter of P). The compositional and interpretative identity is especially evident upon comparing P, f26v, with the *Nueva corónica's* title page, and S, f283/1307, and P, 31v, with the *Nueva corónica's* p. 83.

are occasionally found on the drawings (see Appendix 6). In short, with regard to (1) representations of heraldry, (2) captions inscribed within the pictorial field, (3) the subject matter of the paintings, and (4) their artistic style, Guaman Poma's creation of Murúa's drawings is beyond question.¹⁵⁰

As mentioned above (section 3.4.3), the text of the *Historia* contains two cross-references to drawings that appeared earlier in the text, in the front matter and on the verso of the title page to part 2, respectively (f28r, f36r). The former is now in S and the latter has disappeared. There is a third such cross-reference, appearing not in the P1 fair copy but in a P2 addition. It is the reference in the written account of Potosí, "como se be por esta pintura" (f142v), which refers back to that chapter's frontispiece (f141v). Likewise, in one single instance (f145r), the prose text of the *Ficción* refers ("la figura lo muestra") to a drawing that follows it on the next page.

The drawings of P were framed; there is only one extant exception (f126r, see below, section 3.7.3).¹⁵¹ When a verso includes both a P2 textual addition and a drawing, the frame integrates matter pertaining to one chapter with a frontispiece of the next. The frame was drawn by following the lines of the frame on the recto, which was easily visible through the thin paper. While the recto frames start by being concentric boxes, the verso frames from f23 onward have "perspective:" oblique lines in the corners to create the illusion of mitering (see above, note 130).

As Ossio has observed, the drawings do not always correspond very well to the chapter contents. It is indicative of a rather loose connection between author and artist. Furthermore, as mentioned above (section 2.11.1), Murúa (P2) apparently redefined or historicized certain drawings (Pachacuti Inca, Huascar Inca, Chuquillantú).

At least fourteen chapters of P were without frontispieces because of previous textual additions that took up the available space,¹⁵² and as many as thirteen frontispieces may be lost among the 20 removed and missing folios.¹⁵³ Within the front matter, the loss of a drawing of the coat of arms of the Inca kings is documented (see above, section 1.14.2). The small-size "frontispieces" may seem

¹⁵⁰ We will not discuss these matters in detail, but they will be entertained briefly below, in Part Four.

¹⁵¹ Although the pasted-on primary "155", currently occupying folio 143r, seems to be unframed, some lines of its original frame are still visible.

¹⁵² These fourteen chapters lacking frontispieces are as follows: Part 2, chapter 14 (f48v); Part 3, chapter 4 (f55v); 3,5 (f56v); 3,7 (f58v); 3,9 (f60v); 3,16 (f67v); 3,22 (f73v); 3,26 (f77v); 3,71 (f122v); Part 4, chapter 1 (f126v); 4,2 (f127v); 4,3 (f128v); 4,9 (f134v); 4,12 (f137v).

¹⁵³ These thirteen frontispieces would be found as follows: Part 1, chapter 1 (f7v); 1,2 (f8v); 1,5 (f11v); 1,6 (f12v); 1,7 (f13v); 1,24 (f30v); 1,27 (f33v); Part 2, chapter 1 (f35v); 2,8 (f42v); 2,9 (f43v); Part 3, chapter 11 (f62v); 3,17 (f68v); 3,36 (f87v).

meaningless compared to the full-page frontispieces, but Murúa may have been aware that the drawings would in any case be resized as woodcuts or engravings when his book was printed. His goal may have been to collect as many “original” motifs as possible in order to provide abundant material on which an artist in Spain eventually could elaborate.

3.7.2. *Versos Without Facing Chapters*

Because each part of the book was initiated by a separate title page, the end of each of the four parts was irregular insofar as there was no facing chapter. Remarkably, this problem was “solved” differently in all four cases. We mentioned above (section 3.3.2) that in one exceptional case, that is, the last chapter of part 3 (f125v), the P1 fair copy continued onto and filled up the verso page. It was the ultimate page of the *Historia* as copied from C, and no frontispiece would follow. Similarly, the verso of the last chapter of part 4 (f142v) was filled by a P2 addition.

The problem of finding an appropriate way of ending the series of facing frontispiece-plus-prose chapter was solved differently in the two remaining cases. It was done in part 1 by referring forward to part 2, and in part 2 by referring back to the last chapter of part 1, as follows:

The last page of part 1: On f34v, the last page of part 1, there was a textual addition: a list of 34 ethnic groups conquered by the Incas. A drawing of an Inca, clad in crimson, was added alongside the list. He is shown slaying a foe, while above, coming down from the sky, a male figure clad in blue blows a trumpet. It is a frontispiece to part 2: “De los príncipes y capitanes del gran reyno del Pirú.” On the crimson man, P2 has added the notation “Pachacuti ynga” in reference to the ninth Inca, who greatly increased the territorial extent of the empire.¹⁵⁴

The last page of part 2: On f51v, the last page of part 2, a drawing of the execution of Tupac Amaru refers back to the final chapter (16) of that part: “Del noble ynfante [*sic*] y capitán Amaro y de cómo los españoles le degollaron”. Chapter 16 of part 2 thus stands out as the only chapter in P that has both a frontispiece and a following illustration. The frontispiece (f50v) shows Tupac Amaru being led forward with a golden rope or chain by his captor, Martín García de Loyola. In this way, the graphic rendering of the end of the Inca dynasty could be stretched over two drawings depicting first the capture and then the execution of Tupac Amaru, the last male offspring of the Inca dynasty. Apparently, this in turn invited further textual additions; one extending from f51r to f52r (the

¹⁵⁴ Ossio (in Murúa 2004, vol. 2, p. 105, note 51) interprets this drawing to be the frontispiece of the first chapter of part 2. This chapter, however, must have had its own frontispiece (now lost) on primary fol. 35v.

latter, now is S), and one contained on P's f51v. Both were inscribed after the introduction of the drawings (see below, section 3.8).

3.7.3. *Two Exceptional Cases*

While all other pages with drawings are framed, f126r is not. According to the book's characteristic formatting of its division into parts (later: books), there should not have been a drawing on this page. Instead, it should have been occupied by the title page of part 4. However, the title of part 4, "Declaración del nombre deste rreino del Pirú con las çiudades que ai en el," had been inscribed in a rectangular frame poised above the frame featuring the title of chapter 1 ("Capítulo primero del nombre deste rreyno, de el Pirú y sus rriquezas"), which occupies that page (f127r). This layout probably reflects quite accurately the layout of the small manuscript by Murúa that must have served as model for the P1 fair copy of part 4 in addition to C (see Appendix 8). Exceptionally, therefore, f126r was blank when P was handed over to the artist. The manuscript was not sewn and bound, and the artist (Guaman Poma) probably took out every double folio from the stack of quires when doing his art-work in the spaces left empty at that time by P2.

Referring to Appendix 2, we know that f126r belonged to the second half of the double folio 123 plus 126. Under normal circumstances, the facing pages constituted by f123v plus f126r would appear as blank and inscribed, respectively, and the blank page would have to be made into a frontispiece for the chapter on f124r (Part 3, chap. 72: "De los nombres de los otros seis meses y de las fiestas que acostumbrauan los yndios en todo el año"). Here, however, Guaman Poma was confronted with two facing blank pages. Apparently, he chose to make a frontispiece for chapter 72 on both blank pages. The former now carries what became the "real" frontispiece of chapter 72 in part 3, representing a public feast hosted by the Inca ("fiesta del ynga"), with the Inca king and his queen, a female musician and other women, probably *acllas*, in attendance (f123v). The latter, which was separated from "its" chapter when the double folio was reinserted into the quire structure, features a male Inca court dancer and a female musician. When Guaman Poma realized his error, f126r was abandoned; although hand colored, it was left unframed.

The drawing of the morning toilette of an *aclla* (virgin of the sun) on the often-mentioned fol. "155," later pasted onto replacement fol. 143, is also irregular: it had never been, and is not now, a frontispiece. When it was still primary fol. "155," it bore the written text at the top of the folio and the drawing at the bottom. The order was reversed when the two pieces, now cut apart, were re-installed on replacement fol. 143. Originally, therefore, this drawing referred backwards, illustrating the text above itself, but as re-installed it refers,

like the regular frontispieces, to the text that follows it. However, as part of folio “155,” this drawing of an *aclla*, like the other three drawings in the *Ficción* that originally preceded it (f146v, f147r, f147v), was an illustration of current text on the same page, not a frontispiece. The artist, hence, had not realized that folio “155” in reality was a continuation of folio 95 (part 3, chapter 43: “De las casas que auía de yndias de recogimiento dedicadas al sol”) in the *Historia* proper, where he was supposed to make only frontispieces, not illustrations embedded in the prose text.

3.8. Textual Additions Made After the Introduction of Drawings

Just as the size of drawings had to be adapted to the space left by previously inscribed textual additions, subsequent textual additions had to be adapted to previously included drawings. A particularly complex instance, showing that author and artist to some extent worked concurrently, is the just-mentioned addition to f95r on fol. “155”. Because of the existence of a drawing on f95v, the addition to the chapter on “yndias de recogimiento” (*acllas*) (f95r) was referred to fol. “155” (f143r). There, in turn, it was adorned with an additional drawing. The textual addition contains a long literal quotation (by P3) from Román y Zamora (see above, section 3.5.3, with Table 10, no. 2). The complex sequencing of the elements of chapter 43 of part 3 (twice alternating textual and pictorial phases) thus reveals a glimpse of Murúa and Guaman Poma working simultaneously on the enhancement of P.

The vast majority of textual additions preceded the drawings, but the following instances can be considered as certain or, in a few cases, probable *post*-drawing additions. They either carefully avoid encroaching on any part of the drawing, or do so minimally.

Table 11: Textual Additions Inscribed after the Inclusion of Drawings

No.	Folio	
1	34v	This is the continuation of the list of conquered ethnic groups, encroaching on the drawing; the lists appear on both sides of “angel with trumpet.”
2	37v	The text encircles the head and weapon of captain Inca Urcon.
3	50v	These are texts of <i>arawi</i> , or poetic traditions, regarding Tupac Amaru, Sayri Tupac, and Titu Atauchi. They include the vertical column as well as the texts beneath the lefthand column and under the Inca’s feet.
4	51v	The last line of this text surrounds the hat of one of the executioners of Tupac Amaru.

5	51r-51v-52r	This text is spread over three pages, from the bottom of 51 recto, the bottom of 51 verso, to 52 recto (now in S).
6	66v	The text appears within the frame of the drawing, but it was possibly created before the drawing and has been incorporated into it, as occurs on f132v and f133v.
7	66v	The text appears beneath the frame of the drawing.
8	95v	A full-page drawing occupied this verso, and the addition is signalled (f95r) as being located on fol. "155" (quotation from Román y Zamora, currently f143r, earlier fol. "155")
9	135r	The earlier textual addition and the drawing filled out the verso, so that the addition has come to occupy the vertical margins of the recto.
10	141r	A full-page drawing occupied the verso, and the addition is signalled (on f141r) as being located on "fo. 143 pagina 2" (This is probably the reverse of the adoring <i>aclla</i> , 3rd unnumbered folio, facing the "capítulo prohemial".)

Addition no. 4 was interpreted above (section 3.6) as setting a latest limit (December 23, 1598, that is, beginning of 1599) for the inclusion of the drawing of the 1572 execution of Tupac Amaru.

Apart from the P2 additions listed above, the hand P2 is also found in hundreds of captions added to drawings. They include longer texts on the drawings of Incas in part 1, names and dynastic numbers of kings and queens, and (on drawings by Guaman Poma) supplements to the mostly very short captions (identifications or explanations) inscribed previously by P4, that is, Guaman Poma himself. This small corpus of autograph Guaman Poma texts of P (including the relevant S-folios) has been assembled in Appendix 6.¹⁵⁵

3.9. From Parts (C) to Books (S)

In the *Tabla*, P2 has modified the main structure of the *Historia* from the original fourfold division into unnumbered parts to a division into books numbered 1 through 4. This division by books seems to have been partly implemented in running heads before the fragmentation of P. There are no running heads on the P-folios that migrated to S, but this seems to be due to the fact that running heads were at first only inscribed at the beginning of books. Significantly, on the second folio of book 3 (replacement fol. 53r) P5 has reproduced from primary

¹⁵⁵ No other Guaman Poma autographs are known, apart from the 1190 pages of the Copenhagen manuscript of the *Nueva corónica y buen gobierno*, and his signature in AGI (Seville), Audiencia de Lima 145.

f53v (before the folio was cropped and pasted-on) what would eventually become the standard running head of versos in book 3: “Libro tercero del gouierno.” The first three running heads of book 2 and the first six of book 4¹⁵⁶ differ from the running heads that follow and that seem to have been mechanically inscribed, probably after the reconstruction of P. We can conclude that the book structure was implemented as part of a renewed editing of P in connection with the addition of supplementary textual and graphic material, but that it was not carried out through the full body of the work (from f8r through f146r) until after the phases of fragmentation and reconstruction were completed, or, rather, that the books’ running heads were only introduced systematically as part of the latest phase of the reconstruction process.

3.10. *The Partial Fragmentation of P*

At some point in time, after P had thus been filled with prose text, textual additions and water-colored drawings, Muriúa began to produce a new version of his *Historia*, which eventually developed into the version known through the manuscript S. P was immediately (or gradually) given low priority or simply abandoned. However, the superseded P contained valuable elements that could not be copied easily into the next, expanded manuscript. A number of folios (double folios, as P was still unbound) were removed, in all likelihood because of their frontispieces. Most of these double folios included full-page drawings, but some of them contained smaller drawings, such as the depiction of the an ash-rain over Arequipa, and of the *acalla’s* morning toilette (f136v, f143r). If removed as double folios, these were subsequently cut into single folios which could not simply be reinserted into a quire-structure. Eventually, four such single folios were inserted into the manuscript S, as detailed above (section 2.11.1).

3.11. *Replacement Folios*

Soon after this partial fragmentation, or after some time, P was reconstructed. A number of single folios (22) were at hand, but they could not just be inserted or pasted into the manuscript from which they originated. Instead, new blank double folios (watermark “PD,” see above, section 2.4) were inserted within or on the outside of the remaining blocks of intact primary double folios. The replacement folios functioned as dummies of the previously removed primary

¹⁵⁶ There seems to be no running head on f128r because a previous addition takes up all the space. Hence, the running head on the facing verso (f127v) apparently contains the text of both halves of the full running head: “libro quarto de las riquezas y exclencias deste reyno del Pirú, de las ciudades.”

double folios and as supports for the reinsertion of those twenty-two single folios that were at hand. Twenty-four folios were never reinserted (see above, sections 2.4 through 2.6, summarized in Appendix 4): one was at hand but could not be re-installed because “its” replacement folio was missing (primary fol. 42), four had probably already been assigned to the S manuscript, and 19 apparently never turned up.

Excellent guidance, consisting of the early foliation on primary folios, and the folio-by-folio references of the *Tabla*, was available during this process of replacing removed primary double folios. In quire 2, two double folios were missing, one of them its center (see Appendix 2); in quire 3, three double folios were missing (two outer leaves of the quire, and one in its center); in quire 4, only one double folio had to be replaced; quires 5 and 6 were intact; in quire 7, three double folios had to be replaced.¹⁵⁷

In spite of the simplicity of the replacement procedure, an error seems to have occurred in quire 3: instead of the three double folios needed, only two were added to the quire. This led to a double irregularity in the foliation. Fols. 42 and 43, and fols. 61 and 62, became *pages* 42 and 43, and 61 and 62, respectively, when the whole manuscript, subsequent to the reconstruction, was foliated/paginated once more (see section 2.2). Because the following *page* 43 was reserved for fol. 43, this irregularity prevented the then-extant primary fol. 42 from being pasted into P, with the drawing face-up, after the chapter on the recto had been copied onto *page* 42. It is the only instance in which a folio (containing a drawing) that was extant at this stage has disappeared because it could not be hosted in the reconstructed manuscript.

3.12. Copying and Pasting

The detached single primary folios of P that were available after the fragmentation process were to be pasted onto the newly installed blank replacement folios. This technique had one obvious drawback: only one side of the pasted-on folio would be displayed. Quite logically the side that would be the most difficult to reproduce was the one chosen for display. These were the versos containing a water-colored drawing or, if there was no drawing, the rectos with their fancy framing of the chapter titles. The text on that side of the detached folio which was to be sacrificed when pasted onto the replacement folio was first copied onto that side of the replacement folio that had been selected for this purpose (normally the recto; f137v is the single exception¹⁵⁸). The side to be sacrificed was covered

¹⁵⁷ For a detailed discussion of quires 1 and 7, see section 2.6.

¹⁵⁸ Although the primary folio is not extant, the text on f8v (P5) appears to be copied from a detached

with paste and secured to the still blank side of the replacement folio. At some stage during this process, each folio was carefully trimmed along the exterior borders of the frame of the drawing or of the chapter text, respectively.¹⁵⁹ In the S manuscript, where another method for fastening loose folios was applied,¹⁶⁰ the folios removed from P were not subjected to such trimming.

This procedure of copying and pasting can be observed in a regular fashion on the following eighteen of the total of twenty-two reinstalled folios:¹⁶¹ 9, 10¹⁶², 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 44, 53, 63, and 136,¹⁶³ 137, and 149. Three of them (53, 137 and 149) only carry text. The recto of fols. 53 and 137, with the finely framed and inscribed chapter titles, were displayed as reinstalled, while the text on the verso was copied onto the following page; both sides of folio 149 (part of the *Tabla*) contained plain text, so the verso was copied onto the replacement verso and the recto was displayed on the replacement recto.

With four exceptions, all chapters copied from the sacrificed reverse of primary folios pasted onto replacement folios were inscribed by P5, a hand found only on replacement folios. The exceptions, all within the remains of quire 1 (1a and 1b), were inscribed by P2, either because Murúa in these cases was not satisfied with the C version of these chapters (part 1, chapters 2, 3, 7, and 16) or because the reconstruction of quire 1 was significantly more complicated than the occasional repairs needed in the following quires (see section 2.6.1).

3.13. Quire 1 (1a and 1b)

No intact primary double folio remained in quire 1. We have not been able to determine with certainty the original sequence of available folios up to fol. 8 because the foliation and *Tabla*-references only start at fol. 8. Instead of one huge quire of 12 double folios, two small replacement quires (1a and 1b) were made, consisting of 4 and 5 double folios, respectively. Quire 1b was easy enough to prepare: chapters 7 through 16 were assigned to fols. 14 through 23. Chapters 7 and 16, which were to be copied on the outer double folio (f14r plus f23r) of the replacement quire, were inscribed by P2, and the remaining 8 chapters (8-15) were inscribed by P5.

primary folio. – Concerning the text on *page* 42, equally a P5 copy, but without a pasted-on primary counterpart, see above, section 3.11)

¹⁵⁹ For the trimming of f23v, see above, section 2.10.

¹⁶⁰ See Boserup 2004a, 83-84.

¹⁶¹ The four other pasted-on folios are the three unnumbered front matter folios, and fol. “155” *alias* fol. 143.

¹⁶² On this folio, see above, section 2.1.

¹⁶³ In some copies of the facsimile fol. 136 is by error one-layered, see above, note 81.

Quire 1a, however, was miscalculated, and in the end there was no replacement folio in this quaternion (4 double folios) for fol. 10. Its chapter text was copied onto a single replacement folio, the drawing was trimmed, and the text side pasted onto the replacement folio. This minimal, reconstructed element then was loosely tucked in between fols. 9 and 11. In this small quire of 8+1 folios, all texts are inscribed by P2, except f8r (chapter 1), which is by P5 and therefore probably copied from a primary folio that was extant but has not been preserved. This chapter bears another name (“Del nombre de los Reyes del Piru”), but its content corresponds to the title of chapter 1 in the *Tabla*: “Del origen y principio de los yngas” (overwritten by: “De el nombre de los reyes del Piru”), as well as to the content of chapter 1 in the S version of the *Historia*, which at last came to carry a name that fits: “De cómo antiguamente no ubo en este Reino Rey ni señor unibersal hasta los yngas.”

Because the first two chapters in P (and in C, we must surmise) had nearly identical titles, Murúa seems to have planned to reduce the number of chapters, assigning number 1 to the chapter that had been numbered 2 in C and in P, before fragmentation. This renumbering, done in connection with the copying of chapters that were going to be obscured, was abandoned after chapter 7, that is, P’s chapter 1 was copied (by P5), and the original numbering of chapters 1-7 was corrected into 2-8.

Murúa furthermore composed or rewrote a “capítulo prohemial” on the achievements of the Mercedarian order (f8r). No such chapter is referenced in the *Tabla*, and it is improbable that C and/or P had such a chapter among the front matter folios. However, P had a full-page drawing of the coat of arms of the Mercedarians, with a Latin epigram inscribed by P2.¹⁶⁴ There is no similar “capítulo prohemial” in S, but the Mercedarian coat of arms is included in its grand title-page device, below the respective coats of arms of Castille and León, Peru, and the Inca kings. A chapter on the order’s history in Peru was later added to book 3 in the S manuscript.

Among the primary front matter folios of P, two are extant in P (Andean landscape and Mercedarian coat of arms), while a folio with the coat of arms of Peru is lost (its later counterpart in S is extant) (see above, section 1.14.2). A folio with a drawing of an adoring *aclla*, including as-yet unidentified textual additions on its pasted-down reverse, was recycled as the frontispiece to the new

¹⁶⁴ “Dum fluet unda maris curretque per ethera Febus / Vivet mercedis candidus ordo mihi.” (To me, the white order of grace [the Mercedarians] will live as long as water flows in the sea and Phoebus hurries across the sky). P2 made a number of mistakes while calligraphing these few words (cetera for ethera, Fevus for Febus, Vibet for Vivet), which were subsequently corrected in another ink. Ossio (in Murúa 2004, vol. 2, 75) has the following readings, which give no meaning: “percehera” (for: per ethera) and “ordomsi” (for: ordo mihi).

chapter on the Mercedarians because it had lost its original site after fol. “155” had taken its place as fol. 143.

3.14. *Running Heads and Foliation*

The folios that migrated from P to S have no running heads. After reconstruction, runnings heads were supplemented throughout P where they were missing, probably first only on the folios at the beginning of parts/books, then (as part of the conversion of “parts” to “books”) over all the subsequent folios of the respective “books” (see above, section 3.9). The introduction of this feature subsequent to the insertion of the replacement folios and to the pasting onto them of detached primary folios is especially evident, for example, on f15v, f16v, and f44v, where “Libro primero” or “Libro segundo” occurs partially or completely on the trimmed primary folio pasted onto the replacement folio. This new series of running heads also completed the process of renaming Murúa’s whole work as *Historia general*.¹⁶⁵

An extra foliation, running from 8 to 143 and following the early foliation, was introduced after the reconstruction of P. The replacement folios needed foliation because the pasted-on folios had been trimmed, and the early foliation had disappeared. Hence all folios were foliated anew. The error that led to the *pagination* of fols. 42/43 and 61/62, whereby the numerical series was maintained in spite of a missing double folio, has been discussed above.

3.15. *Title Pages*

It so happened that the title pages of the whole work and of parts/books 1-3 had been removed, and that part/book 4 had no title page of its own. The primary title page of P’s part 3 is extant (f52r), but it had been moved to the S manuscript [S, f67r/f84r], so this part also has a title page inscribed on a replacement folio. Apparently, the wording of the reconstructed title-page statement of book 3 was not taken from the *Tabla*, but rather from the first complete and intact set of pre-fragmentation running heads (primary f53v + primary f54r): “Libro 3° del gouierno deste Reyno del Pirú.”

Similarly, the reconstructed title page of book 2 (replacement fol. 35r) does not reflect the *Tabla* information, but rather, with a small addition, the running head of the nearest primary folios: “Libro segundo de los príncipes y capitanes del [added: gran Reyno de el] Pirú.”

¹⁶⁵ The running heads can be summarized thus: (1) “Libro primero de la historia | general del Pirú,” (2) “Libro segundo de la historia | general del Pirú,” (3) “Libro tercero del gouierno | del Pirú” (this was the pre-fragmentation formula, repeated 40 times post-reconstruction), or “Libro tercero de la historia | general del Pirú” (30 times), and (4) “Libro quarto de la historia | general del Pirú.”

Again, the reconstructed title page of book 1 (recto of third unnumbered replacement folio) reflects not so much the *Tabla* as the title (with an addition) of the nearest chapter (replacement fol. 9r): “Libro primero del origen y principio de los reyes Yngas del [added: gran reyno del] Piru.”

As for P’s title of the whole work, it appears to be quite outdated when compared to the new running heads, not to mention the new title of P inscribed below the *curacas’* letter (*Ystoria general e libro del origen y descendencia de los yncas señores ... asta la entrada de los españoles, con su modo de gouernar, condiçion y trato, y la descriçion [sic] de las mas prinçipales ciudades y villas ...*, see above, our Introduction). The title on unnumbered replacement fol. 1r, *Historia del origen, y genealogía Real de los Reyes ingas del Piru. De sus hechos, costumbres, trages, y manera de gouerno*, takes no account of the added part 4 and fits better to the hypothesized C manuscript than to P, which is already a *Historia general*. The outdated title is also picked up by the *Tabla*, which combines into one syntagm the titles of the work and of part/book 1: “Tabla de los capítulos que ay en este pressente libro de la famosa ystoria y relacion del origen principio y genealogía de los grandes Reyes y señores que fueron deste Reyno del Piru.” It thus seems certain that the primary folio that was the model for P’s current title page was a copy of C’s title page; the primary folio is not extant, unless it is to be found on the obscured reverse of the first pasted-on folio in P, which on its current verso contains a colorful depiction of a forested Andean landscape with the cordillera in the background.

3.16. Sewing and Binding

At some point in time after reconstruction, P was sewn and bound. Fol. 10 had been loosely tucked in between fols. 9 and 11. The running head and chapter number gave unambiguous information on the folio’s intended placement. Furthermore, a catch-word had been added on f10r (“Cap” 4°) referring to its verso. However, this well-meant signal was misunderstood as referring to the “empty” chapter page f11r, not to the frontispiece of chapter 4 on the verso, and fol. 10 was ultimately reversed and wrongly fastened to the adjacent folios so that its verso came to face f9v and its recto, f11r. This late and banal rebinding error is confusing insofar as it gives a false impression of disorderliness in a manuscript that was constructed, developed, and reconstructed with the greatest care and consequence.

3.17. Why was the P Manuscript Reconstructed?

Our contention is that P was reconstructed because Murúa realized that the drawings would be more useful if they were kept intact within P than if they were removed, cut apart, trimmed, and kept as a stack of separate and suddenly

decontextualized drawings. We do not see the reconstructed P as a manuscript being completed in view of publication. P was fragmented because the S version had emerged, and the text of the P version could be discarded as outdated, while the drawings still represented an important asset. Murúa started to recycle drawings in S, but he soon must have realized that it was better to keep them in their original context, as an album. As models for an engraver illustrating a printed version of his book, there were definite advantages in having the more than one hundred drawings secured in one single volume, together with the explanations (chapters) pertaining to each of them.

The structure of P is very regular, and in one respect very peculiar. The text on the recto of a folio never refers to the drawing on the reverse. If a folio is separated from the manuscript, both the removed drawing and a drawing left behind in the manuscript will be deprived of the prose texts that they were supposed to illustrate, and that to some extent explain what they represent. Removal of drawings from P thus entails a substantial loss of information. This information can be dispensed with if all the drawings are simultaneously assigned to new locations, but the P and S versions of the *Historia* are so different in their structuring of the material that this would be a highly complicated operation. We have seen above (sections 2.11) that while the recycling in S of the frontispiece representing queen Raba Ocllo went smoothly, that of the “Huascar Inca” and “Chuquillantú” frontispieces were self-contradictory and resulted in unresolved ambiguities within S.

Another case that illustrates what we believe was Murúa’s dilemma, and which made him suspend the operation of fragmenting P, is constituted by P’s “folio” 42, actually page 42. As we have seen, the primary folio must have been available, since P5 has copied the chapter text on the replacement folio’s recto. The drawing, however, could not be accommodated, because page 43 was reserved for primary fol. 43 (which, however, is lost). Unless we choose to interpret this anomaly as a singular error from Murúa’s side (which is possible), it is remarkable that if Murúa had chosen to display the drawing of fol. 42, he would have had two adjacent drawings without their respective chapter texts, while by choosing to have the removed chapter text copied, he “saved” the context of the drawing on f41v. One can only speculate about what Murúa then did with primary fol. 42: even if primary fol. 43 turned up (or actually was at hand), fols. 42 and 43 could not be hosted in a satisfactory way in P because of the missing double replacement folio.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Only one of the 22 pasted-on folios has lost its prose context; it is the chapter-less frontispiece of the adoring *acella*, originally primary f143r, currently facing f8r (the chapter on the Mercedarians) and occupying the third unnumbered folio.

Only in their original textual setting of P could the more than one hundred drawings be of any use when, some day, the *Historia general* would be printed. P had to be reconstructed with texts, if the work invested in the drawings was not to be lost. The fragmentation operation was put to an end when this was realized. In theory, if rectos and versos had been related to one another, that is, if in pairs they had pertained to the same topics, there would have been no need to stop the extraction of drawings and no reason to reconstruct P. But since they did not, that is, since the versos and its rectos throughout the *Historia* pertained to different chapters (and therefore to different topics), P had to be as intact as possible if its drawings were to be reused in connection with a printed publication of the *Historia*.

This also explains the fundamental paradox of P and the origin of Ballesteros' and Ossio's erroneous conceptions of P as a collection of pieces of various (undocumented) drafts. The paradox is as follows: why was Murúa so keen to preserve or copy some chapter texts, while sometimes leaving whole chapters blank? In other words, why is P partly reconstructed, partly dumped? The answer we offer is that the reconstructed P was never meant to be a book read consecutively. After the S version emerged, the prose texts (chapters) of P served only as annexes to the drawings. That is, P was only to provide an album with drawings.

Yet at the same time, as we have analyzed them, many of the careful efforts at reconstruction have no bearing on such a purpose as that hypothesized above: Would it be necessary to reconceptualize the work as numbered "books" instead of unnumbered "parts"? Why bother to draw a frame for the mutilated drawing of the queen Chimbo? Would running heads really be needed, if this were a mere "album," juxtaposing pictorial texts with prose expositions? Perhaps the answer lies in the fact that the decision (or the transition to the decision) to move away from P and create S was not so clear cut, or definitive, at the time when it was taken. The difficulty of creating, and then choosing between, two options, neither of which is altogether or at least immediately and obviously satisfactory, is not only Murúa's but any author's dilemma. On the horns of it, Murúa may have chosen to keep both options open, that is, restoring P and forging ahead with the already begun S, for as long as he was able to do so. This model gives us no definitive answer, but it does corroborate the vagaries of an author's experience: weighing against one another many non-compatible factors and keeping them afloat until even that strategy can no longer be sustained.

3.18. After P: The S Manuscript

P's 1598 (or later) prologue to part 4, and the completion date of "May 1590" inscribed (retained) on P's title page, demonstrate that C and P were fundamentally the same work, in spite of the inclusion of the 16 chapters of part 4 as

well as many other additions (including the prologue to part 4), and in spite of the addition of more than one hundred drawings. By 1606 (or later), however, Murúa had gathered more textual material, and he was ready to take the next step. P could not accommodate more information without a multiplication of the number of cross-references to additions at the end of the manuscript. Furthermore, Murúa was dissatisfied with the structure of P, in which the history of Inca kings, queens, and captains ran in parallel instead of progressing in a single, integrated chronological sequence. P had already for some time been renamed *Historia general (del Pirú)*, as attested by the P2 addition of the new and expanded title below the *curacas'* letter and by the lately added running heads (see above, sections 3.14 and 3.15). The new title of the work (quoted above, in our Introduction and in section 3.15) explicitly took account of part 4 on the cities of Peru.

The new work, which would eventually become the S manuscript as we know it, was very much expanded, and again it was designed as a work in three parts (or rather “books,” as already introduced in P, at a late stage). Their content was, in short: Book 1: Inca history; book 2: Inca government; book 3: cities of local tradition as well as those established by the Spanish. S was dated 1613 on its title page, and again the date was not changed, although further changes and enhancements were carried out over the following years.¹⁶⁷ Like P, S had been laid out with blank pages separating all 163 chapters, and, as had been the case with P, Murúa succeeded in finding an artist for the earliest period of the historical part of book 1: portraits of Inca kings and queens.

However, the decoration program was discontinued before it was completed.¹⁶⁸ There was no Guaman Poma available to carry on the project, but the finely water-colored drawings could be moved from one manuscript to the other. Three ruler portraits were missing in S in the twin sequence of 12 Inca kings and queens: Raba Ocllo (11th queen), Huascar Inca (12th Inca), and Chuquillantú (12th queen). Three drawings were removed from P and inserted into S, so that the ruler series would be complete. The drawing chosen for Raba Ocllo was

¹⁶⁷ See Boserup 2004a, 84-87, 92-94, on the reshuffling of the initial chapters of S.

¹⁶⁸ The S manuscript has a total of 38 drawings. From chapter 3 onward, S contained 20 “portraits” of Inca kings and 10 of Inca queens, to which were added one king portrait and two queen portraits from P. The unequal number of kings and queens is due to the fact that some Inca kings are treated in more than one chapter (in contrast to what is the case in P), and because the illustration project was discontinued after chapter 32 and before reaching the end of the dynasty. Appendix 4 shows how the 9 times added instruction, “No se a de pintar,” or simply “No”, plus the three P drawings introduced into S, correspond to a reconceptualization of the illustration program of S: the 20-9+1 king portraits become 12, just as did the 10 + 2 queen portraits, that is, the minimum required to display the complete Inca dynasty as canonized under viceroy Toledo ca. 1570.

appropriate enough, being a real ruler-type portrait, but for Huascar and his wife, drawings that had been made for quite different purposes were reinterpreted as ruler portraits.¹⁶⁹ One folio with a coat of arms was detached from among the front matter folios of P and inserted into S. The coat of arms of Peru was inserted as frontispiece to book 3 (cities). Eventually, these four extraneous folios were fastened securely into S by pasting at the gutter, and blank folios were pasted onto them, so that the text passages on the rectos disappeared completely from sight and would not disturb the flow of chapters in S.

3.19. *The Illustration Project of S*

The reason adduced above for reconstructing P may help to understand why only four folios were transferred from P to S. Although extremely damaging to P, the four recyclings did not (with one exception) spoil other drawings insofar as no important information pertaining to them was removed and sacrificed. Except for the folio with the drawing of Raba Ocllo, none of the migrated P-folios had text on the reverse that belonged to (and therefore explained the meaning of) another frontispiece: (1) the *curacas*' letter on the reverse of the coat of arms of Peru obviously had no frontispiece; (2) the reverse of "Huascar Inca" was a title page without relation to the facing drawing of the execution of Tupac Amaru; (3) the reverse of "Chuquillantú" contained one of the chapters (part 3, chapter 9; fol. 60) that never had a frontispiece because the facing page had been filled with textual additions to the previous chapter before Guaman Poma began to illustrate P; (4) only in the case of Raba Ocllo (11th queen) would the migration from P to S entail a loss of information regarding the significance of another drawing: that of Mama Ocllo (10th queen, f31v). However, one can object that the ruler portraits, in contrast to the drawings illustrating Andean antiquities, are self-explanatory and that the loss of the accompanying texts would not reduce the usefulness of these drawings as models for an illustrator of a printed version of Murúa's *Historia*.

Although building on scant evidence, these remarks are pertinent. After having implemented a minimal repair of the series of ruler portraits in S, Murúa discontinued the fragmentation of P. Instead of merging more P-drawings into

¹⁶⁹ One can ask why the real ruler portraits in P of Huascar Inca (20v; extant in P) and Chuquillantú (33v; lost) were not chosen instead, unless the reason is, precisely, that fol. 33 had disappeared. The choice seems to pertain to that period when maintaining (or reconstructing) P intact, and pursuing at the same time the prospect of S, were both entertained. Removing from P the "modo de caminar" processional paintings did not destruct one of P's fundamental aspects: the series of rulers, male and female, civil and military, that represented the ordering of Andean (and Inca) society. Additionally, the reverses of "Huascar" and "Chuquillantú" had no frontispieces, so no other drawing was "destructed", cf. above, section 3.17, and below, section 3.19.

S with the risk of creating havoc in both P and S, Murúa changed his mind and made P into an annex to S, an album of illustrations, which would eventually provide models or be used as inspiration for an engraver when the work was to be printed. According to this model, P and S must be considered as having arrived to Spain together.

During 1615-1616, Murúa had acquired all the necessary recommendations and permissions to print his work, and when the author could no longer pursue his project because of incapacitation or death or other reasons, S was still in a number of respects a work “in progress.” When Murúa disappeared, so did the key to understanding fully the relationship between S and P.

We have now arrived at that point in the history of the manuscripts of Murúa where we began our account of their “modern” history in Part One of this study. As mentioned there, S was included in the library of the main house of the Mercedarian order in Madrid. What happened to P before it was included in the library of the exiled Spanish Jesuits in Poyanne, France, is still unknown.

3.20. Conclusion

Substantial information has been gained by allowing the four P-folios of S to contribute fully to the elucidation of the complicated internal history of P, and, on this basis, the history of Murúa’s grand historical, ethnographical, literary, and artistic project has also come into focus. Some points are fairly clear, corroborated in multiple ways. Other points are hypothetical, waiting for corroboration or better explanations based on more decisive evidence, stronger arguments, or technical investigations.

Beyond our tight focus on P and the evolution of Murúa’s *Historia*, we believe that the results achieved thus far have new and far-reaching implications for the much-debated issue of the working relationship between Murúa and Guaman Poma: its chronology, the question of priority, and the assessment of the impact on Guaman Poma of his collaboration with Murúa (and vice versa). We will take up these issues in Part Four of our study.

Part Four. Guaman Poma and Martín de Murúa

In this concluding portion of our study, and based on the cumulative weight of the evidence adduced and interpreted above, we seek to untangle the many assertions that have become commonplaces regarding the Murúa/Guaman Poma relationship, to reassess the similarities and differences between their works, and to show where Guaman Poma “parts company” with his one-time employer. We put forward the reverse of the model offered by Juan Ossio, whereby Guaman Poma began first but finished last, that is, that Murúa followed Guaman Poma’s lead

but then surpassed him. By coordinating the evidence of the dating of Murúa's P manuscript with the documented activities of Guaman Poma's biography, we demonstrate that Guaman Poma underwent a significant artistic and literary apprenticeship with Murúa but that, breaking away from it in 1600, went on to write his own magnum opus. As for Guaman Poma's leadership of, or participation in, an artisanal workshop, there is simply no evidence for it.

4.1. The Theory of Murúa's Multiple Lost Drafts

In Part One of this study, after having disentangled a number of confused reports about the two Murúa manuscripts P and S, we have shown that the theory of Murúa's multiple drafts was a hypothesis fostered in response to the confusing evidence offered since 1909 by the Loyola copy (L) of the vanished manuscript P, which was compounded by the rediscovery of S in the early 1950s.

Within the framework of an investigation of a textual tradition, undocumented lost drafts should only be introduced as a last resort, when all other possibilities have been examined and eliminated. Anything can be imagined to have happened within the vague notion of a "draft," and the introduction of hypothetical lost drafts into a textual tradition usually does not solve problems but rather obscures them. They often become a euphemistic way of treating the extant hard evidence that does not behave according to the scholar's initial expectations.

Applied to the transmission of Murúa's *Historia general*, the "idea" of explaining contradictory manuscript evidence by referring to lost drafts was initiated four decades ago by Ballesteros. Over the last two decades it has been vigorously repeated and expanded by Ossio. The theory has not been critically reassessed in the light of the important new evidence that has surfaced since it was conceived: Rowe's discovery in 1979 of a number of original P-folios within S, and Ossio's own discovery in 1996 of the manuscript P.

In Part Two of this investigation, we conducted a codicological analysis of P on the basis of the remarkable facsimile published by Ossio and the available reports about the P-folios contained in S. This led to the conclusion that the theory of Murúa's multiple drafts cannot be sustained. We have shown that P is not a conglomerate of elements from earlier drafts, that is, that it does not contain any material trace of other "previous," "parallel," or "analogous" manuscripts. On the contrary, P is (and was) a unitary, coherent and self-contained manuscript. Superficially examined, it may look like an aggregate of elements from various sources, but the history of its calamities is a different one.

At some point in time, P was fragmented (25% of it was, literally, cut to pieces), but soon afterward it was reconstructed from the quires and fragments that were still at hand. However, some parts of P had already been recycled and installed in the manuscript S, and others were apparently lost. Although the lost

parts amounted only to 10 to 12% of the manuscript, the replacement folios, the pasted-on folios, and the lacunae together created the impression of a very disorderly and unfinished manuscript, particularly because P since ca. 1900 was known only through a copy (L) that gave no clear clues as to how its model could have deteriorated into the condition it was in at that time (1890). In contrast to the theory of multiple drafts, our theory of fragmentation and reconstruction allows for all the elements of P to find their original placement in one single and well-documented manuscript, the structure of which is corroborated by compelling codicological evidence. This evidence is sufficiently manifest for us to have been able to glean it in the published facsimile, without recourse to the inaccessible original.

In our Part Three, taking now as a given the status of P as an unitary and self-contained entity, we outlined the sequential stages of its creation and development, right from its immediate model (C), which was dated 1590 and documented in 1596 by the recommendation letter of the *curacas* of Cuzco, and by Murúa's reference to it in his prologue (to part 4) of 1598 or later. These stages include the addition of substantial amounts of prose exposition to the initial fair copy of C that constituted the main bulk of P, and the inclusion of more than one hundred illustrations, followed by an experiment which seems to have been quickly abandoned: the recycling of P-drawings in S, the successor manuscript of P, which was in fact a new edition of the *Historia general*. We suggested that P was reconstructed because it was the only way to save the drawings in a way that would allow them eventually to serve as models for illustrations of a published version of Murúa's ultimate version (S) of his life-work.

4.2. *The Theory of Guaman Poma's taller artesanal*

Closely connected to the theory of multiple lost drafts, and following it like a shadow, is Ossio's theory of multiple amanuenses and artists, linking to a theory of an artisanal production unit, a *taller* (atelier) where the drafts and fair copies were made of both written texts and drawings. Beside the supposed evidence for hypothesized drafts of P, which has turned out to be nothing but folios cut out of, and reinserted into, the P manuscript itself, there exists no concrete evidence for such a *taller*. Yet Ossio insists that Guaman Poma's family and associates worked in such an artisanal atelier, under Guaman Poma's leadership.¹⁷⁰ From Guaman

¹⁷⁰ Ossio (2004, 40) hypothesizes about the existence of such artisanal arrangements on the basis of contemporary artisans' workshops: "muchos otros [dibujos] debieron proceder de su autoría o de un taller, como sucede con los artesanos peruanos contemporáneos, que pudo estar bajo su liderazgo." He (Ossio 2004, 48, 49) also refers to Murúa's reliance on "Guaman Poma y el personal de su taller artesanal," consisting of "informantes, dibujantes y amanuenses."

Poma as hypothetical head of a literary and artistic atelier there is only a short step to the idea – soon presented as though it were an established historical fact – that he became Murúa's main informant and close collaborator.¹⁷¹ It followed, in turn, that much of Murúa's book imitated the model of Guaman Poma's own chronicle while it was in the making.¹⁷²

As far as P is concerned, the evidence for Ossio's workshop theory rests on the presupposition that the *curacas'* letter (inscribed on one of the front matter P-folios currently contained in S), which Ossio since 1985 has called "a draft of a letter" ("un borrador de carta"), was penned by Guaman Poma (or by someone very close to him). It was thus viewed as merely an adaptation to the context of Murúa's work of the fictitious letter of recommendation of Guaman Poma's father (dated 1587), which the son had invented and included in his *Nueva crónica*.¹⁷³ However, we have shown in the structural and historical analysis of P carried out here that when all the elements of this manuscript are considered together, the evidence supports the argument that the *curacas'* letter is a copy of an original document, of May 15, 1596, which was inscribed as an integral

¹⁷¹ Ossio's conclusions about the working relationship of Murúa and Guaman Poma are seen in the following statements: "Lo más probable es que este sacerdote contrató los servicios del indígena, cuyas habilidades en el manejo del castellano, de la escritura y, posiblemente, del arte pictórico no le pasaron desapercibidas. Este contacto inicial debió haber tenido lugar en la década de 1580 posiblemente en el Cusco" (Ossio 2004, 50); "Ahora simplemente podemos conjeturar que, si la obra está fechada en 1590 y presenta tantos parecidos con la *Nueva crónica*, alguna relación debieron de tener, lo que podía traducirse en una de colaboración y aprendizaje" (Ossio 2004, 60).

¹⁷² In these references, Ossio moves between the models of the individual Guaman Poma as artist and chronicler and Guaman Poma working with associates: "Tan al unísono marchan [Guaman Poma y Murúa] que por momentos pareciera que el mercedario cediese a la tentación de organizar su material en los esquemas cuaternarios del cronista indígena" (Ossio 33); "Una vez más los dibujos que [Murúa] asocia con esta parte son casi exactos a los de Guaman Poma" (Ossio 36); "En realidad, la narración de Murúa coincide con la que dan otros cronistas, pero para mostrarse más exhaustivo y original usa los nombres que da Guaman Poma y parte de su tradición" (Ossio 40); "La única explicación que se me ocurre para esta situación es que el sacerdote copió dibujos, quizá por su valor decorativo y estético, pero, al igual que las tradiciones orales que circulaban, sin entender su significado. Lo dicho hasta el momento sugiere que, así como saqueó a otros cronistas de origen europeo, Murúa no tuvo el más mínimo inconveniente de hacer lo mismo con Guaman Poma y el personal de su taller artesanal" (Ossio 49); "Guaman Poma y sus posibles allegados le habían sido útiles como un primer paso. Además le proveían de materiales novedosos que estaba seguro permanecerían en el anonimato por ser de indígenas. Ellos le habían proporcionado la estructura y los dibujos que decoraban su obra" (Ossio 2004, 60-61).

¹⁷³ About the authorship of the *curacas'* letter in S Ossio (2004, 18) writes: "como he sostenido en distintas oportunidades [Ossio 1985, 2000, 2002] debió derivarse de la mano de Guaman Poma o

part of the front matter of P as conceived by Murúa shortly after that date. The *curacas'* letter is inscribed on the reverse of a folio that eventually came to be adorned with a drawing of the coat of arms of Peru, which was executed and extensively commented upon by Guaman Poma himself. However, the *curacas'* letter itself is *not* inscribed by the hand of Guaman Poma. It is inscribed by P1, the hand responsible for the main text of P. Hence the *curacas'* letter offers no evidence of either a close collaboration between Murúa and Guaman Poma before 1596, or the existence of any literary and artistic workshop under the latter's leadership.

4.3. The Theory of Literary Evolution from "Indigenous" to "European"

According to Ossio's often repeated model of the relationships among the three extant "illustrated chronicles", that is, Guaman Poma's *Nueva crónica (NC)*, and the two versions of Murúa's *Historia* attested in P and S, respectively, each one of them represents a separate stage in a mono-dimensional evolution from the "indigenous" to the "European": *NC* (indigenous) → P ("in between") → S (European).¹⁷⁴ As we understand Ossio, the relations here symbolized by a simple arrow synthesize three criteria, a linguistic, an artistic, and what we could call a mediatic criterion:

Table 12: Ossio's Criteria of Evolution From "Indigenous" to "European"

	Linguistic criterion	Artistic criterion	Mediatic criterion	Stage in evolution
Guaman Poma: <i>Nueva crónica</i> manuscript	Quechua-infllected Castilian	indigenous style	publication not envisaged	mostly indigenous
Murúa: P manuscript	Castilian with Quechua words	"in between"	aggregate of drafts	"in between"
Murúa: S manuscript	native Castilian	European style	made ready to print and publication	mostly European

de otro indígena que fue cercano al cronista indio." Later, Ossio (2004, 40) mentions only Guaman Poma as the letter's author: "aquella carta de 1596 ... que suponemos fue redactada por el mismo Guaman Poma." He defines the letter as a draft: "En realidad se trata de un borrador de carta modelada de acuerdo a otra que aparece en la *Nueva crónica* como escrita por el padre del cronista indio" (Ossio 2004, 18-19).

¹⁷⁴ About Murúa's P manuscript Ossio (2004, 60) writes: "No debía escapársele que lo que escribió primero estaba muy contaminado de un tono indígena que sería criticado." In Ossio's theory, this concern led Murúa to the conceptualization of S.

The linguistic criterion applied by Ossio consists of assessing the pervasiveness of Quechua words in Guaman Poma's work and the influence of Quechua in the structure of his written Spanish. These are actually two different criteria, lexical and grammatical/syntactic, and they are questionable when used as an evolutionary framework for assessing a particular relative chronology of literary works within a span of twenty to thirty years. The embedding of Quechua words in P cannot be reduced to "faulty Castilian," and so the postulated dichotomy, and ensuing "evolution," become a question of the authors' mother tongues and nothing more.

Likewise, Guaman Poma's general dependence on European motifs and iconographic style is a well-known fact, and the thematic repertory of the illustrations in the three examined works varies greatly. In reality, a stylistic comparison can be established only with regard to the ruler portraits, which, as motifs, relate to their own, complex iconographic tradition. It is far from obvious that the stylistic differences displayed by the three series of ruler portraits represent stages in a common evolution, rather than individual reactions to common standards, such as the famous paintings commissioned by the viceroy Francisco de Toledo.

Finally, Guaman Poma clearly expressed the hope to have his book published.¹⁷⁵ Thus, in precise and recognizably conventional ways, he made it print-ready to the best of his abilities.¹⁷⁶ Furthermore, we can now appreciate that P, correctly interpreted, was not a collection of drafts but also a print-ready manuscript before

¹⁷⁵ Assuming the persona of his father, and under his own name also, Guaman Poma (1615, 7, 11) twice requests that the king publish his work and show favor to its author: "Y que demás del servicio de vuestra Magestad que rezultará ynprimirse la dicha historia ..., suplico a vuestra Magestad sea servido de favorecer y hazer merced al dicho mi hijo don Felipe de Ayala"; "Y la dicha merced pide y suplica para cienpre de la dicha ynpreción a su Magesatd, del dicho libro compuesto por el dicho autor, don Felipe Guaman Poma de Ayala ... pues que lo merese de la dicha auilidad y trauajo." He also foresaw his book taking its place in Rome and in Spain: "Lo tendrá en el archibo del mundo como del cielo, en el catretral de Roma para memoria y en la cauesa de nuestra cristianadad de nuestra España, adonde rrecide Sacra Católica Real Magestad, que Dios le guarde en España"; in his "dialogue" with Philip III, he asks that his book be placed in the archive in the service of justice: "que se ponga en el archibo para uer la justicia." These references to the archives are not metaphorical, but legal: Guaman Poma (1615, 751, 991) foresaw his work as the basis for a code of laws (see also Adorno 2000, 8-9). Ossio's assertion (2004, 61) that Guaman Poma had no further aspirations for his work than that it reach the monarch's hands ("a mi parecer Guaman Poma solo se contentaba con que su manuscrito llegase a manos del Rey") requires him to ignore the explicit and repeated declarations by Guaman Poma himself, one of which Ossio (2004, 20), in fact, transcribes.

¹⁷⁶ Adorno 1979-80; idem, 2002; Boserup 2004b.

it was expanded and ultimately superseded by S. Thus, the three examined works are on a par insofar as awareness of European media is concerned.

Ossio's model of a mono-dimensional organic evolution from "indigenous" to "European," as applied to the three "illustrated chronicles," is inconsistent and does not further the understanding of the specific characteristics of each work. In the end, it boils down to a reiteration of two sets of facts, set up in a simplifying grid: first, that Guaman Poma was a native-born Andean, while Murúa was born, grew up, and was educated in Spain; second, that Guaman Poma declared in 1615 to have worked on his book since ca. 1585, while P carries the date of 1590, and S is dated 1613.

4.4. *Murúa's P Manuscript and Guaman Poma's Nueva corónica: Similarities and Contrasts*

With regard to the content of the works, the series of portraits of the ancient Inca kings, their queens, and captains, the representations of the Incas' reigns and wars, as well as their political and social institutions, and the offices, customs, and practices of Inca society, are common to both the P manuscript and the *Nueva corónica* of Guaman Poma. Ossio (2004, 29-50) examines these many coordinates, and notes how the two authors "march in unison" (p. 33) on many topics. The study of the commonalities between Murúa's work (as known through Bayle's and other editions of the L copy of P) and Guaman Poma's *Nueva corónica* began as early as 1958, as pointed out by John Murra (1992, 63), when John Rowe published his study of the similarities between Murúa's [P] and Guaman Poma's works with regard to the age-grades of Andean society. In 1967 Ramiro Condarco Morales (1967, 302-305) also noted the striking similarities and juxtaposed the texts of Murúa and Guaman Poma to demonstrate them. He (1967, 303), and later Murra (1992, 64), were struck by their common, unusual treatment of the *acllas*, "the women kept in Inca administrative centers who performed primarily weaving duties for the state." Although the names and duties assigned to them by Murúa and Guaman Poma differ, as Murra (1992, 64) notes, he perceives the very close literary relationship between the two by observing that "Murúa and Guaman Poma are the only ones among the many sources for pre-Columbian Andean life to refer to six kinds of *aclla*." Ossio (2004, 32) examines these similarities in his comprehensive review of the thematic convergences and differences between the two authors, including the chapters on the colonial cities.

One of the most specific and revealing instances of the similarity in content of Murúa's and Guaman Poma's works is, on one hand, the letter of presentation from the native lords of Cuzco, which is one of the P texts inserted into the S manuscript, and, on the other, the letter of presentation from "don Martín Guaman Mallque de Ayala" in Guaman Poma's *Nueva corónica y buen gobierno*. In

1985, Ossio suggested that Guaman Poma was the author of both letters.¹⁷⁷ We will return to the consideration of the *curacas*' and Guaman Mallque's letters below.

The discovery of P and its publication in facsimile allow us to add to the list of the similarities of content between P and the *Nueva corónica* a number of formal elements that both have in common.

The original compositional pattern and book layout of P displays remarkable similarities to the *Nueva corónica*. Murúa's practice of placing a frontispiece before nearly every chapter's prose text is a principle that we see applied consistently throughout Guaman Poma's *Nueva corónica y buen gobierno*. If it were an ideal sought but not quite achieved in P, it was realized by Guaman Poma's *Nueva corónica* manuscript.

With regard to the ordering of the segments of the work, the early version of P, divided into unnumbered groups of chapters rather than their later identification as numbered "books," is echoed in Guaman Poma's organization of his work into sequences of elements consisting of frontispiece + text, introduced by "capítulo primero" (but never followed up by a "capítulo segundo", etc.). Guaman Poma uses the "capítulo primero" designation for the announcement of his expositions and as the principal means for dividing all the segments of his work. While Murúa's P manuscript uses the "capítulo primero" convention for the first chapters of its parts (f8v, ff36r, f52v, f127r), Guaman Poma uses it to organize his work at the level of the parts ("Primer corónica," "primer conquista," and "El primero buen gobierno," respectively (GP 1615, 1, 370, 438), as well as its chapters, whether it be "primer comienzo" (GP 1615, 15, 33), "primera generación" (GP 1615, pp. 13, 23, 85), "capítulo primero" or "primer capítulo" (GP 1615, 49, 79, 145, 196, 237, 300, 303, 317, 330, 520, 575, 689, 752, 806, 834, 923, 1005, 1092, 1140), or "primera historia" (GP 1615, 120, 491, 675, 717), "primera reina" (175), "primer milagro," or (93) "primer becita general" (195). The two "systems" are not identical, but while Guaman Poma's can be understood as a partial imitation of Murúa's system in the P manuscript, the latter cannot be conceived as being an imitation of Guaman Poma's.

This leads us to consider some points of contrast between P and the *Nueva Corónica* in their treatment of specific themes and particularly in the use of the graphic medium.

¹⁷⁷ Ossio (2004, 19-20, 40, note 33) transcribes both texts, and he remarks that the similarities he has long observed (since 1985) have been more recently expanded by Tom Cummins, referring to rhetorical formulas in the *prólogo* to part 4 of the *Historia* and to Guaman Poma's *prólogo al lector* at the beginning of the *Nueva corónica y buen gobierno*. The detection of such similarities, however, has no bearing on the question of priority, and it does not imply dependency except in a most attenuated and general manner.

With regard to the illustrations, Guaman Poma expands the idea of a chapter's frontispiece to include, within his "capítulos primeros," several subchapters, each introduced by a pictorial text. He has expanded, in other words, the notion of an introductory frontispiece and turned it into the principal and, in fact, primary exposition of his prose text. As Adorno (1979, 29, 31) confirmed on the basis of her 1977 examination of the *Nueva corónica* manuscript and her observations of the variations in the tones of its ink as one after another page was filled out, the compositional priority of pictorial to prose text in the preparation of Guaman Poma's manuscript, as well as the rhetorical effect of the drawings, constitute "the foregrounded text of which the written one is a subsequent elaboration or complement." This contrasts with the clear evidence that we have seen in P of Murúa's illustrations having been added after the prose texts were set in place, with the result that the drawings are not uniform but varied in size, and their content is often independent of the text they accompany.

Ossio (2004, 25, 49) has noted this written/pictorial divergence with regard to the treatment of the Inca kings and queens in Murúa's P manuscript, and he takes as examples the cases of Inca Roca and Pachacuti Inca (P, f14v, f17v); Guaman Poma's drawings of these figures (1615, 102, 108) are related to the respective written texts which describe their stance, accouterments, and the colors of the garments they wear. In Murúa's case, as Ossio sees it, that is, starting from the picture, the written text does not allude in any minimal way to what has been represented in the drawings.¹⁷⁸ The two cases he has adduced are drawings on pasted-on folios, and Ossio would see this non-correspondence as another indication of their emanating from outside the P manuscript. However, we have seen that the distinction between primary folios and pasted-on folios is irrelevant, since all pasted-on folios are also primary P-folios, so, on the contrary, the examples adduced by Ossio corroborate our notion that text and illustrations are loosely connected in P, as opposed to Guaman Poma's *Nueva corónica*, where they are intimately related. Ossio himself has observed that (also primary) frontispieces exhibit varying degrees of independence from the prose texts they are supposed to introduce.

The character of the drawings that can be clearly attributed to Guaman Poma stands out from those which cannot be so readily identified as the work of his pen (or brush). Adorno (1979, 29, 31) argued long ago that "Guaman Poma's graphic representations do not merely illuminate or illustrate the written text, in the European manuscript tradition, nor are they as unimaginative and arbitrarily placed as the conventional wood-cut or copper engraving decorations found in

¹⁷⁸ Ossio (2004, 49): "En cambio en el manuscrito Galvin [P], que repite estas escenas, no encierra en su texto ni la más mínima alusión a lo representado en los dibujos."

early printed books. These full-page drawings visually narrate hundreds of events in Guaman Poma's chronicle." Even longer ago, in 1953, Ballesteros appreciated the narrative quality of Guaman Poma's drawings in the comparative context of Murúa's work. Shortly after his discovery of the S manuscript, Ballesteros (1953a, 242) observed that while the pictures in Murúa's work (he refers, of course, exclusively to S) serve as illustrations, they serve in Guaman Poma as narration: "En el indio, muy a tono con su cultura y con su mundo intelectual, la ilustración es un complemento casi indispensable, con valor narrativo, al tiempo que para el fraile es solamente un aditamento, no consubstancial con la obra, y elaborado posteriormente." Although Ballesteros's explanation of Guaman Poma's capacity for visual narrative on the basis of his indigenous culture is dubious at best,¹⁷⁹ he captures the outstanding aesthetic quality of dynamism in Guaman Poma's art in contrast to the dignified but decidedly stiff figures that decorate Murúa's S manuscript.¹⁸⁰

With regard to content, Guaman Poma's *Nueva crónica* and Murúa's P manuscripts differ in the amount of detailed information they offer in their treatment of similar themes. Condarco Morales's 1967 (302-305) textual comparisons revealed that Guaman Poma often elaborates the content of the material that he takes from Murúa so that, for example, he specifies the flora and fauna referred to by Murúa simply as "los frutos de la tierra," or he gives Quechua terms for phenomena mentioned more generically by Murúa. While Guaman Poma has the same ethnographic and geographic repertory as the P manuscript, he greatly expands Murúa's treatment of the already mentioned age-grades of Andean society as well as his survey of Andean and coastal cities. With regard to the age-grades, Guaman Poma's treatment is not only more extensive, it is, as John Murra (1992, 63-64) observed, a more "finished," that is, a corrected version:

In 1958 Rowe compared in detail both authors' versions of the age grades; there was no doubt then, nor is there today, that both texts have a single origin. While Murúa is not very interested in the welfare features, both men list the blind, the crippled, and others not fit for active service on row four; both have three rows of able-bodied and six rows for the young. Both feature men and women in the same order. But who was first? The internal evidence points to Murúa. His Quechua texts are full of mistakes; Guaman Poma's have been corrected. I have the impression that Murúa compiled the list, while Guaman Poma saw, revised, and added the welfare dimension.

¹⁷⁹ See Teresa Gisbert (1992) and Maarten van de Guchte (1992) for the evidence of Guaman Poma's appropriation of European artistic styles and models.

¹⁸⁰ The one exception is a drawing that depicts the adoration of Manco Capac Inca (S, 17r).

This concrete, specific instance of the discussion of the Andean age-grade system suggests, as Murúa read it, that Murúa's P manuscript was created before Guaman Poma's.

4.5. *The Curacas' Letter and the Question of Priority*

There is no evidence of contact between Murúa and Guaman Poma before 1596. By that time, Murúa had completed C (around 1590), and after having received the recommendation of the *curacas* of Cuzco, he further expanded and edited his work (P) with the aim of publication in mind. He had P illustrated, and he was still making additions to P as late as 1606. A third and final version of his work (S), anticipated in P by the new title for the work written beneath the *curacas'* letter, was completed by 1613.

While the evidence of Murúa's activities suggests that he enjoyed an unbroken and successful ecclesiastical career, archival documents (Prado Tello and Prado Prado eds. 1991), known since the 1950s and published in full in 1991, have shown that Guaman Poma's life fell into two distinct periods. The year 1600 was the turning point. In 1599 he had been successful in his petitions to the Real Audiencia in Lima in defense of his family's and kinsmen's rights to lands in the valley of Chupas in the jurisdiction of Huamanga (Adorno 1993, 74). The defeated plaintiffs in these land litigations, the Chachapoyas, subsequently made successful accusations of imposture against him, and he was convicted on those charges and exiled from Huamanga on December 18, 1600.¹⁸¹

Adorno (1993, 80-84) has suggested that this series of events led Guaman Poma to take the steps to become a writer in his own right, when all avenues of social participation were closed to him. Although elaborated a decade before the publication of the facsimile of P, this theory is now supported by the evidence offered there and in S. It allows for a model according to which Guaman Poma collaborated with Murúa up to the time of his conviction and exile from Huamanga at the end of 1600. After that date, when the Spanish colonial justice system on which he had relied betrayed him, Guaman Poma undertook his own, independent literary project. Looking with new eyes upon the administration of colonial society as a site of corruption and injustice, he found new aims and a new focus (his "nueva coronica") for his intellectual and artistic talents.

In Ossio's view, Guaman Poma's life is "mysterious."¹⁸² Although he (Ossio 2004, 60) mentions Guaman Poma's legal troubles (Ossio 2004, 60), he puts

¹⁸¹ For the documents of these decade-long proceedings, see Prado Tello and Prado Prado, eds., 1991; for the analysis and interpretation of these documents, in relation to other pertinent texts, see Adorno 1993.

¹⁸² Regarding what he calls "la misteriosa vida de Guaman Poma," Ossio (2004, 27, note 15) makes

them in the context of a work already begun, taking at his word Guaman Poma's assertion about the 1580s commencement of his project. As we have seen, Ossio suggests that Guaman Poma's manuscript preceded Murúa's "1590."¹⁸³ According to his model, the manuscripts were developed along a single track, going from a more indigenous style and perspective to a more European one, with Guaman Poma's manuscript as the point of departure (*Nueva corónica* → P → S). Yet the evidence adduced for this theory is neither strong nor specific.

We propose a different model. We take P as the "origin" (remembering that it came from C) and suggest that from P both the *Nueva corónica* and S emanated simultaneously and independently (*Nueva corónica* ← P → S). We base our conclusion on the evidence provided, first, by the letter of the *curacas* of Cuzco (found in P) and that of "don Martín de Ayala" (in the *Nueva corónica*) and, second, by the related yet different contents of the P and *Nueva corónica* manuscripts, especially in light of Guaman Poma's views on Murúa's work.¹⁸⁴

The analysis of P has shown that the *curacas*' letter was originally inscribed there, on one of the unnumbered front matter folios, where it could provide the model for Guaman Poma's own letter of presentation in the *Nueva corónica*, which he carefully devised according to Murúa's ordered formula of elements and which he antedated to a year that preceded Murúa's presentation letter by

reference to a certain "document" whose content he rejects (that Blas Valera wrote the *Nueva corónica*) but whose "authenticity" he nevertheless entertains. Although such recent "discoveries" have not been accepted by the international scholarly community on the basis of the lack of positive, authenticating evidence, the shadowy prospect that such materials provide of other actors and relationships in Guaman Poma's life fits well with Ossio's speculative theories. The unknown portions of Guaman Poma's biography would be better served by pursuing further documentation about his relationship with historical figures whom he mentions, such as the church inspector Cristóbal de Albornoz, the Franciscan brothers of the Oré family in Huamanga, and members of the Dominican order in the same community and in Lima.

¹⁸³ "Para aquel entonces ["la década de los '80"] Murúa ya debía tener una decisión firme de escribir su obra mientras que en el caso de Guaman Poma se encontraría en un estado muy incipiente" (Ossio 2004, 60).

¹⁸⁴ Ossio (2004, 38-50) has carefully laid out the points of comparison and contrast of the P and NC manuscripts. With regard to the differences between P and S, Rowe (1979, 2) remarked on S's expanded treatment of Inca history which, in relation to P, offers "a more coherent and detailed account of events before the Spanish invasion and a circumstantial account of Inca resistance to the Spanish." He added that the material from P on Inca institutions was reorganized and condensed in S. For example, Murúa devoted some eighteen chapters in P (part 3, chapters 44-62) to ritual Andean beliefs and religious practices. He devoted fewer chapters, about thirteen, to these subjects in S (part 2, chapters 24-37). Departing from P, Murúa further elaborated in S the description of colonial Peru and added late chapters on the activities of the Mercedarian order.

almost a decade. Insofar as the *curacas*' letter's reference to the year 1596 can be taken as an authentic dating, and given the evidence of events narrated in P that stretch into the year 1600 (the Arequipa earthquake), this presentation letter aptly provided a model for Guaman Poma's own, later one. Furthermore, Guaman Poma antedated his letter to 1587 in an effort to provide a plausible letter of presentation from one of the only authorities the *indio ladino* writer could plausibly call upon, that is, one of his own forebears.

Pietschmann (1908; idem in Tello, 1939, 83) long ago pointed out the implausibility of the letter of "don Martín Guaman Mallque de Ayala" as being of such a personage's authorship, and he ascribed the letter to Guaman Poma himself. Yet Guaman Mallque's letter is still to this day occasionally cited as evidence that Guaman Poma *did* spend thirty years, as he claims (1615, 916, 976, 991), serving the king, that is, writing his chronicle.¹⁸⁵ But the arithmetic doesn't work. These thirty years, dating backward from 1615, bring us to 1585. Indeed, Guaman Poma backdates the letter of presentation that he attributes to don Martín Guaman Mallque de Ayala almost to that year, 1587. However, he then forgetfully has "don Martín Guaman Mallque" claim that his son had *already* spent two decades writing his (now concluded) work: "el cual abrá como ueynte años poco a más o menos que a escrito unas historias de nuestros antepasados agüelos" (Guaman Poma 1615, 6). This would place Guaman Poma's *conclusion* of his literary project in the 1580s and its impossible inauguration in the 1560s, as Condarco Morales (1967, 291) pointed out.

Alternatively, as Pietschmann remarked (1939, 83), if counting from the 1613 date affixed to the letter that follows Guaman Mallque's and bears Guaman Poma's name, it would mean that Guaman Poma started writing his work at least forty-six years earlier. It is clear, on balance, that if "Guaman Mallque"'s letter can be used as a proof of anything, it is of Guaman Poma having followed the model of the *curacas*' letter in P in crafting his own presentation letter in the *Nueva corónica y buen gobierno*. Together with a number of other aspects of P, the *curacas*' letter corresponds to the generic elements of P that Guaman Poma had made note of, or remembered, when planning and composing his own work.

¹⁸⁵ On one occasion Guaman Poma states clearly that he spent thirty years writing his work: "Con tanto trauajo de cin escrito cosa alguna el trauajo a costado treynta años, andando muy pobre desnudo" (Guaman Poma 1615, 1091). On another, he claims to have spent thirty, or possibly twenty, years writing: "El autor don Felipe Guaman Poma de Ayala, digo que el cristiano lector estará marauillado y espantado de leer este libro y corónica y capítulos y dirán que quién me la enseñó, que como la puede sauer tanto. Pues yo te digo que me a costado treynta años de trauajo ci yo no me engaño, pero a la buena rrazón beynte años de trauajo y pobreza" (Guaman Poma 1615, 715).

4.6. *The Originality of the Nueva corónica*

Finally, Guaman Poma's more famous criticisms of Murúa's chronicle also speak to the corrective that he sought to achieve by his own work. As Guaman Poma (1615, 1090) remarked, Murúa "does not declare where the Inca came from nor how nor in what manner nor from whence" or whether the Incas were legitimate rulers. Murúa had expressly taken as his own the version of Andean history as "researched" and elaborated by the viceroy Francisco de Toledo's historians, and thus he briefly states that there were only local lords in ancient times, who managed "their miserable settlements and houses without order" ("tenían sus pueblezuelos y casa sin orden") (P, f8v [part 1, chapter 1]).¹⁸⁶ In response and smartly taking an anti-Toledo stance (lessons learned from Murúa), Guaman Poma elaborates the long tradition of pre-Incaic rulers and stages of Andean civilization, thus postulating a non-idolatrous incipient Inca era that prevailed and died out before the appearance of Manco Capac. It is implausible that Guaman Poma's chronicle antedated Murúa's on this ground, for if Murúa had had Guaman Poma's work at his disposal, he likely would have taken from Guaman Poma some of the substance (such as the four ages of pre-Incaic Andean humanity) of his pre-Inca history, even if he wished to present it as primitive and barbarous, without virtue.

When Guaman Poma (1615, 15) lamented that Murúa did not declare, regarding the Incas, "how their line came to an end," he implied the absence or inadequacy of accounts of the Spanish invasion and conquest on the heels of the civil war between the princes Huascar Inca and Atahualpa Inca. Murúa's P manuscript devotes only a half dozen chapters to these events (part 2, chapters 10-16), and the figure of Francisco Pizarro himself is mentioned only as the superior of Lorenzo de Aldana in the account of the latter's founding of Quito and of Pizarro's being queried by the Inca captain Quisquis about Spanish currency (P, f131r, f133r [part 4, chapters 5, 7]).¹⁸⁷ For his own part, Guaman Poma highlights graphically and at great length the Spanish conquest of Peru, devoting to those events a long transitional section, "Conquista," between his "new chronicle" and his treatise "on good government." He narrates at great length the pretensions of the Pizarros and the Almagros, the murderous conflicts that

¹⁸⁶ The S manuscript makes the same assertion, but augments it at greater length by emphasizing as liberating the "right rule" of the viceroy Toledo (Murúa 1962-64, 1:20 [lib. 1, cap. 1]).

¹⁸⁷ The S manuscript goes into much greater length on these topics, with some twelve chapters devoted to the civil wars between Huascar and Atahualpa, and some twenty-seven to the Spanish conquest of Peru (Murúa 1962-64, 1:131-171; 171-274 [lib. 1, caps. 45-57; lib. 1, caps. 58-85]). Once more we see the expansion, from the P to S manuscript, on the topic of Inca and Spanish colonial political history.

arose between them, the rebellions of subsequent Spanish caudillos against the Castilian king, and, finally, the viceroy Toledo's culpability in the capture and execution of the last Inca prince, Tupac Amaru.

All these events are portrayed in great detail in drawings and prose texts in the *Nueva corónica y buen gobierno*. We take as an example Guaman Poma's treatment of the viceroy Toledo, which was surely motivated by Guaman Poma's criticism of the versions of Andean history-as-usurpation that the viceroy authorized, as well as Toledo's historic role in bringing the Incas to their end. In Murúa's P manuscript, the viceroy does not appear anywhere in the account of the capture and execution of Tupac Amaru. Guaman Poma, in responsive contrast, narrates this sequence of events at considerable length, creating more complex versions of the drawings on the same topics that he had created in Murúa's manuscript.¹⁸⁸ Guaman Poma completes this "Buen gobierno" sequence by portraying the viceroy Toledo, overcome by his own arrogance and the despair of having been refused an audience with king Philip, slumped dead in his chair: "Y acabó su uida sentiéndose del dolor de no uer la cara de su rrey y señor ... Y acá la soberbia le mató a don Francisco de Toledo" (Guaman Poma 1615, 460, 461).¹⁸⁹

In brief, Murúa was an historian and ethnographer. Guaman Poma was an artist-and-illustrator-turned-author by virtue of what he had learned from Murúa about the genre and subgenres of historical writing in the book of Murúa to which he had contributed. At the same time, the lessons Guaman Poma learned included his own assessment of the adequacy, and inadequacies, of the historiographic treatment carried out by his one-time "mentor."

Guaman Poma illustrated Murúa's P manuscript, but he was not involved in its composition. As we pointed out, the identification of Guaman Poma as Murúa's sole or main informant rests on the presupposition that text and image are intimately connected in P, as they are in Guaman Poma's *Nueva corónica*. As we have seen, this is a presupposition that does not stand up under scrutiny.

Nevertheless, by creating most of the paintings of P, Guaman Poma became intimately acquainted with the kind of book that Murúa had created and the kind of 'chronicle' that he had composed. When Guaman Poma determined to make his vocation that of reformer, satirist, and counsellor to the king of Spain, he had Murúa's P manuscript in mind. He wrote and illustrated his own 'new chronicle' in emulation of, and opposition to, P as a physical artifact, and to Murúa, as its conceptualizing creator.

¹⁸⁸ Compare P, f50v, f51v, and Guaman Poma 1615, 451, 453.

¹⁸⁹ Guaman Poma is inconsistent in citing the place of Toledo's death: In his prose text, Guaman Poma (1615, 461, 460) suggests that it occurred at Toledo's home; the caption under the picture, however, states "en Castilla, en la corte."

Transgressing the simple emulation of Murúa, Guaman Poma's originality as an author and as his own illustrator lies in his implementation, into the Murúan scheme, of a 'beginning' (pre-Incas) and an 'end': the Spanish conquest and the contemporary (corrupt) colonial society. In terms of literary history, Guaman Poma is thus deeply indebted to Murúa, but in terms of literary and artistic achievement, his work vigorously sets up an alternative to that propounded by Murúa. In this respect, as a political thinker and author, he is deeply original, and his work should be considered, in the best sense of the term, an "anti-Murúa," making use of a diversity of genres and techniques in order to further his own program of political colonial reform. Thus, Martín de Murúa's 1596 version of his *Historia* (P) is at the origin of two different developments. On one hand, it is the basis for Murúa's expanded and recomposed 1613 version (S) of Inca history. On the other, for Guaman Poma, it is not only the text that served as his apprenticeship as illustrator, but also and more importantly, it was the point of departure for Guaman Poma's negation of the adequacy of Murúa's description of Andean civilization and the postulation ("nueva corónica") of his own alternative to the Spanish colonial chronicle tradition. The felicitous publication of the *Códice Murúa* has made it possible for us to illuminate a few crucial years (1596-1600) along the path trodden by Guaman Poma on his way to becoming "el autor Ayala."

Works Cited

- Adorno, Rolena. 1979. Icon and Idea: A Symbolic Reading of Pictures in a Peruvian Indian Chronicle. *The Indian Historian* 12(3):27-50.
- . 1979-80. The New Chronicle and Good Government: A New Look at the Royal Library's Peruvian Treasure. *Fund og Forskning* 24: 7-28. Online at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- . 1980. La redacción y enmendación del autógrafo de la *Nueva corónica y buen gobierno*. In Guaman Poma 1980, 1:xxxii-xlvi. Online at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- . 1993. The Genesis of Felipe Guaman Poma de Ayala's *Nueva corónica y buen gobierno*. *Colonial Latin American Review* 2: 53-91. New York. Online at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- . 1995. La génesis de la *Nueva crónica y buen gobierno* de Felipe Guaman Poma de Ayala. *Taller de letras* 23: 9-45. Santiago de Chile. Online at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- . 2000. *Guaman Poma: Writing and Resistance in Colonial Peru*. 1986. Second edition with a new introduction by the author. University of Texas Press, Austin.
- . 2002. A Witness unto Itself: The Integrity of the Autograph Manuscript

- of Felipe Guaman Poma de Ayala's *El primer nueva corónica y buen gobierno* (1615/1616). *Fund og Forskning* (Copenhagen) 41:7-106. [Reprinted in Adorno and Boserup 2003:7-106; online: www.kb.dk/elib/mss/poma/].
- . 2004. La censura de la *Historia General del Perú* (1611-1613) de fray Martín de Murúa. In *Lecturas y ediciones de Crónicas de Indias. Una propuesta interdisciplinar*. Ignacio Arellano y Fermín del Pino Díaz, eds. Iberoamericana y Vervuert, Madrid y Frankfurt. 37-76.
- Adorno, Rolena, and Ivan Boserup. 2003. *New Studies of the Autograph Manuscript of Felipe Guaman Poma de Ayala's Nueva corónica y buen gobierno*. Museum Tusulanum Press, Copenhagen.
- Alcedo y Herrera, Antonio de. 1964. *Bibliotheca Americana: catálogo de los autores que han escrito de la América en diferentes idiomas y noticia de su vida y patria, años en que vivieron, y obras que escribieron*. 1807. 2 vols. I. Consejo. Quito, Ecuador.
- Antonio, Nicolás. 1672. *Bibliotheca hispana, sive hispanorum, qui usquam unquamve sive Latinâ sive populari sive aliâ quâvis linguâ scripto aliquid consignaverunt, notitia*. 2 vols. *Ex Officina Nicolai Angeli Tinassii, Romæ*.
- . 1788. *Bibliotheca Hispana Nova, sive Hispanorum Scriptorum qui ab anno MD. ad MDCLXXXIV. floruerunt, notitia. Nunc primum prodit recognita emendata aucta ab ipso auctore*. 2 vols. Viuda y herederos de Joaquín de Ibarra, Madrid.
- . 1996. *Bibliotheca Hispana Nova sive Hispanorum Scriptorum qui ab anno MD. ad MDCLXXXIV. floruerunt notitia. Nunc primum prodit recognita emendata aucta ab ipso auctore*. 2 vols. Visor Libros, Madrid. [Facsimile of the 1788 edition].
- . 1999. *Bibliotheca hispana nueva*. 1672. Traducida al castellano por Miguel Matilla Martínez. 2 vols. Fundación Universitaria Española, Madrid.
- Ballesteros Beretta, Antonio. 1954. Don Juan Bautista Muñoz y Ferrandis. In *Catálogo de la colección de don Juan Bautista Muñoz* by Real Academia de la Historia. 1954-56. 3 vols. Real Academia de la Historia, Madrid. 1:ix-xxlviii.
- Ballesteros Gaibrois, Manuel. 1953. Original perdido de la *Historia General del Perú* de Fray Martín de Murúa, mercedario. *Letras* (Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima), núm. 49: 255-262. [The 1951 Lima presentation before the I Congreso Internacional de Peruanistas.]
- . n.d. [1954] *La Historia General del Perú del mercedario [sic] Fray Martín de Murúa. Proceedings of the Thirtieth International Congress of Americanists, held at Cambridge, 18-23 August 1952*. Royal Anthropological Institute, London. 239-242. [The one-volume Proceedings was published after 1954, but when it appeared it was undated, according to Juan Comas

- 1954, lxxxiii; idem 1964, 11, 40.]
- 1953-54. La crónica de Murúa y la crítica del Inkario. *Runa* (Buenos Aires) 6:97-117.
  - 1962. Introducción. In Murúa 1962-64, 1:xxiii-xlvi.
  - 1975. La “Historia general del Perú” de Fr. Martín de Murúa: hallazgo y estudio de su original. In *Miscellanea offerts à Charles Verlinden à l’occasion de ses trente ans de professorat* = *Miscellanea aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*. Ghent. 61-85.
  - 1978-1979. Relación entre fray Martín de Murúa y Felipe Huamán Poma de Ayala. In *Amerikanistische Studien: Festschrift für Hermann Trimborn - Estudios Americanistas: Libro jubilar en homenaje a Hermann Trimborn*. Ed. Roswith Hartmann and Udo Oberem. 2 vols. Collectanea Instituti Anthropos 20-21. Anthropos Institut, Sankt Augustin, Germany. 1:39-47.
  - 1981. Dos cronistas paralelos: Huamán Poma y Murúa (Confrontación de las series reales gráficas). *Anales de Literatura Hispanoamericana* (Madrid) 9 (10): 15-67.
  - 1986. Introducción. In *Historia general del Perú* by Fray Martín de Murúa. Manuel Ballesteros, ed. *Crónicas de América* 35. Historia 16, Madrid. 5-29.
- Barriga, Victor M., ed. 1933-1942. *Los mercedarios en el Perú en el siglo XVI. Documentos del Archivo General de Indias y del Perú*. 3 vols. Roma y Arequipa.
- Bas Martín, Nicolás. 2002. *El cosmógrafo e historiador Juan Bautista Muñoz (1745-1799)*. Prólogo de Antonio Mestre. Universitat de València, València, Spain.
- Bayle, Constantino. 1946. Introducción. In Murúa 1946a: 1-42.
- Beaujouan, Guy. 1962. *Manuscrits scientifiques médiévaux de l’Université de Salamanque et de ses «colegios mayores»*. Féret & Fils, Bordeaux.
- Boserup, Ivan. 2004a. Quelques observations sur l’évolution matérielle et textuelle du manuscrit de Salamanque (Getty Museum, Ms. Ludwig XIII 16) de *l’Historia General del Perú* de fray Martín de Murúa. In *Lecturas y ediciones de Crónicas de Indias. Una propuesta interdisciplinar*. Ignacio Arellano y Fermín del Pino Díaz, eds. Iberoamericana y Vervuert, Madrid and Frankfurt. 77-94.
- 2004b. A New Interpretation of Guaman Poma’s Calculations on the Title Page of the *Nueva crónica y buen gobierno*. *Fund og Forskning* 43: 88-115. Online at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- Boserup, Ivan, and Rolena Adorno. 2003a. Pagination Survey of Copenhagen, Royal Library, GkS 2232 4to. In Adorno and Boserup 2003, 107-113. Online at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- 2003b. Codicological Survey of Copenhagen, Royal Library, GkS 2232

- 4to: Quires, Sheets, and Watermarks. In Adorno and Boserup 2003, 114-133. Online at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- . 2003c. Watermarks in Gks 2232 4to and in the Two Martín de Murúa Manuscripts. In Adorno and Boserup 2003, 133-140. Online at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- Briquet, C. M. 1968. *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A Facsimile of the 1907 Edition with Supplementary Material Contributed by a Number of Scholars*. Allan Stevenson, ed. ("The New Briquet Jubilee Edition"). 4 vols. The Paper Publication Society, Amsterdam.
- Carabias, Torres, Ana María. 1983. *El Colegio Mayor de Cuenca en el siglo XVI: estudio institucional*. Historia de la Universidad 35. Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, Spain.
- Cárdenas Bunsen, José Alejandro. 1998. La redacción de la *Nueva corónica y buen gobierno*. Tesis de Licenciatura. Facultad de Letras y Ciencias Humanas, Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima.
- . 2001. Notas filológicas para la génesis de la *Nueva corónica y buen gobierno*. In *Guaman Poma y Blas Valera: tradición andina e historia colonial: Actas del Coloquio Internacional. Instituto Italo-Latinoamericano, Roma, 29-30 de Septiembre de 1999*. Francesca Cantù, ed. Instituto Italo-Latinoamericano, Roma. 21-48.
- Cobo, P. Bernabé, S.J. 1882. *Historia de la fundación de Lima. 1639. Colección de historiadores del Perú, tomo I*. Manuel González de la Rosa, ed. Imprenta Liberal, Lima.
- Comas, Juan. 1954. *Los Congresos Internacionales de Americanistas: Síntesis histórica e índice bibliográfico general, 1875-1952*. Instituto Indigenista Interamericano, México, D.F.
- . 1964. *Una década de Congresos Internacionales de Americanistas, 1952-1962*. Universidad Nacional Autónoma de México, México, D.F.
- Condarco Morales, Ramiro. 1967. *Protohistoria andina: propedéutica*. Universidad Técnica de Oruro, Oruro, Bolivia.
- Díaz del Castillo, Bernal. 1632. *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España escrita por el Capitán Bernal Díaz del Castillo, uno de sus conquistadores*. Sacada a luz por el P.J. Fr. Alonso Remón, Predicador, y Coronista General del Orden de Nuestra Señora de la Merced, Redención de Cautivos. Imprenta del Reyno, Madrid.
- . 1982. *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España* by Bernal Díaz del Castillo. 1632. Carmelo Sáenz de Santa María, ed. 2 vols. Instituto Gonzalo Fernández de Oviedo, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Entrambasaguas, Joaquín de. 1943a. *Una familia de ingenios: los Ramírez*

- de Prado*. Revista de Filología Española Anejo 26. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- . 1943b. *La biblioteca de Ramírez de Prado*. Instituto «Nicolás Antonio.» 2 vols. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Gisbert, Teresa. 1992. The Artistic World of Felipe Guaman Poma de Ayala. In *Guaman Poma: The Colonial Art of an Andean Author* by Rolena Adorno et al. The Americas Society, New York. 75-91.
- González Dávila, Gil. 1959. *Teatro eclesiástico de la primitiva iglesia de la Nueva España en las Indias Occidentales*. 1649. 2 vols. Colección Chimalistac 3-4. José Porrúa Turanzas, Madrid.
- González de la Rosa, Manuel. 1882. Introducción a los historiadores del Perú. In *Historia de la fundación de Lima* by Bernabé Cobo. 1639. *Colección de historiadores del Perú, tomo I*. Manuel González de la Rosa, ed. Imprenta Liberal, Lima. vii-xvi.
- . 1911. Prólogo. In Murúa 1911, v-xii.
- Guaman Poma de Ayala, Felipe. 1615. *El primer nueva corónica y buen gobierno*. The Royal Library, Copenhagen, GkS 2232, 4to.
- . 1936. *Nueva corónica y buen gobierno (Codex péruvien illustré)*. 1615. Avant-propos par Paul Rivet. Renseignements sommaires par Richard Pietschmann. Travaux et mémoires de l'Institut d'Ethnologie 23. Institut d'Ethnologie, Paris.
- . 1980. *El primer nueva corónica y buen gobierno*. John V. Murra y Rolena Adorno, eds. Traducciones del quechua por Jorge L. Urioste. 3 vols. Siglo Veintiuno, México. Rpt. 1989, 1992. Online (with corrections) at www.kb.dk/elib/mss/poma/.
- . 2001. *Nueva corónica y buen gobierno*. 1615. Complete digital facsimile edition of the manuscript, with a corrected online version (2004) of Guaman Poma 1980. Royal Library of Denmark, Copenhagen. Scholarly Editor: Rolena Adorno (www.kb.dk/elib/mss/poma/)
- Hemming, John. 1970. *The Conquest of the Incas*. Harcourt Brace, San Diego, California.
- Hobson, A. 1976. "Manuscripts captured at Vitoria," in *Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, Cecil H. Clough, ed. Manchester University Press and A.F. Zambelli, Manchester and New York. 485-497.
- Imbelloni, José. 1946. *Pachacuti IX (El Inkario Crítico)*. Humanior, Buenos Aires.
- . 1953-54. Sobre comparación de los textos del padre Murúa. *Runa* (Buenos Aires) 6:118-124.
- Jiménez de la Espada, Marcos, ed. 1879. *Tres relaciones de antigüedades peruanas*. Ministerio de Fomento, Madrid.

- Jiménez de la Espada, Marcos. 1892. El *cumpi-uncu* hallado en Pachacamac. *El Centenario, revista ilustrada* (Madrid) 1: 450-470.
- León Pinelo, Antonio Rodríguez de. 1629. *Epítome de la biblioteca oriental y occidental, náutica y geográfica*. Juan González, Madrid.
- . 1737-38. *Epítome de la bibliotheca oriental y occidental, náutica y geográfica de don Antonio de León Pinelo. Añadido y enmendado nuevamente*. 3 vols. Francisco Martínez Abad, Madrid.
- . 1958. *El Epítome de Pinelo, primera bibliografía del Nuevo Mundo*. Estudio preliminar de Agustín Millares Carlo. Unión Panamericana, Washington, D.C. [Facsimile of 1629 edition].
- Loaysa, Francisco A. 1946. Introducción. In Murúa 1946b, v-vi.
- López-Ocón, Leoncio and Carmen María Pérez-Montes Salmerón, eds. 2000. *Marcos Jiménez de la Espada (1831-1898): tras la senda de un explorador*. Instituto de Historia, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Markham, Sir Clements. 1910. *The Incas of Peru*. E.P. Dutton, New York.
- Means, Philip Ainsworth. 1928. *Biblioteca Andina. Part One*. Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences. New Haven, Connecticut. 29:271-525.
- Mendizábal Losack, Emilio. 1961. Don Felipe Guaman Poma de Ayala, señor y príncipe, último *quellcakamayoc*. *Revista del Museo Nacional* (Lima) 30:228-330.
- . 1963. Las dos versiones de Murúa. *Revista del Museo Nacional* (Lima) 32:153-185.
- Miró Quesada, Aurelio. 1948. *Cervantes, Tirso y el Perú*. Editorial Huascarán, Lima.
- Morúa, see Murúa.
- Murra, John V. 1992. Guaman Poma's Sources. In *Guaman Poma de Ayala: The Colonial Art of an Andean Author* by Rolena Adorno et al. The Americas Society, New York. 60-66.
- Murúa, Fray Martín de. 1590. *Historia del origen, y genealogía Real de los Reyes ingas del Pirú. De sus hechos, costumbres, trages, y manera de gouierno*. Private Collection.
- . 1611-13. *Historia general del Pirú. Origen y descendencia de los Yncas. Donde se trata, así de las guerras civiles suyas, como de la entrada de los españoles, descripción de las ciudades y lugares del, con otras cosas notables*. The J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XIII 16.
- . 1911. *Origen e historia de los Incas, Obra escrita en el Cuzco (1575-90), por Fray Martín de Morúa*. 1590. Manuel González de la Rosa, ed. Imprenta Nacional de Federico Barrionuevo, Lima.
- . 1922-1925. *Historia de los Incas Reyes del Perú por el R.P. Fr. Martín de*

- Morúa de la Orden de la Merced: crónica del Siglo XVI*. 1590. Anotaciones y concordancias con las Crónicas de Indias por Horacio H. Urteaga. Biografía del padre Morúa por Carlos A. Romero. 2 vols. Colección de Libros y Documentos Referentes a la Historia del Peru 4 y 5, segunda serie. Sanmartí, Lima.
- 1946a. *Historia del origen y genealogía real de los reyes Inças del Perú. De sus hechos, costumbres, trages y manera de gouierno*. 1590. Introducción, notas y arreglo por Constantino Bayle, S.J. Biblioteca “Missionalia Hispanica”, Instituto de Santo Toribio de Mogrovejo, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
  - 1946b. *Los orígenes de los Inkas*. 1590. Los Pequeños Grandes Libros de Historia Americana, serie 1, tomo 11. Francisco A. Loaysa, ed. Estudio bio-bibliográfico por Raúl Porras Barrenechea. Domingo Miranda, Lima.
  - 1962-64. *Historia general del Perú, origen y descendencia de los Incas ... por Fray Martín de Murúa*. 1611-1613. Prólogo del Excmo. Sr. Duque de Wellington y Ciudad Rodrigo. Introducción y notas de Manuel Ballesteros-Gaibrois. Colección Joyas Bibliográficas, Bibliotheca Americana Vetus 1-2. Instituto Gonzalo Fernández de Oviedo, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
  - 1985. *Los retratos de los Incas en la crónica de Fray Martín de Murúa*. Introducción por Juan M. Ossio A. Lima: COFIDE.
  - 1986. *Historia general del Perú*. 1611-1613. Manuel Ballesteros, ed. Crónicas de América 35. Historia 16, Madrid. Rpt. Dastin, Madrid, 2001.
  - 2004. *Historia del origen y genealogía real de los reyes Ingas del Pirú de sus hechos, costumbres, trajes, y manera de gouierno*. 1590. In *Códice Murúa. Historia y genealogía, de los reyes Incas del Perú del padre mercenario [sic] fray Martín de Murúa. Códice Galvin*. 2 vols. Testimonio Compañía Editorial, Madrid. Vol. 1. [Facsimile of manuscript; all text references are given as P = Poyanne manuscript.]
  - 2004. *Historia del origen y genealogía real de los reyes Ingas del Pirú de sus hechos, costumbres, trajes, y manera de gouierno*. 1590. In *Códice Murúa. Historia y genealogía, de los reyes Incas del Perú del padre mercenario [sic] fray Martín de Murúa. Códice Galvin*. 2 vols. Testimonio Compañía Editorial, Madrid. Vol. 2 (Estudio), pp. 73-258. [Transcription by Juan M. Ossio.]
- O'Brien, Pablo. 1996. Los colores de la historia. *Somos* [suplemento a *El Comercio*, Lima.], 26 octubre 1996. 48-50.
- O'Neill, Charles E. and Joaquín María Domínguez. 2001. *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*. 4 vols. Institutum Historicum, and Universidad Pontificia Comillas, Rome and Madrid.
- Ossio, Juan M. 1982. Una nueva versión de la crónica de fray Martín de Murúa. *Revista del Museo Nacional* (Lima) 46:567-575.

- 1985. Introducción. In Murúa 1985, III-IX.
- 1998. Research Note: El original del manuscrito Loyola de Fray Martín de Murúa. *Colonial Latin American Review* (New York) 7(2):271-278.
- 1999. "Tras la huella de Fray Martín de Murúa." Trabajo presentado al *Primer Congreso Internacional de Peruanistas en el Extranjero*. Harvard University. El 29 de abril de 1999.
- 2000. Tras la huella de Fray Martín de Murúa. *Revista del Museo Nacional*, (Lima) 49:433-454.
- 2000-2. Guaman Poma y Murúa ante la tradición oral andina. *Iconos, revista peruana de conservación, arte y arqueología* 4: 44-57.
- 2004. Introducción. In Murúa 2004, Vol. 2, pp. 7-72.
- Padberg, John W. 1969. *Colleges in Controversy: The Jesuit Schools in France from Revival to Suppression, 1815-1880*. Harvard University Press, Cambridge.
- Pärssinen, Martti. 1989. Otras fuentes escritas por los cronistas: los casos de Martín de Morúa y Pedro Gutiérrez de Santa Clara. *Histórica* (Lima) 13(1):45-65.
- Pastor Fustér, Justo. 1827-1830. *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días y de los que aún viven, con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno*. 2 vols. Imprenta y Librería Ildelfonso Mompie, Valencia.
- Pease G.Y., Franklin. 1995. *Las Crónicas y los Andes*. Pontificia Universidad Católica del Perú, Instituto Riva-Agüero y Fondo de Cultura Económica, Lima.
- Pietschmann, Richard. 1908. *Nueva corónica y buen gobierno* des don Felipe Guaman Poma de Ayala, eine peruanische Bilderhandschrift. In *Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. Philologisch-historische Klasse. 637-659. Berlin. (Translated into Spanish by Emilia Romero from the version in French by Marie Ange Monges (in Guaman Poma 1936, vii-xxxviii). In Tello 1939, 79-91.
- Penedo Rey, Manuel. 1973. Introducción. In *Historia general de la orden de Nuestra Señora de las Mercedes* by Gabriel Téllez (Tirso de Molina). Manuel Rey Penedo, ed. 2 vols. Provincia de La Merced de Castilla, Madrid.
- Porrás Barrenechea, Raúl. 1946. Fray Martín de Morúa. In Murúa 1946b: vii-xvii.
- 1962. *Los cronistas del Perú (1528-1650)*. Sanmartí, Lima.
- 1963. *Fuentes históricas peruanas (apuntes de un curso universitario)*. Instituto Raúl Porrás Barrenechea, Lima.
- 1986. *Los cronistas del Perú (1528-1650)*. 1962. Ed. Franklin Pease G.Y. Banco de Crédito del Perú, Lima.
- Prado Tello, Elías, and Alfredo Prado Prado, eds. 1991. *Y no ay rremedio...* Introducción por Pablo Macera. Centro de Investigación y Promoción Amazónica, Lima.

- Real Academia de la Historia. 1954-56. *Catálogo de la colección de don Juan Bautista Muñoz*. 3 vols. Real Academia de la Historia, Madrid.
- Remón, Alonso. 1618-1633. *Historia general de la Orden de Nuestra Señora de la Merced, Redención de Cautivos*. 2 vols. Imprenta Real, Madrid.
- Revuelta González, Manuel, S.J. 1984. *La Compañía de Jesús en la España contemporánea*. 2 vols. Sal Térrea, Mensajero, Universidad Pontificia Comillas, Santander, Bilbao, Madrid.
- . 1998. *Los colegios de jesuitas y su tradición educativa (1868-1906)*. Ediciones de la Universidad Pontificia Comillas, Madrid.
- Riviale, Pascal. 1996. Manuel González de la Rosa, prêtre, historien et archéologue, *Equipe Histoire et Société de l'Amérique latine/ALEPH*, ISSN 1245-1517. <<http://www.sigu7.jussieu.fr/hsal/hsal96/pr96.html#fnB41>>
- Román y Zamora, Fray Jerónimo. 1575. *Repúblicas del mundo, divididas en XXVII libros*. Francisco del Canto, Medina del Campo.
- . 1595. *Repúblicas del mundo, divididas en tres partes*. Juan Fernández, Salamanca.
- . 1897. *Repúblicas de Indias: Idolatría y gobierno en México y Perú antes de la Conquista*. 2 vols. Colección de libros raros y curiosos que tratan de América, 14-15. Vitoriano Suárez, Madrid.
- Rostworowski de Díez Canseco, María. 1989. *Doña Francisca Pizarro: una ilustre mestiza, 1534-1598*. Instituto de Estudios Peruanos, Lima.
- Rowe, John H. 1958. The Age Grades of the Inca Census. In *Miscellanea Paul Rivet octogenario dicata. XXXI Internacional Congress of Americanists*. 2 vols. Instituto de Historia, Universidad Nacional Autónoma de México, México, D.F. 2:499-522.
- . 1979. Martín de Murúa's Manuscripts on Inca History and Culture. Berkeley, California. [mimeographed study.]
- . 1987. La mentira literaria en la obra de Martín de Murúa. In *Libro de homenaje a Aurelio Miró Quesada Sosa*. 2 vols. P.L. Villanueva Editores, Lima. 2:753-761.
- Sáenz de Santa María, Carmelo. Introducción. In Díaz del Castillo 1982, 1: ix-xxxvii.
- San Cecilio, Pedro de. 1669. *Anales de los Descalzos de la Merced*. 2 vols. Madrid.
- Schäfer, Ernesto. 1935. *El Consejo Real y Supremo de las Indias*. 2 vols. Centro de Estudios de Historia de América, Universidad de Sevilla, Seville, Spain.
- Schoonover, David. 1987. Techniques of Reproducing Watermarks: A Practical Introduction. In *Essays in Paper Analysis*. Stephen Spector, ed. The Folger Shakespeare Library, Washington, D.C. 154-167.
- Spain. Junta directiva del cuarto centenario del descubrimiento de América. 1892. *El Centenario, revista ilustrada*. 3 vols. Madrid.

- Téllez, Gabriel. 1973. *Historia general de la Orden de Nuestra Señora de las Mercedes, Redentor de Cautivos*. 1639. Manuel Penedo Rey, O.M., ed. 2 vols. Provincia de la Merced de Castilla, Madrid.
- Tello, Julio C. 1939. *Las primeras edades del Perú por Guaman Poma. Ensayo de interpretación*. Imprenta Schuech. Lima.
- Urteaga, Horacio H. 1922. Prólogo. In Murúa 1922-25, 1: v-viii.
- Van de Guchte, Maarten. 1992. Invention and Assimilation: European Engravings as Models for the Drawings of Felipe Guaman Poma de Ayala. In *Guaman Poma: The Colonial Art of an Andean Author* by Rolena Adorno et al. The Americas Society, New York. 92-109.
- Vargas Ugarte, Rubén. 1935. *Biblioteca Peruana. Manuscritos peruanos en las bibliotecas del extranjero*. Lima.
- . 1939. *Historia del Perú (curso universitario): Fuentes*. Lima.
- . 1952. *Manual de Estudios Peruanistas*. Tipografía Peruana, Lima.
- . 1959. *Manual de Estudios Peruanistas*, 4ta. ed. Lima.
- Vázquez Fernández, Luis. 1993. *Tirso y los Pizarro: aspectos histórico-documentales*. Edición Reichenberger, Kassel, Germany.
- Vázquez Núñez, Guillermo. 1968. *La Orden de la Merced en Hispanoamérica. Obra completas II*. Introducción y notas del P. Ricardo Sanles Martínez. Publicaciones del Monasterio de Poyo 23. Revista Estudios, Madrid.
- Von Euw, Anton. 1982. XIII 16 Martín de Murúa: *Historia general del Perú*. In *Die Handschriften del Sammlung Ludwig* by Anton von Euw, with Tarif Al Samman. 3 vols. Schnütgen-Museum de Stadt Köln, Köln. 3:309-315.

Appendix 1

Extant Drawings in the Two Murúa Manuscripts. (See the Introduction)

			Still extant in "Murúa 1590" (P)	Moved from "Murúa 1590" (P) to Murúa 1613 (S)	Extant in Murúa 1613 (S)	Total of extant drawings	Total of extant drawings by Guaman Poma
"Murúa 1590" (P)	Front matter	Andean landscape; coat of arms of Mercedarians (1st and 2nd unnumb'd folios)	2				
		Coat of arms of Peru		1			1

	Part 1	Inca kings	9				
		Twelve señores	1				
		Inca queens	9	1 (Raba Ocllo)			(9 [coat of arms cut away on f24v])
	Part 2	Inca history	14				14
	Part 3	Andean antiquities (59) + f126r and f143r	61	2 (Inca king in procession ["Huascar Inca"]; Inca queen in procession ["Chuquilantu"])			63
	Part 4	Cities of Peru	11				11
	<i>Ficción</i>	Acoytapra and Chuquilantu (4) + 3rd unnumb'd folio	5				5
	P, totals		112	4		116	94 (+9)
Murúa 1613 (S)	Front matter	Title page; coat of arms of Inca kings			2		
	Book 1	Ruler portraits			32		
	Book 2				0		
	Book 3				0		
	S, total					34	
Drawings, total						150	

Appendix 2

Survey of the Structure of the P Manuscript (Before and After Fragmentation and Reconstruction). (See sections 2.2 through 2.6).

Note 1: The foliation, here extended so as to encompass also the blank folios at the end of the manuscript, runs only to "156", because one folio at the beginning of quire 1 was missed in the count up to folio 8 (possibly the very first folio, on purpose), and one was missed (by error) in quire 7 ("145bis").

Note 2: The difference of 11 between the 46 detached primary folios and the 35 extant replacement folios is accounted for by a "loss" of 5 folios in quire 1, of 2 in quire 3, and of 4 in quire 7.

Note 3: Two primary folios were displaced under the reconstruction of P: primary "155" was pasted onto replacement fol. 143, and primary fol. 143 was pasted onto the folio facing f8r.

Note 4: The six ultimate primary folios, "151-156," were originally blank, except fol. "155," which carried an addition to the text of fol. 95 recto.

Note 5: This Table includes the 5 single primary folios which are extant in the manuscript S and which are discussed in section 2.11.

	Folios as foliated in P (" " indicates the midpoint of a quire)	Original number of primary folios	Primary folios still in place	Removed primary folios	Original number of replacement folios	Replacement folios still in place	Primary folios pasted onto replacement folios in the P manuscript	Primary folios pasted into the S manuscript	Primary folios missing from original quire
Quire 1 (24 folios) – Before fragmentation	0; 1-11 12-23	24	0	24				1 (Coat of arms of Peru, became S, fol. 283/307)	9 (5 unnumb'd [3 blank?]; 8; 11; 12; 13)
Quire 1a .8 folios and one (fol. 10) added).	3 unnumb'd; 8 9-13				8+1	8+1	5 (1st and 2nd unnumb'd; 3rd unnumb'd (=143); 9; 10)		[4] (8; 11; 12; 13)
Quire 1b (10 folios).	14-18 19-23				10	10	10 (19-23)		
Quire 2 (18 folios)	24-29	6	6						
	30	1		1	1	1			1 (30)
	31	1	1						

	32 33	2		2	2	2		1 (Raba Ocllo; was P, fol. 32; became S, fol. 63/79)	1 (33)
	34	1	1						
	35	1		1	1	1			1 (35)
	36-41	6	6						
Quire 3 (20 folios, pro 22)	42/43,44	3		3	2	2	1 (44)		2 (42, 43)
	45-51	7	7						
	52 53	2		2	2	2	1 (53 [on 52])	1 (majesty of incas [Huascar]; was P, 52; became S, fol. 67/84)	
	54-60	7	7						
	61/62,63	3		3	2	2	1 (63)	1 (majesty of coyas [Chuquilantu]; was P, 61; became S, fol. 71/89)	1 (62)
Quire 4 (28 folios)	64-67	4	4						
	68	1		1	1	1			1 (68)
	69-77 78-86	18	18						
	87	1		1	1	1			1 (87)
	88-91	4	4						
Quire 5 (22 folios)	92-102 103-113	22	22						

Quire 6 (22 folios)	114-124 125-135	22	22						
Quire 7 (22 folios)	136, 137	2		2	2	2	2 (136, 137)		
	138-142	5	5						
	143	1		1	1	1	1 (= "155"; primary 143 is pasted-on to 3rd unnumb'd. in quire 1a)		
	144, 145, 145bis 146, 147, 148	6	6						
	149	1		1	1	1	1 (149)		
	150, "151", "152", [153], [154]	5	3	2	2				2 (153 blank; 154 blank)
	"155", [156]	2		2	2		[1 ("155", currently fol. 143)]		1 (156 blank)
Sum		158	112	46	39	35	22	4	20

Appendix 3

Changes within the *Tabla* and the Replacement Folios of Quire 1 (1a and 1b).
(See section 2.10)

<i>Tabla</i> , original state	Replacement folios: before addition of new chapter 1	Replacement folios: after addition of new chapter 1	<i>Tabla</i> , current state, taking account of final state of replacement folios
	8r Cap. prohemial	8r Cap. prohemial	Cap. prohemial – fol. 8
		8v Cap. 1: Del nombre de los Reyes del Pirú	Cap. 1: Del nombre etc. – fol. 8
Cap. 1: Del origen y principio de los yngas – fol. 8			
Cap. 2: Del principio de los yngas – fol. 9	9r <i>Cap. 1</i> : Del origen y principio de los Reyes ingas del Pirú	9r <i>Cap. 2</i> : Del origen etc.	No change

Cap. 3: Mango Capac – fol. 10	10r <i>Cap. 2: Mango Capac</i>	10r <i>Cap. 3: Mango Capac</i>	
Cap. 4: Sinche Roca – fol. 11	11r Blank	11r <i>Cap. 4: Title: Sinche Roca</i>	No change
Cap. 5: Lloque Yupanqui – fol. 12	12r Blank	12r <i>Cap. 5: Title: Lloque</i>	No change
Cap. 6: Mayta Capac – fol. 13	13r Blank	13r <i>Cap. 6: Title: Mayta</i>	No change
Cap. 7: Capac Yupanqui – fol. 14	14r <i>Cap. 6: Capac Yupanqui</i>	14r <i>Cap. 7: Capac Yupanqui</i>	No change
Cap. 8: Ynga Roca – fol. 15	15r <i>Cap 7: Ynga Roca</i>	15r <i>Cap. 8: Ynga Roca</i>	No change
Cap. 9: Yaguar Guacac – fol. 16	16r <i>Cap. 9: Yauar Guacac</i>	16r <i>Cap. 9: Yauar Guacac</i>	No change

Appendix 4

State of Preservation of the P Manuscript. (See section 2.12)

	Actual foliation	Original number of primary folios	Primary folios extant in P	Primary folios extant in S	Total number extant	Total number lost
Up to "9"	[0] + [4] + 3 unnumbered + fol. 8	9 (1 blank)	2 (Andean landscape, coat of arms of Mercedarians)	1 (coat of arms of Peru)	3	6 (1 blank)
Rest of bk.1	9-34	26	20	1 (32: Raba Oollo)	21	5 (11, 12, 13, 30, 33)
Bk. 2	35-51	17	14	0	14	3 (35, 42 [copy of 42r extant], 43)
Bk. 3	52-125	74	69	2 (52: Huascar; 61: Chuquillantú)	71	3 (62, 68, 87)
Bk. 4	126-142	17	17	0	17	0
<i>Ficción, Tabla, Memoria</i>	143-145, 145bis, 146-150	9	9 (incl. 143 [→ 3rd unnumb'd folio])	0	9	0
Final folios	[151-156]	6 (5 blank)	3 (151, 152, 155 [→143])	0	3	3 (153, 154, 156, all blank)
		158 (6 blank)	134 (2 blank)	4	138	20 (4 blank)

Appendix 5

Reduced or Missing Frontispiece Drawings due to Textual Additions (See section 3.5.2)

Folio nr.	Chapter on recto	Verso: Text	Notes on content of text addition	Verso: Drawing	Function of drawing	Catch-word of verso text on bottom of recto
34	1,27	Part	List of 34 conquests (other lists added after drawing)	Reduced	Frontispiece of part 2	
48	2,13	Full page		None		este terzero hijo ...
50	2,15	Part	Lyrical texts (some added after drawing)	Reduced	Frontispiece (Tupac Amaru)	
53 (now 52v)	3,1	Full page		None		otras cosas
54	3,2	Part		Reduced	Frontispiece (royal litter)	la manera
55	3,3	Full page		None		y como
56	3,4	Full page		None		a los quales
57	3,5	Part		Reduced	Frontispiece (Inca's family)	abía en el
58	3,6	Full page		None		y es cosa
59	3,7	Part		Reduced	Frontispiece (Pachacuti)	en este mismo
60	3,8	Full page		None		[unreadable] pues no son
67	3,15	Full page		None		tenian sus oratorios
73	3,21	Full page		None		dizen que
77	3,25	Full page		None		lo qual era una inbención
96	3,44	Part		Reduced		todo esto lo hazían
112	3,60	Part		Reduced	Frontispiece (confesiones)	no se a po[d]ido
118	3,66	Part	List of provinces	Reduced	Frontispiece (tributo)	
119	3,67	Part		Reduced	Frontispiece (crops)	en este Reyno del
122	3,70	Full page		None		otras muchas fiestas
125	3,73 (Book end)	Full page		—		llaman
126	4, Prologo	Full page		None		
127	4,1	Full page		None		y así mismo
128	4,2	Full page		None		

129	4,3	Part		Reduced	Frontispiece (Huánuco)	
130	4,4	Part		Reduced	Frontispiece (Quito)	
131	4,5	Part		Reduced	Frontispiece (Ica)	fundó así mesmo ...
134	4,8	Full page		None		
135	4,9	Part		Reduced	Frontispiece (Camana)	
136	4,10	Part		Reduced	Frontispiece (Arequipa)	
137	4,11	Full page		None		ay en esta ciudad como
138	4,12	Part		Reduced	Frontispiece (Chuquiapo)	es esta villa ...
139	4,13	Part		Reduced	Frontispiece (Cochabamba)	y ablauan ...
140	4,14	Part		Reduced	Frontispiece (Chuquisaca)	
141	4,16 (Book end)	Full page		—		lo demás esta fo. 143 página 2

Appendix 6

Explanatory Texts Inscribed by Guaman Poma on Drawings of the P Manuscript. (See section 3.8)

In P	In S	Location	Transcription
[Front matter]	283/307r	Around and below the coat of arms of Peru	la primera, las armas de chinchaysuyo la segunda, las armas de andesuyo la tercera, las armas de collasuyo la quarta, las armas de condesuyo estas quatro armas fueron las armas de los quatro Reys antigos de los quatro partes destos rreynos del piru el primero gran señor sobre los tres fue apo guaman chaua yarobilca allauca guanoco del pueblo de guanoco el biejo
54v		On image	las andas del ynga
57v		On lower frame	el ynga y la coya y dos hijos
[61v]	71/89r	Beside figures	coya y Reyna corcobadilla
63v		Beside edifices	ande suyo colla suyo la gran ciudad del – cuzco chinchaysuyo conde suyo
65v		Above edifice	dos casas de piedra parda de cantería del ynga

66v		On lower frame	tiyay guanaco
71v		On arm of victim	ladrón
72v		Below figure	questá preso
74v		Above image	questá preso en, soterrado, upcuro, en medio de serpientes
84v		Beside figure	yndio guancabilca [followed by a cancelled word]
85v		Beside and above figures	este yn(di)o bino de uenser [corrected to "uenzer"] de la guerra de serbir al ynga y pide la muger que señala al ynga, tocricoc tocricoc
88v		On figure	despensera del ynga
89v		On lower frame	el serbicio del ynga.
90v		On image	cantora del ynga
91v		On image	muchachas q(ue) se enseñan y las crían
92v		On lower frame	ciembra
93v		Below figure	portero – pongo
94v		On images	sauaçiray pituçiray pastor portero
107v		Below figure	la que da ponsoña [corrected to ponzoña] para matar a los yn(di)os
109v		Beside figure	horádale la oreja
110v		On leg	hambicamayo
115v		Beside figure	Repartición de los soldados q(ue) haze el ynga
116v		Beside figure	Repartición de las mugeres donzellas q(ue) haze el ynga
118v		Above figures	estos yn(di)os paga tributo al ynga
119v		Beside figure	ortelano del ynga
120v		On tunic	ármale a este yn(di)o el ynga y su cacique pincipal
121v		Above figures	Ayuno y penetencia de los yngas

123v		Above figures	fiesta [cancelled: y borrachera] del ynga
124v		Beside figures	carta y quipo del ynga
126r		Above figures	[cancelled phrase: la danza q(ue) le haçian el ynga] [illegible]
129v		On image	ciudad de león, guanoco
130v		On image	ciudad de quito
131v		On image	Villa de Yca
132v		On image	Villa de cañete
133v		On image	La billa de castroVirreyyna urcon cocha minas de plata choclo cocha el serro de guancabilca, minas de azogue Villa de oropesa
135v		On image	Villa de camaná
136v		On image	bolcán ciudad de Ariquipa
138v		On image	La ciudad de la pas, chuquiapo
139v		On image	pueblo de cochapampa
140v		On image	La ciudad de la plata, chuquizaca
141v		On lower frame	çerro y minas de potocí
143r		Beside figure	Mamaconas [followed by cancelled word] uírgines
146v		Beside figure	portero
147r		Above figures	se uan huyendo acuytapra chuquillanto

Appendix 7

Drawings in the S Manuscript (See sections 3.18 and 3.19)

Drawing no.	Fol. in S	Fol. in P	Chapter in S	Subject matter of drawing and/or chapter	Inscribed instruction	Kings/queens in revised plan
1	*2r		Book 1	Title page device		
2	2r / 13r		Front	Coat of arms of Inca kings		
3	3r > 7r / 19r		2	Manco Capac (adoration of)		
4	5r > 9r / 21r		3	Cinchiroca (coronation of)		
5	5v > 9v / 21v		3	Manco Capac		King no. 1
6	7r / 23r		4	Mama Huaco		Queen no. 1
7	8v / 24v		5	Cinchiroca		King no. 2
8	9v / 25v		6	Chympo Coya		Queen no. 2
9	10v / 26v		7	Ynga Lloque Yupanqui		King no. 3
10	11v / 27v		8	Mama Cuya		Queen no. 3
11	12v / 28v		9	Maita Capac Inga		King no. 4
12	13v / 29v		10	Chimpo Urma		Queen no. 4
13	14v / 30v		11	Capac Yupanqui		King no. 5
14	15v / 31v		12	Chimpo Ocllo		Queen no. 5
15	16v / 32v		13	Ynga Roca		King no. 6
16	17v / 33v		14	Cusi Chimpo		Queen no. 6
17	18v / 34v		15	Yahuar Huacac		King no. 7
18	19v / 35v		16	Ypa Huaco		Queen no. 7
19	20v / 36v		17	Viracocha Inga		King no. 8
20	21v / 37v		18	Mama Yunto		Queen no. 8
21	22v / 38v		19	[Yupanqui / Pachacuti]		King no. 9
22	24v / 40v		20	id.	No se a de pintar	

23	26v / 42v		21	id.	No se a de pintar	
24	28v / 44v		22	id.	No	
25	30v / 46v		23	[Mama Anahuarque]		Queen no. 9
26	31v / 47v		24	[Tupa Inga Yupanqui]		King no. 10
27	33v / 49v		25	id.	No	
28	35v / 51v		26	id.	No	
29	38v / 54v		27	[Mama Ocllo]		Queen no. 10
30	40r / 56r		28	[Huaina Capac]		King no. 11
31	41v / 57v		29	id.	No	
32	44r / 60r		30	id.	No	
33	46r / 62r		31	id.	No se a de pintar	
34	48r / 64r		32	id.	No se a de pintar	
			33	(id.)		
			34	(id.)		
			35	(id.)		
			36	(id.)		
			37	(id.)		
35	*63r / 79r	P, 32v	38	Mama Raba Ocllo (by unknown artist)		Queen no. 11
			39	(Huaina Capac)		
36	*67r / 84r	P, 52v	40	"Huascar Inca" (by Guaman Poma)		King no. 12
			41	(id.)		
			42	(id.)		
37	*71r / 89r	P, 61v	43	"Chuquillantú" (by Guaman Poma)		Queen no. 12
38	*283r / 307r	P, front	Book 3, front	Coat of arms of Peru (by Guaman Poma)		

Appendix 8

Relationships among Manuscripts of Guaman Poma and Martín de Murúa (C, P, S, L). (See sections 3.1, 3.2, 3.18, 3.19, and 4.5)

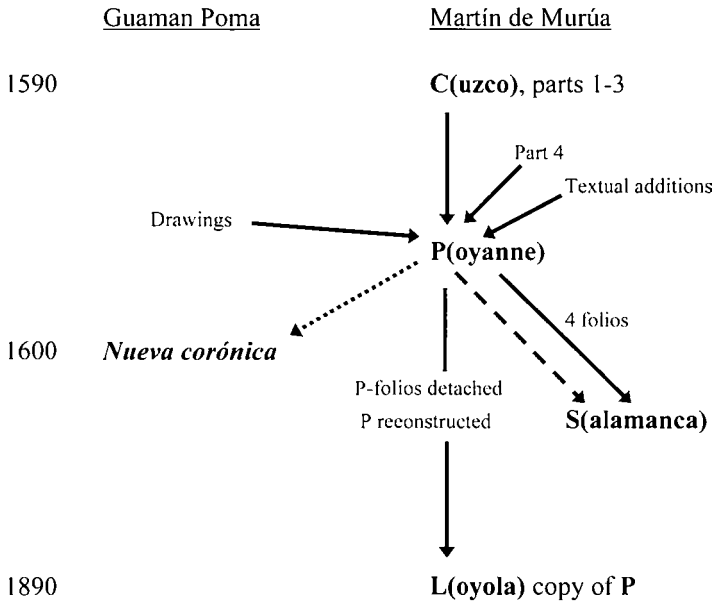

Plate I. P's Calligraphed Text and Framing Systems (1).

Courtesy of Mr. Sean Galvin, County Meath, Ireland, and Testimonio Compañía Editorial, Madrid.

Fig 1. Type A frame. 1-line separator. P. f24r (1:17). Hand P1.

Fig 2. Type B frame. 2-lines separator. P. f36r (2:1). Hand P1.

Fig 3. Type C frame. 4-lines separator. P. f170r (3:18). Hand P1.

Fig 4. Type D frame. 3-lines separator. P. f110r (3:58). Hand P1.

Plate II. P's Calligraphed Text and Framing Systems (2).

Courtesy of Mr. Sean Galvin, County Meath, Ireland, and Testimonio Compañía Editorial, Madrid.

Fig 5. Variant of type D frame. P, f116r (3:64). Hand P1.

Fig 6. Type E frame. 2-lines separator. P, f123r (3:71). Hand P1.

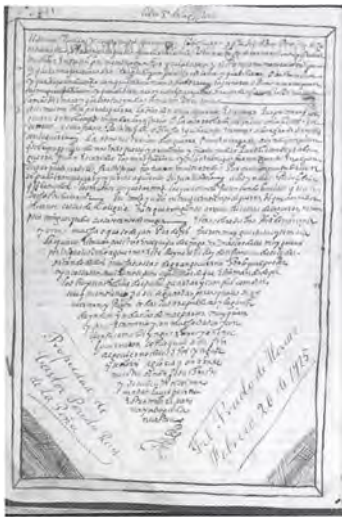

Fig 7. End of part 3, verso - inscribed by P1. P, f125v (3:73). Recent owner's mark.

Fig 8. Variant of type E frame. P, f127r (title of part 4 and 4:1). Hand P1.

Plate III. P's Verso Pages (1): Full-Page Frontispieces and Textual Additions.

Courtesy of Mr. Sean Galvin, County Meath, Ireland, and Testimonio Compañía Editorial, Madrid.

Fig 9. King Manco Capac. Unknown artist. P, f9v (frontispiece of 1:3). Hand P2.

Fig 10. Queen Chimpu Urma. Unknown artist. P, f25v (facing 1:19). Armas by Guaman Poma.

Fig 11. Full page textual addition. P, f48v (addition to 2:13). Hand P2.

Fig 12. Full page textual addition (to 2:15). P, f50v. Hand P2. III. (facing 2:16) by G. Poma.

Plate IV. P's Verso Pages (2): Frontispieces by G. Poma in Remaining Blank Areas.
 Courtesy of Mr. Sean Galvin, County Meath, Ireland, and Testimonio Compañía Editorial, Madrid.

Fig 13. Frontispiece (3:3) below textual addition.
 P, f54v (add. to 3:2). Hand P2.

Fig 14. Full-page frontispiece (3:34).
 P, f85v. Captions by G. Poma (hand P4).

Fig 15. Frontispiece (3:61) below textual addition.
 P, f112v (add. to 3:60). Hands P2 and P3.

Fig 16. Frontispiece (4:11) below textual addition.
 P, f136v (add. to 4:10). Hand P2.

Plate V. P's Verso Pages (3): Texts Added after the Drawings of Guaman Poma.
Courtesy of Mr. Sean Galvin, County Meath, Ireland, and Testimonio Compañía Editorial, Madrid.

Fig 17. List extended around drawing.
P, f34v (facing title page of part 2). Hand P2.

Fig 18. Textual addition around top of drawing.
P, f37v (facing 2:3). Hand P2.

Fig 19. Texts in blank spaces around drawing.
P, f51v (ill. of 2:16). Hand P2.

Fig 20. Texts in blank spaces around drawing.
P, f66v (facing 3:15). Hand P2.

Plate VI: Fragmentation and Reconstruction of P.

Courtesy of Mr. Sean Galvin, County Meath, Ireland, and Testimonio Compañía Editorial, Madrid.

Fig 21. Copy of obscured text on replacement folio. P, f10v (1:3). Hand P2.

Fig 22. Copy of obscured text on replacement folio. P, f21r (1:14). Hand P5.

Fig 23. Reinstated text and ill. (aella's toilette). P, f143r (was "155"). Hand P3. Ill. by G. Poma.

Fig 24. Reinstated frontisp. (adoring aella). P, verso of 3rd fol. (was f143r). Ill. by G. Poma.

Plate VII. P-Folios Migrated to S (1).

Courtesy of the The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

Fig. 25. Curacas' letter and book title. S, f283/307v [P, f2r]. Hands P1 and P2.

Fig. 26. Armas of Peru. S, f283/307r [P, f2v]. III. and texts by G. Poma.

Fig 27. Chapter crossed out and obscured. S, f63/79v [P, f32r (1:25)]. Hand P1.

Fig 28. Queen Raba Ocllo. Unknown artist. S, f63/79r [P, f32v (facing 1:26)]. Armas by G. Poma.

Plate VIII. P-Folios Migrated to S (2).

Courtesy of The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

Fig 29. Title page crossed out and obscured.
S, f67/84v [P, f52r (part 3)]. Hands P1 and P2.

Fig. 30. Inca king in procession "Huascar Inca." S,
f67/84r [P, f52v (facing of 3:1)]. Ill. by G. Poma.

Fig 31. Chapter crossed out and obscured.
S, f71/89v [P, f61r (3:9)]. Hand P1.

Fig 32. Inca queen in procession "Chuquillantu." S,
f71/89r [P, f61v (facing of 3:10)]. Ill. by G. Poma.

Index of P-folios Reproduced on Plates I-VIII

Front matter, unlocated fol. (S, f283/307) – Figs. 25 & 26	Fol. 51v – Fig. 19
Front matter, verso of 3rd unnumbered fol. – Fig. 24	Fol. 52 (S, f67/84) – Figs. 29 & 30
Fol. 9v – Fig. 9	Fol. 54v – Fig. 13
Fol. 10v – Fig. 21	Fol. 61 (S, f71/89) – Figs. 31 & 32
Fol. 21r – Fig. 22	Fol. 66v – Fig. 20
Fol. 24r – Fig. 1	Fol. 70r – Fig. 3
Fol. 25v – Fig. 10	Fol. 85v – Fig. 14
Fol. 32 (S, f63/79) – Figs. 27 & 28	Fol. 110r – Fig. 4
Fol. 34 v– Fig. 17	Fol. 112v – Fig. 15
Fol. 36r – Fig. 2	Fol. 116r – Fig. 5
Fol. 37v – Fig. 18	Fol. 123r – Fig. 6
Fol. 48v – Fig. 11	Fol. 125v – Fig. 7
Fol. 50v – Fig. 12	Fol. 127r – Fig. 8
	Fol. 136v – Fig. 16
	Fol. 143r “155” – Fig. 23

SUMMARY

ROLENA ADORNO AND IVAN BOSERUP: *Guaman Poma and the Manuscripts of Fray Martín de Murúa*.

The 2004 publication of the facsimile edition of Fray Martín de Murúa's *Historia del origen y genealogía Real de los Reyes ingas del Pirú*, dated 1590 on its frontispiece and referred to here as “Murúa 1590,” is an important event in Andean and Spanish colonial studies. This is so for two reasons. First, the facsimile's publication makes possible the thorough study of the “Murúa 1590” manuscript, which has to date been known only indirectly through brief reports and editions based on a copy of it made in 1890 and is currently inaccessible in a private collection. Second, the facsimile makes possible the evaluation of the relationships of “Murúa 1590” to the other known Murúa manuscript (The J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XIII 16), dated 1613, and to the *Nueva corónica y buen gobierno* (1615; Copenhagen, Royal Library, GKS 2232 4to), whose author-artist, Felipe Guaman Poma de Ayala, produced some ninety drawings for the richly illustrated “Murúa 1590.” Because the “clone” facsimile reproduces a significant number of the physical characteristics of “Murúa 1590,” it lends itself to a systematic codicological analysis and thus provides the opportunity to re-examine the commonplaces about its relationship to the manuscripts with which it has long been associated.

Our aim in this four-part study is to discover the compositional process of “Murúa 1590” and to assess its relationship to “Murúa 1613” and Guaman Poma's 1615 chronicle. In Part One we trace the history of scholarship on Murúa's manuscripts from the seventeenth century to the present day. We undertake this

task in order to show how canonized views of the Murúa textual tradition have emerged and therefore how they have affected recent and current thinking about the relationships between Murúa's works (and with that of Guaman Poma). In Parts Two and Three, we analyze the "Murúa 1590" manuscript from structural and historical viewpoints, respectively. We show that what first seems to be an extremely complicated hybrid codex (Juan Ossio's theory of multiple drafts) turns out to be the result of procedures undergone by one single manuscript, ninety percent of which has been preserved more or less intact. We demonstrate, furthermore, that "Murúa 1590" is an expanded copy, produced starting in 1596 or later, of a version that was briefer, lacked illustrations, and had been completed in and/or dated 1590.

In Part Four, we consider the relationship of Murúa's and Guaman Poma's works on the basis of this new understanding of the "Murúa 1590" manuscript. Thus, we challenge the model offered by Juan Ossio, whereby Guaman Poma's work in its incipient stages became the model for Murúa's works in a mono-dimensional evolution that proceeded from the "indigenous" (Guaman Poma's manuscript) to the "European" ("Murúa 1590," followed by "Murúa 1613"). Based on our accumulated evidence, we show that the 1590 and 1596 versions of Murúa's works represented in the "Murúa 1590" manuscript were the first manuscripts to be written, that Guaman Poma then illustrated the 1596 version, and that subsequently Murúa went on to create "Murúa 1613" without Guaman Poma at his side. Meanwhile Guaman Poma, independently and after 1600, created his "new" chronicle, in juxtaposition and opposition to the one which he had illustrated for Murúa. As for Guaman Poma's involvement in "Murúa 1590" we set the earliest and latest time limits as 1596 (sometime after May 15) and 1600 (sometime after February 18), respectively, and we find no evidence of an artisanal workshop in which Guaman Poma served as participant or head.

RESUMEN

ROLENA ADORNO AND IVAN BOSERUP: *Guaman Poma y los manuscritos de Fray Martín de Murúa.*

La publicación hacia finales del año 2004 de la edición facsimilar de la *Historia del origen y genealogía Real de los Reyes ingas del Pirú*, del cronista mercedario Martín de Murúa que lleva en el frontispicio la fecha de 1590 y que está referida aquí como "Murúa 1590," constituye un acontecimiento significativo en los estudios coloniales hispano-andinos por dos razones fundamentales. Primero, la publicación del facsímil permite el estudio detallado del manuscrito "Murúa 1590," que hasta la fecha se conocía solo indirectamente a través de breves reportes y ediciones basadas en una copia de éste realizada en 1890 y que actualmente se encuentra en una colección privada. Segundo, el facsímil hace posible la evaluación de las relaciones de "Murúa 1590" con el otro manuscrito conocido de Murúa (The J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XIII 16), cuyo folio primero destaca el año de 1613, y con la *Nueva coronica y buen gobierno* (1615; Copenhagen, Biblioteca Real, GKS 2232 4to), cuyo autor y artista, Felipe Guaman Poma de Ayala, tuviera a su cargo noventa de los dibujos preparados para el ricamente ilustrado "Murúa 1590." Dado que el facsímil "clon" reproduce un número significativo de las características físicas de "Murúa 1590," se presta para un análisis codicológico sistemático y nos

proporciona, por tanto, la oportunidad de reexaminar los lugares comunes acerca de su relación con los manuscritos con los que ha sido asociado por mucho tiempo.

Nuestro objetivo en este estudio cuatripartito es descubrir el proceso de composición de "Murúa 1590" y evaluar su relación con "Murúa 1613" y con la crónica de Guaman Poma de 1615. En la primera parte, trazamos la historia de los estudios dedicados a los manuscritos de Murúa desde el siglo XVII hasta el presente. Asumimos esta tarea con la finalidad de mostrar cómo surgieron las opiniones consagradas sobre la tradición textual de Murúa y, en consecuencia, cómo han afectado las concepciones recientes y actuales sobre las relaciones entre las obras de Murúa (y también con relación a la de Guaman Poma). En la segunda y tercera partes, analizamos el manuscrito "Murúa 1590" desde puntos de vista estructural e histórico, respectivamente. Mostramos que lo que a primera vista parece ser un códice híbrido de extrema complejidad (la teoría de los múltiples borradores de Juan Ossio), es, en realidad, el producto de procesos a los que se sometió un solo manuscrito del cual se ha conservado intacto un noventa por ciento. Demostramos, a mayor confirmación, que "Murúa 1590" es una copia expandida, comenzada en 1596 o poco después, de una versión más breve, carente de ilustraciones, que habría sido terminada y/o fechada en 1590.

En la parte final, evaluamos la relación entre las obras de Murúa y Guaman Poma sobre la base de este nuevo examen del manuscrito "Murúa 1590." Así, cuestionamos el modelo propuesto por Juan Ossio, según el cual la obra de Guaman Poma en su estado más temprano habría fungido de modelo para las obras de Murúa en una evolución mono-dimensional que procedería de lo indígena –representado por el manuscrito de Guaman Poma– a lo europeo –encarnado en el manuscrito "Murúa 1590" seguido por "Murúa 1613." Basándonos en la evidencia acumulada, mostramos que las versiones de la obra de Murúa de 1590 y 1596 representadas por el manuscrito "Murúa 1590" fueron los primeros manuscritos que se escribieron, que Guaman Poma entonces ilustró la versión de 1596, y que posteriormente Murúa emprendió la creación del manuscrito "Murúa 1613" sin la colaboración de Guaman Poma. Mientras tanto Guaman Poma, independientemente y después de 1600, creó su "nueva" crónica en yuxtaposición y oposición a aquella que había ilustrado para Murúa. Para la intervención de Guaman Poma en "Murúa 1590" establecemos como límites temporales más temprano y más tardío, respectivamente, los años de 1596 (en algún momento posterior al 15 de mayo) y 1600 (después del 18 de febrero), y no encontramos evidencia alguna de un taller artesanal en el cual Guaman Poma haya servido como aprendiz o maestro.

SAMMENFATNING

ROLENA ADORNO OG IVAN BOSERUP: *Guaman Poma og Fray Martín de Murúa håndskrifterne.*

Der er to grunde til at udgivelsen i 2004 af en faksimile af Fray Martín de Murúas *Historia del origen y genealogía Real de los Reyes ingas del Pirú*, der på titelbladet bærer årstallet 1590, og som her omtales som "Murúa 1590," er en betydningsfuld begivenhed for udforskningen af Andesområdets kultur og historie i den spanske kolonitid. For det første gør faksimilen det muligt at studere i detaljer

"Murúa 1590" håndskriftet, der opbevares utilgængeligt i privat eje, og som hidtil kun har været kendt gennem kortfattede omtaler og udgaver udarbejdet på grundlag af en afskrift udfærdiget i 1890. For det andet gør faksimilen det muligt at bestemme forholdet mellem "Murúa 1590" og håndskriftet til den anden kendte version af Murúas værk (The J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XIII 16, dateret 1613), og mellem "Murúa 1590" og *Nueva coronica y buen gobierno* (København, Det Kongelige Bibliotek, GKS 2232 4to, dateret 1615). Sidstnævnte håndskrifts forfatter og tegner, Felipe Guaman Poma de Ayala, skabte knap et hundrede kolorerede tegninger i det rigt illustrerede "Murúa 1590" håndskrift. Da faksimilen gengiver et stort antal af det originale manuskripts materielle karakteristika, gør den det muligt at gennemføre en systematisk kodikologisk analyse af håndskriftet og at undersøge kritisk en række hævdede opfattelser om "Murúa 1590" og dets forhold til de to nævnte håndskrifter, som det længe har været sat i forbindelse med.

Vores formål med denne firedelede undersøgelse er at indkredse, hvordan "Murúa 1590" blev til, og at bestemme dets forhold til henholdsvis "Murúa 1613" og Guaman Pomas 1615 krønike. I første del følger vi Murúa-forskningen fra det 17. århundrede til i dag. Vi viser hvordan der er opstået dogmer om Murúas tekstoverlevering og hvordan de helt op til nyeste tid har styret forskernes forestillinger om forholdet mellem Murúas arbejde og Guaman Poma. I anden og tredje del analyserer vi "Murúa 1590" fra henholdsvis et strukturelt og historisk synspunkt. Vi viser, at hvad der ved første øjekast tager sig ud som en ekstremt kompliceret og hybrid kodeks (Juan Ossios teori om mange kladder forenet i "Murúa 1590") i virkeligheden er resultatet af en række ændringer der har fundet sted i ét og samme håndskrift, som alt i alt er bevaret for halvfems procents vedkommende. Vi viser endvidere, at "Murúa 1590" er en udvidet renskrift, iværksat i 1596 eller senere, af en kortere version, der var uden illustrationer og som blev afsluttet og/eller dateret i 1590.

I fjerde del betragter vi forholdet mellem Murúas og Guaman Pomas arbejder ud fra denne nye forståelse af "Murúa 1590" håndskriftet. Vi anfægter den model, hvorefter en tidlig version af Guaman Pomas arbejde blev det forbillede, efter hvilket Murúa udarbejdede sit værk. Denne teori bygger på forestillingen om en éndimensional udvikling, der forløber fra det "indfødte" (Guaman Pomas håndskrift) til det "europæiske" ("Murúa 1590" og, i næste stadie, "Murúa 1613"). Omvendt fører vore undersøgelser frem til, at de i "Murúa 1590" indeholdte 1590- og 1596-udgaver af Murúas værk var de tidligste, at Guaman Poma illustrerede 1596-udgaven, og at Murúa sidenhen skabte "Murúa 1613" uden at Guaman Poma havde nogen andel deri. I mellemtiden forfattede Guaman Poma få efter år 1600 og uden kontakt med Murúa sin egen "nye" krønike, som parallel og i opposition til den, som han tidligere havde illustreret for Murúa. Hvad angår Guaman Pomas inddragelse i udarbejdelsen af "Murúa 1590," kan den tidligste og seneste mulige dato bestemmes til henholdsvis 1596 (efter den 15. maj) og 1600 (efter den 18. februar), og vi har ikke fundet nogen bekræftelse på teorien om at Guaman Poma var medlem eller leder af et kunstindustrielt værksted.

LOYALITET OG FORRÆDERI
AGENTER I DANMARK OG NEDERLANDENE I DEN SVENSK
RIGSKANSLER AXEL OXENSTIERNAS TJENESTE

AF

BADELOCH NOLDUS

For den forreste politiske leder af en militær magt på vej op på den internationale scene, som Sverige var det i begyndelsen af det 17. århundrede, var det livsvigtigt at kunne disponere over pålidelige repræsentanter ved de mest betydningsfulde hoffer og vigtigste byer rundt omkring i Europa. Som rigskansler, ansat i 1611, ledede Axel Oxenstierna rigsrådet i et land, som voksede voldsomt i de efterfølgende årtier.¹ I de år han var ved magten, indtil han døde i 1654, oplevede Oxenstierna erobringen af Ingermanland og Karelen (1617), Livland og forskellige polske havnebyer øst for Danzig (1629), Jämtland, Härjedalen, øerne Øsel (i dag Saaremaa) og Gotland (1645), hertugdømmerne Bremen og Verden, Vestpommern, og byen Wismar (1648). Jo mere Sverige ekspanderede sit territorium og blev involveret i international politik og militære anliggender, des mere blev det tydeligt at et vidt forgrenet diplomatisk netværk, som kunne varetage de svenske interesser, var en nødvendighed. For at sikre og promovere Sveriges politiske stilling var det blevet utilstrækkeligt kun at skrive diplomatiske breve, men personlig repræsentation var derimod blevet den uundgåelige måde at udøve indflydelse. Dette system fandtes allerede da Oxenstierna indtog sin post, men det var i hans embedstid, at den internationale repræsentation systematisk blev udviklet til et netværk af permanente stedfortrædere i, til at starte med, danske, nederlandske og tyske byer.

Pieter Isaacs – hofmaler og spion i Danmark

I januar 1620 ankom Jan Rutgers, nederlandsk hofråd og extraordinær ambassadør i svensk tjeneste, til København.² Han havde ingen let opgave. Han skulle informere kong Gustaf II Adolf om den danske udenrigspolitik men på grund af pesten, som rasede i byen, var mange indflydelsesrige adelsmænd flygtet fra København, til deres slotte og herregårde på landet. I sidste ende lykkedes det alligevel Rutgers at indhente vigtig information, blandt andet om Danmarks

på tænkte deltagelse i Trediveårskrigen i Bøhmen. Ydermere havde han hvervet den rigtige person til en post som hemmelig svensk agent ved det danske hof. Det drejede sig om hofmaleren Pieter Isaacsz der, som Rutgers udtrykte det, "nyder Kongens tillid," og som fra da af ville rapportere om danske anliggender som svensk korrespondent.³ Rutgers fortsatte sit brev med at forklare, hvordan han og Isaacsz var nået til enighed om en plan om at vildlede kong Christian 4.: den svenske resident og postmester i Hamborg, Leonard van Sorgen, ville sende sine breve til Isaacsz, som ville tilføje sine egne breve til pakkerne inden han sendte dem videre til Sverige.⁴ At det bliver sådan det foregår, i et samarbejde med et sendebud i Helsingør, viser et brev dateret den 7. november 1620, hvori Isaacsz fortæller at han har været i Hamborg for at lave aftaler med van Sorgen.⁵

Fire måneder senere, den 27. april, tog kansleren selv kontakt med Isaacsz fra Stockholm, hvorfra han ganske rigtigt foreslog at maleren forsynede ham med en ugentlig rapport om den politiske udvikling ved det danske hof, mod en gage på 400 rigsdaler om året.⁶ Ved lejlighedsvist at afskibe malerier til Stockholm ville det se ud som om Isaacsz blev betalt for dette arbejde, så at ingen ville gennemskue at han i virkeligheden spionerede.⁷ Oxenstierna afsluttede sit brev med at sige, at hvis Isaacsz havde en bedre idé om, hvordan oplysningerne kunne overføres i al hemmelighed, fik han det meget gerne at vide. Fra da af til sin død i 1625 sendte Isaacsz breve til Oxenstierna, som han ironisk nok ofte tiltalte som "Særdeles diskrete herre" (Zeer discrete heere), fra enten København

¹ Den nyeste og mest komplette biografi af Axel Oxenstierna er Gunnar Wetterbergs *Kanslern Axel Oxenstierna i sin tid*, 1-2, Stockholm 2002.

² En omarbejdet version på engelsk af denne artikel udgives senere i år i H. Cools, M. Keblusek, B. Noldus (red.): *Your Humble Servant. Agency in Early Modern Europe*, Assen 2005. Oversat fra engelsk til dansk af forfatteren.

³ Jan Rutgers til Axel Oxenstierna, 20. januar 1620. Riksarkivet (Stockholm), Oxenstiernska samlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, E 702.

⁴ I samarbejde med Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, driver Riksarkivet i Stockholm for øjeblikket Oxenstiernaprojektet. Oxenstiernas samlede værker, med titlen *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling*, blev udgivet siden 1888 men udgivelsen stoppede i 1977. Året 1999 blev den genoptaget og man satser på at kunne afrunde udgivelsen i 2005. Breve (i hvert fald en betydelig del) til og fra Jan Rutgers, Peter Spierinck, Michel le Blon og andre, der var i svensk diplomatisk tjeneste, kan nu læses på nettet. For flere oplysninger, se <http://www.ra.se/RA/Oxenstierna/oxenstierna1.html>

⁵ Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, E 689.

⁶ Brevet opbevares i Rigsarkivet (TKUA Sverige A II 36) men er også publiceret i C.F. Wegener: *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder*, 1882, VI, Tillæg, s. 21-22.

⁷ Åbenbart anså Oxenstierna ikke Rutgers idé for at være tilstrækkelig vandtæt og ønskede et ekstra sikkerhedsnet.

(36 stk.) eller Helsingør (20 stk.). I brevene rapporterede han om udenlandske besøg ved det danske hof, den danske flådes bevægelser, forholdet mellem Nederlandene og Danmark, forholdet til Bøhmen, uenigheder mellem byen Hamborg, hertugen af Slesvig-Holsten og kongen om brugsretten til Elben, rejser som Christian 4. foretog, og meget mere.⁸ Dog skriver han ikke hver uge til Oxenstierna, det har han nok anset for at være for risikabelt, men cirka hver tredje uge. Korrespondancen virker temmelig komplet. I mange af sine breve henviser Isaacsz til sit sidste brev, hvilket gør det nemt at konstatere, at det kun er få der mangler. Udover de nyheder han opsnappede ved hoffet, blev Isaacsz underrettet af Leonard van Sorgen om post bestemt for København. Selv blev Isaacsz den vigtigste informant for den første fast akkrediterede svenske diplomat i Danmark, Anders Svensson, som blev udnævnt til agent og toldkommissær i 1621.⁹

At det blev en kunstner som i første omgang fik posten som agent i Danmark, virker måske ikke som det mest nærliggende valg. Men Pieter Isaacsz var ikke hvilken som helst maler. Han blev født i 1569 i Helsingør, hvor hans far Isaac Pietersz fra Haarlem var nederlandsk handelsrepræsentant. I 1580'erne besluttede faderen sig for at flytte familien tilbage til hjemlandet. I de følgende år arbejdede Pieter Isaacsz som elev af maleren Hans van Aken i Amsterdam, rejste gennem Tyskland, opholdt sig i Rom et stykke tid og åbnede sit eget atelier efter hjemkomsten til Amsterdam.¹⁰ I 1614 flyttede Isaacsz endnu en gang til Danmark, hvor han blev ansat som hofmaler ved kong Christian 4.s hof. Pieter Isaacsz' to år yngre bror Johannes, som senere tog navnet Johannes Pontanus, beholdt ligeledes kontakten med Danmark, nemlig som historiograf i kongens tjeneste.¹¹ Stillingen skyldte Pieter Isaacsz Jonas Charisius, sekretær i det tyske kancelli, der havde introduceret Isaacsz' kunst til kongen nogle år tidligere. Charisius havde besøgt Republikken i 1607-08, i selskab med rigsråd Jacob Ulfeldt, med den opgave at mægle på kongens vegne mellem Generalstaterne og Spanien.¹² Desuden var det meningen at han under sit udenlandske ophold ville finde nederlandske håndværkere, købmænd og musikere, som var villige til at flytte til Danmark. Oven i disse opgaver skulle Charisius også anskaffe musikinstrumenter

⁸ Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, E 689.

⁹ Anders Svensson tog hånd om Isaacsz' betaling, som det fremgår af hans brev til Gustaf II Adolf, København den 5. december 1622. L. Tandrup (udg.): *Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustaf II Adolf og Axel Oxenstierna 1621-1626*, 1971, s. 222.

¹⁰ J. Roding, M. Stompé: *Pieter Isaacsz (1569-1625). Een Nederlandse schilder, kunsthandelaar en diplomaat aan het Deense hof*, Hilversum 1997, s. 15-35.

¹¹ Om Pontanus, se K. Skovgaard-Petersen: *Historiography at the Court of Christian IV (1588-1648). Studies in Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius*, 2002.

¹² *Dansk biografisk leksikon*, 2. udgave, "Charisius, Jonas," s. 603-606.

og malerier til kongen.¹³ Charisius erhvervede værker af de nederlandske malere Aert Pietersz, Frans de Vriendt og Pieter Isaacsz, hvis kunst åbenbart faldt i god jord hos kongen. Dernæst blev Isaacsz hofmaler og ud over det, kongens personlige kunsthandler. Sluttelig, i 1617, påbegyndte Isaacsz endnu en karriere, da han efterfulgte sin far som Generalstaternes toldkommissær i Helsingør. I de følgende år lykkedes det Isaacsz at integrere sit arbejde i Generalstaternes tjeneste i sin virksomhed som kongens maler og kunsthandler. Som følge af sit personlige forhold til Christian 4. og sin politiske rolle som mellemmand bevægede Isaacsz sig både i hof- og regeringskredse og var derfor en velorienteret kilde til de seneste nyheder. En position som, på grund af det fjendtlige forhold mellem Sverige og Danmark, snart vakte Axel Oxenstiernas interesse. For at kunne udøve sin opgave som svensk hemmelig agent blev Isaacsz dog nødt til at bedrage sin egentlige opdragsgiver, Christian 4. Ifølge Leo Tandrup havde denne måske allerede i efteråret 1620 en anelse om, hvad der foregik i hans hof.¹⁴ Isaacsz skulle til og med selv have overdraget Oxenstiernas brev fra den 27. april dette år til kongen. Men det faktum, at korrespondancen fortsatte i fem år og at brevene er spækket med værdifuld information, og ikke med falske oplysninger givet som afledningsmanøvre, taler dog imod denne påstand.¹⁵ Christian 4. har nok været bekendt med spionage som udbredt fænomen; det internationale diplomati var jo i sin spæde begyndelse, mens stater havde et voksende behov for viden om hinandens hensigter. Men Isaacsz har han ikke mistænkt, hvad et brev fra den 7. februar 1621 viser. Isaacsz skriver at han har opholdt sig på Frederiksborg slot i otte dage, hvor kongen kaldte ham til sig en aften og gav ham et brev fra Bøhmens konge, som han skulle give videre til den bøhmiske gesandt, som var tilstede på slottet. Desværre var Isaacsz ikke altid så tydelig som i dette tilfælde; ofte skriver han kun, når han henviser til oplysningens kilde, "man påstår," "her bliver sagt," eller noget i den stil.

Michel le Blon – kunstner og nyhedsagent i Amsterdam

Ikke alene i Danmark men også i Republikken af de forenede Nederlande anså den svenske krone det for yderst relevant at disponere over kontakter på stedet. Allerede i 1614 var det svenske rige og den nederlandske republik blevet enige

¹³ Om Charisius' erhverv i Nederlandene, se E. Nystrøm: Jonas Charisius' indkøb af Malerier og Musikinstrumenter i Nederlandene 1607-8, *Danske Magazin*, 5. Rk., VI, 1905, s. 225-236. De originale regninger opbevares i Rigsarkivet, TKUA, Holland C. Regnskaber 1607-27.

¹⁴ L. Tandrup: *Mod triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie over forløbet af den dansk-svenske magtkamp fra Kalvårkrigen til Kejsærkrigen med særligt henblik på formuleringen af den svenske og især den danske politik i tiden fra 1617 og især fra 1621 til 1625*, 1, 1979, s. 400.

¹⁵ Isaacsz' breve til Oxenstierna vil blive udførlig behandlet i min del af bogen *Double Agents: Cultural*

om at, som en del af en venskabspagt indgået samme år, enhver af de to magter ville udsende en resident.¹⁶ Jacob van Dijck, som havde været medvirkende til at skrive aftalen, blev ansat som permanent ambassadør i Haag i 1614, mens Jan Rutgers, som havde været ekstraordinær ambassadør, blev installeret resident i 1623. Efter hans død i 1624 blev Rutgers stilling overtaget af Ludvig Camerarius, som senere blev erstattet af Peter Spierinck i 1636.¹⁷

Alle disse repræsentanter havde bopæl i Haag, hvor statholder Maurits van Nassau og hans bror og efterfølger Frederik Hendriks hof var placeret, og hvor Generalstaterne holdt deres møder. I Amsterdam havde Oxenstierna ingen kontakt til rådighed, før han indgik kontrakt med en agent med navnet Michel le Blon.¹⁸ Le Blon var født i Frankfurt-am-Main i 1587 som søn af flygtninge fra de spanske Nederlande. Da le Blon var i begyndelsen af tyverne, flyttede hans far Corneille le Blon familien til Amsterdam, hvor Michel slog sig ned som guldsmed og gravør. Han kom til at tilbringe det meste af sit liv i Amsterdam og døde her i 1656. Hvornår præcist le Blons første kontakter med Sverige kom i stand er ikke helt sikkert endnu,¹⁹ men en overenskomst mellem ham og Oxenstierna blev nået den 25. maj 1632.²⁰ At Oxenstierna rekrutterede en agent i Amsterdam dette år kan kobles til Sveriges deltagelse i Trediveårskrigen, hvorfor beslutningen blev taget i 1628 og sat i aktion to år senere. På grund af indblandingen i krigen havde indsamlingen af nyheder fra de vigtigste handelsbyer og politiske centre i Europa fået højeste prioritet. Forholdet til den nederlandske republik havde

and Political Brokerage in Early Modern Europe af H. Cools, M. Keblusek og B. Noldus, som forventes til 2007.

¹⁶ W. Tham: *Den Svenska Utrikes Politikens Historia I:2 1560-1648*, Stockholm 1960, s. 153.

¹⁷ O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland 1584-1810*, Haag 1983, s. 485-492.

¹⁸ I mit bidrag til forskningsprojektet *Double Agents: Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe* er Michel le Blon en af hovedpersonerne, blandt andet på grund af hans særdeles rige korrespondence som er forblevet næsten intakt. Den indeholder nyhedsbreve, regninger, prisoversigter, oversigter af postforsendelser, ordrelister, rapporter om forhandlinger med kunstnere, breve til Le Blon, og mere.

¹⁹ H. de la Fontaine Verwey: Michel le Blon. Graveur, kunsthandelaar, diplomaat, *Amstelodamum*, 61, 1969, s. 110. Fontaine Verwey påstår at Le Blon allerede i 1618 kaldte sig selv svensk agent og henviser til hans 'wapenboekje', en lille bog med eksempler på våbenskjolde, blandt andet hans eget, som Le Blon kunne lave, udgivet på ny af J. van der Kellen i 1900. På frontispicen kalder Le Blon sig selv rigtig nok "H. Agent van Sweden." Bogen er imidlertid udateret og i øvrigt tvivler van der Kellen stærkt på om disse kobberstik er lavet af Le Blon selv. J. Ph. van der Kellen: *Michel le Blon. Recueil d'ornements; accompagné d'une notice biographique et d'un catalogue raisonné de son œuvre*, Haag 1900, s. 28 og s. 31.

²⁰ Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen, Skrifvelser till Axel Oxenstierna, Michel le Blon til Axel Oxenstierna, vol. E 645, 25. maj 1632.

imidlertid ændret karakter kun få måneder før, da Generalstaterne ikke havde ønsket at forlænge overenskomsten fra 1614 da den udløb i 1629. Beslutningen blev truffet af merkantile grunde, som det blev hævdet, fordi det ikke ville gavne landet at slutte sig eksplicit til Sverige og dets anti-Habsburgske politik.²¹

Bestemmelsen indebar at det blev sværere at indhente information fra Republikken. En ekstra informant, som også kunne udføre lobbyarbejde for den svenske sag, ville derfor være mere end velkommen. Der er stadig usikkerhed omkring, hvordan Oxenstierna ansatte kunstneren Michel le Blon, men det er sandsynligt at han i 1630 eller '31 spurgte sig for hos en af de svenske diplomater, eller tidligere diplomater, i Republikken om en egnet agent. Rimeligvis var det Jacob van Dijck, den forhenværende ambassadør, som blev kontakttet af Oxenstierna med denne forespørgsel. Van Dijck bød ofte kunstnere og digtere velkommen i sit 'Zweedsche Huis' (svenske hus) i Haag²² og må have haft kendskab til le Blon gennem en af deres fælles bekendte, digteren Joost van den Vondel.²³ Da Axel Oxenstierna var en af de mest betydningsfulde statsmænd og patroner i sin tid, er det også meget muligt at det var le Blon selv som tog kontakt med rigskansleren, med hjælp af værdifulde venner såsom van Dijck.

Agenten og residenten

Det forventedes af Michel le Blon som agent – det var også sådan han skrev under på sine breve – at han "så meget som det er muligt og opnåeligt, bruger al flid og omhu til at bevæge nogle personer, af diverse stand, i forskellige embeder og steder, til interessante råd og efterretninger," eventuelt med hjælp af bestikkelser, som der stod i hans kontrakt.²⁴ I de første år af hans ansættelse som svensk agent skrev le Blon snesevis af *avis*i, eller nyhedsbreve, med politiske, diplomatiske og militære meddelelser til Oxenstierna, og der ville følge mange flere. Oversigter over omkostninger for forsendelsen af postpakker som le Blon lavede, viser, at han sendte to til tre breve ugentlig, i nogle tilfælde ledsaget af en "packet" (pakke).²⁵ Le Blon adresserede altid sine depecher direkte til Oxenstierna, som var blevet

²¹ Tham 1960, s. 178.

²² Fontaine Verwey 1969, s. 110-111.

²³ Schutte 1983, s. 485-487. Van Dijck havde haft en stilling i Göteborg siden 1621 men kom lejlighedsvis tilbage til Haag, hvor han beholdt sit hus, fremlejet til Ludvig Camerarius, indtil 1629. Han døde i december 1631.

²⁴ "... so veelc mogelijcken en doenlijcken is, alle vlijt en naerstichen aen te wenden, eenige persoonen, van verscheijde conditien, in onderscheijdelijcke diensten en plaetsen tot curieuse advisen en intelligentien te beweeegen." Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, vol. E 645, 25. maj 1632.

²⁵ Riksarkivet, Extranea, vol. 60; Extranea II, vol. 9, 10 og 11.

formand for rigsforstanderskabet, efter at Gustav II Adolf blev dræbt i slaget ved Lützen i november 1632. Selv efter dronning Christinas tronbestigelse i 1644 var det primært Oxenstierna, som overvågede udenrigspolitikken. Foruden det politiske og økonomiske liv i den Nederlandske Republik informerede le Blon også om hændelser andre steder. Med hjælp af et netværk af korrespondenter indsamlede han nyheder fra Bryssel, Paris og Antwerpen, og selvfølgelig fra Amsterdam og Haag. Yderligere rapporter kom ind fra blandt andet København og Narbonne. Derefter kollationerede le Blon alle efterretninger i et nyhedsbrev eller samlede diverse breve og sendte dem til Sverige som én pakke. I 1630'erne og 40'erne leverede le Blon selv nyhederne fra London, da han opholdt sig i byen adskillige gange som den svenske kronens gesandt.²⁶

Udover at forsyne Oxenstierna med politiske nyheder blev le Blon også udstyret med opgaver af kulturel art, såsom indkøb af malerier eller bøger. Disse nye ønsker hang sammen med le Blons egentlige erhverv som gravør, bogillustrator og guldsmed. Anset i sit fag som han var indgik le Blon i den kunstneriske inderkreds i Republikken og disponerede over et omfangsrigt, internationalt netværk af kunstnere samt kunst- og boghandlere. Sådan blev han, som en rigtig *dobbeltagent*, engageret i formidling af politiske nyheder, alt imens han samtidig, for de samme opdragsgivere, handlede i kunst og bøger, hvorfor han brugte et og det samme transportnetværk. Fra 1632, da hans stilling som Oxenstiernas nyhedsagent formelt trådte i kraft, bevarede le Blon tæt kontakt med Peter Spierinck, svensk diplomat og fra 1636 svensk resident i Nederlandene.²⁷ Hele sin karriere i svensk tjeneste igennem skulle Spierinck forblive en vigtig person for le Blon. Ikke kun fordi Spierinck var le Blons overordnede, men også på grund af deres fælles kunstneriske baggrund, der gav dem en viden, som viste sig at være meget efterspurgt blandt deres svenske patroner.

Selv om han ikke var kunstner, var Peter Spierinck meget inde i de kunstneriske kredse blandt immigranter fra de spanske Nederlande, som også Michel le Blon holdt til i. Hans far, tapetvæveren François Spierinck fra Antwerpen, var flyttet til Delft i 1591, hvor han åbnede et væveriatelier i det tidligere Sankt Agneta kloster i 1595.²⁸ Der gik ikke lang tid, inden Spierincks værksted var det mest berømte atelier for store narrative vægtæpper i Delft og omegn. Som kartondesigners ansatte François Spierinck primært kunstnere fra de spanske Nederlande såsom Jonas Jansz van der Burch, Hendrick Cornelisz og Karel

²⁶ Om Le Blon og England, se P. Sellin: Michel le Blon and England, 1632-1649, *Dutch Crossing*, 21, 1997; 22, 1998; 23, 1999, s. 102-125; s. 53-84; s. 102-132.

²⁷ Om Peter Spierinck, se forfatterens artikel: An 'unvergleichbaren Liebhaber' – Peter Spierinck, the art-dealing diplomat, i *Scandinavian Journal of History* (kommende, 2006).

²⁸ J.M. Montias, *Artists and Artisans in Delft. A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century* (Princeton 1982), s. 286-291.

van Mander den yngre (II), som senere, i 1615, åbnede sit eget, rivaliserende værksted. Van Manders anledning til at åbne sit eget atelier har nok været en stor ordre fra kong Christian 4. I 1614 bestilte denne en serie billedtæpper med motiver fra Kalmarkrigen til Frederiksborg slot, for hvilken van Mander som ledende formgiver var hovedansvarlig. At udføre denne opgave i eget regi ville nok give ham størst gevinst, men værkstedet gik konkurs allerede ti år senere, hvorpå det blev købt af Peter Spierinck. Van Mander kom dog senere i Christian 4. tjeneste som hofmaler.

Kort efter at François Spierinck havde stiftet sin virksomhed, kom de første store bestillinger ind, blandt andre fra Generalstaterne, som regelmæssigt bestilte vægtæpper som gaver til udenlandske ledere.²⁹ At skænke kunst for at promovere bestemte diplomatiske mål var blevet en normal fremgangsmåde stater imellem siden Renæssancen. Når man skulle vælge et objekt eller værk blev modtagerens smag og giverens intentioner nøje overvejet. Det var derfor ikke usædvanligt for ambassadører, residenter eller agenter at rapportere til hjemmefronten om den kunstneriske smag og behag ved hoffet, hvor de tjente.³⁰ Denne sik gavne Spierinck, som efterhånden også internationalt blev et stort navn, særlig da værkstedet modtog ordrer fra Louise Henriette van Nassau, gift med kurfyrsten af Brandenburg Friedrich Wilhelm (1613); fra kong Sigismund III af Polen (1615) og fra den svenske konge Gustaf II Adolf (1619).³¹ I sammenhæng med den sidste opgave, som bestod af en serie på 27 vægtæpper for kongen og hans brud Maria Elenora i anledning af deres bryllup i 1620, aflagde Peter Spierinck, i selskab med sin bror Isaac, sit første besøg i Sverige "anno 1618 of 19."³² Denne visit hos hoffet i Stockholm var optakten til en karriere i svensk tjeneste, successivt som general-toldinspektør, kammerherre og fra 1634 som

²⁹ G.T. van Ysselsteijn: *Geschiedenis der Tapijtoeverrijen in de Noordelijke Nederlanden. Bijdrage tot de geschiedenis van de kunstnijverheid*, I, Leiden 1936, s. 67-78. Se også G. Luijten, A. van Suchtelen, R. Baarsen et al (red.): *Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish Art 1580-1620*, Amsterdam/Zwolle 1994, s. 317. Dronning Elisabeth I (i 1597), Sir Walter Raleigh (i 1595) og Kong Henry 4. af Frankrig modtog alle gaver fra Generalstaterne, produceret af Spierincks atelier. En af de største ordre værkstedet modtog, "Slaget ved Bergen op Zoom" bestilt af Provinsen Zeeland, er for nylig blevet restaureret og udstilles på Het Zeeuws Museum i Middelburg.

³⁰ A. Colantuono: *The Mute Diplomat: Theorizing the Role of Images in Seventeenth-century political Negotiations* i E. Cropper (ed.): *The Diplomacy of Art. Artistic Creation and Politics in Seicento Italy*, Villa Spelman Colloquia 7, Firenze 1998, s. 53.

³¹ Der blev skrevet kontrakt på den svenske bestilling den 30. november 1619. Den 13. december 1620 blev der betalt 20.840 daler for vægtæpperne. Riksarkivet, Kammararkivet, Skuldböcker, vol. 5.

³² Som Isaac Spierinck huskede det i 1651. Nationaal Archief (Haag), Archief der Staten-Generaal, Liassen Sweeden, inventarnummer 7174, 1649-1653.

svensk agent i Haag.³³ Herpå slog han sig ned i Delft igen, hvor han drev væveriet, sammen med broderen Aert, nu faderen var gået bort i 1631. Denne beslutning sikrede ham ikke alene nogle ekstra indkomster, han forblev også engageret i kunstverden. Endvidere etablerede han sig som betydningsfuld kunsthandler og som mæcen for maleren Gerrit Dou (1613-1675) fra det nærliggende Leiden. Spierinck betalte Dou, som allerede i sin levetid opnåede stor berømmelse, et årligt honorar på 500 gylden for retten til det første valg fra Dous værker, som Rembrandt-élève Philip Angel skrev i 1642.³⁴ I 1636, to år efter at Spierinck var blevet udnævnt til svensk agent, foreslog Oxenstierna ham som efterfølger til residenten i Haag, Ludvig Camerarius, der ifølge Oxenstierna ikke havde vist sig i stand til at forsyne ham med relevante nyheder fra den Nederlandske Republik, og hvis honorar oven i købet var alt for højt.³⁵ Promoveringen betød at Spierinck, skønt han var omkring ti år yngre, nu var agenten Michel le Blon overordnet og havde fået ansvar for at betale ham. Fra nu af fik Spierinck en kopi af de fleste breve, le Blon skrev til Oxenstierna, og blev underrettet om hans virksomhed. Deres forhold havde dog sine op- og nedture, og spændinger imellem dem forekom af og til, som i 1650 da le Blon i et brev til Oxenstierna klagede over at "han [Spierinck] ikke generer sig for at, hvor han kan, skabe al den fortrædelighed han kan finde på."³⁶

Den rigtige vennekreds

Efter sin ansættelse fik le Blon som sagt yderligere, kulturelle opgaver ved siden af sit arbejde som politisk nyhedsagent. Oxenstierna bad ham for eksempel om at erhverve artikler som malerier, skulpturer og bøger. For at imødekomme sin patrons ønsker gæstede le Blon kunstneratelierer, besøgte boghandlere og gik til auktioner. I 1641 forlangte Oxenstierna af ham at være på udkig efter kyndige portrætmalere i Republikken fordi – som kansleren udtrykte det

³³ De første breve mellem Spierinck og Oxenstierna dateres i hvert fald fra 1623. Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, E. 726-731.

³⁴ Ph. Angel: *Lof der Schilder-Konst*, Leiden 1642, s. 23. En faksimile blev udgivet i Utrecht i 1969.

³⁵ I Svenska Riksrådets Protokoll 1634, 113, stod der at "... Camerarius i Holland ähr försummeligh att avisera hijt, och de aviser hijt komma af ingen importans eller staten angående, och doch hafver af Cronan 10.000 Rdr. åhrligen, han ville fördenskuld med manier dragan till någon annan beställningh och förordna någon capabel Svensk i hans ställe igen, som för fast ringare gage rijket bettere tjenst gjöra kunna." Citeret i F.H. Schubert: *Ludwig Camerarius 1573-1651. Eine Biographie*, Kallmünz-Opf. 1955, s. 390. Schuberts biografi er stadig den bedste kilde til Camerarius' liv og værk.

³⁶ "... hij zich niet ontsiet mij waer hij can alle verdrietelickheden te verwecken die hij can bedencken." Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, Le Blon til Oxenstierna, vol. E 645, 14./24. december 1650.

– “folk på disse kanter begynder at opfatte en interesse i portrætter og andre malerier.”³⁷ Da han vidste at le Blon var en “Liebhaver” af malerkunsten og desuden havde stor viden om den, ville han sætte pris på, hvis le Blon kunne finde en portrætmaler til ham, som var villig at flytte til Stockholm. I september 1641 informerede le Blon Oxenstierna, at han ville gøre alt for at finde både en portræt- og en perspektivmaler for derefter at sende dem til Sverige.³⁸ Det tog nogle år, men endelig fandt le Blon den kapable kunster, Oxenstierna havde eftersøgt, og i 1647 sejlede David Beck fra Delft, tidligere elev af Anthoni van Dijck, til Stockholm.³⁹

Ganske rigtigt var Michel le Blon velorienteret om kunst og kunstmarkedet. Han var jo selv kunstner og kombinerede sit arbejde som nyhedsagent med et liv som guldsmed, gravør, og kunsthandler. Hans yngre fætter, maleren og forfatteren Joachim von Sandrart, skrev i sin bog *Teutsche Academie* fra 1675, at le Blon havde “i alt en særdeles stor viden om og fuldkommen bedømmelse af kunst, da han havde været en liebhaver uden sammenligning, hvori han underviste alle potentater, (...), så at vi aldrig har haft nogen som har kendt, elsket og gjort berømt al kunst så fortræffeligt, især tegningen eller håndskrift og kobberstik som hører til i bøger, som mæcen le Blon, da han vel må kaldes en kunstfader, særligt for mig.”⁴⁰ Endvidere afslører von Sandrart at le Blon besad et kunstkabinet med værker af Hans Holbein og Albrecht Dürer, og at han havde et vidt netværk i kunstverdenen, for eksempel i Antwerpen, hvor han holdt kontakt med berømte kunstnere som Peter Paul Rubens og Jacob Jordaens. Andre kontakter omfattede gravøren Matthaeus Merian den yngre, tapetvæveren Maximiliaan van der Gucht og malerne David Beck, Willem van de Velde den

³⁷ Citatet i sit helhed lyder: “Sonsten weil man hiesiges orthis mimt Conterfaictern und andern Schildereijen oder Mahlwerken etwas beginnet curios zue werden, undt also ein gutes Subjectum so sich auff conterfaicten undt andere Mahlwercke mit perspectiv undt sonsten wohl verstehet, gerne haben möchte, So wolle der Herr unbeschwerdt, weil Ich weiss, dass Er ein Liebhaber diesser Kunst undt sich darauff wohl verstehet, sich umb eine in solcher Kunst wohl erfahrne gute Persohn selbiger Orthen umb thue, undt mit deroselben accordire, dass Sie sich hieher ins Reich begeben wollte, Es soll dieselbe alhier deregestallt accordiret werden, dass Sie verhoffentlich damit wohl content undt zuefrien sein woll.” Riksarkivet, Det odelade kansliet Riksregistraturet, 210, fol. 90 f., Axel Oxenstierna til Michel le Blon, 3. april 1641.

³⁸ “... naersticheijt aenwenden eender Conterfeijter ende perspectiv Schilder alhier sijnde op te soecken omme die volgens Ihr. Exel.’s ordre naer Sweden te senden.” Riksarkivet, Oxenstiernasamlingen, Srifvelser till Axel Oxenstierna, Michel le Blon til Axel Oxenstierna, vol. E 645, 4./14. september 1641.

³⁹ K. E. Steneberg: *Kristinatidens måleri*, Malmö 1955, s. 69.

⁴⁰ “... in allem eine besondereliche große Wißenschaft und vollkommenes Urtheil der Kunst [hatte], dero er ein unvergleichlicher Liebhaber gewesen, und in der er alle Potentaten unterrichten, auch

ældre og Johannes Torrentius (pseudonym for Johannes Sijmonsz van der Beeck), beundret af le Blon for sin "vidunderlige spekulation," hvad der må henvises til Torrentius' brug af kamera obscura metoden.⁴¹ I november 1635 kan le Blon meddele, at han nu har anskaffet diverse malerier af Torrentius, et vinterlandskab af "Stalpart" (som må være sø- og landskabsmaler Pieter Stalpaert), nogle små portrætter og diverse bøger (desværre oplyste han ikke titlerne) for i alt 848 gylden. Agenten er sikker på, at de nye erhvervelser vil glæde Oxenstierna, fordi han ved at kansleren har en forkærlighed for usædvanlige, fine og eksklusive sager.⁴² Le Blon kan forsikre Oxenstierna, at hans køb bestemt er meget eksklusivt; kun kongen af England besidder værker af Torrentius men dem Rigskansleren snart vil få tilsendt, hører til kunstnerens bedste. Værkerne blev købt direkte fra kunstnere eller på auktion. Selv om le Blon var mest hjemme i billedkunstens verden, viser Oxenstiernas bestillinger, at han var i stand til at tage fat på mange forskellige sager. I et brev dateret 1./11. oktober 1632 rapporterede le Blon om en leverance af et bredt udvalg af luksusprodukter deriblandt flere bøger, såsom *Colloquia* og *Lof der Zotheid* [Moria eller Daarligheds Berømmelse] af humanisten Erasmus fra Rotterdam, 4 spidsroder i ådret træ ('vier gevlamde spitsroeden') og 22 kobberstik, 6 tegninger, 12 kort og 20 malede portrætter af Delft-kunstnere ('20 Conterfeitsels van Delft').⁴³

Følgelig kunne Michel le Blon og Peter Spierinck tilsammen henvende sig til et stort netværk af kunstnere, auktionarer, leverandører og forhandlere som kunne opfylde ethvert tænkeligt ønske af deres patroner. Det kan næsten ikke være anderledes end at agenten og residenten har haft kendskab til hinanden længe inden deres samarbejde begyndte i 1630'erne, efter le Blons ansættelse. De færdedes i de samme kredse af kunstnere og kunsthandlere, koncentreret i Delft og Amsterdam, og handlede hovedsageligt med spansk-nederlandiske kunstnere.⁴⁴ Da de begge to var af spansk-nederlandsk herkomst er det meget

zu seliger Liebe aufmuntern und antreiben können, so daß wir niemahn jemand gehabt, der alle Künst, besonderlich die Zeichnung oder Handriß und Kupferstich, die zu Büchern gehören, also fürtreflich gekant, geliebt und berühmt gemacht, als under Maecenas Le Blon, daswegen er wol ein Kunstvatter, sonderlich von mir (...) kann genennet werden." *Joachim von Sandrarts Academie der Bau-, Bild- Und Mahlerny-Künste von 1675. Leben Der Berühmten Maler, Bildhauer und Baumeister*, udgivet og kommenteret af A. R. Peltzer, München 1925, s. 244.

⁴¹ I et brev til Oxenstierna, 4./14. og 7./17. november 1635. Riksarkivet, Oxenstiernasamlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, vol. E 645.

⁴² Le Blon til Oxenstierna, 7./17. november 1635.

⁴³ Se til eksempel Michel le Blons brev til Axel Oxenstierna fra 1./11. oktober 1632. Riksarkivet, Oxenstiernasamlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, vol. E 645.

⁴⁴ Om kunstsamlinger i Nederlandene, se også E. Bergvelt, R. Kistemaker (red.): *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rareitenverzamelingen 1585-1735*, Zwolle 1982. Bogen findes også på

muligt at de mødtes i *rederijerskamer* (litterært selskab)⁴⁵ for flamske immigranter 't Wit Lavendel, hvor i hvert fald le Blon var medlem.⁴⁶ En af deres fælles kontakter var le Blons fætter Joachim von Sandrart, som malede et portræt af Spierinck og hans kone Johanna Doré i 1641, fire år efter at von Sandrart havde søgt tilflugt i Amsterdam.⁴⁷ I sin bog *Teutsche Academie* fortæller von Sandrart om en anden fælles bekendt, den internationalt berømte billedhugger François Dieussart, som lavede to portrætbuster af Spierinck og hans gemalinde i 1640'erne.⁴⁸ Dieussarts øvrige opdragsgivere inkluderede kong Charles 2. af England, statholder Frederik Hendrik van Nassau, kurfyrsten af Brandenburg Friedrich Wilhelm og kong Christian 4., som i 1643 betalte ham for at rejse fra Italien, hvor han opholdt sig på daværende tidspunkt, til Danmark. Busten, Dieussart lavede af kongen, vurderes til at være et af kunstnerens mesterværker.⁴⁹ At møde Peter Spierinck i dette fine selskab demonstrerer tydeligt hans høje status både som fremgangsrig envoyé og som kunstpatron og -liebhaber.

Den sande klient

Den tilgængelige litteratur om Michel le Blons liv og værk fokuserer primært på hans kunstneriske karriere og hans løbebane som kunsthandler.⁵⁰ Hans virksomhed som mellemmand i international politik og kulturel udveksling er blevet nævnt af adskillige forfattere men har indtil videre knapt været genstand for selvstændig forskning. Det er ret underligt, når nu le Blons kunstneriske værker og hans arbejde som nyhedsagent var så åbenlyst sammenflettede. Det var jo hans udstrakte netværk i Republikken, som satte ham i stand til at udføre sine

engelsk: *Distant worlds made tangible: art and curiosities. Dutch collections, 1585-1735*. Spierincks samling diskuteres i J. van der Veens artikel Liefhebbers, handelaren en kunstenaars. Het verzamelen van schilderijen en papierkunst, s. 117-134.

⁴⁵ En *rederijerskamer* var et selskab, hvor litterære aktiviteter, som poesi, drama og debat, udøvedes, ofte gennem konkurrencer.

⁴⁶ I hvert fald er det, hvad de la Fontaine Verwey hævder, 1969, p. 110. Indtil videre har jeg ikke kunnet verificere dette.

⁴⁷ C. Klemm: *Joachim von Sandrart: Kunst-Werke u. Lebens-Lauf*, Berlin 1986, s. 82.

⁴⁸ C. Avery: François Dieussart in the United Provinces and the Ambassador of Queen Christina. Two newly identified busts purchased by the Rijksmuseum, *Bulletin van het Rijksmuseum*, 19, 1971, 4, s. 157.

⁴⁹ *Weilbach Kunstnerleksikon*, "Dieussart, Francois," (1994, andet bind). Busten af Christian 4. indgår i Rosenborgsamlingen og er udstillet på Rosenborg slot.

⁵⁰ Kellen 1900; Fontaine Verwey 1969; Fontaine Verwey, H. de la: Drie vrienden: Bredero – Telle – Le Blon, *Amstelodamum* 58, 1971, s. 49-57; Lamoen, F. van: *Abraham Willemsz van Beyerland: Jacob Boehme en het Nederlandse hermetisme in de 17e eeuw*, Amsterdam 1986; Sellin 1997-1999.

patroners ordrer ordentligt. Det var ikke for ingenting, at de henvendte sig til ham for mægling i køb af skulpturer og malerier eller ansættelsen af en kunstner: de var godt klar over, at le Blon var hjemme i den nederlandske kunstverden. Forholdet kan sammenlignes med måden, hvorpå svenske patroner, som var på udkig efter en arkitekt, tog kontakt med faktor og mellemmand Peter Troztig, bosat i Amsterdam og godt hjemme i det lokale arkitekturmiljø.⁵¹ Eller med Christian 4.s adfærd, da han sendte Jonas Charisius til Nederlandene for at købe musikinstrumenter og hverve musikere til det kongelige kapel. Fra Charisius' brevsamling, som opbevares i det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling, fremgår det, at han korresponderede med den nederlandske komponist Jan Sweelinck. Selve brevet er gået tabt, men mon ikke det var via Sweelinck, at han købte musikinstrumenterne?⁵² Med andre ord; agenter var specialiserede, og deres patroner var fuldt bevidste om det.

Det samme gjaldt for den svenske regering som, gennem Axel Oxenstierna, kunne disponere over et stort netværk af gesandter udenlands. I Amsterdam og Haag indbefattede dets vigtigste spillere, ved siden af le Blon, residenterne Ludvig Camerarius og Peter Spierinck, hans efterfølger Harald Appelboom, kommissær Samuel Bloemaert og faktor Peter Troztig. Imidlertid er le Blon den eneste, der ikke er opført på oversigter over svenske udenlandske repræsentanter, om de nu er samtidige eller opstillet senere.⁵³ Han forekommer heller ikke i arkiverne fra Generalstaterne, for hvem diplomater skulle fremlægge deres akkreditiver og regelmæssigt aflægge rapporter. Åbenbart skal le Blons ansættelse ses i et andet lys. En forklaring kan findes i hans baggrund som kunstner, som adskiller ham fra de andre repræsentanter. Foruden at udføre ordrer der havde en direkte tilknytning til hans baggrund, påtog le Blon sig også opgaver som svarede til arbejdet af envoyéer på formelle poster, nemlig indsamlingen af følsomme efterretninger, som det var formuleret i hans ansættelsesbrev.⁵⁴ Hvorfor begrænsede Oxenstierna ikke sine forespørgsler til le Blon til kunstrelaterede anliggender? En kunstner virker jo ikke som et oplagt og logisk valg for en politisk korrespondent. Det må have været nemmere for le Blon – som kunstner og kunsthandler – at

⁵¹ Om Peter Troztig og nederlandsk-svenske arkitekturkontakter, se B. Noldus: *Trade in Good Taste. Relations in Architecture and Culture between the Dutch Republic and the Baltic World in the Seventeenth Century*, Turnhout 2004; B. Noldus: *Dealing in Politics and Art: Agents between Amsterdam, Stockholm, and Copenhagen*, *Scandinavian Journal of History*, 28, 2003, s. 215-225.

⁵² KB, NKS 1305 / 2. / a. Listen over Charisius' breve nævner et brev fra Sweelinck der er dateret Amsterdam den 10. april 1617.

⁵³ Uppsala Universitetsbibliotek, Palmskiöldska samlingen, vol. 72, *Svenske Ambassaeurer, Envoyéer och andre Ministrar vid Utländske Hof och främmande Mininstrer vid Svenske Hofvet*. Udateret men den sidste indførelse er fra 1687.

⁵⁴ Hans opgave står beskrevet i brevetets første paragraf: se note 24.

skabe kontakter ved hoffet og i andre politiske kredse på en ikke iøjnefaldende måde. Omvendt, kan det have været lettere for hans informanter at sende oplysninger videre til ham, end til en officiel repræsentant. På grund af sin bosættelse i Amsterdam havde le Blon nemlig brug for korrespondenter i Haag, ved hoffet, og som kunne være til stede, når Generalstaterne holdt møde. Le Blons korrespondance viser, at han også her kunne indkalde et bredt udvalg af kontakter, som indbefatter Thomas Bilderbeec, Thomas van Swaen og advokaten og Generalstaternes hofsekretær Theodorus (Dirck) Graswinckel, som var hans øjne og ører i Haag.⁵⁵

Brevene mellem Michel le Blon og Axel Oxenstierna tillader os at konkludere, at rigskansleren overlod en anselig del af sin nyhedsindsamling til le Blon. Når vi antager, at le Blon selv skulle vælge, hvad han rapporterede om, må han på denne måde have haft mulighed for at øve indflydelse på Oxenstierna. Om, og i hvilken grad, han faktisk har forsøgt at gøre det, er imidlertid umuligt at sige, men på baggrund af de seneste forskningsresultater kan det konstateres, at le Blon har haft i hvert fald en afgørende indflydelse på Oxenstiernas smag og samling. Måske bør man formulere det sådan, at Oxenstierna tillod sig selv at blive påvirket, når han sendte en agent af sted for at ansætte en dygtig maler eller for at finde egnede billedhuggere. Sådanne vage opgaver skaffede le Blon mulighed for at påvirke Sveriges kunstmiljø. Det er overraskende at se Oxenstierna, som havde internationale kontakter, og som var både berejst og belæst, overlade sin indkøbspolitik i så høj grad til agenten le Blon. Åbenbart havde patronen tillid til sin agent. Det samme gjaldt for andre af le Blons opdragsgivere, såsom greven Magnus Gabriel de la Gardie og greven Carl Gustaf Wrangel, som afgav bestilling på en serie malerier af slaget ved Fehmern, hvor det svenske hær under ledelse af Wrangel slog arvefjenden Danmark i 1644. Wrangel ønskede, at kunstværkerne blev udført af marinemaleren Simon de Vlieger fra Delft, men le Blon forsøgte over adskillige breve at overtale ham til at give opgaven til de Vliegers forhenværende elev Willem van de Velde den ældre i stedet. Til sidst overbeviste le Blon sin patron, hvad der resulterede i en bestilling hos van de Velde i 1652.⁵⁶

Le Blon havde andre opdragsgivere, men medlemmerne af Oxenstierna-familien var hans vigtigste patroner i Sverige. Foruden Axel Oxenstierna hjalp han familiemedlemmerne Johan Axelsson Oxenstierna og Gabriel Gabrielsson Oxenstierna.⁵⁷ Det indikerer stærkt, at le Blon egentlig ikke arbejdede for den

⁵⁵ Graswinckel tilhørte en anset slægt fra Delft og var formodentlig i familie med Peter Spierinck.

⁵⁶ Riksarkivet, Skoklostersamlingen, E 8401. Korrespondancen, inklusiv breve af både de Vlieger og van de Velde, er under udgivelse af forfatteren. To ud af de tre bestilte 'penschilderijen' (pen malerier) indgår i Skokloster slotts samlingen, det tredje stykkes opholdssted er ukendt.

⁵⁷ Riksarkivet, Oxenstiernska samlingen: Johan Axelsson Oxenstiernas arkiv, E. 936; Gabriel Gabrielsson Oxenstiernas arkiv, E. 1178 f.

svenske krone, men at han var personligt ansat af Oxenstierna-familien. Med andre ord: som agent levede le Blon faktisk i et klientforhold til Oxenstierna i et system af gensidig afhængighed. Idéen om et klient-patron-forhold understreges af det faktum, at le Blons broder, Jorgen i Frankfurt, hjalp ham med at holde Oxenstierna underrettet, og at hans ældste søn, Cornelis, blev involveret i sin fars virksomhed som agent og arvede hans kontakter efter hans død.⁵⁸ Et patronagesystem, hvori klienten leverer bestemte tjenester mod bl.a. at få social beskyttelse af sin patron, forklarer, hvorfor Michel le Blon trofast fortsatte med at forsyne Oxenstierna med nyheder, til trods for den fodslæbende behandling han fik, når det kom til hans gage. Selvom et årligt honorar på 1000 rigsdaler blev aftalt i 1632 – et beløb, der blev tredoblet tolv år senere – er det uklart, hvor stor en del af disse beløb, le Blon rent faktisk modtog. Ved forskellige lejligheder skrev le Blon breve, hvori han høfligt bad om at få udbetalt sit honorar. Således måtte han i 1647 forsigtigt spørge, om det ville være muligt at få udbetalt den udestående løn for de foregående tre år.⁵⁹ Det virker som simpel forhaling, når Oxenstierna bestandig svarede, at han ville se nærmere på sagen, eller at han ville give besked til Peter Spierinck, som havde ansvaret for udbetalingerne til le Blon, og altid afslutter med en opfordring til at fortsætte korrespondancen. I 1641 modtog Michel le Blon f.eks. et brev fra rigskansleren, hvori denne informerede le Blon om, at han havde fået hans breve i god behold en gang om ugen. Oxenstierna roste le Blons detaljerede indberetninger og hans ambition om “at penetrere så minutiøst og *particulatim*”, og ansporede ham til at blive ved på samme måde.⁶⁰ Og det gjorde le Blon så – til sin død forblev han loyal overfor Oxenstierna.

Kunst som et skalkeskjul

Ligesom Isaacsz blev le Blon involveret i politiske efterretninger på grund af sin kunstneriske baggrund, men for ham var kunsten én af de varer, han forhandlede, i modsætning til Isaacsz, som brugte kunst som skalkeskjul. For at imødekomme Oxenstiernas ønsker blev Isaacsz nødt til at bedrage sin egentlige

⁵⁸ Riksarkivet, Oxenstierna samlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, E 645. “Rekening van tgene mijn broeder Jorgen le Blon tot franckfoort ... verschooten te hebben voor port van brieven vanden 6 november 1634 totten 24 maj 1635.” Cornelis le Blon var involveret siden 1636. Hans breve til Oxenstierna er bevaret sammen med Le Blons.

⁵⁹ Riksarkivet, Oxenstierna samlingen, Skrivelser till Axel Oxenstierna, E 645, 24 May 1647: “Ihr. Ex. werden ootmoedelijcken gebeden of hem genaedelijcke believen mochte mijnen 3 leste reeckeninge van a.o. 1644, 45 en 46 te lacten opsoecken. het sal opt hoochsten troosten ende obligeren.”

⁶⁰ “(...) so genau undt particulatim zuc penetriren.” Riksarkivet, Det odelade kansliet Riksregistratoret, 210, fol. 2 f., Axel Oxenstierna til Michel le Blon, 9. januar 1641.

patron, Christian 4. Skønt det begrænsede tilgængelige materiale om Isaacsz beskriver hans svenske kontakter som særdeles sensationelle, var tilsvarende overenskomster relativ sædvanlige. Kunstnere, eller andre der cirkulerede i de kredse, synes at have været yderst egnede til jobbet som informant. Ved flere lejligheder brugte for eksempel maler og diplomat Peter Paul Rubens fra Antwerpen malerier til at smugle hemmelige efterretninger over grænsen mellem de spanske Nederlande og den Nederlandske Republik.⁶¹ Eller tag John Dowland, den engelske komponist, som blev bedt om at optræde som hemmelig informant for den britiske krone i de år, han opholdt sig ved det danske hof, hvor han ofte spillede lut for Christian privat.⁶² Også Harald Appelboom, som var den svenske resident i Republikken fra 1652 til 1674, og som desuden agerede som bog- og kunsthandler for diverse svenske patroner, synes at have haft skjulte motiver. Da nogle af hans rapporter blev opsnappet i Danmark i 1657, vakte det stor forargelse i Generalstaterne. Appelboom benægtede alle beskyldninger om, at han med vilje havde sørget for, at diplomatiske oplysninger fra Nederlandene var havnet i Danmark, og påstod, at der var tale om et komplot imod ham.⁶³ Sandt eller ej, mistanken kastede en skygge over hans renommé.

Michel le Blon, Pieter Isaacsz og de andre informanter, der her har været tale om, satte meget på spil. Le Blon tog finansielle chancer ved at betale store summer på forskud, når han indkøbte kunst til sine patroner, for han var aldrig sikker på, om han ville blive betalt eller ej, og Isaacsz risikerede at blive afsløret som bedrager. At de alligevel tog chancen, havde formodentlig kun delvis at gøre med deres fortjenester. De 400 rigsdaler, der blev udbetalt til Isaacsz (i modsætning til le Blon modtog han faktisk sit honorar) er, selv om det var et stort beløb i sig selv, en ussel sum i sammenligning med de årlige gager, der blev lovet eller givet til andre agenter.⁶⁴ Både Michel le Blon og Peter Spierinck fik jo betalt (eller burde få betalt) 1000 rigsdaler om året i henholdsvis 1632 og 1636. Le Blons honorar blev forhøjet til 3000 rigsdaler i 1644, og Spierincks til 5000 i 1642, og Ludvig Camerarius indkasserede så meget som 5110 rigsdaler i 1626, 7300 i 1629 og 10.000 i 1634.⁶⁵ Den nederlandske agent i København, Emanuel Agenna,

⁶¹ O. von Simson, *Peter Paul Rubens (1577-1640). Humanist, Maler und Diplomat* (Mainz) 1996, s. 292.

⁶² Om John Dowland i Danmark, se P. Hauge, 'Dowland in Denmark 1598-1606: a Rediscovered Document', *The Lute. Journal of the Lute Society*, vol. XLI (2001).

⁶³ Nationaal Archief, Archief van de Staten-Generaal, Resoluties van de Staten-Generaal, inventarnummer 7175.

⁶⁴ Anders Svensson i Helsingør tog sig af Isaacsz' betaling, som en kvittering i Isaacsz' administration viser. L. Tandrup, *Svensk agent ved Sundet. Toldkommisær og agent i Helsingør Anders Svenssons defecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621-1626*, 1971, s. 222.

⁶⁵ Vedrørende Spierinck: Riksarkivet, Oxenstierna samlingen, Skrivelser till Gabriel Bengtsson Oxenstierna, E 1175. Vedrørende Camerarius: Schubert 1955, s. 390; Schutte 1983, s. 489-491.

som underrettede Oxenstierna om danske og polske nyheder, fik derimod kun 30 rigsdaler i 1618.⁶⁶ Disse beløb siger noget om værdien af de oplysninger, agenten var i stand til at levere, om hvordan agenten selv blev værdsat af sin patron, om hvor ofte agenten blev brugt, om hvor mange breve og depecher han sendte og så videre. Men ud over de finansielle aspekter må der have været fordele af en anden art. Dowland for eksempel var formodentlig interesseret i at forhandle med diplomaterne, som bad ham om at blive deres hemmelige agent ved hoffet, fordi han håbede, at han med deres formidling ville få tjenesten som lutenist ved dronning Elisabeth 1.s hof, noget han ønskede sig højt. En stilling som agent kunne forsyne Dowland og andre informanter med kontakter andetsteds og andre fordele end penge, såsom social beskyttelse, forhøjet status, en stilling eller en entré i bestemte kredse. Endelig bør man ikke glemme, at le Blon og Isaacs var blevet 'fanger' i deres klient-patron forhold til Oxenstierna. De var bundet til ham: Le Blons økonomiske situation afhang af Oxenstiernas beredvillighed til at tilbagebetale de forsinkede summer, og Isaacs' karriere som hofinaler og toldkommissær kunne ødelægges af et enkelt brev fra kansleren til Christian 4.

Trofasthed og forræderi

Spionage, repræsentation, formidling, klientelisme – det er vide begreber på en glidende skala, som bør bruges med omhu. Ved at skelne mellem *agenten* Michel le Blons trofasthed over for Axel Oxenstierna og Pieter Isaacs' forræderi som *spion*, også til Oxenstiernas fordel, synes le Blon og Isaacs i første omgang at være hinandens modsætninger. Imidlertid er det kommet frem, at tingene ikke er så skarpt skåret. Isaacs indgik jo i et forhold til Oxenstierna, som kan sammenlignes med le Blons. Også Isaacs formidlede efterretninger som en handelsvare, når han forsynede rigskansleren med poliúske nyhedsbreve, og også han havde et forhold til Oxenstierna, som bedst kan beskrives som klient-patron kontakt, mens Michel le Blon faktisk ligeledes var involveret i spionage. At skrive depecher var en lovlig aktivitet, men at rekruttere informanter ved hoffet i Haag ved hjælp af bestikelser for at kunne forsyne sine breve med de sidste nyheder kan næppe have været legalt. Michel le Blon og Pieter Isaacs var både agenter, formidlere, spioner og klienter. De var på samme tid loyale korrespondenter og bedragerere, gennem deres brug og misbrug af deres kunstneriske baggrund og netværk til deres egen og deres patrons gavn.

⁶⁶ Tandrup 1971, s. 54.

LORD HARLEY OG GREV THOTT
EN STUDIE I NOGLE AF DET KONGELIGE BIBLIOTEKS BIND
OG BØGER FRA HARLEYS OG THOTTS BOGSAMLINGER

AF

RUTH BENTZEN

I. Edward Harleys bibliotek

Det Kongelige Bibliotek har som bekendt gennem tiderne indlemmet bøger fra andre biblioteker. Allerede i Frederik 3.s tid indgik en række store bogsamlinger i biblioteket. I 1700-tallet var de mest markante erhvervelser grev Otto Thotts (1703-85) testamentariske gave bestående af hans håndskrifter og palæotyper (tryk til og med 1530), og P. F. Suhms (1728-98) store bibliotek.

Grev Thott havde fra sin tidligste ungdom samlet bøger og håndskrifter. De bøger, han under sin store udenlandsrejse 1723-27 havde samlet, gik dog for det meste til under Københavns brand i 1728. Men i den følgende tid samlede han et bibliotek, der i alle måder stod mål med tidens store europæiske bogsamlinger. Mens hans 6.159 palæotyper og 4.154 håndskrifter testamenteredes til Det Kongelige Bibliotek, solgtes resten på auktion i årene 1786-92. På disse auktioner erhvervede Det Kongelige Bibliotek yderligere ca. 50.000 bind. Til brug for auktionerne udarbejdedes en trykt katalog over biblioteket.¹ I den følgende sammenhæng har det exemplar, der findes i Universitetsbiblioteket, speciel interesse, idet der i dette er noteret ikke blot priser, men også navne på køberne. Vi kan således se, hvilke bøger der indkøbtes til Det Kongelige Bibliotek, til Universitetsbiblioteket, samt af en række private købere, blandt disse Suhm. Da Suhms bibliotek nogle år senere indgik i Det Kongelige Bibliotek, fulgte hans Thott-bøger med. Da man i biblioteket i følgende tider udskilte dubletter til andre biblioteker og til salg, er det i dag ikke nødvendigvis Thotts exemplar af et værk, man finder i Det Kongelige Bibliotek. Thotts bøger er heller ikke umiddelbart identificerbare, da han aldrig ejermærkede sine bøger. I Thotts bibliotek befandt sig en del bøger, som igen stammede fra Harley-biblioteket,

¹ *Catalogi Bibliothecæ Thottianæ I-VII ... 1788-1795* (herefter *Thott*).

og disse fandt således vej til Det Kongelige Bibliotek dels sammen med palæotyperne og dels ved senere køb på auktionerne over resten af Thottbiblioteket. Ifølge A. Kall² og E. C. Werlauff indkøbte Thott 500 palæotyper: "En af hans vigtigste Acquisitioner var udentvivl den Samling af meer end 500 Palæotyper, han omtrent 1745 erholdt af det Harleyske Bibliothek, som han alt i London havde lært at kiende," siger Werlauff.³ Det er blevet hævdet af H. Ilsoe, at Det Kongelige Bibliotek nok besidder den største samling af bøger fra Harley-biblioteket, og at de fleste af disse er kommet til biblioteket via Thott.⁴ Dog er i hvert fald to indgået i biblioteket uden om Thott, idet inc. 782 stammer fra C. F. Temlers (1717-80) bogsamling,⁵ og S. Clarke's udgave af Cæsar trykt i London af Tonson i 1712 indkøbtes til Det Kongelige Bibliotek af B. Møllman (1702-78) direkte på auktionen efter Harley.

Det berømte Harley-bibliotek hidrørte fra den boginteresserede Harleyfamilie. Robert Harley, 1st earl of Oxford (1661-1724) må betragtes som bibliotekets grundlægger, og hans søn Edward Harley, 2nd earl of Oxford (1689-1741), nærrede allerede i sin studietid i Oxford stor interesse for bøger og brugte store summer på bogkøb og ikke mindst på deres indbinding. Efter Edward Harleys død spredtes biblioteket, idet håndskrifterne afhændedes til British Museum, mens bogsamlingen i 1742 købtes af London-boghandleren Thomas Osborne (d. 1767). Robert Harley knyttede den lærde og boginteresserede Humfrey Wanley (1672-1726) til biblioteket. Gennem dennes dagbøger for årene 1715-1726 får man et indblik i boganskaffelser, bøgernes indbinding etc. Dagbøgerne blev i 1966 efter mere end 20 års arbejde udgivet af C. E. & Ruth C. Wright: *The Diary of Humfrey Wanley 1715-1726*. Deres indledning og C. E. Wrights artikel: 'Portrait of a Bibliophile' fra 1962 giver os en detaljeret indføring i dette store og værdifulde biblioteks historie.⁶

Robert Harley var i sine ledige stunder fra et ellers virksomt offentligt liv i Dronning Annes tjeneste begyndt at opbygge et bibliotek omkring år 1700. Hans hovedinteresse var historiske, topografiske og heraldiske værker. Han samlede med iver både håndskrifter og tidlige trykte bøger. I de første år af århundredet var hans samling af en sådan beskaffenhed, at det krævede hjælp af en kyndig bibliotekar. I 1701 præsenterede den Oxford-lærde George Hickeys (1642-1715) Humfrey Wanley for Harley. Wanley var da allerede anerkendt som kyndig indenfor håndskriftstudier. I de følgende år var Wanley involveret

² A. Kall: *Symmikta Historica delineationi vitae cursus ... Otto Thott ... 1787*, s. 9.

³ E.C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om Det store Kongelige Bibliothek*, 1844, s. 224.

⁴ H. Ilsoe: Hvordan så Otto Thotts bøger ud? *Fund og Forskning* 35, 1996, s. 70.

⁵ Se auktionskatalogen over hans bibliotek, s. 8 no. 7.

⁶ *The Diary of Humfrey Wanley 1715-1726*, edd. C.E. & R.C. Wright, London 1966. C.E. Wright: Portrait of a Bibliophile, *The Book Collector*, London 1962, s. 158-174.

i flere erhvervelser til Harley-biblioteket og blev efterhånden inddraget som fuldtidsbeskæftiget i bibliotekets daglige drift. Ca. 1711 overlod Robert Harley, sandsynligvis på grund af sine offentlige pligter, sin søn Edward ansvaret for tilsyn med biblioteket. Og ved Robert Harleys først afskedigelse og senere fængselsophold i Tower 1715-1717, blev Edward så at sige bibliotekets virkelige leder, og Wanley fortsatte som hans højre hånd. Edward Harley havde som nævnt fra sin studietid i Oxford interesseret sig levende for bøger, og hans udgifter til indkøb og ikke mindst til indbinding af bøger vakte på et tidspunkt i Oxfordtiden bekymring hos hans lærere, der skrev til Robert Harley om sønnens ødsle vaner på dette område.

Edward Harley fortsatte med anskaffelser til biblioteket indenfor sin faders interesseområder men udvidede også anskaffelsesområdet. Hans specielle interesse var som en række af hans samtidige, specielt Charles Spencer, 3rd earl of Sunderland (1672-1722), inkunabler og tidlige tryk, hvor han særligt søgte at skaffe sig førstetryk af antikkens forfattere. Desuden samlede han i lighed med sin bibliotekar Wanley ivrigt på bibeludgaver. Engelske tidlige tryk havde selvsagt også hans store interesse, og i sine senere år var han specielt stolt af sine Caxton-udgaver. Selvom de trykte bøger synes at have haft hans største interesse — hvad der bl.a. afspejlede sig i at de befandt sig på hans hovedopholdssted, landstedet Welbeck, som han havde fået ved sit giftemål i 1713, mens håndskrifterne havde til huse i hans Londonerresidens, hvor Wanley havde sit hovedarbejdssted — købte han stadig håndskrifter og viste en for tiden usædvanlig interesse for Orientens håndskrifter, som han dels købte dels modtog som gaver, fx skænkede A. Pope (1688-1744) ham ved en lejlighed et persisk håndskrift. Harleys samleriver begrænsede sig ikke til håndskrifter og bøger men udstrakte sig i lighed med hans samtidige til billeder, mønter og medaljer, til antikkens kunstneriske frembringelser samt andre curiosa i almindelighed.

Mens anskaffelser til biblioteket i de første to årtier af 1700-tallet hovedsagelig synes at have bestået af indkøb af hele private samlinger mere eller mindre ved direkte mellemværender med ejerens efterladte, skete der, som det kan følges i Wanleys dagbøger, ca. 1720 en forandring, idet indkøb via boghandlere og deres agenter på kontinentet blev hyppigere. Engelske boghandlere indkøbte også samlinger fra kontinentet, som blev sat på auktion i England, fx solgtes Louis Henri de Lominie, comte de Brienne's, bogsamling i 1724. På sådanne auktioner var Harley med Wanley som mellemmand ivrig køber. Auktioner, der foregik på kontinentet, havde derimod mindre interesse. Fx fremgår det af Wanleys dagbøger, at han modtog katalogen over danskeren Frederik Rostgaards (1671-1745) samling, men at han nogen tid senere måtte meddele sin kontakt, at Lord Harley ikke var interesseret i så fjerne auktioner. 2. november 1725 skriver Wanley: "Mr. Gerdes came to my Lodging at Noon; and left with me a

printed [catalogue] of the late (sic) Mr. Rostgards Books, which are to be sold at Copenhagen the next Christmass Holy-days,” og den 24. november 1725 følger han op således: “Mr. Gerdes came; I told him that I had deliver'd his Catalogue to my Lord, but found not his Lordship enclined to meddle at a Sale so far-off.”⁷ Rostgaards bøger solgtes på auktion 1. januar 1726.

Harley øgede også sit bibliotek ved at modtage gaver, ligesom han var rundhåndet med selv at give boggaver. I lighed med andre var han også gavmild med at give lærde og andre mulighed for at benytte biblioteket. Hans samling af inkunabler var fx så righoldig, at Michael Maittaire (1668-1747) gjorde rig brug af den ved udarbejdelsen af sit store værk *Annales Typographici*, Oxford 1719-41, hvor bind 2 er dediceret til Harley.

Skønt Edward Harley i en periode 1711-14 sad i parlamentet for Radnor og fra 1722 for Cambridgeshire, deltog han ikke som faderen i tidens politiske liv, men synes at have foretrukket en tilbagetrukket tilværelse med sine bøger og med omgang med tidens kulturpersonligheder. Det, der for faderen havde været et åndehul fra hans hektiske offentlige liv, syntes for Edward at have været livets hovedindhold.

Af Wanleys dagbøger får vi som sagt et indblik i bibliotekets daglige drift i de perioder, de dækker. De beretter om indkøb, forhandlinger med boghandlere og bogbindere, om hjælp til besøgende forskere eller modtagelse af gæster, der blot ville se dette efterhånden særdeles berømte bibliotek og dets herligheder. Wanley udarbejdede også en række kataloger over samlingerne, både over håndskrifter og trykte bøger. Disse kataloger findes nu i British Library.⁸ Efter Wanleys død i 1726 har der tilsyneladende ikke været nogen fast bibliotekar tilknyttet samlingerne. Fra tid til anden fik Harley hjælp af åbenbart mere løsttilknyttet arbejdskraft, men ingen af Wanleys kaliber. En af disse, Randall Minshull, udarbejdede i 1729 en katalog i 12 bind over de trykte bøger.⁹

Harley-biblioteket blev af eftertiden lovprist i lige så høje toner som det var blevet i samtidens omtale af engelske biblioteker. Fx skriver W. Nicolson i *The English, Scotch and Irish Historical Libraries*: “The next Post of Honour is justly due to the Noble Harleyan Library; which, after so much Industry as was used in the Collection forementioned, is truly amazing. We have here another Treasure ... gathered in less than a Quarter of forty Years ...”¹⁰ Eftertidens beskrivelser var som nævnt ikke mindre anerkendende, lige fra sobre redegørelser til T. F. Dibbins kuriøse fremstillinger i *Bibliomania; or Book Madness: a bibliographical*

⁷ *The Diary of Humfrey Wanley*, 1966, s. 391 og 396.

⁸ Fx kataloger over de trykte bøger, se BL. MS. *Lansdowne 816*, BL. MS. *Harley 3886* og *7627A* — *7627B*.

⁹ BL. MS. *Add 19746-57*.

¹⁰ W. Nicolson: *The English, Scotch and Irish Historical Libraries*, London 1736, s. vi.

romance in six parts, London 1811, og *The Bibliographical Decameron; or, Ten Days Pleasant Discourse upon illuminated manuscripts and subjects connected with early engravings, typography and bibliography*, London 1817.

Men at opbygge et sådant bibliotek kostede penge — mange penge — og Harley sparede tilsyneladende ikke på noget, og slet ikke når det gjaldt at give bøgerne en værdig indbinding. I sine sidste år var Harley da også i svare økonomiske kvaler.

Osbornes salgskatalog

Ved Edward Harleys død 1741 menes biblioteket at have rummet 7.618 håndskrifter, godt og vel 50.000 trykte bøger, ca. 350.000 pamfletter og ca 41.000 grafiske blade. Håndskrifterne blev i 1753 afhændet til British Museum for 10.000 pund, hvor de nu udgør en kernesamling i bibliotekets håndskriftsamling. Bøgerne afhændedes til London-boghandleren Thomas Osborne (død 1767) for en sum af 13.000 pund, hvilket samtidige beretninger hævder var mindre end Harley havde anvendt på bogbinderregninger. Osborne, der til trods for at han måtte regnes for en af tidens fremmeste boghandlere, havde dog ikke noget godt ry i samtiden. Talrige er de nedsættende bemærkninger, der fremkom om ham. Han skal have været temmelig uvidende og ubehagelig, men har tilsyneladende været en smart forretningsmand.

I et brev dateret 4. oktober 1742 til en af tidens lærde, Dr. Birch, annoncerer Osborne købet: "... Haveing purchased the Library of the Earle of Oxford, a more valuable Collection than perhaps was ever in the hands of any Bookseller, I am desirous of consulting the Learned with regard to the disposal af it, and have therefore inclosed the Scheme of a Catalogue which I intend to publish in February, of which the Compiler joins his request that you will facilitate the Composition by your advice, with my entreaty that you will promote the Subscription to it by your recommandation ..."¹¹

I *Gentleman's Magazine* for december 1742, s. 636-639, træffer vi *Proposals for printing, by subscription, the two first volumes of BIBLIOTHECA HARLEIANA: or a Catalogue of the Library of the Late EARL of OXFORD. Purchased by THOMAS OSBORNE, Bookseller in Gray's-Inn*, fulgt af *An ACCOUNT of the HARLEIAN LIBRARY*.

Osbornes katalog over Harley-biblioteket udkom i 5 bind i de følgende år, fordelt på 3 salgsrunder, bd. 1-2 (7/4 1743), bd. 3-4 (14/2 1744) og endelig bd. 5 (22/4 1745).¹² Til hvert bind finder vi en række indledende bemærkninger,

¹¹ H. Ellis: *Letters of Eminent Literary Men*, London 1843, s. 368.

¹² *Catalogus Bibliothecæ Harleianæ* I-V, London 1743-45 (herefter *Harley*).

således i bind 1 en beskrivelse af biblioteket. James Boswell (1740-95), der med detaljeret emsighed beretter om sit idol Samuel Johnsons (1709-84) liv og færden, redegør for dennes bedrifter i 1742 med bl.a. følgende bemærkninger "... he wrote ... 'Proposals for printing Bibliotheca Harleiana, or a Catalogue of the Library of the Earl of Oxford'. His account of that celebrated collection of books, in which he displays the importance to literature, of what the French call a *catalogue raisonné*, when the subjects of it are extensive and various, and it is executed with ability, cannot fail to impress all his readers with admiration of his philological attainments. It was afterwards prefixed to the first volume of the Catalogue, in which the Latin accounts of books were written by him. He was employed in this business by Mr. Thomas Osborne the bookseller, who purchased the library for 13.000 l, a sum Mr. Oldys says, in one of his manuscripts, was not more than the binding of the books had cost: yet, as Dr. Johnson assured me, the slowness of the sale was such, that there was not much gained by it ..."¹³

Til trods for alle disse forsikringer, er katalogen absolut ikke let at bruge. I bind 5 optræder titler fra bind 1-2, uden at man klart kan se, om det drejer sig om dubletter, eller om bogen blot ikke er blevet solgt på de foregående auktioner. Nogle titler træffer man ikke mindre end 3 gange. Står man med en bog, der bærer Harleys ejermærke på titelbladet (Oxford/BH), kan man ihærdigt men forgæves søge efter den i katalogen. Her skal blot som eksempel nævnes en udgave fra Paris 1521 af *Roman de la Rose*.

Til trods for at en række af tidens bogsamlere bl.a. grev Thott købte stort ind, gik salget langsomt af det store bibliotek, og Harley-bøger dukkede op senere i kataloger over andre bogsamlinger udsendt af Osborne. Resultatet var dog, at Harley-biblioteket spredtes for alle vinde og at bøgerne nu med møjsomhed må søges i andre bogsamlinger, bl.a. i Det Kongelige Bibliotek.

Harley-bøger i Det Kongelige Bibliotek

Osborne forsynede bøgerne med en prisangivelse (pund, shilling og pence) skrevet med blyant på første friblad. Prisen, der angiver mindsteprisen for hvad bogen kan sælges for, er blevet betragtet som et sikkert tegn på Harley-proveniens. Men den kendsgerning, at den var skrevet med blyant, gør også, at den let har kunnet fjernes enten bevidst eller ubevidst. Det Kongelige Bibliotek rummer et eksempel på, hvorledes man ved velmenende restaureringer kan komme til at fjerne proveniens-angivelser og således bidrage til at vidnesbyrd om bogens historie går tabt. Se nedenfor om Indianerbibelen.

¹³ *Boswell's Life of Johnson*. Edited by George Birkbeck Hill, Oxford 1934, 1, s. 153-54.

Grev Otto Thott forøgede som sagt sit i forvejen store bibliotek ved køb på auktionerne over den Harley'ske bogsamling med en række pergamenttryk, et stort antal inkunabler og talrige andre bøger. Det i Det Kongelige Bibliotek bevarede eksemplar af katalogen over Harley-biblioteket kan muligvis stamme fra Thott, da eksemplaret som nævnt i katalogen over Thotts bogsamling købtes af D. G. Moldenhawer (1753-1823).¹⁴

Identifikationen af Harley-bøger er hidtil foregået ved, at man er gået efter tre kendetegn: Den Osbornske prisangivelse, et afklippet hjørne af fribladet, hvor det Harley'ske navnetræk angiveligt skal have stået,¹⁵ og endelig de vidt berømte røde maroquinbind med deres karakteristiske forgyldte dekoration. I opslagsværker (fx *Nordisk Leksikon for Bogvæsen*, 1946-1962) beskrives Harley-biblioteket som om det har bestået af ensartede røde maroquinbind. Ved blot at undersøge ca. 200 af de bøger, der har fundet vej til Det Kongelige Bibliotek, får man hurtigt det indtryk, at Harley-biblioteket har haft et ligeså forskelligartet og broget præg som grev Thotts og enhver anden større bogsamling givetvis har haft.¹⁶ Hovedmassen af bøger i Harley-biblioteket blev indbundet i brunt skind, og kun til specielt værdsatte bøger anvendtes den røde maroquin, som påpeget af H. M. Nixon.¹⁷

Edward Harley var som nævnt meget optaget af sine bøgernes fremtrædelsespræg. Selv om han ikke lod alle sine bøger ombinde, var han fx meget optaget af, at de blev udstyret med omhyggelig titel- og tryk-keangivelse på ryggen. Gennem tiden brugte han flere forskellige bog-bindere, men det er dog specielt to, man har hævdet var ansvarlige for at skabe det karakteristiske "Harley-look," nemlig Thomas Elliott og Christopher Chapman. I det følgende skal også et par andre fremdrages. Selv om bogbinderne arbejdede efter et hoveddesign, som sandsynligvis var fastlagt af Harley og Wanley, viser de aktuelle bøger en rigdom i detaljer, idet bogbinderne hver især varierede dekorationen på egen karakteristisk facon med forskellige stempler, der gør det muligt med nogenlunde sikkerhed at tillægge enkelte bind til en bestemt bogbinders værksted.

Litteraturen om Harley-biblioteket er mangfoldig. Her kan i første række henvises til bibliografien i C. E. & R. Wrights udgave af Wanleys dagbøger (jf. note 6). Men til vort øjeblikkelige formål er en række artikler i *The Book Collector* af bl. a. H. M. Nixon og specielt dennes lige nævnte artikel

¹⁴ *Thott* VI, s. 542, nr. 4878.

¹⁵ Se H.P. Rohde: Henri III og hans bogbind på Det kongelige Bibliotek, *Fund og Forskning* 1, 1954, s. 161.

¹⁶ Se herom Ilse 1996.

¹⁷ I artiklen *Harleian Bindings*, *Studies in the Book Trade in honour of Graham Pollard*, Oxford 1975, s. 153-194.

'Harleian bindings' (jf. note 17) af størst interesse. Artiklerne i *The Book Collector* behandler en række af tidens bogbindere, som også har arbejdet for Harley.¹⁸ Alt dette kan yderligere suppleres med specielt oversigtsværker som H. M. Nixon: *Five Centuries of English Bookbinding*, London 1978, og H. M. Nixon & Mirjam Foot: *The History of Decorated Bookbinding in England*, Oxford 1992. Udfra Harley-håndskriftsamlingen og materiale fra Harley-familiens arkiv deponeret i British Museum tillige med Wanleys dagbøger har Nixon således været i stand til at identificere de enkelte bogbinderes stempler, som han så har publiceret et udvalg af. Ved de følgende beskrivelser er gjort brug af dette materiale, specielt artiklen 'Harleian Bindings' (jf. note 17), plates 9-15.

Det er således blevet muligt at foretage en mere detaljeret beskrivelse af i første række et antal inkunabler i Det Kongelige Bibliotek, end Victor Madsen var i stand til i sin *Katalog over Det kongelige Biblioteks Inkunabler*, 1935-38. Ved bestemmelsen af Harley-provenienser er Madsen sandsynligvis gået ud fra de tre førnævnte kriterier: Blyantsprisen (som jo dog kan være forsvundet siden 1700-tallet), det afklippede hjørne (som ikke findes i alle sikre Harley-provenienser, idet det afhænger af om en af Harley'erne har skrevet sit navn i bogen, hvilket heller ikke er universelt), samt de røde bind (der heller ikke var hverken enerådende eller dominerende i det Harleyske bibliotek). I sit index opgiver Madsen 142 Harley-provenienser, og desuden er der to, han ikke har fået med i sit index. Gennemgår man Thott-provenienserne for bind fra 1700-tallet i kalveskind, ruslæder og rød maroquin, træffer man en række bind, som ved hjælp af det ovennævnte materiale af Nixon og andre synes at kunne tilskrives de kendte Harley-bogbindere og dermed kunne antyde en mulig Harley-proveniens.

Det Kongelige Bibliotek har endnu ikke en katalog over postinkunabler (tryk 1501-30) i stil med Madsens inkunabel-katalog, så her er opsporingen af Harley-provenienser helt afhængig af hyldegennemgang. En stor del af disse bøger er i samtidige bind, men det har dog været muligt at finde nogle Harley-bøger. Ved den igangværende edb-registrering af samlingen vil der givetvis dukke flere op.

Tryk efter 1530 fra Harley-biblioteket er ligeledes svære at finde, men træffer man de karakteristiske stempler parret eventuelt med Osbornes pris og eventuelt også det berømte afklippede hjørne, er man nærmere en sikker bestemmelse. Alle værker, der er fundet på denne vis, er søgt identificeret i

¹⁸ *The Book Collector*, London, 11, 1962, s. 466; 13, 1964, s. 194; 15, 1966, s. 321; 18, 1969, s. 62; 20, 1971, s. 226; 22, 1973, s.494; 26, 1977, s. 353-64.

Wanleys dagbøger, Osbornes katalog samt i Universitetsbibliotekets exemplar af auktionskatalogen over Thotts bogsamling.

Ved den følgende gennemgang af bøger, som kan have forbindelse med Harley-biblioteket, opdeles de i en række grupper, og så mange som muligt søges tilskrevet en bestemt bogbinder ud fra det publicerede stempelmateriale. Det drejer sig om Jane Steele, Thomas Elliot og Chr. Chapman. Indenfor afsnittene om hver bogbinder grupperes bøgerne typemæssigt efter deres dekoration. Til sidst gennemgås de bøger med Harley-proveniensen, der enten ikke blev ombundet for Harley eller som ikke på det nuværende grundlag kan tilskrives nogen bestemt bogbinder.

Ved beskrivelsen af bøgerne er medtaget karakteristika, som ikke nødvendigvis går tilbage til Harley-tiden. Det drejer sig fx om påklæbde nummermærkater og nogle blæksignaturer på fribladet bestående af en kombination af bogstaver (store og små) og tal (araber).

Alle henvisninger til Nixons "plates" med stempel- og rullenumre, gælder Nixons artikel, 'Harleian bindings' (jf. note 17), når ikke andet er anført. Henvisninger til Madsen er til Victor Madsens katalog over Det Kongelige Biblioteks inkunabler (1935-1938).

II. Kendte Harleybøger i Det Kongelige Bibliotek, ordnet efter bogbinder

Jane Steele

Vi vil starte med bøger indbundet for Harley af Jane Steele, fordi hun er et bindeled mellem to perioder, hvilket vil fremgå af et par biografiske oplysninger. Ifølge Ellic Howe var der muligvis tale om *to* personer.¹⁹ Under *Steele, Robert* finder vi oplysning om, at denne havde både en kone og en datter af dette navn, som var virksomme i bogbinderfaget. Robert Steele var fra 1668 til 1675 lærling i det fremtrædende Mearne-bogbinderi, der fra 1653 til 1683 lededes af bogbindermester Samuel Mearne (fra 1660 med titel af Bookbinder to the King) og derefter i nogle år fortsattes af hans søn Charles. Efter Charles' død i 1686 ser det ud til, at Robert Steele (mester i 1677) har overtaget værkstedet og dets stempel-materiale og ført det videre på adressen Little Britain til ca. 1710, hvorefter hans enke, Jane, fortsatte til ca. 1718. Derefter overtages det af en af Robert Steeles lærlinge ved navn Thomas Elliott, som menes at have ægtet sin mesters datter (Jane). Ifølge Wanley var Elliotts kone også virksom som bogbinder.²⁰ Der er også

¹⁹ Ellic Howe: *A List of London Bookbinders 1648-1815*, London 1950, s. 89.

²⁰ 3. august 1725: "Mr. Elliot brought his Wife to Scw-together the loose Sheets of my Lords Catalogue of his Coins & Medals, so far as it is done (*The Diary of Humphrey Wanley*, 1966, s. 366).

en umiskendelig lighed i hoved-designet mellem de nedenfor omtalte Jane Steele-bind og nogle af de mere enkle Robert Steele-bind.²¹ Kaster man desuden et blik på bind af Samuel Mearne, ser man også i nogle af disse det samme grundlæggende design. Mearnes bind er overordentlig forskelligartede og i nogle tilfælde næsten overlæssede i deres udsmykning, men vi træffer også det enkle design, vi finder hos Jane Steele, f.ex. som gengivet i Nixons nævnte værk (jf. note 21), plates 29, 30, 31 og 33. Elementer fra denne Mearne-Steele tradition finder vi senere eksempler på i Thomas Elliott-bindene. Et benævnt Mearne-bind i det til Mearne tilskrevne design "Cottage-roof binding" i Det Kongelige Bibliotek må således være fra det af enken Jane Steele ledede værksted.²²

I sin artikel 'Harleian Bindings' har H. M. Nixon publiceret en regning på indbinding af bøger af Jane Steele i april 1717, som findes i det Harley-materiale, som er deponeret i British Museum.²³ Bøgerne har han søgt identificeret i Osbornes katalog. Han har af disse identificeret tre i tre forskellige biblioteker i Storbritannien og en fjerde, der blev solgt på Sothebys auktion 25. juni 1969, nr. 85A. I Det Kongelige Bibliotek er det nu muligt at identificere endnu fire bøger fra denne regning, samt endnu en, som udfra stemplerne også må tilskrives hende.

1. Regningen nr. 92 = perg. 2 = inc. 3931. Thomas de Aquino: *Summa theologiae*, Mainz 1467.

Rød maroquin. 41,5 cm x 28,5 cm. Forgyltning på permer, i rygfeltet, på ryggens seks ægte bind, samt på kanter og indslag. Dekoration på kanter og indslag er ens. Forsats af marmorpapir, ufarvet snit. Afklippet hjørne. Osbornes pris: 10-10-0. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. På første friblad er skrevet notat, muligvis af Johannes Bonnesen (1868-1946, ansat ved Det Kongelige Bibliotek 1902-1938, med specielt tilsyn med indbindingen), "nr. seddel (209) forsvundet ved vask af bind i 1923". C. Molbech henviser for denne til *Harley* III, s. 224, no. 5250.²⁴ Nixon refererer til en indførsel i *Harley* I, s. 52, no. 952.²⁵ Se også *Thott* VII, s. 16, no. 405.

2. Regningen nr. 18 = inc. 1207 4to. Claudianus: *Opera*, Venezia 1495.

Rød maroquin. 22 cm x 16 cm. Forgyltning på permer, ryg (i feltet og på de fem ægte bind), kanter og indslag. Kanter og indslag har samme dekoration. Forsats af marmorpa-

²¹ Fx plate 35 i Howard M. Nixon: *English Restoration Bookbindings. Samuel Mearne and his contemporaries*, London 1974 og nr. 75 i *Maggs Bros Ltd. Catalogue* 966, London 1975, og nr. 117 i *Maggs Bros. Catalogue 1075*, London 1987.

²² *The book of common prayer*, Oxford 1718 (Kat. sign 4,-90 fol.).

²³ BM Loan, 29/112, Miscellanca I(r). Se Nixon 1975, s. 191-94 og jf. s. 159-66.

²⁴ C. Molbech: *Fortegnelse over de paa Pergament trykkede Bøger i det store Kongelige Bibliothek*, 1830, s. 9.

²⁵ Nixon 1975, s. 193.

Ill. 1. Inkunabel 3931=pergamenttryk 2.
Bogbinder: Jane Steele. Som hjørnestempel ses stempel 5.

pir, ufarvet snit. Der er ingen spor af nummer-mærkat på ryg. Afklippet hjørne af første friblad. Osbornes pris: -15-. *Harley I*, s. 194, nr. 4057.

3. Regningen nr. 29 = KB kat. sign 16,-361 fol.

Marci Tullii Ciceronis Tusculanarum Quaest. libri quinque ..., Paris 1533.

Rød maroquin. 34 cm x 21,3 cm. Forgyldning på permer, ryg (i felterne og på de seks ægte bind), kanter og indslag. Dekoration på kanter og indslag er ens. Forsats af marmorpapir. Ufarvet snit. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 766. Der har tilsyneladende været et afklippet hjørne, der senere er blevet papirudfyldt. Bogen er blevet restaureret af Birgitte Dall i 1964. Osbornes pris: -15-. På Thotts auktion blev bogen købt af Suhm.²⁶ Denne har Nixon ikke identificeret i Harley-katalogen, men se *Harley I*, s. 218, nr. 5083 og *Harley III*, s. 92, nr. 1126. Endnu et eksempel på hvorledes man kan finde samme titel flere steder i Harley-katalogen.

4. Regningen nr. 20 = KB kat. sign. 75 I,-211 4to.

Marci Hieronymi Vidæ Cremonensis Albae Episcopi Christiados libri sex, Cremona 1535.

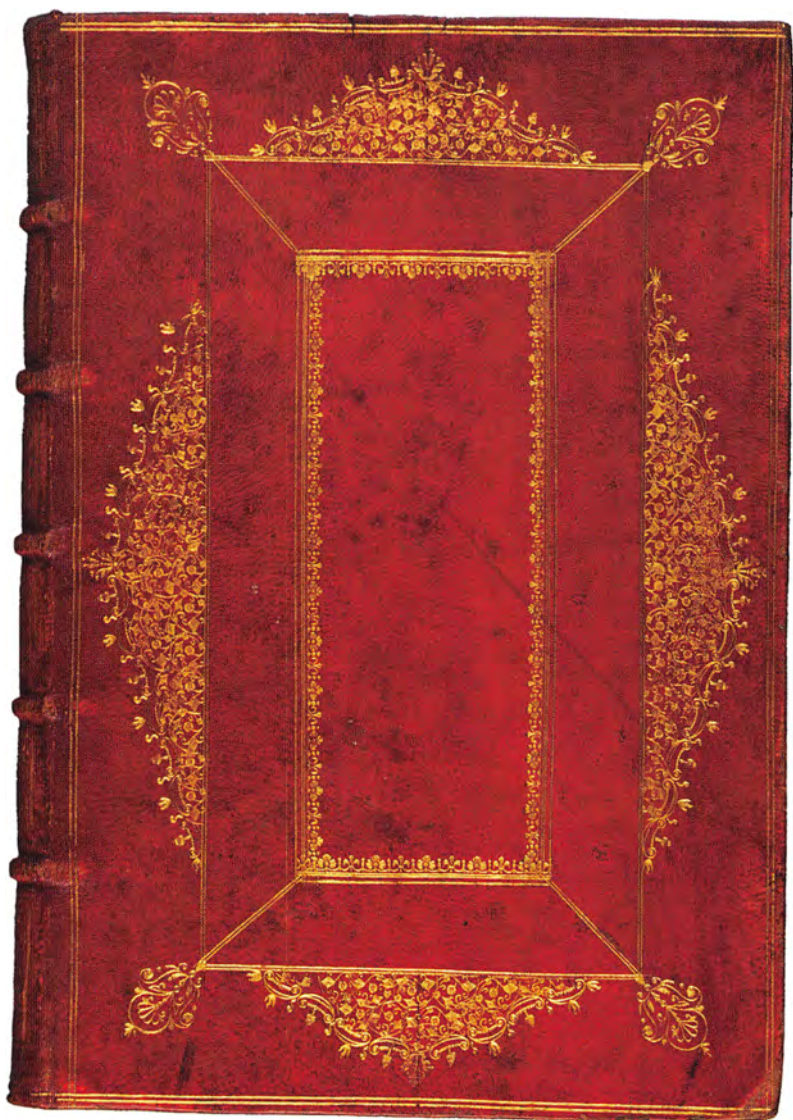
Bogen er i rød maroquin (19,8 cm x 14 cm) med forgyldning på permer, ryg (i felterne og på de fem ægte bind), kanter og indslag. Dekoration på kanter og indslag er ens. Forsatsen er af marmorpapir, snittet er ufarvet. Ingen spor af rund nummer-mærket på ryg. Der er intet afklippet hjørne af friblad med Osborne-pris: 1-1-0. *Harley I*, s. 204, nr. 4248.

5. Inc. 1182 fol. Cicero: *Orationes*, Venezia 1480.

Rød maroquin. 30,5 cm x 21,3 cm. Forgyldning på permer, ryg (i felterne og på de fem ægte bind), kanter og indslag. Dekoration på kanter og indslag ens. Afklippet hjørne. Osbornes pris: 1-10-. Der er rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 434. På dette bind findes alle de samme karakteristiske elementer/stempler som på de øvrige, dog er disses midtornament erstattet af endnu et rammefelt bestående af tredobbelt stregramme og rulle 1 (Nixon, plate 10). Hjørnestemplerne i den ydre stregramme er stempel 5 (Nixon, plate 10) og lig de tilsvarende på inc. 3931 = perg. 2.

Lægger man de fem bøger ved siden af hinanden, får man et indtryk af dekorationens forskelligartethed. Foliobøgerne nr. 1, 3, 5 har det samme overordnede lay-out, men nr. 1 udviser den rigeste udsmykning. Nr. 3 viser en forenkling, idet den indre ramme kun består af forgyldte linier, her er rulle 1 udeladt tillige med hjørneornamenterne, og ved nr. 5 er som nævnt også midtornamentet udeladt. De to bøger i kvartformat, nr. 2 og 4, udviser ligeledes ensartet lay-out med variation i detaljen, idet midtstykket i nr. 4 er usædvanligt, derved at de sædvanlige blomsterstempler er erstattet af spiralstempler 1a og b (Nixon, plate 10), kun suppleret med en midtroset og de små agernstempler i spidserne af ornamentet. Også rygdusmykningen indbyder til nærmere studier med Nixons

²⁶ Se *Thott IV*, s. 36, nr. 583.

Ill. 2. Inkunbel 1182. Bogbinder: Jane Steele.
Indenfor inderste stregamme ses rulle 1.

stempeltavle i hånden. Foruden de små stempler som går igen på alle rygfelterne er dog nr. 1 desuden udstyret med vuggegængestempler ordnet i 2 kvadrater i hvert rygfelt.

Thomas Elliott

Efter Jane Steele er det således naturligt at gå til Thomas Elliott-bindene. Elliott var som ovenfor nævnt i lære hos Robert Steele i 1703, giftede sig sandsynligvis med hans datter og overtog værkstedet efter sin svigermoder. Han har tilsyneladende arbejdet for Harley-biblioteket fra ca. 1719 til ca. 1729. En af de første omtaler i Wanleys dagbøger er fra 25 Jan. 1719/20: "... having Inspected Mr. Elliots Bill I found him exceedingly dear in all the Work of Marocco- Turkey- & Russia-Leather: besides that of Velvet."²⁷ Af omtalerne i Wanleys dagbog fremgår det, at samarbejdet dem imellem ikke altid var ganske gnidningsløst. Elliott synes på trods af, at han var en dygtig og i sin bindudsmykning fantasirig bogbinder, ikke altid ganske stabil i sit arbejde. Han har dog tilsyneladende været en af tidens fremmeste bogbindere med en bred kundekreds. Han døde i begyndelsen af 1760'erne.

Elliott-bindene er dels i rød maroquin dels i brunt skind, enten det såkaldte ruslæder med en let skravering af skindet eller almindeligt brunt kalveskind. Dekorationen på både de røde og de brune bind falder i en række grupper. I det følgende opdeles de i fire hovedgrupper. Gruppe 1 består af bind med den fulde dekoration, dvs. ramme og midtornament. Gruppe 2 er uden det bekendte Harleyske midtornament og er kun dekoreret med forgyldte borter på permerne. Gruppe 3 er dekoreret med forgyldte stregrammer med hjørnestempler og med blindtrykte borter. Gruppe 4 har kun forgyldt dekoration på ryg eventuelt kombineret med dekoration på kanter og/eller indslag i guld- eller blindtryk. Indenfor de enkelte hovedgrupper behandles bindene efter deres større eller mindre ligheder. En del af Det Kongelige Biblioteks inkunabler, som det er søgt at henhøre til Elliotts værksted ved hjælp af de af H. M. Nixon identificerede og publicerede stempler, har i Madsens inkunabelkatalog ikke Harley som proveniens men kun Thott. Nogle af disse har det været muligt at identificere i Wanleys dagbøger eller/og i Osbornes katalog over Harley-biblioteket. Disse mulige Elliottske Harleybind omtales til sidst i hvert afsnit. Som tidligere nævnt er karakteristika ved bøgerne, som muligvis stammer fra tiden efter Harley, medtaget; dette gælder de påklæbde nummermærkater på nogle af ryggene og blæksignaturer på første friblad. På grund af det arbejdsmæssigt og familiemæssigt nære forhold mellem Elliott og Steele-værkstedet er det vel næppe overraskende, at man synes at kunne finde stempler fra Steele-værkstedet på Elliott-bind. Sammenligner man de af Nixon publicerede stempler (plates 10 og 15), finder man således flere stempler;

²⁷ *The Diary of Humfrey Wanley*, 1966, s. 23.

der synes at være så godt som identiske eller meget lig, fx stempel 7 og 9. Der kan tilsyneladende også findes ligheder mellem de Elliottske og de Chapmanske stempler, fx et blomsterstempel. Elliotts rulle 2 og Chapmans rulle 2 må dog betragtes som den endelige prøvesten for, om man står med et Elliott-bind eller et Chapman-bind i hånden (Nixon, plate 14.). Ved de følgende beskrivelser af Elliott og Chapman er henvisningerne til Nixon, plates 14 og 15.

Elliott, gruppe 1

Elliott, I.A: Inc. 1521, 2002, 3129, 4255

Alle fire er indbundet i rød maroquin. Permdekorationen i guldtryk består af rammer udført med to ruller og et lidt langstrakt midt-ornament udført med enkeltstempler, blandt andet vuggegængerstempel 2. Som regel bruges samme rulle 2 til dekoration af kanter, indslag samt ryggens top og fod.

Inc. 1521. Eusebius: *De praeparatione evangelica a Georgio Trapezuntio traducta, Venezia 1470.*

Rød maroquin. 34,7 cm x 23,5 cm. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 198. Forgyltning på kanter og indslag og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind udført med Elliotts rulle 2. I rygfelter er brugt bl.a. stempel 1 og 3. I permernes midt-ornament træffer vi foruden vuggegængerstemplerne bl.a. stempel 3a-b, 9 og 15. Marmorforsats. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 2002. Homer: *Ilias, per Laurentium Vallam traducta, Brescia 1474.*

Rød maroquin. 32 cm x 21,5 cm. Ryg: titelfelt grøn maroquin. Permbort identisk med inc. 3129, bestående af yderst rulle 3 og inderst rulle 5. Midt-ornamentet udført foruden af vuggegænger af bl.a. stempel 3, 6, 9 og 10. Forgyltning på kanter og indslag samt på ryggens top og fod og på de seks ægte bind udført med rulle 2. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0. Wanley s. 144 under 5. maj 1722 (jf. note 6).

Inc. 3129. Petrarca: *De remediis utriusque fortunae, Cremona 1492.*

Rød maroquin. 32,7 cm x 21 cm. Ryg: titelfelt grøn maroquin. Marmorforsats. Forgyltning på kanter og indslag samt ryggens top og fod udført med rulle 2. I rygfelter finder vi bl.a. stempel 6 og 9. Permbort lig inc. 2002. I permens midt-ornament træffer vi bl.a. stempel 3, 6 og 9. Titel på bundsnit. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-6. På friblad med blæk: 31,7,,14. *Wanley* s. 160 under 10 sept. 1722 (jf. note 6).

Inc. 4255. Bossius: *Chronica, Milano 1492.*

Rød maroquin. 34,5 cm x 24 cm. På ryggen olivengrønt titelfelt. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Forgyltning på kanter og indslag samt ryggens top og fod og på de seks ægte bind udført med rulle 2. I rygfelter ses bl.a. stempel 7, 19, 13 eller 15. Permernes bort består af rulle 3 og 4 og inderst enkeltstempler. Permernes midt-ornament er bygget op af vuggegængestempler suppleret

Ill. 3. Inkunabel 2002. Bogbinder: Thomas Elliott. I permporten ses yderst rulle 3 og inderst rulle 5. I midtornamentet ses bl.a. stempel 2, 3, 6, 9 og 10.

med bl.a. stempel 3, 7, 18, 19 og 13 eller 15. Marmorforsats. Snit: spor af rødfarvning. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-11-6.

Elliott, I.B: Inc. 2664, 3433 + 3439.

Skemaet for begge er næsten ens. Midt-ornamentet er bredt med fremherskende brug af blomsterornament. På begge inkunabler består den yderste rulle i borten indenfor en tredobbelt stregramme af en rulle med franske liljer og stempel 6, der også findes på inc. 1521. Den inderste del af borten er forskellig, men domineres af blomstertempel, der er meget lig Chapmans stempel 3 og af Elliotts stempel 15. Begge bind kendetegnes ved deres brug af Elliott-rulle 2 på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de ægte bind.

Inc. 2664. Martial: *Epigrammata*, Rom 1473.

Lysere rød maroquin. 35 cm x 24,5 cm. Ryggen har fem ægte bind. Nummer-mærkat i øverste rygfelt: 301. Marmorforsats. Kanter og indslag er ens dekoreret. Afklippet hjørne. Pris: 3-10-0.

Inc. 3433+3439. Quintilian: *Declamationes, ab Andrea Pontio editae*, [Treviso] uden år. + Quintilian: *Institutiones oratoriae*, [Venezia ca. 1480].

Rød maroquin. 33 cm x 21,7 cm. Nummer-mærkat i øverste rygfelt: 360. Kanter og indslag og ryggens fem ægte bind dekoreret med rulle 2. Samme bort yderst på perm som på inc. 1521. Marmorforsats. Text på forsnit. Afklippet hjørne. Pris: 1-15-0.

Elliott, I.C: Inc. 1131, 2397, 3850

Elliott-rulle 2 finder vi på alle tre inkunablers kanter, indslag og ryggenes top og fod. Permernes borter af varierende næsten kniplingsagtigt præg med grundstamme af Elliott-ruller 1, 3 og 4 suppleret med et væld af enkelt-stempler. Midt-ornamentet er også med kniplingspræg udført med bl.a. små blomsterhovedstempler og stempel 1a-b, 3a-b, 13, 16a-b og 19 om centrums parvis arrangerede vuggegængerstempler.

Inc. 1131. Cicero: *Opera philosophica*, Rom 1471. Vol. I.

For vol. II se afsnit Chapman gruppe 3.D. 36 cm x 24,5 cm. Rød maroquin. Ryggen har seks ægte bind, firkantet nummer-mærkat i nederste rygfelt: 1240 — tallet svært læseligt. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne. Pris: 4-4-0. På samme friblad D,3.,l. *Harley* I, s. 246, no. 5033 + 5035, *Thott* VII, nr. 1921 + 1936.

Inc. 2397. Juvenal: *Satirae*, [Paris ca. 1472].

Rød maroquin. 30 cm x 20,8 cm. Ryggen har seks ægte bind. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 3850. Terents: *Comoediae*, [Venezia], uden år.

Rød maroquin. 31 cm x 22,3 cm. Ryggen har seks ægte bind. Marmorforsats. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Elliott, I.D: Inc. 390, 1142, 1314, 1440, 3510.

Denne gruppes permdekorationer demonstrerer en fortsættelse og udbygning af det kniplingsagtige præg med små stempler i midt-ornamenter og borter af varierende bredde med anvendelse af op til fire ruller suppleret med enkeltstempler. Dekorationen illustrerer Elliotts evne til utallige variationer over et tema. Men alle binds dekoration er udført efter samme skema bestående af ens rulle på kanter, indslag samt på ryggenes top og fod. På ryggen spiller fantasien også i felternes udsmykning.

Inc. 390. Augustin: *De civitate dei*, Rom 1470.

Rød maroquin. 42,4 cm x 29 cm. Ryggen har seks ægte bind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 28. I rygfelterne ses stempel 10 og 18. Permernes ramme er udført af rulle 3 anvendt tre gange og inderst rulle 4 plus enkeltstempel 18. I permernes midt-dekoration findes foruden vuggægænger bl.a. stempel 6, 7 og 10. Marmorforsats. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0. Se *Wanleys*. 273 under 10. febr. 1723/24 (jf. note 6).

Inc. 1142. Cicero: *Epistolae ad familiares*, Venezia 1480.

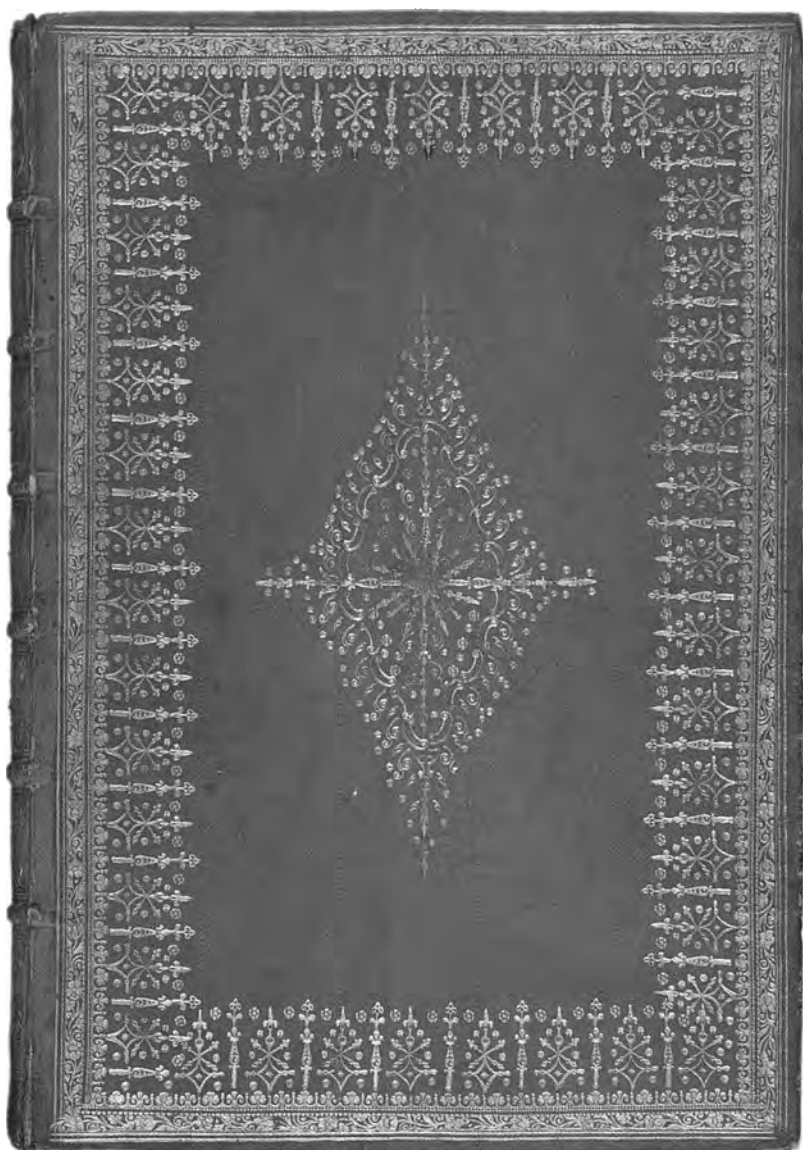
Rød maroquin. 32,5 cm x 22,3 cm. I rygfelter ses bl.a. stempel 9, der har stor lighed med Jane Steeles stempel 9 eller ligefrem er identisk med det. Permernes ramme består yderst af rulle 1 og derindenfor enkeltstempler. Midt-ornamentet opbygges foruden af vuggægænger bl.a. af stempel 1 eller 9. Marmorforsats. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Inc. 1314. Cyprianus: *Epistolae*, Rom 1471.

Rød maroquin. 34,5 cm x 23,7 cm. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 686. Forgyltningen på kanter og indslag samt ryggenes top og fod og på de seks ægte bind er udført med rulle 2. Rygfelterne er udfyldt med enkeltstempler. På permene udgøres rammen af rulle 3 brugt to gange og derindenfor rulle 4 og enkeltstempler. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 1440. Donatus: *Commentarius in Terentium*, [Venezia], uden år.

Rød maroquin. 34 cm x 23 cm. Ryggen har seks ægte bind. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Kanter og indslag samt ryggenes top og fod er dekoreret med rulle 2. I rygfelterne er bl.a. brugt stempel 9 og Jane Steeles stempel 3. Permernes bort består yderst af rulle 3 derindenfor rulle 4 plus enkeltstempler. Permernes midtornament består af bl.a. stempel 16a-b og stempler, der ligner Jane Steeles stempel 3 og 9. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne, men det ser ud til, at det kan have været det og så måske senere er blevet papirudfyldt. Pris: 2-2-0.

Ill. 4. Inkunabel 1131 vol. 1. Bogbinder: Thomas Elliott. Permborten består yderst af rulle 3 og derindenfor rulle 1 og inderst enkelstempler. Sammenlign Ill. 22, inkunablens vol. 2 indbundet af Chr. Chapman.

Ill. 5. Inkunabel 390. Bogbinder: Thomas Elliott. Inderst i permborten ses rulle 4 suppleret med enkeltstempel 18.

Ill. 6. Inkunabel 1440. Bogbinder: Thomas Elliott. Permbort og midtornament udført med udvalg af Elliotts enkeltstempler.

Ill. 7-8. Inkunabel 3510. Bogbinder: Thomas Elliott. Kanter dekoreret med rulle 2.

Inc. 3510. Rodericus Zamorensis: *Compendiosa historia Hispanica*, Rom [1470].

Rød maroquin. 30,3 cm x 23 cm. Nummer-mærkat i øverste rygfelt: 277. Kanter og indslag samt ryggens top og fod og de seks ægte bind er dekoreret med rulle 2. I rygfelter finder vi bl.a. stempler, der ligner Jane Steeles stempel 3. Permernes bort består yderst af rulle 1, dernæst rulle 3 brugt to gange og inderst rulle 4 plus enkeltstempler. I permernes midtfelt ses bl.a. stempel 16a-b og 13. Marmorforsats. Titel på forsnit. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Elliott, I.E: Perg. 3 = inc. 1209, Perg. 5 = inc. 1800, inc. 2370, 2868.

Vi kommer her til den sidste variation af gruppe 1. Midtfeltet er opbygget over samme skema med kompakt brug af enkeltstempler. Borterne på permerne er opbygget i varierende og imponerende bredde med brug af ruller og enkeltstempler. Den hidtil faste brug af samme rulle til kanter og indslag samt ryggens top og fod er fraveget for de to sidstes vedkommende (inc. 2370 og 2868). Som det vil fremgå af det følgende, møder vi i denne gruppe også Elliotts brug af brunt skind (ruslæder med skraveret mønster i skindbehandlingen). Denne gruppe repræsenterer nok Elliotts mest pompøse bind.

Perg. 3 = inc. 1209. Clemens V: *Constitutiones cum apparatu Johannis Andreae*, Mainz 1467.

Rød maroquin. 43,8 cm x 32 cm. Ryggen har grønt titelfelt og spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Rygfelterne er udfyldt med enkeltstempler bl.a. stempel 3a-b. Kanter og ryggens top og fod samt ryggens seks ægte bind er dekoreret med rulle 2. Permernes ramme udgøres yderst af en rulle, der minder om Chapmans rulle 3, dernæst Elliotts rulle 5 suppleret med enkeltstempler bl.a. stempel 15. Permernes midt-ornament udgøres af enkeltstempler bl.a. stempel 3, 9 og 20 m.fl. Marmorforsats. Ufarvet snit. Intet afklippet hjørne. Pris: 10-10-0. *Harley* III, s. 224, no. 5250. *Thott* VII, s. 72, no. 1456.

Perg. 5 = inc. 1800. Gregorius IX: *Decretales, cum glossa domini Bernhardi*, Mainz 1473.

Ruslæder. 52,2 cm x 34,8 cm. Forgyldning på kanter og indslag samt ryggens top og fod og på ryggens syv ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelter ses bl.a. stempel 16a-b. Permernes bort udgøres yderst af rulle 5 indrammet af tredobbelt stregramme dernæst rulle 4 derindenfor enkeltstempler og inderst rulle 4 anvendt to gange men fod mod fod eller spejlvendt. Permernes midtornament er opbygget af enkeltstempler, hvori bl.a. ses stempel 3a-b, 15 og 18. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats og ufarvet snit. Intet afklippet hjørne. Ingen pris men ifølge Molbech²⁸ og Madsen er det Harleys exemplar. *Harley* III, s. 225, no. 3261, *Thott* VII, s. 72, no. 1442.

²⁸ Molbech 1830, s. 10.

Ill. 9. Inkunabel 1800=pergamenttryk 5. Bogbinder Thomas Elliott.

Inc. 2370. Justinianus: *Institutiones cum glossa*, Mainz 1472.

Rød maroquin. 42 cm x 29 cm. Forgyldning på kanter og indslag udført med rulle 2. Permerne bort består yderst mellem tredobbelt stregrammer af rulle 4 og dernæst rulle 5 suppleret med enkeltstempler 18 og muligvis stempel 6. Permerne midt-ornament er lig pergamenttryk 3 med bl.a. stempel 1a-b og 9 m.fl. Ryggen har seks ægte bind og titel på olivenfarvet skind. Rund nummermærkat i øverste rygfelt: 235 eller 285. Marmorforsats, ufarvet snit. Afklippet hjørne. Pris: 4-10-0.

Inc. 2868. Nicolaus de Lyra: *Postilla super Bibliam 1-5*, Rom 1471-72.

Ruslæder. 42,4 cm x 29 cm. Runde nummermærkater i rygfelter: 320-5. Forgyldning på kanter og indslag udført med rulle 2 (på indslag tre gange, på kanter to gange). På ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er anvendt en rulle, der minder om Chapmans rulle 3. I rygfelter ses bl.a. stempel 16a-b og 20. Permerne bort udgøres yderst af en rulle, der ligner Chapmans rulle 3, anvendt to gange og indrammet af tredobbelt stregramme, derindenfor Elliots rulle 3 anvendt to gange og inderst rulle 5. Permerne midt-ornament kompakt udført med små stempler blandt hvilke ses stempel 9 og 14. Læderknuder som index på forsnit. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne. Pris: 15-15-0.

Elliott, gruppe 2

Denne gruppe Elliott-bind består udelukkende af bind af brunt skind af forskellig art (fåreskind, kalveskind eller ruslæder) med forskellig skindbehandling. I dekorationen er der en forenkling i brug af guldtryk. Denne indskrænker sig til fuld rygforgyldning og til en dobbelt forgyldt stregramme på permer, samt kanter dekoreret med Elliots rulle 2. Den øvrige permudsmykning består af borter i blindtryk udført med de ruller, vi på de tidligere omtalte bind har truffet i guldtryk. Desuden træffer vi i nogle tilfælde blindtrykt dekoration på indslag, der varierer fra kantdekorationen. Også her søger vi at opdele gruppevis, i dette tilfælde efter de blindtrykte borter.

Elliott, 2.A: Inc. 850, 1922+1924, 1986, 3711, kat. 1,-104 fol.

På permerne anvendes i blindtryk Elliots rulle 5, på inc. 3711 dog indenfor en ramme, der har stor lighed med Chapmans rulle 3. Denne rulle findes også anvendt på indslaget af inc. 1922+1924. Dog har vi tidligere mødt denne rulle på det umiskendelige Elliott-bind inc. 2868, hvor den er brugt to gange i rammen sammen med Elliots rulle 5, alt i guld. Dette minder en om, hvor vanskeligt det er at tilskrive på grundlag af stempler, og at det kræver, at man har flere elementer på et bind, der peger samme vej, da mange af stemplerne og rullerne har stor lighed med hinanden. Men med udgangspunkt i specielt Nixons plates 14 og 15 søger vi fremdeles at tilskrive til bogbinderen.

Inc. 850. Jacobus Bracellus: *De bello Hispano*, [Milano ca. 1475].

Stænket fåreskind. 20,3 cm x 14 cm. Forgylldning på permer (dobbelt stregramme), kanter og ryg. På kanter og ryggens top og fod og på ryggens fem ægte bind er anvendt rulle 2. Blindtryk på permer (bort) er udført med rulle 5, og på indslag med rulle 2. Marmorforsats. Rygtitel på rødt skind. Afklippet hjørne. Pris: 7-6.

Inc. 1922 (+1924). *Herbarius*, Mainz 1484.

Brunt stænket kalveskind. 22,6 cm x 16,2 cm. Forgylldning: permer (stregramme), ryg, og kanter (rulle 2). Blindtrykt bort på permer udført med rulle 5 indenfor stregrammen i guld. Indslag er dekoreret i blindtryk med rulle, der har lighed med Chapmans rulle 3. Marmorforsats. Snit ubeskåret. Ryggen har seks ægte bind og titel på rødt skind. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Inc. 1986. Ranulph Higden: *Polycronicon*, Westminster 1495.

Brunsort stænket kalveskind. 27,5 cm x 19,2 cm. Forgylldning på ryggens top og fod samt på de fem ægte bind og på kanter er udført med rulle 2. I rygfelter ses bl.a. stempel 7. Stregramme på permer i guldtryk men borten derindenfor samt dekorationen på indslag udført med rulle 5 i blindtryk. Forsats ufarvet papir. Rygtitel på rødt skind. Rund nummer-mærkat i øverste felt er ikke læsbar. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Inc. 3711. Bonifacius Simoneta: *Ad Venetos de pace servanda*, Pavia [ca 1494].

Brunt stænket skind. 29 cm x 20,5 cm. Forgylldning på permer består af dobbelt stregramme og på kanter er anvendt rulle 2. Permen er desuden dekoreret med to blindtrykte borter, hvoraf den yderste rulle er lig Chapmans rulle 3 og den inderste er Elliotts rulle 5. Indslag dekoreret i blindtryk med rulle 5. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. Marmorforsats. Ufarvet snit. Afklippet hjørne. Pris: 7-6.

Kat. 1,-104 fol. (rev.nr. 469). *The Byble*, London: Thomas Raynalde & William Hyll, 1549.

Brunt stænket kalveskind. 31,8 cm x 21,5 cm. Forgylldning på permer med 3-dobbelt stregramme, på ryg (meget afslidt) og på kanter udført med rulle 2. Den blindtrykte bort på permer er udført med rulle 5, og samme rulle er anvendt på indslag. Ryggen har seks ægte bind og titel på rødt skind. Marmorforsats. Rødt snit. Afklippet hjørne. Pris: 1-5-0. *Harley* I, s. 11, no. 168.

Elliott, 2.B: Inc. 2330, 1386, 2778, 3834.

På permerne i denne gruppe finder vi Elliotts ruller 1 og 2 i blindtryk anvendt sammen som bort. Det er også en gruppe, hvor Madsen ikke opgiver *Harley*-proveniensen for de 3. Lad os først tage det sikre *Harley*-bind.

Inc. 2778. *Missale Romanum*, Venezia 1482.

Brunt stænket kalveskind. 29,4 cm x 20,5 cm. Forgylldning på ryg, hvor der i rygfelter ses bl.a. stempel 1a-b, 9 og 18. Forgylldning på permer består af tredobbelt stregramme og på kanter er anvendt

rulle lig Chapmans rulle 3 i guld. Blindtrykt dekoration på indslag er udført med Elliotts rulle 2. Ryggen har seks ægte bind og titel etc. på rødt skind. NB: dekoration på kanter og indslag er ikke ens. Rund nummermærkat i øverste rygfelt: 1817. Afklippet hjørne. Pris: -15-.

Derefter til sammenligning de tre usikre, hvor dog det første findes omtalt hos Wanley.

Inc. 1330. Dante Alighieri: *Divina commedia col commento di Benvenuto d'Imola*, [Venezia] 1477. Brunt skind med skraveret mønster — ruslæder: 34,3 cm x 23 cm. Forgyltning på permer med stregramme samt på ryg og kanter. I rygfelter ses bl.a. stempel 7, 15, 3a-b. På kanter og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er anvendt rulle 2 i guld. Dekorationen på permer består af to borter i blindtryk, yderst rulle 2 inderst og rulle 1. Indslaget er udekoreret. Ryggen har seks ægte bind og spor af nummermærkat i øverste og nederste rygfelt. Marmorforsats. Snit bleget indigo. Titlen på bundsnit. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: Xx,9,,17. Madsen tillægger den kun Thott-proveniensen og ikke Harley, men vi træffer en omtale af denne inkunabel i *Wanley* s. 144 under 5. maj 1722 (jf. note 6).²⁹

Inc. 1386. Diodorus Siculus: *Bibliotheca historica a Poggio traducta. Cornelius Tacitus: Germania, Bologna* 1472.

Ruslæder: 30 cm x 22 cm. Permer: indenfor forgylt dobbelt stregramme to borter i blindtryk yderst rulle 2 inderst rulle 1 adskilt af tredobbelt stregramme. Kanter samt ryggens top og fod og de fem ægte bind dekoreret med rulle 2 i guldtryk, i rygfelternes ses bl.a. stempel 3a-b og 9 i guld. Ryggenes dekoration næsten identisk med inc. 2778. Firkantet nummermærkat i nederste rygfelt: 1606. Kanter: forgylt. Indslag: ingen dekoration. Marmorforsats. Rødstenket snit. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: B, 2,,12. Madsen tillægger den kun Thott-proveniensen og ikke Harley.

Inc. 3834. Terents: *Comoediae, cum commentariis Aelii Donati et Johannis Calphurnii, Venezia* 1476.

Ruslæder: 30 cm x 21 cm. Forgyltning på permer med dobbelt stregramme, derindenfor to borter i blindtryk, yderst rulle 2 og inderst rulle 1. Dekoration på kanter er udført med rulle 2 i guld og på indslag med en rulle, der ligner Chapmans rulle 3 i guld. Ryggen har seks ægte bind og firkantet nummermærkat i nederste rygfelt. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: D,1,,20. Madsen tillægger den kun Thott-proveniensen.

Elliott, 2.C: Inc. 1426, 3343

Permborterne på disse to er udført med Elliotts rulle 4. Vi har her en sikker Harley-tilskrivning og en usikker. Udsmykningen er dog så lig, at vi må anse dem for at stamme fra samme bogbinder.

²⁹ *Harley* V, s. 125, no. 2904, hvor Dante-kommentaren tillægges Christophoro Landino, må anses som trykfejl, og den rette beskrivelse må antages at være Wanleys (jf. GW 7964).

Inc. 1426. *Dits morauz des philosophes, traduits par Guillaume de Tignonville, Brügge [ca. 1477].* Brunt skind med tæt sort stænkning, 27,3 cm x 19,8 cm. Permerne dekoration består af forgyldt dobbelt stregramme og indenfor den en bort i blindtryk udført med rulle 4. Rygforgyldning på top og fod og på de seks ægte bind udført med rulle 2. Titel og tryk på rødt skind. I øverste rygfelt spor af nummer-mærkat. Kanter er dekoreret med rulle 2 i guld. Indslaget har ingen dekoration. Forsats af ufarvet papir. Ufarvet snit. Afklippet hjørne. Pris: 1-11-6.

Inc. 3343. Poggio Bracciolini: *Historia Fiorentina, tradocta da Jacobo Poggio, Venezia 1476.*

Lyst brunt kalveskind. 32,8 cm x 22,5 cm. Forgyldning på permer med dobbelt stregramme. Forgyldning på ryggens top og fod og på ryggens seks ægte bind samt på kanter udført med Elliott-rulle 2. Blindtrykt bort på permer udført med Elliott rulle 4. På indslag er anvendt rulle 2 i blindtryk. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: J,2.,19. Madsen tillægger den kun Thout-proveniens og ikke Harley. Se dog *Harley I*, s. 350, no. 6672.

Elliott, Gruppe 3

Elliott, 3.A: Inc. 672, 2349, 4025

I denne gruppe er forgyldningen endnu mere sparsom. På permer består den allerhøjest af en dobbelt stregramme i guld. Ellers er gulddekorationen indskrænket til ryggen, men i to tilfælde træffer vi dog også forgyldte kanter. Skindet er i alle tilfælde brunt stænket skind. Dette synes at være, hvad man kunne kalde Elliotts discount-indbindinger. Disse bind har ikke klaret tidens tand særlig godt i modsætning til hans brune ruslæder-bind. Forgyldningen er stærkt afslidt. Vi har dog her sikre Harley-provenienser.

Inc. 672. *Biblia Latina, Venezia 1478.*

Brunt stænket skind. 33 cm x 21,7 cm. Permedekorationen består af dobbelt forgyldt stregramme, og indenfor denne en bort i blindtryk udført med to ruller, hvoraf den inderste er Elliotts rulle 1 og den yderste har lighed med Chapmans rulle 3. Da Chapman også har en rulle lig Elliotts rulle 1, kan man her komme i svare kvaler: er dette Chapman eller Elliott? Kanterne er dog klart forgyldt med Elliotts rulle 2 og dette må give udslaget til fordel for et Elliott-bind. Indslaget er dekoreret med blindtryk. Rygforgyldningen er afslidt men rygfelternes midt-ornament synes at være det samme som perg. 5 = inc. 1800. Ryggen har seks ægte bind. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Inc. 2349. *Flavius Josephus: De bello Judaico, Firenze 1493.*

Brunt stænket kalveskind. 33 cm x 21,7 cm. Der er kun forgyldning på ryg, og denne er meget afslidt, men muligvis er det samme midt-ornament i rygfelterne som på inc. 672 og Pergamenttryk 5. Blindtrykket på kanterne er tilsyneladende udført med rulle 2. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 2056. Ufarvet forsats og rødstænket snit. Intet afklippet hjørne. Pris: 0-10-6.

Inc. 4025. Johannes de Turrecremata: *Expositio Psalterii*, Mainz 1476.

Brunt stænket kalveskind. 29 cm x 20,8 cm. Forgyldningen på permer består af tredobbelt stregramme, i rygfelter ses stempel 3a-b og 6 og 9, på ryggens top og fod rulle 2 i guldtryk. Forgyldning på kanter er udført med en rulle, der ligner Chapmans rulle 3. Blindtrykt dekoration på indslag. Ryggen har seks ægte bind og titel og trykfelt på skind, der muligvis oprindeligt har været rødligt. Afklippet hjørne men ingen pris.

Elliott, 3.B: Inc. 782, 1606, 4024.

På disse tre består permdekorationen af yderst en dobbelt stregramme og dernæst en tredobbelt stregramme med udadvendte hjørnestempler i guldtryk. Alle tre inkunabler tilskrives Harleys ejerskab af Madsen, og de besidder alle de karakteristiske Harley-spor, dvs. afklippet hjørne på første friblad og Osbornes blyantspris. De to første er i samme type stænket kalveskind og den sidste inc. 4024 i det for Elliott karakteristiske ruslæder med skravering. Inc. 782s rygforgyldning indskrænker sig desuden til blot forgyldte stregindramninger af felterne. På kanter finder vi Elliotts rulle nr. 2 både i guldtryk og i blindtryk.

Inc. 782. Boethius: *De disciplina scholarium, cum commentario*, Deventer 1492.

Brunt stænket skind. 21 cm x 14,8 cm. Ryggen har seks ægte bind. Marmorforsats. Ufarvet snit. Afklippet hjørne. Pris: -3-. Denne er ikke indgået i Det Kongelige Bibliotek via Thotts donation, men stammer som nævnt fra C. F. Templers bogsamling. (Templers auktionskatalog s. 8, no. 7).

Inc. 1606. Lucius Annaeus Florus: *Epitoma gestorum Romanorum*. Jordanus Osnaburgensis: *De commendatione Romani imperii*, [Köln], uden år.

Lysbrunt stænket kalveskind. 28,2 cm x 20,4 cm. Permernes hjørnestempler er formet som en blomsterdusk. Ryggen har seks ægte bind. I rygfelter ses bl. a. et stempel, der ligner Jane Steeles stempel 3. Rygtitel på rødt skind. Dekoration på kanter og indslag udført med rulle 2. Marmorforsats. Rødstænket snit. Afklippet hjørne. Pris: -10-6.

Inc. 4024. Johannes de Turrecremata: *Expositio Psalterii*, Rom 1476.

Ruslæder. 26,2 cm x 18,7 cm. Forgyldning på ryg, permer og kanter. Permernes hjørnestempler er udført med Elliotts stempel 8. I rygfelter ses bl.a. stempel 3a-b og 7. Indslaget er uden dekoration. Ryggen har fem ægte bind og rund nummer-mærkat: 340 i øverste rygfelt. Ufarvet forsats og snit. Afklippet hjørne. Pris: 1-10-0.

Elliott, 3.C: Inc. 1860 og Le Romant de la rose. Paris 1521 (kat. 18,-115 fol.)

Inc. 1860. Guilelmus: *Postilla super evangelia et epistolas*, [Paris] 1499.

Sort brunt skind. 20,6 cm x 14 cm. Forgyldning på permer (stregramme), samt på kanter og ryg. På ryggens top og fod er tilsyneladende anvendt rulle 2, rygdekorationen er meget afslidt

men i felter kan muligvis ses stempel 6. Men sammenlign ryggens dekoration med inc. 228 i afsnittet Andre Bøger gruppe 2.A. Nummer-mærkat i øverste rygfelt: 3117. Afklippet hjørne. Pris: -5-

Kat. 18,-115 fol. *Le Romant de la rose*, Paris 1521.

Brunt poleret skind. 25,5 cm x 18,3 cm. Rygforgyldning. Dekorationen på permer består af dobbelt stregramme i gulddryk. Forgyltning på kanter udført med rulle 2. Ryggen har seks ægte bind og titel + år på lysere skind. Rester af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Ufarvet forsats og snit. Afklippet hjørne. Pris: 7-6. På titelblad er skrevet med blæk: Oxford B.H, dvs. Bibliotheca Harleiana. Det er denne ejermærkning som må formodes at have stået på de friblade, hvor hjørnet er klippet af. Trods ihærdig søgen i Harleykatalogen har det ikke været muligt at identificere denne titel. Men ejermærkningen taler jo sit tydelige sprog.

Elliott, Gruppe 4

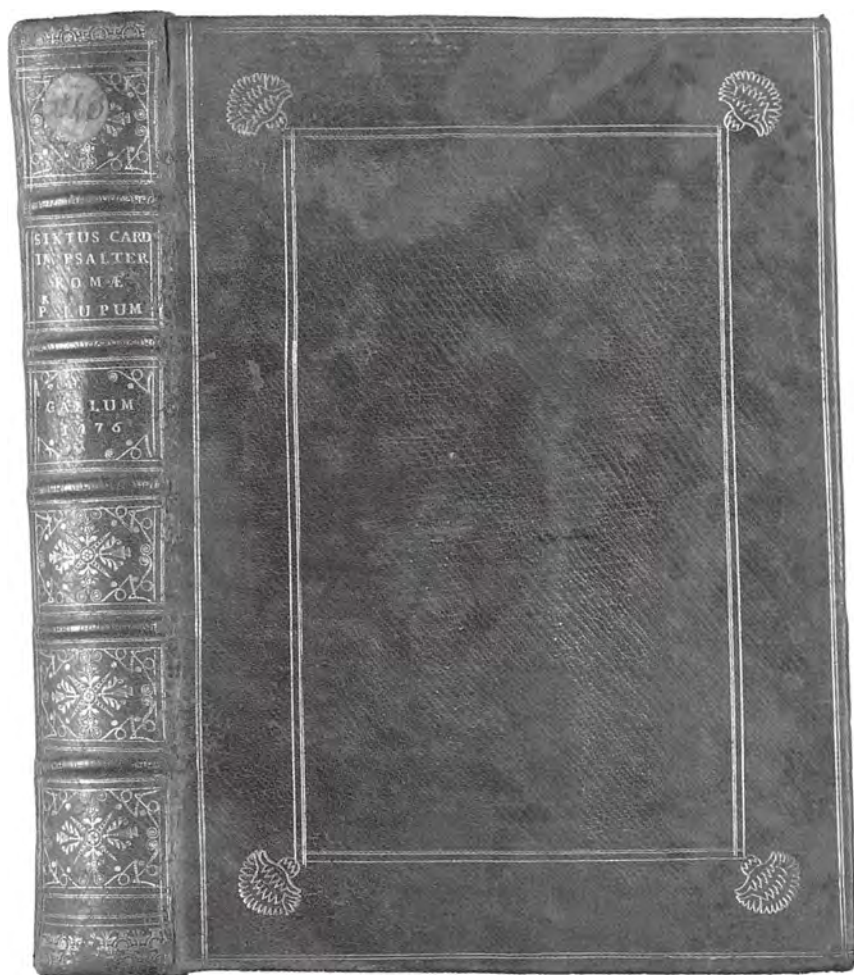
Og til sidst problemgruppen. Denne gruppes hovedpræg er, at det karakteristiske midt-ornament ikke er brugt. Dekorationen består af forgyldte rammer på permer, samt forgyldning på ryg, kanter og indslag. Bindene er i rødt eller brunt skind. I denne gruppe finder vi hovedparten af de karakteristiske Elliott-stempler på bind, som dog ifølge Madsen ikke har Harley-proveniens.

Elliott, 4.A: Inc. 1130 og 3644

Begge bind er i brunt ruslæder. Dekorationen består af samme lay-out med små variationer. På permer er samme rulle (Elliotts rulle 5) anvendt til rammen, men med forskellige hjørnestempler. På inc. 3644 er anvendt stempel 20. Til dekoration af ryggens felter er anvendt forskelligartet dekoration, men Elliotts rulle 2 finder vi på ryggens top og fod og på de ægte bind, ligesom rullen genfindes på bindkanternes dekoration. Madsen tillægger begge bind Thott-proveniens men ikke Harley. Den ene kan dog verificeres i Wanleys dagbog (jf. note 6).

Inc. 1130. Cicero: *Opera*, ab Alexandro Minutiano edita, 1-4, Milano 1498-99.

Brunt ruslæder. 41,3 cm x 28 cm. Ryggen har seks ægte bind. Forgyltning på ryg, permer og kanter. Indslaget er uden dekoration. Rygfelternes midt-ornament udført med stempel, der synes lig stempel på bl.a. ryggen af Pergamenttryk 5 samt i dennes permbort og tillige findes i rygfelterne på inc. 672. Marmorforsats. Ufarvet snit. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: Vol. 1: D,4,5. Vol.2: D,4,7. Vol.3: D,4,4. og Vol.4: D,4,6. Madsen tillægger den Thott-proveniens men ikke Harley, og han opgiver ingen proveniens før Thott.

Ill. 10. Inkunabel 4024. Ryg og forperm. Bogbinder: Thomas Elliott. Hjørnestempler i permens inderste stregramme stempel 8. I rygfelternes midtornament ses stempel 7 vandret.

Inc. 3644. Sueton: *Vitae caesarum. Scriptores historiae Augustae*. Ed. Bonus Accursius, Milano 1475. Brunt ruslæder. 34,4 cm x 24,2 cm. Ryggen har seks ægte bind. Forgyltning på ryg, permer og kanter. Indslaget er uden dekoration. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: C,3,,22. Madsen tillægger den Thott-proveniensen men ikke Harley. Som tidligere proveniens end Thott opgives, at på bl. 5 er malet våbenskjold, der skal jævnføres med inc. 659, der af Madsen tillægges Harley-proveniensen. Her kan vi sammenligne med omtalen i Wanleys dagbog s. 179 under 2 6. dec. 1722 og s. 273 under 10. febr. 1723/24 (jf. note 6) samt *Harley I*, s. 222, no. 4711.

Elliott, 4.B: Inc. 1201, 1387, 2675.

Disse tre knyttes sammen ved identisk forgylt permdekoration bestående af yderst dobbelt stregramme og derindenfor tredobbelt stregramme med udadvendte hjørnestempler, der har en vis lighed med Chapmans stempel 13. Bortset fra inc. 2675 er derindenfor suppleret med Elliott-rulle 2 i blindtryk. Denne rulle dukker som sædvanlig også op på kanter, indslag og ryggenes top og fod. Rulle 2 må som nævnt betragtes som det udslagsgivende Elliott-kendetegn. De tre er så ens, at de to førstes sikre Harley-proveniensen uvægerlig trækker den tredie (inc. 2675) med, og denne kan yderligere verificeres i Harley-katalogen.

Inc. 1201. Cicero: *Rhetorica nova ab Aeneo Sylvio edita*, [Köln] Uden år.

Brunt skind med sortstækning. 29,5 cm x 20,1 cm. Indslag er uden dekoration. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. Muligvis spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats. Ufarvet snit. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Inc. 1387. Diodorus Siculus: *Bibliotheca historica a Poggio traducta. Cornelius Tacitus: Germania*, Venezia 1476.

Brunt stænket skind. 30,6 cm x 21,4 cm. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. Nummer-mærkat: 636 — tallet er svært at læse — i øverste rygfelt. Titel på forsnit. Afklippet hjørne. Pris: 10-6.

Inc. 2675. Martial: *Epigrammata*, Uden år.

Rød maroquin. 22,3 cm x 14,2 cm. Forgyltning på ryg, permer, kanter og indslag. Kanter og indslag er ens og udført med rulle 2. Ryggen har seks ægte bind og nummer-mærkat i nederste rygfelt: 2100 (tallet er svært læseligt). Marmorforsats. Guldsnit. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: R,3,,6. Madsen tillægger den Thott-proveniensen men ikke Harley og giver ingen anden proveniens før Thott. Men se *Harley I*, s. 191, no. 3976 eller 77.

Elliott, 4.C: Inc. 1328, 2389, 3118, 3119, 3680, 3752, 3821.

De første fire er i rød maroquin, de sidste tre i brunt skind. De tre brune er identiske med hensyn til den forgyltde dekoration. På alle syv træffer vi Elliotts karakteristiske rulle 2 og på permer finder vi alle steder rulle 1 anvendt

med forskellige hjørnestempler. På inc. 2389 er fx anvendt Elliott-stempel 8. Skemaet for permdekorationen er på de seks: yderst dobbelt stregramme og inderst en ramme bestående af tredobbelt stregramme og rulle 1 med udadvendte hjørnestempler. Kun inc. 1328 afviger, idet der her er indskudt en extra tredobbelt stregramme med udadvendte hjørnestempler og med forbindelseslinier i hjørner til den inderste ramme, der her kun er udført med rulle 1. Også i denne gruppe træffer vi Elliots rulle 2 på ryggens top og fod samt på kanter.

Inc. 1328. Dante Aligieri: *Convivio col commento*, Firenze 1490.

Rød maroquin. 21,2 cm x 13,8 cm. Kanter og indslag ens. Ryggen har fem ægte bind. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: X,x,5,,15. Madsen giver kun Thott-proveniencens og ikke Harley, og han nævner ingen proveniencens før Thott.

Inc. 2389. Justinus: *Epitome in Trogi Pompeji Historias*, Venezia 1470.

Rød maroquin. 28,2 cm x 18,4 cm. Permernes hjørnestempler er udført med Elliots stempel 8. I rygfelter er anvendt bl.a. stempel 7. Kanter og indslag er dekoreret med rulle 2. Ryggen har seks ægte bind. Marmorforsats. Guld-snit. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. Madsen giver Thott-proveniencens men ikke Harley og opgiver ingen proveniencens før Thott. Men se *Harley I*, s. 236, no. 4736.

Inc. 3118. Francesco Petrarca: *Sonetti e canzoni col commento di Francesco Filelfo*, Bologna 1476.

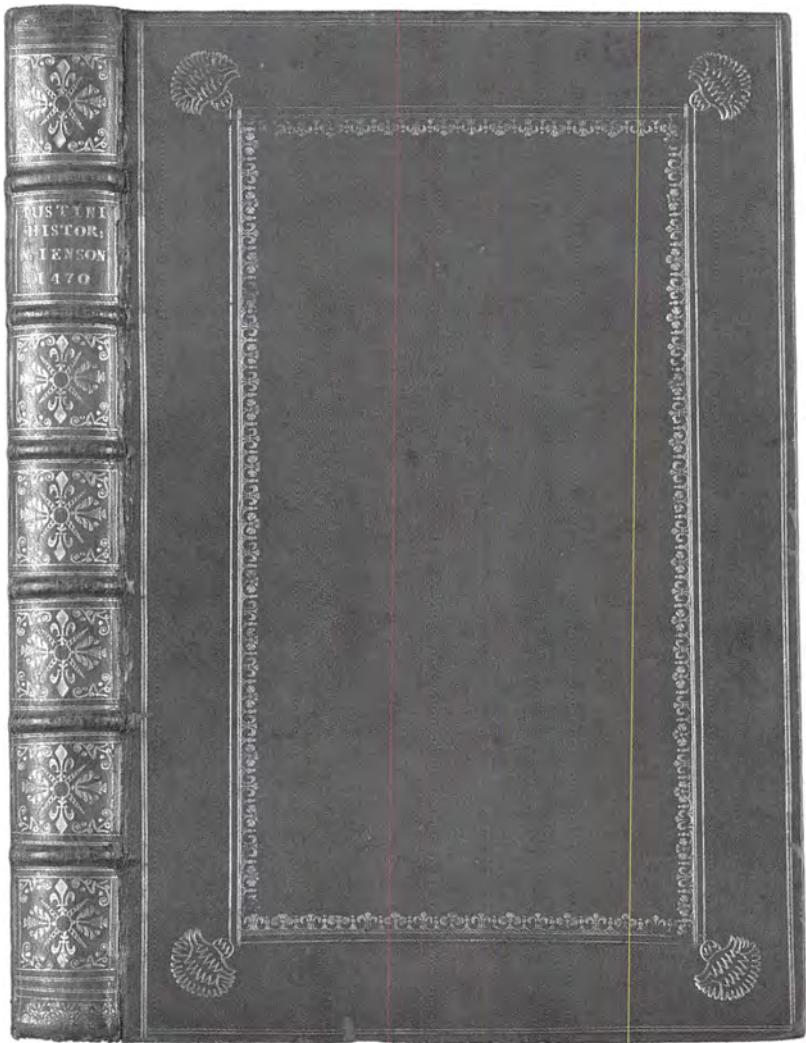
Rød maroquin. 28,8 cm x 18 cm. Ryggen har seks ægte bind og spor af firkantet mærkat i nederste rygfelt. Forgyldning på kanter og indslag er ens udført med rulle 2. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: Xx,8,,8. Madsen tillægger den Thott-proveniencens men ikke Harley. Som tidligere proveniencens angiver han: "Iste liber est monasterii S. Leonardi extra Veronam ad usum Veronensium qui Patauii student" *Denne bog tilhører Sankt Leonardus-klostret uden for Verona og er beregnet for de veronensiere som studerer i Padua(. Desuden mener han, at dette bind er fransk maroquin. Der synes dog at måtte have været en ejer mellem dette kloster og Thott.

Inc. 3119. Francesco Petrarca: *Sonetti e canzoni e trionfi*, Napoli 1477.

Rød maroquin. 27,5 cm x 19,4 cm. Ryggen har fem ægte bind og spor af firkantet mærkat i nederste rygfelt. Rygtitel på olivengrønt skind. Forgyldning på kanter og indslag er ens udført med rulle 2. I rygfelter ses bl.a. stempel 9. Marmorforsats. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: Xx,8,,ll. Madsen tillægger den Thott-proveniencens, men ikke Harley. Som tidligere proveniencens angiver han et biblioteksstempel med et kors og bogstaverne S.P.B.C.N. Også dette bind bestemmer Madsen til at være fransk maroquin. Inc. 3118 og 3119 synes at være blevet indbundet samtidigt samme sted, så ens er de.

Inc. 3680. Seneca: *Tragoediae*, [Ferrara 1484].

Ruslæder. 30 cm x 20,2 cm. Permernes hjørneornamenter er lig Jane Steeles stempel 10. Kanternes dekoration er udført med Elliots rulle 2. I rygfelter ses stempel 3a-b, 7 og 9. Indslag er udekoreret.

Ill. 11. Inkunabel 2389. Bogbinder: Thomas Elliott. På permen ses rulle 1 og stempel 8 som hjørneornamenter.

Marmorforsats. Ryggen har fem ægte bind. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: B,2.,19. Madsen tillægger den kun Thott-proveniensen og ikke Harley. Se dog *Harley* I, s. 187, no. 3903.

Inc. 3752. Statius: *Sylvae, cum commentario Domitii Calderini*. Ovid: *Sappho, cum commentario Domitii Calderini*. Domitius Calderinus: *Elucubratio in quaedam Propertii loca, Rom 1475*.

Ruslæder. 28,4 cm x 19,9 cm. Forgyldning på ryg, permer og kanter. Der er ingen dekoration på indslag. Dekoration på permen er identisk med inc. 3680 og inc. 3821. Ryggen har fem ægte bind. Marmorforsats. Ufarvet snit. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: D,1.,17. Madsen tillægger den Thott-proveniensen, men ikke Harley og opgiver ingen proveniens før Thott.

Inc. 3821. Tacitus: *Opera*. [Venezia], uden år.

Ruslæder. 29,2 cm x 20,6 cm. Ryggen har fem ægte bind. Forgyldning på ryg, permer og kanter. Indslag er uden dekoration. Dekoration på permen er identisk med de to foregående. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: D,i.,23. Madsen tillægger den Thott-proveniensen, men ikke Harley og opgiver ingen proveniens før Thott. Men se *Harley* I, s. 228, no. 4691.

De følgende 3 inkunabler har vi intet gruppemæssigt sammenlignings-grundlag til, og vort tilskrivningsforsøg bygger udelukkende på enkeltstempler, som muligvis kan henføre dem til Elliott.

Elliott, 4.D.

Inc. 970. Caesar: *Commentarii, Venezia 1471*.

Rød maroquin. 33,4 cm x 22,6 cm. Ryggen har seks ægte bind og titel på grønt skind. Marmorforsats i sædvanlige mønster i Harley-bind. Forgyldning på kanter og indslag er udført med Elliotts rulle 2. Permernes bort udgøres af ruller og enkeltstempler, rullerne er Elliott-rulle 3 og 4, enkeltstemplet kan sammenlignes med Elliott stempel 15. Denne tilskrivelse bygger således hovedsagelig på rulle 2. Midt på permen er senere anbragt det danske rigsvåben. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: D,3.,11. Madsen tillægger den Thott-proveniensen, men ikke Harley og giver ingen proveniens før Thott. Men se *Harley* I, s. 223, no. 4606.

Elliott, 4.E.

Inc. 1137. Cicero: *Epistolae ad familiares, Venezia 1469*.

Gulbrunt skind. Madsen beskriver det som gult engelsk maroquin. 34,3 cm x 23,4 cm. Ryggen har fem ægte bind og titel på mørkegrønt skind. Spor af nummer-mærkat i nederste og muligvis også i øverste rygfelt. Forgyldning på kanter og indslag, samt på ryggen top og fod er udført med Elliotts rulle 2. Permerne er dekoreret med yderst dobbelt stregramme i guld, derindenfor bort med udadvendte hjørnestempler. Denne bort består af tredobbelt stregramme og Elliotts rulle 2 i guldtryk. Marmorforsats. Rødstænket snit. Intet afklippet

hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk: D,3,,4. Madsen tillægger den Thott-proveniensen men ikke Harley og giver ingen proveniens før Thott. Ud fra beskrivelsen af Harleys exemplar af denne inkunabel i *Harley I*, s. 245, no. 5019 kan det dog slås fast, at Det Kongelige Biblioteks exemplar ikke stammer fra Harley-biblioteket, men sandsynligvis fra en anden engelsk bogsamler — en anden af Elliots kunder. Ifølge Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW) findes to forskellige udgaver, trykt af Speyer, Venezia 1469, og de adskiller sig bl.a. ved slutverset. Ud fra dette kan Harleys exemplar bestemmes som GW 6800 og Det Kongelige Biblioteks eksemplar som 6801.

Elliott, 4.F.

Inc. 2630. Manlius. *Astronomicum*, Uden år.

Brunt stænket skind. 21,5 cm x 14,8 cm. Forgyldning består af en dobbelt stregramme på permer og på kanter og ryggens top og fod af rulle 2. Blindtryk på indslag er også udført med rulle 2. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. I rygfelter ses Elliots stempel 13 i guld. Ufarvet forsats og snit. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På spejlet finder vi følgende blæknotat: "Editio s. loco & a. descripta a Dibdin. Bibl. Spencer. II. p. 168. Panzer. Ann. IV. p. 158" (Udgaven, der er uden trykkeår og trykkested, er beskrevet af Dibdin i *Bibliotheca Spenceriana II*, s. 168. Panzer, *Annales typographici IV*, s. 158). Madsen tillægger den Thott-proveniensen, men ikke Harley og giver som tidligere proveniens Laurentius Adrianus. I *Harley V*, s. 148, no. 3644 og i *Harley III*, s. 60 no. 785 omtales et andet exemplar af dette værk — eller er det det samme?

Som det fremgår af det foregående, og som det vil fremgå af det følgende, er det hovedsagelig den fantasirige Elliots stempler, vi synes at finde på inkunabler, der ifølge Madsen stammer fra Thott, men ikke fra Harley. Thott købte selvfølgelig også bøger fra andre samlinger i England end den Harleyske, og Elliott indbandt selvsagt for andre engelske bogsamlere, men ligheden med sikre Harley-bind er til tider slående og fanger ens opmærksomhed.

Christopher Chapman

I lang tid regnede man med, at Elliott og Chapman var et fælles foretagende, der indbandt for Harley, men i 1943 påviste J. B. Oldham i *Shrewsbury School Library Bindings*. Oxford, s. 112-116, at det drejede sig om to forskellige værksteder, der så at sige konkurrerede om pladsen som Harleys foretrukne bogbinder. Chapman var søn af bogbinder George Chapman, og hans søn igen, Nathaniel, var også bogbinder. Chapman afviklede sin læretid omtrent samtidig med Elliott, idet han kom i lære hos William Sparkes i 1704, få måneder efter at Elliott var kommet i lære hos Robert Steele. Skønt der som i tilfældet med Elliott ikke er bevaret regninger fra Chapman, er det lykkedes H. M. Nixon ud fra omtale i Wanleys dagbog og fra korrespondance mellem Harley og Wanley at identificere en række bind, som stammende fra Chapmans værksted, og dermed at identificere en del af hans

stempelmateriale og påvise dets forskelligartethed fra Elliotts.

Hovedparten af de bind i Det Kongelige Bibliotek, der søges tilskrevet ham, er røde maroquinbind. De er dekoreret med guldtryk og falder i to hovedtyper: dem hvis permdekoration kun består af borter, og dem hvis permdekoration består af borter samt det midt-ornament, der normalt betragtes som karakteristisk for Harley-bindene. Chapman varierede ligesom Elliott sin binddekoration, men de i Det Kongelige Bibliotek identificerede er knap så varierede som Elliotts. Ved beskrivelsen af bindene i det følgende er der i lighed med de tidligere beskrivelser af Jane Steele og Thomas Elliott benyttet det publicerede stempelmateriale i H. M. Nixons førnævnte artikel *Harleian Bindings*, specielt plates 14 og 15.

Chapman, gruppe 1

I denne gruppe er bindpermerne som sagt kun dekoreret med borter. Her opdeler vi efter de forskellige borter enkeltvis og deres kombinationer. En meget anvendt rulle på Chapmans bind er en bred blad- og blomsterbort, hvori agern indgår som et fremherskende element, se Nixon, plate 13. I det følgende vil den blive benævnt agernløvrullen eller borten. Denne findes på en række bind i alle grupper. I det følgende behandles først de bind, hvor den forekommer som hovedelement i rammen, og dernæst de bind, hvor den indgår sammen med andre ruller. I denne gruppe træffes kun een inkunabel (inc. 3581), der af Madsen ikke tilskrives Harley men kun Thott. Den er dog så karakteristisk, at den trods sin manglende blyantspris og uafklippede hjørne grupperes med andre lignende sikre Harley-provenienser. Den adskiller sig kun ved sit guldsnit.

Chapman, 1.A: Inc. 1893 og Justinian: Institutionum ... libri, 1534 (kat. 100,-135 8vo).

Disse to røde maroquinbind udviser samme dekorerings i guldtrykket af permerne. Yderst tredobbelt stregramme derefter agernløvborten og inderst en punkteret buelinie.

Inc. 1893. Lorris & Meung: *Roman de la Rose*, [Geneve], uden år.

Rød maroquin. 29,8 cm x 20,7 cm. Marmorforsats. Kanter og indslag samt ryggens top og fod og de fem ægte bind er dekoreret med Chapmans rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 9 og 10. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 3493 (tallet svært læseligt). Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Kat. 100,-135 8vo. Justinian: *Institutionum Fl. Justiniani Caesaris libri IIII*, Paris 1534

Bind af rød maroquin. 16,7 cm x 11 cm. Marmorforsats. Guldsnit. Kanter, indslag og ryggens top og fod er dekoreret med Chapmans rulle 3. I rygfelter ses som hjørnestempler 1a-1b og agern som midt-ornament. Afklippet hjørne. Pris: -4-. *Harley II*, s. 629, no. 10404.

Ill. 12. Inkunabel 1893. Bogbinder: Chr. Chapman. Perm med agerløvrulle.

Ill. 13. Inkunabel 1893. Bogbinder: Chr. Chapman. Ryg: i felterne ses stempel 9 og 10 som midtornament. På ryggens top og fod ses rulle 2.

Chapman, I.B: Inc. 1139, 1666, 2628, 4083 samt inc. 3581

Alle disse kendetegnes ved at det yderste element i borten er agernløvrulle kombineret med en af Chapmans andre ruller.

Inc. 1139. Cicero: *Epistolae ad familiares*, Milano 1478.

Rød maroquin. 34,2 cm x 24 cm. Marmorforsats. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Førgyldning på kanter og indslag udført med Chapmans rulle 3. På ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er anvendt agernløvrullen. I rygfelter ses bl.a. stempel 1a-1b, 7 og 10. Permerne ramme består af yderst dobbelt stregramme, dernæst agernløvrulle og inderst Chapmans rulle 5. Afklippet hjørne. Pris: 1-10-0.

Inc. 1666 og 2628. Disses dekoration på permer er identisk. Yderst dobbelt-stregramme, dernæst agernløvrullen og inderst en bort, der er sammensat af Chapmans stempel 11 kombineret med et stempel, der minder om Elliotts stempel 15.

Inc. 1666. A. Gellius: *Noctes Atticae*, Venezia 1472.

Rød maroquin. 34 cm x 23,2 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 749. Kanter og indslag, ryggens top og fod samt de seks ægte bind er dekoreret med Chapmans rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 4 og 10. Afklippet hjørne. Pris: 2-10-0.

Inc. 2628. Manilius: *Astronomicum*, Bologna 1474.

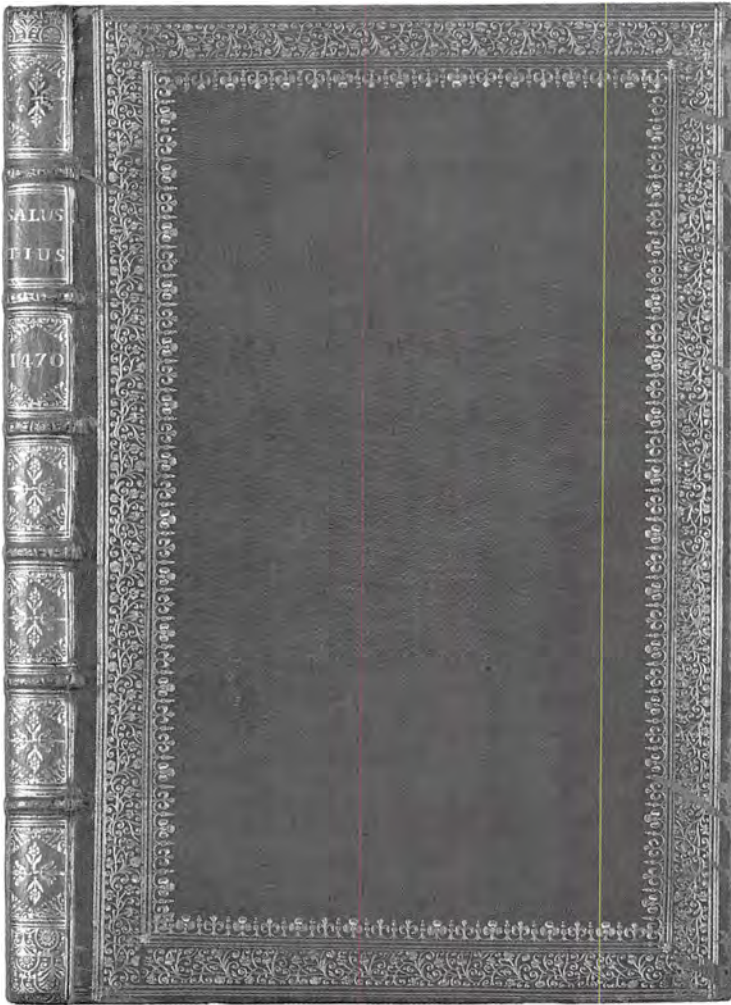
Rød maroquin. 32,2 cm x 21,2 cm. Marmorforsats. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Kanter, indslag, ryggens top og fod samt de seks ægte bind er dekoreret med Chapmans rulle 2. I rygfelterne ses agernstempel 8. Afklippet hjørne. Pris: 1-10-0.

Inc. 4083. Valturius, Robertus: *De re militari*, [Verona] 1472.

Rød maroquin. 34,7 cm x 23 cm. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats. Førgyldning på kanter, indslag, ryggens top og fod samt de seks ægte bind er udført med Chapmans rulle 2. I rygfelter er anvendt bl.a. stempel 11a-1b, 8 og 9. I permerne bort er agernløvborten kombineret med endnu en rulle, der ikke er kendt fra det publicerede materiale, nemlig en rulle bestående af sammenslyngede buer med små cirkler i toppen og inderst den punkterede buelinie. Afklippet hjørne. Pris: 3-10-0.

Inc. 3581. Sallust: *Opera*, 1470.

Rød maroquin. 27,2 cm x 18,1 cm. Marmorforsats. Guldsnit. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Permerne bort består af agernløvrulle indrammet af tredobbelt stregramme og inderst Chapmans rulle 1. Dekoration på kanter og indslag er udført med Chapmans rulle 3. På ryggens top og fod og på de seks ægte bind er anvendt Chapmans rulle 2. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. Madsen tillægger den Thott-proveniens, men ikke Harley. Dens lighed med de forrige bortset fra guldsnittet synes at gøre det rimeligt at tilskrive den Chapmans værksted. Se også *Harley* I, s. 222, no. 4580.

Ill. 14. Inkunabel 3581. Bogbinder: Chr. Chapman. Inderst i permporten ses rulle I.

Chapman, I.C: Inc. 178 + 673, 286, 2677, 3835 og I.D. Inc. 971, 3595, 3702

På alle disse erstattes agernløvrulle af rulle 5 som det bærende element i permernes bort.

Inc. 178 + 673, 286, 2677, 3835. Rulle 5 er eneste dekoration indenfor en dobbelt eller tredobbelt stregramme.

Inc. 178. Johannes Andreae: *Super arboribus consanguinitatis*, Strassburg ca. 1483 + inc. 673. Biblia Latina, [Basel] 1479.

Rød maroquin. 31,7 cm x 22,6 cm. Marmorforsats. Spor af stor firkantet nummer-mærkat i øverste rygfelt. Text på snit. Forgyltning på kanter og indslag er udført med Chapmans rulle 2, mens ryggens top og fod og de seks ægte bind her er dekoreret på anden vis. I rygfelterne ses bl.a. stempel 8 og 17. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 286. Appianus: *Historia Romana, in Latinum traducta per Petrum Candidum Decembrum, Venezia 1472.*

Rød maroquin. 34,3 cm x 23 cm. Ryggen har seks ægte bind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 516. Marmorforsats. Kanter, indslag samt ryggens top og fod er dekoreret med Chapmans rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 3 og 8. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-5-0. På samme friblad som pris med blæk: "see Harleian Catal. vol. 3, no. 1175". På forsatsblad overfor med blæk "J. Johnson, P + I". Denne proveniens er ikke nævnt af Madsen. (Madsen nævner dog en anden proveniens på blad 2: et rundt stempel hvori ses et kors og bogstaverne S M A I).

Inc. 2677. Martial: *Epigrammata*, [Venezia], uden år.

Rød maroquin. 29,4 cm x 19,3 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 645. Forgyltning på kanter, indslag, ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med Chapmans rulle 2. I rygfelter ses bl.a. stempel 9 og 10. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 3835. Terents: *Comoediae*, Milano 1477.

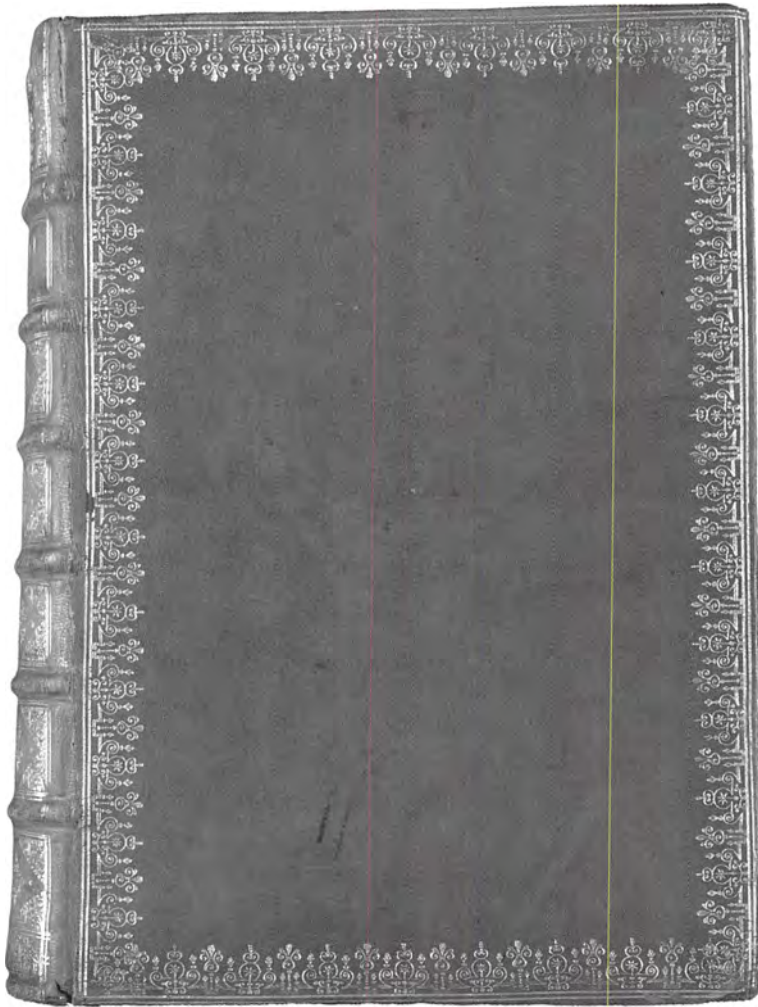
Rød maroquin. 30,9 cm x 22,2 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 351. Forgyltning på kanter, indslag, samt ryggens top og fod og på de seks ægte bind er udført med Chapmans rulle 2. I rygfelterne er anvendt stempel la-lb og stempel 8. Afklippet hjørne. Pris: 1-11-6.

Chapman, I.D: Inc. 971, 3595, 3702.

På disse tre suppleres rulle 5 i permernes bort af extra elementer.

Inc. 971. Caesar: *Commentarii, cum indice Raimundi Marliani*, [Milano], 1477.

Thott VII, no. 2243 angiver Milano som trykkested. På bindryg angives Parma som trykkested. Rød maroquin 33,2 cm x 23,5 cm. Marmorforsats. Forgyltning på kanter og indslag er udført

Ill. 15. Inkunabel 178. Bogbinder: Chr. Chapman. Permborten udført med rulle 5.

med Chapmans rulle 3. Ryggens top og fod, samt de seks ægte bind er dekoreret med Chapmans rulle 2. I rygfelterne er bl.a. anvendt stempel la-1b. 7 og 13. På permer er borten udført med rulle 5, og udenfor denne ses først dobbelt stregramme og smal bladbort og yderst tredobbelt stregramme. Intet afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 3595. Sallust: *Catilina & Jugurtha*, [Rom], uden år.

Rød maroquin. 29,8 cm x 20,8 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 257. Forgyltning på kanter, indslag samt ryggens top og fod og på de seks ægte bind er udført med Chapmans rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 8. På permerne består borten af rulle 5 inderst og derudenfor den punkterede buelinie afgrænset af tredobbelte stregrammer. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 3702. Servius: *Commentarius in Vergilium*, [Rom], uden år.

Rød maroquin. 35,5 cm x 24 cm. Marmorforsats. Mørkegrønt titelfelt. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 679. Forgyltning på kanter, indslag samt på ryggens top og fod og på de seks ægte bind er udført med Chapmans rulle 2. Permerens bort udgøres foruden af Chapmans rulle 5 indenfor en tredobbelt stregramme af yderligere en bort bestående af en række enkeltstempler, f.ex. stempel 9 skiftende med stempel 13. Afklippet hjørne. Pris: 2-10-0.

Chapman, gruppe 2.

Denne gruppe karakteriseres ved rammer samt midtornament, der opbygges med et "nyre-agtigt" stempel som grundelement (Nixon, plate 15 stempel 15a-15b).

Chapman, 2.A: Inc. 1608, 2888, 3025 og inc. 438 + 341 + 3183.

Disse fire bind (seks inkunabler) er alle indbundet i rød maroquin med dekoration af stor ensartethed. Alle har deres rhombeformede midtornament bygget op af 4 "nyre-stempler", hver udført med stempel nr. 15a-15b, suppleret med stempler i rhombens hjørner bl.a. stempel 9. På permerne udgøres borterne på de første tre (inc. 1608, 2888, 3025) af agerløvbort og indenfor denne en punkteret buelinie. Det fjerde binds (inc. 438+341+3183) bort består af to ruller, den yderste af buelinier, der ikke er gengivet af Nixon, den inderste rulle 1. Inc. 1606 og 3035 har identisk dekorerede rygfelter.

Inc. 1608. Florus: *Epitoma gestorum Romanorum*, [Parma], uden år.

Rød maroquin. 23 cm x 16,4 cm. Marmorforsats. Kanter, indslag og ryggens top og fod samt de ægte bind er dekoreret med rulle 2. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris: -12-.

Inc. 2888. Joh. Nider: *Consolatorium timoratae conscientiae*, Paris 1478.

Rød maroquin. 21,2 cm x 16,2cm. Marmorforsats. Kanter, indslag og ryggens top og fod samt de fem ægte bind er dekoreret med Chapmans rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 8. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris: -15-. Dette bind har tidligere været fremlagt i bibliotekets permanente udstilling.³⁰

Inc. 3025. *Panegyrici veteres Latini, a Francisco Puteolano recogniti*, [Venezia], uden år.

Rød maroquin. 22 cm x 16,2 cm. Marmorforsats. Kanter, indslag og ryggens top og fod samt de fem ægte bind er dekoreret med rulle 2. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 4067. I nederste rygfelt papiretiket med trykkested og år (1499). Afklippet hjørne. Pris: -12-.

Inc. 438+341+3183. Augustinus: *De dignitate sacerdotum*, [Paris], ca 1485 + Aristoteles: *De virtutibus*, [Paris] ca 1480 + Petrus de Osoma: *Commentarius in symbolum Athanasii*, Paris uden år.

Rød maroquin. 21 cm x 14,5 cm. Marmorforsats. Kanter, indslag og den smalle glatte rygs top og fod er dekoreret med rulle 2. Afklippet hjørne. Pris: 10-6.

*Chapman, 2.B.***Inc. 841 + 846. Bossus, Matthaheus: *De instituendo sapientia animo*, Bologna 1495 + Bossus, Matthaheus: *Sermo de passione Christi*, Bologna 1495.**

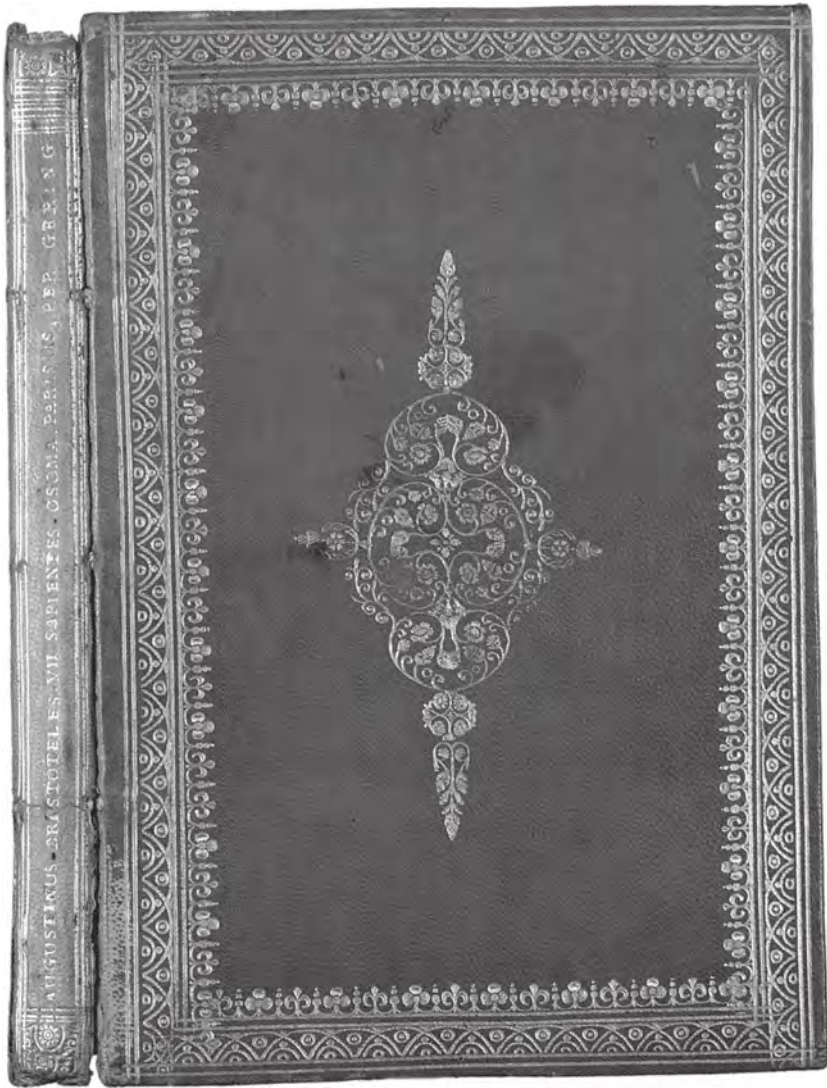
Rød maroquin. 24,5 cm x 15,5 cm. Dekorationen på permer er den samme opbygning som foregående, men de øvre og nedre "nyre-stempler" er vendt om, desuden er den både foroven og fornedet suppleret med extra "nyre-stempler". Borten udgøres af agernløvrullen og indenfor denne af den punkterede bueline. Kanter, indslag og ryggens top og fod og de fem ægte bind er dekoreret med rulle 2. I rygfelter ses bl.a. stempel 1a-1b og 8. Marmorforsats. Svage spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris: 10-6.

Chapman, 2.C: Inc. 1136 og inc. 1161.

Disse to røde maroquinbind er dekoreret så godt som identisk. Midtornamentets centrale område er foruden hjørnestempler omkranset af lille agernstempel. Rammen på permer består af to ruller, den yderste agernløvrullen, den inderste rulle 1. Kanter og indslag er dekoreret med rulle 3. Rygdekoration er næsten ens, idet dog felternes midtornamenter er forskellige, de ægte bind dekoreret med rulle 2.

Inc.1136. Cicero: *Epistolae ad familiares*, Rom 1467.

30,4 cm x 20,6 cm. 5 ægte bind. Firkantet nummer-mærkat i nederste rygfelt: 1241. Intet afklippet hjørne. Pris: 10-10-0. På friblad med blæk: D,2.,17.

Ill. 16. Inkunabel 438 + 341 + 3183. Bogbinder: Chr. Chapman. Midtornamentets "nyre"stempel udført med stempel 15a og 15b.

Inc. 1161. Cicero: *De officiis* (m.m.), Rom 1469.

29,6 cm x 20,8 cm. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Pris: 3-3-0.

Chapman, 2.D: Inc. 2716 og kat. 74,2-151 4to

Disse to bind er også dekoreret på næsten identisk vis på permer, ryg, kanter og indslag. Permernes midtornament har et firkløveragtigt udekoreret centrum. Borter udgøres af to ruller yderst agernløvsrullen og inderst rulle 1. Kanter, indslag, ryggens top og fod samt de fem ægte bind er dekoreret med rulle 2. Begges rygfelter er dekoreret med bl.a. stempel 1a-1b og 10. Begge har samme mønster marmorforsats. Begge har afklippet hjørne.

Inc. 2716. Pomponius Mela: *Cosmographia sive de situ orbis*, [Venezia 1477].

20,4 cm x 14,4 cm. Rund nummer-mærkat: 4098. Pris: 1-1-0.

Kat. 74,2-151 4to. Pomponius Mela: *Geographiæ libri tres*, Wien 1512.

22 cm x 15,8 cm. Pris: 7-6. Harley I, s. 273, no. 5487.

*Chapman, 2.E.***Inc. 3105. Persius: *Satirae, cum commentario Bartholomaei Fontii*, Venezia 1484.**

Rød maroquin. 29,2 cm x 20,6 cm. Ryggen har fem ægte bind. Rund nummer-mærkat på forperm: 417. På permernes midtdekoriations hjørner ses stempel 13 og 16 og langs siderne stempel 1a-b. Permernes bort er udført med to ruller, yderst agernløvbort, inderst rulle 1. Kanter, indslag og ryggens top og fod er dekoreret med rulle 2. Marmorforsats. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Chapman, 2.F: Inc. 1165, 1315, 1361, 3317, 3322, 3804, 4187 og Pergamenttryk 31.

Alle røde maroquinbind med samme midtdekoriation på permer med ganske små variationer og bort af samme ruller bortset fra inc. 1165.

Inc. 1165. Cicero: *De officiis* (m.m.), Milano 1478.

Rød maroquin. 28,1 cm x 19,5 cm. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats. Kanter, indslag samt ryggens top og fod og de fem ægte bind er dekoreret med rulle 2. I midtdekoriationens hjørnepunkter er på siderne anvendt stempel 10, og foroven og forneden er afslutningen sammensat af flere stempler. Rammen har kun een rulle. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0. Se *Wanley* (jf. note 6) s. 100 under 27. april 1721.

Inc. 1315. Cyprianus: *Epistolae*, [Venezia] 1471.

Rød maroquin. 34,2cm x 23,8 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt 687. Kanter, indslag, ryggens top og fod og de seks ægte bind er dekoreret med rulle 3. I rygfelterne ses bl.a. stempel 3 og 16. Permernes bort består af to ruller, yderst agernløvramme, inderst rulle 1. Intet afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 1361. *Decreta sabaudiae ducalia*, Turin 1477.

Rød maroquin. 28,2 cm x 19,7cm. Kanter, indslag og ryggens top og fod samt de fem ægte bind er dekoreret med rulle 2. I rygfelterne er anvendt stempel 6. Permernes bort består som foregående af agernløvrulle og rulle 1. Midtornamentets centrale område er yderligere suppleret med stempel 1a-b. Marmorforsats. På snittet ses spor af rødstækning. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 356. Afklippet hjørne. Pris: 1-15-0.

Inc. 3317. Plinius: *Epistolae*, [Venezia] 1471.

Rød maroquin. 29 cm x 20,6 cm. Marmorforsats. Kanter, indslag og ryggens top og fod samt de fem ægte bind er dekoreret med rulle 2. I rygfelterne ses stempel 6. Permernes bort består af to ruller, agernløvrulle og inderst rulle 1. Midtornamentets centrale område suppleret med yderligere stempel nr. 1a-b. Ufarvet snit. Nummer-mærkat i øverste rygfelt: 823. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 3322. Plutarchus. *Apophthegmata, per Franciscum Philelphum translata*, [Venezia] 1471.

Rød maroquin. 29,3 cm x 20,9 cm. Text på alle tre snit. Marmorforsats. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Permernes midtornament opbygget som de øvrige i denne gruppe. Permborten udført med 2 ruller, den inderste rulle 1, den yderste består af sammenflettede buer og små cirkler. Kanter, indslag samt ryggens top og fod samt de fem ægte bind er dekoreret med rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 3 og 7. Intet afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 3804. Sveton: *Vitae Caesarum*, [Bologna, ca 1477].

Rød maroquin. 23,4 cm x 15,9 cm. Marmorforsats. Ufarvet snit. Permernes midtornamentets centrale område er også her suppleret med stempel 1a-b. Permernes bort består af agernløvrulle samt inderst rulle 1. Kanter, indslag og ryggens top og fod og de fem ægte bind er dekoreret med rulle. 2 I rygfelterne er anvendt stempel 3 og 8. Rund nummer-mærkat: 3062. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

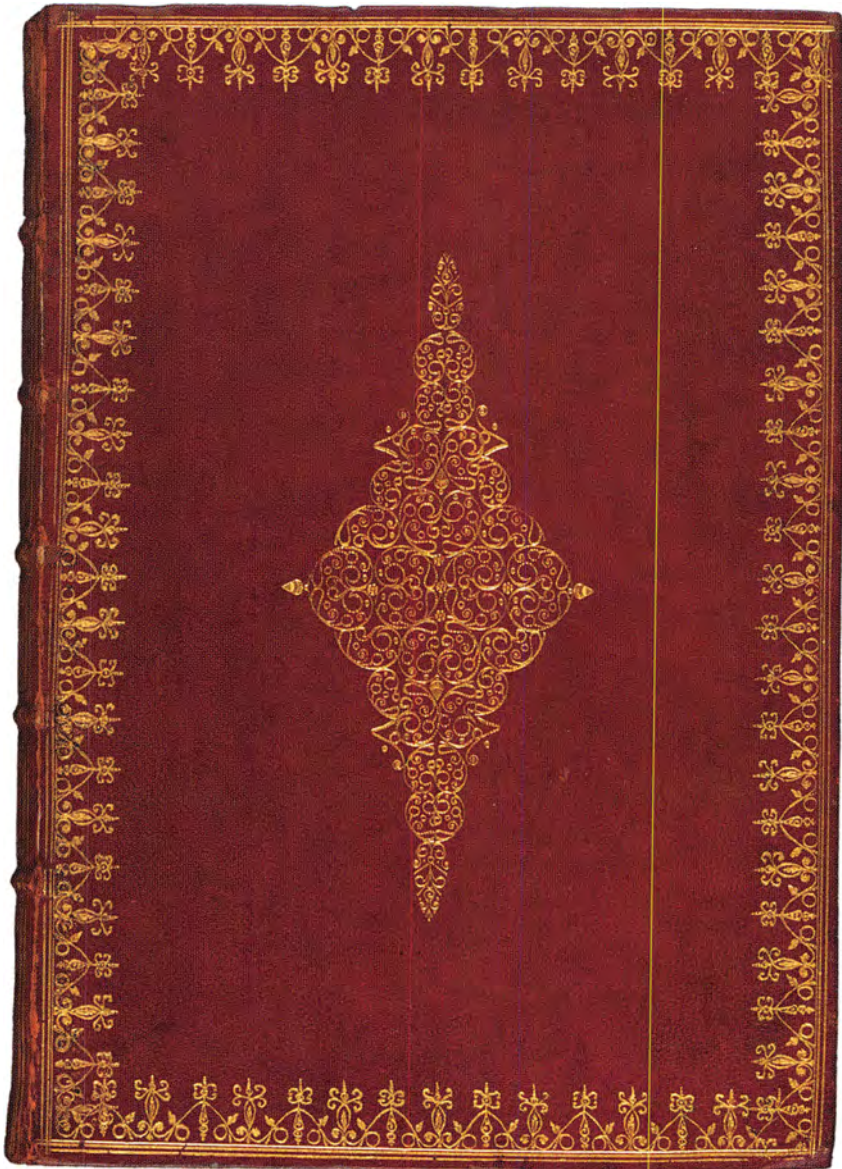
Inc. 4187. *Vitas Patrum. Johannes de Everato: Il prato spirituale*, Milano 1476.

Rød maroquin. 30 cm x 21,8 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 346. Permernes midtornaments centrale område er suppleret med stempel 1a-b. Borten består af yderst agernløvrulle og inderst rulle 1. Kanter, indslag, ryggens top og fod og de fem ægte bind er dekoreret med rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 1a-1b og 7. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Perg. nr. 31. Paulus Æmilius: *De rebus gestis Francorum*, Paris [ca 1517].

Rød maroquin. 34,5 cm x 23,3 cm. Marmorforsats. Grafitgråt snit. Spor af nummer-mærkat

Ill. 17. Inkunabel 1165. Bogbinder: Chr. Chapman. Permbort udført med rulle 4.

i øverste rygfelt eller spor af nummer skrevet med sort blæk. Permerne midtornament opbygget som foregående inc. 1165, 1315. 1361, 3307, 3322, 3804, 4187. Permerne bort består af to ruller, yderst rulle 3 og inderst rulle 1. Kanter, indslag, ryggens top og fod samt de seks ægte bind er dekoreret med rulle 2. I rygfelterne er anvendt agernstempel 10 og løvornament. Intet afklippet hjørne. Pris: 5-5-0.

Chapman, 2.G: Inc. 2463, 2493 vol. I, 2977.

Permerne midtornament er ens bortset fra variationer ved stemplerne i rhombens hjørner foroven og forneden.

Inc. 2463. Leo I: *Sermones etc, a Johanne Andrea editi, Rom 1470.*

Rød maroquin. 32,6 cm x 22 cm. Marmorforsats. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Rulle 2 er anvendt på kanter og indslag. Permerne ramme opbygget af to ruller, yderst rulle 3 og inderst rulle 4. Ryggens top og fod samt de seks ægte bind er dekoreret med rulle 3. I rygfelterne er anvendt bl.a. stempel 3 og 16. Intet afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 2493. Livius: *Decades historiae Romanae, Venezia 1470. Vol. I.*

For vol. II se gruppe 3.D. Rød maroquin. 39,3 cm x 27 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 667. Dekorationen på kanter og indslag samt ryggens top og fod og på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er brugt bl.a. stempel 9. Permerne bort er opbygget med tre ruller, yderst agernløvbort derefter rulle 3 og inderst rulle 1. Midtornamentets øverste og nederste afslutning udført med stempel som gren med fem agern. Intet afklippet hjørne. Pris: 2 vols. 10-10-0.

Inc. 2977. Ovid: *Opera, Venezia 1474.*

Rød maroquin. 34,8 cm x 23,4 cm. Ryggen har to ægte bind, men bemærk dog det store titelfelt, hvorunder anes et måske to bind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 308. Marmorforsats. Permerne midtdekoration opbygget som de to foregående, hjørnestemplerne foroven og forneden er fem agern. Permerne bort består af kun en rulle 5. Kanter, indslag og ryggens top og fod er dekoreret med rulle nr. 2. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Chapman, 2.H.

Inc. 393. Augustinus: *De civitate dei, Venezia 1475.*

Rød maroquin. 30,3 cm x 20 cm. Marmorforsats. Ufarvet snit. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 707. Permerne bort udført med tre ruller, den yderste den samme som kanter, indslag og ryggens top og fod samt de seks ægte bind er dekoreret med, nemlig rulle 2, den midterste er agernløvrullen og den inderste rulle 1. Midtdekorationen er bygget op med stempler 14 og 15a-b om centrum, der er dannet med blomsterstempel 6. I rhombens sidehjørner er anvendt agernstempel 10. I rygfelterne ses bl.a. stempel 1a-1b og 8. Intet afklippet hjørne. Pris: 4-4-0.

Chapman, 2.I: Inc. 161, 2563, 2564, 2994.

Alle fire bind af rød maroquin. Alle med samme dekoration på permer, kanter og indslag. Ryggenes dekoration varierer, dog er inc. 2563 og inc. 2564 ens. På kanter og indslag er anvendt rulle 3. Permernes midtornament er opbygget af stempel 15a-15b omgivet af stempel 1a-1b, 7, 9 og 12. Permens bort består af yderst dobbelt stregramme dernæst bladbort og inderst rulle 4, sammenlign inc. 3496 af brunt skind med blindtrykt bort af samme type i gruppe 4.A. Ryggens top og fod samt de ægte bind er dekoreret med rulle 2.

Inc. 161. Ambrosius: *Epistolae*, Milano 1490.

32,1 cm x 20,6 cm. Marmorforsats. Titel på bundsnit. Rester af nummermærkat i øverste rygfelt. Ryggen har seks ægte bind. Stemplerne i rygfelter er bl.a. stempel 3. Intet afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 2563. Macrobius: *Opera*, Venezia 1472.

31,8 cm x 22,3 cm. Marmorforsats. Ryggen har fem ægte bind. Rund nummermærkat i øverste rygfelt: 393. I rygfelterne ses bl.a. stempel 1a-1b og 4. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 2564. Macrobius: *Opera*, Brescia 1483.

32,1 cm x 21,3 cm. Marmorforsats. Spor af text — forfatternavn på forsnit. Ryggen har fem ægte bind og rund nummermærkat i øverste rygfelt: 395. Afklippet hjørne. Pris: 1-11-6.

Inc. 2994. Ovid: *Metamorphoses*, Milano 1475.

32,1 cm x 32,5 cm. Marmorforsats. Text-titel på oversnit. Ryggen har seks ægte bind og rund nummermærkat i øverste rygfelt: 321. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

*Chapman, 2.K.***Inc. 2836. Cornelius Nepos: *Vitae imperatorum*, Venezia 1471.**

Rød maroquin. 28,8 cm x 20,5 cm. Marmoreret forsats. Ufarvet snit. Forgyltning på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er anvendt bl.a. stempel 1a-1b, 8 og 10. Permernes bort består af yderst agernløvrullen afgrænset af dobbelt stregramme og inderst rulle 1. Permernes midtornament er udført med "nyre-stempel" med punkterede linier kantet af blomstestempel 3 og 13, samt spids spiral og stempel, der har lighed med Elliotts 15. Intet afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Chapman, 2.L.

Inc. 3713. Johannes Simoneta: *Commentarii rerum gestarum Francisci Sphortiae, Milano* [ca 1482]. 33,3 cm x 22,8 cm. Rød maroquin. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 379. Årstalsmærkat i nederste rygfelt: c.1480. Forgyldning på kanter og indslag er udført med Chapmans rulle 3. Ryggens top og fod samt de seks ægte bind er dekoreret med rulle 2. Permernes bort består af dobbelt stregramme, blad bort og inderst rulle 4. Midtornamentets centrale område opbygget med fire "nyre-stempler" omgivet af enkeltstempler bl.a. stempel 4. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Chapman, 2.M: Inc. 3586, 3832, 4053.

Alle tre er indbundet i rød maroquin. Dekorationen på permer, kanter og indslag er ens på alle tre. Permernes midtornaments centrale område omgivet af enkeltstempler 3 og 13. Permernes bort består af dobbeltstregramme, blad bort og inderst rulle 5. Med hensyn til rygdekorationen er inc. 3832 og 4053 ens, mens inc. 3586 afviger. På kanter og indslag er benyttet Chapmans rulle 3. På ryggenes top og fod er anvendt rulle 2.

Inc. 3586. Sallust: *Opera, Milano* 1479.

27,7cm x 19,1 cm. Marmoreret forsats. Snit stænket rødt og indligo. Ryggen har seks ægte bind og rund nummer-mærkat: 548. I rygfelterne ses bl.a. stempel 1a-1b og 7. Intet afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 3832. Terents: *Comoediae, Venezia* 1471.

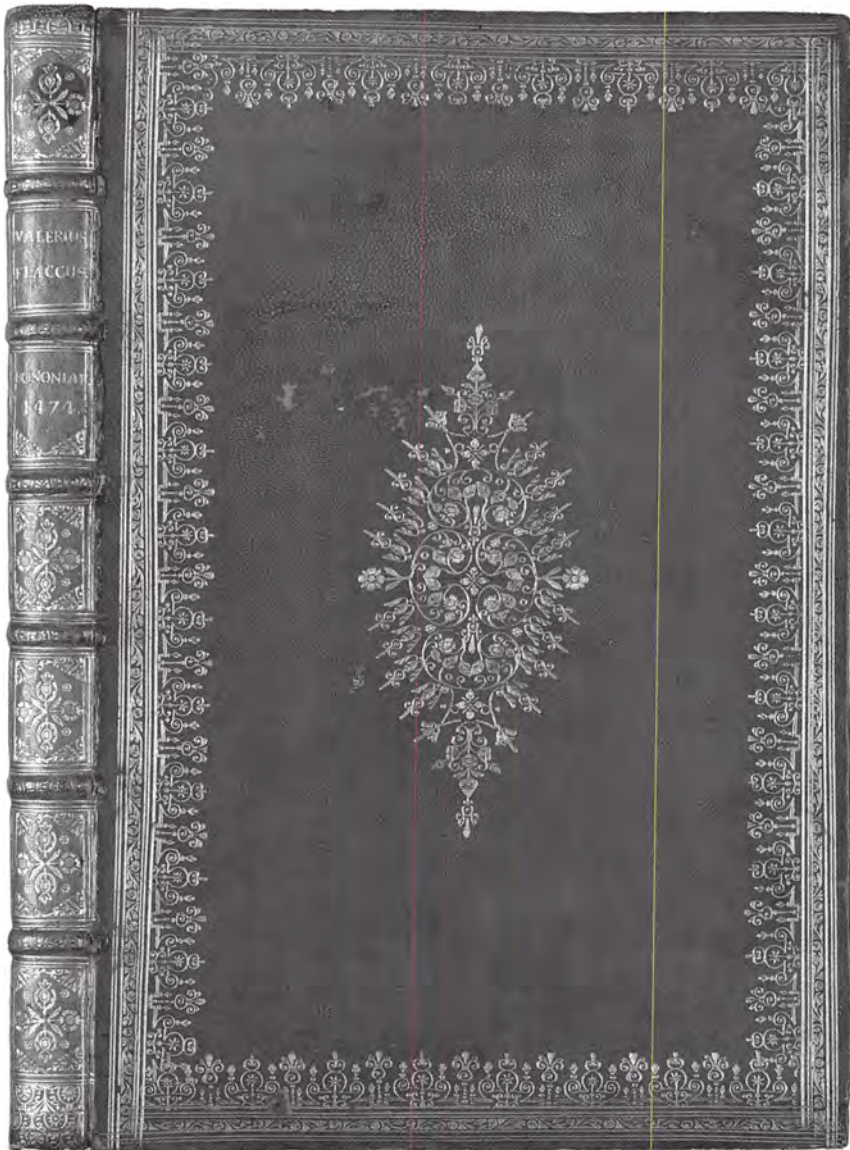
29,2 cm x 20,3 cm. Marmoreret forsats. Ryggen har fem ægte bind og rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 653. I rygfelterne er anvendt bl.a. stempel 1a-1b, 7 og 8. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 4053. Valerius Flaccus: *Argonautica, Bologna* 1474.

32,2 cm x 21,2 cm. Marmoreret forsats. Ryggen har seks ægte bind. I rygfelterne er brugt bl.a. stempel 4 og 8. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Chapman, 2.N: Inc. 2491, 2494 (2 bind), 3032.

Fire røde maroquinbind, der alle er ens dekoreret. Kanter og indslag er dekoreret med rulle 3, ryggenes top og fod og de ægte bind med rulle 2. Permernes bort har yderst tredobbelt stregramme dernæst agernløvrullen dernæst tredobbelt stregramme og inderst rulle 4. Permernes midtornaments "nyre-stempler" er omgivet af bl.a. stempel 7 og 11 og i hjørnerne foroven og forneden af stempel 3 og på sider af stempel 16.

Ill. 18. Inkunabel 4053. Bogbinder: Chr. Chapman. Ryg og perm. Inderst i permborten ses rulle 5. I rygfelterne ses stempel 4 og 8 som midtornament.

Inc. 2491. Livius: *Decades historiae Romanae*. (I). Rom [1469].

Hos Harley hører denne bog som vol. I sammen med inc. 2494, der udgør vols. II-III. 42 cm x 29 cm. Marmorforsats. Ryggen har seks ægte bind og muligvis spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Firkantet mærkat i nederste rygfelt: 1615. Titel og tomefelt 1472 vol. I, jf. inc. 2494. Intet afklippet hjørne. Pris 3 vols.: 15-15-0. På friblad med blæk: D.4.,1.

Inc. 2494. Livius: *Decades historiae Romanae*. (II). Rom 1472.

41,7 cm x 29,3 cm. To bind. På ryggen benævnt vols. II og III. På friblad af vol. I D.4.,2 med blæk. På friblad af vol. II D.4.,2*.

Inc. 3032. Papias: *Vocabularium*, Milano 1476.

41,7 cm x 28 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 891. Afklippet hjørne. Pris: 5-.

Chapman, Gruppe 3.

Dekorationen på permer består af borter og midtornament af små stempler hovedsagelig blomstestempler i mere eller mindre kompakt sammenstilling, hvori "nyre-stemplet" ikke indgår.

Chapman, 3. A: Inc. 129, 3626, 3796, 2819, 3296, 3307.

Alle disse seks inkunabler (syv bind) er indbundet i rød maroquin med samme opbygning af permernes rhombeformede midtornament hvor stempel nr. 6 indgår som det bærende element. På de første tre er det omkranset af et enkelt mindre stempel. På de sidste tre omkranses midtfeltet af stempel 3 og 11.

Inc. 129. Alexander de Villa Dei: *Doctrinale, pars I-IV*, [Venezia 1475].

29,8 cm x 19,4 cm. Rød maroquin. Marmorforsats. Udekoreret snit. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Forgyldning på kanter og indslag er ens udført med rulle 2. Midtdekoration er rhombeformet og foroven og forneden afsluttet af vuggegængestempel samt grenet stempel, der ikke er gengivet hos Nixon. På sidernes hjørner er anvendt stempel 7. Permernes borter består af yderst dobbelt stregramme, dernæst agernbort og inderst rulle 1. Afklippet hjørne. Pris: 0-15-0.

Inc. 3626. Savonarola: *Triumphus crucis*, Firenze 1497.

29 cm x 19,2 cm. Rød maroquin. Marmorforsats. Ryggen har fem ægte bind og rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 201. Forgyldning på kanter og indslag udført med rulle 2. Permernes tvedelte bort er delt af tredobbelt stregramme og består af inderst rulle 1, og yderst den samme rulle, som er anvendt på ryggens top og fod og på de fem ægte bind, nemlig rulle 3. Det rhombeformede midtdekoration er her kantet af dråbeagtigt stempel, der ikke er gengivet hos Nixon. Stemplerne i rhombens hjørner foroven og forneden er stempel 9 og på siderne stempel 16. Afklippet hjørne. Pris: 1-5-0.

Inc. 3796. Sveton: *Vitae Caesarum*, [Venezia] 1471.

Rød maroquin. 30,2 cm x 20,4 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 700. Forfatter på bundsnit. Forgyldningen på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 1a-1b og 9. Permerne rhombeformede midtdekoration med fransk lilje i hjørner er kantet af stempel nr. 1a og b. Permerne borte består af to ruller, yderst agernløvrullen kantet af tredobbelt stregramme og inderst rulle 1. Afklippet hjørne. Pris: 3-10-0. Til trods for disse Harleyspor tillægger Madsen den kun Thott-proveniensen og ikke Harley-proveniensen. Den findes dog nævnt i *Harley I*, s. 229, no. 4709.

Inc. 2819. Boninus Mombricitus: *Sanctuarium*, [Milano] uden år.

To røde maroquinbind. 41,7 cm x 28 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat: 5g eller 97. Forgyldning på kanter og indslag er udført med rulle 3. Borte på ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er bl.a. anvendt stempel 1a-1b og 9. Den rhombeformede midtdekoration på permerne er omkranset af stempel 11 samt piggelignende stempel. Permerne borte består af agernløvrullen afgrænset af tredobbelt stregramme og inderst rulle 5. Intet afklippet hjørne. Pris: 14-14-0.

Inc. 3296. Plautus: *Comoediae*, a *Georgio Merula editae*, Venezia 1482.

Rød maroquin. 34 cm x 22,7 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 3551. Forgyldningen på kanter, indslag, ryggens top og fod samt på de fem ægte bind er udført med rulle 3. Permerne midtdekorationen er kantet af stempel 3 og 11. Permborten består yderst af tredobbelt stregramme, dernæst sammenflettede buer med små cirkler og inderst rulle 5. Intet afklippet hjørne. Pris: 5-5-0. På friblad skrevet tallet 1714.

Inc. 3307. Plinius: *Historia naturalis*, a *Johanne Andreae edita*, Rom 1470.

Rød maroquin. 41,4 cm x 30cm. Muligvis spor af rund nummer-mærkat i øverste felt. Marmorforsats og udekoreret snit. Forgyldning på kanter, indslag, ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 3. Rygfelter fuldt dekoreret med bl.a. stempel 3. Permerne midtdekoration er kantet af stempel 3 og 11. Permborten består af agernløvrullen, stregrammer og inderst rulle 5. Afklippet hjørne. Pris: 7-7-0.

*Chapman, 3.B.***Kat. 16,-307 fol. Livius: *Decades*, Milano 1505.**

Rød maroquin. 42,2 cm x 28,5 cm. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats. Forgyldningen på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er anvendt bl.a. stempel 4. Permerne borte består af to ruller, yderst agernløvrullen indrammet af tredobbelt stregrammer, inderst rulle 4. Midtdekorationen er tæt rhombeformet med små buestempler og stempler som pigge langs kanten og stempel 5 i hjørner foroven og forneden og stempel 16 i sidehjørner. Afklippet hjørne. Pris: 2-10-0. Se *Harley V*, s. 3, no. 427.

Ill. 19. Inkunabel 3626. Bogbinder: Chr. Chapman. I permborten ses yderst rulle 3, inderst rulle 1. Midtornamentets centrum udført med stempel 6 tre gange i vandrette midtlinie.

Chapman, 3.C: Inc. 3432, 3438, 3820, 4102.

Alle bind er indbundet i rød maroquin dekoreret med forgyldning. På permer rhombeformet midtornament udført med små enkeltstempler i let og åben sammenstilling.

Inc. 3432. Quintilian: *Declamationes, ab Andrea Pontio editae*, [Treviso], uden år.

Rød maroquin. 32,2 cm x 22,7 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 766. Kantet mærkat i nederste rygfelt med trykkested og år. På forsnit titel og muligvis katalogsignatur: F.Q. Forgyldningen på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne ses små agernstempler. Permernes rhombeformede midtornament har som centrum stempel 8, derudenom grene, agern og blomst (stempel 4), yderst kranset af vuggegængestempler og i hjørner foroven og forneden stempel 9 og på siderne stempel 10. Permernes borter består yderst af agernløvrulle kantet af tredobbelte stregrammer og derindenfor rulle 5 ligesom inc. 3820. Afklippet hjørne. Pris: -15-.

Inc. 3438. Quintilian: *Institutiones oratoriae*, [Venezia, ca 1480].

Rød maroquin. 31,6 cm x 20 cm. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 239. Marmorforsats. På forsnit: spor af titel og muligvis katalogsignatur. Forgyldningen på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er anvendt bl.a. stempel 1a-1b og 13. Permernes midtornament er udført med blomster- og grenstempler. Permborten består af tre ruller, den yderste agernløvrulle, den midterste rulle 2 og den inderste rulle 1. Afklippet hjørne. Pris: 1-10-0.

Inc. 3820. Tacitus: *Opera, a Francisco Puteolano edita*, [Milano], uden år.

Rød maroquin. 31,7 cm x 21,2 cm. Marmorforsats. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 694. Spor af text på forsnit. Forgyldningen på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er anvendt bl. a. stempel 3. Permens tvædelte bort består af yderst agernløvrullen indrammet af tredobbelt stregramme og inderst rulle 5 ligesom inc. 3432. Midtdekorationens centrum er udført med stempel 6 og derudenom bl.a. stempel 8 og 11 og yderst bl.a. stempel 1a-1b og grenstempel. I ornamentets hjørner ses foroven og forneden stempel 9. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 4102. Vergil: *Opera*, [Strassburg, ca 1470].

Rød maroquin. 30,4 cm x 21,1 cm. Marmorforsats. Snit med indexknoppet. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Forgyldningen på kanter, indslag, ryggens top og fod og på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er anvendt bl.a. stempel 13. Permernes ramme udført med to ruller, yderst sammenflettede buer med små cirkler i, inderst rulle 4. Det rhombeformede midtornament er udført med bl.a. stempel 3 og 11 omgivet af 1a-1b og foroven og forneden bl.a. vuggegængestempel og i siderne stempel 3. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Chapman, 3.D: Inc. 1131, 1181, 2493, 3304.

Denne gruppe udgør nok Chapmans mest fantasifuldt dekorerede bind i rød maroquin med midtornamentet på permer udført med et væld af enkeltstempler.

Inc. 1131. Cicero: *Opera philosophica*, vol. II, Rom 1471.

For vol. I, se afsnit *Elliott, I.C.* Rød maroquin. 34,6 cm x 23,8 cm. Nummermærkat i nederste rygfelt: 1275. Marmorforsats. Forgyldningen på kanter og indslag og på ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er anvendt et stjerneformet midtornament ikke publiceret i Nixons materiale. På permer består decorationen af to dekorative borter i guldtryk, yderst agernløvbort indrammet af tredobbelte stregrammer og inderst rulle 5. Midtdecoration er opbygget af enkeltstempler bl.a. blomster, agern, f.ex. stempel 3, 11 og 13. Intet afklippet hjørne. Pris: 7-7-0. På friblad med blæk D,3,,2. *Harley* I, s. 246 no. 5033 + 5035. *Thott* VII, no. 1921 + 1936.

Inc. 1181. Cicero: *Orationes*, [Venezia] 1472.

Rød maroquin. 32,3 cm x 21,3 cm. Rund nummermærkat i øverste rygfelt: 774. Forgyldningen på kanter, indslag samt ryggens top og fod og på de seks ægte bind er udført med rulle 2. Rygfelternes midtornament er opbygget af stiliseret bladstempel samt agernstempel nr. 10 og spids spiral. Permernes midtornament er ret lille firdelt og opbygget af blomsterstempler, bl.a. stempel 3 og 8. Permborten består af yderst punkterede buelinier afgrænset af tredobbelte stregramme og indenfor denne rulle 5. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 2493. Livius: *Decades historiae Romanae*, vol. II, Venezia 1470.

For vol. I, se ovenfor gruppe 2.G. Rød maroquin. 41 cm x 28 cm. Marmorforsats. Rund nummermærkat i øverste rygfelt: 667. Våben på bundsnit i rødt og hvidt, fisk i det hvide felt og muligvis gul nøgle i det røde felt. Det er Chapmans mest overdådigt dekorerede bind i Det Kongelige Bibliotek. Forgyldningen på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. Dekoration på permer består af stort midtornament med et væld af blomster- og agern-stempler. Permernes tvedelte bort er som de andre i denne gruppe Afklippet hjørne. Pris i bind I (i gruppe 2.G): 10-10-0.

Inc. 3304. *Plenarium*, Venezia 1472.

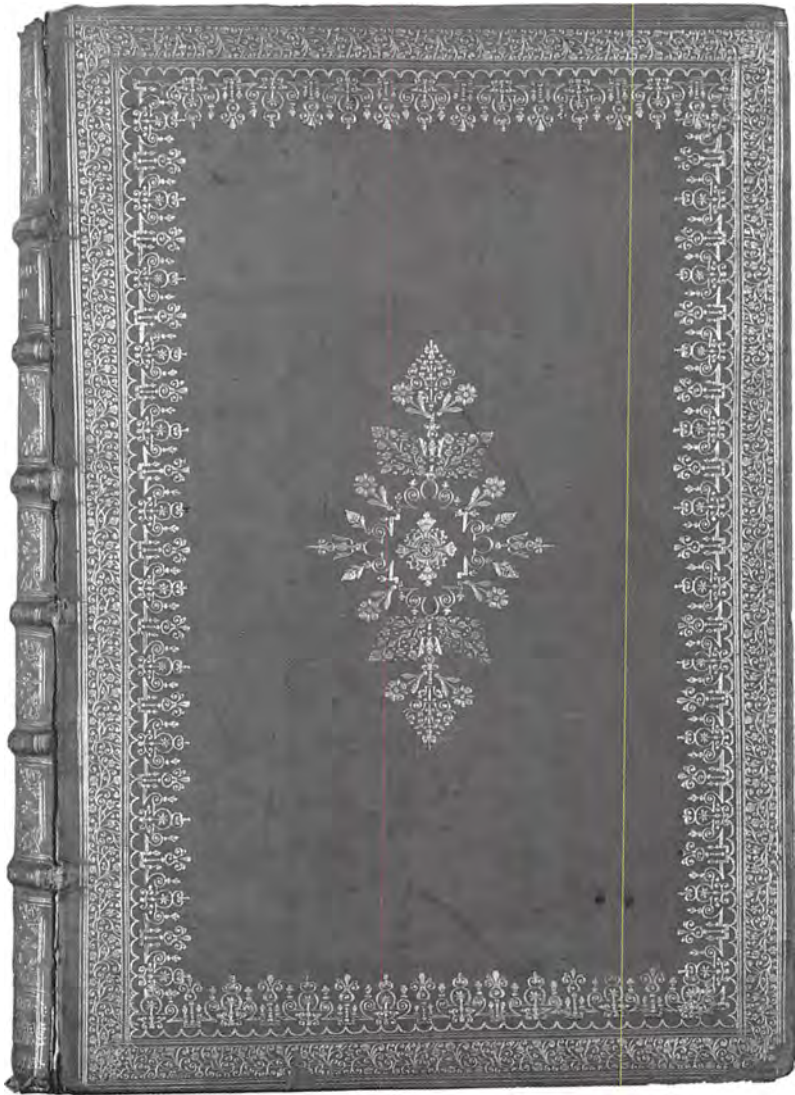
Rød maroquin. 30 cm x 21,7 cm. Marmorforsats. Rund nummermærkat i øverste rygfelt: 295. Forgyldningen på kanter, indslag og ryggens top og fod samt på de fem ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er anvendt bl.a. stempel 13. Permernes midtdecoration er ret kantet rhombeformet opbygget af små enkeltstempler af blomster (stempel 3), agern og spids spiral-stempel. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Ill. 20. Inkunabel 3820. Bogbinder: Chr. Chapman. Midtornamentet viser eksempler på Chapmans mange enkeltstempler.

Ill. 21. Inkunabel. 4102. Bogbinder: Chr. Chapman. I midtornamentet ses bl. a. blomsterstemplet 3.

Ill. 22. Inkunabel 1131, vol. 2. Bogbinder: Chr. Chapman. Sammenlign Ill. 4 inkunablens vol. 1 indbundet af Thomas Elliott.

Chapman, gruppe 4

Gruppe 4 består af brune bind, hvis dekoration hovedsagelig kun består af enkel stregramme i guldtryk på permer og rygforgyldning. Den eventuelle øvrige dekoration er med blindtrykte borter på permer. Vi søger også her at samle dem efter deres indbyrdes lighed i dekorationen.

Chapman, 4.A: Inc. 670, 3496, 3790

Inc. 670. *Biblia Latina, Venezia 1476.*

Brunt stænket kalveskind. 29,7 cm x 20,7 cm. Rygtitel på rødt skind. Ufarvet forsats og snit. Dekorationen på permer består af dobbelt stregramme i guldtryk og indenfor denne to borter i blindtryk, yderst sammenflettede buer med små cirkler og inderst rulle 1. Forgyldningen på kanter og ryggens top og fod samt på de fem ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelter er til forgyldning anvendt bl.a. stempel 3, 6 og 8. Afklippet hjørne. Pris: 2-20.

Inc. 3496. *Rhazes: Libro III d'Almanzore, Venezia 1478.*

Brunt sortstænket skind. 31,5 cm x 20,5 cm. Rund nummer-mærkat på forperm: 246. Guldsnit. Dekorationen på permer består af dobbelt stregramme i guldtryk og indenfor denne to ruller i blindtryk — yderst rulle med sammenflettede buer og cirkler og inderst rulle 4. Til sammenligning kan henvises til inc. 161 af rød maroquin, gruppe 2.I, der har disse borter i guldtryk. Forgyldningen på kanter er udført med rulle 2 og på ryggens top og fod og på på de seks ægte bind med rulle 3. I nederste rygfelt ses stempel 3. De øvrige felter er titelfelter. Afklippet hjørne. Pris: -5.

Inc. 3790. *Strabo: Geographia, per Guarinum Veronensem et Gregorium Tiphernatem translata, Rom 1473.*

Sortstæset kalveskind. 41,5 cm x 28,3 cm. Rygtitel på rødt skind. Ufarvet forsats. Forfatter på forsnit. Dekorationen på permer består af dobbelt stregramme i guldtryk og indenfor denne tre blindtrykte ruller den inderste rulle 1. De to andre er ikke gengivet i H. M. Nixons publicerede materiale. Desuden er forgyldningen på ryg og kanter samt ryggens top og fod og på de seks ægte bind udført med rulle 2. I rygfelterne ses bl. a. stempel 6 som centrum med stempel 3 ved siden. Indslag udekoreret. Afklippet hjørne. Pris: 2-10-

Chapman, 4.B: Inc. 157 og 1465.

Disse to har næsten identisk dekoration, specielt på ryggen.

Inc. 157. *Jacobus Alvarottus: Super feudis, Venezia 1477.*

Brunt kalveskind. 41,4 cm x 28 cm. Rygtitel på rødbrunt skind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 156 — tallet næsten ulæseligt. Rødt snit. Ufarvet forsats. Dekorationen på permer består som de øvrige i denne gruppe af dobbelt stregramme i guldtryk og indenfor denne to ruller i blindtryk,

Ill. 23. Inkunabel 670. Bogbinder: Chr. Chapman. I ryggens felter ses som midtdekoration stempel 3, 6, og 8. Ryggens top og fod dekoreret med rulle 2.

Ill. 24. Inkunabel 2493. Bogbinder: Chr. Chapman. Midtornamentet viser stort udvalg af Chapmans enkelstempler.

yderst rulle 3, inderst rulle 4. Forgylldningen på ryggens top og fod og på de seks ægte bind er udført med rulle 3 og på kanter med rulle 2. Indslaget er uden dekoration. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 1465. Guilelmus Durandus: *Rationale divinatorum officiorum*, Rom 1473.

Brunt stænket skind. 41,5 cm x 28,5 cm. Rygtitel og trykkeår på rødbrunt skind. Rund nummer-mærkat: 299 i øverste rygfelt. Ufarvet forsats og snit. Dekorationen på permer består også her af dobbelt stregramme i guldtryk. Indenfor denne to ruller i blindtryk, yderst rulle 3 indrammet af tredobbelt stregramme og inderst rulle 4. På ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er anvendt rulle 3 i guldtryk. Rygdekorationen i guldtryk er den samme som på foregående. Desuden er forgylldningen på kanter også her udført med rulle 2, men der er ingen dekoration på indslag. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Chapman, 4.C: Inc. 659, 1066, 1166, 2581, 3884.

Inc. 659. Bessarion: *Adversus calumniatorem Platonis*, Rom [1469].

Brunt kalveskind. 34 cm x 23 cm. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 745. Rygtitel på rødt skind. Ufarvet forsats og snit. Dekorationen på permer består af yderst dobbelt stregramme i guldtryk og dernæst bort i blindtryk udført med tre ruller — den inderste rulle 1, de to andre ikke gengivet i det af H. M. Nixon publicerede materiale. Forgylldningen på kanter og ryggens top og fod samt på de seks ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne ses bl.a. stempel 1a-1d, 3 og 10 i guldtryk. Ingen dekoration på indslag. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0.

Inc. 1066. Catharina Senensis: *Libro della divina dottrina*, [Napoli] 1478.

Brunt stænket kalveskind. 29,5 cm x 21,6 cm. Ufarvet forsats og snit. Rund nummer-mærkat: 376 skrevet ovenpå tidligere tal. Dekorationen består af forgylldning på kanter (rulle 2) og kun en dobbelt stregramme på permer. I rygfelterne ses bl.a. stempel 1a-1b og 8 i guldtryk. Der er ingen dekoration på indslag. Afklippet hjørne. Pris: 0-15-0.

Inc. 1166. Cicero: *De officiis* (m.m.), Venezia 1480.

Stænket brunt skind. 30,4 cm x 20,3 cm. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Hvid forsats. Dekorationen på permer består af yderst dobbelt stregramme i guldtryk og indenfor denne af en bort i blindtryk bestående af yderst sammenflettede buer og små cirkler og indenfor rulle 4. Forgylldningen på kanter og indslag er udført med rulle 2 og på ryggens top og fod og på de seks ægte bind med rulle 3. I rygfelterne ses bl.a. stempel 10 (agern). Afklippet hjørne. Pris: 10-6.

Inc. 2581. Jacobus Magni: *Sophologium. The book of good manners*, Westminster 1487.

Brunt let stænket kalveskind. 29,7 cm x 19,7 cm. Rygtitel på rødbrunt skind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 428. Ufarvet forsats og snit. Dekorationen på permer består af yderst dobbelt stregramme i guldtryk og indenfor denne blindtrykt bort udført med rulle 4. Forgylldningen på kanter og ryggens top og fod samt på fem ægte bind er udført med rulle 2. I rygfelterne er anvendt bl.a. stempel 8. Afklippet hjørne. Pris: 1-10.

Inc. 3884. Thomas de Aquino: *Catena aurea*, pars II, Rom 1470.

Mørkt brunt kalveskind. Rygtitel på rødt skind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 272. Ufarvet forsats og snit. Dekorationenen på permer består også her af yderst dobbelt stregramme i guldtryk og derindenfor af hele tre borter i blindtryk, den inderste udført med rulle 1, de to andre ikke gengivet i det udvalg af stempler, som H. M. Nixon har publiceret. Den yderste er, som vi har set ovenfor, hyppigt forekommende både i guld- og blindtryk bestående af sammenflettede buer og små cirkler. Desuden er der forgyldt dekoration på ryg og kanter men intet på indslag. På kanter og på ryggens top og fod samt på de fem ægte bind ses den så hyppigt anvendte rulle 2 i guldtryk. Rygfelter dekoreret med fuld forgyldning med små stempler. Afklippet hjørne. Pris: 2-10-0.

Til sidst må vi omtale et bind, der trods lighed med andre Chapman-bind adskiller sig fra disse ved at mangle de kendte Harley-spor: afklippet hjørne og prisangivelse. Madsen tillægger da heller ikke denne bog Harley-proveniensen men henfører den kun til Thott.

Inc. 2539. Lucretius: *De rerum natura*, Verona 1486.

Rød maroquin. 32,3 cm x 21,5 cm. Marmorforsats og guldsnit. Dekoreret med forgyldning på permer, ryg, kanter og indslag. Permernes tredobbelte forgyldte stregramme har blomsterlignende hjørnestempler. Rygdekorationen er ulig de ovenfor omtalte, men rullen på ryggens top og fod og på de seks ægte bind er Chapmans bekendte rulle 2, og dekorationen på kanter og indslag er udført med Chapmans rulle 3. Intet afklippet hjørne og ingen pris. Også Chapman havde andre kunder end Harley, og det er muligt, at Thott har fået dette bind fra en anden engelsk bogsamler end Harley.

Andre bøger

Endelig har vi den gruppe bøger, som Harley enten ikke har ladet ombinde, eller som er i bind, hvor det på nuværende tidspunkt ikke kan afgøres, hvem der har indbundet dem for Harley. Det drejer sig om engelske og franske bind, der enten er samtidige med trykket eller fra 1600-tallet eller 1700-tallet. Adskillige har tidligere ejeres superexlibris eller anden ejermærkning. Det er bind i rød eller blå maroquin, i brunt skind, pergamentbind, fløjlsbind, ruskindsbind og halvbind.

Da det jo er interessant at følge en bogs skæbne, vil vi først se på nogle af de bøger, der kan henføres til en tidligere ejer. I et par tilfælde er det muligt at følge en næsten ubrudt række af ejere. De øvrige, dels uombundne dels uidentificerbare med hensyn til bogbinder, udgør som sagt en meget broget gruppe.

Andre Bøger, Gruppe 1. Tidligere provenienser kan bestemmes.
Andre Bøger, 1.A. Royale provenienser.

Perg. 22. *Phébus des deduz de la chasse des bêtes sauvages & des oiseaux de proie, Paris, imprime pour Antoine Verard [ca. 1507].*

Bind af brun maroquin (27 cm x 20 cm) med rig forgyldning på permer, ryg og kanter. Spor af mærkat i øverste rygfelt: kun tallet 5 kan læses. Intet afklippet hjørne. Pris: 4-4-0. Bogen er udførlig beskrevet af C. Elberling i *Breve fra en Bogelsker*.³¹ Bogen er indbundet for Henri III af Frankrig (1574-1589). Da bindets forside kun er prydet med St. Michaels-ordenens kæde, slutter Elberling, at eftersom kongen stiftede Helligordenen i 1578, må denne bog være indbundet før dette år. *Harley* III, s. 214, no. 3199. *Thott* VII, s. 63, no. 1287.

Kat. 16,-191 fol. *Isocrates nuper accurate recognitus et auctus, Venezia 1534.*

Også denne bog er udførlig beskrevet af C. Elberling.³² Den er indbundet i rød maroquin (31 cm x 20 cm) og rigt dekoreret med elementer, der hentyder til den franske konge Henri II (1519-1559) og hans elskerinde Diana af Poitiers (1499-1566). Bogen har senere været i J. B. Colberts (1619-83) eje, hvilket fremgår af blæktilskriften på titelbladet (Bibliotheca Colbertina). Senere gik dens vej via Harley til Thott, på hvis auktion den købtes af endnu en betydelig bogsamler, nemlig P. F. Suhm. Da hans bogsamling overlodes Det Kongelige Bibliotek, fik bogen sin forhåbentlig nu endelige plads. Elberling har fundet bogen registreret i auktionskataloget over Colberts samling s. 262, nr. 3785, i *Harley* I, s. 258, no. 5268, og endelig i *Thott* IV s. 14, nr. 186. Af exemplaret af Thotts katalog i Universitetsbiblioteket fremgår det, at Suhm fik bogen for 1 Rdl. 5 Mk. 8 Sk. På bogens friblad finder vi Osbornes blyantspris: -15 -, og på bagpermens inderside: 6-1-0. Det afklippede hjørne er der spor af, men det synes ved restaurering at være blevet papirudfyldt, så nu er bladet helt. Et herligt eksempel på, hvorledes det kan lykkes af følge en bogs næsten ubrudte vej fra ejer til ejer.

Kat. 4,-70 fol. *L'Office de la Vierge, Paris 1586.*

Fransk helbind af olivenbrun maroquin (28 cm x 19,7 cm) dekoreret med franske liljer og på midten ovalt felt med korsfæstelsen. Indbundet for Henri III af Frankrig af Clovis Eve, virksom 1584-1635. På forsatsen er skrevet J. Johnson med blæk. Edward Harleys egenhændige påskrift E.H. på friblad er omtalt af H. P. Rohde (note 15), s. 161; se desuden Hobson: *French and English Collectors*, 1953, s. 57. *Harley* I, s. 86, no. 1628. Til sammenligning med denne kan nævnes:

Perg. 25. *Heures à l'usage du Mans, Paris 1510.*

Bind af brunt skind (23,4 cm x 15,3 cm) dekoreret med tredobbelt stregramme i guld samt med samme midtornament som *L'Office de la Vierge*, så den er muligvis også indbundet for denne konge som

³⁰ Se *Katalog til Det kongelige Biblioteks Permanente Udstilling*, 1916. (Nr. 655).

³¹ C. Elberling: *Breve fra en Bogelsker*, 1985 (1. udg. 1909), s. 141-2.

³² C. Elberling 1985, s. 112-17.

gave til en af de i Rohdes artikel omtalte religiøse foreninger. Intet afklippet hjørne. Pris på friblad: 1-1-0. Molbech nævner kun, at Thott har købt bogen i London, og ikke at det skulle være Harleys exemplar. Thott købte jo givetvis også fra andre samlinger i London. *Thott VII*, s. 144, no. 465.

Andre Bøger, I.B. Adelige og borgerlige provenienser.

Nicolas Joseph Foucault, 1643-1720. Fransk bog samler. Harley købte bøger og håndskrifter fra dennes bogsamling i 1720.

Perg. 8 = inc. 2729. *La Mer des Histoires*, Paris 1488.

Brunt skindbind (43 cm x 30 cm) dekoreret med superexlibris i guld på permer samt med rygfyldning og forgyldte kanter. Ryggen har syv ægte bind og titel på sortgrønt skind i 2. felt. Guldsnit. Rund nummer-mærkat: 950. Intet afklippet hjørne. Pris: 10-10-0. Bogen har som sagt Foucaults superexlibris på forperm og hans exlibris på spejl. Molbech henviser til *Harley III*, s. 225, no. 3257 og *Thott VII*, s. 108 no. 2192 og gør opmærksom på, at de steder er bogen fejlagtigt anført under titlen *Les quatre Ages du Monde*.³³

Perg. 20. *Heures à l'usage de ...*, Paris 1504.

Bind af brunt kalveskind (21,6 cm x 13,6 cm) med rygfyldning på ryg og kanter. Forsats af marmorpapir i sneglemarmor. Også her ses Foucaults superexlibris på forperm og hans exlibris på spejl. Ufarvet snit. Intet afklippet hjørne. Pris: 2-10-0 udstreget og rettet til 1-11-1. Molbech henviser til *Harley IV* s. 779, No. 18334 og *Thott VII*, s. 143, no. 463. Se også *Wanleys* s. 89 under 23. febr. 1720-21.

Hector le Breton. Sieur de la Doinnerie (Touraine), tjenestegørende under Henri IV og Louis XIII af Frankrig.

Inc. 2663. Martial de Paris: *Les vigiles de la mort du roi Charles VII*, Paris, uden år.

Bind af brunt kalveskind (27,6 cm x 19,2 cm) fra 1600-tallet med dobbelt stregfyldning på permer og forgyldte ornamenter i rygfelter. Ryggen har titel i guld i 2. felt og fem ægte bind. På permer desuden våbenskjold og ejernavn i guld. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Louis Henri de Loménie, comte de Brienne, 1635-1698. Hans bogsamling, der for størstedelens vedkommende var indbundet af den franske bogbinder Augustin Dusseuil (1673-1746), solgtes 28. april 1724 i London af boghandleren James Woodmann (d. 1728). For superexlibris (våbenskjold) på alle de følgende fem bind henvises til E. Olivier et al.: *Manuel de l'amateur de reliures armoriées francaises*. Paris (1924-34), planche 1077.

³³ Molbech 1830, s. 11.

Inc. 2390. Justinus: *Epitome in Trogi Pompeji historias*, Rom 1472.

Fransk bind af rød maroquin (33,2 cm x 22,7 cm) med forgyldning på ryg, permer, kanter og indslag. Ryggen har seks ægte bind og titel på grønt skind. Marmorforsats. Guldsnit. Firkantet nummermærkat i nederste rygfelt: 1612. Intet afklippet hjørne. Pris: 10-10-0. På friblad med blæk D,3,,10.

Inc. 3514. Rodericus Zamorensis: *Speculum vitae humanae*, Paris 1475.

Fransk, ikke som Madsen siger engelsk, bind af rød maroquin (29,7 cm x 21,1 cm) med forgyldning som ovenstående. Marmorforsats. Guldsnit. Spor af nummermærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris: 1-10-0.

De følgende tre bind i rød maroquin er som de to inkunabler indbundet i Frankrig i 1600-tallet. Dekorert med samme forgyldning på ryg, permer, kanter og indslag. Alle bind har Osbornes prisangivelse på friblad: 1-1-0 og afklippet hjørne. *Harley I*, s. 560-61, no. 9284. Alle blev på auktionen efter Thott købt af overbibliotekar Moldenhawer enten til Det Kongelige Bibliotek eller til hans egen bogsamling. I det eksemplar af Thotts auktionskatalog, der findes på Universitetsbiblioteket, er i margin indført navnet på køber af de enkelte bøger. Udover Thotts håndskrifter og palæotyper, som biblioteket modtog som testamentarisk gave, erhvervedes yderligere et stort antal bøger trykt efter 1530 på auktionen. Efter Moldenhawers død i 1823 modtog biblioteket desuden en del håndskrifter og trykte bøger fra hans egen bogsamling, før resten solgtes på auktion i 1824.

Kat. 14,-116 fol. André du Chesne: *Histoire genealogique de la Maison des Chasteigners*, Paris 1634.

33,4 cm x 20,8 cm. Nummermærkat på ryg: 1529. *Thott V*,1, s. 205, no. 4340.

Kat. 14,-117 fol. André du Chesne Tourangeau: *Histoire genealogique de la Maison Royale de Dreux*, Paris 1631.

35,5 cm x 22,8 cm. *Thott V*,1, s. 205, no. 4346.

Kat. 14,-118 fol. André du Chesne Tourangeau: *Histoire genealogique des Maisons de Guines, d'Ardres, de Gand, et de Coucy ...*, Paris 1631.

34,5 cm x 20,5 cm. Spor af nummermærkat i øverste rygfelt. *Thott V*,1, s. 205, no. 4353.

J. Johnson, (ejer på et eller andet tidspunkt i 1600-tallet). Håndskrevet ejermærke.

Inc. 1726. Johannes Gerson:

***De vita, aegritudine et morte animae spirituali duaeque lectiones super Marcum*, Gouda 1480.**

Bind af brunt læder (20,8 cm x 13,5 cm) over permer af træ, dekorert på bagsiden med blindtrykte ruller og stempler: 1. grif (firkantet stempel) og 2. ræv (runt stempel). Forsiden ny. Rester af et spænde på forkant. Ryggen har fire ægte bind og håndskreven titel. Intet afklippet hjørne. Pris: -5-.

Endnu tre bøger har Johnson-proveniensen, nemlig inc. 286 (denne har Madsen glemte i sit proveniensindex), se afsnit om Chapman gruppe 1.C, og inc. 1860, se afsnit om Elliot gruppe 3.C, samt *l'Office de la Vierge*, se ovenfor under royale provenienser.

*Andre Bøger, 1.C. Andre provenienser, hvor der kun tilskrives een bog per ejer.
Andre Bøger, 1.C.1. Joh. Anthonius Beya.*

Inc. 1206. Claudianus: Opera. Vicenza 1482.

Bind af lyst brun kalveskind. 29,8 cm x 20,6 cm. Permer helt glatte og uden dekoration. Forgyldning kun på ryg og kanter, intet på indslag, på kanter zigzagbort. Ryggen har seks ægte bind og titel på rødt skind. Rund nummer-mærkat: 464 — tallet svært læseligt. Rødt snit. Ufarvet forsats. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Andre Bøger, 1.C.2. To tidligere ejere: William Baylee og Wh. Kennett.

Inc. 1543. Expositio hymnorum secundum usum Sarum, [London] 1498.

Sortbrunt engelsk skindbind (19,8 cm x 14,5 cm) dekoreret med forgyldning på ryg og spor af forgyldning på kanter. Blindtrykt dekoration på permer bestående af dobbelt stregramme og perlebort. Ryggen har fire ægte bind og titel på rødt skind. Rund nummer-mærkat: 3114 — tallet svært læseligt. Ufarvet forsats, rødstænket snit. Afklippet hjørne. Pris: -5-.

Andre Bøger, 1.C.3. Tidligere ejermærke: "ex libris clerici Antonij de Zampellis fil. Pantaleones".

Inc. 2076. Imitatio Christi. Johannes Gerson: De contemptu mundi, Venezia 1491.

Ifølge Madsen engelsk bind af fåreskind fra 1700-tallet (19,7 cm x 15 cm) dekoreret med brun marmorering af permer. Kun forgyldt titel på ryggen på rødt skind. Rødstænket snit. Den blindtrykte dekoration på kanter kan sammenlignes med inc. 470 og 3582 (jf. ndf., gruppe 2.B). Rund nummer-mærkat på forperm: 3104. Intet afklippet hjørne, pris: -3-.

Andre Bøger, 1.C.4. To tidligere ejermærker: Jacques Poille og "Monasterii Sancti Juliani Turonensis Congregationis S. Mauri 1685".

Perg. 14 = inc. 2209. Jacobus de Voragine: Legenda Aurea, Paris [ca. 1493].

Fransk fanfarcbind fra ca. 1600. 33,8 cm x 22 cm. Afslidt nummer-mærkat i øverste rygfelt: 896 — tallet svært læseligt. Pris: 10-10-0. *Harley* III, s. 222, no. 3231. *Thott* VII, s. 37, no. 837.

Andre Bøger, I.C.5. Thomas Baker.

Inc. 2759. Mirror of the World, translated by William Caxton, [Westminster, ca. 1486].

Engelsk bind af lyst brunt kalveskind. 27,7 cm x 20 cm. Permerne er dekoreret med bort udført med en rulle, der har stor lighed med Bonners rulle 2 — se nedenfor gruppe 2.A. — og hjørneornamenter i blindtryk og sort farve. Snittet er svagt rødstænket. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Andre Bøger, I.C.6. To tidligere ejere: Kateryn Hastyngh og Frances Wolfreton.

Inc. 4168. R. de Vineis: The life of Saint Catherine. The revelations of Saint Elizabeth of Hungary. Translated by J. Montanus, [Westminster ca. 1491/92].

Samtidigt engelsk bind af brunt læder over permer af træ (29,5 cm x 20 cm) dekoreret med blindtrykte diagonallinier og rombeformede stempler i to størrelser. Rund nummer-mærkat 253. Påklæbet papirmærkat med håndskreven titel. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Andre Bøger, I.C.7. To tidligere ejermærker: 1) dateret: 1632 — Thom. Martino og 2) dateret: 1725 Petr. le Neve Norroy.

Perg. 29. Die ghetijden van onser lieuer vrouwe met vele schoone louen ende orciën, Paris 1516.

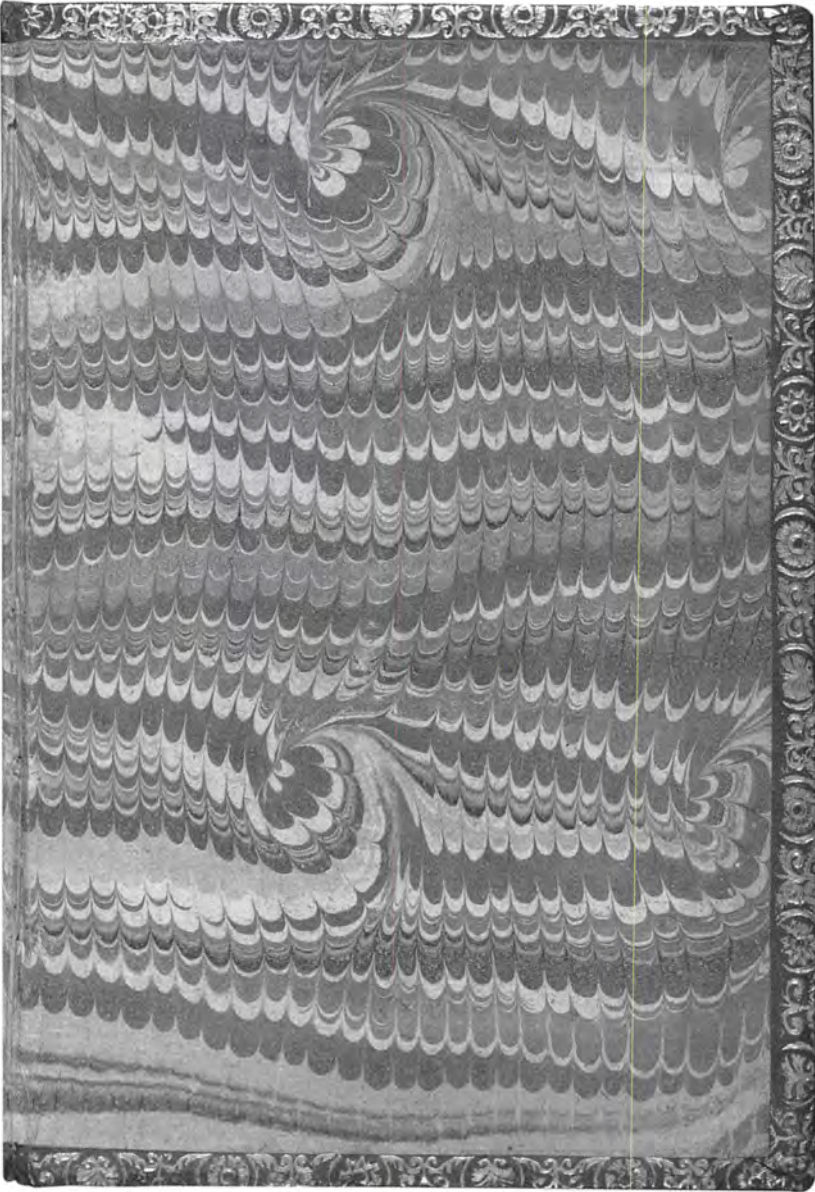
Bind af violet fløjl. 19 cm x 11 cm. Pris: 1-11-6. Molbech kommenterer: "Uagtet det ei er at finde i den Harleyske Catalog (saa lidt som hos Van Praet) skriver det sig dog uden Tvivl fra England og fra Osbornes Magazin, da Prisen foran er sat til 1 L. 11 sh 6 d."³⁴ *Thott* VII, 242, no. 220.

Andre Bøger, gruppe 2. Bøger, der ikke blev ombundet for Harley, eller bøger, hvor bogbinderen p.t. er uidentificerbar.

Andre Bøger, gruppe 2.A. Et tilskrivningsforsøg.

Der er en lille gruppe bind, der udviser et vist fælles præg. Et gennemgående træk er en rulle anvendt på kanter og til tider på indslag og på ryggens top og fod, som vi ikke har truffet på de andre undersøgte bind. Ved første gennemgang tillagdes disse bind enten Elliot eller Chapman. Men ved senere gennemgang viste de et fællespræg, der berettiger dem til selvstændig behandling. I *The Book Collector*, London 1973, s. 494-496 og i H. M. Nixons artikel *Harleian Bindings* s. 183-184 omtales William Bonner. Han skulle

³⁴ Molbech 1830, s. 17.

Ill. 25. Inkunabel 890=pergamenttryk 6. Bogbinder muligvis W. Bonner. Indslag: dekoreret med Bonners rulle 1.

have indbundet for Harley-biblioteket i årene 1727-1732 ifølge regninger udstedt til Edward Harley. Den omtalte rulle synes identisk med den i *The Book Collector* gengivne rulle. Bøgerne er indbundet i rød maroquin eller i brunt skind med dekoration i guldtryk.

Andre Bøger, 2.A.1: Inc. 228, Perg. 6, inc. 3797.

Disse tre udviser på flere punkter lighed med Elliotske stempler og ruller.

Inc. 228. Antoninus Florentinus: *Confessionale: Curam illius habe ...*, Bologna 1472.

Rød maroquin. 21,6 cm x 14,9 cm. Forgyldning på kanter og indslag er tilsyneladende udført med rulle 1 gengivet i *The Book Collector* 1973, plate ii, (efter s. 494). Permdekorationen består af bort dannet af to ruller, der har stor lighed med Elliots rulle 3 og 4 og inderst enkeltstempler. Marmorforsats. Ryggen har seks ægte bind og rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 54. Afklippet hjørne. Pris: 2/3. Dette bind kan sammenlignes med inc. 1860 af brunsort skind, specielt ryggen, se afsnit Elliott, gruppe 3.C.

Perg. 6 = inc. 890. *Breviarium Augustanum. 1-2*, Venezia 1485.

Rød maroquin. 17,4 cm x 11,8 cm. Forgyldning på permer, ryg, kanter og indslag. Permdekorationen er som foregående inc. 228. Dekorationen på kanter og indslag er ens udført som foregående med rullen gengivet i *The Book Collector*, 1973, plate ii (efter s. 494). Ryggen har fem ægte bind. Forsats af kammarmor. Snit ufarvet men med indexkuder. På bd. 1 er der spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0. Molbech har i sin førnævnte fortegnelse over Det Kongelige Biblioteks pergamenttryk (jf. note 24) på s. 10 følgende herlige kommentar bl. a. om hærværk mod Det Kongelige Biblioteks bøger, som tilsyneladende er sket efter bibliotekets åbning for publikum: "Er Harley s fortræffelige Exemplar ... Desværre har en Niddings Tyvchaand berøvet det Hovedprydelsen, eller den nederste, brede, og formodentlig skiønneste Deel af Randlisten om Forsiden Fol. I. Vol. I. hvorved tillige nogle Linier af Texten ere bortskaarne. Der er Rimlighed for, at dette er skeet, siden Bogen kom af Thotts Eie; og det Kongelige Bibliothek fremviser flere lignende Exempler paa en ligesaa nedrig, som forbyrderisk Spoliation". Han henviser desuden til *Harley IV*, s. 784, no. 18382. *Thott VII*, s. 243, no. 241.

Inc. 3797. Sveton: *Vitae Caesarum*, Rom 1472.

Ruslæder. 32,5 cm x 22,5 cm. Ryggen har seks ægte bind. Marmorforsats. Den forgyldte permdekorationen består af yderst dobbeltstregramme og derindenfor bort med udadvente hjørnestempler, og inderst tredobbelt stregramme. Borten er udført med rulle, der har stor lighed med Elliots rulle 5. Kanter og indslag er dekoreret med rulle som gengivet i *The Book Collector*, 1973, plate ii. I rygfelterne ses agernstempler, der har stor lighed med Chapmans stempel 10. Bindet kan sammenlignes med inc. 3644 af brunt ruslæder med forgyldning specielt borten på permer, kanter og indslag afsnit Elliott, gruppe 4.A. Intet afklippet hjørne.

Ingen pris. På friblad med blæk D,3.,I3. Madsen tillægger den kun Thott-proveniensen og ikke Harley. Men se *Harley* I, s. 229, no. 4709.

Andre Bøger, 2.A.2. Inc. 665, 2467, 3316, 4228

Inc. 665. *Biblia Latina, Venezia 1475.*

Brunt skind. 20 cm x 20,5 cm. Forgyldning på ryg og kanter. Rullen på kanter er lig Bonners (*Book Collector*: London 1973, plate ii), men på ryggens top og fod er anvendt en rulle af anden variation lig den anvendt på kanter og indslag af de følgende tre. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. Ufarvet forsats, rødstænket snit. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-10-0. Madsen tillægger den kun Thott-proveniensen og ikke Harley. Men se *Harley* I, s. 4, no. 42.

De næste tre har en rulle anvendt på kanter og indslag, som ikke helt ligner hverken Elliotts, Champmans eller Bonners. Men den øvrige dekoration har stor lighed med Elliotts ruller og stempler.

Inc. 2467. Leonardo de Utino: *Sermones quadragesimales de legibus, Paris [1477].*

Brunt stænket kalveskind. 39,6 cm x 27,8 cm. Forgyldning på permer (tredobbelt stregramme) samt på ryg og kanter. På permer desuden to ens blindtrykte borter, der svarer til Elliotts rulle 4. Ryggen har seks ægte bind og titel på rødbrunt skind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 80. Ufarvet forsats og snit. Afklippet hjørne. Pris: 1-10-0.

Inc. 3316. Plinius: *Historia naturalis, tradotta in Fiorentina per Christophoro Landino, Venezia 1489.*

Brunt skind tilsyneladende behandlet med sort. 32,4 cm x 21,3 cm. Forgyldningen på permer består af dobbelt stregramme. Desuden er der forgyldt dekoration på ryg og kanter. Den blindtrykte bort på permer er udført med rulle, der ligner Elliotts rulle 4. Ryggen har seks ægte bind og titel på rødt skind. Rund nummermærkat: 433. Ufarvet forsats og snit. Afklippet hjørne. Pris: -15-.

Inc. 4228. Wernerus, abbas S. Blasii: *Deflorationes patrum, Basel 1494.*

Brunt stænket skind. 29,8 cm x 21 cm. Forgyldning på permer (dobbelt stregramme) samt på ryg, og kanter, hvor den dog er meget afslidt. Dekorationen på kanter kan være udført med Bonners rulle. Dekorationen på indslag er i blindtryk. Ryggen har seks ægte bind og titel og tryk på rødt skind. Afklippet hjørne. Pris: -15-.

Andre Bøger, 2.A.3.

Inc. 3789. Strabo: *Geographia, per Guarinum Veronensem et Gregorium Tiphernatem translata, [Venezia] 1472.*

Brunt stænket kalveskind. 39 cm x 28,3 cm. Forgyldning på ryg og svage spor på kanter, der kan være udført med Bonners rulle. Ryggen har seks ægte bind og titel på rødt skind. Spor af nummer-mærkat. Ufarvet forsats og rødt snit. Afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blæk 3K,9.,Æ#. På ryggens titelfelt er Ptolomaeus anført som forfatter.

Kat. 16,-303 (B318) C. Julii Cæsaris quæ extant ..., London, Jac. Tonson, 1712.

Brunt skind. 51 cm x 34 cm. Forgyldning med bred bort på permer med bl.a. kroner. Forgyldning desuden på ryg og kanter. Kanternes dekoration er meget afslidt men tilsyneladende dekoreret med Bonner's rulle. Der er ingen dekoration på indslag. Ryggen har syv ægte bind og titel på rødt maroquin. Marmorforsats, rødstænket snit. Firkantet nummer-mærkat på forperm: 309. Intet afklippet hjørne. Pris: 15-15-0. Ifølge Harald Ilsøes undersøgelser i Rigsarkivet og i Det Kongelige Biblioteks arkiv (E 20 s. 26-51) er denne bog ikke indgået via Thott, men er allerede ca. 1745 købt af B. Møllmann (1702-78) for 62 rigsdaler.³⁵ *Harley* I, s. 223, no. 4614.

Kat. 19,-529 fol. (A 49) Joh. Bern. Fischer: Entwurff einer Histor. Architectur in Abbildung ..., Wien 1721.

Bind af brunt kalveskind. 43,3 cm x 62,8 cm. Dekoration i blindtryk på permer og kanter. Kanternes dekoration peger mod Bonner som bogbinder, mens permernes borter snarere minder om Chapmans ruller og stempler. *Harley* II, s. 937, no. 14502, *Thott* III, s. 24, no. 431.

Kat. As. 3125 fol. E. Kemper. History of Japan 1-2. London 1728.

Brunt skind. 36,1 cm x 22,7 cm. Rødt snit. Ufarvet forsats. Forgyldning på ryg og kanter. Permerne er dekoreret i spejl — inderste felt og ydre ramme stænket — med to tredobbelte stregrammer, inderst bort med halvbuer og blomst. Kanterne er tilsyneladende dekoreret med Bonners rulle i guld. Ryggen har seks ægte bind og titel og tome-tal i 2. og 4. felt. I 3. felt ses Johan Theodor Holmskjolds (1731-93) våben på sort skind. Afrevet hjørne. Pris: 2-7-6. *Harley* II, s. 704, no. 11595 og *Harley* III, s. 191, no. 2738, og *Thott* V, I s. 430, no. 7146-47. Holmskjolds bogsamling sattes på auktion i 1793, hvor Det Kongelige Bibliotek må formodes at have erhvervet dette værk.

Kat. 9,-451 fol. (B64). Vitruvius Britannicus Vol. 4, London 1739.

Rød maroquin. 55,8 cm x 37 cm. Forgyldning på permer, ryg og på kanter og indslag. Dekorationen på kanter og indslag samt yderste rulle i permens bort har stor lighed med Bonners rulle. Ryggen har syv ægte bind og titel på grønt skind. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats. Ufarvet snit. Intet afklippet hjørne. Pris: 2-2-0. Kun bd. 1-3 anført i *Thott* V, I, no. 3519-21 med Universitetsbiblioteket som køber. Det er usikkert, hvorledes dette bind 4 er indgået i Det Kongelige Bibliotek. *Harley* II, s. 938, no. 14536.

Andre Bøger, gruppe 2.B.

Skindbind, uombundne og uidentificerbare med hensyn til bogbinder. Inc. 470 og inc. 3582: Disse to inkunabler er så lig, at de må stamme fra samme værksted. De kan muligvis også tages som eksempler på bøger, hvor Harley ikke ofrede ombinding men blot fik dem forsynet med rygtitel, en ting han lagde megen vægt på, at hans bøger blev udstyret med.

³⁵ Harald Ilsøe: *Det Kongelige Bibliotek i Støbeskeen*, 1999, s. 131-32.

Inc. 470. Ausonius: *Opera*, [Venezia ca 1472/1473].

Sortstænket brunt kalveskind. 27,2 cm x 18,4 cm. Forgyldning på permer med stregramme, på ryg streger i guld mellem enkelte felter. Få kanter dekoration i blindtryk. Ryggen har seks ægte bind og titel på rødt skind. Det røde titelfelt er dekoreret med hjørnestempler i guldtryk, ufarvet forsats. Rødstænket snit. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Inc. 3582. Sallust: *Opera*, [Venezia] 1471.

Brunt stænket kalveskind. 26,3 cm x 19 cm. Forgyldning på permer med stregramme og på ryg streger mellem felter. På kanter dekoration i blindtryk. Ryggen har seks ægte bind og titel på rødt skind. Det røde titelfelt også her dekoreret med hjørnestempler i guldtryk. Ufarvet forsats. Rødstænket snit. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-1-0. Tidligere ejer: Delle padri Cappuccini di Palermo.

Inc. 1191. Cicero: *Disputationes Tusculanae*, Venezia 1472.

Sortbrunt læderbind. 26,5 cm x 18,5 cm. Dekoreret med blindtryk på permer med to stregrammer, den inderste med udadvendte hjørnestempler samt rhombeformet midtornament. På ryggen blindtrykte streger mellem felter. Ryggen har fem ægte bind og påklæbet håndskreven titelmærkat. Intet afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 2058. Walter Hylton: *Scala perfectionis*, Westminster 1494.

Lyst brunt kalveskind. 25,1 cm x 17,5 cm. Forgyldning på kanter og på ryg med enkelt linie. På permer dobbelt stregramme i blindtryk. Ryggen har fire ægte bind og titel og trykår på rødt skind. Spor af rund nummermærkat. Ufarvet forsats og rødstænket snit. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Inc. 2978. Ovid: *Opera*, Venezia 1474.

Lyst brunt kalveskindsbind. 30,4 cm x 19,7 cm. Forgyldning på kanter. På permer to blindtrykte stregrammer, den inderste med udadvendte hjørnestempler. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. Rund nummermærkat: 248. Afklippet hjørne. Pris: 2-2-0.

Inc. 2980 + 2981. Ovid: *Opera, a Barnabo Celsano emendata*, Vicenza 1480 + Venezia 1484.

Lyst brunt kalveskind. 31,3 cm x 20,8 cm. Dekorationen på permer består af to dobbelte stregrammer, den inderste suppleret med en punkteret ramme med udadvendte hjørnestempler i guldtryk og inderst bort i blindtryk. Desuden forgyldning på ryg og kanter. Ryggen har seks ægte bind og titel på mørkt olivengrønt skind. Rund nummermærkat i øverste rygfelt: 618. Marmorert forsats. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0.

Inc. 3393. Prudentius: *Opera*, [Deventer], uden år.

Brunt stænket skind. 21,7 cm x 14,3 cm. Forgyldningen på ryg og kanter udført med rulle, der ligner Chapmans rulle 3. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. Spor af blindtrykt dobbelt stregramme på permer. Rødstænket snit. Afklippet hjørne. Pris: 10-6.

Inc. 3594. Sallust: *Opera*. Cicero: *Orationes in Catilinam*, Paris 1478.

Rødt fransk maroquinbind. 20,7 cm x 14,1 cm. Forgyldning på permer, ryg og kanter. Ryggen har fem ægte bind og titel på grønt skind. Ufarvet forsats og snit. Afklippet hjørne. Pris: 10-6.

Perg. 19. *Hore beate virginis Marie*, Paris [ca. 1505].

Brunt stænket kalveskind. 22,3 cm x 15,8 cm. Ufarvet forsats og rødstænket snit. Rygforgyldning. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0. Molbech kommenterer: "Er Harleys Exemplar IV p. 522. No. 10176" og henviser til *Thott* VII, s. 144, no. 467.

Perg. 26. *Heures à l'usage de Cleremont*, Paris 1510.

Bind af sort læder. 18 cm x 11,5 cm. Dekoreret med stregramme og udadvendte hjørnestempler i blindtryk. Ryggen har fem ægte bind og titel i 2. felt. Rund nummer-mærkat i øverste felt: 1104. Afklippet hjørne. Ingen pris. Molbech: "Er det Harleyske fortrinlige Exemplar. Vol. IV p. 783. No. 18371." Han har desuden fundet bogen i *Thott* VII, s. 243, no. 231.

Kat. 170,-455 8vo. *Valerius Flaccus: Argonautica*, Firenze 1517.

Brunt glatpoleret skind. 15,7 cm x 9,2 cm. Forgyldning på ryg, kanter og indslag. Blindtrykt stregramme på permer. Marmorforsats. Ciselert guldsnit. Glat ryg. Titel i 2. felt på rødt skind. Nederst på ryg kantet nummer-mærkat: 128. Rund nummer-mærkat på perm: 1073. Afklippet hjørne. Pris: -5-. *Harley* I, s. 190, no. 3959. *Thott* vol VII, s. 260, no. 638.

Perg. 32. *Gauguin: Chronique de France*. Paris, uden år og kat. 14,-114 fol. *Christophle Justel: Histoire genealogique de la maison d'Auvergne*. Paris 1645.

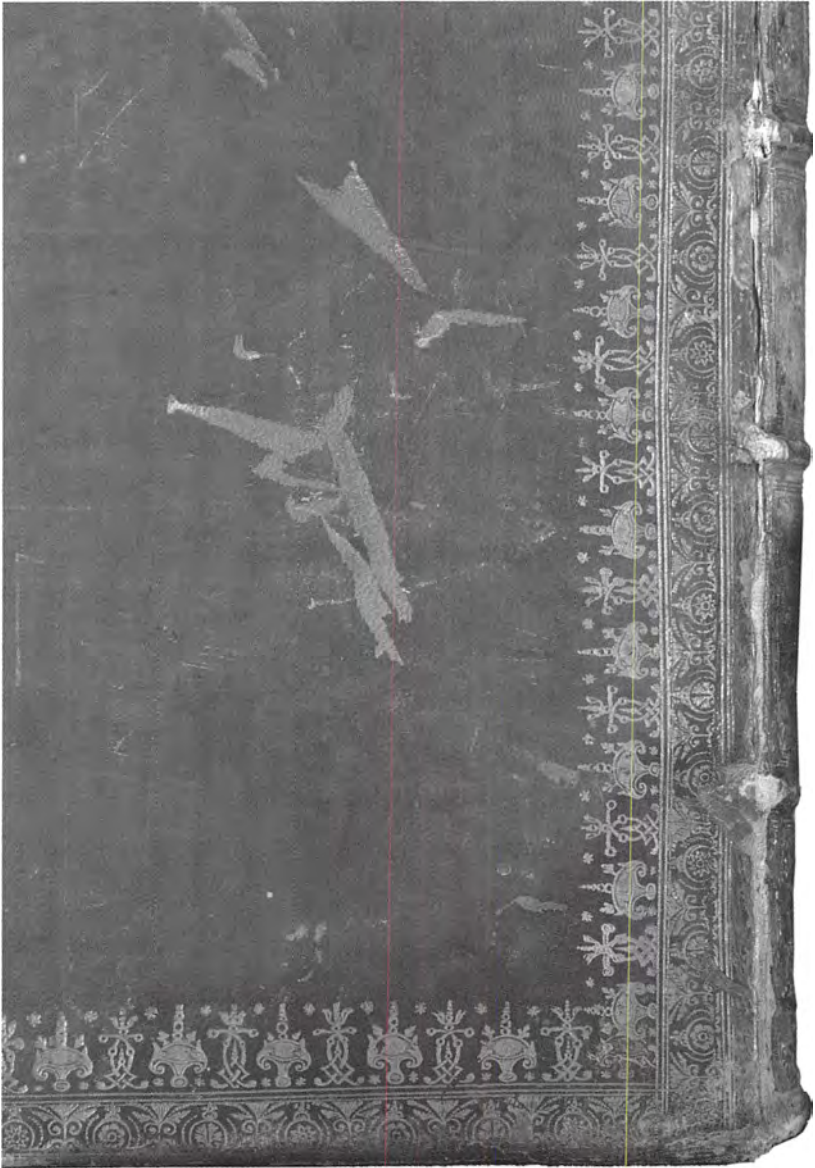
To franske bind af rød maroquin, der ikke er blevet ombundet for Harley. Dekoreret med samme type stempler i forskellig sammenstilling i guldræk.

Perg. 32. *Robert Gauguin: Chronique de France*, Paris, uden år (1518).

Fransk bind af rød maroquin. 32 cm x 20,4 cm. Forgyldt dekoration på permer bestående af tredobbelt stregramme og fuld forgyldning på ryg. Samme forgyldte dekoration på kanter og indslag. Marmorforsats. Guldsnit med spor af blå farve på forsnittet under guldet, dog intet genkendeligt mønster. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. Molbech har følgende kommentar: "Er det Harleyske expl. T. III. p. 219. No. 3219, hvilket Van Praet anfører (B. III. p. 14. No. 17) som det eneste paa Pergament: men uden at bemærke, at det er i den Thottske Catalog. Det er af udmærket Skønhed, og har 3 store og 10 mindre, fortrinlig vel udførte Miniaturer." *Thott* VII, s. 115, no. 2349.

Kat. 14,-114 fol. *Christophle Justel: Histoire genealogique de la maison d'Auvergne*, Paris 1645.

Bind af rød maroquin. 41,2 cm x 27,4 cm. Dekoreret med forgyldning på permer bestående af to tredobbelte stregrammer, den inderste med udadvendte hjørnestempler. Fuld rygforgyldning som lige omtalte pergamenttryk 32. Mulige spor af forgyldning på kanter og indslag. Marmorforsats og Guldsnit. Afklippet hjørne. Pris: 1-1-0. *Harley* III, s. 161, no. 2174.

Ill. 26. Vitruvius Britannicus vol. 4. London 1739. Udsnit af perm, hvis bort yderst muligvis udført med Bonners rulle 1.

Perg. 34. *Officium beate Marie virginis, secundum usum Romanum, cum missa eiusdem &c*, Paris 1518.

Fransk bind af olivengrøn maroquin. 18,7 cm x 11,2 cm. Forgyldning med dobbelt stregramme på permer og på midten bladkrans, hvori sammenslyngede initialer. Disse er gentaget i hjørnerne og i de enkelte rygfolder, Ufarvet forsats og snit. Nummer-mærkat i øverste rygfelt: 5122 eller 24. Intet afklippet hjørne. Pris på spejlet: 10-6. Molbech henviser til *Harley* IV, s. 781. no. 18357 og *Thott* VII, s. 243, no. 233.

Perg. 37. *Horæ divinæ virginis Mariæ secundum usum Romanum*, Paris 1520.

Fransk bind af brunt skind. 17,7 cm x 11,2 cm. Rødt snit, rygforgyldning og forgyldning på kanter. På friblad tidligere ejertilskrivning og oplysning om, at bogen er indbundet i 1695. Intet afklippet hjørne og ingen pris. Molbech siger: "Heller ikke kan vort Exemplar være noget af de Harleyske no. 18374-75. Tom. IV. p. 783."³⁶ Se også *Harley* II, s. 783, no. 18369. *Thott* VII, s. 243, no. 232. Se også et uidentificeret tryk omtalt af Wanley i 1723 s. 245, no. 17.

Perg. 39. *Heures à l'usage d'Orleans tout au long sans rien requérir*, Paris 1520.

Samtidigt sortbrunt skindbind. 19,1 cm x 13,3 cm. Med forgyldt midt- og hjørneornament samt lille blomsterstempel over hele permenfladen. Slidt guldsnit. Nummer-mærkat i øverste rygfelt: 5122. Intet afklippet hjørne. Pris på titelbad: 1-10-0. Molbech siger: "Formodentlig Harleys Exemplar Tom. IV. p. 780. No. 18346."³⁷ *Thott* VII, s. 144, no. 466.

Kat. 13,-38 fol. *R. Higden: Polycronycon*, Southwerke, Peter Treveris, London 1527.

På titelblad og bagest ses flere samtidige påtegninger, delvis overstreget. Helbind af brunt skind fra første halvdel af 1700-tallet. 28,4 cm x 19,3 cm. Dekoreret med dobbelt stregramme. Ryggen har fem ægte bind, i 2. felt titel på rødt skind, de øvrige folder forgyldt med små stempler. Afklippet hjørne. Pris: 1-16-0. *Harley* III, s. 25, no. 371.

Kat. 4,-65 fol. -rev.nr. 448. *Antiphonarium iuxta Breviarium Romanum*, Paris 1674.

Brunt skindbind. 41 cm x 26,2 cm. Dekoreret med blindtrykt stiliseret blomsterbort med udadvendte hjørnestempler. Ryggen har syv ægte bind og titel i guldtryk i 2. felt. Spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Afklippet hjørne. Pris -15- rettet til 7-6. *Harley* I, s. 86, no. 1628. *Thott* VI, s. 30, no. 788.

Denne gruppe vil vi afslutte med at omtale et bind, der illustrerer, hvor let proveniensmærker kan forsvinde og vor viden om en bogs skæbne derved forringes, dersom vi ikke mens tid er noterer os de os overleverede oplysninger.

³⁶ Molbech 1830, s. 20.

³⁷ Molbech 1830, s. 20.

Kat. 20.-224 4to. *The Holy Bible. Translated into the Indian Language, Cambridge 1661-63.*

Bogen, der er indbundet i engelsk mørkeblåt eller sort maroquin, 19,3 cm x 15,1 cm, med rig, forgyldt dekoration, er indgående beskrevet i Palle Birkelunds artikel: *To indianerbibler i Det kongelige Bibliotek i Fund og Forskning*, 1954, s. 138-156. Birkelund har fundet bogen registreret i Thotts auktionskatalog I, 1, s. 104, nr. 2354, og af notater i exemplaret i Universitetsbiblioteket fremgår det, at Det Kongelige Bibliotek købte bogen for 2 mark. Birkelund fører derefter bogen tilbage til Harleys bibliotek (*Harley III*, s. 398, no. 7109), idet han på bibelens friblad finder blyantsprisen -12-, som han bestemmer til at være den Thomas Osbornske pris i Harleybøgerne (s. 150). I det følgende beskriver Birkelund andre notater på fribladene (s. 152). Men idag finder vi ikke blyantsprisen i bogen, mens de andre notater stadig er bevaret. Bogen har været til restaurering i 1970'erne, og på det tidspunkt må dette afgørende Harley-kendemerke være forsvundet. Havde vi idag ikke Birkelunds artikel, var der intet ved exemplaret, der kunne give os mistanke om, at den på et tidspunkt havde stået i den Harleyske bogsamling. Et eksempel på hvor lidt der skal til, før en bogs historie forsvinder i mørket.

*Andre Bøger, gruppe 2.C.***Bind af stof, pergament, ruskind og halvbind****Perg. 38 4to. *Heures à l'usage de Rome, Paris 1520.***

Bind af rødt fløj med snitmønster og rester af beslag. 18,5 cm x 12 cm. Spejl af grøn silke. Muligvis rester af farver på snit. Spor af nummer-mærkat i øverste rygfelt. Pris på spejl og titelblad: 1-10. Molbech kommenterer denne bog således: "Kan være Harleys Exemplar (som anføres blandt Octaverne) Catal. vol. IV. p. 783. No. 18374. Dog er Bindet kun gammelt rødt Fløiel; og Harleys var "most richly and elegantly bound.""³⁸ Fløjlsbindet kan dog vel have været mere imponerende ca. 80 år tidligere. Thout VII, s. 143, no. 460.

Inc. 1651. *Gaguinus, Robertus: Compendium de origine et gestis Francorum, Paris 1500.*

Uforet og udekoreret pergamentbind med rester af grønne bindebånd. 27 cm x 20,1 cm. Intet afklippet hjørne. Pris: -5-. På friblad med blæk VII.,D.20. Dette kan være Wanleys oprindelige katalogsignatur. Man kan sammenligne skriften og katalogsignaturens sammensætning på foto af Wanleys katalog over trykte bøger, i *The Book Collector* 11, no. 2, 1962, s. 158-174 plate C.

Inc. 2734. *Merveilles du monde, [Lyon], uden år.*

Uforet og udekoreret pergamentbind. 26,1 cm x 19,8 cm. Rund nummer-mærkat på forpermen: 2182. Afrevet hjørne. Pris: 1-11-6.

Perg. 15 = inc. 3986. *Tristan, Chevalier de la table ronde. 1-2, [Paris ca 1496].*

To pergamentbind, 34,6 cm x 22,8 cm, med forskellig forgyldt dekoration på ryg og permer. Ryggens top og fod på vol. 2 synes udført med Bonners rulle. Ryggen har seks ægte bind og

³⁸ Molbech 1830, s. 20.

rødt titelfelt. Hvid forsats. På ryggen af bind 1 rund nummer-mærkat: 2102. Intet afklippet hjørne. Pris: 10-10-0. *Harley* III, s. 222, no. 3233, *Thott* vol VII, s. 101, no. 2063-64.

Perg. 45. Quinte Curse Historiographie: *Les belliqueu faitz d'Armes .. du ... roy Alexandre le Grand, Paris 1530.*

Hvid pergament. 32,4 cm x 21,6 cm. Forgyldning på ryg og permer. Ryggen har seks ægte bind og rødt titelfelt. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 2058. Ufarvet forsats. Ufarvet snit. Afklippet hjørne. Pris: 3-3-0. På friblad ved siden af afklipping med blæk No 22. *Harley* III, s. 219, no. 3218, *Thott* VII, s. 110, no. 2234.

Inc. 3282. Platea, Franciscus de: *Opus restitutionum, usurarum et excommunicationum, Paris 1476.*

Bind af lyst brunt ruskind (27,4 cm x 19 cm) dekoreret på permer med tredobbelt stregramme i blindtryk. Ryggen har fire ægte bind og rygfelter med stregrammer i blindtryk, 2. felt har været titelfelt men skind med titel er forsvundet. Rødstænket snit. Intet afklippet hjørne. Pris: -15-1. Prisen ikke skrevet med sædvanlig hånd. Et firkantet afklip ser ud til at være papirudfyldt senere.

Kat. 14,-175 fol. Rob. Fabyan: *Cronicle of England and France, Uden år og sted.*

I katalogen er tilføjet følgende: "Editio perantiqua sine capite et calce". (Meget gammel udgave uden begyndelse og slutning). Engelsk helbind af brunt ruskind fra 1700-tallet (28,5 cm x 19,8 cm) dekoreret i spejl, tulipaner i den indre rammes hjørner. Ryggen har fem ægte bind og titel på rødt skind. Rødt snit. Rund nummer-mærkat: 18 eller 15 i øverste rygfelt. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-11-6. Harley havde flere udgaver af dette værk, se f.ex. *Harley* II, s. 28, no. 402-404.

Inc. 3299. Plautus: *Comoediae, a Georgio Merula editae, Venezia 1495.*

Rygfelt: Plautus 1485. Bind af grønligt pap og ryg af skind. 21,1 cm x 15,8 cm. Ryggen har fire ægte bind og titel på rødt skind. Rund nummer-mærkat: 10073. Afklippet hjørne. Pris: 3-6.

Inc. 2431. Lactantius: *Opera, Venezia 1478.*

Halvbind med skindryg og marmorovertrækspapir. 28,5 cm x 19,5 cm. Ryggen har fem ægte bind og titel på grønt skind. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: 364. Intet afklippet hjørne. Pris: 1-1-0. Se *Wanley* s. 100 under 27. april 1719/20.

Kat. 4,-219 fol. J. Capgravius: *Nova Legenda Angliæ, London, Wynkyn de Worde, 1516.*

Første blad mangler. Halvbind fra 1700-tallet af sort skindryg og overtrækspapir af marmorpapir, rygtitelfelt i rød maroquin. 26,6 cm x 18,5 cm. Ryggen har fem ægte bind og rund mærkat med nr. 0891. Afklippet hjørne. Pris: 10-6.

Andre Bøger, gruppe 3. Mulige Harley provenienser.

Følgende tre bøger er fundet af afdelingsbibliotekar Susanne Budde ved hendes arbejde med katalogisering til REX af bibliotekets ældre bøger. Jeg skylder hende

tak for hendes aldrig svigtende interesse og hjælpsomhed. Hun har bl.a. også henledt min opmærksomhed på Livius-udgaven Milano 1505 (Afsnit Chapman, gruppe 3.B) og Fischer: *Entwurf* ..., Wien 1721 (Afsnit Andre Bøger, gruppe 2.A.3.)

De illustrerer, at de Harley-bøger trykt senere end ca. 1530, som eventuelt kan findes i Det Kongelige Biblioteks magasiner sandsynligvis kun i sjældne tilfælde vil være indbundet i det røde maroquin, som man normalt associerer med Harleys bibliotek. Den røde maroquin synes at have været forbeholdt håndskrifter, nogle inkunabler og enkelte andre bøger af speciel interesse. Det vil således kun være muligt at finde yderligere Harley-bøger, hvis man støder på dem i forbindelse med andet arbejde, og man er opmærksom på de kendte Harley-spor såsom afklippede hjørner af friblad, hvor den Harleyske ejermærkning har stået, eller den Osborneske pris stadig er at finde på fribladet.

Kat. 102,-396 8vo. Lanfranco da Oriano: *Practica Lanfranci. Aurea et excellens iudicibus*, Lyon 1525. 18,1 cm x 12 cm. Engelsk lysebrunt kalveskindsbind fra ca. 1700 dekoreret på permer med blindtrykt firedobbelt stregramme med både udadvendte og indadvendte hjørnestempler. Forgylde kanter. Rund nummer-mærkat i øverste rygfelt: muligvis 80/. Afklippet hjørne men ingen pris.

Kat. AS 2113 4to. G. Marini: *Histoire nouvelle et curieuse de royaumes de Tunquin*, Paris 1666. Brunt skindbind med rygforgyldning. 24 cm x 17,6 cm. Rund nummermærkat i øverste rygfelt: 3188. Intet afklippet hjørne. Pris: 3-6.

Kat. 154,-95 8vo. Robert Sheringham: *De Anglorum gentis origine disceptatio*, Cambridge 1670. Brunt engelsk skindbind (18 cm x 11,8 cm) dekoreret med to blindtrykte stregrammer på permer, den inderste med udadvendte hjørnestempler. Forgylt dekoration på kanter. Afklippet hjørne. Pris: 1-6. Harley havde tilsyneladende flere eksemplarer af dette værk, se *Harley* IV, s. 577, no. 11617 og s. 578, no. 11618 og *Harley* V, s. 415, no. 14052. *Thott* V, 3, s. 254, no. 30196.

Madsens problematiske Harley-provenienser

De følgende fire bind fremviser et vist fællespræg, således at man fristes til at tro, at de stammer fra samme bogbinderværksted. Vi finder en række enkeltstempler og nogle borter, der går igen i forskellige kombinationer. De har dog ingen lighed med de Elliotske eller de Chapmanske bind, og skulle de virkelig have tilhørt Harley og være indbundet for ham, må det være sket i et andet af de af ham benyttede værksteder. I sin inkunabelkatalog tilskriver Madsen dem til både Harley-biblioteket og til Thott, uden at disse iøvrigt fremviser nogen af de traditionelle Harley-spor — afklippet hjørne eller Osbornes pris — mens han ved en række lignende bind kun giver dem Thott-proveniensen. Ved sine proveniensangivelser henviser Madsen altid

præcist til bind og nummer i Thott-katalogen, mens andre provenienser blot noteres som f.ex. "Robert Harley" uden reference til Harley-katalogen. De fire bind er indbundet i rød eller blå maroquin med rig dekoration i guldtryk. Permedekorationen består af bort og ovalt midtornament udført med små enkeltstempler. Vi ved, at Harley også fik indbundet bøger i blå maroquin.

Inc. 1665. A. Gellius: *Noctes Atticae*, Rom 1472.

Blå maroquin. 34 cm x 23,2 cm. Ryggen har seks ægte bind, titel på rødt skind og spor af rund nummer-mærkat i øverste felt. Ufarvet forsats. Stænket snit. Forgyltning på ryg, permer og kanter men ikke på indslag. Intet afklippet hjørne. Ingen pris.

Inc. 2347. Josephus: *De antiquitate judaica. De bello judaico*, [Lübeck ca. 1475].

Rød maroquin, mørkere i farven end ellers hos Harley. 39,9 cm x 28,7 cm. Ryggen har seks ægte bind og firkantet nummermærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats af det sædvanlige mønster i Harley-bøger. Stænket snit. Forgyltning på ryg, permer og kanter men ikke på indslag. Intet afklippet hjørne. Ingen pris.

Inc. 3330. Plutarchus: *Vitae virorum illustrium, pars 2*, Rom, uden år.

Rød maroquin. 41 cm x 28 cm. Marmorforsats med samme mønster som ellers i Harley-bøger. Stænket snit. Forgyltning på ryg, permer og kanter men ikke på indslag. Ryggen har seks ægte bind men intet spor af nummer-mærkat i rygfelt. Intet afklippet hjørne. Ingen pris. På friblad med blyant 1558.

Inc. 3434. Quintilian: *Institutiones oratoriae ab Omnibono Leonicensi emendatae*, [Venezia] 1471.

Rød maroquin. 33,6 cm x 22,4 cm. Ryggen har fire ægte bind og muligvis spor af rund nummer-mærkat i øverste rygfelt. Marmorforsats, stænket snit. Forgyltning på ryg, permer og kanter men ikke på indslag. Intet afklippet hjørne. Ingen pris.

Ingen af dem har som sagt de ellers kendte Harley-provenienser, og bindene har ingen lighed med de kendte Harley-bind. En gennemgang af alle de af Madsen anførte Thott-provenienser, der angives at være i bind fra 1700-tallet af kalveskind eller af rød eller blå maroquin, evt. med angivelse af, at de er engelske, resulterede i en række bind, der udsmykningsmæssigt havde stor lighed med de fire nys omtalte. Der fandtes enkeltstempler og ruller anvendt til borter på permer, kanter og på ryg, som var identiske med, hvad man kunne finde på de fire. Heller ingen af disse havde de kendte spor af Harley-provenienser, og Madsen havde heller ikke tillagt dem en sådan proveniens (inc. 391, 399, 968, 1392, 2088, 2884+1732, 2495, 3288, 3292, 3297, 3320, 3561, 3651, 3749, 3818, 3967, 4061, 4073, 4090, 4155, 4158). Så hvorfor pludselig de fire? Som vi har set ovenfor, kan den Osborneske pris være slettet af vanvare. Så enten har den været der på Madsens tid, eller også har Madsen fået blandet sine notater ved

forberedelsen af det endelige manuskript. De i dette afsnit omtalte bind — både de fire madsenske samt de andre ved undersøgelsen fundne tillige med de blå og røde maroquinbind Harald Ilsøe omtaler i sin artikel 'Hvordan så Otto Thotts bøger ud?' — udviser så store ligheder i stempelmateriel, at man fristes til at tilskrive dem samme bogbinderværksted. Men hvilket? Har grev Thott selv ladet dem indbinde, eller har han købt dem alle fra en anden bogsamler — dansk eller engelsk — som de da var blevet indbundet for?

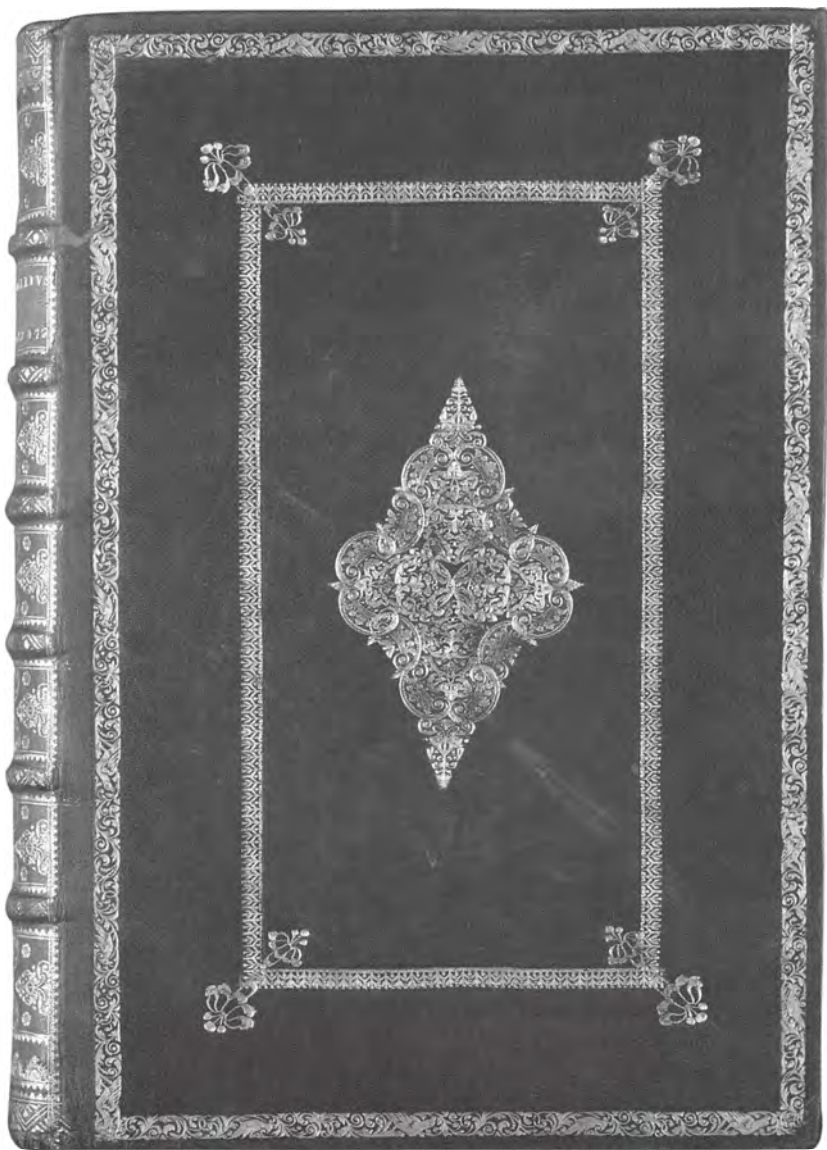
Endnu et problem og eksempel på hvordan misforståelser kan opstå. I Det Kongelige Biblioteks inkunabelsamling har man engang i 1900-tallet givet en række inkunabler et beskyttende kardusomslag. På nogle af disse omslag er der med samme hånd med blæk skrevet "Harley". Fjerner man så omslaget, møder ens blik et af de røde Harley-bind enten udført af Elliott eller af Chapman. Men i eet tilfælde får man en overraskelse, nemlig ved:

Inc. 968. Caesar: *Commentarii*, Rom 1469.

I stedet for det klart røde maroquinbind ser vi et i smukt rødbrunt maroquin dekoreret med en kniplingsagtig bort i guldræk og med forgyldning i alle ryggenes felter. Men der er ingen lighed med den Elliotske eller Chapmanske dekoreret. Desuden er der intet andet ved bogen, der peger mod en Harley-proveniens, hvilket man skylder Madsen at sige, at han heller ikke siger.

III. Afsluttende bemærkninger.

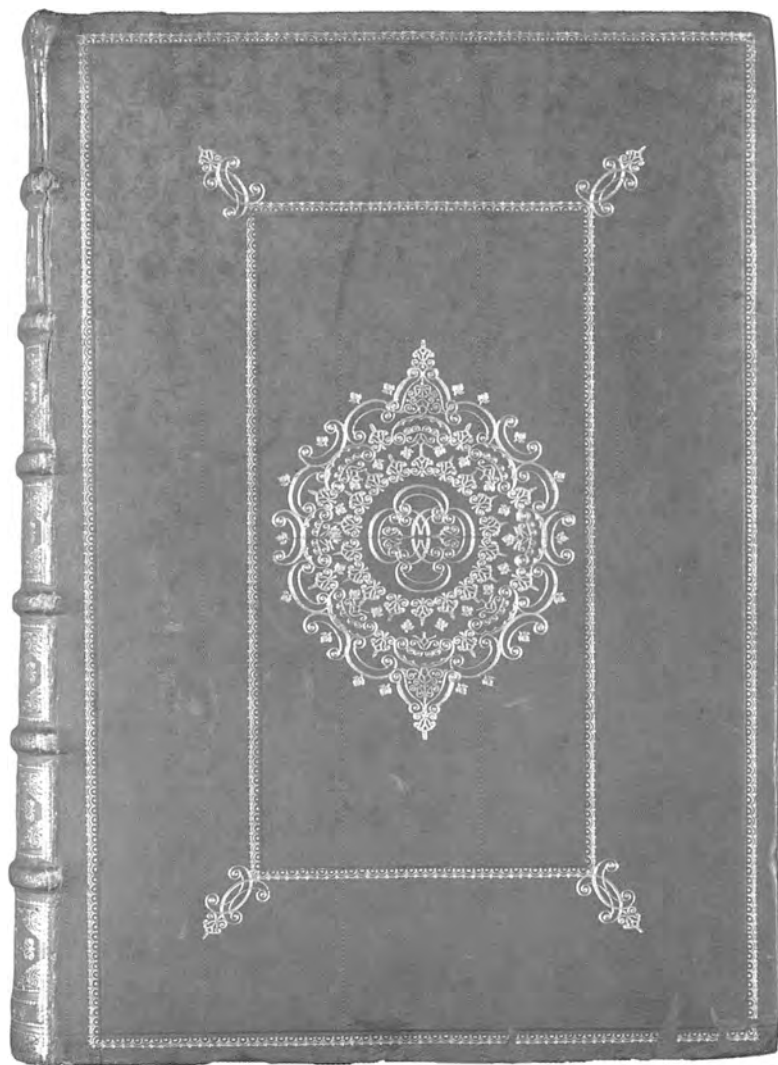
Ved gennemgangen af de enkelte bind er som nævnt i indledningen foruden de kendte Harley-tegn — afklippet hjørne og pris — også nævnt kendetegn som påklæbte nummer-mærkater og blæksignaturer på friblade. De første har vist sig at være særdeles hyppige, det synes at være undtagelsen, dersom der ikke er en sådan eller spor af en. Det er desuden noget, man finder andetsteds rundt i bibliotekets magasiner. Tallene på de her omtalte bind synes ikke at kunne sættes i forbindelse med hverken Harleys eller Thotts bogsamlinger. Ikke heller kan de sættes i forbindelse med Bøllings inkunabelnumre. De må stamme fra en aktion i Det Kongelige Bibliotek engang i 1800-tallet. Hvad angår blæksignaturerne på fribladet er disse knap så hyppige. De synes heller ikke at kunne henføres til Harley-samlingen. Om de kan have forbindelse med Thotts bibliotek, eller om de også er et forsøg på ordning af bøger foretaget på et tidspunkt i Det Kongelige Biblioteks regi, er også uvist. Om de kan sættes i forbindelse med planen over bibliotekssalen gengivet i Werlauff må stå ubesvaret indtil videre. Medens nummer-mærkaterne findes både på inkunabler og på tryk efter 1500, synes blæksignaturerne at være begrænset til inkunablerne. Dog har Ingrid Ilsøe under sine bogbindsstudier i 1700-tallets danske bogbind fundet eksempler på tryk fra 1700-tallet med lignende

III. 27. Inkunabel 1665. Bogbinder ubekendt. Tillægges Harleyproveniens af V. Madsen.

Ill. 28. Inkumabel 2347. Bogbinder ubekendt. Tillægges Harleyproveniens af V. Madsen.

III. 29. Inkumabel 3330. Bogbinder ukendt. Tillægges Harleyproveniens af V. Madsen.

III. 30. Inkunabel 3434. Bogbinder ukendt. Tillægges Harleyproveniensen af V. Madsen.

blæksignatur, f.ex. *Tutte le opere di Giovan Giorgio Trissimo*, Verona 1729, på hvis friblad der står "Xx,8,4."

De behandlede bøger — ca. 225 bind — udgør kun en del af de 500 palæotyper som Thott ifølge Kall og Werlauff skulle have købt på Harleys auktion. En del kan senere være udskilt som dubletter fra Det Kongelige Bibliotek. Eller måske dækker tallet trods alt over alt, hvad Thott købte efter Harley, altså ikke bare tryk før 1530. Dersom dette sidste er tilfældet, er der stadig mulighed for at finde bøger fra Harley-biblioteket i Det Kongelige Biblioteks vidtstrakte magasiner.

Som det er fremgået af det foregående, har Harley-biblioteket haft et ligeså broget og varieret udseende som enhver anden stor bogsamling. Det har langt fra bestået af de ens røde maroquinbind, som man ifølge gængse opslagsværker kunne få indtryk af. For Harley som for Thott og for andre, der tiltrækkes af bøger, har de været enkeltindivider med hver deres særpræg i deres indre som i deres ydre og ikke en bataljon ens uniformerede størrelser. De har ikke købt bøger i metermål men skaffet sig bog for bog. For dem som for os andre har det drejet sig om mangfoldigheden i bøgernes verden.

*Appendix: Bøger med blæksignatur på
friblads.*

(Det første tal er Det Kongelige Biblioteks inkunabel-signatur, fx 970. Dernæst følger blæksignaturen, fx D,3,,11).

Inc. Haun.

970.	
1130	vol. 1
1130	vol. 2
1130	vol. 3
1130	vol. 4
1131	vol. 1
1131	vol. 2
1136	
1137	
1328	
1330	
1386	
1651	
Denne stammer muligvis fra Wanleys katalogisering.	
2390	
2491	
2494	vol. 1
2492	vol. 2
2675	
3118	
3119	
3129	
3343	
3644	
3680	
3752	
3789	
3797	
3834	
Tutte le opere di Giovan Giorgio Trissimo. Verona 1729.	

*Fortegnelse over omtalte bind.
Inkunabler*

(Det første tal er Det Kongelige Biblioteks inkunabel-signatur. Dernæst følger henvisning til det afsnit i nærværende artikel, hvori bogen er omtalt)

Inc.

129		Chapman 3.A.
157		Chapman 4.B.
161		Chapman 2.1.
178	se 673.	
228		Andre Bøger 2.A.1.
286		Chapman 1.C.
341	se 438.	
390		Elliott 1.D.
391		Madsens
	problematiske provenienser.	
393		Chapman 2.H.
399		Madsens
	problematiske provenienser.	
438 + 341 + 3183		Chapman 2.A.
470		Andre bøger 2.B.
659		Chapman 4.C.
665		Andre Bøger 2.A.2.
670		Chapman 4.A.
672		Elliott 3.A.
673 + 178		Chapman 1.C.
782		Elliott 3.B.
841 + 846		Chapman 2.B.
850		Elliott 2.A.
890 = Perg. 6		Andre Bøger 2.A.1.
968		Madsens
	problematiske provenienser.	
970		Elliott 4.D.
971		Chapman 1.D.
1066		Chapman 4.C.
1130		Elliott 4.A.
1131		Elliott 1.C og
		Chapman 3.D.

1136	Chapman 2.C.	1922+1924	Elliott 2.A.
1137	Elliott 4.E.	1986	Elliott 2.A.
1139	Chapman 1.B.	2002	Elliott 1.A.
1142	Elliott 1.D.	2058	Andre Bøger 2. B.
1161	Chapman 2.C.	2076	Andre Bøger 1. C.3.
1165	Chapman 2.F.	2088	Madsens
1166	Chapman 4.C.		problematiske provenienser.
1181	Chapman 3.D.	2209 =	Perg. 14. Andre Bøger 1.C.4.
1182	Jane Steele.	2347	Madsens
1191	Andre Bøger 2.B.		problematiske provenienser.
1201	Elliott 4.B.	2349	Elliott 3.A.
1206	Andre Bøger 1.C.1.	2370	Elliott 1.E.
1207	Jane Steele.	2389	Elliott 4.C.
1209 = Perg. 3	Elliott 1.E.	2390	Andre Bøger 1.B.
1314	Elliott 1.D.	2397	Elliott 1.C.
1315	Chapman 2.F.	2431	Andre Bøger 2.C.
1328	Elliott 4.C.	2463	Chapman 2.G.
1330	Elliott 2.B.	2467	Andre Bøger 2.A.2.
1361	Chapman 2.F.	2491	Chapman 2.N.
1386	Elliott 2.B.	2493	Chapman 2.G. + 3.D.
1387	Elliott 4.B.	2494	Chapman 2.N.
1392	Madsens	2495	Madsens
	problematiske provenienser.		problematiske provenienser.
1426	Elliott 2.C.	2563	Chapman 2.I.
1440	Elliott 1.D.	2564	Chapman 2.I.
1465	Chapman 4.B.	2581	Chapman 4.C.
1521	Elliott 1.A.	2589	Chapman 4.D.
1543	Andre Bøger 1.C.2.	2628	Chapman 1.B.
1606	Elliott 3.B.	2630	Elliott 4.F.
1608	Chapman 2.A.	2663	Andre Bøger 1.B.
1621	Thott vol. VII, no. 2070.	2664	Elliott 1.B.
	Mangler ved revision 1962.	2675	Elliott 4.B.
1651	Andre Bøger 2.C.	2677	Chapman 1.C.
1665	Madsens	2716	Chapman 2.D.
	problematiske provenienser.	2729 = Perg. 8.	Andre Bøger 1.B.
1666	Chapman 1.B.	2734	Andre Bøger 2.C.
1726	Andre Bøger 1.B.	2759	Andre Bøger 1.C.5.
1732 se 2884.		2778	Elliott 2.B.
1800 = Perg. 5.	Elliott 1.E.	2819	Chapman 3.A.
1860	Elliott 3.C.	2836	Chapman 2.K.
1893	Chapman 1.A.	2868	Elliott 1.E.

2884+1732	Madsens problematiske provenienser.	3514 3561	Andre Bøger 1.B. Madsens
2888	Chapman 2.A.		problematiske provenienser.
2977	Chapman 2.G.	3581	Chapman 1.B.
2980 + 2981	Andre Bøger 2.B.	3582	Andre Bøger 2.B.
2994	Chapman 2.N.	3586	Chapman 2.M.
3025	Chapman 2.A.	3594	Andre Bøger 2.B.
3032	Chapman 2.N.	3595	Chapman 1.D.
3105	Chapman 2.E.	3626	Chapman 3.A.
3118	Elliott 4.C.	3644	Elliott 4.A.
3119	Elliott 4.C.	3651	Madsens
3129	Elliott 1.A.		problematiske provenienser.
3183	se 438.	3680	Elliott 4.C.
3282	Andre Bøger 2.C.	3702	Chapman 1.D.
3288	Madsens	3711	Elliott 2.A.
	problematiske provenienser.	3713	Chapman 2.L.
3292	Madsens	3749	Madsens
	problematiske provenienser.		problematiske provenienser.
3296	Chapman 3.A.	3752	Elliott 4.C.
3297	Madsens	3789	Andre Bøger 2.A.3.
	problematiske provenienser.	3790	Chapman 4.A.
3299	Andre Bøger 2.C.	3796	Chapman 3.A.
3304	Chapman 3.D.	3797	Andre Bøger 2.A.1.
3307	Chapman 3.A.	3804	Chapman 2.F.
3310	Madsens	3818	Madsens
	problematiske provenienser.		problematiske provenienser.
3316	Andre Bøger 2.A.2.	3820	Chapman 3.C.
3317	Chapman 2.F.	3821	Elliott 4.C.
3322	Chapman 2.R.	3832	Chapman 2.M.
3330	Madsens	3834	Elliott 2.B.
	problematiske provenienser.	3835	Chapman 1.C.
3343	Elliott 2.C.	3850	Elliott 1.C.
3393	Andre Bøger 2.B.	3884	Chapman 4.C.
3432	Chapman 3.C.	3931 = Perg. 2.	Jane Steele.
3433 + 3439.	Elliott 1.B.	3967	Madsens
3434	Madsens		problematiske provenienser.
	problematiske provenienser.	3986 = Perg. 15	Andre Bøger 2.C.
3438	Chapman 3.C.	4024	Elliott 3.B.
3439	Elliott 1.B.	4025	Elliott 3.A.
3496	Chapman 4.A.	4053	Chapman 2.M.
3510	Elliott 1.D.		

4061	Madsens	<i>Bøger trykt efter år 1500 på papir,</i>
	problematiske provenienser.	<i>kronologisk ordnet.</i>
4073	Madsens	
	problematiske provenienser.	(Efter årstal, forfatter, titel, trykkested
4083	Chapman I.B.	(+ evt. trykker) og KB-signatur følger
4090	Madsens	henvisning til det afsnit i nærværende
	problematiske provenienser.	artikel, hvori bogen er omtalt)
4102	Chapman 3.C.	
4155	Madsens	s.a. Rob. Fabyan: Cronicle of England
	problematiske provenienser.	and France, s.l. KB kat. 14,-175 fol.
4158	Madsens	Andre Bøger 2.C.
	problematiske provenienser.	
4168	Andre Bøger 1.C.6.	1505. Livius: Decades. Milano 1505. KB
4187	Chapman 2.F.	kat. 16,-307 fol. Chapman 3.B.
4228	Andre Bøger 2.A.2.	
4255	Elliott I.A.	1512. Pomponius Mela: Geographiæ
		libri tres. Wien 1512. KB kat.74 II-151
		4to. Chapman 2.D.

Pergamenttryk

Perg. 2 = inc. 3931	Jane Steele.	1516. Capgravius: Nova Legenda
Perg. 3 = inc. 1209	Elliott. I.E.	Angliæ. London, Wynkyn de Worde,
Perg. 5 = inc. 1800	Elliott. I.E.	1516. KB kat. 4,-219 fol.
Perg. 6 = inc. 890	Andre Bøger 2.A.1.	Andre Bøger 2.C.
Perg. 8 = inc. 2729	Andre Bøger I.B.	
Perg. 14 = inc. 2209	Andre Bøger 1.C.4.	1517. Valerius Flaccus: Argonautica.
Perg. 15 = inc. 3986	Andre Bøger 2.C.	Firenze 1517. KB kat. 170,-455 8vo.
Perg. 19	Andre Bøger 2.B.	Andre Bøger 2.B.
Perg. 20	Andre Bøger I.B.	
Perg. 22	Andre Bøger I.A.	1521. [Guillaume de Lorris et Jean de
Perg. 25	Andre Bøger I.A.	Meung]: Le Romant de la Rose. Paris,
Perg. 26	Andre Bøger 2.B.	"par le veufue feu Michel Noir", 1521.
Perg. 29	Andre Bøger 1.C.7.	KB kat. 18,-115 fol. Elliott 3.C.
Perg. 31	Chapman 2.F.	
Perg. 32	Andre Bøger 2.B.	1525. Lanfranco da Oriano: Practica
Perg. 34	Andre Bøger 2.B.	Lanfranci. Aurea et excellens judicibus.
Perg. 37	Andre Bøger 2.B.	Lyon 1525. KB kat. 102,-396 8vo.
Perg. 38	Andre Bøger 2.C.	Andre Bøger 3.
Perg. 39	Andre Bøger 2.B.	
Perg. 45	Andre Bøger 2.C.	1527. Polycronycon. Southwerke, Peter
		Treveris, London 1527. KB kat. 13,-38 fol.
		Andre Bøger 2.B.

1533. Marci Tullii Ciceronis Tusculanarum Quaest. libri quinque ... Paris 1533. KB kat. 16,-361-fol. Jane Steele.
1534. Isocrates nuper accurate recognitus et auctus. Venezia 1534. KB kat. 16,-191 fol. Andre Bøger I.A.
1534. Institutionum Fl. Justiniani Cæsaris libri IIII. Paris 1534. KB kat. 100,-135 8vo. Chapman I.A.
1535. Marci Hieronymi Vidæ Cremonensis Albae Episcopi Christiados libri sex. Cremona 1535. KB kat. 75,1-211-4to. Jane Steele.
1549. The Byble. London, Thomas Raynalde & William Hyll, 1549. KB kat. 1,-104 fol. Elliott 2.A.
1586. l'Office de la Vierge. Paris 1586. KB kat. 4,-70 fol. Andre Bøger I.A.
1631. André du Chesne Tourrangeau. Histoire genealogique de la Maison Royale de Dreux. Paris 1631. KB kat. 14,-117 fol. Andre Bøger I.B.
1631. André du Chesne Tourrangeau. Histoire genealogique des Maisons de Guines, d'Ardres, de Gand, et de Coucy —. Paris 1631. KB kat. 14,-118 fol. Andre Bøger I.B.
1634. André du Chesne. Histoire genealogique de la Maison des Cha-steigners. Paris 1634. KB kat. 14,-116 fol. Andre Bøger I.B.
1645. Christophle Justel. Histoire genealogique de la maison d'Auvergne. Paris 1645. KB kat. 14,-114 fol. Andre Bøger 2.B.
1661. The Holy Bible. Translated into the Indian Language. Cambridge 1661-63. KB kat. 20,-224 4to. Andre Bøger 2.B.
1666. G. Marini: Histoire ... des royaumes de Tunquin. Paris 1666. KB kat. AS 2113 4to. Andre Bøger 3.
1670. Robert Sheringham: De Anglorum gentis origine disceptatio. Cambridge 1670. KB kat. 154,-95 8vo. Andre Bøger 3.
1674. Antiphonarium juxta Breviarium Romanum. Paris 1674. KB kat. 4,-65 fol. Andre Bøger 2.B.
1712. G. Julii Cæsaris quæ extant. London, Jac. Tonson, 1712. KB kat. 16,-303 fol. (B318). Andre Bøger 2.A.3.
1721. Joh. Bern. Fischer. Entwurff einer Histor. Architedur in Abbildung. Wien 1721. KB kat. 19,-529 fol. (A 49) Andre Bøger 2.A.3.
1728. Engelbert Kemper. History of Japan 1-2. London 1728. KB kat. AS-3135 fol. Andre Bøger 2.A.3.
1739. Vitruvius Brittannicus. Vol IV. London 1739. KB kat.9,-451 (B64). Andre Bøger 2.A.3.

SUMMARY

RUTH BENTZEN: *Lord Harley and Count Thott. An account of some books and bindings from Harley's and Thott's libraries in the Royal Library, Copenhagen.*

The Danish book-collector count Otto Thott (1703-85) bought extensively at the auctions of the Harleian library. Thott bequeathed his manuscripts and early printed books (imprints through 1530) to the Royal Library, Copenhagen. The library also made acquisitions at the sale of the remainder of the large Thott-library. Thus a large number of his Harley-books, many in their original bindings, passed to the Royal Library, which, consequently, probably has the largest collection of Lord Harley's books outside Great Britain. The present article sketches the history of the Harleian library, but concentrates on the bookbindings. Making use of the material (esp. the plates illustrating the binders' tools) published by Howard M. Nixon in his important article 'Harleian Bindings' in *Studies in the book trade in honour of Graham Pollard* (Oxford 1975), the books are described and attributed to the Harleian binders Jane Steele, Thomas Elliott, and Christopher Chapman. The article also describes a number of books which Lord Harley did not have rebound, but which are still in their original bindings, some with the earlier owners' super exlibris on the binding. A number of incunabula, which according to Victor Madsen's catalogue of incunabula in the Royal Library are not from the Harley-library but only has Thott as a previous owner, are described on account of their similarity to the bindings of Elliott and Chapman. Finally four incunabula, which were assigned to the Harleian library by V. Madsen although they have no outward signs of having ever belonged to that library, are described.

BOLLE WILLUM LUXDORPHS
SAMLING AF TRYKKEFRIHEDENS SKRIFTER 1770-1773

AF

HENRIK HORSTBØLL

Den 14. september 1789 blev auktionen over Bolle Willum Luxdorps store bibliotek indledt i København. Det var sikkert en tilfældighed, at det var på årsdagen for trykkefrihedens indførelse d. 14. september 1770. Salget blev formidlet af Peter Frederik Suhm, Abraham Kall og Hermann Treschov – med katalogets formulering “Triumviri de republica literaria.”¹

Den lærde republiks triumvirat og den danske offentlighed kunne på samme tid i månedsskriftet *Minerva* orientere sig om sommerens politiske begivenheder i Frankrig. I augustnummeret stod det klart, at en politisk revolution var brudt ud: “Frankrig fremstiller nu det mærkeligste, ei alene i denne Maaned, men vel i flere Aarhundreders Historie.”² Knap tre uger før bogauktionen begyndte i København, var den franske Nationalforsamling den 26. august blevet færdig med at formulere erklæringen om menneske- og borgerrettigheder, og i paragraf 11 var ytrings-, skrive- og trykkefrihed blevet formuleret som en fundamental menneskerettighed.³

Luxdorph havde ikke tilhørt de kredse i Danmark og Norge, som fejrede trykkefriheden som en ny tidsregning i 1770'erne, og han ville ikke have brudt sig om den franske Nationalforsamlings arbejde. Tværtimod var han kendt som den konservative embedsmand, den klassiske latindigter og bogsamleren. I kombinationen af rollerne som embedsmand og bogsamler skabte han en samling af trykkefrihedens skrifter, som uløseligt knyttede hans navn til perioden med ubegrænset trykkefrihed i Danmark mellem 1770 og 1773.

¹ *Bibliotheca Luxdorphyana*, 1789, s. 18.

² *Minerva* for August 1789, “Historien” s. 281.

³ “La libre communication des pensées est un des droits les plus précieux de l’homme; tout citoyen peut donc parler, écrire, imprimer librement: sauf à répondre de l’abus de cette liberté, dans les cas déterminés par la loi.” *Les déclarations des droits de l’homme de 1789*. Textes réunis et présentés par Christine Fauré, Paris 1988, s. 13.

I 1770 var trykkefriheden i Danmark en verdensnyhed. I London fik Danmark usædvanlig megen spalteplass i *The Annual Register* for 1770, fordi "several quick and unexpected revolutions, have taken place this year in the Danish ministry." Efter en redegørelse for den overraskende afskedigelse af Geheimestatsrådet fortsatte beskrivelsen med at rose kongen for indførelsen af ubegrænset trykkefrihed: "The King however continues the same patriotic conduct towards his people, which has hitherto distinguished his reign; as a new proof of which, as well as of his disposition to the encouragement of arts, sciences, and learning, he has this year freed the press from all restraints, and by a rescript dated at the castle Hirschholm, exempts all Books published in his dominions from any kind of censure."⁴ De gode nyheder fra Danmark blev også hyldet af Voltaire i Frankrig⁵; mens de i Tyskland gav anledning til en af de første offentlige diskussioner af *Pressfreiheit*.⁶ I Danmark blev trykkefrihedens eftermæle generelt formuleret mere negativt.

Den første til at indramme trykkefriheden som periode var redaktøren af den løbende bibliografi *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne*. Fortegnelsens tre årgange skabte en særegen litterær tidsregning omkring trykkefrihedens fødselsdag den 14. september, og da fortegnelsen ophørte med at udkomme ultimo september 1773 erklærede redaktionen "Trykkefriheden" for en afsluttet periode, og fortegnelsens anonyme ophavsmænd bedømte samtidig dens karakter. I et efterord "Til Læserne" hed det:

"Vi slutte nu den tredie Aargang af Fortegnelsen over alle siden Trykkefriheden udkomne Skrifter, og vi slutte hermed denne Journal for bestandig. Trykkefriheden, som bekjendt, gav den sin første Oprindelse, og da var den maaskee neppe overflødig. Paa en Tid, da enhver vilde være Skribent, da Forfatterne under lokkende Titler søgte at sælge deres ubetydelige Smørerier, og da man oversvømmedes af saa mangfoldige Smaaskrifter, at deres Mængde ikke tillod vore da værende Recensentere, efter deres sædvanlige Udførlighed, at bedømme dem alle; paa saadan en Tid kunde det ikke være unyttigt, i en almindelig Fortegnelse over alle Trykkefrihedens Skrifter kortelig, saasnart de komme for Lyset, at anmelde deres Indhold, og bestemme deres Værd, for nogenledes at standse den af god Afsætning, endog hos de alleruselste og ganske udyrkede Genier, foraarsagede

⁴ *The Annual Register or a View of the History, Politics and Literature for the Year 1770*, London 1771, s. 44

⁵ T. Besterman (red.): *Les œuvres complètes de Voltaire* 121, Oxford 1975, s. 212: nr. D16963: Au Roi de Danemark, Christian VII, 15. janvier 1771.

⁶ "Pressfreiheit in Dänemark" i August Ludwig Schölzers tidsskrift *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*, 3, 1778, s. 313-317 og 5, 1779, s. 344-348. Franz Schneider, *Presse, Pressefreiheit, Zensur*. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (red.) *Geschichtliche Grundbegriffe*, 4, Stuttgart 1978, s. 913.

Autorsyge. Men saa indskrænkedes Skrivefriheden, dens Virkninger ophørte, hvilket endog uden positiv Indskrænkning vilde have fundet Sted, og virkelig siden den Tid er skeet, i det mindste i Hensigt til Frihedens gode Følger, i en høiere Grad end den første Indskrænkning nogensinde hensigtede. Læsernes Taalmodighed svækkedes omsider, før læste man alt, men kiede heraf, fomedelst de slette Skrifers Mængde, læste man næsten intet; Kiøbelysten aftog, og de mange Patrioter, de gode med de onde, begyndte Tid efter anden at forsvinde. Af nye Skrifter udkomme nu ikke saa stort et Antal, at de jo af de forhen og endnu værende tvende lærde Tribunaler, den kritiske Journal, og de berlingske Efterretninger, kunne udførlig recenses;⁷

Trykkefrihedsperioden blev afrundet og afskrevet samtidig med, at reskriptet fra den 20. oktober 1773 i upræcise vendinger gjorde det muligt for politimesteren at straffe udgiverne af aviser og ugeblade med inappellable bøder for omtale af byryster, eller for at indføre noget som angik staten eller regeringen.⁸

Kritik af en upassende "Autorsyge" prægede også historikeren Edvard Holms karakteristik af trykkefrihedstiden et århundrede senere. Han brød staven over skrifternes umodenhed, men tilføjede: "det bør tillige nøje fastholdes, at alle Trykkefrihedslitteraturens Skyggesider ikke forhindre, at det dog har sin Værd at følge den. Den fortjener ingenlunde som Helhed at smides i Makulaturkassen."⁹ Udgivelserne med varig værdi, som Holm især fremhævede, bestod af den nye litteratur fra Johannes Ewald og Johan Herman Wessel, og de indeholdt også P. F. Suhms og Jakob Langebeks nye historieskrivning samt Gerhard Schönings og Andreas Schyttes historie- og statsvidenskab i Sorø. Akademiet i Sorø havde fra begyndelsen haft lokal censurfrihed eller selvcensur, mens de øvrige skrifter sandsynligvis var blevet skrevet og trykt uafhængigt af censurfrihed. Især var flyveskrifterne frugter af trykkefriheden, og her kunne Edvard Holm ikke holde sin dannelsesborgerlige foragt og forbløffelse tilbage: "Det første, der støder en Nutidslæser ved disse, er den Forening af Smagløshed og Plumshed, som betegner mange af deres Titler. Man tænke sig saadanne som "Jeppe Vægters Betragtning over Staten," "Ole Smedesvends Begrædelser over Risengrød," "Fandens Tale til Smauserne," "Vor salige Bestemama Evas Natklokke," o.s.v. Desto værre svarede Indholdet kun alt for tidt hertil. Man forbauses over den Dristighed,

⁷ *Kritisk Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne.. Tredie Aargang fra 14. September 1772*, s. 433-35. Bibliografiens tre årgange havde tre forskellige titler, som karakteriserer dens udvikling: Første årgang fra 14. september 1770, *Fortegnelse paa alle de Skrifter som Trykfriheden har givet anledning til*. Anden årgang fra 14. september 1771. *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne*.

⁸ Allerede d. 5. maj 1773 havde bogtrykkerne i København fået forbud mod at omtale *Bynyt* i bladene.

⁹ Edvard Holm: *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770-1773*, 1885, s. 35.

som ganske uvidende Forfattere havde til at ville tale med om alt muligt.”¹⁰ Ved tohundredåret for trykkefriheden føjede Harald Jørgensen på dette område ikke noget nyt til Edvard Holms vurdering: “Det bør imidlertid allerede nu understreges, at en uhyggelig stor del af disse skrifter var af meget ringe kvalitet, og at man, som Suhm tilrådede, helst bør negligere dem fuldstændigt. De er intet værd. Dette forhold bør imidlertid ikke overskygge den kendsgerning, at der i denne litteratur også var meget af interesse og varig værdi.”¹¹ En revurdering har fundet sted i nyere litteraturhistorie og historieskrivning, ikke mindst hos Kjell Lars Berge og John Christian Laursen.¹²

Luxdorphs læsning

H.O. Lange beskrev Luxdorphs bibliotek på baggrund af auktionskatalogen *Bibliotheca Luxdorphaniana*.¹³ Bogsamlingens godt 15000 numre repræsenterede oplysningstidens europæiske bibliotek, og samtidig fremstod Luxdorph som specialsamler af mønter, medaljer og portrætter.¹⁴ Han skabte også specialsamlinger af tekster omhandlende samtidens historiske begivenheder. Han samlede skrifter og aviser vedrørende *Indfødsretten 1776* og fik dem indbundet i to bind, og han samlede *Efterretninger om Kong Christian VII Reise 1768-1769, tilligemed endeel franske og engelske Vers til Kongen paa hans Reise m.m.*, men de to største samlinger var *Trykkefrihedens Skrifter* i 20 oktavbind efterfulgt af *Trykkefrihedens Skrifter efter 17. januar 1772* i 25 oktavbind suppleret af et bind i kvart.

Luxdorph var ikke blot grebet af samlermani. Han læste sine bøger, og i sine dagbøger gjorde han notater om, hvad han havde læst, eller rettere hvad han havde udlæst, læst og gennemgået. I 1770 indførte han 26 notater om læsning i dagbogen.¹⁵ Femten gange “udlæste” han et værk, mens han “læste” eller “gennemlæste” fire bøger. Endelig “igennemgik” han syv værker. Der var åbenbart

¹⁰ Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie 1720-1814*, 4. 1, 1902, s. 275.

¹¹ Harald Jørgensen: *Da censuren blev opgivet*, 1970, s. 39.

¹² *Dansk Litteraturhistorie*, 4, 1983, s. 282-286. Kjell Lars Berge: Den offentlige meningens genrer, E.B. Johnsen & Trond Berg Eriksen: *Norsk Litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750 til 1920*, 1, Oslo 1998, s. 136-156. John Christian Laursen: Voltaire, Christian VII of Denmark, and the Freedom of the Press, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 2002, 6, s. 331-348. John Christian Laursen: Luxdorph's Press Freedom Writings. Before the Fall of Struensee in Early 1770's Denmark-Norway: A Major Source for Research, *The European Legacy*, 7, 2002, s.61-77. Christine Keitsch: *Der Fall Struensee – ein Blick in die Skandalpresse des ausgehenden 18. Jahrhunderts*, Hamburg, 2000.

¹³ H.O. Lange: Danske bogvenner II: Bolle Willum Luxdorph, *Aarbog for Bogaenner*, 1919, s. 176-193

¹⁴ Luxdorph samlede specielt på portrætter af længelevende: Thorkild Kjærgaard: Bolle Willum Luxdorphs “longævi”: Om den tidligste alderdomsforskning, *Årsskrift, Carlsbergfondet*, 1990, s. 124-135.

¹⁵ *Luxdorphs Dagbøger*, ed. Eiler Nystrøm, 1, 1915-1930, s. 386-415.

forskel på at læse og udlæse. Ifølge ordbogsarkivet er forskellen, at udlæsning er en afsluttet proces: "at læse til ende," mens læsning alene refererer til processen "at samle bogstaverne sammen til ord."¹⁶ Luxdorph holdt systematisk rede på sin læsning, og de større læseprojekter fik et "udlæst" i dagbogen ved processens afslutning.

Abbé Charles Batteaux var en af de forfattere, som Luxdorph udlæste. Hans *Histoires des causes premières ou exposition sommaire des pensées des philosophes sur les principes des êtres* var udkommet i Paris i 1769. Den 31. august året efter havde Luxdorph læst den færdig. David Humes *History of England* blev også grundigt læst, og den 19. maj var han færdig med femte og sjette bind af den franske oversættelse. Engelsk hørte endnu ikke med til den lærde sprogkultur. En klassiker som Homer blev han heller ikke færdig med på en dag: *Odyseea* var udlæst den 30. juni, mens *Homeri Ilias* først fulgte den 25. august. I mellemtiden havde han blandt andet udlæst Homers hymner. De bøger han "læste" bestod først og fremmest af moderne tysk skønlitteratur. Christoph Martin Wieland havde i 1768 og 1769 udgivet nogle fortællinger på vers – *Idris* og *Musarion* – som Luxdorph læste i juni 1770, og den 29. juni læste han Wielands kritik af Rousseaus diskurser om ulighedens oprindelse og samfundspagten – *Beiträgen zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens* – som var udkommet samme år i Leipzig. Luxdorph var på forkant med samtidens digtning og debat.

Det var serier og periodika, som fik betegnelsen "igennemgået", og kvantitativt holdt han sig ikke tilbage: i april måned blev blandt andet 52 bind *Bibliothèque raisonnée des Ouvrages des Savans de l'Europe* gennemgået. Ligeledes gennemgik han *Journal des Savans*. Det er embedsmanden som intellektuel dannelsesborger, man i dagbøgerne kan se over skulderen. Rummer Luxdorphs læsning en nøgle til hans interesse for trykkefrihedens skrifter?

Den 9. december 1771 noterede Luxdorph i sin dagbog: "Læst Le Gazettier cuirassé. maadelig og malitieux."¹⁷ Det lille notat afslører, at han orienterede sig i samtidens skandaleombruste, forbudte franske bøger. *Le Gazettier Cuirassé: ou Anecdotes Scandaleuses de la Cour de France* var udkommet for første gang samme år, ifølge titelbladet trykt ved frihedens mærke, hundrede mil fra Bastillen. Bag skriftet stod anonymt Charles Theveneau de Morande, som i 1771 fik skriftet trykt i London, hundrede franske mil fra Bastillen.

Ifølge Robert Darntons undersøgelser af forbudte franske bøgernes produktion og distribution i årtierne før Den franske Revolution lå Theveneau de Morande sammenlagt som nr. fem på forlagernes salgslister mellem 1769-1789. Fra for-

¹⁶ *Ordbog over det danske Sprog*, 1919-1956. Ligeledes ifølge Christian Molbechs *Dansk Ordbog*, 2, 1854-1859, betød udlæse: "læse til Ende."

¹⁷ *Luxdorphs Dagbøger*, 1, 1915-1930, s. 443.

lagstrykkerierne i England og i Schweiz blev bogen distribueret til Frankrig og det øvrige Europa. *Le Gazetteur Cuirassé* dukker således op både i politiets og toldvæsenets arkiver over beslaglagte bøger hos boghandlere og transportører i Frankrig.¹⁸ Luxdorph var ikke ene om at interessere sig for Theveneau de Morandes bog i København. Historikeren P. F. Suhm læste den også. Suhms karakteristiske autograf pryder et eksemplar, som er indlemmet i Det Kongelige Biblioteks samlinger.

Embedsborgeren og dannelsesborgeren i København havde adgang til forbudte franske bøger i deres udgivelsesår, sandsynligvis gennem boghandler Claude Philibert, der fra København også drev forretning i Schweiz, hvor bøgerne blev eftertrykt. Men mens man i Frankrig og resten af Europa skulle skaffe sig disse bøger fra illegale kommunikationsnetværk, så kunne tilsvarende litteratur på grund af trykkefriheden udkomme frit og forhandles frit i Danmark og Norge i 1771.

Luxdorph læste trykkefrihedsskrifterne for at holde sig informeret på samme måde, som han læste Morandes skrift, og han har sikkert også bedømt mange af skrifterne som mædelige og maliciøse. Med sikkerhed dømte han andre af skrifterne for at have overtrådt grænsen for frihed, for pressesager sorterede under Danske Kancelli og dermed under Luxdorph. I samlingen af trykkefrihedens skrifter indføjede han håndskrevne kopier af sagsakter vedrørende skribenter og bogtrykkere, som stod under anklage for at have overtrådt landets love, som ikke var blevet ophævet af trykkefriheden.¹⁹

Som embedsmand i centraladministrationen var Luxdorph en politisk overlever fra 1749 til 1788. I 1770 var kancelliets ledelse det nærmeste, man kan komme en bibliofilklub i anden halvdel af 1700-tallet. Bogsamleren Otto Thott var oversekretær, mens bibliofilerne Luxdorph og Henrik Hielmstjerne forestod justits- og gratial-kontoret. Thott blev afskediget 10. december 1770, og da Danske Kancelli blev grundlæggende forandret i marts-april 1771, blev Hielmstjerne afskediget, mens Luxdorph var den eneste af cheferne under Struensees reformperiode, som kom fra det gamle personale. Da kancelliet i 1773 blev ført tilbage til den tidligere organisationsform, blev de nye chefer afskediget, mens Luxdorph fortsatte som leder. Luxdorph var kancelliets øverste chef frem til kort før sin død i 1788.²⁰

Luxdorph læste trykkefrihedens tekster som embedsmanden, der havde med pressesager at gøre, mens han behandlede skrifterne som bibliofil. Han

¹⁸ Robert Darnton: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, London 1996, s. 22ff. og sammes: *The Corpus of clandestine literature in France 1769-1789*, New York, 1995, s. 77, s. 196 og s. 199.

¹⁹ Således sager mod skribenterne Christian Thura og Niels Prahll og mod bogtrykker J.R. Thiele.

²⁰ Frank Jørgensen og Morten Westrup: *Dansk centraladministration i tiden indtil 1848*, 1982, s. 66-72.

samlede omhyggeligt frugterne af den medierevolution, som han var vidne til, og tryksagerne blev smukt indbundet i 46 bind – alle forsynet med hans karakteristiske superexlibris – det gyldne elefanhoved. Pamfletter, flyveblade og gadeviser blev på den måde en del af hans litterære bibliotek, hvorfra de indgik i Det Kongelige Bibliotek.

Trykkefrihedens skrifter

Luxdorph genbestemte skrifterne ved at skrive "Trykkefrihedens Skrifter" i bindenes titelfelt. En sammenligning af samlingen med den løbende bibliografi *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne* klargør, hvad han mente med det. Den private samling og den offentlige fortegnelse supplerer hinanden, idet fortegnelsen omtalte 950 tryk, og Luxdorph medtog 914 skrifter.²¹

Søren Gyldendal, som blev forlægger for *Fortegnelsen* i 1772, bekendtgjorde ved slutningen af anden årgang: "Vi slutte nu denne Aargang, som indeholder alt, hvad vore Presser have leveret fra 14. September 1771 indtil 14. September 1772, de løbende Ugeblade og et par andre Pjecer undtagne, hvilke dog skal medtages i den følgende Aargang, som strax tager sin Begyndelse."²² Det var store ord, også for store. *Fortegnelsen* medtog periodens litterære og videnskabelige udgivelser i de større formater, kvart og folio, men udelod mange gadeviser, illegale og tysksprogede tryk. Men i redaktionens selvforståelse tilstræbte man det komplette i samarbejde med tidens anmelderorganer: *De Lærde Eflerretninger* og *Badens Kritiske Journal*.²³ *Fortegnelsen* dokumenterer også, at Luxdorph ikke systematisk udelod nogle emner fra sin samling. Det er Luxdorph, som supplerer *Fortegnelsen* med (især tysksprogede) politiske skrifter.²⁴

Luxdorps samling udelod derimod de store formater, men medtog netop viserne, de illegale og de tysksprogede tryk. Luxdorps samling består næsten udelukkende af oktavtryk på mellem et halvt og ca. tre ark papir, altså normalt tryk på

²¹ *Fortegnelse* rummer 1051 numre, men i bind 3 springes fra nr. 127 til nr. 228 på s. 305. Luxdorps samling rummer 904 tryk, hvortil kommer håndskrevne prædikener, forordninger og domme.

²² *Fortegnelse*, 2, 1771, s. 479.

²³ *Fortegnelse* er undersøgt i H. Horstbøll: *Trykkefrihedens bogtrykkere og skribenter 1770-1773, Grafiana. Årbog for Danmarks Grafiske Museum/ Dansk Pressemuseum*, 2001, s. 9-25. Svend Bruhns: *Bibliografien i Danmark i 1700- og 1800-tallet*, 2004, s. 133-150.

²⁴ Debatfora som hverken dækkes af *Fortegnelse* eller Luxdorph er periodika som *Magazin for Patriotiske Skribenter*, hvori politiske, moralske og historiske Materier uden Bekæstning indføres. Begyndt med *Skrive-Friheden*. 1771, (nr. 1-107) udgivet af Adressekontoret, som også udgav *Bibliothek for nyttige Skrifter*, 1772 (nr. 1-104), samt Jacob Badens *Kritisk Journal* 1767-1779. Hvis en artikel vakte debat og medførte selvstændigt trykte indlæg, indgik de i Luxdorps samling.

mellem 8 og 48 sider. Samlingen giver et levende billede af, hvad embedsmanden og dannelsesborgeren anså for tidens litterære undergrund, og den supplerer den øvrige overlevering af periodens tryk. For Luxdorff bestod trykkefrihedens skrifter af udgivelser, som skyldte trykkefriheden deres eksistens.

Der var 15 trykkerier i aktivitet i København i perioden 1770-1773.²⁵ Fem af dem var særligt aktive på markedet for trykkefrihedens skrifter at dømme efter Luxdorffs samling. Bogtrykker J.R.Thiele havde netop etableret sit trykkeri, da trykkefriheden brød ud, og han greb lejligheden. Han står på titelbladet af 133 tryk i Luxdorffs samling, efterfulgt af A.F. Stein, som er repræsenteret med 108 udgivelser i samlingen. De var begge aktive i alle genrer fra gadeviser og historier til den politiske pamflet. Efter dem følger Poul Herman Høecke med 86 udgivelser og Lars Nielsen Svare med 75 tryk. Endelig var Morten Hallager, som blev selvstændig bogtrykker i 1771 og arbejdede sammen med den nye forlægger Søren Gyldendal, meget aktiv i perioden efter 17. januar 1772 med i alt 64 tryksager. Trykkerier som Godiche, Brødrene Berling, N.C. Høpfner og Claude Philibert deltog kun i meget begrænset omfang, og slet ikke i forhold til deres normale vægt og betydning. Samlingens kvantitative førsteplads indtager gruppen af udgivelser uden trykkested. Luxdorff medtog 231 udgivelser uden trykkested, heraf 84 fra perioden efter kuppet mod Struensee den 17. januar 1772. Mange af disse var principielt illegale, fordi et reskript den 7. oktober 1771 havde slået fast, at udgivelser skulle kunne knyttes til et ansvarligt ophav. Til sammenligning medtog *Fortegnelsen* 175 tryk uden trykkested, og heraf var to tredjedele fra tiden før 7. oktober 1771. Man fornemmer Luxdorffs interesse.

Luxdorffs orden på trykkefrihedens skrifter

Med sin karakteristiske håndskrift forsynede Luxdorff samlingens bind med indholdsfortegnelser, hvor de anonyme skrifter fik tilskrevet forfatternavn, hvis han kunne identificere dem. Bindene fik ingen overskrift, men Luxdorff forsøgte at skabe orden blandt de mange skrifter og pamfletter. Når et skrift skabte debat eller polemik med modskrifter og svar til følge, så søgte han så vidt muligt at holde sammen på dem, således at man bind for bind kan følge den offentlige debats emner.

Et forsøg på at rekonstruere Luxdorffs orden på trykkefrihedens skrifter giver følgende resultat:²⁶

²⁵ Harald Ilsoe: *Bogtrykkerne i København ca. 1600-1810*, 1992, s. 137-182.

²⁶ En bibliografi over Luxdorffs samling (rk., bd., nr., titel, bogtrykker, format, sidetal, forfatter og trykkeår) findes som supplement til denne artikel på hjemmesiden for *Fund og Forskning* på Forskningsafdelingens webside på www.kb.dk

Trykkefrihedens Skrifter

- Bind 1-4: Philopatreias-debatten (62 skrifter).
- Bind 5-6: Landøkonomi (31 skrifter).
- Bind 7-9: Handel, købstæder og finansvæsen (61 skrifter).
- Bind 10-12: Embeder, universitetet og Norges forhold (52 skrifter).
- Bind 13-15: Statspolitik (86 skrifter).
- Bind 16: Embedsmisbrug og lakajisme – “skobørstelitteratur” (31 skrifter).
- Bind 17-18: Muntre historier og politiske fortællinger (44 skrifter).
- Bind 19: Religion (10 skrifter).
- Bind 20: Om skrivefriheden (18 skrifter).

Trykkefrihedens Skrifter efter 17. Jan. 1772

- Bind 1-2: Prædikener og offentlige taler i anledning af d. 17. januar (27 skrifter)
- Bind 3-4: Nyhedsblade, efterretninger og viser om d. 17. januar og Struensees levned (48 skrifter)
- Bind 5: Lovtaler og sange til kongefamilien. Dronning Caroline Mathildes bortrejse (27 skrifter)
- Bind 6: Pamfletter og viser om Struensee og Brandt i kastellet og på skafottet (44 skrifter)
- Bind 7: Pamfletter og viser om bordelstorm og udfejlsesfest d. 17-18. januar (28 skrifter)
- Bind 8: ”Brevvekslinger” til og fra Struensee og Brandt m.fl. (25 skrifter)
- Bind 9: Tysksprogede versioner af temaer og skrifter fra bd. 3-8 (29 skrifter)
- Bind 10: P.F. Suhms *Brev til Kongen*, reaktioner og opfølgning herpå (20 skrifter)
- Bind 11: Litterære fortællinger (5 skrifter)
- Bind 12: Små historier om drømmesyn, profetier, kometer o.l. (18 skrifter)
- Bind 13-15: Økonomisk og landøkonomisk debat. (40 skrifter)
- Bind 16-18: Politiske Blade og ugeskrifter (30 skrifter)
- Bind 19-20: Tysksprogede politiske pamfletter om Struensee og d. 17. januar (17 skrifter)
- Bind 21: Prædikener fra Taksigelsesfesten 1. december 1773 (18 skrifter)
- Bind 22: Arveprinsens fødselsdag og bryllup, samt P.F.Suhms statsromaner (25 skrifter)
- Bind 23: Danske kommandoord, lotteri mm. (31 skrifter)
- Bind 24: Handel, håndværk og landbrug (14 skrifter)
- Bind 25: Kirke- og skolevæsen samt Morpionaden og Bies bønskrifter (20 skrifter)

Kvartbindet: Skrifter af Langebek og Suhm, domme over Struensee og Brandt, aviser (53 skrifter)

Luxdorph ordnede sin samling som en fortælling om trykkefrihedstiden og dens begivenheder. Samlingen indskriver sig i den historie, som den overleverer og dokumenterer. Luxdorph slog tonen an i det første bind med Jacob Christian Bies provokationer under pseudonymet Philopatreias, mens han 45 bind senere lod samlingen klinge ud med den selv samme Bies bønsskrifter fra fængslet. De 914 skrifter blev indbundet i systematisk og kronologisk orden. Kuppet mod Struensee 17. januar 1772 var det oplagte vendepunkt, som delte samlingen i to rækker, men inden for de to rækker forsøgte Luxdorph at ordne temaerne kronologisk.

Kun de historiske spørgsmål sætter grænser for de emner, de mange skrifter kan medvirke til at belyse i 1770'ernes Danmark og Norge, og samlingen kan besvare spørgsmål, som Luxdorph ikke selv kunne forestille sig. I denne sammenhæng er samlingen selv til undersøgelse, og den giver et indblik i, hvem der greb de nye muligheder, som trykkefriheden åbnede, og hvilke hovedtemaer de satte på dagsordenen.

Fra provokation til politik: Den økonomiske debat

Trykkefrihedens skrifter tog sit afsæt i en udvidelse af den begrænsede offentlige debat, som var blevet indført i 1755, med overhofmarskal A.G. Moltkes opfordring til at skrive nyttige økonomiske skrifter. Den økonomiske kritik blev den genre-mæssige ramme om trykkefrihedens første store debat, som blev indledt af *Philopatreias trende Anmærkninger: 1. Om de dyre Tider og Handelens Svaghed. 2. Om Rettergang. 3. Om Geistlighedens Indkomster. Skrevne i Kiøbenhavn den 23. Nov. 1770*. Genren var velkendt, men indholdet nyt, og kritikken var bestemt ikke blevet offentliggjort i 1760'ernes redigerede debat i *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*.²⁷ Bag pseudonymet gemte sig skribenten Jacob Christian Bie, som i 1760'erne havde udgivet forskellige sarkastiske digte, såsom *Moralske Tanker* og *Originale danske moralske Fabler*.²⁸ Nu bredte han sarkasmen ud over opsigtsvækkende emner som dyrtidens kornpriser og forskellige former for embedsmisbrug. Både stat og kirke var mål for Bies anklager, som generelt bestod

²⁷ Erik Pontoppidan redigerede årbogen 1757-1764. Den redigerede økonomiske debat blev fortsat i Landhusholdningsselskabets skrifter efter dets stiftelse i 1769.

²⁸ Jacob Christian Bie: *Originale danske moralske Fabler i bunden Stiil*. 1765 og 1767 (oversat til tysk: *Sarkasmen*, 1792) og *Moralske tanker i bunden Stiil*, 1766.

i, at godsejere, ministre, gejstlige og jurister satte økonomiske egeninteresser højere end statens almene vel. Skriftet blev udgivet af boghandler Johann Gottlob Rothe, hvis adresse, Nr. 8 på Børsen, blev et meget centralt sted for både udgivelse og forhandling af trykkefrihedens skrifter. Som bogtrykker valgte han den i forvejen censurfrie Jonas Lindgren på Akademiet i Sorø. Rothe udgav også *Philopatreas første Fortsættelse*,²⁹ og som *Antiphilopatreas*³⁰ fortsatte Bie i samarbejde med bogtrykkeren Johan Rudolph Thiele.

Bies provokerende skrifter åbnede sluserne for en flod af offentlig debat, og de fire første bind af Luxdorphs samling indeholder 62 skrifter, som undtagen fire alle blev skrevet under pseudonym, mens kun otte af skrifternes forfattere er ukendte.³¹ I det første bind var det fortrinsvis præster som eksempelvis Laurits Jæger i Vallensbæk, der tog præsternes situation og rolle op til diskussion og forvarede sig mod Bies angreb på deres indtægter og indstilling.³² J.F. Phister, som fik et præsteembede i 1773, anslog en dramatisk tone i *Betragtninger hvor vidt Geistligheden er tienlig i en Staat*, hvor angrebet på præsterne blev opfattet som et angreb på selve religionen: "Gud forbyde at disse nordiske Riger nogensinde skulde blive et Theatrum, hvor Guds Ords Foragt og Laster som opvække Guddommen til Vrede ubehindret kunde øves!"³³ Kritik af ugudelighed, van-tro og ateisme var et hovedtema på mange planer i trykkefrihedens skrifter, og Bies angreb på præsternes indtægter blev øjeblikkelig anset som et udslag af van-tro.

Bie blev ikke tiet ihjel. I hele det intellektuelle og sociale hierarki blev *Philopatreas* genstand for debat. I sit essay *Om Skrivefriheden* noterede P.F. Suhm: "Dersom vi ei havde faaet Philopatreas, saa havde vi og maat savne Philodanus", som et argument for at "Et slet, forargeligt, ont, ugudeligt Skrift frembringer ofte gode."³⁴ Suhm hentydede til, at arveprinsens sekretær Ove Høegh Guldberg under pseudonymet *Philodanus* tog til genmæle med et kameralistisk skrift mod Bies hurtigt formulerede frihandelstanker.³⁵ Sekretæren i Det Kgl. danske Landhusholdnings Selskab, Christian Martfelt svarede som *Philocosmus* med en

²⁹ Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 2.

³⁰ Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 4

³¹ Jf. H. Ehrencron-Müller: *Anonym- og pseudonym-lexikon for Danmark og Island til 1920 og Norge til 1814*, 1940. E. Collin: *Anonymer og pseudonymer i den danske, norske og islandske litteratur samt i fremmede literaturer, forsaavidt disse omhandle nordiske forhold, fra de ældste tider indtil aaret 1860*, 1869.

³² Philodaneias (Laur. Jæger): *Fire kritiske Breve til Philopatreas, 1771 og Plan til en aawlig staaende Penge-Løn*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 5-9.

³³ J.F.Ph.: *Betragtninger hvor vidt Geistligheden er tienlig i en Staat, eller Hwad Indflydelse Religionen haver i en Staats og dens Regjeringers Lyksalighed*, Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 15, s. 31

³⁴ *Samlinger udgivne af Peter Friedrich Suhm 1. bind. 2. Stykke*, Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 1, s. 43.

³⁵ (Ove Guldberg): *Philodani Undersøgelse af Philopatreas Anmærkninger. 1ste Hefte og 2det og sidste Hefte*, Luxd. Saml. 1. rk. 3. bd. nr. 1-2.

havde sat en politisk debat i gang. Men da Martfelt i 1774 havde fået sin kritik af det danske kornmonopol i det søndenfjeldske Norge og en ny kornhandelsplan trykt på Gyldendals forlag, ramte han den aktuelle grænse for politisk debat. Trykkefrihedstiden var forbi, og hans tidligere modpart i den offentlige debat, Ove Høegh Guldberg, var nu ikke alene hans intellektuelle modstander. Han havde nu politisk magt til at undertrykke skriftet, som først blev offentligt ti år senere efter Guldbergs fald i 1784.³⁸

Finanssekretær F.C. Trant tog også anonymt del i den økonomske debat, hvor han diskuterede frihandel, men afviste den.³⁹ Han delte en kameralistisk holdning med generationen, som havde indledt deres økonomiske forfatterskab i tiden efter 1755, og det var i oversættelsens form at nyere økonomiske strømninger blev præsenteret for et dansklæsende publikum under trykkefriheden. Den flittige oversætter og underbibliotekar ved Det kongelige Haandbibliotek Peder Topp Wandal udgav i 1772 lægen Johann Albert Heinrich Reimarus skrift om den frie kornhandels lyksaligheder.⁴⁰ Alle skriftets teoretiske kilder var franske og tilhørte den fysiokratiske kreds med "den kongelige Livlæge Hr. Ridder Quesnay" i centrum. En central tekst for skriftet var Quesnays store artikel *Grains* fra bind 7 af den franske Encyclopédie (1757).⁴¹ Skriftet er et sjældent tidligt eksempel på såvel fysiokratisme som konsekvent frihandelstænkning i den danske debat, og konklusionen er lysende klar: *laissez-faire, laissez-passer*.

"Vi have derimod seet bekræftet ved den klare Erfarenhed, at mange og uforhindrede Opkiøbere forskaffe og vedligeholde Staten den sikkerste og rigeligste Forraad. Disse mange Opkiøbere, og følgelig mange Selgere, saa og mange Jorddyrkere skulle overalt, komme af sig selv, og ved deres Kappen ogsaa selv forskaffe de beqvemste og beste, og mindst foranderlige Priser, naar de kun altid bleve opmuntrede og forvissede om det naturlige Haab til Fordeel, nemlig derved at de upaatvivlelig skulle beholde deres Eyendoms Ret, og bestandig frie Handel. At forordne, at befordre, og tilforladelig at bekræfte dette, er den største Velgierning et Lands Øvrighed kan vise imod Staten, og jo mere deres Forordninger betage Handelen Byrderne, Indskrækningerne, Frygt

Plan for Ækonomie- Kommerce- og Finants-Væsenet i Dannemark. 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 3. bd. nr. 7 (nr 8: tysk oversættelse Kbh./ Leipzig 1771).

³⁸ Christian Martfelt: *Beviiis at Dannemarks og Norges Korn-Handels-Plan ikke naaer sin Hensigt, med Forslag til en ny Plan i Kornhandelen*, 1774. Dan Ch. Christensen: *Det moderne Projekt*, 1996, s. 55-56.

³⁹ (F.C. Trant): *Misokakias imod Philopatris*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 3.

⁴⁰ *Det vigtige Spørgsmaal om Kornets frie Ud-og Indførsel, undersøgt efter Naturen og Historien*. Oversat af P.T.W[andal], 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 14. bd. nr. 3. Fortalen underskrevet af J.A.H. Reimarus. Skriftet udkom første gang i Hamborg 1771: *Die wichtige Frage von der freyen Aus und Einfuhre des Getraides*.

⁴¹ Reimarus, 1772, s. 28

og Forhindringer til Vands og Lands, jo mere de lætte og befordre dens Drift, destomere forskaffe de Overflødighed og Lyksalighed i Landet.”⁴²

Danmark, Norges og Islands aktuelle handel og finanser samt ikke mindst statsgælden påkaldte sig større interesse end frihandelsteori. I fem skrifter blev handelen på Island udsat for kritik og diskussion.⁴³ En anonym skribent sammenlignede kompagnihandelen med en blodigle, som udsugede Island,⁴⁴ mens vicelagmand John Olavsén anvendte trykkefriheden under eget navn. Han var født på Island, uddannet i København og fra 1758 vicelagmand på Island. I *Korte Betænkninger over den Islandske Handel* argumenterede han for ophævelse af “forpagtet handel” til fordel for frihandel, og helst så han, “at ikke alene Kiøbenhavns og andre Hans Majestæt tilhørende Kiøbstæders Indvaanere, men og alle Europæiske Nationer, som havde Lyst dertil, blev tilladt, at handle paa Island.”⁴⁵

Nordmænd greb også trykkefrihedens mulighed for at rejse kritik af monopolhandel. Den skarpeste kritik af Norges stilling under den dansk-norske enevælde rejste præsten Immanuel Christian Grave. Han var en såkaldt “kartoffelpræst”, som i 1770’erne korresponderede med P.F. Suhm om agerdyrkning og anskaffelse af letlæselige skrifter om kartoffeldyrkning. I hyrdefortællingen og drømmesyntet *En Norsk Hyrdes Indtagelse i et Bjerg*, som blev trykt hos J.R. Thiele i 1771, lod han sin hovedperson se ind i fremtiden, hvor han fik at vide: “Det nordiske Peru skal ikke længere blive et Rov for fremmed Begierlighed, eller eders Metaller støbes til eders egne Lænker.”⁴⁶ Frihandel skulle bane vejen for en lykkelig fremtid for Norge med dets rige naturprodukter og sikre havne: “Alt dette raaber paa Handel og Frihed i Handel. Skal denne blomstre, da maae den gøres saa fri som muligt.”⁴⁷ I fremtidsvisionen skulle nordmændenes liv og død “ikke berøe af andre, som i deres Overflødighed nøder eder til at betale det, som andre ikke vil give, og som i Mangel mætter før Fremmede, end dem, de kalder deres

⁴² Reimarus, 1772, s. 69

⁴³ Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 2-6.

⁴⁴ Tillæg til *Philodani første Hæfte, eller Afhandling om Handelen og især den Islandske*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 2, s. 7-8.

⁴⁵ *Korte Betænkninger over den Islandske Handel, deelte udi tvende Afhandlinger, af hvilke den første berører Islændernes Skibsfart, og adskillige fremmede Nationers Handel paa Island, den anden den Danske Handel sammesteds. Forfattede af John Olavsén. Vicelagmand for Norden og Vesten i Island samt corresponderende Medlem i det Kongl. Danske Landhuusholdnings Sælskab i Kiøbenhavn*, 1772, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 5, s. 72-74.

⁴⁶ (I. C. Grave): *En norsk Hyrdes Indtagelse i et Bjerg*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 5, s. 19.

⁴⁷ (I. C. Grave) 1771, s. 26.

Brødre”.⁴⁸ Med trykkefriheden kom en selvstændig norsk patriotisme for dagen, og kravet om et universitet i Norge blev en katalysator.⁴⁹

Peter Frederik Suhm efterlyste i et forsvar for skrivefriheden i 1771, at “vore offentlige Tidender” bragte oplysninger om toldregnskaber, befolkningsstatistik, og næringsvejenes udvikling, kort sagt: “politiske Beregninger, uden hvilke lidet eller intet lader sig gjøre i Politiquen, Commerce- og Finance-Sager; og hvilke ere blevne holdte som Helligdomme og skiulte Liggendefæe iblant os.”⁵⁰ Det forhindrede dog ikke Suhm i at forsøge sig med flere økonomiske skrifter.⁵¹ Mere kontroversielt tog embedsmanden Jens Reimert Schumacher statsgælden under anonym behandling i en pamflet, som stillede det provokatoriske spørgsmål, hvorvidt en efterfølger i regeringen var forpligtet til at betale forgængerens gæld.⁵² På grundlag af en politisk kontrakteori argumenterede Schumacher for, at et folk ikke var pligtigt til at betale en gæld, som en fyrste, eller hans forgænger, selv havde skabt. Hensynet til almenvellet stod over hensyn til fyrstens egen økonomi. Landets førende juridiske ekspert, professor Peder Kofod Ancher, følte sig provokeret til at rykke ud med en anonym undsigelse af skriftet,⁵³ og igen meldte Ove Høegh Guldberg sig på banen, men nu med et anonymt indlæg i en ny genre.

Han skrev en politisk, utopisk fortælling om forholdet mellem fyrste og folk i et rige, hvor alle borgernes aktiviteter på det skønneste var styret af fyrsten og hans embedsmænd, og i denne idealstat blev kundskaber udbredt på betryggende vis. “Hvor Kundskab hersker hos et Folk, der er baade Raad og Mod, ogsaa til at betale Gield.”⁵⁴ Den politiske fortælling havde franske forbilleder rækkende fra Montesquieus *Lettres Persanes* til Voltaires historier, og sammen med Holbergs *Niels Klim* inspirerede de mange af trykkefrihedens historier og fortællinger.

⁴⁸ (I. C. Grave) 1771, s. 27.

⁴⁹ Luxdorph samlede mange af skrifterne om Norge i den første rækkes 11. bind, og universitetssagen blev især fremført af (Even Hammer): *Philonorvagi velmeente Tanker*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 11. bd. nr. 2, s. 13-25, og af (Gustav Strømbo): *Philo Dano-Norvagi oprigtige Tanker*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 11. bd. nr. 3, s. 91-93. Ligeledes (Ove Gierløv Meyer) Lux. Saml. 1. rk. 12. bd. Nr. 3 og 13.

⁵⁰ P.F. Suhm: “Skrive-Frihed” i *Samlinger udgivne af Peter Friedrich Suhm*. 1, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 1, s. 45-46.

⁵¹ *Om Oeconomien, særdeles Norges af Peter Friderich Suhm*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 11. bd. nr. 1, og anonymt: *Om Danmarks og Norges Tilstand i Henseende til Handelen*, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 13. bd. nr. 12.

⁵² (J.R. Schumacher): *Betænkning hvorvidt en Efterkommere i Regieringen er forbunden at betale sin Formands Gield*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 9. bd. nr. 5. Samme skrift i en udvidet tysk oversættelse: Luxd. Saml. 1. rk. 9. bd. nr. 6.

⁵³ (P. Kofod Ancher): *Erindringer mod den nylig udgivne Betænkning, hvorvidt en Efterkommere i Regieringen etc.*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 9. bd. nr. 7.

⁵⁴ (O. H. Guldberg): *Azan eller den fra Gield Udfriede Fyrste. En Fortælling*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 9. bd. nr. 8. s. 91-92.

Med trykkefriheden blev Montesquieus klassiker også introduceret på dansk med udvalget *Brevvexling imellem tuende reysende Perser angaaende Aarsagerne til Folkemængdens Aftagelse i Verden*. Brevene blev anonymt oversat og udgivet i 1771, og i udvalgets sidste brev skrev Usbek til Rhedi: "En mild Regieringsform gjør forunderlig meget til Kiønnets Formerelse. Alle Republikkerne er bestandigt Beviis derpaa;" og han tilføjer: "Saaledes er det ikke beskaffen med de Lande, der ere underkastede en uindskrænkede Regiering."⁵⁵

Landøkonomiske spørgsmål havde været tyngdepunktet i den økonomiske debat efter 1755, og landboforholdene satte også præg på trykkefrihedens skrifter. Sognepræsten Johan Arnd Dyssel, som havde bidraget med landøkonomiske skrifter til *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, reagerede også på *Philopatris* og skrev om præstens rolle i landbosamfundet.⁵⁶ Både før og efter d. 17. januar 1772 udkom skrifter om humleavl og kartoffeldyrkning, men landøkonomien fik også en politisk vinkel.

Hoveri og stavnsbånd kunne nu diskuteres offentligt, og i bind 5-6 af trykkefrihedens skrifter samlede Luxdorph debatten, som såvel havde form af økonomiske småskrifter som af politisk fortælling.

F.A. Pflueg, som var medlem af Generallandvæsenskommissionen fra 1770 til 1773, stod bag fortællingen eller komedien *Hyænejagden*, som var en satire over bondesamfundet,⁵⁷ mens det er uvist, hvem der maskerede sig som Philadelphus, der direkte bad kongen "sætte Grændser for det Grændseløse Hoverie", og siden fortsatte: "Det var og billigt, at Bonden blev betrygget for Plagerie, hvilket kunde naaes, ved at reglere ald Hoverie efter Hartkorn". Den anonyme udgiver eller bogtrykker indskød her en fodnote: "Dette Forfatterens Ønske seer man nu opfyldt ved den sidst udkomne høypriselige Anordning om Hoveriets nærmere Bestemmelse".⁵⁸ Struensees hoveriforordning af 20. februar 1771 havde støtte i den offentlige debat, samtidig med at den rejste godsejernes kritik. Billedet af den bondeplagende foged eller godsejer opstod også på tryk i denne sammenhæng.⁵⁹

⁵⁵ *Fremmedes Tanker eller Forsøg til Udbredelse af læseværdige og nyttige Oversættelser*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 5. bd. nr. 11, s. 32. Der tale om en oversættelse af Montesquieu: *Lettres Persanes*, 1721, nr. 112-122.

⁵⁶ Philander (J.A. Dyssel): *Tanker om Præsternes Gaarder og Jorder samt disses Indvikling i det skadelige Fællelskab*, Luxd. Saml. 1. rk. 1. bd. nr. 12, og *Pro Memoria til Philopatris fra Mag. Johann Arnd Dyssel. Sandby i Lolland d. 5. Jan. 1771*, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 16.

⁵⁷ (Fred. Andr. Pflueg): *Hyæne-Jagden. Komedie i fem Handlinger, oversat efter Marquis de Saint Mirabelles: Les gros mangent les petits*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 6. bd. nr. 5.

⁵⁸ Philadelphus: *En Landmands Tanker angaaende 1. Dommere... 5. Hoveriets Afshaffelse... deels anlediget af ..Philopatris*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 5. bd. nr. 3, s. 37.

⁵⁹ *Bonde-Plagoven eller Danske Fogders og Forpagters Skilderie*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 6. bd. nr. 20.

⁶⁰ Luxd. Saml. 1. rk. 4. bd. nr. 12, 14 og 15.

Nogle studenter, som skulle blive trykkefrihedens flittigste skribenter, deltog også i Philopatreas-debatten: Søren Rosenlund, Christian Thura og Martin Brun. Ingen af dem havde udgivet noget, før skrivefriheden gjorde dem til forfattere. Søren Rosenlund var den ufarligste af dem. Han skrev under pseudonymet Junior Philopatreas, og Luxdorff samlede hans forfatterskab og reaktionerne derpå i fjerde bind af trykkefrihedens skrifter. Rosenlund kastede sig ud i de fleste af de verserende debatter i trykkefrihedens første år uden at have noget særligt på hjerte, men det var et tegn på, at han blev læst, at veterinærvidenskabens førstemand P.C. Abildgaard, som var anmelder ved *Kritisk Journal*, udsendte ikke mindre end tre tilintetgørende pamfletter mod Rosenlund under pseudonymet Rosentorne.⁶⁰

Christian Thura indtog oplysningstidens rationalistiske position som *en patriotisk sandsiger*, der bedømte fordomme og vildfarelser. Den kritiske position bragte ham fra første færd på kollisionskurs med Kongeloven. I sit svar til Philopatreas blev den enevældige regeringsform karakteriseret som et system, hvor "Undersaatterne først har været saa taabelige at indrømme Regenten saa stor Myndighed, at baade de og deres Børn ere hans Livegne".⁶¹

Martin Brun forlod hurtigt den økonomiske debat til fordel for viser, politiske fortællinger og dagsaktuel kritik.⁶²

Den politiske debat før den 17. januar 1772

Den politiske kritik før Struensees fald var typisk sagsorienteret, mens den efter 17. januar 1772 i langt højere grad handlede om Struensees person, hans politik og opgøret med hans regime. Morten Hallager etablerede sig som bogtrykker midt under trykkefriheden i 1771, og han satte anonymt straks selv en debat i gang ved at kritisere lavsvæsenet.⁶³ Kritikken fremkaldte forsvarsskrifter,⁶⁴ og Hallager provokerede parykmagerne J.C. Barthold og Knud Birch til anonymt at udgive forsvarsskrifter, men debatten skiftede fokus undervejs, som det ofte var tilfældet, når svar forholdt sig til gensvar, og Knud Birchs indlæg udviklede sig til et antitysk manifest.⁶⁵ På samme måde udspandt sig via trykpresserne et

⁶⁰ (Chr. Thura): *Svar paa Publici Vegne til Philopatreas .. fra en patriotisk Sandsiger*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 7, s. 40, (samt nr. 8-9).

⁶² (Martin Brun): *Nogle Tanker i Anledning af Philopatreas..*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 10

⁶³ (Morten Hallager): *Beviis at Argus, ... har været Stokblind, da han skrev... angaaende Amts- Laugs- og Friemesterne*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 13.

⁶⁴ *Giensvar paa alle Lavgenes Vegne til Autor af det Skrift kaldet Beviis at Argus etc.*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 14, samt nr. 15-19.

⁶⁵ (Knud Birch): *Prøver af Danske Tanker og Ord Skrevet i Anledning af den Tydske Bonasse*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 7. bd. nr. 18.

Den Almægtiges Baretægt over Danmark.

De af Almagten forstyrrede Greber, J. F. Struensee og E. Brandt, som grebe efter Kronen den 17de Januarii 1772.

Samtale imellem Brandt og Struensee.

Brandt. Det maas og ikke være net,
At vi hos Kongen haars i Vær,
Men vi paa Iffenss Kæmpelid
Ea større Sæder endnu der Iffens.
Struensk. Den lille Haandlid danske Hæd,
Som jeg saa høde og foragter,
Overpaa min Magt, den er en Tøst,
Med Iff og Kæmp jeg eftertragter.
Endfænt det er et Dødel-Pat,
Som fun til gamle Hæd har,
Der mig dog vil Døet slæ,
For deres Trefald jeg er græd.
Brandt. Kun Hød, Møstere! der gæder gæd,
Den Almagt vil Hød Høder.
Struensk. Høe mig er Dødel fun til Høet,
Jeg heve under Høder nader,
Min Konge, som jeg agter,
I Maad og Daad hever og nader,
Eftal sig med Iffens saar af Høe,
At jeg til Døt mod ham er færdig.

Brandt. Hød Høden fun vil en Høst,
Det faaet er gæd, — vi den de fæver;
Maas vi er fæst i Eftal Høst,
Som vi det vil — vi aling læst.
Struensk. Jø gæder nu fæer er det fæ?
Høem hader mig! Brandt, vi er fæterst.
Struensk. Der Hød fæverde! — i Iffens, Høst.
Brandt. At Høst er — her Høden fæer.
Struensk. Høds Døe naderly vager!
Brandt. Mig Høden Høder Tøden Høstfæd!
Struensk. Hans Magt min Høst fæverde!
Døgg. Høst Patriens Høst fæstfæd!
Struensk. Min Høst! — Høe nu jeg fæder Høem,
Jeg er Iffens vilde Høst.
Eg der nu jeg min Høst og Høem
Mit i mit Høstfæd med fæver.
Døgg. Et Høem Høst vil nu væder os?
De, som vi hader, — og fæder;
Høstfæd, — fæverde derhøe,
Høe dem! Høst Høem den fæ fæder.

Underføatternes Svar:

No for J de Høderde,
Høst Høden Høem fun væder:
Maas fæer danske Høderde:
Jønd Høderde Hø fæer.
Høst væer Høst! som Høderde
Høst de Høderde vil Høstfæd,
Eg Høst den Høst fæverde,
Som vilde Høst Høem væer.
Nu fæer Høstfæd Høst vor Høst,
Nu fæer fun Høst med Høst Høst,
Høst Høderde Høst, for Høst et Høst,
Et Høst Høst nu vil væer Høst.
Den lille Høstfæd danske Høst,
I vilde Høst Høderde Høst,
De Høder, Høst! fun en Tøst,
Nu deres Høderde Høst Høst.
Der Høstfæd Høst Høst — men Høst
I Høst, — og Høst fæverde,
Høst Høst Høst, — men nu til Høst
Høst Høst Høst Høst Høst Høstfæd,
Min væder J i Høst Høst,
Nu vil Høst Høst Høstfæd,
Mit Høst, — maas J Høst Høst Høst,
En Høst Høst Høst Høst.

Sløberhøem, træst og Høst vilde Høst Høst Høstfæd, Høst i Høst Høstfæd.

Historien om "frelsens dag" som allegori. Støttet af Brandt griber Struensee efter kronregalierne, mens han træder loven under fod. Men kongemagten frelses ved Guds indgriben i historien. Træsnit fra J. R. Thieles trykkeri. (Det Kongelige Bibliotek)

opgør i det københavnske bryggerlav mellem brygmester Christian Bagge og de øvrige bryggere i 1771.⁶⁶ Når grænsen for den offentligt relevante diskussion skulle findes, var der ikke nogen tradition eller nogle fortilfælde at bygge på. Bogtrykkerne og forlagsboghandlerne på Børsen prøvede sig frem under de nye forhold.

Fiktive rejsebrevne var en populær og velpøvet genre, som blev flittigt brugt af trykkefrihedens skribenter. I bind 13 af trykkefrihedens skrifter samlede Luxdorph diskussionen om *En reisende Russers Anekdoter over De Danskes Statsforfatning, Sæder og Skikke*. Titelbladet angav, at brevene var *Udgivne af K.*, og fortalen var underskrevet Michael Adam K*lb, men den rejsende russer var tysk. Forfatteren var Johan Adolph Scheibe, som havde været kongelig kapelmester fra 1740-1748. Siden havde han skrevet musikteoretiske og musikhistoriske bøger og levet som oversætter, bl.a. af Ludvig Holberg. Forklædt som fremmed kastede han sig i 1771 ud i debatten på linie med Philopatreias og Philodanus, som han omtalte i sin fortale. Scheibes kritik pegede i mange retninger fra kritik af udgifterne til Frederikskirkens marmorfacade til kritik af bøndernes angivelige livegenskab, af skifteretten og af den manglende frihandel og dermed af kommercekollegiets blokering af fri import.

De kritiske tilstande under Christian 7. modstillede han den positive holdning til videnskaberne, som havde rådet under Frederik 5. En undtagelse var dog udsigten til at høste frugterne af Carsten Niebuhrs arabiske rejse – et projekt fra Frederik 5.s tid.

Statsforfatningen, som titlen skilte med, berørte han en passant: Efter en kritik af Danmarks protektionistiske manufakturpolitik skrev han: "I en Republik gaer det anderledes til, den eene er ligesaa mægtig som den anden, og behøver ikke at gjøre mange Bekostninger, have megen Besværighed, eller bestikke nogen for at faae Privilegier. Han finder Understøttelser hos sine Medborgere, da de ikke have nødig at frygte, at et Forbud paa de samme Ting, som en Gang er bevilget, skal ruinere dem og deres Formue". Denne erklæring lod Scheibe følge af en fodnote, hvor han roste den danske stats politik vedrørende landvæsenets forbedring: "Man maa herudi prise Kongens Retfærdighed, som er meget nidkier i at forskaffe en saa tallrig Deel af sine Undersaatter deres naturlige Ret til Frihed og deres Eiendom tilbage igien, som de saa længe ved de Mægtiges Undertrykkelse have maattet undvære".⁶⁷

⁶⁶ Christian Bagge: *Formeenentlige Aarsager til de mange paa en vis Tiid arriverede Fallissementer ved Brygger-Laugat her i Staden*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 8. bd. nr. 13, efterfulgt af debat nr. 14-20.

⁶⁷ (J. Adolph Scheibe): *En Reisende Russes Anekdoter over de Danskes Statsforfatning, Sæder og Skikke i Brev til sine Venner. Udgivne i det tyske Spog af K. ... efter et nyt forbedret og formeret Oplag oversat af M.C.R 1771*, s. 48-49. Skriftet kom i to forskellige tyske og to tilsvarende danske oversættelser i 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 13. bd. nr. 1-4.

Skriftet mundede ud i nogle sædeskildringer fra København, hvor kvinderne ifølge "russerens" opfattelse herskede over deres mænd: "Jeg kiender allerede nogle private Huuse, hvor Damerne har allerede bemægtiget sig Herredømme."⁶⁸

Biblioteksvæsenet blev heller ikke skånet for kritik: "Paa det her værende Universitets Bibliothek søger man adskillige vigtige Værker forgieves, men det meget tallrige Kongelige Bibliothek staaer, saavidt jeg veed, ikke enhver aaben."⁶⁹ Til slut kastede han sig ud i den vanskelige sag "ret at characterisere de Danskes Nationalgeist", som han fandt gådefuld. Nationen var især i modstrid med sig selv i henseende til udlændinge og fremmede: "Den er mistroisk og ildesindet imod alle Fremmede, underkaster sig sielden eller aldrig deres Dom og Indsigter..., dog ere de tillige saa forpikkede paa det Nye og Fremmede, at de intet agter deres egne Produkter, deres Vare, deres Kunstnere, forsømmer selv deres eget Sprog."⁷⁰

Scheibes skrift fremprovokerede seks anonyme svar. Ekspeditionssekretæren i Finanskollegiet Johan Carl Fr. v. Hellfried var ophav til to *Briefe eines Dänen an den Verfasser der Anekdoten eines angeblichen reisenden Russen*, trykt hos Claude Philibert, som meget sjældent lagde trykpresse til et trykkefrihedsskrift.⁷¹ Hellfried anslog en nationalt klingende patriotisme som reaktion på det, han opfattede som en tysk udfordring, hvilket også var tilfældet for den ukendte forfatter til *Sendschreiben eines Russen aus St. Petersburg an den Russen aus Deutschland der Dänische Anekdoten zum Gebrauch der Gewürzkrämer samlet*.⁷²

⁶⁸ (Scheibe) 1771, s. 65.

⁶⁹ (Scheibe) 1771, s. 72. Scheibe var ikke ene om at anvende trykkefriheden til at kritisere Det Kongelige Biblioteks tilstand. I *Forsøg at beskrive den nærværende Tilstand af de grundige og skønne Videnskaber samt smukke Konster i Dannemark og Norge* luftede Peter Frederik Suhm i 1771 anonymt, men offentligt sin kritik af situationen under Bernhard Møllmann, som var bibliotekar 1748-1778: „Kongens Bogsal burde ogsaa være offentlig, og den fortæner det, saa meget desto hellere, da den siges at bestaae af mere end hundrede tusinde Volumer, iblandt hvilke man finder et temmeligt stort Tal af smukke Manuscripter af græske og latinske Forfattere, som ere bleven kjøbt paa de Herrer Rostgaards og Dannekiolds Auctioner. Men til all Uheld er Bibliothecarius allerede gammel, og af en vis Sparsommelighed vil man ikke gjøre Bekostninger nok, for at have Under-Bibliothecarier, Skrivere og andre fornødne Betientere, for at holde et stort Bibliothek i Orden, og gjøre det nyttigt. Man har endog paa nogle Aar forsømt at føre de nye trykte Bøger dertil.“ Luxd. Saml. 1. rk. 12. bd. nr. 20, s. 15.

⁷⁰ (Scheibe) 1771, s. 76-77

⁷¹ Luxd. Saml. 1. rk. 13. bd. nr. 7-8.

⁷² Luxd. Saml. 1. rk. 13. bd. nr. 6. Søren Rosenlund var sandsynligvis forfatter til to andre svar, som Luxdorph indbandt sammen med Rosenlunds øvrige skrifter i Luxd. Saml. 1. rk. 4. bd. nr. 7-8: *Velmønt Svar til den Russiske Bagtaler. Af Sandheds-Elskere*, 1771, og *En døbt Jødes alvorlige og skiøntfulde Giensvar til... Velmønt Svar til den Russiske Bagtaler*, 1771.

I bind 14 og 15 af trykkefrihedens skrifter samlede Luxdorph de mere eller mindre maskerede angreb på Struensee og dronningen, angreb på hoffet og kritik af den danske stats politiske tilstand. Bind 14 indeholder ikke mindre end 35 skrifter, som hver især består af ét til to ark i oktavformat, dvs. pamfletter på ca. 16 til 32 sider. Alle skrifterne er anonyme og kun fem af forfatterne er identificeret.

I det første lille skrift tematiseredes en grundlæggende konflikt i tidens pamfletter: Kampen mellem vantro og moral. Det var ikke længere overtro, som var samfundsskadelig, men det var den ateistiske vantro, som rokkede ved moralen og tronen: "Vantro, som nu omstunder til Sirat kaldes Philosophie."⁷³

Anderledes direkte afmalede geheimarkivar Jacob Langebek et moralsk forfald hos kongen og hoffet i digtet *Nye Prøve af Skrive-Frihed*, hvor han så tilbage på Christian 7.s levned som: "Stats, Lediggang og Smaus, Comedie og Dands,/ Spil, Nattesvir og Søvn, fordervet Krop og Sands."⁷⁴ Langebeks vers havde tre hovedtemaer: For det første var enevælden truet på grund af kongens moral: "Ei vel forvaret er en Fyrstes Eenevælde,/ Naar sig hans Blødhed til En eller Faa skal helde"⁷⁵ Det andet tema var en nationalpatriotisk kritik af de fremmedes herredømme: "En Fremmeds Kierlighed er kun til vore Penge," og "Dansk Brød det smager dem, saa burde Sproget og"⁷⁶, mens det tredje tema var opstillingen af et reformprogram på haltende vers, som skulle gennemføres, når "Toppen rensedes for daarlig Frugt og Grene". Reformen stod på moralens grund, og der var intet politisk nyt i Langebeks program vedrørende land og by samt handel og finans.⁷⁷

I indledningen til versene understregede Langebek, at han havde gjort "et Forsøg paa at prøve Pennens Frihed i en Yderlighed, som kommer Tænke-Friheden nærmest", og Luxdorph delte opfattelsen af skriftets farlighed, da han d. 10. august 1771 skrev i sin dagbog: "Det ypperlige, men farlige Vers: Nye Prøve paa Trykfriheden tryktes hos Stein".⁷⁸ Vedrørende anonymitetens karakter i 1771 er det interessant, at han først den 5. april 1772, altså efter kuppet mod Struensee, noterede det som en nyhed: "Langebech er Autor til Nye Prøve paa Skrive-Frihed, Jule-Aftens Feyde og Friemodige Tanker."⁷⁹

⁷³ *Afvortige Betragtninger over den almindelige Tilstand, udgivne Fædrelandets Venner til Eftertanke*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 1, s. 19.

⁷⁴ (Jacob Langebek): *Nye Prøve af Skrive-Frihed. Trykt i Pressens gyldne Alder*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 2, s. 19.

⁷⁵ (Jacob Langebek) 1771, s. 9.

⁷⁶ (Jacob Langebek) 1771, s. 13 og 18.

⁷⁷ (Jacob Langebek) 1771, s. 20 ff.

⁷⁸ *Luxdorphs Dagbøger*, 1, 1915-1930, s. 434.

⁷⁹ *Luxdorphs Dagbøger*, 1, 1915-1930, s. 452.

Pamfletten *Liigenes Besværing over Jerusalems Forstyrrelser* er et eksempel på, at en ny forordning rejste en saglig kritik med generelle politiske perspektiver. Den ukendte skribent tog udgangspunkt i en bestemmelse om, at de døde i København skulle begraves om natten mellem kl. 1 og 6.⁸⁰ Selv om forfatteren mente, at store byer var udsat for mange dræbende ting, såsom stank af lig, slagtere, garverier mm., således at landboere levede længere end byboere, så skulle det ikke medføre, at begravelser kun måtte foregå på et ugudeligt tidspunkt, hvor deltagerne enten ville omkomme af kulde eller skræk. Skribenten angreb den medicinske stand og "Regentens Yndling" (Struensee), som havde fået for megen indflydelse. Den enkelte sag bragte tanker om en fundamental politisk forandring på banen: "Det var derfor got, at Regenten havde ingen besynderligere Yndling, end sit hele Riges Undersaatter, og om saa var, at han da aldrig maatte tilstædes at giøre, eller forestille, enten sine eller sine Tilhængeres Forslage, med mindre nogle af hver Stand fik (endog i en uindskrænket Regiering) prøvet det."⁸¹ Parentesen var et buk for Kongeloven, men meningen var klar: en stænderforsamling burde indkaldes.

Det var fortidens institutioner, som blev aktuelle, når kritikerne spejdede efter en udvej af den politiske krise. Martin Brun var på samme måde tilhænger af stænderforsamlinger. I *En Samtale holden i Niels Klîms Rige, imellem Keiser Klim selv, nogle af Ministrene, en Borger, en Bonde og Klîms Hofnar* lod han kejser Klim tale til borgeren: "Jeg elsker Sandhed min kiere Borger! siig mig den. Jeg har jo af lyst til Sandhed tilladt fuldkommen Skrive- og Tale-Frihed", og han lod borgeren svare: "Et Menneske alene kan ikke sige Majesteten alle Sandheder; thi et eneste Menneske kan ikke oversee dem alle. Borgeren veed noget. Bonden noget andet, og enhver veed sit. Alle Stænder forenede kunde opdage Alt."⁸² Forestillingen om et folkeligt islæt i regeringen fik mæle i de anonyme pamfletter.

Det samme gjorde forestillingen om en nært forestående revolution. Et ophidset skrift tog udgangspunkt i en klage over, at alene underofficerer måtte rekrutteres til embeder som offentlige skrivere, kopister mm.⁸³ Da der ifølge skribenten kun fandtes en dansk mod hundrede tyske underofficerer i den københavnske garnison, blussede den patriotiske vrede op: "Og sandelig, denne

⁸⁰ Placat af 29. april 1771 Anlangende hvad Tiid Ligene skal begraves. *Kong Christian 7.s Forordninger for Aar 1771*, s. 310.

⁸¹ *Liigenes Besværing over Jerusalems Forstyrrelser*. Trykt i *de Elisæiske Marker*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 6, s. 7. Måske bar kritikken frugt, for d. 10. oktober 1771 udkom en plakat om, at tiden for ligenes begravelse forlængedes fra kl.6 til 9. *Forordninger 1771*, s. 328.

⁸² (Martin Brun) 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 16, s. 12-13.

⁸³ *De Danske Skrioveres ulyksalige Skiæbne som en Følge af hemmelige Lands-Forræders Intriguer, oplyst for Kongen til forventende allernaadigst Forandring*. (Underskrevet): Troc-Arve-undersaater, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 7, s. 17.

eene Omstændighed bør paa en lovlig Maade bringe enhver Dansk indfød og ærekjær Undersaat i den allervirksomste Bevægelse,... Thi Nationen bliver ey alene ved denne Ordre forarmet, men endog foragtet, forhaanet, bespottet; og disse toe Qvaliteter, Fattigdom og Foragt, naar de alleene skal være indfødde Arve-Undersaatters Lod og beskikkede Arvedeel, bringer uden ald Modsigelse en yderlig Grad af Desperation tilveye.”

Desperationen fik luft i en kritik af regeringens undergravning af regeringsformen: “Det er u-omkasteligt, at vore Forfædre aldrig kan have havt Magt at sælge os til nogle Vellysternes Slaver, som, uden engang at kjende enten Landets Sprog eller Landets Børn, Skikke og Love, er blevne ophøvede til at adlydes i Kongens Sted”, og vreden medførte en forræderi- og komplot-teori: Struensees regime ville afskaffe monarkiet: “Maaske de samme Herrer, som nu arbejde saa stærkt paa at gjøre misfornøvede Undersaatter i alle Stænder, vil være de første der udi en Ruptur vil udbasune, at naar Souverainen ophører at øve sine Pligter, ophører paa samme Tiid Undersaatternes Forbindelse og derpaa grundede Lydagtighed. Maaske disse nu alting formaaende Herrer kan blive de første som vil raade at erklære Tronen vacant, at skride til nyt Valg, forfatte nye Artikler og Haandfæstning.”

Konklusionen var klar: “Man kan næsten sværge til Tinge paa, at der sigtes efter, at styrte Souveræniteten, og at bevæge Undersaatterne til at gjøre samlede og foreenede Skrit, som gaae tvertimod det store i Aaret 1660.” Den udvikling kunne standses ved at landsforvise de ansvarlige for at udlændinge “æde Landets Fedme fra indfødde Undersaatter.”⁸⁴

Blandingen af social protest, fremmedhad og forræderi kunne blive eksplosiv, og skriftet medførte en lille pamflet-krig, hvor mere besindige folk søgte at tage brodden af *de danske Skriveres* klage.⁸⁵ Blandt reaktionerne var et markant forsvar for Struensees reformpolitik, som blev affattet med en myndighed, som kunne tyde på, at det var skrevet af en person med tilknytning til den nye administration.⁸⁶ Udgangspunktet for pamfletten var, at skrivefriheden måtte have grænser, og det konkrete forslag var stort set identisk med den stramning, som faktisk fandt sted: “Ingen veltænkende Bogtrykker lader herefter noget komme for Lyset, uden at sætte sit Bogtrykker-Stempel derpaa, og være vis paa Forfatteren. Den som handler herimod, være hermed erklæret for en Fiende af Landet. Lad komme for Lyset hvad som tiener til at opdage Feil og indføre Forbedringer; mens ingens Presse svede under Skandskrifter, Pasquiller, mod

⁸⁴ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 7, s. 22.

⁸⁵ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 8-13.

⁸⁶ *De Danske Skriveres ugrundede Klage som en Følge af hemmelige Lands-Forstyrres uvoelige Hierte Oplyst for et fredeligt Publicum til forventende Fred og Enighed*, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11.

hvem de end ere, og allermindst mod Øvrigheden... thi Skrivefriheden har langt fra ikke ophævet Love og Forordninger mod sligt.”⁸⁷

Den danske Skriver havde dateret sin pamflet d. 27. august, og den 7. oktober blev bogtrykkerne gjort ansvarlige for deres produktion, som proklameret af skriverens kritiker, der også truede: “Tak Gud, man ikke opsøger Dem, som slet ikke vilde blive vanskeligt”, og han forudså, at *Skriveren* ville være den første som blev taget ved hovedet, hvis der af “Deres oprørske Skrig kommer en Ruptur.”⁸⁸

En folkelig ruptur, eller sprængning ville være en katastrofe, hvorimod forfatteren ønskede og bifaldt den “høit fornødne Reformation”, som fandt sted fra oven. Han støttede varmt Struensees reformpolitik og konkluderede: “Overhovedet vil jeg sige med en vis Statsmand, at en Regieringsform, som har staaet 50 Aar, behøver formedelst indsnegne Misbruge en Reformation, som er næsten som en nye Regieringsform. Derfor seer jeg disse Forandringer med Stats-Øine, troer dem fornøden, beklager de Lidende uden at see Middel til at hielpe dem; thi jeg troer, det er fornøden, at ved Reformationer maae Embeder besættes med nye Folk.”⁸⁹

Skriverens konkrete kritik af Struensee afviste han med rette som drevet af fremmedhad: “De kan ikke lide ham, fordi han ei forstaaer Dansk. De kalder ham end ydermere fremmed, han veed ikke Landets Love og Skikke. Men hvor dumt! Ligger da Altona i Asien? Har Dannemark ingen Tydske Undersaattere? Kan en Tydsk ikke kiende Dannemarks Love og Skikke, allerhelst han er en fød Undersaat?”⁹⁰

Et diffust fremmedhad og en folkelig protest mod dyrtid og manglende arbejde stod over for en næsten Rousseau-lignende tro på den stærke lovgiver, hvor de enkelte borgere må bøje sig for “det Heles almindelige Vel, og saa med Taalmodighed finde os i, om den saa høit fornødne Reformation medfører noget Lidende for en eller anden enkelt Person, hvis Skade ikke er det Almindeliges.”⁹¹

Blandt forfatterne til politiske fortællinger, allegorier og satirer indtog Martin Brun en førsteplads fulgt af en anden student, Josias Leopold Bynch, af den arbejdsløse teolog F.C. Scheffer og af Adressekontorets korrektør Christian Biering. Martin Brun var student fra Nyborg, hvor hans far var organist og instrumentmager. I København spillede Brun en ny forfatterrolle, som trykkefriheden gav rum for: den frie intellektuelle, markedsskribenten og pamflettisten. Fra

⁸⁷ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 31.

⁸⁸ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 30-31.

⁸⁹ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 34.

⁹⁰ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 25.

⁹¹ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 11, s. 24.

trykkefriheden blev indført fik han trykt mindst 48 skrifter, før han døde 33 år gammel d. 2. april 1774.⁹²

Brun arbejdede med genrer som samtaler i de dødes rige, drømmesyn, allegorier, og han anvendte det folkelige bogtryks genrer som medie for sit budskab. Han var en formidler af oplysningens kritik af fordomme, misbrug og irrationelle vildfarelser, og han ønskede, at der var grænser for enevælde. I *Samtale i de Dødes Rige imellem den gamle Erke-Bisp Absalon og en nylig afdød Dansk Historicus* kritiserede han eksempelvis embedsmisbrug i staten.⁹³ Som blikfang og garant for god afsætning anvendte han ofte djævl, hekse og Lucifer i sine titler. I *Lucifers Begrædelse over Helvedes Forstyrrelse* beskrev han, hvorfor "den stakkels Fanden har faaet meget at græde over i disse Tider. Hvor maa han ikke som Mørkhedens Fyrste og sorne Ven beklage det store Lys, som nu allevegne skinner i Europa!"⁹⁴ I Bruns verdensbillede veg mørket for den europæiske oplysningstid, hvis politiske mål bl.a. var fuldkommen tale- og skrivefrihed, frihandel og lavsvæsenets ophævelse.⁹⁵ I *En oprigtig Fortegnelse paa alle de Hexer og Troldfolk som have været til siden Doctor Faust* tematiserede han sine fjendebilleder som troldfolk: Efter Faust kom som de væsentligste pavedømmet, den enevældige kongemagt, hvis hekseri taber kraft ved oplysning og folkenes "modsatte Magt", kongens førsteminister, hoffet, den sorte skole og det brutale militærvæsen. I portrættet af førsteministeren og hoffet kunne samtiden ikke undgå at genkende Struensee og hoffet. Mestersvenden "hexer som tiest bedre end Mesteren selv. Han kan meget ofte forhexe Mesteren selv. Snart hexer han ham Sovesyge paa, snart Venus, snart Bacchus, og naar han først har forhexet sin Husbond og Mester, er det ham en let Sag siden at forhexe alle de andre Svenne og Dreng."⁹⁶

I skikkelse af Ole Smedesvend og Jeppe Vægter opstillede han politiske programmer og projekter, som reflekterede debattens dagsorden. Karakteristisk var Jeppe Vægters program, som han opstillede på sin nattevagt med hjælp fra Holbergs Niels Klim: "1. Alle slags Laug, hvad navn de end have kunde, skulde vorde ophævede... 2. Alle akademiske Forelæsninger, Taler og Disputatser skulde holdes i Landets eget Sprog; 3. Da Folke-Mængden er et Riges Lyksalighed, bør alle Religioner taales, Ægteskabene paa alle muelige Maader forthielpes,"

⁹² Ehrencron-Müller tilskriver i sit *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, 2, 1925, s. 114-118 Martin Brun 24 titler i 1771 og 24 titler i 1772. Det er minimumstal som sandsynligvis bygger på Luxdorps håndskrevne indholdfortegnelser til samlingen af trykkefrihedsskrifter og oplysninger i *Fortegnelse og Kritisk Journal*.

⁹³ Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 4.

⁹⁴ Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 23, s.14. Skriftet er anonymt og ikke tilskrevet Brun af Ehrencron Müller, men stilistisk set er det Brun, der fører pennen.

⁹⁵ Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 23, s. 8-12.

⁹⁶ Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 27, s. 5.

og til slut fulgte: "Ingen maae foragtes paa Grund af uægte Barn, eller derfor udelukkes fra noget Landets Gode; thi enhver maae jo nødvendig være fornøyet med de Forældre, Skiebnnen giver ham, da ingen kan vælge sig Forældre, førend han selv er bleven til."⁹⁷ Det sidste punkt var en åbenlys støtte til Struensees lovgivning på området.⁹⁸

Drømmesyner var en yndet genre for Brun, og i flere af dem benyttede han også utopien.⁹⁹ Blandt de politiske historier rummer *Bierg-Mandens Speyl i Skaane* en i dansk sammenhæng tidlig kommentar til slaveriet i kolonierne: Forfatteren møder en lille bjergmand, som har et spejl med mange slibninger og facetter, hvori man kan se, hvad der foregår i verden, eksempelvis de hvides behandling af slaverne: "Men se her, sagde han, og i det samme vendte han Speylet, da saae jeg græselige Ting, hvorledes Negrene piintes af de Blanke. Man bruger ikke tyvende Part af Grumhed imod Skarnager-Hestene hos os, som man der bruger imod de sorte Mennesker. O hvilken Ugudelighed! Raabte jeg. Hvorledes kan det være? Det maae komme deraf, sagde Bierg-Manden leendes, at en Hvid troer, at en Sort har ingen Siel. Ney, det kommer vel deraf, sagde jeg, at de Blanke, som der findes, ere til en stor Deel Skummet af alle Nationer, Folk uden Grundsetninger, Sædelære og Menneskelighed, og hvis hele Religion bestaaer i Grimacer, og nogle Talemaader, lærte uden ad."¹⁰⁰

Martin Brun var også kritisk over for præstestanden. Det skrift fra Bruns hånd, som vakte mest debat, var hans påstand om, at præster i København angiveligt skulle gøre standsforskelse på syge og døende.¹⁰¹ Men han var ikke ateist, selv om ateisme og materialisme optog ham meget. I flere skrifter diskuterede han Spinoza og la Mettrie: "Men for det første ere her mange, som gjøre sig en Ære af at tvivle paa og nægte ald Religion. Nogle af disse troe, at heele Verdens Prægt og Orden er en tilfældig Virkning af visse saa kaldte Atomers Sammenløb."¹⁰²

⁹⁷ (Martin Brun): *Jeppe Vægters Betragtninger over Staten og det almindelige Beste samlede paa hans Natte-Vagt i Aaret 1771*, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 8, s. 9-12.

⁹⁸ Forordning af 13. juni 1771 om strafs eftergivelse ved lejemål, hvor det også forordnes at børns "Fødsel, uden for Ægteskab, ingenlunde maa ansees som en Plet, eller dem i nogen Maade forekastes eller hebreydes." *Forordninger 1771*, s. 76.

⁹⁹ (Martin Brun): *En Allegorisk Drøm om betydelige Ubetydeligheder*, 1771, Luxd. Saml. 1. række, 15. bind, nr. 36. (Martin Brun): *Den forunderlige og over al Verden berømte og navnkundige Drømme-Sahle i Nørr Skotland beskrevet af Sønnen Mahler-Svend*, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 6.

¹⁰⁰ (Martin Brun): *Bierg-Mandens Speyl i Skaane, prøbet og beskrevet af Simon Skøflækker*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 4, s. 8.

¹⁰¹ (Martin Brun): *Jeg ligger for Døden, kom og beret mig*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 16. bd. nr. 23. Reaktionen nr. 24-27.

¹⁰² *En Grønlanders Beskrivelse over Kiøbenhavn*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 15, s. 4. Dette skrift er

Det var lægen og filosoffen la Mettries opfattelse i hovedværket *L'homme machine* (1748), som åbenbart var kendt og diskuteret i København. Spinoza var et synonym for ateisme og deisme: "Disse have til Model en hollandsk Jøde, ved Navn Spinoza, som i en tyk kiædsommelig Bog paa Methaphysisk Latin har søgt at ville beviise, at heele Naturen var kun en eeneste Substants, og at alle Naturens Deelee var ikkun lige saa mange Modificationer deraf, saa at alt hvad man saae i den heele Natur, var lige stor Guddom."¹⁰³ Ateismens mulighed var fascinerende, men Brun fastholdt religionen, og valgte at kritisere kirken og præsterne: "Det ser ynkeligt ud med vor kiere Religion og Gudskyrdelsen; den får hver Dag et nyt Knæk."¹⁰⁴

Den politiske debat efter den 17. januar 1772

"Revolution in Denmark" var overskriften for *The Annual Registers* grundige behandling af regeringsforandringen den 17. januar 1772.¹⁰⁵ Revolutionen blev ikke den frygtede folkelige "ruptur", men var en paladsrevolution, som blev efterfulgt af folkelige optøjer, der først og fremmest ramte værtshuse og bordeller i København. Begivenhederne blev repræsenteret på tre måder i skrifterne, som udkom i månederne herefter. Først og fremmest blev den officielle religiøse historie om "frelsens dag" udbredt. Hertil kom den intellektuelle reaktion, hvor "hævnens dag" blev anset for en mulighed for politisk fornyelse, og endelig fandtes regeringskritiske skrifter om "konspirationens dag".

Luxdorph indledte sin samling af trykkefrihedens skrifter efter den 17. januar med historien om forsynets frelse af kongehus og fædreland. I de kongeligt befalede taksigelsesprædikener, som findes i samlingens første bind, blev Struensees fald iscenesat som ugudelighedens og vantroens fald. Kongen var blevet ført bag lyset og var bragt i den yderste fare, men det guddommelige forsyn beskærmede ham og det ganske land, således at de gode kræfter med enkedronningen i spidsen kunne være redskaber for frelsen.

Prædikenerne blev også befalet til trykken, ligesom det var tilfældet med de verdslige taler, som blev holdt på kongens fødselsdag den 29. januar. Rektor Peder Tetens tale på Horsens latinskoole om *Guds besynderlige Forsyn for sine Salvede*.

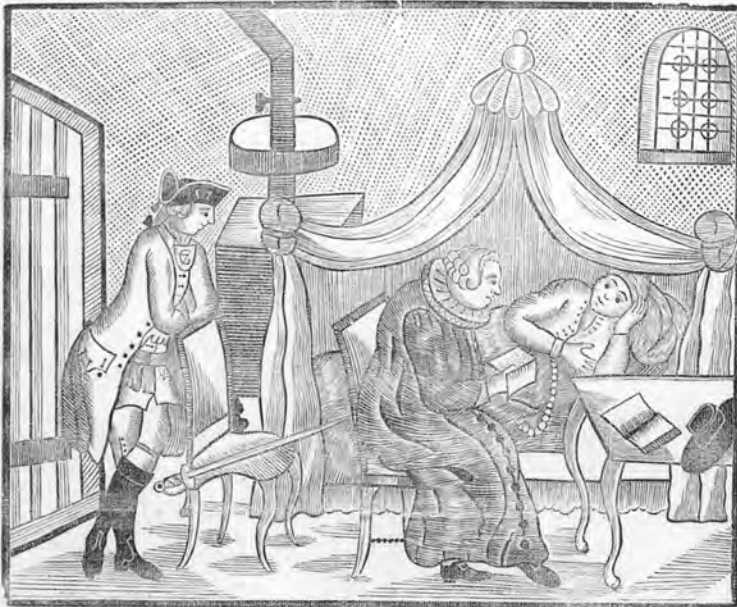
ikke tilskrevet Brun, men er utvivlsomt af ham. Brun fremfører de selvsamme pointer om Spinoza og la Mettrie i *Ole Smedesvends Begrædelse over Rissengrød. Af ham selv*, Luxd. Saml. 1. rk. 15. bd. nr. 9, s. 7.

¹⁰³ *En Grønlænders Beskrivelse over Kiøbenhavn*. Luxd. Saml. 1. rk. 14. bd. nr. 15, s. 5-6. John Christian Laursen: Spinoza in Denmark and the fall of Struensee, 1770-1772, *The Journal of the History of Ideas* 61, 2000, s. 189-202.

¹⁰⁴ (Martin Brun): *Jeg ligger for Døden, kom og beret mig*, 1771, s. 11.

¹⁰⁵ *The Annual Register or a View of the History, Politics and Literature for the Year 1772*, London 1773, s. 70-78.

Grev Johan Friderich Struensees Omvendelse,
holden i en Samtale med hans Præst.

Præsten. **S**æfrentt Verdenslyck
 Hverens er med Naade:—
 Alts Gud vil vare veed
 Paa Dem, som vil vil taade!
 Men vil til Naade! har
 De Minderer sig:—
 (Al saa hans Stuning var,
 Skent den den overtræd.)
 Men han vilkjend
 De som en lov at fæle:
 Guds — Tjæfens — Kircklyck,
 Vil sprek i maatte delge.
 Men vil vilkjend den
 Som dem den vil are,
 Men Overtræden
 Hans Naade skal fortæ.
 De for herf min Vil!
 (Hvis vilst Vil mig glæde—
 Al Gud vil straff den
 Som loven overtræd.)
 Men vil vil for mig
 Mere Naade en at haake!
 Præsten. **De** Gud er Naaden,
 For dem, som han anraade!

Kald mig i Medens Tid,
 Saa Hverens Ord lo lode,
 Saaar silt i Omens Strid,
 Saa vil sig dig vil fride,
 Gud Hverens have naade,
 Naade ut det Gode vrede,
 Men skal det vilde gode,
 Den maade ut en frivrede,
 Men vrede vilkjend
 En vil for taare alere,
 Skent kan i Jernelste
 De vil imedren seer.
 Vil hans Verdenslyck
 Et grum i End ut stille:—
 Den sterke Miskandhed
 Saa Anger kan forstøkt.
 De er Naade Overtræd,
 Som har i Verden varet
 En ut de grovste, —
 (Et Gud har overtræd!)
 Men Dem er Naade vil taare
 I Hverens grove Overtræd!
 Men Naade kan de faar,
 Den de lettes begynder. —

Gud Lovend Naar imod,
 Et Demen silt kan Naade,
 Gode for hans Almægt Gud,
 Det vilst Vil vil taade!
 Men vilkjend den are,
 O Gud min skal vilkjend!
 Præsten De skal vil fide Ret,
 Dy vilst vilst vilst.
 Strif. **G**evendlyck vil for for,
 Men nu vil omens kanke
 Paa Hverens Naades Der,
 Vil Naade er Troens Tæter. —
 Præsten **S**aa kanke Overtræd,
 For Gud som silt splutter.
 Saa silt i Himmelen
 Naar en Overtrædlyck silt. —
 Men silt Struense
 Vil Naaden Naade Glæde! —
 Vil Naar, Naade
 Men maade i Himmelen taade. —
 Strif. **V**il Hverens vilst vilst, —
 Naar taare end Overtræd,
 Vil Naade i mit Vilst
 En Overtræd vilst bygge.

Kjendelsen, trykt og fader tilfæle hos Johan Nicolaj Thiele, bende i Hver Helligs-Stræde.

Struensees omvendelseshistorie som enkeltbladstryk. Overvåget af en officer ligger Struensee i sengen, mens Balthasar Münter forsikrer ham om frelsens mulighed ved omvendelse. Træsnit fra J. R. Thieles trykkeri. (Det Kongelige Bibliotek)

I *Anledning af den vor allernaadigste Konge nyelig beviiste Naadige Frøelse* var helt loyal over for den gejstlige version.¹⁰⁶ I samlingens tredje bind bevægede Luxdorff sig fra den pastorale og rektorale frelsehistorie til de mindre officielle, men populære versioner, som anonymt strømmede fra presserne i stort tal. Et enkelt skrift skiller sig ud ved at have en forfatter. Det drejer sig om J.R. Thieles udtog af trykkefrihedstidens største succes målt i antal udgivelser og oversættelser: Dr. Münters *Struensees Omvendelsehistorie*.

Omvendelsehistorie var ikke nogen ny genre. I 1758 havde Erik Pontoppidan for at overvinde ateismen og naturalismen samlet en lang række omvendelsehistorier.¹⁰⁷ Dr. Münters historie lå i klar forlængelse af denne tradition, og den medvirkede til at forskyde fokus fra politik til religion i Struensee-sagen. Münters skrift blev en hjørnesteen i hele den religiøse tolkning af Struensees regime. Ifølge genren skulle Struensee ved begyndelsen vise sig som en ubøjelig ateist, og det udgangspunkt skabte Münter i den første samtale. Münters fremlæggelse af Struensees grundlæggende overbevisning svarede til de ateistiske tanker, som eksempelvis Martin Brun diskuterede i sine pamfletter:

”Han holdt sig og alle Mennesker for blotte Maskiner. Han havde ikke taget den Hypothese af la Mettrie, som han aldrig havde læst, men han havde ved egen Eftertanke selv dannet sig den. Det var Gud, som først satte den menneskelige Maskine i Bevægelse, men, naar den standsede, det er, naar Mennesket døde, saa var for ham intet mere enten at haabe eller frygte. – Frihed ville han ikke nægte Mennesket, dog bestemtes dets frie Handlinger ved Fornemmelser. Der var altsaa ganske vist Moralitet i Handlingerne, men alene for saavidt de havde Følger for Selskabet.”¹⁰⁸

Slutningen af historien var selvfølgelig givet med omvendelsen. Dermed blev historien om Struensees opstigen til magt og ære til en historie om ateistens bedrag og synder, mens historien om hans fald og udslettelse fremstod som den retfærdige straf. Med omvendelsen udsonede han sine handlinger og sikrede sig en salig død. Den enevældige regerings pinlige politiske opvisning gled i baggrunden for det religiøse teater, og sagen blev håndterlig over for offentligheden.

¹⁰⁶ Peder Tetens: *Guds besynderlige Forsyn for sine Salvede. I Anledning af den vor allernaadigste Konge nyelig beviiste Naadige Frøelse, forestillet paa allerhøistsammes glædelige Fødsels-Dag i en høitidelig Forsamling paa Horsens Latinske Skole*, Luxd. Saml. 2. rk. 2. bd. nr. 1.

¹⁰⁷ *Sandheds Kraft til at overvinde Den Atheistiske og Naturalistiske Vantroer: Forestillet i adskillige Exempler paa saadanne Religions-Spottere, som enten have vendt om og givet Gud Ære, eller og taget en Ende med Forskækkelse, samlet og udgivet ved E. Pontoppidan*, 1758.

¹⁰⁸ Balthasar Münter: *Førrige Greve og Kongelig Danske Geheime Cabinetsminister Johann Friderich Struensees Omvendelses Historie*, 1772, s. 10.

Balthasar Münter vedgik i bogens første samtale, at han ikke kom til Struensee af egen kraft, men havde ordre dertil, og alene Münters ord garanterede, at samtalerne fandt sted, som beskrevet. Det spørgsmål havde imidlertid ikke nogen betydning for skriftets udbredelse, og det udkom i samtiden på tysk, dansk, svensk, hollandsk, fransk og engelsk.¹⁰⁹

Luxdorph tog ikke Münters store bog med i sin samling, men i stedet netop bogtrykker Thieles prisbillige udtog. Thiele reducerede historien fra 20 til 8 ark, således at det ifølge *Forlæggerens Forerindring* kunne komme i så mange læsers hænder, som det forfjente: "Udtoget skal lætte Prisen for Læseren uden at berøve dem det mindste".¹¹⁰ Thiele var en dygtig redaktør, og hans publikum blev hverken snydt for ateismen eller omvendelsen.

Mange af de talrige efterretninger og tidender om omvæltningen trak også på den religiøse fortællings virkemidler: I et nyhedsblad fra Odense blev Struensees parti beskrevet som: "de ugudelige og store Forbrydere, som gik frugtsommelige med de ugudeligste Anslag mod Kongen, det Danske Kongehuus og hele Landet. Disse dandsede endog frisk heele Natten, indtil Morgenen Klokken 4. Gud havde slaget dem med Blindhed; de vare stolte og hovmodige i deres Ugudelighed." Men hurtigt rettede interessen sig fra ugudeligheden mod de pirrende optøjer, som fulgte i Københavns gader: "Fra Gabels Gaard vendte Pøbelen sig til de andre smaa Contoirer, saasom General-Contoret, Piece-Contoret, Pomade-Contoret, Jæger-Contoret, Skrædder-Contoret, Anker-Contoret, Melpose-Contoret, Voxlys-Contoret, Tydske Lottes Contor, Niefinger-Contoret, Hoppe-Contoret, Hue-Contoret, Fægte-Contoret, Blomster-Contoret, Nellike-Contoret og mange flere saadanne Contorer, hvor Ponce-Bollerne vare Blækhuse".¹¹¹

Komplotteorier om Struensee og Brandts anslag mod kongen ynglede i gadeviserne. På den meget brugte visemelodi "Saa skal dog Glasset løbe" kunne man synge om Brandts planer, som var de en given sag: "Jeg hemmelig jo stræbte/ Et Raad med mit Complot;./ At naar vi Kongen dræbte/ Tryg paa sit eget Slot;./ Vi skulde os tilvende/ Den allerstørste Magt;./ Vi Afskeed til den Ende/ Gav Kongens troe Livvagt."¹¹² I et andet flyveskrift vidste den anonyme forfatter besked om, at Struensee ville have været vice-regent indtil kronprinsen

¹⁰⁹ *Bibliotheca Danica*, 3, s. 1489-1491.

¹¹⁰ *Et kort men fuldstændigt Udtag af de henrettede Grævers sidste Omvendelses-Historie. Forfattet og beskrevet over Johan Friderich Struensee af Hr. Dr. Münther, og over Enevoold Brandt af Hr. Proust Hee*, Luxd. Saml. 2. rk. 3. bd. nr. 11, s. 4.

¹¹¹ *Sandsfærdig Beskrivelse over de betydelige Forandringer og merværdige Tildragelser i Kiøbenhavn Fredagen den 17 Jan, Odense 1772*, Luxd. Saml. 2. rk. 3. bd. nr. 1, s. 7.

¹¹² *Græ Enevoold Brandts sidste Afshed eller Svanesang. Opsadt til en Erindring for de Efterlevende, da han den 28. April 1772 som en Forræder udstod sin velfortiente Straf uden for Stadens Nørre-Port, med at miste Haand*

blev myndig, men befolkningen ville have forhindret det med et oprør, således at forræderne blev dræbt.¹¹³

Ved siden af Struensees egen peson var bordelstormen natten til den 18. januar den begivenhed, som medførte den største strøm af viser. Tidens bordelmiljø i København kan rekonstrueres på baggrund af materialet i samlingens syvende bind, og i den sammenhæng blev den københavnske "pøbel" samtidig et begreb og en politisk aktør.

Efterretninger om folkelige opstande eller folkelige protester var velkendte fra England og Holland, men den såkaldte udfejlsesfest gjorde en sammenligning med København bekymrende aktuel.¹¹⁴ I *Brev fra den Londonske Pøbel til Pøbelen i Kiøbenhavn* blev nyhederne fra København fejret i en patriotisk klub i London, hvor Cromwells portræt fungerede som skytshelgen, og John Wilkes skål blev drukket 43 gange på en aften. Den skrivende danske sømand, som angiveligt gæstede klubben, fik et brev med tilbage til København, hvori den engelske gesandt Molesworth beretning om danskernes middelmådighed blev gjort til skamme: "Kort man har sagt os saa meget til den danske Pøbels Mispriis, at vi havde største Føye til at troe, hvad Molisworth har skrevet om de Danske. Men til største Lykke for dem ere vi nu blevne bedre Underrettede, og een eeneste berømmelig Gierning har sadt dem i en fuldkommen Credit hos os." Efterretningen om bordelstormen gjorde konklusionen oplagt: "Værdigste Medbrødre, tapre danske Pøbel! Hvo vil nu nægte Eders Kiækhed? Hvo vil vel tvivle paa at en Pøbel, der i Fredstider, saa tapperligen kan udplyndre Ubevæbnede og intet Ont forventende Borgere i Krigstider skulle blive de beste Fribyttere?"¹¹⁵ Brevet var underskrevet på hele den engelske pøbels vegne af John Hallifax, Grubstreet i London, 15.februar1772.

Smudspressens *Grubstreet* og *Grubstreet writers* var så nye begreber, at de i et andet flyveskrift måtte forsynes med en fodnote: "Grubstreet, er en Gade i London hvor alt gement og dumt Tøy trykkes. Deraf kommer det at man kalder pøbelagtige Skribentere, Grubstreets Writers, og nedrige gemeene Indfald, Grubstreets Klygter."¹¹⁶ Med Struensee og trykkefriheden kom engelske tilstande til København.

og Hoved, dernæst blev parteret i fire Dele, og endelig lagt paa 5 Steiler, hans Vaaben blev ligeledes sønderbrudt. Mel. Saa skal dog Glasset løbe, Luxd. Saml. 2. rk. 6. bd. nr. 32.

¹¹³ *Grævernes Struensees og Brandts Tanker ved at see sit Rættersted Schaffottet og Deres Advarsel til de omkring staaende Stør og Smaa, Luxd. Saml. 2. rk. 6. bd. nr. 39, s. 10-11 (upag.).*

¹¹⁴ *Hiertestykende Draaber imod Qualm og Sorg for de skadelidende Brødre og Søstre som den 17 og 18 Januarii bleve ruinerede. H...K...., Luxd. Saml. 2. rk. 7. bd. nr. 20, s. 13.*

¹¹⁵ *Brev fra den Londonske Pøbel til Pøbelen i Kiøbenhavn oversadt af det engelske ved en dansk Coffardie MaTrøS, Luxd. Saml. 2. rk. 7. bd. nr. 26, s. 10-11.*

¹¹⁶ *Brev til disse Tidens Skribentere og Forsvars Skrift for Contoiverne, med hosføyede Erindringer til alle unge og*

I flyveskrifterne blev Struensee holdt ansvarlig for bordelstormen. Det kom direkte til udtryk i *Grev Struenses mærkværdige Testamente*, som ifølge *Fortegnelsen* skulle være skrevet af en fortrukket student og to bogtrykkersvende.¹¹⁷ Men der var undtagelser fra de mange spottende flyveblade, og i en levnedbeskrivelse, som omhandlede Struensee i perioden efter 1768, blev hans politik taget i forsvar.¹¹⁸

Teksten var skrevet anonymt af Niels Prahll, som levede af at skrive og sammen med Hans Holck udgav Adresseavisen på Adressekontoret. I dette miljø fik Struensee en nuanceret bedømmelse: "Han har gjort sig uforglemmelig i Danmark, ligesaa vel ved de Forslage, der vore Kongen behagelige, og hvorved han vandt denne Monarchs Tillid, som ved hans paafølgende tilsidesatte Ærbødighed for Kongen og hans Huus. Mange af hans Forslage har dog vel virkelig sigtet til de Kongelige Danske Staters Lyksalighed; lad være mange paa den anden Side syntes at oppmuntre Ryggeløshed og Sædernes Forfald."

Levnedbeskrivelsen må have virket som et forsvarsskrift i perioden under processen mod Struensee. Niels Prahll citerede de love, som han opfattede som specielt positive eller specielt afgørende for udviklingen, og han roste trykkefriheden og hoverilovgivningen. Struensees regime beskrev han generelt som fornuftigt:

"Der var i Sandhed noget Statsgot hos Struensee. Det bevidner alle de nyttige Forandringer, Foranstaltninger og Forbedringer, som man holder for at være iverksatte ved hans Raad og Tilskyndelse, og som vi neppe havde faaet at see, uden han var kommen.... Dersom alt dette Gode havde været grundet paa Religion og Guds frygt, saa havde Struensee virkelig været ligesaa stor en Minister, som han nu vilde synes ... Forstand havde han.

Kongen elskede Struensee ... At Dronning Caroline Mathilde ligeledes havde Naade for og elskede Struensee, derom tvivler vel heller ingen. Thi, uden at have været yndet af baade Kongen og Dronningen, vilde Deres Majesteter aldrig havt ham saa bestandig om sig. Det var ham altsaa desto lettere, da han blev elsket af begge Deres regierende Majesteter, at blive alt det han blev, men saa meget desto farligere for ham, at være bleven hvad han var, og conservere sig paa denne Post, naar ey Religion og Guds frygt ledsagede og signede hans Handlinger."¹¹⁹

bemidlede Mennesker. Skrevet af Cloris, Phyllis og Doris. Tilligemed et poetisk Tillæg af Coridon, Luxd. Saml. 2. rk. 7. bd. nr. 27, s. 4.

¹¹⁷ *Grev Struenses mærkværdige Testamente, opsat af ham selv og confirmeret af Lucifer*, Luxd. Saml. 2. rk. 7. bd. nr. 1. *Fortegnelse*, 2, s. 268. I testamentet stiftes et bordel.

¹¹⁸ (Niels Prahll): *Greve Johan Friderich Struensee, forrige Kongelige Danske Geheime-Cabinets Minister og Maître des Requêtes, hans Levnets-Beskrivelse og Skiebne uld de sidste Aaringer i Danmark, samt en kort Efterretning om hans fald, Arrest, Forhøret og Beskyldninger, som hidindtil ere lagte for Dagen imod ham*, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 3. bd. nr. 4.

Niels Prahls intellektuelle tolkning af Struensees regime udelod ikke helt den religiøse historie, mens geheimearkivar Jacob Langebek i *Frimodige Tanker over Hevnens Dag* forsøgte at formulere en alternativ politisk position til historien om "frelsens dag."

Under Struensee havde Langebek kritiseret favoritstyret i de politiske vers *Nye Prøve af Skrivefrihed*. Efter regeringsforandringen reflekterede han over, hvorfor han greb pennen anonymt, og hvilken rolle han spillede. Langebek indtog rollen som den intellektuelle anklager af regeringen, og han søgte indflydelse gennem den anonyme offentlighed: "Skrive-Friheden var der, Tænke-Friheden havde jeg". Forsøget blev gjort: "Stykket kom for Dagen, det blev læst, og gav Opmærksomhed," og Langebek sammenfattede: "Jeg naaede en god Deel af min Hensigt, og feilede ikke ganske i mit Ønske."¹²⁰ Med sine frimodige tanker ville han nu medvirke til at sætte den politiske dagsorden efter Struensees fald, men det blev en anden historiker, som slog igennem i offentligheden og vandt publikum. Langebek skrev som højtrangerende embedsmand anonymt, mens P.F. Suhm kunne beklæde den intellektuelle rolle med større styrke som uafhængig forfatter. Suhm havde også skrevet anonymt under Struensee, men efter den 17. januar trådte han offentligt frem med en politisk kommentar, en vurdering og et program rettet direkte til magtens centrum – *Til Kongen*.

Suhm etablerede sin forfatterrolle i brevet til kongen med den lidt pudsige formulering: "Forsynet og min Kone takker jeg for, at de have sat mig i Stand ey at bede om noget. Hør derfor Sandheden af min Mund, en Sandhed, som ey kan være mistænkt".¹²¹ Som en fri og økonomisk uafhængig intellektuel ville han rådgive magten. Han indledte brevet med en undsigelse af Struensees regime, som havde gjort kongen så magtesløs, at han kun så og hørte gennem sine rådgivere. Herfra fortsatte Suhm med selv at rådgive kongen direkte om, hvordan han skulle bruge sin magt i fremtiden.

Han valgte profetien som genre, og i den politiske profeti så han den 17. januar som en mulighed for at skabe en ny kongemagt og en ny regeringsform.¹²² Suhm gik diskret videre end Kongelovens rammer med formuleringen: "Af Gud og dit Folk har du Enevolds-Magten. Du er ogsaa Gud og det Regenskab skyldig."¹²³

¹¹⁹ (Niels Prael): 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 3. bd. nr. 4, s. 3-4.

¹²⁰ (Jacob Langebek): *Frimodige Tanker over den saa uventede som store Hevnens dag, den 17de Januarii 1772*, Luxd. Saml. Kvartbindet, nr. 3, s. a3-4.

¹²¹ P.F. Suhm: *Til Kongen*, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 10. bd. nr.1, s. 6-7.

¹²² Kjell Lars Berge: "Å argumentere som en profet: Hvordan et kommunikativt paradoks i 1700-tallets Dansk-Norske skrivefrihet ble løst. Om P.F. Suhms skrift "Til Kongen" i anledning af "Hævnens Dag" 17.1.1772" *Læve mångfolden! Tjugo uppsatser om språk tillägnade Barbro Söderberg, MINS 37*, Stockholm 1992, s. 19-35.

¹²³ P.F. Suhm: 1772, s. 4-5.

Formelt set skyldte Christian 7. ikke folket regnskab for noget, og da Suhms brev til kongen hurtigt blev optrykt i brødrene Berlings avis og i Adresseavisen lød formuleringen: "Af Gud og dit Folk har du Enevolds-Magten. Du er ogsaa Gud det Regenskab skyldig."¹²⁴ Aviserne blev inden for lovgivningens rammer, mens Suhms rammer for ytringsfrihed åbenbart var større.

I 1771 havde Suhm anonymt kritiseret regeringsformen i pamfletten *Essay sur L'état Présent des Sciences, des Belles Lettres et des Beaux Arts dans le Danemarck et dans Norvegue par un Anglois*. Forklædt som englænder beskrev han på fransk, hvorledes det danske folk som det eneste så op til andre lande og så ned på sit eget: "Peut être que la forme de son gouvernement y contribuë pour quelque chose, étant certain que la liberté élève l'ame & que l'eslavage la deprime."¹²⁵ I den franske udgave var der ingen tvivl om, at danskernes sjæl var nedtrykt af slaveri, som havde rod i regeringsformen. Da Suhm udgav skriftet på dansk, valgte han at indføre en ny person på titelbladet: "Skreven paa Fransk af en Engelskmand, oversat og forøget med Anmerkninger af en Dansk". Den danske "oversætter" kunne ikke lade sætningen om "den danske Regiering-Form" og slaveriet passere uden at tilføje i en fodnote: "Ney, ikke Regieringsformen, der er det Modsatte af Despotisme og Slaverie, men visse uheldige, Opdragelses Fordomme og den skadelige Censur, har allene bidraget hertil. Den lykkelige Skrivefrihed, som vel i Førstningen frembragte en Deel Veyrlys, har dog og allerede begyndt at tænde et Lys, hvorved de Danske efterhaanden meer og meer ville see deres egen Værd."¹²⁶ Men "englænderens" dom over regeringsformen i Danmark og Norge stod stadig tilbage sort på hvidt.

Dette maskespil forlod Suhm i brevet til kongen, hvor han forlod kritikken af den aktuelle enevældige regeringsform til fordel for forsøget på at se fremad. Brevet vakte ikke blot opmærksomhed i Danmark og Norge, og sammen med norske og danske reaktioner fandt tyske og franske oversættelser og kommentarer til brevet også vej til Luxdorps samling.¹²⁷ Suhm gentog sine pointer i *Til mine Landsmænd og Medborgere: De Danske, Norske og Holstenere*, hvor han ikke mindst understregede sprogpatriotismen og kravene om dansk som magtens sprog: "Thi hvor intet Sprog er, er ikke heller noget selvstændigt Folk."¹²⁸

¹²⁴ Det var i *Fortegnelse* bd. 2, s.164 at publikum blev gjort opmærksom på udeladelsen af det særdeles meningsforandrende "og" i nr. 8 af Berlings *Tidender* og i *Adresse Contorets Efterretninger* No. 15.

¹²⁵ (P.F. Suhm): *Essay sur L'état Présent des Sciences, des Belles Lettres et des Beaux Arts dans le Danemarck et dans Norvegue par un Anglois*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 12. bd. nr. 19, s. 4.

¹²⁶ (P.F. Suhm): *Forsøg at beskrive den nærværende Tilstand af de grundlige og skønne Videnskaber samt smukke Konster i Dannemark og Norge. Skreven paa Fransk af en Engelskmand, oversat og forøget med Anmerkninger af en Dansk*, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 12. bd. nr. 20, s. 4-5.

¹²⁷ Luxd. Saml. 2. rk. 10. bd. nr. 3-11.

¹²⁸ (P.F. Suhm): *Til mine Landsmænd og Medborgere: De Danske, Norske og Holstenere*, 1772, Luxd. Saml.

Ku vender Lykken sig, Grev Struense for dig.
den 17de Januarii 1772.

Da gaet mindre om al Verdens Loft og Glimmer,
End den hornede af alle Fruentimmer.
Min Lykke, tænkte jeg, at faae ved dette Kien,
Da faae den bloufæde, fornøvelig og Kien.

Vil man mig Ellere ret, da bør al Verden vide,
Et Fruentimmer jeg skal have ved min Side.
Derved udtrykker man min rette Character,
Som af en Kunstners Haand den er udtryffet her.

Stient min Dødsfel saa i Kongens Haand har været,
At jeg har hverken Gud en heller Døden æret,
Da altsaa værdig er at sangles og at døe:
Vil Fruentimrets Noes dog Blomster paa mig stree.

Endstent de Dødsige det ikke ville giere;
Man af de andre dog skal Noes net om mig giere.
For Fruentimrets Stald jeg da med Glæde døer:
Man alle Pjofers Ven mig altid kalde bør.

Kjøbenhavn, trykt og soltes tilskede hos Johan Nordstjærns Bøger, forde i alle Helligselskaber.

Struensee og kvinderne. Træsnittet fra J. R. Thieles trykkeri understøtter rygterne om Struensee som "Pjoskernes", dvs. de prostitueredes ven. Promenerende med en kvinde (dronningen?) henvender han sig direkte til læseren: "Vil man mig skildre ret, da bør al Verden vide/ Et Fruentimmer jeg skal have ved min Side/.../ For Fruentimrets Skyld jeg da med Glæde døer:/ Man alle Pjoskers Ven mig altid kalde bør." (Det Kongelige Bibliotek)

Ved siden af den religiøse historie om “frelsens dag” og den politiske historie om “hævnens dag” fandtes blandt trykkefrihedens skrifter også en konspirationsteori, som ikke var loyal over for regeringsforandringen den 17. januar. Luxdorph samlede disse anonyme og ophavsløse tysksprogede tryk i bind 20 af trykkefrihedens skrifter efter den 17. januar 1772. De vigtigste af dem var et skrift forfattet under pseudonymet Christian Adolph Rothe,¹²⁹ samt et brev der skilte med dronning Caroline Mathilde som ophav.¹³⁰ Begge skrifter udkom på tysk, engelsk og fransk, mens Luxdorph samling kun rummer de tyske tryk samt Caroline Mathildes “brev” på fransk.¹³¹

Skrifterne tog dronning Caroline Mathildes parti over for enkedronning Juliane Marie. Ifølge konspirationsteorien måtte Struensee falde og dømmes på et falsk grundlag for at enkedronningen kunne få sin rival fjernet og sikre sig kongens person, således at magten var i hendes og hendes søns, arveprins Frederiks hænder.¹³² På den baggrund måtte man frygte for kronprins Frederiks liv og helbred.¹³³

En sag fra Helsingør viser, at myndighederne med Danske Kancelli i spidsen tog disse skrifter alvorligt og anså dem for farlige. H.L. Bardewijck havde fra 1772 ernæret sig som kolportør af bøger og kobberstik i København, og i marts måned 1773 havde han udvidet sit marked til Helsingør, hvor han blev arresteret for bl.a. at have udlejet *Rothes Staatssystem* og Caroline Mathildes brev: *Nachricht von der letzten Staatsveränderung in Dänemark*. På foranledning af Danske Kancelli blev en kommission sat til at gennemgå kolportørens kontakt med kunder og

2. rk. 10. bd. nr. 16, s. 8.

¹²⁹ Casper Adolph Rothe [pseudonym]: *Entdeckung der wahren Absichten des Staatssystems der Dänischen Regierung, enthaltend die wahren Ursachen der letztern Revolution zu Kopenhagen, ursprünglich französisch zu Hamburg herausgegeben*, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 20. bd. nr. 2.

¹³⁰ *Nachricht von der letzten Staatsveränderung in Dänemark von Ihro Majestät der Königin Caroline Mathilde eigenhändig entworfen in Ihrer Gefangenschaft auf dem Schlosse zu Kroonenburg und den Grafen von *** zugeignet. Aus dem Englischen*, Luxd. Saml. 2. rk. 20. bd. nr. 3-5.

¹³¹ *Bibliotheca Danica*, 3, s. 485-486.

¹³² “Es ist mehr als wahrscheinlich, dass die verwittwete Königin selbst der gräulichen Verbrechen, womit sie Struensee belegte, schuldig war. Ihr teuflisches Vorhaben, welches sie zum Theil ausgeführt hat, besteht seit langer Zeit darin: den König bey den Unterthanen verächtlich, und die Königin verhasst zu machen, die Ehre dieser liebeswürdigen unschuldigen Prinzessin durch die schwärzesten Verleumdungen zu schmälern, den König, ihren Stiefsohn, durch langsames Gift hinzurichten, den jungen Kronprinzen und die Prinzessin unehelich zu erklären, dadurch die königliche Familie zu vernichten, und endlich ihren eigenen Sohn auf einen durch Schandthaten erledigten Thron zu setzen.” *Entdeckung*, 1772, s. 24.

¹³³ “Was den jungen Kronprinzen und die Prinzessin betrifft, so ist es nicht unwahrscheinlich, dass sie wohl an einer ähnlichen Krankheit als Peter der Dritte vom St. – sterben könnten.” *Entdeckung*, 1772, s. 56.

med boghandler Christian Gottlob Proft i København, som var hans forhandler. Et halvt år senere blev Bardewijck af Kancelliet fritaget for videre straf på grund af den udstandne arrest på Kronborg og landsforvist.¹³⁴

Autorsygen

Autorsyge var en epidemi, som skrivefriheden udbredte ifølge de skeptiske bedømmere, som følte at sund orden var truet i den litterære offentlighed. Nye tidsskrifter så dagens lys, uden at de var rodfæstede i den lærde republiks netværk eller havde ophav i det videnskabelige samfunds selskaber. Luxdorph fik de løse ark indbundet i sin samling, og han identificerede nogle af forfatterne: Christian Thura, Josias Leopold Bynch, Martin Brun, Jacob Christian Bie og Johan Clemens Tode.¹³⁵

I sit indlæg mod Bies Philopatris havde Christian Thura annonceret, at han ville fortsætte debatten med ugeskriftet *Den patriotiske Sandsiger*.¹³⁶ Han holdt sit ord og udgav 294 sider, før han blev stoppet.¹³⁷ Thura ville indtage den intellektuelles position som sandsiger over for magtens repræsentanter, men han fik ikke lov. I stedet blev han ifølge Kongeloven den 1. april 1773 dømt til at hensættes på Munkholm på kongens nåde for at have truet kongens enevældige magt.¹³⁸

Adressekontorets Niels Prahll tog i den anledning sandsigeren op til bedømmelse i det anonyme skrift *Den Patriotiske Sandsigers Bedrifter, Bedømmelse og Dom*: "Sandsigeren blev rost af nogle og lastet af andre. Men om han havde tænkt, at blive det samme i Dannemark, som den bekiendte Wilkes i England, saa tænkte han Feil."¹³⁹ For Thura havde ikke det samme ry i offentligheden som John Wilkes, og frem for alt havde han ingen position. Det var forkert, når mange troede, at man burde skrive dristigt og bidende "og uden Persons Anseelse sige sin Mening reent ud, ligesom Conferentsråd Suhm i sit Brev til Kongen, eller Etatsraad Langebech i sin Nye Prøve af Skrivefriheden. Men der er stor

¹³⁴ Carsten Meyer: Farlige og forbudte skrifter i Helsingør: En episode fra Guldbergtiden, *Fra Frederiksborg Amt*, Årbog 2000, s. 49-63.

¹³⁵ Luxd. Saml. 2. rk. 16.-18. bd.

¹³⁶ (Chr. Thura): *Svar paa Publici Vegne til Philopatris*, Luxd. Saml. 1. rk. 2. bd. nr. 7.

¹³⁷ (Chr. Thura): *Den Patriotiske Sandsigers Første Deel: Indeholdende: Religionen, dens Sammenhæng med Regieringen, de geistlige Personer og Embeder, og de Anstalter, som sigter til at vedligeholde Religionen og at danne Geistlige*, 1771, Luxd. Saml. 2. rk. 16. bd. nr. 1.

¹³⁸ *Dom i Sagen imellem Generalfiscal Witøet efter Kongelig Befaling, paa den ene, og Studiosus Christian Thura paa den anden Side*, Luxd. Saml. 2. rk. 16. bd. nr. 2.

¹³⁹ (Niels Prahll): *Den Patriotiske Sandsigers Bedrifter, Bedømmelse og Dom*, 1773, Luxd. Saml. 2. rk. 16. bd. nr. 3, s. 6.

og uendelig Forskiel imellem disse Mænds ædle Dristighed og Sandsigerens dumdristige Næsvished. Ikke saa?”¹⁴⁰ Studiosus Thura havde oversat “den Forskiel der er eller bør være imellem de Personer der kan sige de Store Sandhed med Bifald. De maa have et eget Kald dertil, som gjør dem ærværdige og hellige i alles Øine.”¹⁴¹

Niels Prahll beskrev den intellektuelle position, som gav Langebek og Suhm retten til at tale. Christian Thura stod derimod uden for den lærde republiks netværk af patron-klient forhold. Det samme var tilfældet for Niels Prahll, hvis anonymitet ikke reddede ham. Kancelliet beordrede politimester Fædder til at konfiskere Prahlls skrift og sørge for, at der ikke udkom flere eksemplarer deraf, fordi det rummede “utilbørlige og ubetænksomme Udtryk.” Ligeledes skulle universitetets konsistorium irettesætte studiosus Prahll.¹⁴²

J. L. Bynch gik ind i debatten om præsternes embedsførelse ved at udgive *Homiletisk Journal*, hvor han anmeldte de københavnske præsters prædikener umiddelbart efter, at han havde hørt dem.¹⁴³ Det medførte et rescript af 24. december 1772, som forbød offentlig kritik af utrykte prædikener. Bynch fik en bøde på 50 rigsdaler, som han måtte afsone med fjorten dage på vand og brød, for at ytre kritik af regeringen og sympati for Struensee i *Statsmanden et Ugeblad* og *Anti-Statsmanden*.¹⁴⁴

Fra fængslet forsøgte J. C. Bie at udgive ugebladet *Den ifra Maanen hjemkomne Politicus* med hustruen som forlægger. Der udkom fem numre efter Niels Klims metode. Om riget på månen og dets regent skrev han: “Kun én eneste Forpligtelse blev Regenten ved hans Regierings Tiltrædelse paalagt, nemlig denne: at han aldrig selv skulde handle imod eller undtage sig fra de Love han foreskrev andre, men han var altid forbunden selv at dømmes efter sin egen Lov. – Denne Forbindelse syntes at imodsigte en absolute Eenevolds Regiering.”¹⁴⁵

Bie var ikke umiddelbart dømt for sine skrifter, men havde en tidsubegrænset fængselsstraf for at bedrage bogtrykker J.R. Thiele for 100 rigsdaler med et falsk kongeligt privilegium på udgivelse af katekismer og salmebøger. Fængselsopholdet fik dog ikke Bie til at holde op med at ræssonere og debattere. Han forsøgte i et

¹⁴⁰ (Niels Prahll): *Den Patriotiske Sandsigers Bedrifter*, 1773, s. 6-7.

¹⁴¹ (Niels Prahll): *Den Patriotiske Sandsigers Bedrifter*, 1773, s. 7-8.

¹⁴² *Rescript til Politimester Fædder og Rektor og Professores ved Københavns Universitet om Niels Prahll og foregående Skrift*, Luxd. Saml. 2. rk. 16. bd. nr. 4.

¹⁴³ (J.L. Bynch): *Den homiletiske Journal, eller Kritik over Præsternes Prædikener udi Københavns Kirker*, 1-5, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 17. bd. nr. 11.

¹⁴⁴ (J.L. Bynch): *Statsmanden et Ugeblad* 1-2, 1772, *Anti-Statsmanden* 1-3, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 17. bd. nr. 2-3. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon*, 2, 1925, s. 177.

¹⁴⁵ (J.C. Bie): *Den ifra Maanen hjemkomne Politicus. Et Ugeblad* 1-5, (1772), Luxd. Saml. 2. rk. 18. bd. nr. 5, s. 13.

bønsskrift at få arveprinsen til at indse det ufornuftige i livsvarig straf: "Øyemaalet af al Straf er Forbedring; men hvortil kan dens Forbedring Nytte, som er bestemt til en vedvarende Ulyksalighed, og hvad skal anspore den Elendige til at forbedre sig, naar han forud seer, at han som dydig og udydig har én og samme Skiæbne at vente?"¹⁴⁶ Bies fængselsdigt *Frihed's Tab beskrevet i en Klage-Sang under den Melodie Ak Frihed, søde Frihed's etc.* blev iøvrigt trykt af J.R. Thiele.¹⁴⁷

Den nye forlægger Søren Gyldendal prøvede også at udgive et ugeskrift hos bogtrykker Hallager i 1772: *De Kiøbenhavnske Løgnere : Et politisk og patriotisk Ugeskrift*. I forlæggerens "Forberedelse" karakteriserede han København under trykkefriheden: "Det er bekjendt nok, at Videnskaberne har deres adskillige Perioder hos Nationerne. De politiske have nu sin Tid hos os, og rase med saadan Hefthighed, at her er neppe en menneskelig Skabning i Byen fra Skind-Pelsen indtil den velgalonerede Frak, som ikke finder sig i Stand til at censurere enhver af Regjeringens Handlinger."¹⁴⁸

Ikke alle slog ind på den politiske kurs. Lægen J. C. Tode indledte sin karriere under trykkefriheden, og han blev den mest produktive forfatter af folkeoplysende medicinske skrifter i 1700-tallets sidste årtier.

Tode havde begejstret hilst trykkefriheden velkommen. I tiden mellem kabinetsordrens affattelse d. 4. september og reskriptets offentliggørelse den 14. september skrev han den 6. september 1770 et brev om den store nyhed til boghandler Johan Gotlob Rothe: "Kund und zu wissen, das der König Imprimatur und Censur aufgehoben und völlige Freiheit der Presse erlaubet hat. Wäre ich nun nicht krank!" Tode lå syg, og han kunne ikke straks udfolde sin skrivelyst: "Unsre Bücher sind noch nicht da, werden aber ohnfehlbar arriviren."¹⁴⁹ Autorsygen fik hurtigt overtaget, og Todes bøger kom. Fra begyndelsen valgte han den underholdende, folkeoplysende genre, eksempelvis med ugeskriftet *Blandinger*, som var en blanding af medicinske råd, poetiske indfald, oversættelser og oplysninger. Emnerne rakte fra behandling af ligtorne til litteraturjournalistik.¹⁵⁰ Den forkætrede autorsyge demonstrerede, at der var en vilje til, og et marked for en offentlig debat, som skabte et bredere publikum.

¹⁴⁶ J.C. Bie: *Brev til den ædelmodige Prinds Friderik fra den ulyksalige J.C. Bie*, 1773, Luxd. Saml. 2. rk. 25. bd. nr. 18, s. 11.

¹⁴⁷ 1774, Luxd. Saml. 2. rk. 25. bd. nr. 19. Bie blev forvist til Guldkysten og døde i Ostindien.

¹⁴⁸ *De Kiøbenhavnske Løgnere. Et politisk og patriotisk Ugeskrift*, tilkiøbs hos Gyldendal, Forberedelse og no. 1-2, 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 18. bd. nr. 11, s. 12.

¹⁴⁹ Skrivelse fra J.C. Tode til Boghandler Rothe, om Censurens Ophævelse 1770. Meddelt af Conferentsraad Werlauff, *Genealogisk og biografisk Archiv*, 1-8, 1840-1849, s. 340-341.

¹⁵⁰ (J.C. Tode): *Blandinger* 1-7, Lørdag 10. Oktober – 21. November 1772, Luxd. Saml. 2. rk. 18. bd. nr. 1.

Skrivefriheden og det litterære marked

Diskussionen af skrivefrihedens form og konsekvenser for det litterære marked kan afrunde præsentationen af Luxdorps samling af trykkefrihedens skrifter. Problematikken går på tværs af samlingens forskellige emner og bind, men Luxdorph valgte alligevel at lade en række skrifter, som specielt omhandlede trykkefriheden, afslutte samlingen af trykkefrihedens skrifter før den 17. januar 1772. De 18 skrifter blev domineret af debatten mellem Peter Frederik Suhm og Peder Kofod Ancher, suppleret af Voltaire og David Hume i dansk oversættelse.¹⁵¹

Suhm og Kofod Ancher diskuterede skrivefrihedens konsekvenser for politik, moral og religion, og de var rygende uenige. Suhm efterlyste flere politiske skrifter og offentliggørelse af statens økonomiske regnskaber. Han så kun lyse perspektiver for frihedens moralske følger, mens Kofod Ancher vurderede "i vore Tider", som han skrev, "da Ugudelighed og Frækhed har naaet den højeste Spidse. Nu at give enhver Frihed at skrive alt hvad han vil, det er at give en rasende Sværdet i Haanden."¹⁵²

Frygten for religionens undergravelse rykkede i fokus hos Kofod Anchers kritik af Suhm. Religionsspørgsmålet var absolut også det svageste punkt i Suhms argumentation, som lød: "Om Religionen skulde jeg ei troe at meget blev skrevet, i det mindste ikke imod den, thi i Norge og i Provincerne er den endnu i stor Agt, og de som i Hovedstaden kunde maaskee være imod den, faae vel næppe Tid dertil for den overmaade Brug af de mange Forlystelser."¹⁵³

Ved siden af den politiske indfaldsvinkel på trykkefrihedens gode og farlige sider, blev en medie- og kommunikationshistorisk indfaldsvinkel introduceret i flyveskriftet *En ubetydelig Samtale imellem en Skribent og Forlægger i Anledning af den i Aviserne fremsadte Snik-Snak om Skrive-Friheden*.¹⁵⁴ I det lille skrift i det klassiske format – ét ark, oktav – diskuterede en forlægger og en skribent udviklingen i tidens litterære smag, som den nye ubegrænsede trykkefrihed førte med sig: Ville slette skrifter ikke forhindre afsætningen af gode skrifter? Ville den populære smag ikke fortrænge den dannede kvalitet?

¹⁵¹ Voltaire & David Hume: *Hr. F. A. de Voltaires Brev til Hans Majestæt Kongen af Danmark angaaende den udi hans Stater forundte Tryk-Frihed. Tilligemed nogle Aftaendlinger af beslegtet Indhold*. Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 4.

¹⁵² (Peter Kofod Ancher): *Et Brev til Forfatteren af de kjøbenhavnske Samlinger. angaaende Skrivefriheden*. Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 2, s. A2.

¹⁵³ P.F. Suhm: "Skrive-Frihed" i *Samlinger udgivne af Peter Friedrich Suhm*. 1. Bind, 1771, Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 1, s. 46.

¹⁵⁴ *En ubetydelig Samtale imellem en Skribent og Forlægger*. København 1771. Luxd. Saml. 1. rk. 20. bd. nr. 13.

Den anonyme forlægger tog til genmæle over for en fiktiv skribent, som rejste problemet, at udgivelsen af trykkefrihedens skrifter i højere grad var styret af efterspørgslen på nyheder end af kvalitetshensyn. Forlæggeren mente ikke, at der var noget nyt i, at smagen var "temmelig fordervet hos de fleste", så forlæggere og bogtrykkere måtte udgive det, de kunne "vente Afrtæk paa."¹⁵⁵ De forlæggere og bogtrykkere, som så skævt til de nye skrifter, havde deres gode indkomster fra *Finkeridderen*, *Jerusalems Skomager*, *Bonde-Practika* og *Sibyllæ Spaadom*: "Nu vil vore gamle Matroner og vore andægtige Grand-Mamaer ikke længer sukke, sørge og græde over Kiøge-Huuskers, fordi den nye Smag saaledes har indtaget dem, at de har gandske og aldeles glemt alt andet Huuskers."¹⁵⁶ Forlæggeren fortsatte med at opremse små historier, såsom *Svend Felding*, *Kong Appolonius*, *Marcolfus*, *Judas* og *Pilatus historier*, samt *Melusina* og *Magdelones historier*, som sammen med mange andre udgjorde en hel hær af gamle, populære skrifter, der blev udgivet "for Profitens skyld." Når mange af trykkefrihedens skrifter var slette, så skyldtes det, at bogtrykkere og forlæggere måtte fortsætte i dette spor "for selv at have lidt Levebrød, og tillige for at føie endeel af Kiøbenhavn, der nu vilde ikke have andet end Nyt, og for meste Deelen slet." Så længe den gamle surdej af historier udkom, så længe ville smagen have afsmag deraf.¹⁵⁷

Forlæggeren så kun gentagelse og kontinuitet i udviklingen fra de gamle historier til den nye smag, mens skribenten var mere optimistisk over for den fremtid, som trykkefriheden indvarslede efter hans mening. Når folk først fik smag på det gode, da ville Drømme-Bogen snart komme af moden, "og da vil baade Læsere og Skribentere, Bogtrykkere og Boghandlere, komme til at leve ved en langt ædlere og ægttere Smag end til Dato."¹⁵⁸ Kontinuitet i forandringen af den populære læsning blev formuleret over for en vision om oplysning og smagens forbedring.

Perioden med trykkefrihed skabte ny debat om det populære, litterære marked, som uden tvivl undergik en forandring i de sidste årtier af det 18. århundrede. Udbredelsen af pamfletlitteratur og den såkaldte "nye smag" forandrede markedet og læsekulturen.

Tiden med ubegrænset trykkefrihed var en mediehistorisk undtagelsestilstand, hvor mængden af information i en kort periode nærmest eksploderede på det litterære marked. Der blev sat ord på aktuelle ønsker, på frygt, på konflikter og interesser, og der blev trukket nye grænser for den offentlige debat. Regeringsforhold, især økonomiske forhold, var blevet diskuteret på tryk i den

¹⁵⁵ *En ubetydelig Samtale*, 1771, s. 4

¹⁵⁶ *En ubetydelig Samtale*, 1771, s. 6.

¹⁵⁷ *En ubetydelig Samtale*, 1771, s. 12-13.

¹⁵⁸ *En ubetydelig Samtale*, 1771, s. 14-15.

lærde republik siden 1750'erne, men det var nyt, at både religionen, gejstligheden og kirken såvel som embedsmænd og statens finansielle administration blev udsat for kritik på flyveskrifternes marked. Det var radikalt nyt, at hoffet blev udsat for satire og skandalepresse.

Forcensurens ophævelse brød de bånd, som umiddelbart knyttede det trykte medie til de statsunderbyggende institutioner: Danske Kancelli, kirken og Universitetet. Trykkefriheden skabte også nye muligheder for bogtrykkerier uden for residensstaden København, og 1770'erne blev afsæt for et voksende provinsbogtryk med lokal avisproduktion som økonomisk fundament. Især i perioden efter den 17. januar 1772 dokumenterer Luxdorphps samling en forøgelse af trykkefrihedsskrifter trykt uden for København. Norge overhaler de danske provinser i antal tryk i samlingen.

Også i det københavnske centrum for bogtrykkerkunsten blev indførelsen af skrivefriheden en brudflade i kommunikationens historie. Den synliggjorde eksistensen af to kommunikationskredsløb, hvor centrum for det ene var privilegerede opgaver for Universitetet og det videnskabelige samfund, for stat og kirke. Centrum for det andet kredsløb var alene markedet. Dette skel mellem opgaver og målgrupper fandtes før 1770 på de enkelte trykkerier, men med skrive- og trykkefriheden blev arbejdsdelingen mellem trykkerierne mere markant.

I Luxdorphps samling af trykkefrihedsskrifter blandede skribenter fra den lærde republik sig under anonym maskering med de helt nye skribenter hos bogtrykkere som Thiele og Stein. Samtidig diskuterede det traditionelle publikum i Landhusholdningsselskabet og andre selskaber, mens det videnskabelige samfund publicerede som sædvanligt hos brødrene Berling og Claude Philibert. Et nyt litterært marked opstod i samspil med det traditionelle litterære marked, og efter trykkefrihedens indskrænkning fortsatte det nye marked og dets producenter med at eksistere.

SUMMARY

HENRIK HORSTBØLL: *Bolle Willum Luxdorphp's Collection of Press Freedom Writings 1770-1773.*

The government officer and book collector Bolle Willum Luxdorpp (1716-1788) collected scripts from the period where Christian 7th permitted unlimited freedom of the press in Denmark-Norway. The period extended from 14 September 1770 to 20 October 1773. Freedom of the press had its origin in that the physician-in-ordinary J.F. Struensee in reality had legislative power in the period before he was overthrown by a coup on 17 January 1772. Luxdorpp collected freedom of the press texts as a government officer, which were about press issues, while he handled the scripts as bibliophile. The printed materials were beautifully bound in 46 volumes: *Trykkefrihedens Skrifter* in 20 octavo volumes followed by *Trykkefrihedens Skrifter efter 17. januar 1772* in 25 octavo volumes supplemented by a volume in quarto. The collection contains 914 scripts and it consists almost exclusively of octavo

printing of between a half and around three sheets of paper, which in normal print is between 8 and 48 pages. The collection provides a vivid picture of what Luxdorph deemed to be that time's literary underground, and it supplements the other surviving printed materials from the period. For Luxdorph, freedom of the press scripts consisted of publications, which owed their existence to freedom of the press. There were 15 active printing houses in Copenhagen in the period 1770-1773. Five of them were particularly active in the freedom of the press scripts market judging by Luxdorph's collection. But the group of publications with no place of printing is however the collection's largest. Luxdorph's collection included 231 publications without a place of printing, 84 of which are from the period after the coup against Struensee. Many of these were in principle illegal, as an ordinance of the 7 October 1771 stipulated that publications should be linked to a source.

Only historical questions place limits on the subjects the very many scripts can provide information on 1770s Denmark and Norway. The collection can answer questions which Luxdorph himself could not imagine that we would ask. In the article, the collection is examined and it gives an insight into who grasped the new opportunities that freedom of the press opened and what subjects they placed on the agenda.

Financial criticism was the framework around freedom of the press's first large debate, which was opened by *Philopatris tendte Anmærkninger*: Behind the pseudonym hid the writer Jacob Christian Bie. Both the state and the church were targets for his accusations, which in general were that landowners, ministers, clergyman and lawyers placed their own financial interests before the state's general welfare. Many of the financial scripts argued for increased free trade and were against the 'lavsvæsen' and companies. This applied particularly to Iceland and Norway, and freedom of the press gave rise to a budding Norwegian patriotism. The autocratic government form was subject to different forms of criticism and several scripts express the wish that the crown should be supplemented by a form of Assembly of the States of the Realm. John Wilkes name crops up in several contexts and England can have been a political role model. Similarly, knowledge on the existence of la Meturie's and Spinoza's 'atheistic' scripts are thought to be widespread. The political criticism before Struensee's overthrow was usually aimed at individual political issues. After the coup, criticism was to a much greater extent aimed at Struensee personally, his politics and showdown with his regime.

The coup against Struensee was a palace revolution, which was followed by popular riots which primarily targeted public houses and brothels in Copenhagen. The events were described in three ways in the scripts published in the following months. The official religious story of 'the day of salvation' was widespread. In addition came the intellectual reaction, where 'the day of revenge' was considered to be an opportunity for political renewal. Finally, the government critical scripts described 'the day of the conspirators'. Historian P.F. Suhm was the central intellectual figure, who tried to change autocratic politics with the *Letter to the King* immediately after the coup. The new rulers around the queen dowager Juliane and heir presumptive Frederik held conservative views. The freedom of authorship which was granted to a public person such as P.F. Suhm, was refused others. The student Chr. Thura was sentenced to lifetime imprisonment in 1773 for criticism of the autocratic government form. Freedom of authorship was at the same time formally limited, as reference to the state and the government could be suppressed and be punished with fines.

The period of unlimited freedom of the press was an exceptional point in time in media history where the volume in the literary market in a short period exploded. Wishes, fears, conflicts and interests were expressed in writing and new limits for public debate were drawn. Freedom of the press broke the bonds which directly linked the printed media to the state supporting institutions: the Danish Chancellery, the church and the university. Freedom of the press also created new opportunities for printing houses outside the royal residence city of Copenhagen. Luxdorph's collection particularly in the period after the 17 January 1772 documents an increase in freedom of the press scripts printed outside Copenhagen. The number prints in the collection from Norway exceed those printed in the Danish provinces. There is a mix, in Luxdorph's collection, of writers from the scholarly republic writing anonymously and the completely new writers at the publishing houses. A new literary market arose in an interplay with the traditional literary market and after freedom of the press became more restricted, the new market and its producers continued to exist.

POUL MARTIN MØLLER

ET NYT FUND

AF

JON STEWART

Poul Martin Møllers anonyme anmeldelse af Frederik Zeuthens afhandling, *Noget om Philosophien og dens Dyrkelse* fra 1831, har længe været kendt blandt forskere.¹ Den blev trykt i de tre hidtidige udgaver af Møllers *Efterladte Skrifter*.² Det er ligeledes kendt, at Zeuthen svarede på Møllers recension i Fortalen til sin bog, *Menneskets moralske Selvstændighed. Et filosofisk Forsøg*, som udkom i 1832.

Denne diskussion Zeuthen og Møller imellem holdt imidlertid ikke op. Møller svarede nemlig igen på Zeuthens kritik i *Kjøbenhavnsposten* med en artikel: "Et Par Ord om Pennefeider og om nogle Ytringer af Hr. Cand. L. Zeuthen".³ Og denne artikel synes at være fuldstændig glemt. Møllers udgiver, Frederik Christian Olsen (1802-74), kendte tilsyneladende ikke til teksten, siden den ikke kom med i hans udgave af Møllers *Efterladte Skrifter*. Artiklen er heller ikke optrykt i de senere, udvidede udgaver. Desuden er der ikke nogen reference til teksten i artiklen om Møller i Erslews *Almindeligt Forfatter-Lexicon*.⁴ Selv om der findes en henvisning til artiklen i afsnittet om Zeuthen, vidste Erslew efter alt at dømme ikke, hvem tekstens forfatter var.⁵ Det bør også bemærkes, at der ikke er nogen

¹ "Noget om Philosophien og dens Dyrkelse, tildeels med Hensyn paa Danmark. Af L. Zeuthen, Candidat i Theologien og Alumnus paa Borchs Collegium. Kjøbenhavn 1831", *Maanedsskrift for Litteratur*, 6, 1831, s. 266-270.

² Optrykt i Møllers *Efterladte Skrifter*, 1-3, 1839-43, 2, s. 69-73; *Efterladte Skrifter*, 1-6, 1848-50, 5, s. 179-183; *Efterladte Skrifter*, 1-6, 1855-56, 5, s. 178-182.

³ *Kjøbenhavnsposten*, 6, nr. 7, 9. januar 1832, s. 21-23.

⁴ Thomas Hansen Erslew: *Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande, fra 1814 til 1840*, 1-3, 1843-53. Thomas Hansen Erslew, *Supplement til Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande, indtil Udgangen af Aaret 1853*, 1-3, 1858-68.

⁵ Erslew 3, 1843-53, s. 639: "Noget om Philosophien og dens Dyrkelse, tildeels med Hensyn paa Danmark. Kbh. 1831. (M. f. L. VI. 266-70, af Poul M. Møller; jf. Zeuthens "Modbemærkninger", og "Kbhvspost." 1832, Nr. 7)." Erslew henviser her til artiklen i *Kjøbenhavnsposten*, men han så åbenbart ikke forbindelsen til Møllers oprindelige recension i *Maanedsskrift for Litteratur*.

reference til artiklen i Henrik Denmans omfattende bibliografi over Møller.⁶ Man kan derfor gå ud fra, at opdagelsen af Møllers tekst kan anses som et nyt fund. I denne artikel vil der, ud over transskriptionen af selve artiklen, kort redegøres for den sammenhæng, Møllers artikel opstod i.

Frederik Ludvig Bang Zeuthen (1805-74)⁷ blev født på Fyn. Han var den berømte filosof Henrik Steffens' nevø. Zeuthen læste teologi på Københavns Universitet fra 1822 til 1826. Efter afsluttende teologisk embedseksamen blev han ansat som huslærer i maj 1826 og et år frem.⁸ Da hans kontrakt som lærer udløb i juni 1827, tog Zeuthen af sted på en længere rejse til Tyskland og Preussen. Som en del af denne rejse opholdt han sig også i Berlin, hvor han besøgte Schleiermachers, Hegels og teologen Johann August Wilhelm Neanders forelæsninger.

Efter at have tilbragt to år i Tyskland kom Zeuthen tilbage til Danmark i 1829 og begyndte at arbejde på sin magisterafhandling ved Københavns Universitet.⁹ Samtidig med at han skrev på denne, offentliggjorde Zeuthen en monografi med titlen *Noget om Philosophien og dens Dyrkelse*.¹⁰ Den udkom antagelig omkring august i 1831.¹¹

Zeuthen begynder denne monografi med at reflektere over de forskellige systemer i filosofiens historie. Han stiller spørgsmålet, hvordan man kan vide, hvilken der er den rette af filosofernes ofte vidt forskellige sandhedsopfattelser. Derefter præsenterer han Hegels syn på dette problem. Ifølge Hegel er de forskellige filosofiske systemer i virkeligheden ikke i konflikt med hinanden, som det måske ved første øjekast kunne synes at være tilfældet. Tværtimod repræsenterer disse systemer snarere enkelte aspekter eller stadier i den menneskelige ånds udvikling generelt set. Zeuthen fortsætter sin afhandling med at forklare, at de forskellige systemer afløser hinanden, i takt med at de bliver mere og mere dybtgående og detaljerede. På denne måde bliver de tidligere filosofiske systemer inkluderet i de senere systemer.

⁶ Henrik Denman: *Poul Martin Møller: En kommenteret bibliografi*, 1986.

⁷ Flere informationer om Zeuthens liv findes i hans selvbiografi i tre bind: *Mine første 25 Aar: (1805-1830)*, 1866. *Et Par Aar af mit Liv*, 1869; *Min Udenlandsreise i Aarene 1833-1834*, 1875. Se også Carl Henrik Koch: Ludvig Zeuthen i hans *Den Danske Idealisme 1800-1880*, 2004, s. 161-173.

⁸ Zeuthen 1866, s. 89-95.

⁹ Zeuthen forsvarede sin afhandling (*De Molestiæ Inprimis Philosophicæ*) 7. februar 1833.

¹⁰ L. Zeuthen, *Noget om Philosophien og dens Dyrkelse, tildeels med Hensyn paa Danmark*, 1831. Se Zeuthens *Et Par Aar af mit Liv*, 1869, s. 40f. Se C.L.N. Mynster (red.), *Breve til og fra F.C. Sibbern*, 2, 1866, s. 176f. Se også Koch 2004, s. 166-167.

¹¹ *Maanedsskrift for Litteratur* bragte hver måned en liste over nyudkomne værker. Om Zeuthens tekst stod der, at den blev publiceret mellem den 20. juli og den 20. august 1831. (Denne liste findes på en unummeret side efter side 186, i *Maanedsskrift for Litteratur*, bd. 6, 1831).

Det er også værd at nævne den del af Zeuthens monografi, hvor han skriver om vanskeligheden ved at forstå komplicerede filosofiske afhandlinger. På en meget didaktisk måde stiller han her spørgsmålet, hvorfor filosoffer har en tendens til at skrive så indviklet og kompliceret. Det er nemlig i hans øjne grunden til, at så mange mennesker vender filosofien ryggen. Zeuthen refererer til Hegel igen, når han gør rede for den absolutte ånds tre aspekter, nemlig kunst, religion og filosofi. Han forklarer, hvordan alle tre indeholder og udtrykker sandheden, men at der også er forskel på dem. Den vigtigste forskel kommer til udtryk i deres form. Kunst og religion viser sandheden i en konkret og sanselig form, udtrykt i kunstværker og religiøse historier. I modsætning til dette er filosofien udtryk for sandheden som sådan, dvs. den er den rene idé, blottet for den konkrete, sanselige udtryksmåde. Ifølge Zeuthen har de fleste uannede mennesker nemmere ved at forstå en historie eller et kunstværk. Det forudsætter nemlig mangeårig øvelse og erfaring at kunne forstå begreber alene, dvs. uden en konkret udtryksform, hvilket er årsagen til, at filosofien efter så manges mening er alt for indviklet og svær at forstå.

Hvis man nu forudsætter, at filosofien beskæftiger sig med begreber og ideer, og at det tillige er nødvendigt at have en speciel uddannelse for at kunne omgås disse begreber, så må man sige, at filosofien aldrig vil blive alment tilgængelig for jævne mennesker. Denne diskussion hos Zeuthen kan anses for en diskret kritik af Johan Ludvig Heibergs forsøg på at gøre Hegels filosofi populær. Zeuthen siger faktisk direkte, at det ikke er muligt. For at kunne gøre filosofien alment tilgængelig skulle den optræde i form af sanselige udtryk. Men det ville forvanske filosofien, som ikke længere ville være filosofi, men snarere religion eller kunst. Efter hans mening kræver filosofi af naturen en esoterisk fremstillingsform.

Poul Martin Møller offentliggjorde sin anmeldelse af Zeuthens monografi anonymt.¹² Den udkom kort efter offentliggørelsen af Zeuthens afhandling, formentlig i september 1831.¹³ Det er ikke overraskende, at Møller blev opmærksom på Zeuthens bog, eftersom han havde stor interesse for Hegel og for Heibergs idé om filosofiens popularisering. Det sidstnævnte spørgsmål var faktisk et centralt

¹²[Poul Martin Møller], "Noget om Philosophien og dens Dyrkelse, tildeels med Hensyn paa Danmark. Af L. Zeuthen, Candidat i Theologien og Alumnus paa Borchs Collegium. Kjöbenhavn 1831", *Maanedsskrift for Litteratur*, bd. 6, 1831, s. 266-270. Se C.L.N. Mynter (red.): *Breve til og fra F.C. Sibbern*, 2, 1866, s. 177.

¹³Møllers anmeldelse udkom i det niende hæfte af *Maanedsskrift for Litteratur*. Tidsskriftet udkom en gang om måneden, som også dets titel hentyder til. Det niende hæfte var altså den niende måned, dvs. september. Septemhernummeret med Møllers recension udkom højst sandsynligt kort efter den 20. september, fordi listen over de nyudkomne bøger omtaler de værker, som blev offentliggjort mellem den 20. august og den 20. september 1831. (Boglisten i dette septemberhæfte findes på de unummererede sider efter side 280, i *Maanedsskrift for Litteratur*, 6, 1831).

anliggende for Møller, da han skrev sin korte anmeldelse. I det hele taget er Møllers artikel ganske positiv, og han synes at være enig i Zeuthens vurdering af, hvorfor filosofi ikke er populær og heller aldrig kan blive det.

I anmeldelsens sidste par afsnit kommer Møller dog med et par kritiske bemærkninger. En af dem er, at Zeuthens filosofiopfattelse, som ligger til grund for hans forklaring, er noget uklar og inkluderer en række forskelligartede elementer. Møllers bemærkning er korrekt, fordi Zeuthen rigtignok bruger Hegels filosofi som en generel model, men han refererer aldrig eksplicit til den. For Møller at se synes Zeuthen at bevæge sig frem og tilbage mellem Hegels begreber og de mere generelle filosofiske opfattelser. Møller kritiserer endvidere Zeuthens idé om, at selv skolebørn kunne undervises i en slags "lavere Philosophie". Ifølge Møller er denne tanke fuldstændig malplaceret. Det spiller ingen rolle for Møller, hvad dette fag ville handle om, men faget ville ikke fortjene navnet filosofi.¹⁴ Endelig bebrejder Møller Zeuthen, at han lægger alt for stor vægt på sin afhandlings stilistiske elementer, og at han af og til tillader sig emotionelle udbrud.

Zeuthen blev tydeligvis fornærmet, da han læste Møllers kritik, og svarede ham i Fortalen til sin *Menneskets moralske Selvstændighed*.¹⁵ Tonefaldet i Zeuthens svar er i høj grad polemisk. Han sammenfatter de tre væsentligste punkter i Møllers recension.¹⁶ Zeuthen indrømmer i sin biografi, at mange ældre videnskabsmænd fjernede sig fra ham på grund af denne unødvendige polemik med Møller.¹⁷ I denne sammenhæng nævner Zeuthen, at hans lærer, filosofen Frederik Christian Sibbern, som han havde nær kontakt til, skrev et langt brev til ham om sagen. I brevet påpeger Sibbern i skarpe vendinger, hvor uhensigtsmæssigt Zeuthen opførte sig i denne sag.¹⁸

Det er altså baggrunden for den for nylig fundne artikel, som Møller lod publicere i *Kjøbenhavnsposten*.¹⁹ Teksten, som har titlen "Et Par Ord om Pennefeider og om nogle Ytringer af Hr. Cand. L. Zeuthen," stammer uden tvivl fra Møller, fordi den var underskrevet på følgende måde: "Anmelderen af Hr. Zeuthens Skrift i Maanedsskrift for Litteratur." Møller indleder sin korte artikel med nogle generelle bemærkninger om, at overdrevent stridslystne og smålige litterære debatter er uden værdi for det almindelige læsepublikum. Denne bemærkning

¹⁴ Jf. [Poul Martin Møller], "Noget om Philosophien og dens Dyrkelse", *Maanedsskrift for Litteratur*, 6, 1831, s. 270.

¹⁵ L. Zeuthen, *Menneskets moralske Selvstændighed. Et filosofiske Forsøg*, 1832.

¹⁶ Zeuthen 1832, s. V.

¹⁷ Zeuthen 1869, s. 41.

¹⁸ Zeuthen 1869, s. 41f.

¹⁹ "Et Par Ord om Pennefeider og om nogle Ytringer af Hr. Cand. L. Zeuthen", *Kjøbenhavnsposten*, 6, nr. 7, 9. januar 1832, s. 21-23.

har helt klart til formål at dæmpe Zeuthens polemiske tonefald. Møller fortsætter derefter med at svare på de tre spørgsmål, som Zeuthen stiller i sin Fortale.

Fremkomsten af denne artikel kan være med til at perspektivere polemikken mellem Zeuthen og Møller. Samtidig kan man få et bedre indblik i de forskellige aspekter af, hvor vidstrakt virkning Hegels filosofi havde i Guldalderens Danmark. Spørgsmålet om, hvorvidt filosofien kan blive alment tilgængelig, har fx en klar tilknytning til Heibergs forsøg på at gøre Hegels filosofi populær i *Kjøbenhavns flyvende Post* og senere i *Perseus*. Både Zeuthen og Møller diskuterer dette emne.

Nedenfor findes der en transskription af Møllers artikel. Teksten vil også blive gengivet i den nye tekstkritiske udgave af Møllers skrifter, som for tiden er under forberedelse.²⁰

Et Par Ord

om Pennefeider og om nogle Ytringer af Hr. Cand. *L. Zeuthen*.

Den bedre Deel af Publicum har i adskillige Aar med ubehagelig Følelse været Vidne til mange Smaafeider i danske Blade, som bære øiensynligt Præg af Forfængelighed hos en Deel af Nationens skrivende Personale. Man er nemlig, selv hvor Stridens første Anledning har været en videnskabelig eller practisk vigtig Uenighed, ofte dalet saa langt under Stridens egentlige Gjenstand, at man har ført langvarige Trætter om, hvorvidt visse Tirader virkelig indeholdt en vis Mening eller ikke. Den Tilgift af affectfulde Udbrud, hvorved man nogenlunde har fængslet det læsende Publicums Opmærksomhed under Striden, tage vi aldeles ei i Betragtning, da der om dens Betydning blandt fornuftige Folk kuns er een Dom. Men det hele Foretagende, flere Uger igjennem for Publicums Tribunal at forfægte det eengang valgte Udtryk for visse Tanker, er aldeles hensigtsløst. Det, der bevæger en Forfatter dertil, maa naturligviis være det Haab, at han offentlig skal kunne fralægge sig den Skam at have ladet en uoverlagt Tale slippe sig af Pennen. Men dette Haab gaaer nok næsten aldrig i Opfyldelse; thi Faa eller Ingen af Læserne gjøre sig den Uleilighed saaledes at randsage de paagjeldende Actstykker, at de kunne fælde nogen retfærdig Dom i Sagen. De Faa, der baade have Stunder til at paatage sig en saadan Uleilighed og tillige Lyst, Vedholdenhed og Dømmekraft til at skaffe sig en rigtig Indsigt i saadanne

²⁰ Teksten er transskriberet af cand.mag. Finn Gredal Jensen, Søren Kierkegaard Forskningscenteret, medredaktør af den kommende kritiske udgave, *Poul Martin Møllers Skrifter*; Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Tekstrettelserne er i det følgende angivet som fodnoter, hvor siglen A betegner tekstforlægget, *Kjøbenhavnsposten*.

Feiders ufrugtbare Resultat, ere vistnok, inden de have erholdt den specielle Manuduction²¹, ligesaa godt i Stand til at afsige Kjendelsen paa egen Haand. Skulde man nu virkelig ved at opgive Striden udsætte sig for af en og anden ubeføiet Dommer uskyldigen at blive mistænkt for at have fremført Ytringer, der mangle forsvarlig Mening, da maa man have meget svage Skuldre for ei at kunne bære saadant Kors. Byrden deraf er uden Tvivl ikke saa trykkende som den Bevidsthed, at man spilder sin Tid med den frugtesløse Krig, der under de specielle Fægtninger kan udvide sig i det Ubestemte. Erfaringen har jo lært, at der i hvert enkelt Indlæg findes Stof til ny Strid, da de modsatte Parter deri finde ny Anledning til at mønstre hinandens Sprog, Stiil og Forstand (eller, som man nu med et fornemmere Udtryk kalder det, hans Logik), og ved Hjælp af udmærkede Bogstaver, Spørgsmaalstegn eller Udraabstegn o. a. m. at sætte visse Steder i et mistænkeligt Lys. Og den som har sagt A maa her sige B; hans fine Æresfølelse maa ligesaa vel bringe ham til at indstævne de nye Pillerier for den literære Høiesteret, som den oprindelige omtvistede Sag.

De fleste Mennesker, som indlade dem i den Pennefeide, der gaer i det Smaae, vilde rimeligviis ikke gjøre det, naar de oftere med fuldkommen Opmærksomhed havde fulgt Gangen i en saadan Tvist. Den Uerfarnes ungdommelige Haab om ved en kort og fyndig Erklæring i en Hast at bringe Modstanderen til at erkjende sin Uret, forsvinder meget snart: han lærer meget snart, at Ingen, der paa en hensigtsmæssig Maade vil gjøre sin Ret gjældende i skriftlige Smaatrætter, kan føre sit Ord paa en utvungen Maade. Han nødsages nemlig til med et pünligt Pedanterie at vrage det Udtryk, der passer sig bedst for hans Individualitet, fordi han maa sikkre sig mod de vrangne Fortolkninger, hvortil Modparten snart med, snart mod sin Villie lader sig forlede. Har han noget Omløb i Hovedet, vil han ved hvert andet Udtryk kunne tænke sig, hvorledes det kan misforstaaes eller fordreies, ved hvilket Svar Misforstaaelsen kan rettes, og hvad der igjen kan indvendes mod Svaret etc. Da nu Sprogets naturlige Amphibolie gjør det umuligt, naar Talen er om disputable Sætninger aldeles at forebygge Menings Forvexling, kan han komme til at føre to Feider om een og samme Ting: een foreløbig ideal med sig selv og een derpaa følgende real med sin Modstander. – Det er vel overflødigt at føie til, at Talen her har været om dem, der indlade sig i Trætten med den Overbeviisning eller Mening, at de have Sandheden paa deres Side; thi det er let at indsee, at den, der veed, han har Uret, ikke har slet saa mange Bryderier.

—

Ovenstaaende Reflexion havde Undertegnede anstillet som Tilskuer af adskillige literære Skandaler, men giver den Plads her for at gjøre sin Fremgangsmaade i det Følgende forklarlig for Læserne, og at angive Grunden, hvorfor han ikke

²¹ Manuduction] Manduction A

videre lader høre fra sig, om der end skulde synes at blive tilstrækkelig Anledning dertil. Her er Sagen denne. Jeg var i en kort Anmeldelse af Hr. Zeuthens Skrift "Noget om Philosophien" etc., om hvilken han selv siger, at den i det Hele er meget anbefalende, fremkommen med et Par Ytringer, hvorved han troer sig forurettet. I sine derved fremkaldte Modbemærkninger tillægger han mig een Mening, som jeg aldrig har havt eller yttret, og fremstiller andre saaledes, at de sees i et urigtigt Lys. I det fuldstændige Detail vil jeg ikke gennemgaae det Urigtige i Hr. Zeuthens Bemærkninger, tildeels fordi jeg ikke kunde gjøre mig forstaaelig uden at henvise til Actstykkerne; og jeg gjør Regning paa, at den der gjør sig den Uleilighed at see dem efter, nok selv ved egen Eftertanke vil blive vaer, at det ikke blot er det nedenfor paatalte, der af Hr. Zeuthen er urigtigen paastaet. Jeg vil holde mig til Hovedsagen i de tre Indvendinger, som Hr. Zeuthen foregiver, at jeg har gjort ham.

For det Første forholder det sig rigtigt, at jeg har sagt, at han ikke bestemt har betegnet det Begreb om Philosophien, som han har lagt til Grund for sine Betragtninger. Ved den nærmere Anvendelse deraf udvides nemlig dette Begreb saaledes, at det, under Navn af lavere Philosophie²², endogsaa skal indbefatte populære Forstandsøvelser, som kunne være passende for Instituters Elever. Om det skal udvides endnu længer ud i den almindelige Tænkningens Kreds, eller om vi her støde paa den sidste Grændse, kan ikke skjønnes af Forf's forskjellige Betragtninger. Dette er Hovedsagen i den første Bemærkning. Ved denne Leilighed beskylder Forf. mig med Uvillie for, at jeg med Skjødsløshed har gjenne læst Afhandlingen; men han lægger for Dagen, at han ikke har forstaaet den i Anmeldelsen gjorte Udsættelse. Om jeg – som han paastaaer – har misforstaaet ham paa eet Sted, og troet at Talen var om hvad han kalder en høiere Philosophie, hvor han talte om en lavere, og om i saa Fald Skylden er hans eller min, er et Spørgsmaal, hvis Afgjørelse med Hensyn til det Væsentlige i den omtalte Indvending ikke gjør noget til Sagen. Jeg har, for at gjentage det med andre Ord, gjort opmærksom paa, at det omhandlede Begrebs Fluiditet har bragt Forf. til at lade det skride langt over sin naturlige Grændse; at han ikke blot taler om Philosophien, men optager et ubegrændset Partie af den uphilosophiske Tænkning med i sine Betragtninger. Følgen heraf er, at Betragtningens Gjenstand taber sig i det Ubestemte, da det lades uafgjort, hvormeget af Ikke-Philosophien, Forf. vil tage med i den Forestilling om Philosophien, som han stræber at gjøre gjeldende. De fleste Arter af Tænkning, som i Skriftet omtales, ere af saa heterogen Beskaffenhed, at de ikke lade sig forbinde under noget særeget videnskabeligt Begreb, og det vilkaarlige Almeenbegreb, hvori den der har Lyst kan sammenfatte dem, er ikke Philosophien.

²² Philosophie] Phisophie A (ved ny spalte)

For det Andet troer Hr. Zeuthen sig forurettet derved, at jeg anfører den Mening af ham, at det var gavnligt, om der i Pigeinstituter gaves Underviisning i Psychologie, uden at tilføie hans Grunde, hvorpaa denne Anbefaling støttes. Han holder for, at denne Bemærkning, anført saaledes ganske nøgen, maa tage sig næsten latterlig ud. Denne Frygt kan kun grunde sig paa en høi Grad af Ømfindtlighed og en Formodning om stor Umyndighed hos Maanedsskriftets Læsere. Meningen er ikke saa særdeles paradox, og var i den for nogle Decennier siden herskende Pædagogik saa langt fra at være paradox, at man selv i Danmark anstillede flere practiske Forsøg, der omtrent forudsatte samme²³ Synsmaade. Men saa meget er i ethvert Tilfælde vist, at Maanedsskriftet neppe finder nogen Læser, der ikke selv formaaer, uden Hr. Zeuthens Hjelp, at tænke sig til, paa hvilke Grunde man kan støtte den Mening, at det er gavnligt at undervise Børn i Psychologie. Forresten har Anmelderen meest anført denne Tirade for at opponere mod den begrebsforvirrende og temmelig almindelige Skik at give saadan Underviisning Navn af philosophisk; thi det er den hverken i egentlig eller uegentlig Betydning. – Vil man paa samme Maade lade Begrebet om Psychologie gaae langt ud over sine videnskabelige Grændser, bliver det ikke blot udenfor al Tvivl, at man bør undervise Børn i Psychologie, men da er jo enhver Religionsunderviisning tillige en Underviisning i Psychologie. En saadan populær Dialectik lader sig consequent forfølge saa vidt, at al Uenighed i Meninger forebygges, men da forsvinder Enigheden med. "Naar Forfatteren ved Talen om den psychologiske Underviisning siger, at jeg anfører som en Sætning, hvad der i Skriftet staaer som et Resultat, da har det sidste Ord i denne Sammenhæng en vel fornem Klang for dem, der kjende dets videnskabelige Betydning.

For det Tredie siger Forf., at Anmelderen har gjort ham den Indvending, at det Gyldige i Klagen²⁴ over philosophiske Skrifters Utydelighed ikke er hævet nok frem ved Siden af det Ugyldige deri. Men Dette er aldeles ikke sandt. Min Erklæring maa forstaaes gandske bogstaveligt uden tvær Forbeholdenhed med Hensyn til Et eller Andet i Hr. *Zeuthens* Udtryk. Det er i den Grad usandt, at jeg selv vilde finde det meget taabeligt, om Nogen fremkom med en saadan Indvending, da deslige Sætninger efter deres Natur have to Hanke, af hvilke det staaer Enhver frit for at gribe hvilken han vil. Hr. *Zeuthen* holder for, at han uden sin Skyld etsteds er bleven misforstaaet af Anm. og ytrer med Følelse af Indignation, at det er en nedslaaende Tanke for den, der skriver Bøger af større Omfang, at en Recensent ikke engang med stadig Opmærksomhed følger en Tankegang gennem nogle og tredive Sider. Men maa da ikke selv den, der

²³ samme] samme A (ved ny spalte)

²⁴ i Klagen] iKlagen A

vil antage denne Besværing for grundet, meget meer indigneret²⁵ over, at Hr. *Zeuthen* har læst de to Blade, hvorom han skriver tre, saa løseligen igjennem, at han i et Slags offentlig Anklage tillægger Anm. en taabelig Yttring, hvortil der paa disse to Blade ikke findes mindste Spor.

Om flere historiske Puncter, hvori Hr. *Zeuthen* erklærer sig af en anden Mening end Anm. (over hvilke Philosophers Mangel paa Fremstillinggave det er, man pleier at klage; af hvilke Classer Læsere man hører Klagen etc.) vil jeg ikke indlede nogen Tvist, der i Følge sin Natur bliver uendelig. Jeg føier blot et Par Ord til om en Sætning, hvilken Hr. *Zeuthen*, med udmærkede Typer udpeger som ubeviist. Jeg har nemlig²⁶ sagt, at²⁷ *Kant* i sin Fornuftkritik betjener sig af en overflødig og tildeels vilkaarlig dannet Terminologie, og det sidste af disse Prædicater finder Hr. *Zeuthen* urigtigt. Den der læser *Kants* Kritik og hører ham der ved flere tekniske Udtryk selv aflægge Regnskab for, hvad der har bevæget ham til at vælge dem, skjønner deraf bedst Valgets Vilkaarlighed, og jeg vil overlade til Hr. *Zeuthen* at forsvare *Kant* imod sig selv. Men til Overflod ville vi henvise til Benævnelserne paa Quantitetens, Qualitetens, Relationens og Modalitetens rene synthetiske Grundsætninger (Axiomen²⁸ der Anschauung, Anticipationen der Wahrnehmung, Analogien der Erfahrung, Postulate des empirischen Denkens). Om disse Exempler, som let lade sig formere, vil jeg blot minde de Sagkyndige for at disse kunne bestemme, om de med mig ville kalde dem vilkaarlige eller foretrække en anden Benævnelse.

Hvis Hr. *Zeuthen* beslutter at fremkomme med et Indlæg mod dette Stykke, da beder jeg ham selv at erklære, om det Udsagn af ham, som jeg har anført ved det tredie Punct, er sandfærdigt eller ikke.

Anmelderen af Hr. *Zeuthens* Skrift i Maanedsskrift for Literatur.

²⁵ indigneret] indigeres A (ved ny spalte)

²⁶ nemlig] nemligt A

²⁷ at] spatiert i A

²⁸ Axiomen] Aximen A

SUMMARY

JON STEWART: *Poul Martin Møller. A New Find.*

This article presents a forgotten text, written by Poul Martin Møller. Møller's anonymous review of Frederik Zeuthen's *Noget om Philosophien og dens Dyrkelse* from 1831 has been known about for a long time, because it has been reprinted in Møller's *Efterladte Skrifter*. But the discussion did not stop with Møller's review, as Zeuthen answered this in the preface to his work, *Menneskets moralske Selvstændighed. Et philosophisk Forsøg*. The text, which was presented here, is Møller's reply to Zeuthen's observations. Møller published his article, 'Et Par Ord om Pennefejder og om nogle Ytringer af Hr. Cand. L. Zeuthen', anonymously in *Kjøbenhavnsposten*. And it was this text, which the editor of *Efterladte Skrifter*, Frederik Christian Olsen, clearly did not know about. The result of this is that the text has been forgotten in research. My article presents Møller's text with a brief explanation of the context in which it arose.

HENSIGTEN HELLIGER MIDLET...
OM MUSIKFORENINGENS OUVERTURE-KONKURRENCE 1840

AF

INGER SØRENSEN

Den 5. marts 1836 fyldte dansk musiks store navn C.E.F. Weyse 62 år. På Det Kongelige Teater gav man hans nyeste sceniske værk, syngespillet *Festen paa Kenilworth*, efter Walter Scotts roman. Begejstringen var stor, og i en af pauserne diskuterede tre unge mænd blandt publikum, stud. med. J.H. Lorck, lottokasserer Chr. Riise og assessor Edvard Collin, hvorledes man kunne redde dette herlige værk fra glemsel, for når først værket var udspillet – og det skal bemærkes, at det skete efter kun 7 opførelser – ville partituret forsvinde ned i Det Kongelige Teaters arkiv for måske aldrig at blive benyttet igen. En af dem fik da den idé, at man skulle stifte et selskab med det formål at udgive kompositioner, der ikke ville blive udgivet uden økonomisk støtte. Forslaget blev straks nedfældet på bagsiden af en omdelt sang til Weyse, der skulle afsynges efter forestillingen, og blev derefter sendt rundt blandt publikum. Det lykkedes at samle henved 30 underskrifter, og dermed var det første skridt gjort til stiftelsen af Musikforeningen, der skulle blive den dominerende magtfaktor i det københavnske musikliv i næsten et århundrede.¹

Allerede den 16. marts havde der meldt sig henved 150 interesserede, så der var basis for en stiftende generalforsamling, hvor man valgte en Administration bestående af 7 medlemmer og et Repræsentantskab på 20 medlemmer. De syv medlemmer af Administrationen blev ansvarlige for at udarbejde foreningens love, men selv om man rådede over flere jurister, bl.a. Edvard Collin og J.P.E. Hartmann, fandt man det dog klogest at forelægge det endelige forslag for en mand, der kunne gennemskue formuleringernes logiske konsekvenser: Søren Kierkegaard, så man med sindsro kunne sende lovene til Københavns politidirektør, der skulle godkende den nye forening. Formålsparagrafferne fik følgende udformning:

¹ Se Angul Hammerich: *Musikforeningens Historie 1836-1886* (Festskrift i Anledning af Musikforeningens Halvhundredaarsdag II), 1886.

“§ 1. Foreningens Øiemed er: At befordre Udbredelsen af fortrinlige musikalske Arbeider.

§ 2. De Midler som Foreningen vil anvende til dette Øiemeds Opnaaelse ere:

- A. at udgive danske musikalske Arbeider, som ere af saadant Værd, at det vilde være et Tab for Kunsten, hvis deres Udgivelse ikke fandt Sted.
- B. at bortlodde et vist Antal Exemplarer af de af Foreningen udgivne Værker, og for øvrigt til ethvert Medlem, som ikke blev begunstiget ved Lodtrækningen, men dog maatte ønske at eie det udgivne Værk, at overlade samme for en ualmindelig lav Priis. –
- C. Forsaavidt det under A nævnte Hovedøiemed tillader det,
  - a. at afholde Sammenkomster, i hvilke fortrinlige Compositioner udføres
  - b. ved Priisopgaver at fremkalde gode musikalske Arbeider.”

De øvrige paragraffer drejede sig om kontingentets størrelse, valgeregler, sammensætningen af administration og repræsentantskab o.l.

Set i historisk perspektiv er det værd at lægge mærke til, at hovedformålet altså var udgivelsen af danske musikværker i stil med *Samfundet til Udgivelse af Dansk Musik*, der stiftedes i 1871, mens “sammenkomster”, dvs. koncerter, var et sekundært formål. Ikke desto mindre blev koncertvirksomheden i størstedelen af de næsten hundrede år, Musikforeningen eksisterede, den altdominerende virksomhed, fordi den opfyldte et behov, mens man helt opgav at udgive musikværker, da interessen viste sig at være minimal.

I første omgang fulgte man dog naturligt nok lovenes bogstav og ånd, idet det på generalforsamlingen i juni 1836 vedtoges at udgive Weyses syngespil “Floribella”. Men da der således var taget behørigt hensyn til § 1, vovede J.H. Lorck at fremsætte forslaget om afholdelsen af en koncert, og i oktober måned nedsatte man en komité, der skulle undersøge mulighederne. Efter mange forviklinger løb Musikforeningens første koncert af stablen på Hofteatret den 28. januar 1837 med et broget program, der nok kan undre, når man tager i betragtning, at foreningen var stiftet med det overordnende mål at fremme dansk musik. Ikke desto mindre var hovednummeret tyskeren Franz Lachners c-mol symfoni, mens Hartmann var repræsenteret ved et lejlighedsværk: Kantaten til Efterslægtsselskabets Jubelfest og ikke med sin nykomponerede g-mol symfoni, en af de første danske symfonier overhovedet.² Desuden opførtes George Gersons

² Valget af Lachners symfoni kan skyldes, at Hartmann i 1836 havde besøgt denne i München, hvor Lachner netop var blevet udnævnt til hofkapelmester. Her havde de spillet deres symfonier for hinanden.

Pater Noster for mandskor a capella, en fløjtesonate af Friedrich Kuhlau og den franske komponist George Onslow "Le colporteur" for mandskor og orkester. Koncerten blev en succes, og dermed havde man opfyldt § C a.

Nu stod der tilbage at udskrive en prisopgave. I en skrivelse til Repræsentantskabet dateret 13. februar 1837 gjorde Administrationen³ opmærksom på, at man ifølge grundbestemmelserne havde forpligtiget sig til at udskrive sådanne prisopgaver, selv om meningene var delte med hensyn til deres værdi. Man mente derfor, at det var tilrådeligt at begynde i det små, dels fordi foreningens kræfter endnu ikke tillod noget større og dels for at undersøge, hvad man overhovedet kunne forvente i den retning. Derfor havde Administrationen besluttet sig for, at opgaven skulle være et hefte med 6 sange. Det kan synes banalt i vore dage, men begrundelsen var følgende: "Blandt Arbejder af mindre Omfang er der især een Genre, der i vort Fædrelands musikalske Litteratur er saa lidet bearbejdet og bekjendt, at den næppe engang har noget ret bestemt Navn, nemlig Compositionen af de egentlige Sange /:Lieder:/; og dog fortjente denne Genre vistnok at dyrkes og at drage Noget af Opmærksomheden fra den til huusligt og selskabeligt Brug nu næsten udelukkende anvendte Operamusik, der, beregnet paa den dramatiske Virkning og Sammenhæng, som oftest noget mindre egner sig til denne Anvendelse."

Man havde altså et pædagogisk sigte med valget af netop denne genre, så alle sejl blev sat til. Deltagerne kunne vælge mellem et antal digte, der var udvalgt af ingen ringere end Johan Ludvig Heiberg og Henrik Hertz,⁴ og som dommere valgtes bl.a. Heiberg og Weyse. Musikforeningen kunne i hvert fald ikke klage over manglende interesse for prisopgaven. Den forårsagede en debat i aviserne om, hvad en sang egentlig var – var det en enkel, strofisk sang eller en gennemkomponeret lied⁵ – og ikke færre end 43 komponister deltog. Uheldigvis viste det sig, at kvaliteten ikke svarede til kvantiteten. Ingen af de indsendte hefter blev fundet værdige til udgivelse i deres helhed, så man besluttede sig til i stedet at samle de ni bedste sange af fem forskellige komponister: J.P.E. Hartmann, Hans Matthison-Hansen, Henrik Rung, Edvard Helsted og J.C. Gebauer for dog at kunne udgive det forventede sanghefte. Nok havde man altså skabt interesse for den valgte genre, men alligevel måtte Musikforeningen se i øjnene, at konkurrencen set fra et musikalsk synspunkt ikke havde været den succes, man havde håbet på.

Det var måske en af årsagerne til, at man ventede nogle år med at udskrive en ny prisopgave. Først i august 1839 henvendte Administrationen sig til

³ KB, Musik- og Teaterafdelingen, Musikforeningens arkiv, kapsel 89, Forhandlingsprotocol for Musikforeningen 28. Marts 1836 – 21. Mai 1846, s. 13.

⁴ Listen blev bl.a. offentliggjort i *Kjøbenhavnsposten* 28.5.1837.

⁵ *Kjøbenhavnsposten* 1.6.1837, 8.6.1837 og 6.7.1837

Repræsentantskabet og forelagde deres idé om atter at udsætte en pris,⁶ men denne gang skulle det være i større format, så man havde bestemt sig for en orkesterkomposition, en ouverture. Der skulle dog gå mere end et halvt år, før der kom egentlig gang i sagen, men endelig den 17. marts 1840 holdt Administrationen et møde, hvor det blev besluttet at indrykke en annonce i aviserne med følgende ordlyd:

“Musikforeningen udsætter en Præmie af 25 Spec: Ducater for Compositionen af en Overture for fuldt Orchester.

De nærmere Bestemmelser ere:

1. Kun Danske, eller i Danmark og Hertugdømmerne boende Componister kunne concurrere.
2. Det overlades til vedkommende Componister selv, hvorvidt de ville vælge sig et bestemt Emne for deres Composition.
3. Den kronede Overture bliver Foreningens Eiendom og udgives for dennes Regning.
4. Den Componist, som Prisen tilkjendes, er forpligtet til at levere et Claverudtog for to & fire Hænder af sit Arbeide.
5. Compositionerne maa være indleverede inden October Maanedes Udgang d:A: til Selskabets Formand.
6. De indsendte Compositioner maa være forsynede med en Devise, som ogsaa anføres paa den med samme følgende forseglede Seddel, der indeholder Componistens navn.

Dommerne ville blive valgt blandt Tydsklands meest anerkjendte Musikere. Musikforeningens Administration Marts 1840.

Hartmann Holm Bojesen Lorck Mansa Weis Fröhlich”

Det er værd at lægge mærke til, at Administrationen ønskede udefra kommende dommere, og at man for at sikre sig et rimeligt kvalitetsniveau lovede, at det skulle være fremragende fagfolk. I festskriftet i anledning af Musikforeningens 50-års jubilæum karakteriserer Angul Hammerich det som “ungdommelig Sorgløshed”,⁷ at man besluttede at henvende sig til så kendte navne som Felix Mendelssohn Bartholdy, der var dirigent for de berømte Gewandhaus-koncerter i Leipzig, Louis Spohr, der var hofkapelmester i Kassel og kapelmester Friedrich Schneider, der ledede en berømt musikskole i Dessau, og på den tid var et lige så kendt navn som de to andre. Det var imidlertid et helt naturligt valg. Efter generalforsamlingen i foråret 1839 var J.P.E. Hartmann blevet valgt til formand

⁶ Forhandlingsprotokollen, s. 88.

⁷ Hammerich 1886, s. 53-54.

for Musikforeningen, og i efteråret havde han været på en længere rundrejse i Tyskland. Her havde han bl.a. besøgt Mendelssohn, som han allerede på en rejse til Tyskland i 1836 havde været i kontakt med, og på denne rejse havde han også stiftet bekendtskab med Spohr, der ikke alene var en stor beundrer af Hartmanns musik,⁸ men også en personlig ven, som han korresponderede med i en årrække.⁹

Det var derfor den naturlige sag af verden for Musikforeningens formand at henvende sig til disse to komponistkolleger, der var personlige bekendte, og ydermere kendte også Edvard Collin Mendelssohn personligt. Den 28. marts 1840 afgik der derfor tre enslydende skrivelser til de tre udvalgte.¹⁰ Heri gjorde Administrationen opmærksom på, at man havde besluttet at vælge tyske dommere, fordi man ikke ville hindre de bedste danske komponister i at deltage i konkurrencen ved at lade dem være dommere og pointerede samtidig, at prisen kun måtte tildeles et fremragende værk, ikke blot det, der blev anset for det bedste af de indsendte. Musikforeningens administration så altså i øjnene, at det trods alle anstrengelser kunne komme til at gå lige som første gang, at der ikke blev kåret en vinder. Endelig beroligede man de herrer med, at dommerhvervet sandsynligvis ikke ville være særlig krævende arbejdsmæssigt, da antallet af danske komponister, der kunne tænkes at ville deltage, ikke var særlig stort. Mendelssohn reagerede omgående. Allerede den 3. april skrev han:

“Der verehrten Administration des Musikvereins zu Copenhagen bin ich für Ihr soeben empfangnes Schreiben vom 28ten v.M. und alles Ehrenvolle welches darin für mich enthalten ist, aufs dankbarste verpflichtet. Obwohl ich mir sonst zur Annahme eines Antrages wie der Ihrige nicht die erforderte Autorität des Urtheils zutrauen möchte, und eine Aufgabe zu übernehmen fürchten müsste, die meine Kräfte übersteigt: so ist mir doch andererseits Ihr Zutrauen, und die Mitwirkung mit zwei so ausgezeichneten Künstlern wie Spohr u Schneider allzu ehrenvoll, als daß ich einem weitem Bedenken Raum gäbe, und ich nehme daher das mir ertheilte Schiedsrichteramt mit Vergnügen an, und sehe Ihren näheren Bestimmungen darüber entgegen. Mit vollkommner Hochachtung ergebenst Felix Mendelssohn Bartholdy”¹¹

⁸ Spohr opførte bl.a. Hartmanns Symfoni nr. 1 i g-mol, opus 17 i Kassel 20. december 1837.

⁹ Se *J.P.E. Hartmann og hans kreds. En komponistfamilies breve 1780-1900*. Udgivet med indledning og noter af Inger Sørensen. 1-3, 1999.

¹⁰ Forhandlingsprotokollen, s. 94.

¹¹ Musikforeningens Arkiv, Kapsel 1: Breve etc. 1840-41. For kontrol af læsningen af dette og de øvrige tyske breve er jeg tidligere direktør for Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek Professor, Dr. Dieter Lohmeier megen tak skyldig.

Også fra Spohr og Schneider kom der hurtigt tilsagn om at deltage, så alt syntes at være i skønneste orden. I august satte Edvard Collin i lange detaljerede skrivelser de tre dommere ind i betingelserne for deltagelse i konkurrencen og pointerede, at manuskripterne *skulle* være Administrationen i hænde senest med udgangen af oktober, hvorefter dommerne ville få partiturerne tilsendt. Hvis nogle af bidragene skulle komme væsentlig før, ville de dog straks få dem tilsendt.

Overfor Friedrich Schneider måtte Collin dog forklare nøjere, hvad Administrationen mente med, at den vindende ouverture ikke alene skulle være den bedste af de indsendte, men også være et fremragende værk i sig selv, og indrømmede, at det kunne tænkes, at der slet ikke blev uddelt nogen pris, selv om man naturligvis ikke ønskede at komme i den situation. Omvendt erkendte Musikforeningens Administration også, at det kunne være vanskeligt at finde frem til det ubetinget bedste værk mellem flere gode muligheder. Skulle det ske, at der var to ouverturer, der var af nogenlunde samme høje kvalitet, ville Administrationen derfor gerne have det at vide, så de på en eller anden måde kunne skaffe også det andet værk anerkendelse, men ellers forventede de ikke at få individuelle bedømmelser af alle bidrag – dertil anså de dommernes tid for at være for kostbar.¹²

I begyndelsen af oktober indrykkede Musikforeningen en annonce i Adresseavisen, Berlingske Tidende og Altonaer Mercur af hensyn til eventuelle deltager fra hertugdømmerne. Her blev det bekendtgjort, at Spohr, Schneider og Mendelssohn havde indvilget i at være dommere, og man mindede om, at kompositionerne skulle være indleverede inden oktober måneds udgang i Hofmusikhandelen i Gothersgade. Og så var der ikke andet tilbage end spændt at vente på fristens udløb.

Dagen oprandt, og Administrationen mødtes den 3. november, men i forhandlingsprotokollen leder man forgæves efter bare den mindste hentydning til konkurrencen. I stedet blev der konciperet takkeskrivelser til de medvirkende i den koncert, Musikforeningen havde afholdt to dage forinden, og en undskyldning til koncertmester Friedrich Wexschall, fordi en oboists "upassende Opførsel havde fremkaldt Scener, der ikke burde kunde finde Sted i et Selskab af dannende Mennesker." Så blev der ellers diskuteret syngesøvelser, og det var det.¹³

I Leipzig sad Mendelssohn og ventede, og 30. december han havde fået nok. Han satte sig til skrivebordet og skrev:

"Vor geraumer Zeit erwies mir der Musikverein zu Kopenhagen die Ehre mich zu einem der Richter in einer Preisbewertung zu ernennen, die, wenn ich nicht irre die beste Overture betraf, u ich nahm damals das mir zugeheilte Amt an,

¹² Forhandlingsprotokollen, s. 97-98.

¹³ Forhandlingsprotokollen, s. 102-103.

da meine Zeit mir erlaubte, mich demselben mit der Gewissenhaftigkeit zu unterziehen, welche es erfordert. Da sich nun aber seitdem meine Arbeiten in solchem Maasse vermehrt haben,¹⁴ daß ich beim besten Willen nicht neue dazu übernehmen kann, u. da bis jetzt sich der Ausführung der damaligen Absicht auch bei Ihnen Schwierigkeiten entgegengestellt zu haben scheinen, so muss ich Sie zu meinem aufrichtigen Bedauern bitten, mich der übernommenen Verpflichtung gütigst zu überheben, da in diesem Augenblick meine Zeit mir nicht gestatten würde, die Compositionen so genau u so wiederholt zu prüfen, wie ich es vor meinem eignen Gewissen für nöthig erachte. Darf ich Sie bitten, in meinem Namen dem Vereine zu sagen, wie leid es mir thut auf dem mir gütigst übersandten Auftrag Verzicht leisten zu müssen, und wie dankbar ich für das mir erwiesene, so ehrenvolle Vertrauen bin.

Mit vollkommener Hochachtung ergebenst

Felix Mendelssohn Bartholdy¹⁵

Nu var gode råd dyre. For Musikforeningen var det af yderste vigtighed, at Mendelssohn ville være blandt dommerne, således som man havde annonceret, så derfor forsøgte Administrationen af al magt at overtale ham til at holde sit løfte. I et brev dateret 16. januar 1841 foreholdt man ham for det første, at det ikke drejede sig om ret mange værker, og at de fleste af dem var af en sådan kvalitet, at han ikke behøvede at se særlig indgående på dem, og for det andet blev det pointeret, at publikum allerede var klar over, at Mendelssohn havde vist Musikforeningen den velvilje at være medlem af dommerkomitéen, så at det ville være ubehageligt at skulle meddele, at han ikke stod ved dette løfte, netop som man skulle til at påbegynde bedømmelsen. Det kunne jo også være, at nogle af komponisterne havde besluttet at deltage, netop fordi et så kendt navn som Mendelssohn skulle bedømme de indsendte værker og derfor ville føle sig snydt. Endelig undskyldte Administrationen, at partiturerne ikke for længst var blevet sendt af sted, men nu ville det ske med det samme, og man tilbød at sende dem i en anden rækkefølge end den oprindelig tænkte, således at Mendelssohn ville få dem til sidst, hvis han havde bedre tid lidt senere.

Ved et møde den 22. januar opstillede man en liste over de indkomne Ouverture med deres mottoer:

¹⁴ I de tre første måneder af 1841 var Mendelssohn solist i ikke færre end ni koncerter i Leipzig og dirigerede sit eget oratorium "Paulus" samtidig med, at han indstuderede Bachs "Matthäuspension" med et kæmpemæssigt kor af dilettanter, hvilket af en af de medvirkende blev karakteriseret som et Herkulesarbejde.

¹⁵ Musikforeningens arkiv, kapsel I: Breve 1840-41.

1. "Hoch lebe die Musik"!
2. J'ai mis mon bonheur dans mes chants"
3. Irrthum verlässt uns nie; doch zieht ein höher Bedürfniß immer der strebenden Geist leise zur Wahrheit hinauf. –"
4. Cest essai vous demande l'indulgence."
5. Wie auch der Erfolg, nicht ohne Nutzen wird mein Streben seyn. –"
6. Träume sind Schäume."
7. Und Noah ließ eine Taube von sich ausfliegen, auf daß er erführe – – da aber die Taube nicht fand, da ihr Fuß ruhen konnte, kam sie wieder zu ihm in den Kasten – –" 1. Buch Mose VIII 8.9 -
8. Nur ein Traum"
9. Und wirst Du's auch nimmer erreichen das Ziel, Befleiß'ge doch stets Dich, mit redlichem Streben, des Guten!"
10. Formel hält uns nicht gebunden, Unsre Kunst heißt Poesie. –"¹⁶

Fuld af optimisme sendte Administrationen samtidig disse ouverturer af sted til Louis Spohr og bad ham efter endt bedømmelse videresende dem til Friedrich Schneider. Denne adviserede man samtidig om, at partiturerne nu var på vej og bad tilsvarende ham om at lade dem gå videre til Mendelssohn som den sidste i rækken. Denne lod sig imidlertid ikke rokke. Den 24. januar svarede han i udsøgt høflige vendinger, at han, da han accepterede at være dommer, havde forventet at modtage partiturerne nogle uger efter fristens udløb, men da der nu var gået så lang tid, var han virkelig ude af stand til at deltage, da han planlagde en rejse, formodentlig til Italien,¹⁷ og det ville derfor trække afgørelsen urimeligt ud, hvis han skulle holde sit løfte, da det ville være måneder, førend han ville få tid til at se på de indsendte arbejder.

Der var altså ikke andet at gøre end den 9. februar at meddele Spohr og Schneider, at de alene måtte træffe afgørelsen, da Administrationen skønnede, at det var for sent at finde en ny dommer, hvis man skulle holde niveauet.¹⁸

Men hvorfor havde Administrationen tøvet så længe efter fristens udløb med at sende partiturerne til de tre dommere? Allerede det ovenfor nævnte brev til Mendelssohn af 16. januar giver et fingerpeg om det. Det er bevaret i tre versioner: Edvard Collins udkast, hans indførsel i Administrationsprotokollen

¹⁶ Forhandlingsprotokollen, s. 106 og løst ark i Musikforeningens arkiv, kapsel 1.

¹⁷ Denne rejse blev ikke til noget, da Mendelssohn tog imod et tilbud fra Friedrich Wilhelm 4. af Preussen om at flytte til Berlin for at reorganisere byens musikliv for en løn, der var tre gange så stor som den, han fik i Leipzig.

¹⁸ Forhandlingsprotokollen, s. 107.

¹⁹ Udkastet i Musikforeningens arkiv, kapsel 1, Forhandlingsprotokollen, s. 103-104 og originalbrevet i Bodleian Library, Oxford.

og det endelige brev, som Mendelssohn modtog.¹⁹ De to sidste er identiske på nær enkelte sproglige korrektioner, men der er en markant rettelse i Collins udkast. Her havde han oprindeligt skrevet: "Es handelt sich nämlich hier nicht um eine grosse Masse von Partituren, sondern einzig und allein um *höchstens* [forfatterens fremhævelse] zehn unschuldige Overturen". Dette har han med blyant rettet til den formulering, der blev benyttet i det endelige brev: "Im ganzen sind *etwa* [forfatterens fremhævelse] 10 Overturen eingekommen". Det er altså en formulering, der er blevet drøftet nøje i Administrationen og med god grund, for havde man virkelig ikke i de toenhalf måned, der var forløbet siden fristens udløb, gjort sig den ulejlighed at tælle de indsendte ouverturer? Selvfølgelig havde man det. Når man ikke turde sige det præcise tal, skyldtes det helt enkelt, at Administrationen øjensynlig havde valgt at udskyde afleveringsfristen af hensyn til en eller flere deltagere. Derfor var det også nødvendigt at undskylde forsinkelsen med den svævende forklaring: "Daß die Arbeiten überhaupt so spät an die Richter gelangen, müssen wir bedauern; dies hängt von zufälligen Umständen ab, die hier zu erörtern zu weitläufig seyn würde."²⁰ Så havde man i hvert fald ikke sagt for meget.

Til gengæld var de to dommere ikke særlig længe om at nå til et resultat. Allerede i februar kom følgende votum fra Spohr:

"Die, von der Administration des dänischen Musikvereins mir zur Beurtheilung vorgelegten 10 Overturen habe ich der sorgfältigsten Prüfung unterworfen und bin endlich zu dem Resultat gelangt, daß der Nummer 10, "Nachklänge Ossians" als der Besten, der Preis gebühre.

Unter den übrigen, zum Theil recht lobenswerthen Arbeiten, steht ihr No 8 "ein Traum aus der Feenwelt" am nächsten und würde ihr gleich zu stellen seyn, wenn es ihr nicht an einem, die Monotonie vermittelnden Gegensatze fehlte, und sie nicht etwas zu sehr an Mendelssohns Overture "die Hebriden" erinnerte. Sie ist aber, trotz dieser Ausstellungen, ein werthvolles Werk, was volle Anerkennung verdient."

Den 8. marts afgav så Friedrich Schneider sit votum, der havde en så påfaldende lighed med Spohrs, at man skulle tro, denne havde vedlagt en kopi af sin udtalelse, da han sendte partiturerne videre til Schneider. Hans dom lød således:

"Unter den 10 mir zur Beurtheilung vorgelegten Overturen ist unbedingt die unter N° 10 (Nachklänge von Ossian) die vorzüglichste, sie ist nicht nur in Vergleichung mit den übrigen, sondern überhaupt ein sehr ausgezeichnetes Werk u. des Preises vollkommen würdig.

²⁰ Forhandlingsprotokollen, s. 104.

Unter den übrigen Werken, von denen mehrere noch recht lobenswerth sind, u. keines ganz zu verwerfen seyn möchte, zeichnen sich am meisten aus N° 8 u. N° 5. Beide zeugen von Geist u. geübter Hand in Behandlung der Form u. der Technik überhaupt. Nur ist N° 8 in Beziehung auf den melodischen Stoff etwas monoton, denn obwohl der eine festgehaltene Gedanke sehr geistreich behandelt ist, so würde doch noch ein anderer, kräftiger ihm entgegen stehender, als nöthiger Gegensatz zu guter Wirkung für das Ganze seyn, auch tritt bei der ganzen Behandlung zu sehr das Nachstreben nach einer gewissen Manier, selbst nicht ohne nähere [?] Reminiscenzen hervor. – Hingegen ist N° 5 origineller u. in Beziehung auf innere Form mehr auf sich selbst beruhend, obschon auch in melodischer Beziehung die Gestaltung der Hauptfiguren vielleicht an Art und Weise Anderer zu sehr erinnern.”²¹

Ved et møde i Administrationen den 26. marts forelagdes de indkomne bedømmelser, men da der skulle være generalforsamling i Musikforeningen allerede den 30. marts, besluttede man ifølge protokollen at “opsætte vedkommende Seddels Aabning [dvs. sedlen med vinderens navn] og den videre Bekjendtgjørelse”.²² Om dette punkt på generalforsamlingen står der refereret følgende i protokollen:

“... Omtrent paa samme Tid som de indkomne Ouverturer afsendtes, modtog Administrationen fra Dr. Mendelssohn den Efterretning, at en forestaaende Reise nødte ham til at opgive at tage Deel i denne Bedømmelse. Administrationen anmodede derfor Spohr og Schneider om alene at afsige Dommen, og for nogle Dage siden have vi modtaget fra hver især en forseglet Seddel, som indeholder Dommen, hvorefter Prisen ubetinget og i meget anbefalende Udtryk er tilkjendt den under No 10 anførte Ouverture: Gjenklang af Ossian med Motto: “Formel hålt uns nicht gebunden, unsre Kunst heißt Poesie.” – Administrationen har opsat at aabne vedkommende Seddel til denne Generalforsamling; jeg tillader mig derfor i Forsamlingens Nærværelse at aabne Sedlen; /: Seddelen aabnedes:/ Componisten er

N.W. Gade Violinist i det Kgl. Capel”²³

Herefter oplæste Hartmann de to dommerkendelser, men ved generalforsamlingen havde Administrationen endnu ikke åbnet sedlerne med navnene på de komponister, hvis værker havde fået rosende omtale. Det viste sig senere, at nr. 5 var komponeret af C.J. Hansen²⁴ og nr. 8 af Carl Helsted.²⁵

²¹ Musikforeningens arkiv, kapsel 1. I Hammerich 1886, s. 54-55 skriver denne, at selve dommen desværre er gået tabt, så man ikke kan se, hvem af dommerne, der fremhævede nr. 8, men begge breve er bevaret.

²² Forhandlingsprotokollen, s. 110.

²³ Forhandlingsprotokollen, s. 110-111.

Det er imidlertid vinderen, Niels W. Gade, og Carl Helsted, der er nøglen til løsningen af gåden om, hvorfor det trak så meget ud med at få afsendt partiturerne til de tre dommere, og hvorfor Edvard Collin måtte ty til den ejendommelige formulering "etwa 10 Ouverturen" toenhalf måned efter fristens udløb. Det er nærliggende at tro, at de ti ouverturer på den ovenstående liste er blevet nummereret efterhånden, som de blev indleveret. Hvis dette er tilfældet, har Carl Helsteds bidrag altså været det trediesidste og Gades det allersidste, og hvornår Helsted afleverede sit, vides helt præcist.

Carl Helsted, der var jævnaldrende med Gade og en nær ven af denne, var 1837 blevet ansat som fløjtenist i Det Kgl. Kapel og havde i sommeren 1840 ved Edvard Collins hjælp fået tildelt et treårigt rejsestipendium, der bl.a. førte ham til Berlin, Leipzig og Paris. Helsted var dybt taknemmelig og kvitterede med en serie lange breve fra sin rejse. Et af dem, dateret Berlin d. 24. November 1840, indleder han således:

"Medfølgende Ouverture, fix og færdig, tillader jeg mig, efter Løfte at sende Dem og efter Aftale paa Musikforeningens Regning; en Seddel er vedhæftet Partituret hvori mit Navn findes; hvis det ikke paa denne Maade skulde være transportabelt eller hvis der skulde være én eller anden Ting i Veien, er De nok saa god at indrette det saaledes som De synes det kunde være bedst. Naar vi engang i Tiden faae at vide hvad det bliver til med Ouverturerne, og jeg da, som vilde være ganske i sin Orden, ikke skulde have vundet Prisen, ei heller skulde blive befordret til Trykken, som Holberg siger, da tager jeg mig den Frihed herved at tilegne Musikforeningen den og beder Dem have den Godhed for mig at sørge for, hvis den findes værdig dertil, at den bliver opført i den førstpaafølgende Concert med saa stort Orchester som muligt og ikke uden Tuba, som jeg netop

²¹ Christian Julius Hansen (1814-75) ville oprindeligt være sanger og blev uddannet på Sibonis musikkonservatorium. Da han mistede stemmen i overgangsalderen, forsøgte han sig i stedet som komponist, men endte med at blive meddirigent for Studentsangforeningen fra 1853 til sin død. Hans ouverture blev opført i Musikforeningen 6. april 1842 og blev i hans dødsår udgivet i en bearbejdelse for 4-hændigt klaver ved Otto Malling af Samfundet til Udgivelse af dansk Musik.

²² Disse to fik 1. april tilsendt deres partiturer med en bemærkning om, at deres ouverturer var blevet omtalt favorabelt af dommerne, mens de andre konkurrencedeltagere blot gennem en annonce i aviserne fik at vide, at de kunne afhente deres partiturer i Hofmusikhandelen i Gothersgade 348 mod at oplyse mottoet. Det vides derfor ikke, hvem de øvrige konkurrencedeltagere var.

²³ KB, Collinske Brevsamling XXX. Ouverturen blev ikke trykt og ej heller opført i Musikforeningen. Manuskriptet findes i KB, MTA CII 28 4^e. Ejendommeligt nok er det dateret Paris 10. October 1841, men der hersker næppe tvivl om, at det drejer sig om den samme ouverture, eftersom der i instrumentationen indgår en tuba (eller ophikleide), og den i øvrigt svarer til dommernes beskrivelse. Måske har Helsted omarbejdet den efter at have fået partituret tilbage og hørt dommernes bemærkninger.

har beregnet skal gjøre en Deel Effect. Nuancerne maa tages i den strengeste Forstand og Tempoet hverken hurtigt eller langsomt.”²⁶

Her står det altså sort på hvidt, at Helsted ikke alene afleverede sin ouverture næsten en måned efter fristens udløb, han gjorde det også uden at lægge skjul på, hvem han var, og det efter aftale med foreningens kasserer, der sågar havde lovet ham at betale de dermed forbundne udgifter.²⁷

Og hvordan så med Gade? Her er beviserne kun indirekte. Da det var så sent som 16. januar 1841, at Collin skrev, at der var indkommet ca. 10 ouverturer, ventede man altså stadig på en eller flere. I Dagmar Gades bog om faderen kan man læse følgende historie:

“Gade havde ikke tænkt paa at konkurrere, men en Dag, da han gik over Kongens Nytorv, mødte han tilfældigvis Concertmester Frøhlich,²⁸ som gav sig i Snak med ham og i Talens Løb spurgte, om han indleverede en Overture til Musikforeningens Konkurrence, og efter det benægtende Svar, opfordrede han ham ivrig dertil og tilføjede: ‘vi venter os jo netop noget af Dem!’ Som Nummer 10 i Rækken – det sidste Nummer – blev saa indleveret ‘Nachklänge von Ossian’ med Devisen ‘Formel hält uns nicht gebunden, unsre Kunst heisst Poesie’.”²⁹ Dagmar Gade skriver klogelig ikke noget om, hvornår hendes far indleverede sit partitur – formodentlig vidste hun det ikke, men i den senere litteratur blev det til, at han fik travlt og nåede det i allersidste øjeblik, inden fristens udløb. Naturligvis, for hvem kunne forestille sig, at de fine embedsmænd i Musikforeningens Administration havde snydt! Men det havde de altså. Når de den 16. januar ikke vidste præcis hvor mange ouverturer der ville blive indleveret, men allerede den 22. kunne sende de ti partiturer til musikforlæggeren Johann August Böhme i Hamburg med anmodning om at videresende dem til Spohr, må man formode, at Gade har afleveret sin ouverture mellem disse to datoer. Det stemmer overens med, at han i sin såkaldte “komponistdagbog”³⁰ anfører, at han har komponeret “Ossian-ouverturen” i november 1840, hvad der er blevet

²⁷ Hvem der komponerede nr. 9 vides ikke, men der er god grund til at tro, at også nr. 9 blev indleveret efter fristens udløb.

²⁸ J.F. Frøhlich (1808-60) var fra 1828 syngemester ved Det Kongelige Teater, men var også koncertmester og fungerede 1836-44 tillige som kapelmester. Han var medlem af Musikforeningens Administration 1836-38 og igen 1840-41.

²⁹ *Niels W. Gade. Optegnelser og Brev.* Udgivne af Dagmar Gade, 1892, s. 25-26.

³⁰ Fire blade i oktav, hvori Gade havde registreret sine værker fra 1839 til 1841. Tidligere i Gades papirer, NKS 1716 fol., men nu forsvundet. Bevaret i fotokopi og gengivet i *Minder om Niels W. Gade. Kendte Mænds og Kvinders Erindringer.* Samlede og redigerede af William Behrend, 1930, tillæg III, s. 184-186 og i Anna Harwell Celenza: *The Early Works of Niels W. Gade. In Search of the Poetic.* Aldershot, 2001, s. 201-207.

betragtet som en fejlskrivning, men Gade vidste trods alt bedst! Han var først begyndt på den, efter at fristen var udløbet.

Når man tager i betragtning, hvor nære venner Gade og Carl Helsted var, og at de korresponderede flittigt, mens Helsted var ude at rejse³¹, er det nærliggende at antage, at de kendte til hinandens deltagelse i konkurrencen, og at de begge havde fået dispensation fra afleveringsfristen, da de øjensynlig arbejdede på deres bidrag samtidig. Måske var det også dem, Collin hentydede til, da han foreholdt Mendelssohn, at nogle kunne have indsendt bidrag til konkurrencen, fordi han skulle være dommer. Collin var vidende om, at Helsted på sin rejse skulle til Leipzig, hvor han kort tid efter lærte både Mendelssohn og Schumann personligt at kende, og da Spohr bebrejder Helsted, at hans ouverture ligner Mendelssohns koncertouverture "Hebriderne" for meget, kan det også skyldes, at Helsted gerne ville gøre et godt indtryk på Mendelssohn. Tilsvarende kan det tænkes, at Gade valgte den skotske barde Ossian som tema for sin ouverture, fordi han vidste, at Mendelssohn havde beskæftiget sig intenst med denne under sin rejse i Skotland i 1829, hvor han blev inspireret til "Hebriderne", der på engelsk hedder "Fingal's Cave", fordi det var her, Ossian formodedes at have skrevet sine digte.

Hvad fik Musikforeningens Administration til at overtræde deres egne regler? Det mest nærliggende svar er, at de efter fristens udløb havde konstateret, at der ikke alene var færre bidrag end forventet, men at kvaliteten også var for ringe. For at Musikforeningen ikke igen skulle komme i den situation, at de ikke kunne uddele nogen pris, måtte de skaffe sig nogle flere bidrag fra folk, de havde tillid til kunne præstere noget, der lå på det ønskede niveau. Og man må lade dem, at det lykkedes. Ingen vil vel bebrejde dem, at de ved deres uskyldige snyderi skaffede dansk musikliv et af dets markanteste værker: Gades "Genklang af Ossian", der snart skulle gå sin sejrsgang over hele Europa. Hensigten helliger midlet.

³¹ Nogle af disse breve blev udgivet af William Behrend i artiklen *Omkring Niels W. Gade* i *Aarboeg for Musik* 1922, 1923. Originalbrevene tilhørte i 1922 Carl Helsteds søn, Gustav Helsted. De befinder sig ikke i offentlige samlinger, og efterkommerne kender ikke til deres nuværende opholdssted, så de må formodes at være gået tabt. I Behrends artikel er nogle af dem forkortet, og der har sandsynligvis også været flere end de udgivne.

ZUSAMMENFASSUNG

INGER SØRENSEN: *Der Zweck heiligt das Mittel. Über den Ouvertüren-Wettbewerb des Kopenhagener Musikvereins im Jahr 1840.*

1840 ließ der Kopenhagener Musikverein einen Kompositionswettbewerb für eine Orchesterouvertüre ausschreiben. Alle Beiträge sollten bis Ende Oktober 1840 anonym unter Angabe eines Mottos eingereicht werden. Bei den Preisrichtern musste es sich um ausländische Leistungsträger handeln. Dabei gelang es, Zusagen des Komponisten und Kasseler Hofkapellmeisters Louis Spohr, des Dessauer Kapellmeisters und Musikschulleiters Friedrich Schneider und des Komponisten und Dirigenten der namhaften Leipziger Gewandhaus-Konzerte, Felix Mendelssohn Bartholdy – alle drei Spitzenpersönlichkeiten des damaligen deutschen Musiklebens – zu erhalten.

Indessen zog Mendelssohn seine Zusage aus zeitlichen Gründen zurück, zumal er noch zwei Monate nach Fristablauf keine der eingesandten Partituren zur Beurteilung erhalten hatte. Der Schriftwart des Musikvereins, Edvard Collin, bedauerte dies, betonte aber, dass es sich dabei nicht um allzu viel Aufwand hätte handeln können, zumal nur *circa* 10 Ouvertüren eingegangen wären. Ein Schreiben des Komponisten Carl Helsted an Edvard Collin lässt dennoch eindeutig darauf schließen, dass sein Beitrag – Nr. 8 der Liste – nach Fristablauf und ohnehin nicht anonym eingereicht wurde. Den Archivakten des Musikvereins ist zu entnehmen, dass der letzte Beitrag erst in der zweiten Januarhälfte 1841 eingereicht wurde, als Collin bereits seine Antwort an Mendelssohn abgeschickt hatte. Dabei stellte sich heraus, dass die Preisrichter eben dieser zehnten und letzten Ouvertüre, die unter der Losung "Formel hält uns nicht gebunden, unsre Kunst heißt Poesie –" eingereicht worden war und den Titel "Nachklänge von Ossian" trug, den Preis einstimmig zuerkannten. Die Ouvertüre war ein Werk des Komponisten Niels Wilhelm Gade und feierte anschließend Triumphe überall in der westlichen Welt.

DEN STORE KUNSTNERGENERATION 1805
TEATERSAMARBEJDET MELLEML ANDERSEN, BOURNONVILLE
OG HARTMANN

AF

KNUD ARNE JÜRGENSEN

Når scenedigtere mødes...

Du er en Digter og jeg lægge Meget i dette lille Ord!
(Andersen til Bournonville i brev 30. marts 1841)

*Du interesserer, morer og rører. Ja Du overbeviser og styrker,
mere kan man jo ikke begjære af en Digter.*
(Bournonville til Andersen i brev 31. januar 1862)

Vi slutte os til Dig ved Hjertets Slag.
(Andersen til Hartmann i digt 14. maj 1836)

Vi to høre dog saaledes sammen at Intet kan skille os.
(Hartmann til Andersen i brev 25. juli 1861)

Disse komplimentudvekslinger mellem H.C. Andersen, August Bournonville og J.P.E. Hartmann udtrykker med få ord noget af kernen i de livslange og respektfulde venskabsforhold, der herskede mellem disse tre jævnaldrende guldalderkunstnere. Karakteristisk for Andersens, Bournonvilles og Hartmanns venskaber kommer deres tanke- og følelsesudvekslinger for hinanden måske klartest til udtryk i deres korrespondance, der i indhold og omfang fordeler sig nogenlunde ligeligt mellem private, kunstneriske og professionelle emner. Disse korrespondancer er i de seneste år blevet omhyggeligt udgivet og kommenteret i deres komplette bevarede form og omfang.¹

¹ *Digterens og Balletmesterens Luner, H.C. Andersens og August Bournonvilles brevveksling, udgivet med indledning og kommentar af Knud Arne Jürgensen, 2005 og J.P.E. Hartmann og hans kreds, en komponistfamilies*

Digteren, komponisten og balletmesteren samarbejdede særligt tæt omkring en lang række sceniske værker i form af skuespil, operaer og balletter og deres iscenesættelse. De på en gang menneskelige og professionelle nære venskabs- og arbejdsforhold, der i den forbindelse herskede imellem dem belyses således især i de brevvekslinger, de førte gennem næsten et halvt århundrede. Korrespondancerne omfatter alle de væsentligste år i disse tre kunstneres liv og virke og repræsenterer dermed en afgørende kilde for især forståelsen af deres individuelle karakterer og roller i det tætte teatersamarbejde, der kunstnerisk bandt dem sammen.

H.C. Andersen er i dag alment kendt som en overordentlig kyndig teaterkender, og hans talrige breve til balletmesteren og komponisten indeholder da også levende vidnesbyrd om hans mange teater-jagttagelser i Danmark og Europa. På samme måde repræsenterer Bournonvilles og Hartmanns breve til teaterdigteren en række ikke mindre interessante vidnesbyrd om disse store kunstneres udsyn, viden og erfaring.

Digterens teatersamarbejde med balletmesteren og komponisten – sammen og parvis

Andersens, Hartmanns og Bournonvilles personlige bekendtskaber stammer tilbage fra deres unge år, hvor især Bournonville tidligt kom i berøring med den unge digterspire. Drengen Hans Christian ville være kendt og berømt og teaterscenen var dengang som nu det mest oplagte mål for en ungdommelig sjæls drømme om hurtig berømmelse. På scenen kunne man springe lige fra almuens verden til kongens. Dette vidste Andersen og hans teaterinteresse blev da også tidligt ansporet af en række teatergæstespil i Odense. Disse gæstespil havde skaffet ham et par barne-debutroller på fødebyens teater, der hurtigt befæstede hans sikre beslutning om i 1819 at rejse til den forjættede kongelige residensstad København for dér at opnå berømmelse.

Med sjældnen naivitet parret med lige så sjældnen udholdenhed trængte han i de første tre år af opholdet i hovedstaden sig ind på ikke så få prominente teaterfolk ved ganske enkelt at opsøge dem ved deres hoveddør. Lige så mange gange blev han sat grundigt på plads og bedt om at fortrække, men ustandselig fandt han en anden og mere farbar indfaldsvej for at få teaterverdenens repræsentanter i tale.

Andersen ville opnå alt på scenen – danse, synge og spille komedie – men han endte med at skrive for teatret, hvor der til gengæld næppe er den genre, han ikke nåede at prøve kræfter med. I begyndelsen var det dog dansen der trak mest i den fjortenårige dreng. Hans egen og andres beskrivelser, af hvordan han opsøgte datidens berømteste ballerina Margrethe Schall og dansede foran hendes forbløffede øjne for derved at vække interesse for sit dansetalent, er veldokumenteret og alment kendt. Mindre kendt er en lignende scene, som

Andersen måske helt bevidst aldrig selv kom ind på i sine erindringer *Mit Livs Eventyr*, men som uds spillede sig foran hans livslange ven og jævnaldrende balletelev August Bournonville, der må have iagttaget dette optrin med lige så forundrede øjne som Madam Schall. I sidste bind af sine erindringer *Mit Theaterliv* (1878) beskriver Bournonville i en såkaldt "Biographisk Skizze" det sælsomme optrin, der en dag i 1819 uds spillede sig i stuen i hans barndomshjem i Vingårdsstræde:

Hans [H.C. Andersens] ivrigste Attraa, da han som 13aarig Yngling ankom til Kjøbenhavn, var at blive antaget ved Theatret, lige meget i hvilket Fag, og han mødte derfor hjemme hos mine Forældre og presenteredes for min Fader som Aspirant til Balletten; hans ranglede Figur og kantede Bevægelser syntes imidlertid mindre skikkede til Dandsen og min Fader spurgte ham derfor, om han ikke skulde foretrække det reciterende Skuespil, hvorpaa den unge Fyr udbad sig Tilladelse til at fremsige et af sine Digte. Dets Indhold mindes jeg ikke, men saameget er vist, at jeg strax fik Indtrykket af noget Genialt og langtfra at finde ham latterlig, forekom det mig, som om han snarere vilde have os til bedste end vi ham.

Kort Tid derefter dukkede ham frem som Sangelev hos [Giuseppe] Siboni, blev af [Carl] Dahlén anvendt som Troid i Balletten *Armida*, sang i Choret og figurerede som Bramin i Operaen *Lanassa*. – Endelig fik hans virksomme Velyndere ham revet bort fra den fristende Theaterverden.²

Her har disse to opvakte teaterbørn nok stået overfor hinanden for første gang. Deres senere livslange venskab synes dog først for alvor at være blevet grundlagt i voksenalderen, hvor det udviklede sig omkring en række samarbejdsprojekter på Det Kongelige Teater.

Andersen skrev i alt 34 dramatiske arbejder for Det Kongelige Teater og det københavnske privatteater Casino samt en lang række lejlighedsarbejder for Studenterforeningen og private forestillinger. Ved flere af disse lejligheder samarbejdede han tæt sammen med Bournonville og Hartmann om såvel værkernes udformning, deres musik og iscenesættelse, ligesom han med sine eventyr, romaner, digte og egne teaterprojekter var til gentagen inspiration for komponistens og balletmesterens individuelle kunstneriske virke.

breve 1780-1900, udgivet med indledning og noter af Inger Sørensen, 1-4, 1999-2002. Originalbrevene til begge brevvekslinger befinder sig for langt størstedelens vedkommende i Det Kongelige Bibliotek.

² August Bournonville: *Mit Theaterliv*, 3. die Bind, 3die og sidste Afsnit, 1878, s. 249-250. *Armida*, heroisk ballet i 4 akter af Carl Dahlén med musik af Claus Schall, premiere på Det Kongelige Teater den 12. april 1821. *Lanassa*, syngestykke i 3 akter med musik af Simone Mayr og danse af Antoine Bournonville, premiere på Det Kongelige Teater den 29. oktober 1821.

Andersens og Hartmanns første tætte teatersamarbejde indledtes med trylleoperaen i 3 akter *Ravnen eller Broderprøven*, der var baseret på italieneren Carlo Gozzis eventyragtige maskekomedie fra 1761 *Il corvo* og fik premiere på Det Kongelige Teater den 29. oktober 1832.³ Det blev en opera – eller efter datidens opfattelse rettere en operette – og handlingen udspilles i en grotte på den afrikanske kyst og på Sicilien. Den fortæller om Kong Millo af Frattombrosa, hvis broder Jennaro bortfører kvinden Armilla, for at befri kongen fra en forbandelse. Hendes far troldmanden Norando søger hævn og truer med at forvandle Jennaro til en marmorstatue, hvis han røber sin plan om at myrde Kong Millo. Intrigen opløses dog til slut i glæde og lykke, efter alle de impliceredes styrke og kærlighed er blevet prøvet af Norando.

Ved urpremieren blev især musikken meget vel modtaget af pressen. Om operaens anden forestilling skrev *Dagen* (5. november 1832) således:

Trylleoperaen "Ravnen" vandt atter ved Opførelsen i Løverdags Aftes den meest levende Erkjendelse fra Publicums Side, ligesom der ogsaa ved denne Forestilling bragtes Componisten et Vivat. Udførelsen vorde ogsaa i musicalsk Henseende ved denne Forestilling være den fortrinligste, som endnu er bleven denne Composition til Deel, og vandt tildeels, især den store Duet i anden Act imellem Armilla og Millo (Jfr. Zrza og Hr. Kirchheiner) og det mesterlige Melodrama i tredje Act ved Jennaros Forvandling til en Marmorstøtte, overordentligt Bifald. Denne Composition, der vinder saa betydeligt ved at høres oftere, torde sikkert blive en af det meer musicalsk dannede Publicums Yndlingsoperaer iblandt dem, der findes paa det kongelige Theaters Repertoire.

Også Bournonville bidrog til operaens positive modtagelse med en *Pas de cinq* danset af et førende par ledsaget af 3 damer og udført til midterdelen i 2. akts korfinale, hvor der synges »Under Sang og glade Dandse for Kong Millo og hans Brud«. Det var en dansemusik, som Bournonville må have været meget glad for, idet han genbrugte netop dette partitur gentagne gange i sine senere eksotiske balletter *Zulma eller Krystalpaladset* (1852) og *Mandarinens Døtre* (1862), Måske fik balletmesteren her for første gang øje for hvilket ballet-musikalsk potentiale, der

³ *Ravnen eller Broderprøven* udkom som program til selve forestillingen den 29. oktober 1832, 1832). Andersens manuskripter befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (Collinske samling 2I, 4°, kapsel I, læg 4, samt NKS 2070, 2°, og NKS 2499, 4°), mens noderne befinder sig i Musik- og Teaterafdelingen (C II 114 obl., J. P. E. Hartmanns samling, og KTA 292).

⁴ For en komplet oversigt over Bournonvilles og Hartmanns balletmusikalske samarbejde se Knud Arne Jürgensen: *The Bournonville Tradition, The First Fifty Years, 1829-1879, Volume II, An annotated bibliography of the choreography and the music, the chronology, the performing history, and the sources*, London, 1997.

lå i Hartmanns musik – et potentiale han i deres mange senere fælles balletter fik til at blomstre som hos ingen anden af sin samtids danske komponister.⁴

Selvom *Ravnen* kun opnåede 6 opførelser i sin første opsætning forsøgte Andersen uanfægtet heraf at bane vej for operaen i udlandet gennem blandt andre komponisten Louis Spohr i Kassel i 1840. Det lykkedes ham dette år tillige at få komponisten Robert Schumann, som han senere forsøgte et operasamarbejde med omkring eventyrkomedien *Lykkens Blomst*, til at bringe en meget udførlig 6-spaltet anmeldelse af *Ravnen* i det toneangivende *Neue Zeitschrift für Musik* (12. august 1840). I denne anmeldelse, der var baseret på Musikforeningens udgivne klaverpartitur fra 1839 med underlagt tysk og dansk tekst, udtaler Schumann sig uforbeholdent anerkendende om Andersens første operalibretto:

Lobend müssen wir vor allem des Textes erwähnen. Der Dichter hat eine Zauberoper gegeben, aber keine kindische, tolle, wie deutsche so oft dem Componisten anbieten, sondern eine, die Sinn und Verstand hat, und überdies poetischen Gehalt. Man findet des besten Dichters würdige Gedanken darin, überhaupt eigenthümliches Leben; auch der Dialog, so selten er vorkömmt, ist mit Geist und Witz geschrieben.

Lidt mere reserveret er han overfor Hartmanns debutarbejde som operakomponist:

Eigenthümlich ist dem Componisten eine oft gar zu schnell wechselnde Harmonieführung, die wir nicht bunt oder unklar nennen können, die wir aber, wie gesagt, weniger unruhig, oft auch natürlicher wünschten. Das Streben, als Harmoniker auch im Kleinsten interessant zu erscheinen, kann namentlich in der Oper sehr gefährlich werden; im complicirten Ensemble lässt sich jener schnelle, künstlich gewobene, oft enharmonische Accordenwechsel noch am meisten anwenden [...] Davor also hat sich der Componist vor allem zu hüten, in der Harmonie nicht zu viel zu gehen.

Schumanns generelt meget positive analyse af klaverpartituret til *Ravnen* førte dog ikke til noget udenlandsk gennembrud for operaen. I årene 1859-63 omarbejdede Andersen derfor sammen med Hartmann værket med henblik på en genoptagelse på Det Kongelige Teater, som fandt sted den 23. april 1865. Denne opsætning, der nu var inddelt i 4 akter og bar genre-betegnelsen "Eventyr-Opera", var ikke blot musikalsk og tekstligt omarbejdet med blandt andet recitativer i stedet for den oprindelige talte dialog, men fik ved indlæggelsen af flere nye roller også et sjældent smukt og rigt scenisk udstyr samt en række nytegnede kostumer, der var udført af datidens førende teaterkostumier Edvard Lehmann.

Fra denne opsætning er der nyligt dukket 10 hidtil ukendte kostumetegninger op til *Ravnen*,⁵ der ikke blot viser, hvor meget der kunstnerisk og udstyrmæssigt blev satset på netop denne forestilling, men også er interessante ved deres store og fine portrætligheder med de afbiledede sangere. Hidtil har man kun kendt 12 delvist håndkolorerede skitser og kostumetegninger af Lehmann til 1865 opsætningen, der for størstedelens vedkommende viser operaens bipersoner samt de medvirkende dansere i de indlagte allegoriske balletoptrin og divertissementer.⁶ De 10 nu genfundne håndkolorerede kostumetegninger præsenterer hele operaens udvidede galleri af hovedpersoner fra Kong Millo af Frattombrosa (sunget af Christian Hansen), til hans broder Jennaro (Jens Larsen Nyrop), magikeren og hersker på den afrikanske kyst Norando (Christian Ferslev), dennes datter Armilla (Emilie Liebe), admiralen Aniello (Peter Schram), Hofovervægemesteren og maskespilsfiguren Kløersparrude (Ludvig Phister), livvagtsofficeren Mercuccio (Lauritz Eckardt) og den rige gammelagtige dame Smeralda (Louise Sahlgreen).

Samtlige disse genfundne og yderst velbevarede kostumetegninger er her for første gang publiceret, ligesom de også findes udstillet i original og som helfigur-reproduktioner i Det Kongelige Biblioteks store udstilling i Andersen – året 2005 *Digterens Teaterdrømme – H.C. Andersen og Teatret i Den sorte Diamant*.

1865-versionen af *Ravnen* opnåede trods dette nye og rige sceniske udstyr kun fire opførelser, hvorefter operaen til Andersens og Hartmanns udtalte skuffelse blev taget af plakaten.

Efter deres første erfaring med operaen *Ravnen* i 1832 fortsatte de to kunstnere samarbejdet i 1839, 1840 og 1844 omkring en række offentlige kantater i forbindelse med Giuseppe Sibonis, Kong Frederik 6.s og Bertel Thorvaldsens begravelse, hvor Hartmann skrev sørgemusikken og Andersen teksten. Samtidig hermed arbejdede de sammen på Andersens tragedie i 5 akter *Maurerpigen*, der fik premiere på Det Kongelige Teater den 18. december 1840,⁷ men ikke blev nogen større succes for nogen af parterne, ja nærmest fik rang af eklatant fiasko. Den var bevidst skrevet som et helt originalt arbejde som modsvar på den kritik,

⁵ Edvard Lehmanns 10 nyfundne kostumetegninger til *Ravnen* er indeholdt i et bogbind, der også omfatter 5 af hans kostumetegninger til H.C. Andersens lystspil *Da Spanierne var her* (1865). Bogbindet er del af Holger Laage-Petersens samling i Det Kongelige Bibliotek, hvor det har opstillingssignaturen Ms 747.

⁶ Jf. Frederik J. Marker: *H.C. Andersen and the Theatre of the Exotic*, trykt i *Anderseniana*, 2. rk., VI, 1969, s. 412-427.

⁷ *Maurerpigen* udkom som program til selve forestillingen den 29. oktober 1832, 1840. Andersens manuskripter befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (Collinske samling 21, 4°, kapsel II, læg 6), mens noderne befinder sig i Musik- og Teaterafdelingen (C II, 114 obl., MAms 2902 (1-4), og KTA 362).

Andersens tragedie *Mulatten*, der var baseret på et fremmed forlæg, havde mødt tidligere samme år.

I *Maurerpigen* skildres hovedpersonen Raphaellas skæbne, som et element i konflikten mellem muslimernes og de kristnes verden. Uanset at hun har den "indre" kristne dåb må hun som del af maurernes verden ofre sig for sit fædrelands skyld og opgive at blive gift med den kristne konge, som hun elsker mest, men som ægter en prinsesse af den rette (kristne) tro. Det fører Raphaella i døden som den eneste udvej og stykket ender i storstilet tragedie.

Hartmann leverede her musikken, der blandt andet indeholdt en afsluttende festlig dansemusik i 5. akt, der i form af en *Sarabande* koreograferet af danseren Pierre Joseph Larchér stod (ifølge Andersen) som "en vild Dissonants" til Raphaellas tragiske endeligt. Til de øvrige akter leverede Hartmann blandt andet i 1. akt en sørgemusik over den afdøde konge i Gordova, i 2. akt en vekselsang om Granada, og i 3. akt en række mauriske festdanske, samt forskellige melodramaer til Raphaellas scener.

Andersens og Bournovilles parvise samarbejde indledtes for alvor i 1841, hvor digteren på opfordring af datidens førende danske sopran Cathrine Elisabeth Simonsen skrev librettoen til en scenisk forestilling benævnt *Sangerinden*, (*dramatisk Motiv for en ny Italiensk Arie*). Den tjente som rammehandling for en *bel canto* arie i Gaetano Donizettis på det tidspunkt i Danmark endnu relativt ukendte opera fra 1835 *Lucia di Lammermoor*. Under 1840'ernes begejstring for italiensk opera havde Simonsen vundet koncertsalen som sit ubestridte forum og erhvervet en position som dén danske sangerinde, der i værker af Donizetti, Vincenzo Bellini, Gioacchino Rossini og den helt unge Giuseppe Verdi mest succesrigt havde kunne tage kampen op med de populære gæstende italienske operatrupper på Hofteatret.

Andersens sceniske rammehandling til Simonsens forestilling beskriver en berømt neapolitansk primadonna benævnt Maria (man kunne her nok tilføje navnet Malibran), der på en rejse til Firenze tages til fange af en gruppe landevejsrøvere, som dog frigiver hende, efter hun har givet et bevægende bevis på sin eminente *bel canto* kunst i form af Donizettis store koloraturarie.

Til denne forestilling, hvor komponisten Johannes Frederik Fröhlich havde skrevet en række forbindende musiknumre, skabte Bournoville på Andersens opfordring en både farverig og koreografisk levende iscenesættelse, der opførtes første gang på Det Kongelige Teater den 28. november 1841.⁸

⁸ Andersens libretto befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (Collinske samling 19, 4° 1. Samlinger af Digte, Hefte 2, nr. 108) og noderne i Musik- og Teaterafdelingen (MAms 2748, 1-3).

Andersen havde dette år utvivlsomt fået blik for det gavnlige i at søge netop balletmesterens hjælp til realiseringen af sådanne sceniske idéprojekter. I hvert fald genoptager de samarbejdet kun fire måneder senere, hvor digteren beder Bournonville om at tage sig af iscenesættelsen af en lignende scenisk soloforestilling, nu dog med et ærkedansk emne. Denne forestilling, der havde titlen *Gurre (Aftenprospect)* og fik premiere den 28. marts 1842⁹, var skrevet specielt til en velgørenhedsforestilling på Det Kongelige Teater og blev foredraget af skuespilleren Jørgen Christian Hansen. Han udførte her den senere så berømte romance »Hvor Nilen vander Ægypterens Jord« ledsaget af et kor af blandede stemmer og til musik af teatrets syngemester Henrik Rung.

Igen leverede Bournonville her en stemningsfuld iscenesættelse, men nu i en genre, som han i sine senere nationalhistoriske balletter *Erik Menveds Barndom* (1843), *Kirsten Pül* (1845) og ikke mindst *Et Folkesagn* (1854) skulle komme til at arbejde intenst videre med.

Tre år senere den 16. februar 1845 fandt Andersen og Bournonville atter sammen om et teaterprojekt i den nationalromantiske genre. I eventyr-komedien i to akter *Lykkens Blomst*¹⁰ til musik af Rung og med Bournonvilles atmosfærefyldte iscenesættelse med blandt andet indlagte danse for elverpiger i 2. akt høstede Andersen nu sin første rigtige digtersucces på nationalscenen. Stykket, som er en mærkelig fantasi over samme idé som eventyret *Lykkens Galoscher*, beskriver en ung skovfoged, Henrik, der ved en nisses mellemkomst i 1. akt forvandles til digteren Johannes Ewald og i 2. akt til Prins Buris, for derved at komme i besiddelse af henholdsvis geniets og magtens lykke. Ved begge disse forvandlinger erfarer den unge skovfoged og hans kone dog, at deres lykke hverken bliver rigere eller dybere. Denne erkendelse fører dem tilbage til deres enkle og harmoniske liv i skoven langt fra geniets og magtens forblindende verden.

Publikum fandt komedien fascinerende ved dens sindrigt udtænkte forvandlingsscener, hvorimod kritikken var meget hårdhændet mod stykket. *Kjøbenhavnsposten* (25. februar 1845) skrev lige ud, at Andersen her afslørede en total mangel på forståelse for fremstillingen af et egentligt dramatisk stof:

I *Lykkens Blomst* (Eventyr-Comedie i 2 Acter) der omtrent explicerer samme Idee som i "Lykkens Galoscher", har Andersen, igjen dramatiseret et Stof, der ikke egner sig til dramatisk Behandling, og nok engang beviist, hvor aldeles ubekjendt han endnu er selv med de allerførste Grundregler for dramatisk Kunst.

⁹ Teksten udkom som lejlighedsstryk med titlen *Gurre. Aftenlandskab af H. C. Andersen*, 1842. Noderne befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Musik- og Teaterafdeling (C II 157).

¹⁰ *Lykkens Blomst* udkom som program til selve forestillingen den 22. februar 1845, 1845. Noderne befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Musik- og Teaterafdeling (C II 119k, og KTA 390).

Berlingske Tidende (17. februar 1845) mente at stykkets største svaghed simpelthen var den, at Andersen her havde overvurderet teatrets fysiske evner til scenisk at fremstille det eventyrlige og overnaturlige:

Dette er meget sindrigt opfundet, men lidet egnet for Skuepladsen overhovedet og paa ingen Maade for vor, som i saa høi Grad savner Evne til at benytte sit Materielle i Poesiens Tjeneste, naar det gjælder om at fremstille Digterens phantastiske Billeder i lette, ætheriske Former. Netop det Skjønneste i dette Digt: de Momenter, hvori det Eventyrlige og Overnaturlige træde stærkt frem, blive paa vort Theater givne enten saa massivt eller saa mangelfuldt, at det, istedetfor at hæves ved den sceniske Kunst, i Virkning sættes langt under de Forestillinger, Tilskueren danner sig om det af Digterens Ord og Situationerne [...] Det er vistnok Digterens Hovedfeil, at han har tiltroet Theatret en meget større Kraft til at levendegjøre de af Poesien fremmanede eventyrlige Billeder, end det, i det mindste under de her stedfindende Omstændigheder besidder.

Også Bournonville var i dette tilfælde meget bestemt i tonen overfor Andersen og hans idéer om stykkets iscenesættelse, herunder især dansescenerne, der efter balletmesterens opfattelse var en del mere vidtløftige end han både ville og kunne honorere.

Dette ikke helt vellykkede større teatersamarbejde fulgtes dog op kun fire år senere med Andersens nyskrevne operalibretto i 3 akter *Brylluppet ved Como-Søen* til musik af den bøhmisk-danske komponist Franz Joseph Gläser. Operaen, der havde urpremiere på Det kongelige Teater den 21. januar 1849¹¹, byggede på stof "taget af nogle Capitler" fra Alessandro Manzoni's datiden velkendte roman fra 1825-26 *Gli Promessi Sposi*.

Bournonville var nu ansvarlig for såvel operaens iscenesættelse som koreografien til de indlagte danse og mimescener, der bestod af en pantomimisk scene i 3. akt, hvor banditten Griso optræder som *improvisatore* i lighed med den store pantomimiske gadesanger-scene i 1. akt af Bournonvilles italienske ballet fra 1842 *Napoli*. Desuden indeholdt *Brylluppet ved Como-Søen* en fyrig Saltarello danset af operaens to hovedpersoner Lucia og Renzo. Begge disse numre blev udført under det store åbningskor i operaens 3. akt.

Operaen blev en af Andersens sikreste teatersucceser, hvilket utvivlsomt også skyldtes Bournonvilles meget levende og stilsikre iscenesættelse af det farverige

¹¹ *Brylluppet ved Como-Søen* udkom som program til selve forestillingen den 21. januar 1849, 1849. Bournonvilles iscenesættelsesnotater befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (NKS 747 8° Vol. 6), mens noderne findes i Musik- og Teaterafdelingen (Dan Fogs Musiksamlinger (Samling 29, pakke 10), C II 110, MAmS 2909 (1), og KTA 447).

italienske miljø, hvor balletmesteren med sine forudgående succesrige italienske balletter må have følt sig helt på hjemmebane. Et enkelt billedligt vidnesbyrd om iscenesættelsen findes i en hidtil ukendt tegning af Magnus Petersen, der fremstiller scenen i 2. akt foran Madonna-billedet, hvor enken Agnese (sunget af Vilhelmine Bergnehr) synger sin vuggevise for datteren Lucia (sunget af Pauline Rung), der sidder for hendes fødder og betragter hende mens hun synger »Jeg seer i dine Øine ind i Himlen«. Dette scenebillede findes her publiceret så vidt vides for første gang.¹²

Om opførelsen noterede Bournonville selv med udtalt tilfredshed i sin dagbog efter premieren:

Første Forestilling af Brylluppet [sic] ved Como-Søen. Opera af Andersen og Gläser der gik fortrinligt og gjorde megen Lykke.

Om iscenesættelsen udtalte *Fædrelandet* (6. februar 1849), der ellers ofte var meget kritisk indstillet til nationalscenen, nu også sin uforbeholdne anerkendelse: "Scenearrangementet i denne Opera er gennemført med Smag og plastisk Kyndighed, og frembyder en skærende Contrast til den Uforstand, hvormed Scenen i det reciterende Skuespil i de sidste Aar er bleven arrangeret paa det kgl. Theater". Mere forbeholden var samme avis dog overfor Andersens evner som operalibrettist, idet det fremførtes, at digteren her endnu ikke syntes at have udviklet nogen synderlig forståelse for en ægte musikalsk tilrettelæggelse af operaens tekstlige struktur. Musikken blev derimod meget positivt modtaget:

Texten til dette musikalske Værk, hvis Sujet er hentet fra Manzoni's berømte Roman: "Il promessi sposi", er skreven i lette og flydende Vers, har mange lyriske Skjønheder og frembyder pikante dramatiske Situationer, hvor hos den, mere end Digterens tidligere efter Romaner bearbejdede Operatexter, er fri for forstyrrende Epigoner [...] Men hvad der i en anden Retning virker forstyrrende og forvirrende i denne Operatext og meget svækker dens musikalske og dramatiske Effect, er den Mangel paa Sammenhæng og Gruppering og paa Hensyn til de musikalske Former, der aabenbarer sig i hele Textens Bygning, og som gjør, at Compositionen deler sig i en Masse Smaatumre og derved lider af Mangel paa dramatisk Ro. Componisten har, paa disse Mangler nær, der ligge i det ham givne Stof, løst sin Opgave fortræffeligt. Musikken er helt igjennem populair, let, livlig og dramatisk udtryksfuld. Der gaaer en Melodirigdom, en Følelse og Gemytlighed igjennem den, der paa engang griber Øret og Sjælen, og den savner heller ikke en imponerende Kraft, hvor Situationerne fordre denne.

¹² Tegningen er dateret og signeret "Magnus P. 9/2 1849" og findes bevaret i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (Arne Portmans samling, kapsel IV, 1, læg 30).

Brylluppet ved Como-Søen blev på trods af disse kritiske indvendinger en sikker publikumstræffer og samarbejdet mellem Andersen, Gläser og Bournonville blev fulgt op kun fire år senere af endnu en opera. Denne gang var emnet indenfor den nordiske sagnverden i form af Andersens 1-akts operalibretto *Nøggen* til Gläseres nyskrevne musik og Bournonvilles iscenesættelse og koreografi. Balletmesterens bidrag bestod her af en "Bondedands" udført under åbningskoret i 1. akt efterfulgt af en vals benævnt "Allemande", som udførtes af hele balletkorpset anført af fire hovedpar. Denne gennemkoreograferede åbningsscene samt hele operaens nordiske miljø leder tanken hen mod den meget lignende åbningsscene i 1. akt af Bournonvilles ballet *Et Folkesagn*, der havde premiere allerede året efter.

Handlingen i *Nøggen* beskriver et ungt elskende par og en streng fader, som vil bortgifte pigen til en ældre rig, men latterlig bejler. Forsynet i form af en person, der beskytter de to elskende og repræsenteret ved den svenske Dronning Christina, som er blevet gjort bekendt med situationen, beslutter sig for at løse knuden og drive sit skjulte spil forklædt som sagnfiguren Nøggen.

Nøggen, der blev uropført på Det Kongelige Teater den 12. februar 1853¹³, blev modtaget med meget blandede følelser, og opnåede i alt kun syv opførelser før den definitivt blev taget af plakaten. Grundene hertil synes først og fremmest at være musikkens manglende dramatiske virkning, der ifølge Bournonvilles dagbogsnotater efter de første forestillinger var "smuk Musik, men det Hele lidt kjedeligt [og] for langtrukket".

Men også Andersens operatekst og dennes formmæssige uegnethed til egentlig musikalsk behandling var genstand for udtalt kritik. *Fædrelandet* (16. februar 1853), skrev herom blandt andet:

Forfatteren har uden Tvivl begaaet et Feilgreb ved at behandle sit Stof som ren Opera (med Recitativer uden Dialog), dels fordi en livlig og flydende Dialog vilde have kunnet bøde betydeligt paa den i og for sig lidet interessante og i sin nuværende Form ikke engang let forstaaelige Handling, dels fordi Recitativerne foranledige en trættende Brede [sic], dels endelig ogsaa fordi han vidste, at han havde med en Componist at gjøre, der ikke er og ikke kan være saaledes inde i det danske Sprogs Aand, at man af ham kunde vente en ret forstandig Behandling af Recitativerne. Der hersker derfor i den hele Opera en vis Uro og Virvar i Formen, som man ikke ret veed om man skal tilregne Forfatteren eller Componisten; dog maa vi sige til Undskyldning for den Sidste, at det i Texten skorter stærkt paa gode musikalske Situationer, og at Gläser ogsaa paa de enkelte Steder, hvor saadanne findes, har været heldigst.

¹³ *Nøggen* udkom som program til selve forestillingen den 23. februar 1853, 1853. Bournonvilles iscenesættelsesnotater befinder sig i Det Kongelige Teaters Arkiv og Bibliotek (F.M. Ballet) og noderne i Det Kongelige Biblioteks Musik- og Teaterafdeling (C II 110, MAms 3087, og KTA 450).

Andersens ubestridte største opera-succes var syngestykket i 1 akt *Liden Kirsten* til musik af J. P. E. Hartmann. Han havde arbejdet på librettoen til dette værk allerede siden midten af 1830'erne og i begyndelsen af 1840'erne var det hans plan, at komponisten Iver Frederik Bredal skulle arrangere musikken ud fra folkevisemelodier, mens Bournonville da tilsyneladende skulle have stået for iscenesættelsen samt koreografere en såkaldt "Ballet-Mellemaet".¹⁴ Dengang lykkedes samarbejdet af uafklarede grunde ikke, og det blev i stedet for Hartmann og danseren Pierre Joseph Larchér, der stod for henholdsvis musik og koreografi ved operaens urpremiere på Det Kongelige Teater den 12. maj. 1846.¹⁵

Handlingen bygger på folkevisen om "Herr Sverkel" og har især sin styrke i den lyriske og musikalske skildring af de romantiske folkevisestemninger. Kærlighedshistorien mellem hovedpersonerne Liden Kirsten og Sverkel er truet af en mulig broder-søster forbindelse, der dog til sidst opløses.

Ved premieren blev der sagt mange og smukke ord om operaen, mens værkets manglende eller i hvert fald temmelig spæde dramatiske handling blev et vigtigt ankepunkt hos flere af premiekritikerne. Mest klart blev det udtrykt i *Fædrelandet* (23. maj 1846), som fremførte følgende interessante synspunkter:

Andersens Textbog frembyder allerede ved sin Form store Vanskeligheder for den dramatiske Composition, idet Dialogen er bygget saa planløst op med saa lidet Hensyn til det musikalske Elements Fordringer, at Componisten har savnet Leilighed til Udarbejdelsen af større, sammenhængende og dramatisk ordnede Musiknumere, og Compositionen adsplitter sig derved i en Mængde med Recitativer vexlende Smaanumere, hvorved dens Ro og dens dramatiske Virkning meget skades. Hertil kommer endnu, at de tre Fjerdedele af Texten ere aldeles blottede for Handling, at den Handling, der mod Slutningen indtræder, kun er meget lidt interessant, og at Knuden, der her knytter sig mellem de handlende Personer, allerede i en af de første Scener har løst sig for Tilskuerne. Med beundringsværdigt Snille har Componisten imidlertid vidst at bøde paa de

¹⁴ Andersens første ukomplette og udaterede udkast fra ca. 1835 til librettoen for *Liden Kirsten* befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (Collinske samling 21, 4°, II, 1,2). Den såkaldte "Ballet-Mellemaet" er her beskrevet således: "Teppet gaaer ikke ned, men efter nogle Takter af Musikken som lyder ude fra, aabnes Scenen og man seer Festen i ~~den~~ [ændret til: i] Haven, som er smykket med brogede Lanterner. Efter en kort Dands af Riddere og Damer, træde Maskerne op og udføre en lille characteristisk Ballet hvorpaa den almindelige Dands atter begynder. Sverkel danser med liden Kirsten (Musikken er her Folkemelodier)".

¹⁵ *Liden Kirsten* udkom som program til selve forestillingen den 12. februar 1846, 1846. Bournonvilles iscenesættelsesnotater fra den senere reviderede opsætning i 1858 befinder sig i Det Kongelige Teaters Arkiv og Bibliotek (F.M. Ballet) og noderne i Det Kongelige Biblioteks Musik- og Teaterafdeling (C II 7c – J. P. E. Hartmanns samling, MAms 3085, og KTB 396).

Feil, hans Stof fra Formens Side leed under, og det er især ved at give de idelig afbrydende Recitativer en halv cantabel Character, at det er lykkedes ham, nogenlunde at tilveiebringe Enhed og Ro i de mangfoldige abrupte Smaaestykker. Den totale Mangel paa dramatisk Bevægelse i den større Deel af Texten, har gjort, at Compositionen her mere viser sig som en skjøn Cantate, end som en Operamusik, men fra det Øieblik, da Handling og dramatisk Liv intræde i Texten, udvikler ogsaa Componisten sin hele dramatiske Kraft og Varme, og Musikken antager fra dette Moment af et grandios og mægtigt gribende Præg.

Liden Kirsten blev en overordentlig stor og sikker publikumssucces og har retrospektivt opnået position af at være den mest spillede danske opera med over 340 opførelser. Endda to udenlandske opførelser blev det til i Weimar i 1856, hvor Andersen i samarbejde med den derværende teaterintendant personligt stod for operaens tyske oversættelse.¹⁶

Der findes flere citater fra middelalderlige folkeviser i Andersens tekst og Hartmanns musik. Hovedhandlingen er både inspireret af og direkte hentet fra kæmpevisen om Sverkel, ligesom også den berømte tavlebordsduet og visen om Lave og Jøn er skrevet over ældre danske folkeviser. Tilsammen viser disse inspirationskilder, hvor stærkt Andersen og Hartmann var fascineret af datidens begejstring for folkeviserne, måske endda mere end af visernes eget indre dramatiske indhold. Operaen har således ingen markant dramatisk handlingsudvikling, men består overvejende af en række korte scener, sang- og dansenumre, der er holdt sammen i en udpræget dansk romantisk tone.

Først ved den reviderede opsætning af *Liden Kirsten* i en 2-akts version den 29. oktober 1858, hvor værket på plakaten for første gang blev benævnt "opera", lykkedes samarbejdet helt mellem Hartmann, Andersen og Bournonville, måske dog lige med undtagelse af én enkelt koreografisk scene. Balletmesteren leverede nu en både levende og stemningsmættet iscenesættelse udover at nykoreograferede operaens samtlige dansescener, som bestod af "Bondedands", "Fakkeldands", "Menuet" og "Kredsdans" samt den store "Processions Marsch" i 2. akt, der fra og med dette år benævntes "Mummiespil".

Allerede ved 1846 urpremieren havde Bournonville omtalt operaen uforbeholdent positivt i sin dagbog med ordene "hørt Liden Kirsten med sand Fornøjelse" mens han ved 1858 genopsætningen lidt mere nøgternt noterede: "I Theatret Liden Kirsten der gik udmærket smukt; men for halvt Huus!!"

Operaen blev ved premieren på den reviderede 2-akts version i 1858 modtaget med overvejende ros og velvilje af den samlede kritik. *Dagbladet* (2. november

¹⁶ *Liden Kirsten* opførtes på tysk på Hof-Theater i Weimar den 17. januar og 1. februar 1856 med titlen *Klein Karin, Lyrische Oper in einem Akt*.

1858) fremhævede nu værket "Ærværdighed" og påpegede Andersens sikre greb om teksten, ligesom også Hartmanns musik blev værdsat for dens friskhed og varme set i forhold til hans øvrige produktion. Kun Bournonvilles koreografiske arrangement af 2. akts store "Mummespil" blev angrebet som et direkte fejlgreb og en flovhed for teatret:

«Liden Kirsten» er, som det træder os i møde paa Scenen, et blidt, idyllisk Ridderdigt, af en afgjort middelalderlig og romantisk Karakter. Selve Stoffet har Sagnets Farve, og fra Begyndelsen til Enden strømmer der Tilskueren en vis Ærværdighedens Duft i Møde [...] Som Operatext er "Liden Kirsten" nemlig ikke langtfra at være mønsterværdig. Med en sjelden Selvfornægtelse har Digteren holdt sig tilbage, hvad man paa mangfoldige Steder mærker, at han maa have følt Trang til at udtale, indskrænket sig til at skizzere, hvor han kunde have glimret paa egen Haand; og dog har han paa den anden Side ved en sand Rigdom paa ypperlige Motiver ydet Kompositionen al den Fordeel, som ligger i at have med en sand Digter at bestille. Det er ofte som om han, idet han skrev, har kunnet gjætte sig til Komponistens Tanke, og hvor den har kunnet være ham opgiven, har han i al fald benyttet sig deraf med et sjeldent Talent. Han har saa at sige leveret perspektiviske Linier til det Billede, der ved Musiken har faaet Fylde og Relief, og dog er dette endda at indrømme ham for Lidet, ligesom man i det Hele begaaer en Synd ved at feie et virkelig poetisk Arbejde af med et Billede [...] Hvad der først og fornemlig griber i Musiken, er uden Tvivl den slaaende Troskab, hvormed den afspeiler den valgte Tidsalder og Kostumet og – i nøie Forbindelse hermed – dens ægte nationale Karakter [...] Den Stivhed og Tørhed, den stundom lidt kjedelige Lærdom og Grundighed, som skæmme nogle af Hartmanns andre Arbejder, har han her fuldkomment afskrevet og udfolder en Friskhed, en Varme, en Fylde af Sang og Klang, der gjør «Liden Kirsten» til hans Muses skjønneste Barn [...] det medfølgende Gjøgleri man skulde virkelig ikke troe, at det var et Arrangement af Bournonville, saa uheldigt har Forsøget været paa at bringe noget Eensartet til Musiken Svarende ud af Maskespillet. En efter Anden kommer anstigende; Josef fra Ægyptens Klæder, Nattens Dronning fra «Tryllefløiten», nogle Ridders fra en Ballet, nogle Smaagenier fra en anden, nogle Smaadjevle fra en tredje, Troldtøjet fra «Folkesagnet», de fire Aarstider og saa fremdeles, Alt uden Mening og indre Sammenhæng. At dette maaskee heller ikke fandtes i de virkelige Mummespil af den Art, som opførtes ved Æselsfesterne, er naturligviis ingen Undskyldning for Theatret, der i al fald burde lade det være Nok med at agere Sfinx i det Ydre og ikke give Publikum, hvis Tænder desuden ere noget ormstukne af den megen slette Kost, det i den sidste Tid har nydt udenom, al for haarde Nødder at knække. Langt højere staaer den følgende Dands, den har Farve og Poesi; skulde der bebreides den Noget, maatte det være et vel moderne Sving.

Succesen med genopsætningen af *Liden Kirsten* gav allerede året efter Andersen, Hartmann og Bournonville incitamentet til fornyet og tæt samarbejde om et af de klassiske værker i dansk teaterhistorie: *Intermediet* i Ludvig Holbergs komedie i 2 akter fra 1750 *Kilderejsen*.

Ved dens genopsætning på Det Kongelige Teater den 22. maj 1859,¹⁷ der samtidig repræsenterer det sidste egentlige teatersamarbejde mellem de tre 1805-kunstnere, havde Andersen skrevet helt ny tekst til korsangene, Hartmann musikken og Bournonville iscenesættelsen og koreografien. Intermediet, som opførtes mellem komediens 2 akter, bestod af i alt fem numre med en musikalsk indledning og åbningskor, hvor bønderne udtrykker deres glæde over sommerens ankomst. Dernæst fulgte en "Wekselsang ved Kilden", der afløstes af en "Reel" danset af balletkorpset og "Processions Marsch" udført af hele personalet. Til sidst afrundedes intermediet af en "Slutnings-Sang og Dands" udført af samtlige medvirkende.

I sin dagbog noterer Bournonville på premiereaftenen med tilfredshed om forestillingen: "I Theatret gaves Kildereisens Optagelse for 1.ste Gang med mit nÿ Divertissement, der gjorde megen Lÿkke."

Pressen derimod var meget uenige i den måde, hvorpå Andersen, Hartmann og især Bournonville, der var ankermanden bag intermediet, havde grebet opgaven an på. *Dagbladet* (24. maj 1859) fremkom her med en temmelig ironisk anerkendelse af, at der trods alt ikke var blevet gjort mere ud af denne mellemaktsscene end det var tilfældet: "Det nye «Intermedium», der er arrangeret af Bournonville med Musik af Prof. Hartmann og Text af H. C. Andersen, var af god Virkning, og det har den store Dyd, at der ikke er gjort for Meget af det."

Af diamentral modsat opfattelse var anmelderen i *Flyve Posten* (24. maj 1859), som mente af Det Kongelige Teater – og Bournonville – med dette intermedium havde gjort dybt knæfald for den dårlige smag i forsøg på at tillokke et mere talstærkt publikum til denne, Holbergs måske "mindre savnede" komedie, hvortil der udover iscenesættelsens meget brogede folkeliv ved kilden også var blevet anvendt "mechaniske Heste, der baade kunne slaae for og bag ud".

Fædrelandet (1. juni 1859) leverede i forlængelse af sin anmeldelse en tillige perspektivrig og interessant beskrivelse af den oprindelige teaterhistoriske baggrund for at intermediet overhovedet var blevet en fast del af Holberg-traditionen:

¹⁷ *Intermediet til Ludvig Holbergs: »Kilderejsen»* blev trykt første gang i jubeludgaven af *Ludvig Holbergs Comedier, Tomus II* (København, 1883-1888). Bournonvilles iscenesættelsesnotater befinder sig i Det Kongelige Teaters Arkiv og Bibliotek (F.M. Skuespil, *Kilderejsen*) og Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (NKS 3285 4° 2 G-K) mens moderne bevarer i Musik- og Teaterafdelingen (C II 114, MAms 3089, og KTA 470).

Imellem første og anden Act har Holberg indlagt et Intermedium, hvori Kilden og adskillige Balletoptrin presenteres. Dette Intermedium har intet med selve Comedien at gjøre [...] men hvis Holberg havde ment Noget med dette, vilde han naturligiis have indrettet sin Comedie saaledes, at Tilskuerne vare bleve fritagne for overflødige Meddelelser om det, de allerede vide. Sligt hænder aldrig i hans Dramaer. Hvorfor har han da sat dette Intermedium ind? Det er en Indrømmelse til den Tids slette Smag. Indvandrede Skuespiller og Operabander havde netop i de Tider, da «Kildereisen» kom frem, saaledes betaget det kjøbenhavnske Publikum ved deres formløse S sammensætninger af alle mulige teatraleske Konstarter og deres øienforblændende Effectjageri med Torden, Lynild, Optog, Arie osv, at den danske Comedie kun havde Valget imellem efter fattig Leilighed at være med paa den samme Gallei eller at spille Fallit. Dette er aabenbart Anledningen til Intermediet og afgiver tillige Dommen over dets æstethiske Værd som Led af Stykket [...] Der er intet Spørgsmaal om, at det kgl. Theater har villet trække Hus ved dette Intermedium. Og det kan gjerne være, at Antallet af dem, der virkelig føle, at Holberg er en udmærket stor Comiker, trods alt det Coquetteri, der drives med hans Navn, ikke er stort nok til at fylde Theatret; men det er kun Theatrets Pligt at rette sig efter Publicums Smag, og det ovenikjøbet kun til en vis Grad; det er en Brøde, naar det retter sig efter Publicums Smagløshed. Foretagendet er da heller ikke lykkedes, thi Arrangementet er saa forfeilet og saa mat, at det umulig kunde interessere Nogen. I Stedet for et Genrebillede af hin Tids Sæder og Skikke, hvortil Holbergs Comedier jo kunde levere en Mængde træffende og for mimisk Fremstilling vel skikkede Figurer, i Stedet for at benytte de Motiver, selve Stykket afgiver: Elskerparret, Magdelone, Niels Kudsk osv. Og Holbergs egen Anvisning [...] har Hr. Bournonville komponeret noget moderne idyllisk-Romantisk, der tager sig temmelig urimeligt ud mellem to Acter af Holberg [...] Nu roser man Hr. Bournonvilles Arrangement fordi «der ikke er gjort formeget ud af Intermediet.» Det er uegteselig en aparte Maade at betragte et Theaters Virksomhed paa; trods det gode Hjerter, den røber, er den dog ikke langt fra at være Pjat.

Berlingske Tidende (23. maj 1859) var i sin anmeldelse af forestillingen dog overvejende positiv overfor dette, det sidste egentlige teatersamarbejde imellem Andersen, Bournonville og Hartmann:

Det af Hofballetmester Bournonville komponerede “nye Divertissement”, der som Intermedium træder istedenfor en anden Act i Stykket, har Musiken af Prof. Hartmann og Texten til Chorene af Prof. H. C. Andersen; som Motiv er her en gammel Folkemelodi benyttet, og navnlig er Slutningschoret i høi Grand tiltalende. Det hele Divertissement er livligt og smukt som Alt, hvad Bournonville arrangerer.

Efter intermediet i *Kilderejsen* samarbejde Andersen og Hartmann parvis om endnu et par teaterprojekter og quasi-sceniske værker. Allerede i 1848 havde de arbejdet sammen om det quasi-sceniske værk *Den sørgende Jødinde*, der var baseret på et af digterens mest ambitiøse værker, det dialogisk-lyrisk-episke digt *Ahasverus* fra 1847. Heri fortæller han om den evige jøde, der som symbol på den tvivlende og søgende ånd vandrer mod klarhed og Gud.

Ahasverus er inkarnation af englen Ahas, som har Lucifer-lignende træk, men som hos Andersen fødes samtidig med Kristus og gennemlever de væsentligste trin af menneskeheden historie frem til Columbus' opdagelse af Amerika. Dette dramatiske digt blev i 1848 bearbejdet og sat i musik af Hartmann for sopransolo, damekor og orkester og blev revideret af komponisten i forbindelse med at det trykte klaverudtog udkom i 1875.

I 1859 fortsatte samarbejdet mellem Hartmann og Andersen indenfor denne quasi-sceniske genre med deres såkaldte *Zigeunermärchen* fra Johann Wolfgang von Goethes store historiske skuespil i 6 akter *Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand* fra 1774, der nu blev udsat af Hartmann for mezzo-sopran solo, kor og orkester og med dansk oversættelse udarbejdet af Andersen. Det blev opført ved koncerter i Musikforeningen i både 1861 og 1864. Komponisten og digterens sidste parvise teatersamarbejde stammer fra 1865 med deres samarbejde om operafragmentet *Kong Saul*, der dog aldrig blev fuldendt, men hvor teksten blev delvist udgivet i 1867.¹⁸

Det var nu ikke kun Andersen, der så fordele i et inspirationsmæssigt og praktisk teatersamarbejde med Hartmann og Bournonville. Især balletmesteren søgte på sin side også inspiration i Andersens litterære værker til sine egne koreografiske frembringelser. Bournonville var i den forbindelse dog måske lidt mere tilbageholdende med at give Andersen i direkte kommission at skrive egentlige ballet-libretti – en forsigtighed, der utvivlsomt var begrundet i hans udtalte uvilje overfor at skulle reducere sin egen kunstneriske virksomhed til alene at sætte andres værker i trin og pantomime. Balletmesteren ville være eneste ophavsmand til sine koreografiske værker, også selv om det i det meste af den romantiske periode i Europa nærmest var normen indenfor balletten, at koreografen koncentrerede sig om at sætte koreografi til, hvad andre leverede af litterære handlingsprogrammer. Ja ofte blev koreografens navn end ikke nævnt på plakaten eller i balletternes handlingsprogrammer, en praksis som Bournonville indædt kæmpede mod i hele sit kunstnerliv – og med stor succes.

¹⁸ *Kong Saul, Opera af H.C. Andersen, 2den og 3die Act*, trykt i *Fra Danske Forfattere. Digte og Skizzer udgivne af Christian Richardt*, 1867, s. 13-30. Digtet blev også udgivet samme år i Andersens *Samlede Skrifter*, 11, s. 445-457 samt genudgivet i *Samlede Skrifter*, 30, 1875, s. 115ff.. Hartmanns udkast til operaen befinder sig i Holger Laage-Petersens samling på Det Kongelige Bibliotek (uden opstillingsnummer).

Ikke desto mindre var det på Bournonvilles direkte og personlige opfordring, at Andersen i 1849 gik i gang med at udarbejde en såkaldt "Opera-Ballet" med titlen *Valkyrien*, der dog aldrig blev fuldført. Idéen til dette projekt omtales i al fald af digteren¹⁹ som kommende fra balletmesteren. Bournonville tog da også utvivlsomt Andersens libretto og idéprojekt yderst seriøst, idet han arbejdede videre på dette nordisk-mytologiske emne gennem mere end et årti. Det var dog først i 1861, at han selv endelig skulle realisere værket, men nu som rent balletprojekt og sig selv som eneste officielle ophavsmand til handlingsprogrammet samt Hartmann som komponist.

Det var dog mest gennem læsningen af Andersens romaner og eventyr, at balletmesteren fandt størst inspiration til sine værker for scenen. Han kunne her frit vælge blandt de mange emner i Andersens frodige digteriske univers, som han fandt mest egnede for videre koreografisk behandlinger, og det vel og mærke uden eventyrdigterens personlige indgriben. Det var blandt andet tilfældet for en af Bournonvilles mindre balletter, der samtidig blev en af hans allerstørste succes'er indenfor den italienske genre nemlig balletten i 1 akt *Blomsterfesten i Genzano*.²⁰ Den fik premiere på Det Kongelige Teater den 19. december 1858 til musik komponeret og arrangeret af Holger Simon Paulli og Edvard Helsted og med delvist brug af udenlandske balletkomponisters værker.

Allerede ti år forinden var Bournonville begyndt at arbejde på dette divertissements-lignende værk, som han i 1848 havde givet titlen *Annitta, eller Viinhøsten i Albanerbjergene*. Dette udkast blev dog aldrig realiseret, og først efter at han i 1858 havde tilføjet en række nye elementer til handlingen, der var direkte inspireret af Andersens store debutroman fra 1835 *Improvisatoren* samt den ældre Alexandre Dumas' rejseskildringer *Impressions du Voyage* fra 1833, begyndte balletten at få sin endelige form.

I *Improvisatoren* findes en både livfuld og poetisk beskrivelse af den årlige blomsterfest i Genzano, der forsynede Bournonville med det præcise motiv og den atmosfæremættede stemning, hvormed han kunne lade balletten kulminere i dans og sydlandsk feststemning. Siden premieren i 1858 har ballettens store afsluttende *Pas de deux* under blomsterfesten da også været et kendemærke på Bournonvilles koreografiske stil og dybe fascination af italiensk folkeliv, en fascination han fuldt ud delte med eventyrdigteren. Balletmesteren skrev også

¹⁹ Jf. brev fra Andersen til Bournonville, dateret 27. maj 1849 (Det Kongelige Bibliotek, NKS 3258 A, 4°, fascikel 1).

²⁰ *Blomsterfesten i Genzano* udkom som program til premiereforestillingen den 19. december 1858, 1858. Bournonvilles iscenesættelsesnotater befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (NKS 3285 4° 2 A-E) samt i privateje, mens noderne befinder sig i Musik- og Teaterafdelingen (C II 114 k, MAms 2964, og KTB 267).

med stor tilfredshed i dagbogen om det stormende bifald, som balletten modtog ved premieren:

1. ste Forestilling af Blomsterfesten i Genzano, for fuldt Huus og et særdeles livligt Publicum. Balletten gik udmærket godt og Juliette [Price] vandt Publicum. Det var en stor Succès, med stormende Bifald. Jeg havde atter Aarsag at takke Gud for al hans Miskundhed imod os.

Balletten er inddelt i en meget handlingsmættet 1. afdeling og en mere divertissements-lignende 2. afdeling. Under sin store rejse til Italien i sommeren 1841 havde Bournonville på søvejen til Napoli gjort ophold i havnebyen Civitavecchia og dér set og konverseret den i samtiden berygtede pirat Gasparone, som i mange år var blevet holdt fanget i byens fæstning og fremvist til beroligelse for offentligheden som bevis på, at myndighederne havde det udbredte banditvæsen under kontrol.

Denne bizarre menneskelige oplevelse sammenholdt med de førømtalte litterære kilder af Alexandre Dumas og Andersen inspirerede Bournonville til en lille handlingsballet, der er bygget op omkring en røverhistorie med bortførelser og lykkelige genforeninger. Måske netop fordi balletten mere havde karakter af et diverterende og charmerende stemningsbillede end en egentlig dramatisk handlingsballet, opnåede *Blomsterfesten i Genzano* en umiddelbar og sikker publikumssucces og blev nogle år senere beskrevet af Bournonville med ordene:

Den bestemte Fordeel, der kan vindes ved mindre Arbeider, som Blomsterfesten i Genzano, er en vis Fuldendthed i Detaljen, og i faa af mine Compositioner har den viist sig saa velgjørende, som i denne, hvis Stiil nærmede sig til den saakaldte Duft-Vaudeville. Ogsaa var Stemningen heelt igjennem fortræffelig, saavel hos Publicum som de Udførende; og netop fordi Balletten her fremtraadte uden Fordring paa at være et Kunstværk, fik den næsten Lov til at være det.²¹

Kritikken tog balletten lige så meget til hjertet som publikum, hvilket bedst illustreres af anmeldelsen i *Dagbladet* (28. december 1858):

Igjennem en Række af Aar har Bournonville opdraget Publikum ved en Samling Kompositioner, blandt hvilke ikke faa kunne gjøre Krav paa en Plads blandt virkelige Kunstværker, og ved en Behandling af Dandsen, som ikke noget Øieblik glemte Skjønhedens og Kunstens Krav [...] "Blomsterfesten" er ikke

²¹ August Bournonville: *Mit Theaterliv, Anden Deel*, 1865, s. 294.

en Vaudeville som “Konservatoriet” eller et romantisk Folkelivsbillede som “Brudefærden” eller “Folkesagnet”; det ligger ligesom “Festen i Albano” omtrent paa Grændsen mellem Divertissement og Ballet, Scenen er henlagt til Italien, som naturlig yder de fleste og rigeste Skjønhedsmotiver, og Stykket er egentlig kun for et Syns Skyld udrustet med nogen Handling [...] Den Dands, som gives i “Blomsterfesten”, er ikke “som til en Examen i en Pigeskole”; den har en egen Kraft, Energi og Lidenskab, den udtrykker i sig Følelser og er ikke en blot Samling af Dandsekunststykker, men den er heelt igjennem beaandet af en Skjønhed og en Kydskhed, uden hvilken der ikke kan tænkes sand Kunst [...] Men det er ikke kun i Solonummerne, hvoraf den nye Ballet for resten indeholder en stor Mængde, at Bournonvilles Mesterskab viser sig størst; det er i Behandlingen af Masserne, navnlig i Slutningsdansen, den henrivende Saltarello, hvor Alt kommer i Bevægelse, og hvor den hele Mængde bruser frem til Takten af den hurtige Musik. Naar Tæppet falder efter denne hurtige Finale er Tilskueren greben af det Liv, hvortil han har været Vidne, og han medtager fra Theatret et virkeligt Skjønhedsindtryk.

Det Bournonville-værk, som mest direkte var inspireret af Andersens eventyrverden, er hans ballet i tre akter *Et Eventyr i Billeder*, der med musik komponeret og arrangeret af Vilhelm Christian Holm fik premiere på Det Kongelige Teater 2. juledag 1871.²² Den byggede ifølge handlingsprogrammet på “Motivet af H. C. Andersens ‘Tinsoldat’” og var sammensat af en række pantomimiske sekvenser, der afvekslede med tre serier af i alt otte *tableaux vivants*. Som et uafbrudt scenisk panorama fremstillede disse tableauer situationer fra Andersens mest populære eventyr og fortællinger.

Bournonville havde hele sit liv været fascineret af *tableaux vivants* genren, og ønskede med denne koreografiske billed-kavalkade at skabe en serie sceniske stemningsbilleder, hvori den indre poesi ved Andersens eventyrverden kunne blive levendegjort og flettet sammen med en scenisk rammehandling, hvor hovedfigurerne fra eventyret *Den standhaftige Tinsoldat* soldaten og danserinden blev de gennemgående personer.

For at lette publikums forståelse af ballettens otte eventyrtableauer benyttede Bournonville en lang række musikalske brudstykker fra datidens kendteste sange

²² *Et Eventyr i Billeder* udkom som program til premiereforestillingen den 26. december 1871. Bournonvilles iscenesættelsesnotater befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling (NKS 3285 4° 2 A-E, og NBD III, 231, brev dateret 29. november 1871) samt i Teatermuseet (Brevregistrant, brev dateret 17. december 1871) og Det Kongelige Teaters Arkiv og Bibliotek (F.M. Balletarkivalier og kostumetegninger af Lehmann), mens noderne befinder sig i Det Kongelige Biblioteks Musik- og Teaterafdeling (C II, 114 m, MAms 2998, KTB 303, og KTB 1036).

og digte, der med deres titler alene ville lette tilskuernes forståelse af, hvilke eventyr der blev skildret på scenen. Disse eventyr, der samtidig også afslører hvilke fortællinger Bournonville selv anså for bedst egnede til balletmæssige behandlinger var *Storkene* (1839), *Tommelise* (1835), *Nattergalen* (1844), *Den lille Havfrue* (1837), *Den grimme Ælling* (1844), *Svinedrengen* (1842), *Ole Lukøie* (1842) og *Engelen* (1844).

Balletten blev på trods af en markant modstand fra kritikens side, en stor publikumssucces og efterfulgtes to år senere af en forkortet divertissementsversion, der alene fokuserede på de otte eventyrtableauer og opførtes første gang den 19. marts 1873. Bournonville skrev selv i dagbogen efter ballettens to første forestillinger:

1. ste Forestilling af Et Eventyr i Billeder. Balletten gik i enhver Henseende udmærket og blev modtaget med overordentlig Bifald. Det var en virkelig Succès for udsolgt Huus og et livligt Publicum [...] i Forening [...] feirede vi denne glade Aften og takkede Gud for al den Lykke, han har forundt os [...] Læsning af nogle temmelig fornemme og affejende Anmeldelser af min Ballet, der som sædvanlig af Critiken betragtes fra Vrangside[n] [...] Et Eventyr i Billeder for 2. den Gang med særdeles livligt Bifald og for brilliant Huus; Udførelsen fortrinlig.

Andersen selv var tilsyneladende også udsat for en del negative påvirkninger fra omgivelserne i teatret ved premieren på balletten, hvilket dog ikke for alvor kunne slå skår i hans glæde over premieren. I dagbogen noterer han:

Udsolgt Huus i Theatret. [Frederik] Høedt var der, og ikke velstemt for Balletten, som han ikke havde seet, Generalprøven blev han fra da han den Dag skulde revazineres, han gav strax overlegne kritiske Bemærkninger til bedste som ærgrede mig. Syngemester Gerlach havde allerede bearbejdet mig med ildestemt Udtalelse om Balletten, den jeg udtalte mig varmt for. Høedt arbejdede rundt om og jeg fornåm af ham at han var mig overlegen. Billederne til mine Eventyr burde aldrig været givne, dem havde man jo seet i det Uendelige. – [Just Mathias] Thiele sad hos mig og kunde slet Intet forstaae af det Hele, kjedede sig formelig. Publicum var imidlertid med og klappede for hvert Billede til Eventyrene, kun ikke det sidste Engelen, der gled stille hen da de Handlende ved Ole Lukøie sov ind. Balletten gjorde imidlertid ublandet Lykke; jeg gik op paa Theatret og takkede Bournonville der faldt mig om Halsen og spurgte om jeg fandt at der var lidt af min Aand i Balletten.

Om Andersen mente, at ånden i hans eventyr var tilstede i Bournonvilles ballet eller ej, må forblive uvist da digteren aldrig ytrede sig herom i skriftlig form. Det gjorde anmelderne til gengæld. De kunne så godt som alle se charmen ved værket,

men efterlyste samtidig nogle mere dybe dramatiske motiver med direkte afsæt i Andersens symbolske eventyrverden. Det var ifølge disse anmeldelser som om balletmesterens sene og eneste rigtige livtag med Andersens rige eventyrverden mere sigtede mod at frembringe en art hyggelig teaterunderholdning omkring juletid end at fremstille en dybere skildring af eventyrernes indre dramatiske og poetiske liv.

Fædrelandet (17. december 1871) gav efter en koncis oversigtsbeskrivelse af balletten sin meget klare bedømmelse, der konkluderede, at Bournonville simpelthen ikke havde sigtet højt nok i sine ambitioner om at sætte Andersens eventyrlige univers på scenen:

«Et Eventyr i Billeder» viser os de Børn, som lege med den standhaftige Tinsoldat og den dejlige lille Dandserinde, hvilke Børn dernæst i en Billedbog se forskellige Illustrationer til det Andersenske Eventyr, samt fremdeles drømme det, der er Ballettens «dramatiske» Indhold, hvorhos de endelig komme til Juletræ og Julebal. Den beskrevne Ramme om den egentlige Ballet er efter vort Skjøn kun saa som saa. Vi holde mere af virkelige Børn end af Theaterbørn, og mere af H. C. Andersens Eventyr end af de sceniske Malerier dertil; men disse vare for øvrigt ret vellykkede, og Publikum lod i hvert Fald til at synes ligesaa godt om dem, som om hele den barnlige Komedie [...] «Et Eventyr i Billeder» stiller ikke store Krav, forlanger ikke at regnes blandt de idébrydende Værker, det er kun et Imbroglío af idylliske, meer eller mindre livlige Scener. Man har jo saa ofte anket over, at Hr. Bournonville i sine Balletter tog for højt et Sigte; det vilde maaske derfor synes underligt, om man nu vilde sige, at han ikke havde sigtet højt nok; vi ville altsaa lade enhver saadan Klage fare. Vist er det, at «Et Eventyr i Billeder» er meget uskyldigt. At det igaar – anden Juledag – vakte udelt og livligt Bifald, behøver neppe at tilføjes.

Man kan på denne baggrund måske undre sig over, at Bournonville aldrig for alvor blev fristet til at skabe større og mere sammenhængende handlingsballetter over nogle af Andersens bedste eventyr og fortællinger. Den kendsgerning må dog nok forklares ved balletmesterens principfaste uvilje til at arbejde ud fra andres balletprogrammer. I sin koreografiske kunst var Bournonville nu engang helt sin egen – af ånd såvel som i koreografi.

Edvard Lehmann: Festdragt til Christian Hansen som Kong Millo i *Raven*. Det Kongelige Bibliotek.

Edvard Lehmann: Dragt til Christian Hansen som Kong Millo i *Raven*. Det Kongelige Bibliotek.

Edvard Lehmann: Dragt til Jens Nyrop Larsen som Jennaro i *Raven*. Det Kongelige Bibliotek.

Edvard Lehmann: Dragt til Jens Nyrop Larsen som Jennaro i *Raven*. Det Kongelige Bibliotek.

Edvard Lehmann: Dragt til Christian Ferslev som Norando i *Raven*.
Det Kongelige Bibliotek.

Edvard Lehmann: Dragt til Emilie Liebe som Armilla i *Raven*.
Det Kongelige Bibliotek.

Edvard Lehmann: Dragt til Peter Schram som Aniello i *Raven*.
Det Kongelige Bibliotek.

Dragt til Ludvig Phister som Kløgersparrude i *Raven*.
Det Kongelige Bibliotek.

Edvard Lehmann: Dragt til Lauritz Eckardt som Mercuccio i *Raven*. Det Kongelige Bibliotek.

Edvard Lehmann: Dragt til Louise Sahlgreen som Smeralda i *Raven*. Det Kongelige Bibliotek.

Maskinmester-lommebog med tegning af sceneplanerne til urpremieren på *Liden Kirsten* (1846). Det Kongelige Teaters Arkiv og Bibliotek.

Tegning af Magnus Petersen visende en scene fra H.C. Andersen's og Franz Gläfers opera *Brylluppet ved Como-søen* (1849), som August Bournonville satte i scene. Det Kongelige Bibliotek.

SUMMARY

KNUD ARNE JÜRGENSEN: *The great artist generation 1805. Theatre co-operation between Andersen, Bournonville and Hartmann.*

The poet Hans Christian Andersen (1805-1875), the composer J. P. E. Hartmann (1805-1900) and ballet master August Bournonville (1805-1879) worked closely together on many stage works, including plays, operas and ballets and their staging. The personnel and professional close friendship and working relationship which prevailed between them, is clearly recorded in the correspondence between them and other working papers.

Andersen's, Hartmann's and Bournonville's personal acquaintance originated from their very young years, where Bournonville in particular came in contact with the young poet from Odense. Andersen would accomplish all genres on stage – dance, song and comedy – but he ended up writing for the theatre. But there is hardly a genre he did not try his hand at. He wrote in total 34 dramatic works for Det Kongelige Teater and the Casino private theatre in Copenhagen and a long list of occasional works for the student union and miscellaneous private performances.

On several of these occasions the poet cooperated closely with Bournonville and Hartmann on the work's design, music and staging and his stories, novels, poetry and theatre projects were a constant inspiration for both the composer's and the ballet master's individual artistic work.

This article presents and analyses the complete theatre cooperation between this great artist generation from 1805 – when it took place between just two of them or when all three cooperated on a single stage work.

DEN LITTERÆRE NOBELPRIS OG FILOSOFERNE,
MED SÆRLIGT HENBLIK PÅ
HARALD HØFFDINGS KANDIDATUR 1911-16

AF

AAGE JØRGENSEN

De fem klassiske Nobelpriser – kemi, fysik, fysiologi eller medicin, litteratur, fred – blev som bekendt uddelt for første gang i 1901. Økonomiprisen er tilkommet i 1968 og finansieret af den svenske rigsbank.¹

At netop disse priser – men ikke priser i f.eks. matematik eller musik – eksisterer, beror på Alfred Nobels beslutning og blev bragt til offentlig kundskab via hans testamente. Man kan naturligvis fundere over, hvorfor Nobel valgte at tilgodese netop disse områder, – måske endda undre sig over, at dynamittens opfinder indstiftede en fredspris og tilmed lod det være op til det norske Storting at beslutte, hvem den skulle tildeles.² Men man kan også simpelthen tage ad notam, at således er det, og vende sig mod spørgsmålet, hvorfra pengene stammer, – den meget store og stedse voksende pengesum, der administreres af Nobel-fonden, og hvis renter udgør priserne.

¹ Nogle vigtige værker om Alfred Nobel og Nobelprisen: Mogens Boman: *Nobel*, 1996; Gunnar Brandell, Tore Browaldh, Gunnar Eriksson, Sigvard Strandh & Sven Tägil: *Nobel och hans tid. Fem essayer*, Stockholm 1983; Burton Feldman: *The Nobel Prize. A History of Genius, Controversy, and Prestige*, New York 2000; Agneta Wallin Levinovitz & Nils Ringertz (red.): *The Nobel Prize. The First 100 Years*, London 2001; W. Odelberg (red.): *Nobel. The Man and His Prizes*, 3. forøgede udg., New York/London/Amsterdam 1972; Ragnar Sohlman: *Ett testamente. Hur Alfred Nobels dröm blev verklighet*, Stockholm 2001 (1. udg., 1950); Sigvard Strandh: *Alfred Nobel. Mannen, verket, samtiden*, Stockholm 1983. – En god introduktion er: Alfred Nobel. Mennesket, testamentet og priserne, i Henry Nielsen & Keld Nielsen (red.): *Nabo til Nobel. Historien om tretten danske Nobelpriser*, 2001, s. 22-51 og 501-03. (I det følgende: *Nabo til Nobel*.)

² Utvivlsomt ønskede Nobel på denne vis at mindske de politiske spændinger mellem Sverige og Norge frem mod Unionsopløsningen i 1905. Men generelt var han optaget af tidens fredsbestrebelse, bl.a. under indtryk af den østrigske fredsaktivist Bertha von Suttner, som han nærrede et varmt venskab til, og som i øvrigt i 1905 modtog Fredsprisen. Jf. Kurt Jacobsen: *Fredsprisen. En oversigt*, i *Nabo til Nobel*, s. 52-74, spec. s. 52-55.

Alfred Nobel var ingeniør og inden for sit felt både en fremragende opfinder og en fremragende forretningsmand. Udgangspunktet for hans succes var – for nu at tage det rent tekniske først – opfindelsen i 1862 af en detonator, der muliggjorde udnyttelse af nitroglycerin som sprængstof. I de følgende år gjorde han mange andre opfindelser og udtog en række patenter og etablerede en række virksomheder. Bl.a. raffinerede han eksplosionsteknikken. Da flydende sprængstof selvfølgelig er upraktisk, fandt han i 1867 på at lade nitroglycerinen absorbere i en porøs jordart, – og dette er i grunden, hvad vi kalder dynamit. Herfra og til at gelatinere materialet var springet ikke stort, – plastisk sprængstof blev en realitet og en fantastisk succes. Verden befandt sig, skal man huske, midt i den industrielle revolution. Der var et vældigt behov for at bygge veje, jernbaner, tunneler, miner osv., så de flittigt udtagne patenter lod sig hastigt omsætte til en imponerende indtjening. Det ene fabriksanlæg skød op efter det andet, og jo altså på ingen måde blot i Sverige. Der er Bofors stadig et navn inden for våbenindustrien. Den unge leder af dette foretagende, Ragnar Sohlman, blev af Nobel indsat som testamentets eksekutor og indskrev i den egenskab sit navn i Nobelprisens tidlige historie.

Døden indhentede den rastløse, sygeligt nervøse mand i 1895. Han havde et par år inden udfærdiget et testamente, men i dødsåret ladet det erstatte af et på væsentlige punkter ændret og præciseret testamente, som er det, der danner grundlag for Nobelprisen og de statutter, institutioner og procedurer, som knytter sig til den. Ikke alle var imidlertid lige begejstrede. Det tog tre år med usikkerhed og retssager, før den såkaldte kamp om testamentet kunne bringes til afslutning. Det helt afgørende punkt i konstruktionen blev en klar kompetenceadskillelse mellem Nobelfonden, der sørger for den sikrest mulige placering og forrentning af kapitalen, og “de prisuddelende organer,” der foretager vurderingerne og suverænt træffer beslutningerne.

Hvad der står i testamentet er i al korthed følgende: (1) priserne skal uddeles “åt dem som under det förlupna året hafva gjort menskligheten den största nytta;” (2) priserne skal gives på den måde, at “intet afseende fästas vid någon slags nationalitetstillhörighet sålunda att den värdigaste erhåller priset antingen han är Skandinav eller ej;” (3) Litteraturprisen uddeles af “Akademien i Stockholm” til den, der har produceret “det utmärktaste i idealisk riktning.”

Det er ikke muligt at forstå så forfærdelig meget af Nobelprisens historie, om man ikke gør sig implikationerne af disse testamentariske bestemmelser klart. Jeg vil forsøge at uddybe dette og herunder især holde mig til Litteraturprisen.

Først og fremmest er det naturligvis ikke uden videre let at afgøre, hvilket menneske der inden for “det förlupna året” har “gjort menskligheten den största nytta,” og da specielt ikke inden for litteraturen. Derfor blev det allerede i 1900 – i de såkaldte Nobelstatutter – fastslået, at der også kan være tale om at belønne ældre indsatser, hvis rækkevidde er blevet erkendt med en vis forsinkelse. Men

dernæst kan det naturligvis være vanskeligt at afgøre, om den ene eller den anden indsats er til størst nytte for menneskeheden, – hvad der på det litterære område jo vil sige at vælge mellem værker af hver især fremragende forfattere eller at vælge mellem hver for sig fremragende forfatterskaber.

Ordene om, at æren skal tilfalde den bedst kvalificerede, ganske uden skelen til nationalitet, og at skandinaviske kandidater ikke bør have nogen form for forrang, er i praksis også besværlige. Skønt priserne uddeles til individer, er det jo en kendsgerning, at nationerne kappes om dem.

Hvad specielt Litteraturprisen angår, mistænkte mange i starten af århundredet Nobelkomiteen for at have den politik, at prisen på skift skulle tilfalde de større europæiske – ja egentlig vesteuropæiske – nationer, og de facto er prisen aldrig to år i træk gået til forfattere fra én og samme nation.³ For nu slet ikke at tale om, at de to verdenskrige og den kolde krig gjorde Nobelkomiteen sårbar over for beskyldninger for politisk partiskhed.

I øvrigt var det end ikke på forhånd ganske givet, hvad Nobel kunne have ment med “Akademien i Stockholm.” Svenska Akademien debatterede, om det kunne og skulle påtage sig opgaven. Talen var jo om et traditionelt akademi, som efter det franske forbillede røgtede sproget og udgav en ordbog, – objektivt set var det slet ikke rustet til at løse opgaven. Ved afstemningen var der dog stort flertal for at påtage sig den, og ikke mindst ud fra den betragtning, at det ville give Akademiet en enorm prestige. Rent bortset fra, at Nobel jo fordrerede, at der skulle foreligge en ideal tendens, for at honorering med Nobelpris kunne komme på tale, – og Akademiet eller i hvert fald nogle af dets toneangivende medlemmer ville gerne bidrage til, at idealiteten fik bedre vilkår i verden. Spørgsmålet om, hvordan udtrykket “idealisk riktning” skulle forstås, kom til at spille en ganske afgørende rolle. Kjell Espmark, den nuværende formand for Nobelkomiteen, har anlagt det synspunkt, at Litteraturprisens historie er historien om skiftende fortolkninger af et uklart testamente. Forskydningerne indfinder sig, rimeligt nok, i forbindelse med større udskiftninger i Nobelkomiteen.⁴

Procedure

Hvordan skal man som forfatter bære sig ad med at få tildelt Nobelprisen i litteratur? Ja, først og fremmest bør man nok koncentrere sig om at skrive litteratur – helst den slags, som vi gerne kalder verdenslitteratur – og i øvrigt helt og holdent overlade alt andet til andre. Proceduren er som følger. Nobelkomiteen, der er det

³ Som et kuriosum kan nævnes, at den danske kritiker Otto Borchsenius engang opfordrede Nobelkomiteen til at koncentrere sig om skandinaviske kandidater frem for “at spille Forsyn for et Par Verdensdeles Digtere og Skribenter” (*Nationaltidende* 14. juni 1911, aftenudg.).

⁴ Kjell Espmark: *Litteraturpriset. Hundra år med Nobels uppdrag*, Stockholm 2001.

organ på fire eller fem af Svenska Akademiens atten medlemmer, som kollegerne har udpeget til at forestå sagsbehandlingen og foretage indstilling til Akademiet, som er det besluttende organ, og som følgelig også kan beslutte noget andet, end komiteen indstiller, – denne komite opfordrer henimod årets udgang en bred kreds af personer og institutioner rundt omkring i verden til at fremsende indstillinger ('nomineringar') vedrørende næste års pris. Indstillingsberettigede er først og fremmest professorer i litteratur og sprog ved nordiske såvel som ikke-nordiske universiteter, samt medlemmer af litterære akademier og videnskabelige selskaber og formænd for repræsentative forfatterorganisationer. Desuden har tidligere prismodtagere samt Svenska Akademiens egne medlemmer, og dermed også medlemmerne af Nobelkomiteen, ret til at foretage indstillinger.

Indstillingerne skal være Nobelkomiteen i hænde senest ved udgangen af januar måned. Straks herefter udarbejdes en liste over retteligt indstillede ('Förslagslistan'), som danner basis for tilrettelæggelsen af det intense arbejde hen over foråret og sommeren, der gør det muligt for komiteen engang tidligt på efteråret at foretage sin indstilling ('komiteeutlåtande') til Svenska Akademien. Komiteen lader i disse måneder udarbejde specialudtalelser ('sakkunnigutlåtanden') om kandidaterne, hvad enten det nu er komiteemedlemmer eller eksterne konsulenter, der løser denne opgave, og disse udtalelser er så grundlaget for den interne diskussion frem mod komiteeindstillingens færdiggørelse. Når Akademiet får indstillingen i hænde, træffer det beslutning om, hvem der faktisk tildeles årets pris, og offentliggør navnet på vedkommende sammen med en lapidarisk motivering. Dette sker gerne i begyndelsen af november. Det helt sikre er, at prisen sammen med årets øvrige priser (de såkaldte videnskabspriser) uddeles på Alfred Nobels dødsdag den 10. december, og at det foregår efter samme drejebog år for år, med pomp og pragt under medvirken af kongehuset og med banket den følgende dag.⁵

Kilder

Det er nu en pointe, at hele proceduren er 'sekretessbelagt'. Sverige har som bekendt en liberal lov om offentlighed i forvaltningen, men for Nobelinstitutionerne gælder en undtagelsesbestemmelse. Materialet frigives først efter 50 års forløb. Ud over de nævnte kategorier – *indstillingsskrivelserne*, der kan være af stærkt varierende art, fra det notitsagtige brev til den udfoldede kritiske afhandling; *forslagslisterne*, der sammenbringer navnene på kandidaterne og deres indstillere; de mange *specialudtalelser*; de årlige *komiteeindstillinger* med evt. tilhørende

⁵ Fredsprisen udgør som nævnt en undtagelse; den tildeles af det norske Stortings Nobelkomite og overrækkes i Oslo.

tilkendegivelser af særstandpunkter – omfatter materialet *referater* fra de to organers mødevirksomhed, om hvilke det dog gælder, at de er ganske korte – beslutningsregistrerende snarere end debatrefererende.

I forbindelse med Nobelprisens 100-års jubilæum i 2001 udkom et kildeskrift indeholdende de første 50 års forslagslister og komiteindstillinger, – men ikke indstillingskrivelserne og ikke heller specialudtalelserne.⁶ Disse dokumenter er altså dog tilgængelige, om man rejser til Stockholm og opsøger Svenska Akademiens arkiv i den såkaldte Børsbygning i den del af byen, Gamla Stan, som også rummer kongeslottet og rigsdagen.

Litteraturbegrebet

I vore dage forekommer det selvindlysende, at Nobelprisen i litteratur tildeles en skønlitterær forfatter. Så enkelt stillede sagen sig på ingen måde for hundrede år siden. Litteraturbegrebet blev dengang i reglen forstået så bredt, at ikke blot skønlitteratur ('vitterhet'), men også humanistisk forskning ('vetenskap') kunne udløse en Nobelpris, dog naturligvis under forudsætning af, at der ud over et betydningsfuldt indhold forefandtes iøjnefaldende æstetiske kvaliteter. Med Nobelstatutternes formulering skulle Litteraturprisen belønne dels skønlitteratur, men dels også andre skrifter, "hvilka genom form och framställningssätt äga litterärt värde." I medfør heraf var der især i de første par decennier blandt priskandidaterne ganske mange humanistiske forskere: kritikere, filologer, historikere, filosoffer, teologer osv.

Det ligger altså ikke uden videre i kortene, at man skal være skønlitterær forfatter for at blive tildelt den litterære Nobelpris. Allerede historikeren Theodor Mommsens pris i 1902 understregede dette. Listen over prismodtagere omfatter da også flere filosoffer (Rudolf Eucken 1908, Henri Bergson 1927, Bertrand Russell 1950) og en memoireskrivende statsmand (Winston Churchill 1953). Listen over danske priskandidater peger i samme retning; blandt de 16, som blev bragt i forslag i århundredets første halvdel, finder man litteraturkritikeren Georg Brandes, religionshistorikeren Vilhelm Grønbech, kulturhistorikeren Troels Frederik Troels-Lund, polarforskeren Knud Rasmussen – og filosofen Harald Høffding, hvis kandidatur skal være emnet for det følgende.

At tiden opererede med et bredt litteraturbegreb, er i øvrigt velkendt fra de litteraturhistoriske fremstillinger. Det turde være tilstrækkeligt at minde om Vilhelm Andersens danske litteraturhistorie, der i kapitlet om "Halvfjerdsernes Mænd" giver f.eks. Harald Høffding indgående omtale. Om hans psykologi-

⁶ Bo Svensén (red.): *Nobelpriset i litteratur. Nomineringar och utlåtanden 1901-1950*, Stockholm 2001; 1: 1901-1920, xlvii, 489 s.; 2: 1921-1950, vi, 529 s. (I det følgende: Svensén 2001.)

lærebog anføres, at den har “givet ham ikke mindre end G. Brandes en Plads i Verdenslitteraturen.”⁷

Carl David af Wirséns komite, den oprindelige Nobelkomité,⁸ pointerede ved flere lejligheder, at filosoffer for at komme i betragtning til Nobelprisen burde være “banbryttere i tankens värld,” – vel fordi de foreslåede kandidater ikke levede op til denne fordring. Det drejede sig om folk som Auguste Sabatier, Charles Renouvier og Bordon Parker Bowne. Alfred Fouillée derimod holdt vægten, men måtte i 1910 lide under, at prisen allerede var blevet tildelt en filosof. Historikerne havde større succes. At Albert Sorel ikke nåede frem i forreste geled skyldtes nok kun, at Mommsen havde fået prisen (i 1905 forekom det i hvert fald “vål tidigt” igen at belønne “en häfdaforskare”). Om Ernest Lavisse noterede komiteen gentagne gange, at han “synes vare förtjänt” til Nobelprisen. Hos Rafael Altamira y Crevea fandt man kun den brist, at han ikke var nogen stor stilist. Om kulturhistorikeren Gaston Boissiers Nobelpris-kompetence herskede der ingen tvivl. Blandt litteraturhistorikerne måtte Gaston Paris i 1901 sættes i venteposition, fordi man fandt det ønskeligt, at prisen i starten gik “åt en skald med hög ingifvelse hellre än åt en aldrig så upplyst kännare af skaldskap.” Francesco d’Ovidio fortjente “att komma i åtanke,” mens Émile Faguet faktisk kom det (jf. ndf.). En række biografiforfattere lod sig afvise med den allerede i 1901 givne begrundelse, at man måtte foretrække “sådana mer spontana fantasiprodukter eller betydande historiska och filosofiska vetenskapliga arbeten af hög originalitet och banbrytande art, i hvilka det skapande snillet haft rikligare tillfälle att framtråda.”⁹ Hvad angår teologerne Theodor Zahn og Adolf Harnack, så mente komiteen, at deres værker faldt uden for litteraturen “i den betydelse, hvori Nobel tycks hafva fattat begreppet.” En professor i missionsvidenskab, en ekspert i kanonisk ret og en insektforsker opnåede hædrende omtale, men konklusionen var naturligvis den samme.

På den anden side bør det også pointeres, at det brede litteraturbegreb ved flere lejligheder blev problematiseret. Men indsnævringsforsøgene havde gerne praktisk sigte; man påberåbte sig, hvad Nobel “i grunden” kunne have ment, for på den måde at undgå bestemte kandidater, – ligesom man påberåbte sig, at “idealisk” for Nobel indebar noget i retning af respekt for samfundets fundamentale værdier (tronen, alteret, familien).

⁷ Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, 4: *Den danske Litteratur i det nittende Aarhundredes anden Halvdel*, 1925; om Høffding s. 338-48; citat fra s. 341.

⁸ C.D. af Wirsén (1842-1912), forfatter, litteraturkritiker, fil.dr. 1866, akademimedlem 1879, akademiskretar 1884-1912, formand for Nobelkomiteen 1900-12.

⁹ Kandiderende biografister: Paul Sabatier (om Frans af Assisi), René Vallery-Radot (om Pasteur), Houston Stewart Chamberlain (om Wagner og Kant), Robert Langton Douglas (om Fra Angelico), John Morley (om Gladstone), m.fl.

Rudolf Euckens pris

Linjen i Nobelkomiteens arbejde blev i de år, hvor Akademiet overhovedet skulle udvikle sin kapacitet som prisuddelende organ, lagt af den magtfulde Wirsén, der havde satset stærkt på, at Akademiet skulle påtage sig den opgave, Nobel betroede det, for at opnå den internationale prestige, som det ville føre med sig. Wirséns æra var karakteriseret ved, at idealitetsfordringen blev funderet i en filosofisk tradition, der bagud over den svenske filosof C.J. Boström og hans tyske forbillede F.T. Vischer havde rod i den romantiske idealisme, – og som løb parallelt med den nationallitterære tradition fra Esaias Tegnér og Johan Ludvig Runeberg til Carl Snoilsky. Det indebar f.eks., at radikale forfattere – såsom de nordiske gennembrudsforfattere – ikke kunne komme i betragtning. Således blev Georg Brandes (d. 1927), Henrik Ibsen (d. 1906) og August Strindberg (d. 1912) holdt fra fadet, for nu slet ikke at tale om et verdensnavn som Leo Tolstoj.

En af de tilsyneladende gåder i Wirsén-æraen frembyder 1908-prisen til den tyske filosof Rudolf Eucken.¹⁰ Gåden opløser sig for et historiserende blik og lader sig nu studere detaljeret ved brug af materialet i Svenséns udgave af komiteindstillingerne. Eucken fik prisen “på grund af det sanningsökande allvar, den genomträngande tankekraft och vidsynthet, den värme och styrke i framställningen, hvarmed han i talrika arbeten häfdat och utvecklat en ideal världsåskådning.”¹¹ Komiteen havde imidlertid slet ikke indstillet Eucken, blot drøftet hans kandidatur, men “inga röster höjds” for ham. Godt nok var han skarpsindig osv., men skal en filosof vinde “ett världspris,” vil man dog gerne hos ham “finna något av den geniala hänförelse,” som “rycker människoander med sig.” Derpå havde man drøftet den italienske lyriker Antonio Fogazzaro, bragt i forslag af fire akademimedlemmer, incl. to fra komiteen. Men var han end “en af vår tids största skönlitterära författare,” kunne han ikke opnå majoritet. Erik Axel Karlfeldt havde så bragt den engelske lyriker Algernon Charles Swinburne på bane, og tre komitemedlemmer havde samlet sig om ham, mens to insisterede på Selma Lagerlöf, som tre medlemmer af Akademiet havde bragt i forslag.

Swinburne var tidligere faldet igennem på grund af “bristen på ädelhet.” Nu skiftede Wirsén mening. Den krise, der havde givet Swinburnes poesi “något abnormt i sin mörka lidelse, i sitt dunkel, i sin underliga blandning af lärd öfverblomning och vällust” og ført til lovprisning af Baudelairens “osundt perversa genialitet,” var tilbagelagt, og religionsuviljen havde vist sig at bero på misfor-

¹⁰ Rudolf Christoph Eucken (1846-1926), filosof, professor i Jena 1874-1920. Hans “schöpferische Aktivismus” fordrede individuel medvirken i åndens – det guddommeliges – stræben efter at virkeliggøre sig i tilværelsen. – Indstillet til Nobelprisen af Vitalis Norström (jf. note 40).

¹¹ Svenska Akademiens officielle begrundelser citeres efter *Nobel Foundation Directory 2001*.

nøjelse med “det ensidiga fasthängandet vid medeltida kultformer och all slags kyrklig förföljelust.” Poeten havde omstemt sin lyre, så den nu “besjunger barnaalderns oskuld och låter strängaspelet ljuda om hjärtats renhet.” Swinburne er som lyriker “aldeles bedårande,” uovertruffet “i rikt natursinne, i poetisk eld och rörlighet, i de oemotståndligt framströmmande rytmernas väljud.” At Rudyard Kipling havde fået 1907-prisen burde ikke udgøre nogen hindring, når nu Swinburne var “värdig;” Nobel havde jo netop pointeret, at der ikke måtte tages nationalitetshensyn.

Til gengæld var Selma Lagerlöf ikke Wirséns kop te. Hendes fantasivirksomhed slår ofte over i “en underlig fantastik,” og “osannolikheten i hennes karaktärer och skildringar af händelser är aldeles för stor och stilen i flera af hennes berättelser lider af manér.” Wirsén fortrøster sig med, at der i Akademiet findes “bisittare,” som “omöjligt kunna tillerkänna henne den litterära storhet, den höga dignitet, det behag, den sublimitet eller den hjärtavinnande innerlighet, som skulle göra henne förtjänt åt ett världspris” – og andre, der i det mindste godt vil “dröja med hennes utmärkande,” indtil hun med “ett verkligt betydelsefullt nytt arbete” slører “det alltför färskas minnet” om Nils Holgersson-bogen.¹²

Lagerlöf-støtterne Karl Alfred Melin og Esaias Tegnér d.y. tog til genmæle. I et “særskilt yttrande” udstiller Melin sin formands letfærdige omgang med begrebet “idealisk riktning” og citerer en passus fra *Encyclopaedia Britannica* om Swinburnes animalisme, “which wars against the higher issues of the spirit.”¹³ Og – spørger han – hvorfor må Nobels fædreland ikke få en Nobelpris? Prøværdig tilbageholdenhed strakt for vidt kan ende med at blive til en fejl. Tegnér beskyldte Wirsén for at ville reducere Litteraturprisen til “ett *litterärt* pris,” hvad der var imod “de regler som gälla för Nobelpriset.” Swinburne minder for meget om Anatole Frances hånske, omend kunstnerisk formede skepticisme. Lagerlöf derimod ejer “varm människokärlek, ädel försynthet, renhjärtad godhet,” hun har stedse virket “i det godas, i idealets, i mänsklighetens tjänst.”¹⁴

¹² *Nils Holgerssons underbara resa* (1906-07), der i et beskedent skrift om broderfolkets “vitterhet” gav Valdemar Rørdam anledning til at omtale Lagerlöf som “Lærerinden [...] der underviser et helt Folk, dets Voxne som dets Børn, [...] i den Kunst at være god og glad”, – mens det om Wirsén blev anført, at han “forenede et psykologisk menigmandigt Overfladesyn med en gammeldannet Formkritik”, og at han i Akademiet tyranniserede “de mange fine, fornemme, men ikke literaturkyndige Medlemmer, til hensynsløst at udelukke den ny Retnings Mænd fra Stipendier osv.” (*Svensk Literatur. En folkelig Vejledning*, 1911, s. 101f og s. 62f.)

¹³ *Encyclopaedia Britannica*, 11. udg., 26, Cambridge 1911, s. 235, sp. 2.

¹⁴ 1908-indstillingen, Svensén 2001, 1, s. 149-64; om Eucken s. 151f, om Fogazzaro s. 152f, om Lagerlöf s. 153-56, om Swinburne s. 156-64. Individuelle tilkendegivelser s. 165-75 (Melin s. 165-68, Wirsén s. 169-71, Tegnér s. 172-75).

Så meget om Eucken-prisens forhistorie – også for at give et indtryk af, hvordan periodens afgørelser så påfaldende forankrede sig i en dybt konservativ ideologi og æstetik. Det kan tilføjes, at syv Lagerlöf-entusiastiske medlemmer af Akademiet i 1909 foranstaltede en straffeekspedition mod Wirsén. I erkendelse af, at flere ville følge trop, satsede han i årets komiteindstilling på yderligere at tilsværte Lagerlöf – og på at køre Maurice Maeterlinck i position som fremtidig kandidat. Skønt agnostiker og symbolist aner belgieren, “med den äkta skaldens känsla och fantasi, att människan ej endast tillhör sinnevärlden,” ligesom hans kunst lader os fornemme “något af den djupare, hemlighetsfulla verklighet, som ligger till grund för fenomenerna.”¹⁵ Ud fra denne tro på åndelige værdier slog han i 1911 Harald Høffding af banen og erklærede sig rede til at give epigonpoeten Ernst von der Recke prisen, om ikke Maeterlinck havde samlet majoritet i Nobelkomiteen.

De første danske kandidater

Den første danske kandidat til Nobelprisen i litteratur var Georg Brandes. Han blev i 1903-07 indstillet af en gruppe medlemmer af Videnskabernes Selskab, hvis pennefører tilsyneladende var kulturhistorikeren T.F. Troels-Lund. Formentlig har man i Selskabet følt sig opmuntret af, at 1903-prisen gik til en nordisk forfatter, Bjørnstjerne Bjørnson. At valget faldt netop på ham – og ikke på Brandes eller f.eks. Henrik Ibsen – kan imidlertid ses i sammenhæng med, at Nobelkomiteen i sine første år under Wirséns ledelse anlagde et sæt vurderingskriterier, der forhindrede det moderne gennembruds radikale forfattere i at komme i betragtning. At Selskabets felttog for gennembruddets bannerfører ikke blev videreført efter 1907, kan da være udtryk for en resigneret erkendelse af, at Brandes i realiteten var chanceløs.¹⁶

På samme vis kan Videnskabernes Selskabs fornyede bestræbelser, efter at også Sverige havde fået en litteraturpris (Selma Lagerlöf 1909), ses i sammenhæng med en udbredt fornemmelse af, at Danmark stod for tur, og at det nu gjaldt om at finde en kandidat, der på ganske anden vis end Brandes matchede Nobelkomiteens fortolkning af “idealisk riktning.” På denne baggrund forstår man, at selskabet i 1911 satsede på lyrikeren og dramatikeren Ernst von der Recke og på romanforfatteren Karl Gjellerup. Sidstnævnte fik i øvrigt samtidig støtte

¹⁵ 1909-indstillingen, Svensén 2001, 1, s. 180-204; om Maeterlinck s. 190-95, om Lagerlöf s. 195-97. Jf. 1911-indstillingen s. 241-48; citaterne her er fra denne (s. 244), men ordlyden er foregribet i 1909 (s. 191).

¹⁶ Brandes opnåede senere (i 1910, 1916-18, 1920, 1922 og 1925-26) adskillige indstillinger fra enkeltpersoner. Om hans skæbne i Nobelsystemet se *Nabo til Nobel*, s. 111-16, jf. index s. 555f.

fra en kreds af tyske forskere, der ikke mindst pegede på hans sene, buddhistisk inspirerede arbejder. Om dem begge gjaldt, at deres indsats usædvanligt tydeligt havde taget en ideal retning op imod den brandesianisme, der havde været toneangivende gennem deres hele forfatterliv. Recke debuterede i 1872 med et skuespil med solid forankring i senromantikken og forblev epigon til sine dages ende, og Gjellerup debuterede med en bog, der lagde sig så tæt op ad Brandes, at det bekom mesteren ilde, – men slog snart efter ind på en bane, der lå i forlængelse af århundredets tyske, idealistiske tradition. I 1911 blev i øvrigt tillige Harald Høffding indstillet, dog fra anden side.

Også andre danske kandidater dukkede op på Nobelkomiteens årlige lister, således som det fremgår af følgende skema. Signaturerne refererer til: Georg Brandes, Karl Gjellerup, Vilhelm Grønbech, Harald Høffding, Jakob Knudsen, Henrik Pontoppidan, Ernst von der Recke og Troels Frederik Troels-Lund.¹⁷

	GBr	KGj	VGr	HHø	JKn	HPo	ERe	TLu
1911		*		*			*	
1912		*		*			*	
1913		*		*	*	*	*	
1914		*	*				*	
1915 ¹		*	*				*	
1916	*	*		*	*	*	*	*
1917 ²	*	*				*		

¹ De tre anførte var i dette forvirringsår sat på listen af komiteemedlemmer.

² Tillige var Jeppe Aakjær og hans norske kollega Johan Bojer foreslået til 'delt pris'.

Harald Høffding og Nobelprisen

Høffding var agtet i vide kredse, også internationalt. Han havde oprindeligt teologisk embedseksamen, men var kommet i tvivl om sit religiøse standpunkt og senere under et ophold i Paris blevet påvirket af Comtes og Spencers positivistiske

¹⁷ Jf. Aage Jørgensen: Danske kandidater til den litterære Nobelpris, *Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri*, 80, 2004, s. 49-60 og 155-66 (1. del især om Drachmann, Brandes, Recke og Knudsen).

filosofi. Hans hovedindsats kom til at ligge inden for psykologi og filosofi, hvor han leverede grundlæggende arbejder om filosofihistorie, etik, religionsfilosofi og erkendelsesteori. Inden for psykologien udarbejdede han en lærebog, der holdt sig i et halvt århundrede og blev oversat til tysk, fransk, engelsk, finsk, italiensk, polsk, russisk og spansk. Han var medlem af Det kgl. danske Videnskabernes Selskab og blev ofte indbudt som taler af fremmede universiteter og ved internationale kongresser. I 1914 modtog han den største hædersbevisning, nogen dansk videnskabsmand kan få: at blive udvalgt af Videnskabernes Selskab til at flytte ind i æresboligen på Carlsberg.

Høffding blev indstillet til den litterære Nobelpris i 1911 af den norske litteraturhistoriker Christen Collin. I 1912 blev han indstillet af 10 medlemmer af Videnskabernes Selskab samt af en række ikke-danske forskere, og i 1913 blev VS-indstillingen gentaget, nu med 12 underskrivere. I 1914 var Valdemar Vedel og Claudius Wilkens fælles om at indstille Høffding, men i 1916 agerede Vedel på egen hånd, og nu med Jakob Knudsen som anden prioritet. Der indløb ialt 17 indstillingsskrivelser underskrevet af ialt 13 danske og 13 ikke-danske enkeltpersoner.

Men tillige optrådte Høffding som indstiller af andre. I 1903-07 deltog han i Videnskabernes Selskabs bestræbelser for at skaffe Georg Brandes prisen. I 1907 indstillede han på opfordring Holger Drachmann.¹⁸ Og i 1911-14 og 1916 spillede han en fremtrædende rolle i bestræbelser, også baseret i Videnskabernes Selskab, til fordel for den i Tyskland bosatte Karl Gjellerup, der var hans fætter.¹⁹ Formentlig var han ikke vidende om, at han selv havde 10 af Selskabets medlemmer bag sig i 1912, da Gjellerup måtte nøjes med opbakning fra fem medlemmer.

¹⁸ Jf. Aage Jørgensen: Holger Drachmann og Nobelprisen, *Danske Studier*, 2002, s. 191-202. Høffdings indstilling citeres s. 195.

¹⁹ At Høffding engagerede sig i Gjellerups kandidatur lader sig tildels forklare ud fra fætterskabet (i hvert fald søgte Gjellerup at skaffe sig samme opbakning – og netop via Høffding – fra dansk side, som han vidste, at han ville få fra tysk). Man kan på den anden side også mene, at Høffding var pragmatiker nok til at opfatte Gjellerup som et rimeligt bud på en Nobelpriskandidat, når nu Wirsén anslog en så dogmatisk-idealistisk tone, som tilfældet var. Et rimeligere bud i hvert fald end Recke, som dog havde flere støtter i Videnskabernes Selskab end Gjellerup. – Jf. i øvrigt Kalle Sorainen: Gjellerup och Høffding, *Orbis Litterarum*, 6, 1948, s. 115-32, der bl.a. sandsynliggør, at Gjellerups guldmedaljeafhandling *Arvelighed og Moral* (bedømt af Rasmus Nielsen og Høffding 16. marts 1881) udspringer af et egentligt discipelforhold; artiklen præsenterer også Høffdings koncept til den del af Nobelpris-indstillingen, der vedrører "Gjellerups indiske Digte" (s. 127f). – Det falder uden for denne artikels rammer at foretage en mere indgående analyse af, hvor underskriverne placerede sig i forhold til brandesianismen. Blot kan det bemærkes, at syv af Høffdings indstillere også havde støttet Brandes' kandidatur i 1903-07. Men også blandt Reckes 1911-indstillere befandt sig syv med en fortid som Brandes-supportere.

Som bekendt blev Gjellerup i 1917 sammen med Henrik Pontoppidan tildelt den attråede pris.²⁰

Harald Høffdings kandidatur 1911

Christen Collins indstilling, dateret 16. januar 1911, har følgende ordlyd:²¹ "Jeg tillader mig at foreslaa professor Harald Høffding i Kjøbenhavn til at erholde den litterære Nobelpris for 1911. / En nærmere begrundelse er næppe nødvendig. Siden prof. William James's død [WJ, 1842-1910] er neppe nogen nulevende tænker og idealist saa almindelig agtet og anset, ikke mindst for sin evne til klar og fængslende, ofte sjælfuld fremstilling. / Gjennem Høffding har de nordiske lande i vor tid leveret en fremragende indsats af paa en gang frisindet, from og uforfærdet tænkning. / Nævnes kan det ogsaa, at Høffding i en aandelig brydningstid har øvet en stilfærdig, men vedholdende og stærk indflydelse paa skjønlitterære forfattere, især i de nordiske lande, som Bjørnstjerne Bjørnson og andre. Vel ogsaa paa den jyske digtergruppe, og paa litteraturhistorikere som prof. Vilh. Andersen, Dr. Vald. Vedel og mangfoldige andre. / Høffdings indflydelse er sandsynligvis i stadig voksende. Det er derfor ikke paa et allerede afsluttet livsverk, Nobelprisen i tilfælde vilde blive lagt, som kransen paa en grav; men snarere: Nobelprisen vilde i dette tilfælde – formentlig efter sin hensigt – bidrage til at fremme det Høffdingske livsarbejde, ved at rette den opvoksende nordiske ungdoms, og hele verdens, blikke mod den stilfærdige gamle forskers og forkynders verksted."

I Litteraturprisens første år blev der ikke indhentet eksterne bedømmelser (sakkunnigutlåtanden), – komiteen klarede sig med, hvad dens egne medlemmer og de "tjänstemän," der var tilknyttet Nobelinstituttet, kunne levere. I komite-indstillingen 1911 reflekteres der indledningsvis herover, og det bemærkes, at "i ett enstaka fall, beträffande Høffding, har yttrande af en särskildt sakkunnig inhämtats."²² Der refereres til en specialudtalelse af filosofen Franz v. Schéele, hvori Høffding opnår en altovervejende positiv omtale.²³ Schéele reflekterer indledningsvis over filosofiens formidlerrolle mellem almendannelsen og

²⁰ Jf. Claus Jensen: Et umage par, i *Nabo til Nobel*, s. 124-71, spec. s. 149-53 (om 1911-indstillingerne af Gjellerup, af hvilke den danske var udfærdiget af Vilhelm Andersen og Harald Høffding).

²¹ Christen Collin (1857-1926), litteraturhistoriker, kulturfilosof, docent ved Universitetet i Kristiania 1895, professor 1914.

²² Svensén 2001, 1, s. 230.

²³ Frans v. Schéele (1853-1931), filosof, pædagog, forfatter til Høffding-artiklen i *Nordisk Familjebok*, 12, Stockholm 1910, sp. 203-09. Høffding knyttede under sit Uppsala-ophold i februar 1902 et nært venskab med Hanna og Frans v. Schéele, jf. *Erindringer*, 1928, s. 197f. – Specialudtalelsen om Høffding, dateret "Björkudden i Juni 1911", fylder 29 foliosider.

specialvidenskaberne, – hvor i enkelte lykkelige tilfælde filosoffen “äger den litterära talang,” som fordres for at kunne gøre “filosofiska skarpsinnets resultat” tilgængeligt, så den filosofiske litteratur “åtminstone för de högre bildade” får samme betydning som skönlitteraturen. Høffding er en af disse sjældne få:

“Han har att bjuda sina läsare en omfattande och enhetlig världsåskådning, i hvilken vår tids bildning är kristalliserad i klara, fasta begrepp, och han besitter den litterära skicklighet, som fordras för att göra filosofien tillgänglig för den stora bildade allmänheten. [...] Han har skrivit en uppsats om “Filosofien som Kunst” och han är såsom filosofisk skriftställare ej blott vetenskapsman utan och konstnär. / Helt visst sammanhänger detta med att Høffding blifvit filosof ej på grund af ett vanligt yrkesval utan i följd af ett personligt behof att få klarhet i de djupaste lifsfrågorna och fortfarande filosoferar ej blott för vetenskapens skull utan för lifvets, närmast sitt eget inre lifs.” (2)

Over de fölgende sider skitseres Høffdings ydre liv, lære- og vandreårene, frem til 1874, da han indleder “sitt självständiga filosoferande,” hvorunder han dog fastholder sin internationale orientering og udvikler sin kritiske receptivitet:

“Själffa grundriktningen i hans eget tänkande var tydligt gifven redan vid slutet af hans nu skildrade ungdomsperiod. I den redogörelse därför, som han 1874 lämnar i slutkapitlet af sitt arbete om den engelska nutidsfilosofien, tror jag knappast, att han nu, en människoålder senare, skulle behöfva göra en enda förändring. Redan här ansluter han sig med bestämdhet till empirismen och realismen och vill ej erkänna såsom vetenskaplig sanning något annat än det, som kan genom erfarenheten verifieras. Men med lika stor bestämdhet, som han tager afstånd från rationalismens spekulativa konstruktioner, vet han ock att taga sig till vara för den ensidiga empirism, som för analysen glömmar syntesen och i den vetenskapliga metoden underskattar tänkandets själfverksamma bearbetning af erfarenhetsmaterialet.” (7)

Til det ydre liv hører naturligvis lærergeringen ved Københavns Universitet, hvis betydning rækker langt ud over filosofikumkursernes. Skildringen af Høffdings sokratiske indsats i den snævrere kreds omkring ham bærer præg af selvoplevelse:

“Høffdings betydelse såsom akademisk lärare är så mycket större, som denna vist icke sträckt sig blott till de ungas filosofiska bildning utan mången gång inverkat på hela deras personliga utveckling, tack vare det förtroliga förhållande, hvori denne ovanlige lärare står till ungdomen omkring honom. Från “kollokierna” i hans hem bevara många af det nutida Danmarks bästa män och kvinnor sina bästa ungdomsminnen liksom från de ungdomliga vänskapsförbindelser, som där knötos under hans beskydd och med helgden af gemensamma ideala sträfvan den öfver sig. Den, som bevisat en sådan filosofisk afton hos Høffding, måste nödvändigt komma att tänka på Sokrates och dennes vetgiriga lärjungekrets, när han erinrar sig, huru Høffding med sina skarpsinniga frågor och inkast förstod att locka fram de ungas själf tänkande och med sina inflickade utredningar

hjälpte dem att förstå sig själva och hvarandra, under det att han väckte och närde hos dem den "kärlek till visheten," som ju är den sanna filosofien. Och hvilken "själasörjare" har icke denne moderne vise varit för många unga, som gått till honom med sitt tvifvel och sina bekymmer och hämtat råd i lifvets alla förhållanden. Høffding är ej blott en akademisk lärare af rang, en mästare i den akademiska katedern, utan ock, hvad sällsyntare är, en akademisk uppfostrare, hvars hela verksamhet helt visst kan sägas gå i "idealisk" riktning, om därmed förstås sträfvan att nå de oförgängliga livsvärdena, en längtan efter ideal att tro på och lefva för." (9)

Schéele begiver sig herefter ud i en genneingang af Høffdings hovedværker. *Den nyere Filosofis Historie* (1894-95) karakteriseres som "ett af världslitteraturens yppersta verk inom sitt område, lika lärorikt för fackmannen som tillgängligt äfven för utomstående, lika vetenskapligt grundligt som litterärt fulländadt."

Psykologi i Omrids paa Grundlag af Erfaring, 1882, efterlader indtrykket af sjældnen finfølelse og usædvanlig menneskekundskab, alt i en stilistisk form, der smyger sig om "de minutiøst utpræglade tankarna." I forsøget på nøjere at bestemme Høffdings psykologiske standpunkt pointeres, at drivkraften er at finde i selve sjælelivet og ikke i "något bakomliggande." Sjælelivets grundformer (sansninger, forestillinger, tanker, følelser, viljesyringer) er "olika sidor av den psykiska energiens ytningar." Originaliteten skal imidlertid ikke søges i de almene teorier, men i detaljerne, "i det skarpsinniga urskiljandet af själsfunktionernas element, i förmågan att upptäcka dessas enhet och fastställandet af de växlande själsföreteelsernas fasta lagar."

Høffdings *Etik*, 1887, udfoldes på grundlag af psykologiens skildring af den menneskelige natur, som han sætter så højt, at han "ej tror sig behöfva söka idealen utom densamme." Det sædelige livs mål er "Velfærd," og velfærdsprincipet gennemføres mesterligt på såvel det individuelle som det samfundsmæssige livs områder –

"allt med ett sedligt allvar, en vidsynt fördomsfrihet och ett skarpsinnigt förstående af människohjärtat, hvarigenom hans framställning blir djupt lärorik äfven för den, som ej kan öfvertygas om grundprincipens riktighet, ja, äfven för den, som öfver huvud ej inträtter sig för de vetenskapliga principfrågorna, utan af en etik blott begär en lefnadsvisdom för ledningen af sina handlingar. Få böcker inom världslitteraturen torde i detta sistnämnda hänseende kunna ställas vid sidan af Høffdings "Etik". (20)

Turen kommer herefter til *Religionsfilosofi*, 1901. Høffdings udgangspunkt er pietet for det, han forlængst har lagt bag sig, men som man ikke kan prisgive uden også at prisgive kontinuitet i sin udvikling.

"Denna kontinuitet har Høffding troget bevarat, huru stor än skillnaden är mellan den grånade religionsfilosofen och den unge teologie studeranden. Trots den kritiska ställning, han numera intager äfven till den historiskt gifna

kristendomen, är det därför i hans religionsfilosofi en verkligt religiös stämning, en fromhet, som äfven den är en art af religion. Detta måste erkännas äfven af den kristne, om denne verkligen är rättvis och fördomsfri, och därförutan är man näppeligen rätt kristen, åtminstone icke protestant. [I visse kredse har Høffding med denne bog vakt forargelse, men han burde have høstet taknemmelighed.] Hans arbete sprider nämligen ljus öfver många sidor af religionens väsen äfven för den, som finner det här utvecklade religionsbegreppet allt för innehållsfattigt för att tillfredsställa hans andliga behof." (21f)

Mod slutningen kommer Schéele til den kundskabs- eller erkendelsesteori, som indeholdes i *Den menneskelige Tanke*, 1910. Karakteristisk nok for Høffding foretager han kundskabskritikken som en selvprøvelse, efter at det filosofiske bygningsværk i alt væsentligt står færdigt. Schéele indlader sig i øvrigt ikke på at referere denne i forvejen komprimerede fremstilling, pointerer blot, at al menneskelig stræben efter "en slutlig, alltomfattande syntes" dog aldrig kan nå til vejs ende, "då tillvaron själf på ingen punkt är afslutad, i det den har tidens form och därför är underkastad förvandlingens lag."

Som opspil til konklusionen gør Schéele gældende, at det empiriske og psykologiske i Høffdings filosofi er "ett äkta danskt drag," som kan spores bagud til Holberg, – meget forskellig fra "de svenska tänkarnas djärfva metafysiska läggning och böjelse för mystisk öfverspändhet."

"För närvarande har Danmark ingen, som så kan stå som dess representant inom litteraturen, som Harald Høffding. Vid sidan af honom te sig de nutida vittra författarna i hans land såsom obetydliga. Det fanns väl en tid, då Georg Brandes kunde göra honom rangen stridig, men "brandesianismen"s dagar äro nu förbi; och huru stort inflytande än dess chef under en viss tid hade på den danska och den nordiska litteraturen i det hela, så kan det sättas i tvifvel, huruvida Brandes nått den fulländning såsom skriftställare, som Høffding gjort i sin art, blifvit en så verkligt klassisk författare. [Og hans betydning rækker jo langt ud over Danmarks grænser:] Den nutida världslitteraturen har få, hvilke såsom tänkare och stilister kunna ställas vid hans sida, och ingen, som i idealitet kan ställas högre än han." (28f)

Schéeles helhjertede forsøg på at indskrive den jo i realiteten til empirien (for)faldne Høffding i komitefähig "idealisk riktning" kan læses som et indlæg fra sidelinjen i debatten om tolkningen af just dette udtryk. Hvad specielt angår religionsfilosofien, foreholdes Wirsén, at det jo kun er "de stive og buldrende Dogmatikere," der har grund til at tage på vej, "naar den frie Forsken kræver Ret til at røre sig paa det religiøse Omraade som paa ethvert andet," som Schéele pointerer med et Høffding-citat med indbygget reference til kardinalpunktet i indledningsforelæsningsen til Brandes' *Hovedstrømninger*. I øvrigt får Brandes – som man bemærker – påskrevet, at de forrige tider er forsvundne, at brandesianismen med andre ord efterhånden havde fået et anakronistisk anstrøg.

Nobelkomiteens indstilling²⁴ er interessant bl.a. derved, at den blev den sidste fra Wirséns hånd, – som helhed præget af, at han gør sit bo op og søger at cementere de principper og standpunkter, der havde kendetegnet hans æra. F.eks. kan man læse hans uforbeholdne fremhævelse af Ernst von der Recke som et forsøg på at køre en dansk kandidat efter hans smag i stilling – for det tilfælde, at nogen igen skulle finde på at bringe Georg Brandes i erindring. Der er i denne sammenhæng heller intet odiøst i, at Høffding hos Wirsén opnåede det skudsmål, at han var “en af märkesmännen i nutidens filosofi och dessutom i sin framställning fullt konstnärlig” – samtidig med, at konklusionen bliver, at han på et afgørende punkt ikke slår til og altså ikke kan komme i betragtning til Nobelprisen. Wirséns bedømmelse citeres in extenso:

“Harald Høffding är en af märkesmännen i nutidens filosofi och dessutom i sin framställning fullt konstnärlig. Född år 1843, röntte han under sin tidigare utveckling ett starkt inflytande af Kierkegaard och sedermera till viss grad af Rasmus Nielsen. Men han stannade ej vid Kierkegaards religiösa individualism eller vid Nielsens dualism; stark blef den påverkan han röntte af Brøchner, och med den positiva kristendomen bröt han allt mer och mer. Han blef empirist och realist, men gaf alltjämt ett humant erkännande äfven åt andra åsikter än sina egna. Hans verksamhet i filosofins historia är mycket känd genom hans arbeten om tysk och om engelsk filosofi samt genom de två tomerna om den nyare filosofins historia, alla utmärkte af kunskapsrikedom och en lugn tolerans. Hvad angår hans undersökningar om etikens principer kan det väl vara stark fråga, huruvida, såsom han antager, en verklig sedelära är möjlig utan att grundas på ett öfversinnligt medvetande; hans egen beundrade Kant skulle omöjligen kunna medgifva detta, enär den etiska förpliktelsen därigenom beröfvas sin allmängiltighet. Än mindre skulle en så skarp tänkare som Boström kunna förlika sig med Høffdings supposition att anden och materien kunna härledas ur något bakomliggande tredje, en supposition, som har analogier med vissa meningar hos Schelling. Men hvilka restriktioner man än må göra i sin anslutning till Høffding, så står det fast, att han i filosofins historia, i psykologien och etiken visat sig som en betydande tänkare samt att han på det mest finkänsliga sätt, utan att själf bekänna sig till positiv kristendom, studerat och tecknat typer af kristlig religiositet, ja kristlig mystik. Det finnes i hans religionsfilosofi, hur otillfredsställande den måste synas för människor med djupa andliga behof, en religiös pietet, som är beundransvärd. Men den, som skolats af Plato och Kant, saknar hos Høffding det strängt systematiska tänkande, förutan hvilket ingen

²⁴ 1911-indstillingen, Svensén 2001, 1, s. 230-48; om Høffding s. 232-33. – Komiteen bestod i 1911 ud over Wirsén af Hans Hildebrand, Esaias Tegnér, Karl Alfred Melin og Erik Axel Karlfeldt.

filosofi af højre dignitet är möjlig. För öfrigt äro empirism och realism, vid hvilka Høffding, om än med aktning för andra uppfattningar, fasthåller, omöjliga såsom världsförklaringar. Tid och rum äro former för ändligt lif, men den sanna verkligheten är af andlig art och upphöjd öfver rum och tid. Gud är en ande. I hans andevärld har allt sin yttersta grund. Ingen empirism, ingen realism når till grundvalarna för tillvaron.”

Längere fremme i indstillingen foranstalter Wirsén en mandjævning mellem Karl Gjellerup og Ernst von der Recke. Forbeholdene gælder Gjellerup. Unægtelig er han, ikke mindst i skuespillet *Brynhild*, “en høgt stræfvande ande och en betydande diktare,” men der er træk hos ham, “som tyda på en under det myckna arbetet stegrad själföverskattning, och ofta skulle man önska att tonen hos honom vore mera dämpad.” Recke er “en blidare, mera stilla och försynt diktarenatur.” Den bemærkelsesværdige bedømmelse gør det lysende klart, hvor ikke blot Høffdings kandidat til prisen, men tillige Høffding selv kommer til kort:

“[...] blomman i von der Reckes dramatik är i referentens mening det djupsiniga och själfulla riddardramat “Det lukkede Land,” ett verk, som i den tänkande läsarens ögon ensamt för sig är tillräckligt betydande att göra sin författare odödlig. Idéinnehållet är storartadt. Sällan har i en dikt på så gripande sätt framträdt den djupa tron på en öfversinnlig värld, i hvilken tidslifvet har sin osvikliga grund, tron på det etiska och dess förbindande makt samt tron på ett himmelskt beskydd, som i farans och frestelsens stund ej öfvergifver den, som verkligen vill vara sin kallelse trogen. Detta sagodrama gör ett oförgätligt intryck af hög verklighet, och det äger, midt i all sin lefnadsvishet, en poetisk förtrollning. [...] Gärna skulle referenten för sin del vilja tillerkänna Nobelpriset åt denne författare, som för öfrigt under Brandesianismens dagar, då den, som ej hyllade bröderna Brandes, utsatte sig för skoningslöst tadel, aldrig tvekat att manligt, om ock försynt, förkunna sin ideala världsåsikt. Men Nobelkommitténs flertal har detta år förklarat sig benägen att gifva världspriset åt Maeterlinck, som redan förut varit starkt i fråga att bekomma detsamma, och då äfven jag högt skattar Maeterlinck, har jag ej genom att skilja mig från kommitténs majoritet velat framkalla söndringar i afgörandets ögonblick.”

Svenska Akademien fulgte komiteindstillingen og tildelte belgieren Maurice Maeterlinck Nobelprisen, specielt for hans dramatik. Motiveringen fremhæver i det væsentlige kvaliteter, som Wirsén (også) fandt hos Recke.²⁵

²⁵ Jf. Aage Jørgensen: Ernst von der Recke og Nobelprisen, i Robert Nedoma & Nina v. Zimmermann (red.): *Einheit und Vielfalt der nordischen Literatur(en). Festschrift für Sven Hakon Rossel zum 60. Geburtstag*, Wien 2003, s. 103-42.

Harald Høffdings kandidatur 1912

Som anført stod 10 af Videnskabernes Selskabs medlemmer bag indstillingen af Høffding, som var bilagt tilkendegivelser fra en række ikke-nordiske fagkolleger.²⁶ Indstillingen citeres in extenso:²⁷

“Undertegnede tillader sig herved at henlede Nobel-Komitéens Opmærksomhed paa den danske Filosof Professor Harald Høffding som formentlig værdig til at belønnes med den litterære Nobel-Pris. / Professor Høffdings Forfatterskab, der strækker sig over mer end en Menneskealder, har – forekommer det os – været af større Betydning end nogen anden samtidig nordisk Tænkens ikke blot for den filosofiske Videnskab, men for Tidens almindelige Aandsliv. Om den Anseelse, han nyder mellem sine Fagfæller rundt om i Europa og udenfor Europa, foreligger der talrige Vidnesbyrd. Hans Værker er oversatte paa alle de vigtigste Sprog og studeres ved Universiteterne i de forskelligste Egne af Verden, overalt i den nyere filosofiske Forskning finder man hans Tanker og Synspunkter dragne ind som Led i Drøftelsen, fra engelske og amerikanske, fra franske og tyske saavel som fra nordiske Universiteter har han modtaget ærefulde Kaldelser til at forelæse, og han er bleven hædret ved Tildelelse af Doktorsgrader og Optagelse i lærde Selskaber viden om. De medfølgende Udtalelser, vi har indhentet fra fremragende Videnskabsmænd udenfor Norden, vilde til Belysning af det her sagte kunne suppleres med talrige andre. Men ogsaa udenfor Fagmændenes Kreds har Høffdings Forfatterskab – og det er navnlig herpaa, vi vil lægge Vægten – vundet en ualmindelig Udbredelse og øvet en betydelig Indflydelse. De mange Udgaver, i hvilke hans Værker foreligger saavel i Originalsproget som i Oversættelser, vidner om, at de er blevene Vejledning og Næring for Mængder af Fagmænd, som paa egen Haand har søgt at klare sig Tilværelsens væsentligste Problemer. Fremfor alt gælder det for hans eget Land, at saa godt som alle Tænkende i de yngre Slægtled staar i Gæld til Høffding og under deres Udvikling har modtaget væsentlige Impulser fra hans Skrifter, enten disse nu førte til Tilslutning eller

²⁶ På forslagslisten (Svensén 2001, 1, s. 253) anføres uden al præcision, at Høffding blev indstillet af 12 (!) medlemmer af Videnskabernes Selskab “med istämmande från en del tyska och engelska vetenskapsmän”. De 10 danske indstillere var: Dines Andersen, A.B. Drachmann, J.A. Fridericia, M.Cl. Gertz, J.L. Heiberg, Otto Jespersen, Kristoffer Nyrop, T.F. Troels-Lund, Valdemar Vedel og Claudius Wilkens. – De ikke-nordiske bilag skyldtes følgende universitetsprofessorer: J.B. Baillie, Aberdeen; William L. Davidson, Aberdeen; Friedrich Jodl, Wien; R. Latta, Glasgow; John Ellis McTaggart, Cambridge; A. Seth Pringle-Pattison, Edinburgh; A. Richt, Neubabelsberg; James Seth, Edinburgh; W.R. Sorley, Cambridge; Ferdinand Tönnies, Kiel; James Ward, Cambridge.

²⁷ De ofte håndskrevne indstillinger blev i disse år tilgængeliggjort for NK-medlemmerne i afskrift. Indstillinger fra 1911-14 citeres efter de pågældende hæfter, hvori afskrivningsfejl naturligvis kan forekomme.

vakte til Modsigelse, og dette gælder ikke blot akademiske Kredse, men ogsaa f. Eks. Højskolekredse og Arbejderkredse, ligesaa vel kristelige som ikke-kristelige Kredse. Og i mindre Grad kan vel noget lignende ogsaa hævdes for Norges Vedkommende, i nogen Grad maaske ogsaa for Sveriges. / Den vidtrækkende Betydning af Høffdings Forfatterskab beror sikkert, dets filosofiske Værdi ufortalt, for en væsentlig Del paa dets ganske særegne litterære og folkeopdragende Egenskaber. Paa den klare, faste, almenfattelige Form, hvori han forstaar at fremstille selv de vanskeligste Tankegange, at udlede [?] og anskueliggøre selv et meget stort og sammensat Æmne. Paa det store Overblik endvidere, han har over den filosofiske Tænkning i Fortid og Nutid, som han har tilegnet sig med en overordentlig Assimileringssevne og orienterer sine Læsere i med overlegen Objektivitet; Høffdings historiske Værker – først og fremmest *Den nyere Filosofis Historie* (1894-95), til hvilken *Moderne Filosofer* (1904), *Danske Filosofer* (1909) og ogsaa det ældre Skrift *Den engelske Filosofi i vor Tid* slutter sig – klarlægger de forskelligste Tankeretninger med samme indtrængende Forstaaelse. Sidst og ikke mindst beror Høffdings Betydning overhovedet paa det encyclopædiske i hans Forfatterskab. Det er de store Synteser, hans Hu staar til, og af alle den filosofiske Tænkningens Hovedsider har han givet store, omfattende Fremstillinger: af Psykologien (*Psykologi i Omrids paa Grundlag af Erfaring* 1882), af Etiken (*Etik. En Fremstilling af de etiske Principer og deres Anvendelse paa de vigtigste Livsforhold* 1887), af Religionsfilosofien (*Religionsfilosofi* 1901) og af Erkendelseslæren (*Den menneskelige Tanke* 1910) – store Tankebygninger, som har et langt bredere, almenmenneskeligere Interessegrundlag end det fagvidenskabelige, og som for talrige Nutidsmennesker har været af afgørende Betydning som de, i hvilke Tidens Empiri paa den mest tilfredsstillende Maade forligedes med det væsentlige i alle Tidens Idealisme. / Hvad enten man imidlertid regner sig for Tilhænger af Høffdings Filosofi eller ikke, maa – forekommer det os – enhver beundre den Aandskraft, som bærer dette lange Tænkeliv, den dybe Ærefrygt for Tilværelsens Virkelighed og den dybe Tro paa Livets Værdier, der stadig har holdt det i Bevægelse og som gennem alle Høffdings Værker ogsaa meddeler sig til hans Læsere. Og nu da han, paa Tærskelen til sit 70de Aar, nærmer sig sin Arbejdsdags Afslutning og just for nylig i to Værker, et større: *Den menneskelige Tanke* og et mindre: *Personlighetsprincippet i filosofin* (Helsingfors 1911), har sammenfattet nogle af de ledende Grundideer i sit Forfatterskab, synes det os, at han kunde fortjene ved Tildelelse af Nobelstiftelsens Pris at anerkendes som en af dem, der ved deres Forfatterskab har “ydte noget udmærket i ideal Retning.”

De ikke-nordiske universitetsfilosoffers bilagte støtteerklæringer rækker fra længere, indtrængende karakteristikker til kortere, summariske tilkendegivelser. De synes at være enige om at betragte Høffding som tidsalderens førende filosof. “There is no philosopher now alive who more deserves the honour” (William L. Davidson). Han er “the ablest and most balanced philosophical mind on the

Continent at the present time” (J.B. Baillie). Hans værker er “universally appreciated both as regards their substance and their style” (R. Latta). De nyder “an international reputation for ripeness of reflection, critical insight and scholarly presentation” (A. Seth Pringle-Pattison). Forfatterskabet “is so distinguished that any explanation or eulogy of it from me would be superfluous” (W.R. Sorley). Fra Trinity College, Cambridge, skriver James Ward, at han føler sig specielt kaldet til at understøtte nominationen, idet

“my high appreciation of Professor Høffding led me years ago to take steps to make English readers acquainted with him, and this I did by arranging for the translation of three of his principal works and securing suitable publishers [...]. Furthermore as Chairman of the Philosophical Section of the British Academy I moved successfully for the election of Professor Høffding as a Corresponding Member. I may add that my University have conferred the honorary degree of D. Sc. on the professor in recognition of his contribution to the Darwin Centenary Memorial volume, entitled the Influence of the Conception of Evolution on Modern Philosophy – a distinction conferred on no other living philosopher abroad.”²⁸

Kieler-professoren Ferdinand Tönnies noterer i sin støtteerklæring indledningsvis, at Harald Høffding er

“einer von den wenigen Denkern, die während des letzten Menschenalters durch ihre literarische Tätigkeit auf den öffentlichen Geist in Europa, und auch in anderen Weltteilen, befruchtend gewirkt haben. Die Wirkungen dieser Art, die in Anknüpfung an die alten Ideale der Humanität, der Selbstbefreiung des Denkens seine ethische Selbstbindung und Selbstbestimmung gegenüberstellen, sind in jüngster Zeit selten geworden, und wenn sie nicht ausgestorben sind, so ist dies eben dem Einflusse einiger Autoren zu verdanken, unter denen Høffding hervorragte.”

Derefter panorerer Tönnies hen over forfatterskabets områder: “Im Mittelpunkt seines Philosophierens steht die *Ethik*. Sie ist ihm Herzenssache. In ihr prägt er seine Persönlichkeit aus. “Humane” Ethik nennt er schon in einer

²⁸ Høffding havde mødt James Ward på den store videnskabskongres i St. Louis i eftersommeren 1904. USA-rejsen, der også bød på samvær med William James, er skildret i *Erindringer*, s. 202-13. – Da Høffding på hjemvejen besøgte Cambridge, boede han nogle dage hos Ward (smst., s. 220, hvor det hedder: “Ward er en dygtig Psykolog og Erkendelsesteoretiker, dog, som de fleste engelske og amerikanske Filosofer, vel teologiserende”). – Darwin-artiklen, *The Influence of the Conception of Evolution on Modern Philosophy*, fremkom i A.C. Seward (red.): *Darwin and Modern Science. Essays in Commemoration of the Centenary of the Birth of Charles Darwin and of the Fiftieth Anniversary of the Publication of ‘The Origin of Species’, Cambridge 1909*, s. 446-64, og på dansk i *Mindre Arbejder*, Tredie Række, 1913, s. 202-28.

Jugendskrift das Ziel seiner Denkungsart.²⁹ Mehr und mehr hat sich sein Streben darauf gerichtet, die individuelle Sittenlehre mit der Socialethik zu verschmelzen. Er erkennt die Grösse und Schwere der socialen Probleme, und versucht an ihrer Lösung oder doch Milderung mitzuwirken, durch Darstellung einer veredelten Gesinnung, die auf allgemeine Wohlfahrt und darum auf Gerechtigkeit ihre Energie hinwendet. / Das Interesse für die ethischen Probleme bewog Høffding, die *Psychologie* zum Gegenstande eingehender Studien zu machen, und in einer knappen, gleichwohl allseitigen, Darstellung hat er auch auf diesem Gebiete sich als Meister bewährt, durch ungewöhnliche Vereinigung von Feinheit und Tiefe. Mit grosser Vorsicht hält er sich hier innerhalb der Grenzen der Erfahrung und des Erfahrbaren und hat durch eine Reihe von speciellen Forschungen auch die Methoden der Psychologie bereichert. / Ein vortreffliches Werk ist auch die *Geschichte der neueren Philosophie*. In Übereinstimmung mit des Verfassers persönlicher Stellung ist sie überall beflissen, die Zusammenhänge des allgemeinen Denkens mit dem Stande und den Bewegungen der positiven Wissenschaften aufzuweisen; zugleich aber auch die Bedeutung der grossen Systeme für das gesammte geistige und sittliche Leben in helles Licht zu stellen. Sein ganzes Wirken, seine idealistische Richtung, sein Wissen und Denken, musste für Høffding das Verhältnis zur *Religion* als eine ebenso bedeutsame wie schwierige Aufgabe erscheinen lassen. Und so ist aus seiner Seele auch die an gelehrten Kenntnissen ebenso wie an sinnreichen Deutungen reiche *Religionsphilosophie* entsprungen, die Lehre von der "Erhaltung des Wertes;" es ist – so sprach eine von dem Unterzeichneten verfasste Kritik im Jahre 1902 sich aus – "die reife Frucht aus Høffdings, eines kraftvollen tiefgelehrten und ganz und gar freimütigen Denkers, philosophischer Lebensarbeit." ... "alles ist wohl erwogen, klar und gediegen, reserviert gehalten, und doch von stiller Wärme durchdrungen; eine unterhaltende ja erfrischende Lectüre, vorzüglich geeignet, jungen Männern und Frauen, die dem Kinderglauben entwachsen, rathlos und hilflos zwischen Mode-Philosophen hin- und herirren, als Stütze und als Leuchte zu dienen." ... "Eine grosse geistig-sittliche Wirkung kann von dem Buche ausgehen. Und darin wird es seine Bestimmung erfüllen."³⁰

Endelig bør citeres fra Wiener-professoren Friedrich Jodls støtteskrivelse, der også indledningsvis pointerer, at Høffding er en af den moderne filosofis mest ansete repræsentanter:

²⁹ *Om Grundlaget for den humane Ethik*, 1876.

³⁰ Høffdings 70-års fødselsdag blev markeret dels med en privat fest, hvortil enkelte kolleger var indbudt, bl.a. "min tyske Ven Professor Ferdinand Tönnies" (jf. *Erindringer*, s. 254). Tönnies' *Gesellschaft und Gemeinschaft* er analyseret i *Mindre Arbejder*, I, 1899, s. 142-57 ("Social Pessimisme"). Citererne i Tönnies' skrivelse er fra hans anmeldelse af *Religionsphilosophie, Das freie Wort*, I, 1902, Heft 23, og II, 1903, Heft 3.

“Umfassendes geschichtliches Wissen und feine Analyse des seelischen Lebens gehen bei ihm Hand in Hand. Seine *Geschichte der neueren Philosophie* ergänzt durch die kleineren Arbeiten *Einleitung in die englische Philosophie* und *Moderne Philosophen* vereinigen in der glücklichsten Weise Gründlichkeit und Verständlichkeit, historisches und spekulatives Interesse. Seine *Psychologie* gehört zu den klassischen Werken der introspektiven und analytischen Schule des späteren neunzehnten Jahrhunderts, seine *Ethik* muss überall genannt werden, wo es sich um den Ausbau der neuen wissenschaftlichen Ethik handelt. Im abgelaufenen Jahre ist auch eine neue Ausgabe seiner Schrift *Philosophische Probleme* unter dem Titel *Der menschliche Gedanke, seine Formen und seine Aufgaben* erschienen – eine philosophische Prinzipien- und Methodenlehre, welche den gedanklichen Abschluss seines ganzen Werkes bietet. / Die Weltanschauung, welche in diesen Arbeiten zum Ausdruck gelangt, lässt sich vielleicht am besten kennzeichnen, wenn man sie Ideal-Realismus nennt. Keine Verflüchtigung der Wirklichkeit, weder im Theoretischen noch im Praktischen; keine künstlichen Konstruktionen, die mehr den Geist ihres Urhebers als die innere Wahrheit der Dinge verkünden. Aber auch kein platter Naturalismus, welcher die Rechte des Geistigen, gegenüber dem Materiellen, der Geistes- und Geschichtswissenschaft, gegenüber der Naturwissenschaft verkennt, und das Wirkliche schlechtweg zum Massstab für das Mögliche machen will. / Høffdings philosophische Arbeiten sind nicht nur weit über die Fachkreise hinaus gedrungen, sondern haben sich ein internationales Lesepublikum erobert. Ganz besonders gilt dies von Deutschland und Österreich. Høffding hat sich durch die vortrefflichen Übersetzungen, welche seine Arbeiten, zum Theil unter seiner eigenen Mitwirkung, gefunden haben, in unserer Deutschen Literatur so eingebürgert, dass wir ihn fast als einen der Unseren zu betrachten gelernt haben. Schriften, die noch in der Übertragung in eine fremde Sprache so grosse Wirkung zu üben im Stande sind, müssen eine hohe innere Kraft und Eindringlichkeit besitzen; und in der That wird man die Schlichtheit und Sachlichkeit der Sprache, die Verständlichkeit des Vortrages auch von schwierigen Dingen, die Abwesenheit alles leeren Wortgepränges ohne Einbusse an Wärme des Ausdrucks, da wo sie am Platze ist, als die kenntlichsten literarischen Vorzüge Høffdings bezeichnen dürfen.”

Arkitekten bag felttoget var formentlig Høffdings trofaste ven og kollega, litteraturhistorikeren, professor Valdemar Vedel. Herfor taler bl.a., at indstillingens centrale passus om de store tankebygninger, “som for talrige Nutidsmennesker har været af afgørende Betydning som de, i hvilke Tidens Empiri paa den mest tilfredsstillende Maade forligedes med det væsentlige i alle Tidens Idealisme,” gentages stort set uændret i hyldestartiklen til den 70-årige.

³¹ Collins indstilling er dateret 29. januar 1912 og Schécles 31. januar 1912.

Også fra norsk og svensk side indkom der nomineringer af Harald Høffding. Frans v. Schéeles er et kortfattet koncentrat af specialudtalelsen fra 1911, mens Christen Collin supplerer sin argumentation:³¹

“Hvad jeg især vilde fremhæve er, at han alene af den nulevende generation af danske forfattere indtager en saa fremragende stilling og repræsenterer et saa ophøiet idealistisk standpunkt, at han med fuldeste ret kan hædres med Nobelprisen. [...] I Darwins jubilæumsaar var det Høffding, som af Cambridge-universitetets udgiver af jubilæumsskriftet *Darwin and Modern Science* blev udset til (af alle landes filosoffer) at belyse spørgsmaalet om “Evolutionslærens indflydelse paa den moderne filosofi.””

1912-indstillingen forholder sig til 30 kandidater, af hvilke 20 tidligere har været genstand for overvejelse, mens 10 er “nye.” Men unægtelig forholder den sig til dem på en ganske særlig måde: 25 af dem (blandt disse Høffding, Gjellerup og Recke) eksisterer kun i det indledende navneopråb, inden komiteen koncentrerer sig om de fem “presumptiva” kandidater: Jean Henri Fabre, Gerhart Hauptmann, Karl Schönherr, Carl Spitteler og Ernest Lavisse.

Tre af komiteens medlemmer voterede for, at prisen burde gå til Hauptmann, mens én voterede for Schönherr. Men skulle akademiet beslutte at dele prisen, var der enighed om, at det burde være mellem Schönherr og Spitteler, “alldenstund vi anse ett deladt pris icke vara en tillräcklig utmärkelse för Hauptmann.”³²

Svenska Akademien fulgte flertalsindstillingen og tildelte Gerhart Hauptmann Nobelprisen, “förmåligast för hans rika, mångsidiga, framstående verksamhet inom den dramatiska diktningens område.”

Harald Høffdings kandidatur 1913

Indstillingen fra Videnskabernes Selskab blev gentaget i 1913.³³ Der indkom ingen ikke-danske indstillinger.

Nobelkomiteens 1913-indstilling er bemærkelsesværdig ved overhovedet ikke at berøre Høffdings kandidatur, endsige Reckes. Der synes ellers at være tradition for, at samtlige indstillede i det mindste bliver nævnt i komiteindstillingerne, men ved denne lejlighed anstilles alene en sammenligning mellem Henrik Pontoppidan og Jakob Knudsen, begge behandlet i specialudtalelser af Fredrik

³² Om “delat pris” handler et kapitel (s. 205-17) hos Espmark 2001. Komiteformuleringen her konflikterer med det fremherskende synspunkt, at en Nobelpris er en Nobelpris. Videnskabspriserne bliver ofte delt, mens Litteraturprisen kun er blevet det fire gange (1904, 1917, 1966 og 1974).

³³ Nye underskrivere er: Vilhelm Andersen, Holger Pedersen og Vilhelm Thomsen. Udgået er J.A. Fridericia (død 1912).

Vetterlund. Komiteen besluttede at indstille Émile Faguet, professor i fransk poesi ved Sorbonne, til prisen.³⁴

Imidlertid greb Verner von Heidenstam, der havde overtaget Wirsens stol i Akademiet, ind i Nobelkomiteens arbejde, for så vidt som han, da medlemmerne under sagsforløbet havde udtrykt en vis interesse for Rabindranath Tagore, men ønskede at stille sig afventende, i et brev til den nyvalgte akademisekretær Erik Axel Karlfeldt energisk plæderede for inderen: "Då vi omsider funnit en idealisk diktare af verkligt stort mått, böra vi ju icke gå honom förbi."³⁵ På denne vis gik prisen for første gang til en digter uden for den vesteuropæiske (kristne) kulturkreds – uden at den ideale fordring behøvede at føle sig afgørende tilsidesat.

Harald Høffdings kandidatur 1914

Hvorfor Videnskabernes Selskab opgav at forfølge Høffdings sag yderligere må henstå i det uviste. Samtidig var støtten til Karl Gjellerup vigende (1911-14: 7, 5, 4, 4), – og for så vidt også støtten til Ernst von der Recke (1911-14: 20, 19, 20, 11). Det virker, som om Selskabet repræsenteret ved de måske rutinemæssigt underskrivende historikere og filologer simpelthen opgav sin interesse for Nobelprisen. Tilbage var nu blot en litteraturhistoriker og en filosofisk fagkollega med æstetisk grundproblemer blandt sine interesseområder. De henholdt sig dog fortsat "uden yderligere Omstændlighed" til 1912-indstillingen fra "en anselig Række af danske Videnskabsmænd" med samt de "Udtalelser fra udenlandske Tænkere, der ledsagede den."

Den af Harald Hjärne forfattede indstilling formulerer indledningsvis den såkaldte litterære neutralitetspolitik, som blev retningsgivende for pristildelingerne under den krig, der allerede omtales som "verldskriget," og som forhøjede små neutrale landes chance for at komme i betragtning. Komiteen finder det svært at uddele Nobels "verldspris" til "den værdigaste" uden at skele til "något slags nationalitetstillhörighet," når det nu viser sig, at "vetenskapens, vittterhetens och konstens mest frejdade målsmän" gribes af "den starkaste samkänsla med den öfverväldigande fosterländska hänförelsen" og tilmed "bryta sig ut ur all gemenskap med den politiska fiendens kulturarbete och emot detta arbete

³⁴ Indstillingen (Svensén, 2001, 1, s. 288-304) er signeret af Harald Hjärne; om Pontoppidan/Knudsen s. 295; om Gjellerup s. 296f; om Faguet s. 298-304. Fredrik Vetterlund (1865-1960), fil.dr. 1900, litteraturhistoriker, docent, var dybt fascineret af den romantisk-platoniske idealisme, samt af Wirsens kompromisløse insistens på denne, jf. hans *Ur Portföljen*, Stockholm 1927, s. 133ff.

³⁵ Brevet er gengivet i Svensén 2001, 1, s. 305f. Verner von Heidenstam (1859-1940), akademimedlem 1912, Nobelpristager 1916.

offentligen nedlåta sig till våldsamma beskyllningar, som endast intyga det kritiska omdömets försvagande under det ömsesidiga folkhatets tryck.”³⁶

Indstillingen forholder sig til Henri Bergson og Harald Høffding i samme åndedrag.³⁷ Bergson var indstillet af Vitalis Norström, som også havde forfattet en specialudtalelse om ham. Det hedder:

“Kommitterade instämman i hans [Norströms] slutomdöme: “Att bereda en sådan man uppmuntran och ära vore i och för sig vittra och lärda samfunds dyrbara företrädelserätt, därest ej nationella hänsyn, åtminstone för ögonblicket, pressade fram andra synpunkter, som till intet pris få undanskymmas.” Men om det således icke nu vore lämpligt att skänka Bergson priset, så borde det så mycket mindre tillerkännas Harald Høffding, som otvifvelsaktigt står efter honom såväl i tankens själfständighet och djärfhet som i stilens formfulländning och glans.”

Nobelkomiteen enedes i dette første krigsår om at indstille svejtseren Carl Spitteler til prisen, med henvisning til hovedværket *Olympischer Frühling*, og tillige med pointering af, at han hæver sig over tidens modsætninger og forholder sig neutralt til “dess bittra och fäfängliga strid.”

Netop den bitre strid mellem landene gjorde opgaven let, idet kongen udskød afgørelsen til det følgende år.

Krigen skabte megen forvirring og usikkerhed også hvad angår Nobelprisen i litteratur. Ved fristens udløb var der kun indkommet 11 forslag. I denne situation besluttede komiteen at tiltransportere listen yderligere 11 navne fra 1914-listen. På denne vis kom tre danskere til behandling (Gjellerup, Grønbech og Recke). Man kan fundere over, hvorfor Høffding ikke kom med i puljen. Måske er det udtryk for, at der i realiteten var faldet dom i hans sag.

Men i øvrigt blev udgangen, at Akademiet besluttede ikke at uddele den hensatte 1914-pris, samt at hensætte 1915-prisen til 1916.³⁸

Harald Høffdings kandidatur 1916

Vedel forblev Harald Høffding en tro væbner, men red nu alene. Indstillingen peger imidlertid også på en anden mulighed, og vel at mærke med følgende overgangsformulering, der antyder, at Vedel er blevet opmærksom på det problem, som trods alt hele tiden må have været latent til stede: “Saa fremt imidlertid Komiteen særlig skulde være stemt for at give en egentlig skønlitterær Forfatter

³⁶ 1914-indstillingen, Svensén 2001, 1, s. 309-20; om neutralitetspolitikken s. 312-15; jf. Espmark 2001, s. 41-55 (kap. “Neutralitetspolitik”).

³⁷ Smst., s. 317.

³⁸ Efter reglerne kan en pris hensættes et år; kommer den så ikke til uddeling, tilbageføres beløbet til hovedstolen.

Prisen, véd jeg for Danmarks Vedkommende ikke at nævne nogen, der synes mig nærmere til Belønningen end *Jakob Knudsen*.”³⁹

Om Høffding skrev Vedel blot, at der jo i 1912 var tilgået Nobelkomiteen en udførligt motiveret indstilling tiltrådt af “et stort Antal af vore betydeligste Videnskabsmænd” og ledsaget af “mange Anbefalinger fra Europas tre Hovedlande.”

I betragtning af, at valget af Schéele tilsyneladende havde været velovervejet, kan man undre sig over, at komiteen nu rekvirerede en ny fagfilosofisk specialudtalelse, og vel at mærke hos akademimedlemmet Vitalis Norström.⁴⁰ Men såfremt forholdet er, at der i og med Wirséns 1911-indstilling i realiteten var fældet dom over Høffding, udgjorde Schéeles udtalelse med dens anbefaling af, at han blev prisbelønnet, jo et ret så svagt grundlag for at gå uden om ham, specielt når der tydeligvis var konsensus om, at han ikke kunne afvises på æstetisk grundlag. Hvorom alt er, så leverede Norström en vare, der ydede Høffding al mulig honnør, men samtidig gjorde det klart, at han på afgørende vis faldt uden for, hvad Nobelkomiteen burde lægge navn til. Norströms udtalelse er et Wirsén-loyalt bidrag til tolkningen af Alfred Nobels fordring om “idealisk riktning.”⁴¹

Norströms udtalelse bemærker indledningsvis, at Høffding selv – da han i 1905 indledte udgivelsen af *Mindre Arbejder* – placerede det afgørende skel i sin udvikling ved år 1882:

“Høffdings utveckling är emellertid icke avstannad vid dessa år, han har aldrig nått en position i världs- eller livsfrågor, som han ansett definitiv och dogmatiskt kunnat slå sig till ro vid; han är ännu in i sena år kritisk i sin tro. Man kan säga, att hans principiella ståndpunkt i filosofiska frågor är den, att inga principer kunna en gång för alla fastställas; de äro arbetshypoteser, som stå i det andliga livets tjänst och alltid på nytt måste revideras. Varken den yttre erfarenheten eller det mänskliga medvetandet äro någonsin avslutade, utan de leva och kunna alltjämt utvecklas. Men Høffding har med början av 80-talet vunnit den tro, inom vilken både hans vetenskapliga och hans religiösa intressen inrymts på ett sätt, som givit honom harmoni med sig själv. Ramen kring hans liv är sedan dess given, inom vilken bilden med åren blott vinner i klarhet.” (1)

³⁹ Jf. Aage Jørgensen: *Jakob Knudsen og Nobelprisen*, *Nordica*, 19, 2002, s. 157-75.

⁴⁰ Vitalis Norström (1856-1916), filosof, fil.dr. 1885, professor i Göteborg, akademimedlem 1907. Norström gav det ultrakonservative, antidemokratiske livssyn, som florerede i Svenska Akademien før Første Verdenskrig, en religiøs fundering (se hans *Religion och tanke*, 1912). – Specialudtalelsen om Høffding, dateret “Maj 1916,” fylder 10 foliosider.

⁴¹ Først i 1920 kom det til et afgørende brud med den Wirsén'ske tolkning. Som komiteemedlem afgav Henrik Schück det år et ‘særskildt ytrande’ med argumentation for, at Brandes blev tildelt den hensatte 1919-pris, i hvilken forbindelse han gjorde gældende, at man hidtil havde tolket Nobels ideale fordring “alldeles för snåft.” Jf. Svensen 2001, 1, s. 429.

Efter denne generelle karakteristik behandler Norström ungdommens brydninger og de studier, som ledte frem mod syntetiseringerne i de psykologiske og etiske værker fra 1880'erne. I al korthed omtaler han også de filosofihistoriske skrifter. Og så tager han fat på religionsfilosofien, Høffdings "originellaste och mest betydande arbete," en art "slutuppgörelse:"

"Hans syn på mänskligt själliv och hans tro på dess krafter prövas här. Den optimism, som burit honom, konfronteras med kosmos och finnes hålla provet. (5) / [Og til sidst:] Det är Høffdings optimistiska tro på det humana livets kraft, att han håller det för fullt görligt att hålla alla möjligheter beträffande värdenas förhållande till verkligheten öppna, utan att tilltron till det närvarande livets värden slappas." (7)

Herefter strammer Norström grebet. Udtalelsens altafgørende sidste tre sider lyder:

"Med denna sin öppna, klara och kloka nykterhet är Høffding ett av de bästa uttrycken för en rent empirisk filosofi. Han var den, som, medan ännu efterromantiska och eftermetafysiska filosofemer voro härskande i Norden, ledde in positivistiska strömningar från engelsk och fransk filosofi, liksom Georg Brandes i fråga om skönlitteraturen, vilka två män en längre tid dominerade tänkesättet och smaken i Danmark. Men Høffding nöjde sig icke med att annamma de nya idéerna, han omtolkade och sammansmälte dem också med moment från den kritiska filosofien. Han var övertygad om att all empiri förutsätter principer, som den själv icke kan helt rättfärdiga, och att den världsbild, vi göra oss, icke enbart vilar på vetenskapligt empirisk grund utan också är framsprungen ur personliga intressen av annan art. Denna kritiska form av empirism blev afgörande för den nya generationen mot slutet av 1800-talet. Dansk och norsk och till en del även svensk (åtminstone sydsvensk) kulturhistoria från denna tid kan icke skrivas, utan att Høffding där intar en mycket framskjuten plats, även om Georg Brandes når över i inflytande. / Var och en är barn av sin tid, icke minst den filosofiska tänkaren. Høffding tillhör otvivelaktigt ett äldre skede med dess egendomliga problemställningar, närmest väl det, som får sin kontrakteristiska utprägling på åttiotalet med dess ännu förefintliga skarpa motsats mellan auktoritativ religionslära och moral å ena sidan och erfarenhetsmässig mänsklighet å den andra. Här mötes ett genombrott av liknande slag, som då vid nyare tidens början ropet på erfarenhet, mänsklighet och natur riktade sig mot den skolastiska teologien och metafysiken, mot jordeföraktet och hela medeltidens transcendentia läggning. Man ville omskapa vetenskapen genom att bygga upp den på erfarenhets grund och livet genom förtroende och intresse för den rent naturliga människan och hennes omedelbara omgivning, naturen. För dessa tendenser bröt Herbert Spencer mark, och hans namn ställdes då av "de unga" i förgrunden. Høffding har också fått bestämmande intryck av denne engelske empirist och hör till dem, som reagerat mot de stora idealistiska systembildningarna i Tyskland, liksom på

sätt och vis mot *varje* stannande inom slutna system. Men Høffding har aldrig varit någon egentlig stridens man utan alltid en concilierande natur. Därför har hans filosofi också ändat i en kompromiss men en kompromiss med tydlig övervikt för den empiristiska sidan. Det vackra och försonande draget hos honom ligger härvid i hans psykologiska finhet och hans oförbehållsamma erkännande även av olikinnades företräden och storhet. / Høffdings yttre betydelse är ingalunda av grövsta kaliber, men på sin tid var han dock en andlig ledare för förfäktarne av de nya tendenserna i Norden. Jag känner flera framstående "ättotalister," i vilkas världsåskådning Høffdings psykologi och etik intryckt djupa spår. Och även i Ty skland har han varit aktuell och åtnjutit stort anseende. Men få torde de vara, som ännu i våra dagar hava honom till andlig lärofader. Historien kommer Høffding icke att tillhöra – mer än den lärda danska forskningens. Den empiristiska filosofien har för länge sedan väsentligen övergått till experimentel psykologi – dit Høffding ej hunnit följa –, och om någon systembildning eller ens om några fullt originella nya tankar kan icke bli tal hos honom. Hela hans inflytande på sin tid måste tillskrivas hans humana och älskvärda personlighet, som många gånger lyser fram ur hans skrifter, hans vidsträckta historiska och personhistoriska lärdom, hans styrka i analysen, hans finkänsliga psykologiska blick samt framställningens briljanta egenskaper, framträdande i åskådlighet, lättfattlighet, klarhet och liv. Och så var han under ett par årtionden en tolk för samtidens andliga kynne, varmed han hade lyckan att harmoniera. Han passade för sin tid, och tiden för honom. / Høffdings religionsfilosofi lider av stor brist på verkligt religiös upplevelse, en brist, som nära sammanhänger med hans jordiska optimism och med frånvaron av djupare sinne för mänsklighetens nöd åt olika håll, såsom också naturligt torde vara för en man från "kongens glade Köbenhavn." Därför låter han oss aldrig allvarligt känna religionens nödvändighet för både var och en enskild och för kulturen i stort utan vill tvärtom, både etiskt och religionsfilosofiskt hävda människans egen kraft såsom tillräcklig att bygga både teori och liv på, människan då betraktad såsom fallande inom naturens och den humana kulturens ram. För den tragiska sammanstötning mellan denna värld och en högre, vilken otvivelaktigt äger rum hos människan, har han ingen blick. Han har tydligen själv personligen ingen erfarenhet därav. Därför ser det också så ut, som om det "värdets fortbestånd," vari han söker religionens väsen, blott vore ett motstycke till "kraftens fortbestånd" på det fysiska området, där det är för kraften alldeles likgiltigt, i vilka former den förbyter sig, om bara dess summa blir oförändrad. Det ser ut, som om värdets *kvalitet* ej betydde något för Høffding, när han bestämde religionens väsen, utan att det därvidlag blott var fråga om värdets bibehållelse i olika brutna former, varibland ingår även den sunda naturliga och medfödda livslusten. Men däri må man med rätta finna allt annat än en idealitet med kritisk sovring och tankedjup. / Om en intimare förbindelse mellan och ett djupare enande av vetenskap och religion kan här icke

bli tal. Ett sådant enande måste, så vitt det skall få vetenskaplig valör, ställas och utföras på kunskapsteoretisk bas. Vetenskapen rör sig för Høffding på sitt abstrakta område och religionen på sitt personliga, som blir ganska kringskuret. Här märka vi intet rätt medvetande om att religion betyder och utgör den högsta och sista förutsättningen för universell vetenskaplighet och att något hos den ingår som konstitutivt i vetenskapens eget begrepp. Några ansatser i denna riktning torde dock kunna uppletas hos Høffding, som nog i någon mindre mån förberett det nya problemläget. / Det är djup, andekraft och nyskapande tankeförmåga, vi främst av allt finna oss sakna hos Høffding. I stället närmar han sig typen av en genombildad, förfinad, talentfull och inflytelserik populärfilosof med betydande strängt vetenskapliga förutsättningar och intressen.” (8-10)⁴²

Komiteendstillingen for 1916 er signeret af Harald Hjärne.⁴³ I forlængelse af den rituelle domfældelse over Georg Brandes (“hans tid är förbi, och hans utkorande till Nobelpristagare skulle nu verka anakronistiskt”) noterer han:

“Harald Høffding torde i längden visa sig ha varit en mera betydande personlighet än Brandes i Danmarks moderna kulturlif, men jag ansluter mig till den uppfattning, som Herr Norström framställt angående hans filosofiska arbeten, och jag kan därför icke uppskatta honom såsom fullt förtjänt af ett Nobelpris.”

Indstillingen (der i øvrigt blev ekstra lang, idet Hjärne indskrev sin specialudtalelse om Troels-Lund i selve dokumentet) konkluderede, at Benito Pérez Galdós burde tildeles 1915-prisen og Karl Gjellerup 1916-prisen. Forhandlingsprotokollen viser, at komiteen havde været delt på spørgsmålet: tre af medlemmerne (Tegnér, Melin og Karlfeldt) havde stemt for en deling af prisen mellem Jakob Knudsen og Karl Gjellerup, mens to (Hjärne og Hallström) havde stemt for, at Gjellerup fik den alene.

Den litterære neutralitetspolitik gav de mindre, ikke-krigsførende lande en chance. Der var som nævnt en udbredt fornemmelse af, at det neutrale Danmark efterhånden burde have en Nobelpris. Situationen var nu den, at der blandt årets 29 kandidater (23 indstillet på normal vis og seks tilføjet af komiteen) befandt sig ikke færre end syv danske: Brandes, Gjellerup, Høffding, Jakob Knudsen, Pontoppidan, Recke og Troels-Lund, og at der endda forelå en tilsyneladende klokkeklar indstilling. Akademiet tilsidesatte imidlertid denne og gav den hensatte 1915-pris til Romain Rolland (ganske vist franskmand, men pacifist og bosat i Svejts), som Hjärne i indstillingen havde omtalt så ilde, at beslutningen fik

⁴² Specialudtalelsen forholder sig af gode grunde ikke til *Den store Humor. En psykologisk Studie*, Høffdings livsfilosofiske hovedværk, som Vedel kvitterede for 7. maj 1916.

⁴³ Svensén 2001, I, s. 354-73 (om Brandes s. 356, om Høffding s. 356-58, om Troels-Lund s. 360-70, om Recke/Pontoppidan/Knudsen/Gjellerup s. 371f). När Hjärne s. 371 lægger op til behandlingen af de fire sidstnævnte med ordene “Fyra danska namn äro denna gången föreslagna,” er det nok “a slip of the pen;” de tre förstnævnte var afskrevne!

karakter af en desavouering af ham, – mens 1916-prisen blev givet til Verner von Heidenstam, en af Akademiets egne. Det utilsigtede udmærkede ved den afgørelse var, at den (da Jakob Knudsen døde i januar 1917) åbnede for den ganske vist langtfra uproblematisk deling af prisen mellem Gjellerup og Pontoppidan, – som dog i det mindste må forekomme mindre uproblematisk end alternativet, “Gjellerup-alene-løsningen.”

Hermed var Harald Høffding ude af billedet. Det var naturligvis utænkeligt, at Danmark kunne komme i betragtning igen inden for et overskueligt åremål. Uanset at prisen gives til et individ og ikke til en nation, er det som nævnt en kendsgerning, at nationerne konkurrerer, som om talen var om en sportsbegivenhed.

Som tidligere omtalt udgjorde det ikke i og for sig et problem, at Harald Høffding var filosof og ikke skønlitterær forfatter. Det afgørende var, om forfatterskabet havde oplagte kunstneriske kvaliteter. Et sådant ræsonnement var holdbart frem til århundredets midte, som det viser sig ved tildelingen af den litterære Nobelpris til filosoferne Henri Bergson i 1928 og Bertrand Russell i 1950.

SUMMARY

AAGE JØRGENSEN: *The Nobel prize for literature and the philosophers, with particular focus on Harald Høffding's candidacy 1911-16.*

This paper presents the five classical Nobel prizes by providing background information on Alfred Nobel's work as a very successful inventor and businessman, and discusses his testament and the intricate interpretative problems raised by its wording. It describes establishing the Nobel system (consisting of The Nobel Foundation, the Prize-awarding bodies, and Nobel Committees), and outlines their procedures. And it discusses how much can be known about the nomination of candidates and the selection of prize-winners, when access to the documents (nominations, candidate lists, special reports on individual candidates, general reports from the committees and minutes of meetings of the bodies involved) is given only after 50 years have elapsed. According to Nobel's will, the Literature prize should be awarded to a writer who has produced the most outstanding work with an idealistic tendency. The history of the prize therefore represents a series of attempts to interpret an imprecisely worded will. Some implications are pointed out through a closer look at the prize awarded in 1908 to the German philosopher Rudolf Eucken.

In this context, the Danish philosopher Harald Høffding's candidacy for the Nobel prize for literature is examined. Høffding was, in 1911, nominated by a Norwegian historian of literature. He achieved a very positive special assesment from the Uppsala philosopher Frans v. Schécle, but he was spurned by the Nobel committee's chairman, Carl David af Wirsén, the epigone poet who, having strong roots in Swedish and German idealism, promptly rejected that empiricism and realism could

rise above the limits of time and space to the true, spiritual reality that can provide explanations of the world. In 1912, Høffding was recommended by members of The Royal Danish Society of Science and Letters with support from around ten non-Scandinavian university philosophers. But it was not until 1916, when there were seven Danes on the Nobel committee's list, that his candidacy came up again for evaluation. The committee requested a new special assessment and this time from the Gothenburg philosopher and academy member Vitalis Norström, who in accordance with his Christian based idealism and loyalty to Wirsén's five year old evaluation, made it easy for the committee both to a) see Høffding as 'a highly educated, sophisticated, talented and influential popular philosopher with significant thorough scientific conditions and interests,' even as 'a more significant personality than Brandes,' – and to b) recommend his cousin Karl Gjellerup for the Nobel prize. The outcome was that in 1916 the academy gave the prize to one of its own, Verner von Heidenstam, – while Gjellerup the year after was paired with Henrik Pontoppidan.

ANMELDELSER

PETER ZEEBERG: *Heinrich Rantzau. A Bibliography*. Society for Danish Language and Literature / C.A. Reitzel Copenhagen 2004. 308 s.

Henrik Rantzau af den kendte holstenske slægt levede 1526 til 1598. Han var fra 1556 den danske konges statholder i hertugdømmerne, stod på god fod med Frederik 2. og udførte flere diplomatiske hverv i kongens tjeneste. Især indlagde han sig fortjeneste som meddeler af politiske nyheder fra udlandet, som han formidlede fra et stort net af korrespondenter i såkaldte relationer til kongen, stadig synlige i tretten pakker i Rigsarkivet. Han var ved ægteskab blevet hovedrig og kunne leve som en renæssancefyrste med rådighed over store godsbesiddelser og kostbar indretning af sit hovedsæde, slottet Breitenburg, der udsmykkedes med samlinger af kunst og bøger. Biblioteket på Breitenburg omfattede ifølge en samtidig angivelse 6.300 bind og var dermed det største privatbibliotek i Norden. Det blev 1627 plyndret af Wallenstein, men en del er efter forskellige omskiftelser havnet i danske og udenlandske biblioteker, flest i nationalbiblioteket i Prag. Heldigvis er også væsentlige dele af Rantzaus privatkorrespondance bevaret. Den er tilgængelig i mikrofilm i Det Kongelige Bibliotek, som derudover besidder enkelte originalbreve.

Rantzau var levende interesseret i litteratur og videnskab og havde selv stærke forfatterambitioner. Han dyrkede det i tiden yndede latinske versmageri, skrev traktater om astrologi, lægekunst og krigskunst og udgav med flittig brug af sekretærer og medarbejdere talrige skrifter til forherligelse af sig selv og sin slægt og i sidste instans sin konge og sit land. Der blev gang på gang slået på trommer for Johan og Daniel Rantzau som heroiske feltherrer, og bekvemt var det jo også, at de historiske skildringer, Rantzau udgav om Frederik 2. og hans regeringstid, lod sig forbinde med fremhævelse af de to krigeres indsats i henholdsvis Ditmarskerkrigen og den nordiske syvårskrig. Til at udgive middelalderhåndskrifter fra sit bibliotek hvervede han tyske lærde og optrådte over en bred front som en mæcen, der villigt støttede sin klienter økonomisk og på anden vis. Hele denne virksomhed var ganske åbent forbundet med en selviscenesættelse, der også kom til udtryk ved, at Rantzau lod en del af de af ham bekostede skrifter uddele til nære og fjerne bekendte. Slap et oplag op, bestilte han omgående et nyt hos en af de mange bogtrykkere, han stod i forbindelse med.

Rantzaus eget forfatterskab udmærkede sig næppe ved originalitet eller prægnans, og ikke sjældent synes man, at han kunne have brugt sine penge til bedre

formål, men man imponeres over hans engagement og utrættelige aktivitet, som Zeebergs bibliografi nu giver et samlet overblik over. De væsentligste publikationer, han involverede sig i, turde være dem, der omhandler historie og topografi. Her skal fremhæves *editio princeps* af Albert af Stades nordtyske krønike, udgivet 1587 i Helmstedt på grundlag af et håndskrift i Rantzaus bibliotek (nr. 237), og Braunius og Hogenbergs prægtige samling af kobberstukne byprospekter "*Civitates Orbis Terrarum*" (også benævnt "*Theatrum Urbium*"), hvori Danmark og hertugdømmerne ved Rantzaus mellemkomst blev langt fyldigere repræsenteret end berettiget i sammenhængen. Omkring 30 billeder blev det til, de fleste de ældste der findes, og i tilgift et par flotte kobberstik af Breitenburg i det særkeksplar, som Rantzau dedicerede til Frederik 2. Til illustrationerne opregnet i bibliografien (nr. 13-14) bør føjes et prospekt af Bergen i Norge. Rantzaus korrespondance dokumenterer i detaljer hans rekruttering af danske medarbejdere med kongens kansler Niels Kaas i spidsen. Fra Rantzau gik teksterne så videre til Braunius i Køln. Selv har han hovedansvaret for affattelsen af en lille, men ikke uinteressant "*Daniae Regni politicus status*" i en udgave af Mercators atlas (nr. 147).

Det er hele spektret af Rantzau litterære virksomhed, som Peter Zeeberg har villet belyse, og derfor indbefatter bibliografien foruden Rantzaus skrifter også bøger med enkelte eller kun et enkelt tekstbidrag af ham (f.eks. et æresdigt eller lignende), bøger af andre, som han på en eller anden måde har hjulpet til trykken, samt de ganske mange bøger, der er dediceret til ham, hovedsagelig i hans egenskab af mæcen. Den inkluderer ikke rene billedserier som f.eks. "*Res gestae Friderici 2.*", 1589 – hvorfor mon ikke? Værket er dog forsynet med titelblad og nævnes i øvrigt s. 106, 263 og 264 – og den medtager principielt heller ikke litteratur af og om Rantzau trykt efter hans død. Største delen af den nyere litteratur fra ca. 1880 og fremefter er dog registreret blandt referencelitteraturen s. 253-60 og citeres spredt i bogen. Mellem referencerne forekommer selvsagt også fundamentet for al hidtidig Rantzaubibliografi, Johannes Mollers indholdsrige artikel i "*Cimbria literata*" fra 1744, som tilmed har kunnet benyttes i sønnen Olaus Mollers eksemplar med talrige håndskrevne tilføjelser. Af de mange bidrag vedrørende Rantzaus bibliotek er kun medtaget et udvalg (jvf. s. 25 note 41).

Bibliografien hviler på en gennemgang af et omfattende apparat af bibliografiske kilder og personlige sonderinger i en række biblioteker, som Zeeberg enten har besøgt eller korresponderet med. Ved selvsyn er adskillige eksemplarer sammenholdt og dermed ikke sjældent konstateret trykvarianter, og der er fremdraget flere tryk som tilsyneladende kun er bevaret i et enkelt eksemplar. Er det ikke lykkedes at verificere foreliggende oplysninger om en trykudgave, er den alligevel medtaget som et selvstændigt nummer, hvorunder så kilden eller kilderne hertil står angivet. Samme grundighed er anvendt på den bibliografiske beskrivelse, der følger en international standard på højt detaljeringsniveau, på dansk grund nærmest at sidestille med det system, Lauritz Nielsen har lagt til

grund for "Dansk Bibliografi 1482-1600." Principperne forklares ikke, og læserne ser sig blot s. 63 henvist til et trykt amerikansk regelsæt fra 1949, som ikke andre end bibliotekarer kan tænkes at være i nærheden af. (Det føles flovt, men må indrømmes, at jeg f.eks. ikke forstår betydningen af et hyppigt forekommende dollartegn i beskrivelsen af en bogs fordeling på ark og sider).

Efter de bibliografiske data følger oplysninger om bevarede bibliotekseksemplarer med kursivering af dem, som er benyttet, plus henvisninger til diverse kilder, og til sidst noter om indholdet som f.eks. oplyser, hvem skriftet er dediceret til, og hvilke forfattere der har bidraget med digte og lignende, eventuelt suppleret med henvisning til omtale i Rantzaus korrespondance. S. 7 meddeles, at meget mere om indholdet kan findes i en anden version af bibliografien, som indgår i en database vedrørende nylatinsk litteratur i Norden og vil være tilgængelig på internettet (www.uib.no/neolatin). Netop indholdsnoterne beror imidlertid på et skøn, og også brugerne af bogudgaven vil sikkert gerne vide mere om indholdet, end meddelt på tryk. Det virker lidt for karrigt, at man som oftest holdes i uvidenhed om motiverne for de anførte illustrationer (træsnit eller kobberstik), når der ikke lige er tale om Rantzaus portræt eller våben. Se f.eks. nr. 27: "One woodcut, one copperplate. [woodcut: Rantzau arms]" – men intet om, hvad kobberstikket viser. Heller ikke havde det været af vejen, om den ofte gentagne vending: "Dedicated to [NN]" var blevet mere præcist udformet. Som regel er en dedikation dateret, og dato og eventuelt dateringssted kunne let være oplyst. Nr. 8 er rigtignok "Dedicated to King Frederik of Denmark," men får man fat i bogen, viser det sig, at dedikationen i denne udgave fra 1587 er dateret Strassburg 13. marts 1582. Det uoplyste forhold er, at dedikationen i 1587-udgaven simpelthen er et optryk af dedikationen i den tidligere udgave fra 1582, dvs. i nr. 7. I mange tilfælde kan en dato have betydning ved at hjælpe til en fastsættelse af det tidspunkt på året, da en bog tidligst kan være udkommet.

Bibliografien indrammes af en indledning om Rantzau og hans virksomhed som forfatter og mæcen (s. 9-63) og til sidst en række fortegnelser og registre (s. 249ff). I indledningen udnyttes brevstoffet til nærmere udredning af emner, som ellers ofte er underbelyste: mæcenens forhold til sin brogede skare af klienter, forholdet til bogtrykkere, bøgernes distribution, priser og oplagstal, herunder antallet af eksemplarer, som Rantzau forbeholdt sig selv. De hyppige genoptryk synes til dels at skyldes små oplag, og den ofte næsten samtidige brug af bogtrykkere i forskellige byer fortolkes som et led i distributionspolitikken. Mellem de afsluttende fortegnelser er et kronologisk register over de bibliograferede tryk og et bogtrykkerregister fordelt på trykkesteder. S. 261-73 er indskudt et appendiks med eksempler på de mange bevarede, let genkendelige eksemplarer, som Rantzau har anvendt som gave, suppleret med efterretninger herom i hans korrespondance. Ordnet efter modtagere giver det en noget anden og velkommen indgang til hans kontakter og virkekreds end bogtrykkene.

Dispositionen er for så vidt klar nok, men tilrettelæggelsen ikke ligefrem pædagogisk. Mange af gavemodtagerne i appendikset præsenteres som slet og ret personnavne, uden at der oplyses om deres stilling eller sociale position. De burde så vidt muligt have været identificeret med et par ord. Og så er der ikke etableret den fjerneste forbindelse hertil fra bibliografiasnittet, hvor det udmærket på en eller anden måde kunne have været tilkendegivet, at et benyttet eksemplar udgør et i appendikset nærmere omtalt gaveeksemplar – eller for den sags skyld Rantzaus eget eksemplar, som det er tilfældet med flere af eksemplarerne i Prag. Vil man søge underretning om, hvorvidt en bestemt bog vides benyttet som gaveeksemplar, er man meget upraktisk nødt til at gennemlæse hele appendiksafsnittet. Gardinerne er trukket så tæt ned, at der f.eks. s. 270 nederst nævnes et gaveeksemplar af nr. 178 i Hamburg, men under nr. 178 overhovedet ikke anføres noget Hamburgeksemplar! Det drejer sig om Rantzaus “*Commentarius Bellicus*,” hvorom det endvidere i indledningen s. 45 berettes, at Rantzaus med et følgebrev sendte et eksemplar til Christian 4. Men s. 263, hvor kongen er registreret som gavemodtager, er denne boggåve gået helt i glemmebogen. Og han bliver snydt for flere gaver endnu. Et par dedikationseksemplarer, der s. 50 korrekt omtales som honoreret via kongens lærer Hans Mikkelsen, opfattes s. 268 tilsyneladende som slet og ret gaver til Mikkelsen og ikke til kongen. Det hænger ikke rigtig sammen. Forfatterens utilbøjelighed til at krydshenviser er gået så vidt, at han s. 261 beskriver et gaveeksemplar til hertug August af Wolfenbüttel i summariske vendinger uden at oplyse, at bindet med påtrykt dedikation jo er afbildet og ordlyden af en håndskreven dedikation gengivet s. 30-31. Ligeså s. 273: Et gaveeksemplar til grev Wolff Ernst af Stolberg omtales, uden at det nævnes, at bindet er dateret 1590 og bladet med Rantzaus håndskrevne dedikation afbildet s. 32.

På tilsvarende vis forholder det sig med de interessante oplysninger om oplagstal i indledningen s. 44f – at sådanne overhovedet eksisterer, fremgår ikke i mindste måde af bibliografiasnittet. F.eks. meddeles s. 39 og 44 om Albert Meiers “*Methodus describendi regiones, urbes et arces*,” at 1587-udgaven er et privattryk, fremstillet i 500 eksemplarer for alene at blive brugt som gave af Rantzaus. Om dette ikke uvæsentlige forhold forlyder der intet under nr. 144, hvor den lille bog er bibliograferet. Det bidrager ellers til at forklare, hvorfor der allerede blev udsendt en ny udgave det følgende år, nr. 145.

Der skal dog ikke råde tvivl om, at Zeeberg har leveret et solidt og kvalificeret arbejde af en art, som sjældent ses. Bortset fra visse uheldige, så at sige interne kommunikationsproblemer er bogen et storartet arbejdsredskab til oplysning om ikke alene Henrik Rantzaus, men adskillige andre forfatteres virksomhed og i tilgift om tråde og mekanismer i et vidtforgrenet mæcen-klientforhold i sidste halvdel af 1500-tallet. Når der i det følgende knyttes nogle mere specielle kommentarer til bogen, sker det ikke til dens forklejning, men fordi det her må være stedet at gøre nogle supplerende iagttagelser tilgængelige for dens læserkreds.

Vedrørende selve bibliografien:

Ad nr. 7 og 8: Michael Beuther. 1582-udgaven er som ovenfor nævnt dediceret til Frederik 2. Rantzau sendte på forfatterens vegne bogen til kongen med et brev dateret 20. maj 1582, hvori han udbad sig en fortegnelse over de oldenburgske konger med deres billeder til Beuthers næste bog, dvs. til nr. 8 (*Monumenta Historiae Danicae* udg. af Holger Rørdam IV, s. 694-96). – Vedr. nr. 8 foreligger der brev fra Beuther sept. 1586 og breve fra Beuthers søn Mich. Phil. Beuther 16. april, 8. juni og 26. juli 1587 (Cod. Vindob., brevet fra 1586 anbragt under 1596).

Ad nr. 13: Braunius Pars 4. I Augsburg SB (tidl. Kreisbibl. Augsburg) befinder eller befandt sig Rantzaus eget eksemplar med talrige bilag. Det er nærmere beskrevet af Gebele (se References s. 254), og Det Kongelige Bibliotek lod det affotografere i 1929 (*Aarsberetning 1929/30-1942/43*, 1946, s. 65).

Ad nr. 32: Nathan Chytraeus. Relevant i sammenhængen er også et brev fra Chytraeus til Rantzau 8. dec. 1593 (Ms. Breitenburg, 1149).

Ad nr. 58: Elverfeld. Med LN henviser Zeeberg her og andetsteds til Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1551-1600*, 1933. Men Erik Dals *Supplement*, 1996, som rummer nye oplysninger om eksisterende eksemplarer, er ladet ude af betragtning. Ifølge LN suppl. 566 findes bogen også i Statsbiblioteket i Århus.

Ad nr. 64: Fincke. Der er også et eksemplar i Statsbiblioteket i Århus, og eksemplaret, der fandtes i Odense Katedralskole, findes nu i Uppsala UB (LN suppl. 600).

Ad nr. 68: Epistolae consolatoriae 1593. Der findes også et eksemplar i Oslo UB, som er sammenbundet med Tractatus (nr. 230). Bindet er en gave fra Rantzau, og til nr. 68 er føjet et blad med to kobberstik visende Segebergmonumentet på den ene side og på den anden "Effigies Caj Ranzouij morientis" (O. Walde i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* XXVI, 1939, s. 189f).

Ad nr. 92: Henninges. Bogens distribution til Niels Kaas og Frederik 2. omtales i breve fra Henninges 29. maj og 7. sept. 1587 (Cod. Vindob.). Et brev dateret 21. juli, hvormed Henninges oversender bogen til kongen, er trykt i *Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dännemark* hrsg. von Andreas Schumacher III, 1759, s. 351-53.

Ad nr. 116: Lindeberg. Rantzau fortæller i et brev til Braunius 13. maj 1591 (Cod. Vindob.), at han har udstreget en angribelig bemærkning i bogen, der satirisk vendt mod pavedømmet lyder "contra morem... Pontificum." Det nævnes ikke, at bemærkningen ifølge Johanne Skovgaard (se References s. 259) er udstreget i alle eksemplarer, der findes i danske biblioteker. Hvorvidt gælder udstregningen de øvrige kendte eksemplarer?

Ad nr. 144: Meier. Et eksemplar findes også i Oslo UB (LN suppl. 1153).

Ad nr. 217: Epitaphia. Et eksemplar findes også i Wolfenbüttel (LN suppl. 570).

Ad nr. 230: Tractatus. Se ovenfor under nr. 68.

Ad nr. 237: Reineccius. De Rantzauske brevsamlinger rummer flere relevante breve end de anførte. Det fremgår af disse og taksigelser i bogens Appendix II, at Niels Kaas bidrog med oplysninger om problemer i dansk historie. Som i nr. 116 var nogle af udgiverens kommentarer stødende for katolikker. Rantzau udprykkede ifølge egen meddelelse adskilligt og sendte sin katolske forbindelse i Italien kardinal de Minutiis et eksemplar, der var “depurgatum” (Johanne Skovgaard s. 107).

Ad nr. 262: Vorstius. Skriftet er optrykt i nr. 70.

Addenda: At det har været muligt at præsentere så mange skrifter, der ikke er udgået under Rantzaus navn, men bare dediceret til ham, skyldes i sidste instans Johs. Møller, der som den første udarbejdede en fortegnelse i *Cimbria literata*. Kort efter fremkomsten publicerede Jacob Langebek 1745 en lille afhandling vedrørende Rantzau i første bind af *Danske Magazin* og benyttede lejligheden til at meddele tilføjelser til Møllers bibliografi. Herfra har Olaus Møller vel hentet flere af sine tilskrifter i faderens værk, men har i så fald måske oversprunget et par titler. Hos Zeeberg savnes allenfald, hvad Langebek opregner anførte sted s. 358 som nr. 7 og 9:

Isagoge Sphærica *Guilielmi Adolphi Scribonii*, illustrata per M. *Zachariam Palthenium Fridbergensem*. Francof. 1593. 8. [Bogen er af Palthenius dediceret til Henrik Rantzau og forsynet med Rantzaus portræt].

Cheirugia nova *Gasparis Taliacotii* Medici Bononiensis. Francof. 1598. 8. [Bogen er dediceret til Henrik Rantzau af forlæggeren *Peter Knopff* (dvs. Kopf?)].

Desuden omtaler Langebek s. 359 en bog fra 1574, der rummer latinske disticha om Rantzau. Den er vel kun relevant for databasen vedrørende nylatinsk litteratur.

En planlagt udgave af “Genealogia Ranzoviana,” som næppe blev til noget, nævnes s. 40 og 43 og er naturligvis ikke medtaget i bibliografien. Som kilde til forhandlinger herom mellem Rantzau og Christopher Plantin i Antwerpen citeres alene et par breve fra 1586. Det kan tilføjes, at forhandlingerne endnu stod på to år senere. I et brev fra Plantin 26. aug. 1588 omtales rettelser, som Plantin havde foretaget efter Rantzaus ønske, og at der var vanskelige censorer at tage hensyn til (Ms. Breitenburg, 522; se også *Correspondance de Christophe Plantin* vol. 8-9, s. 19-21 og 68f).

Vedrørende Rantzaus gaveuddeling:

Rantzaus løbende gaveuddelinger til venner og bekendte af de skrifter, han havde involveret sig i, fremgår af hans brevveksling (jvf. s. 40f), men dokumen-

teres også fysisk af bevarede gaveeksemplarer. De forekommer i karakteristiske pergament- eller skindbind – enten med donationsangivelse trykt på bindet eller med Rantzaus navn eller initialer plus våbenmærke og som regel en håndskreven dedikation inde i bogen. Den første bindtype er afbildet s. 30f, den anden er i forskellige udformninger vist i *Bogvennen* 1929, s. 144 (gave til Johan Adolf af Gottorp) og smst. 1946, s. 48/49 (gave til Wolff Ernst af Stolberg). Det siger sig selv, at en registrering af sådanne eksemplarer, som forekommer spredt i mange biblioteker, vil både udvide og konkretisere billedet af Rantzau og hans bekendtskabskreds. Derfor har Zeeberg som nævnt i et Appendiks sammenstykket en fortegnelse over gaveeksemplarer, som han er stødt på under sin biblioteksbenyttelse, og udbygget den med henvisninger til gavetransaktioner omtalt i korrespondancen.

Fortegnelsen rummer påfaldende lakuner, men Zeeberg har garderet sig ved at understrege, at fortegnelsen er ufuldstændig, og i øvrigt efterlyse en mere systematisk efterforskning. En sådan er jeg ikke i stand til at levere, men det er muligt at hjælpe lidt på vej ved en nøjere konsultering af kilder og litteratur, ikke mindst ved at inddrage en række biblioteksundersøgelser, som ca. 1914-1945 blev publiceret i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* (i det følgende forkortet NTBB). Da undersøgelserne fandt sted før 2. verdenskrig, kan nogle af de der nævnte gaveeksemplarer være gået til grunde, men i flere tilfælde turde der være tale om endnu eksisterende eksemplarer, som til dels supplerer registreringen af den kendte bestand.

De fremhævede personnavne repræsenterer gavemodtagerne:

Benedikt Ahlefeldt: To uspecificerede bind på Breitenburg (*Zentralblatt für Bibliothekswesen* 50, 1933, s. 116 noten).

Carl Ahlefeldt: Tractatus astrologicus (nr. 231 eller 232) med gavetilskrift dateret 1597 blev 1783 solgt som dublet fra Det Kongelige Bibliotek (*Auktionskatalog*, 1783, kvart nr. 173; jvf. *Fund og Forskning* 37, 1998, s. 27f).

Jost von der Beeke: Pompa funebris (nr. 199) i Bremen SB (NTBB XVII, 1930, s. 97).

Jacob Bording: Catalogus imperatorum (nr. 174) indb. med Conradinus Gambrivius (nr. 35) og Rantzaus Epitaphia in obitum patris (nr. 219) i Isak Collijns eje (NTBB XXVIII, 1941, s. 3f).

Johann von Born: Bellum Dithmarsicum (nr. 167) i Uppsala UB (NTBB I, 1914, s. 191, jvf. s. 187).

Levinus von Borschl: Catalogus imperatorum (nr. 174) i Göttingen (NTBB XVII, 1930, s. 125).

Tycho Brahe: Brevet til Rantzau 21.12. 1588, der nævnes s. 262, er trykt i TBOO (dvs. Tycho Brahe: *Opera Omnia*) VII, 1924, s. 385ff.

Georg Braunius: Genealogia Ranzoviana (nr. 82) og Albert Meier (nr. 144) omtales som modtaget i brev fra Braunius 29. juni 1587 (Cod. Vindob.).

Johannes Caselius: Catalogus imperatorum (nr. 174) i Wolfenbüttel (NTBB XVII, 1930, s. 147).

Christian IV: Froschmeuseler (nr. 250) og Commentarius Bellicus (nr. 178) blev sendt til kongen med breve 1595 og 1596 (Otto Brandt: *Heinrich Rantzau under seine Relationen*, 1927, s. 46f; smlgn. Zeeberg s. 45). – En gave fra Rantzau af ikke-Rantzause bøger 1591 er omtalt i Harald Ilsøe: *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen*, 1999, s. 530. Smst. s. 525 og 531 om gaveeksemplarer fra Elverfeld (nr. 59), Lauterbach (nr. 108 eller 109), Elias Reusner (nr. 239) og Nicolaus Reusner (nr. 244-45).

Nathan Chyträus takker i brev 23. febr. 1590 Rantzau for Calendarium Ranzovianum (nr. 228), som han har modtaget fra Peter Lindeberg (Ms. Breitenburg, 698).

Janus Douša fortæller i brev 27. aug. 1591, at han har modtaget en stak bøger fra Rantzau, dels forfattet af Rantzau selv dels udgivet på hans bekostning (*Sylloge Epistolarum* ed. P. Burmannus I, 1727, s. 228f).

Dutch envoys in Denmark: Hermed betegnes modtagerne af nogle bøger nævnt i brev 22. juni 1594, Zeeberg s. 263. I brevet nævnes fem gesandter, alle angivet med navn.

Ernst von Mansfeld takker for Reineccius (nr. 237) i brev til Rantzau 17. aug. 1587 (Cod. Vindob.).

Anton Fugger: Epistolae consolatoriae (nr. 68) i Göttingen (NTBB XVII, 1930, s. 125) og uspecificeret bog på Breitenburg (*Zentralblatt für Bibliothekswesen* 50, 1933, s. 116).

Niels Hemmingsen: Den s. 264 nævnte "Astrologicus Liber," som Hemmingsen takkede for dec. 1593, er vel Rantzaus Tractatus astrologicus (altså formentlig nr. 230). Hemmingsens brev er trykt i *Kirkehistoriske Samlinger* 5:III, 1905-07, s. 569-71.

Johan Adolf af Gottorp: Lindebergs Hypotyposis (nr. 125) og Epistolae consolatoriae (nr. 70) i Det kongelige Bibliotek. Begge er ligesom Lauterbach (nr. 109, nævnt af Zeeberg s. 266) med gavetilskrift dateret 1596 (Harald Ilsøe: *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen*, 1999, s. 419f). Bindet om Diarium (nr. 207, Zeeberg s. 266) er afbildet i *Bogvennen* 1929, s. 144 og atter smst. 1948, s. 171.

Johan Georg von Werdenstein: Uspecificerede gaveeksemplarer i Würzburg (NTBB XVII, 1930, s. 85 med henvisning til Handwerker: *Geschichte der Würtzburger Universitäts-Bibliothek*, 1904, s. 21).

Niels Kaas: Hamelmann (nr. 88) i biblioteket på Skokloster (O. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten II*, 1920, s. 256 uden angivelse af titlen; den er fundet oplyst i Waldes samlinger, Ms. phot. 121 fol. i Det Kongelige Bibliotek).

Laurentius Kreich: Exempla (nr. 175) indb. med Catalogus imperatorum (nr. 174) med ejertilskriften: "Sum ex libris Laurentij Kreichs, dedit mihi dono. Henricus Rantzouius per secretarium suum Dethlephum Wohlers" i Darmstadt (NTBB XXIX, 1942, s. 189).

Philip Mauer: Epistolae consolatoriae (nr. 68), solgt 1753 fra Joh. Melchior Kraffts bibliotek i Husum (*Auktionskatalog* pars II, 1753, s. 364).

Hans Mikkelsen: Reineccius (nr. 237) omtalt som gave 1588 (*Nyt Historisk Tidsskrift* III, 1849-50, s. 290).

Ehrenfried von Minckwitz: Lindebergs Hypotyposis (nr. 126) med påtegning, at Rantzau købte bogen 1593, og derpå med gavetilskrift 2. sept. 1594 i Darmstadt (NTBB XXIX, 1942, s. 198).

Minutius de Minutiis: Reineccius (nr. 237) indb. med Genealogia Ranzoviana (nr. 82), anført i Katalog nr. 150: *Scandinavica*, Rosenkilde og Bagger, 1970, nr. 100; afbildning af Rantzaus gavetilskrift s. 24. Jvf. ovenfor *Ad nr. 237*.

Michael Neander: Exempla (nr. 175) med gavetilskrift fra Rantzau 1589 i Leipzig UB (NTBB XXIX, 1942, s. 239).

Otto von Hoim: Epistolae consolatoriae (nr. 69 eller 70) i Göttingen (NTBB XVII, 1930, s. 125).

Manderup Parsberg: Hogenberg & Novellanus: Res gestae Friderici II, 1589 (jvf. samme gave til Christian IV og Hans den Yngre Zeeberg s. 263f) med gavetilskrift 15. maj 1590 i Thore Virgins samling (*Bibliotheca Quarnforsiana*, Ups. 1946, nr. 41).

Caspar Paslick: Bellum Dithmarsicum (nr. 168) med gavetilskrift dateret 1589 i Det Kongelige Bibliotek (Suhms *Samlinger* I:3, 1780, s. 203f).

Philip af Pommern: Epistolae consolatoriae (nr. 68) indb. med Tractatus astrologicus (nr. 230) i Oslo UB (NTBB XXVI, 1939, s. 185f).

Reiner Reineccius: Catalogus imperatorum (nr. 173) i "prämonstratenserstiftet Tepls nära Marienbad bibliotek" (NTBB XXVII, 1940, s. 184 noten).

Jørgen Rosenkrantz: Bellum Dithmarsicum (nr. 167) i Linköpings stiftsbibl. og Henninges Genealogia (nr. 93) i Uppsala UB (O. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten* II, 1920, s. 294 og 298).

Joseph Scaliger: Epistolae consolatoriae (nr. 70) omtalt af Scaliger i takkebrev til Rantzau 7. nov. 1595 (Marquardi Gudii *Epistolae*, 1697, s. 153f).

Jacob Ulfeldt: Pompa funebris (nr. 199, nævnt af Zeeberg s. 271). Bindet er afbildet i Harald Ilsøe: *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen*, 1999, s. 229, hvor der angives en anden mulighed for eksemplarets proveniens.

Anders Sørensen Vedel: Henninges (nr. 93). Eksemplaret nævnt s. 272 er beskrevet og gavetilskriftens ordlyd meddelt i NTBB X, 1923, s. 107. I et brev til Vedel omtaler Rantzau 20. febr. 1591, at "Ich auch etliche mahll brieff vnd bücher an euch geschigkt" (C.F. Wegener: *Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel*, 1847, s. 180).

Wilhelm von Waijern: Diarium (nr. 207) indb. med De obitu Nicolai Caas (nr. 100) i Göttingen (NTBB XVII, 1930, s. 125).

Wolff Ernst af Stolberg: Gavebindet om Epistolae consolatoriae (nr. 70, Zeeberg s. 273) er afbildet i *Bogvennen*, 1946, s. 48/49 og Rantzaus håndskrevne tilskrift smst. s. 59.

Anonyme: Henninges (nr. 93) med gavetilskrift fra Rantzau, hvori navnet på modtageren er overstreget, i Helsingfors (NTBB III, 1916, s. 263). – Crusius (nr. 44) med vandskadedt indskrift på bindet i biblioteket på Skokloster (O. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten* II, 1920, s. 256).

Harald Ilsøe

GORDON ALBØGE: *Blicher og samfundet*. Syddansk Universitetsforlag 2003. 225 s. 188 kr.

Når Steen Steensen Blicher barberede sig, hvorfor gjorde han det så gående? Var det fordi, han var rastløs? Muligvis. Sine prædikener forberedte han også gående – i præstegårdshaven søndag morgen, om det nu var i Thorning eller Spentrup.

Eller turde han ikke se sig selv i et spejl, fordi hans mor var sindssyg og han måske havde arvet tendensen? Og ikke ville se den lure i øjnene derinde?

Eller – var der bare ikke et helt spejl i hele huset, fordi han havde 10 børn (11 med en stedsøn)? Det er også en mulighed. Men heroverfor kan indvendes, at der var hjem med nogenlunde lige så mange børn, hvor Blicher til tider overnattede og hvor der – det vides! – var flere hele spejle. Her sås digteren imidlertid også barbere sig gående.

Så-øh ...

Måske var Blichers børn særlig spejlknusende? Dét ved vi ikke.

Hvad ved vi? Ja, det er netop spørgsmålet, enhver biograf kæmper med. Stundom intet, stundom for meget ...

Om denne jyske, i litteraturhistorien temmelig isolerede 1900talsforfatter har Blicher-kenderen *Gordon Albøge* skrevet en velafbalanceret bog med den beundringsværdigt ukarismatiske titel "Blicher og Samfundet". Det er et i høj grad sympatisk arbejde, ikke mindst ved forfatterens uvilje mod at hoppe på limpinde, hvor mange andre har siddet godt og grundigt. Han sætter en ære i ikke at drage forhastede konklusioner, og det *har* han ære af.

Jeppe Aakjær er i sin levnedsskildring fra forrige århundredeskifte eksempelvis hoppet på en kæmpe limpind, som stikker frem allerede i titlen på hans bog "Steen Steensen Blichers Livs-Tragedie etc." Uden ligefrem at gøre Blicher til nogen livskunstner, afprøver Albøge myten om den blicherske livstragedie på virkeligheden og må konstatere, at selv i sine allersidste, afgjort vanskelige levår producerede Blicher så sikkert og støt som når han var bedst – og var i øvrigt aktiv på anden vis, selv om hans drikfældighed – der muligvis også er kraftigt mytologiseret – tog noget til. Hvad var det for et forfald, han gik i? spørger Albøge fornuftigt.

Aakjær, der ynker Blicher fra vugge til grav som et offer for én stor sammensværgelse fra gud og menneskers side, ser ham til sidst for sig krumbøjet bag frossen rude, mens bøssen hænger og ruster på sit søm. No way. Gik Blicher mindre på jagt, var det fordi synet var begyndt at svigte ham, men haglgeværet blev pudset som nogensinde. Kan Albøge fortælle.

Et andet sympatisk træk ved Albøges grundindstilling er respekten for andre Blicherbiografiske værker. "Der er skrevet mange bøger om Blichers liv og levned og hans plads i samfundet", bemærker han i sin indledning og fortsætter: "De bedste er skrevet af folk som selv er digtere ..." Det er ikke blot en smuk cadeau til Aakjær, men også til Knud Sørensen, der har skrevet det nyeste portræt.

Albøges bog former sig som en guided tur ikke i Blichers episke eller poetiske digtning, men alene i hans samfundsengagerede forfatterskab i form af presseindlæg, større eller mindre artikler og afhandlinger etc. Der er her tale om et tekstmasse, som er lige så omfattende som den – mildt sagt – er ejendommelig. Herom senere.

I sidste instans hidrører det gådefulde ved Blicher formodentlig af, at hvad hans privatliv angår, hans liv med forældrene, siden med konen, de talløse børn (der kom også plejebørn til) og med andre nærtstående, er et lukket land, forstået sådan, at så godt som ingen dokumenter lukker os ind i disse rum. Vi er om ikke på Herrens mark, så afhængig af ganske få og svage, tit mundtlige kilder i flere led. Selv hans selvbiografiske skrift, der meget betegnende er forfattet i 3. person, røber intet af intim karakter. Det er noget andet med hans stadig voksende pengesorger, som det halve Danmark efterhånden blev bekendt med. Her var han noget nær ekshibitionistisk. Men intet der kunne berøre hans følelsesliv i forhold til de nærmeste, forefindes udover en barndomskærlighed, der er omtalt i yderst generelt romantiske vendinger. Så i denne henseende er den godt og vel 20 år yngre Blicher H.C. Andersens diamentrale modsætning.

Det betyder ikke, at hans selvbiografiske optegnelser fra 1840 er tørre og distancerede. Eksempelvis er det ubetaleligt at blive sat ind i de mange livsfarer, han har været udsat for. Som dreng undslap han med nød og næppe en bisværn, der kort forinden havde gjort det af med en kvie og en hest. Tre gange var han druknedøden nær. Det engelske terrorbombardement af København i 1807 overlevede han sovende op ad en træstamme, mens hans tøj og bøger til gengæld gik op i røg inde i byen. Den inkarnerede jæger er tilfreds med, at han kun to gange er blevet direkte såret (den ene gang i halsen) af vådeskud. Hele 34 gange har han væltet med en vogn, heraf to gange med løbske heste!

I en alder af 27 år bliver han gift med sin farbrors 16-årige enke, der bringer en søn (m.a.o. Blichers fætter!) med ind i ægteskabet. Om Ernestines utroskab er der gisnet meget. Især skal hun have haft et godt øje til kuske, men Albøge, der kan fortælle, at Blicher heller ikke var upåvirket af det kvindelige tyende, vil ikke gøre digteren til en ulykkelig hanrej. Han nøjes med at konstatere, at

“begge var venlige og godgørende mod alle, undtagen hinanden”. Og at hvor Ernestine var proper og af ualmindelig gode grunde påholdende, var Blicher opsigtsvækkende malproper og ødsel. Hans idelige tiggergang hos kongen og andre mænd af indflydelse var tit begrundet i selvskabte plager.

Det er muligt, han ikke var en stor præst, men i betragtning af, hvad præstegeringen dengang omfattede af socialt og andet arbejde, og i betragtning af, at han havde sit forfatterskab at passe, var han vel ikke så efterladende som rygter vil det. At han ikke var overdrevent formel i tjenesten, viser en episode, hvor han under en andagt får at vide, at der er en ræv i præstegårdshaven. Blicher be'r degnen finde den længste salme, så han lige kan nå hjem og nedlægge Mikkel.

Forfatte skulle han ved skrivepulten, hvor han stod senest kl. fire hver morgen. Noveller til underholdningsbladene skulle skrives, dér var pengene, men også de politiske skrifter som den rastløse kandestøber han var – uden dog nogensinde, til sin store fortrydelse, at blive fundet habil til at indtræde i nogen stænderforsamling.

Blicher var bøndernes mand, advokat og formynder i ét, vel at mærke de etablerede selvejere. Husmænd og malkepiger kom ikke ind under hans engagement. Om sidstnævnte sagde han: “...Malkepiger er en med få undtagelser demoraliseret og forvorten menneskeklasse”. Hedens opdyrkelse, engvanding, skovplantning, fårefolde, høravl og lærredfremstilling gjorde han sig talløse og udpenslede tanker om. Han var på oplysningens grund en fremskridtets og forbedringernes mand.

Og han var patriot. Himmelbjergfesterne i første halvdel af 1840'erne var hans værk. Her samlede han årligt landsmænd af alle stænder til en folkelig national manifestation.

Men også som patriot stikker fantasien hestehoven frem. Han kæmpede for, at alle danske skulle bære en nationaldragt (hvorved dog ikke mentes det vi forstår ved en folkedanserdragt. Ideen kan bedre sammenlignes med en senere tids Mao-kostume). Det ville sløjfe alle kunstige skel mellem mennesker.

Taterne, dvs. sigøjnerne, må han ytre sig om. At de alene i kraft af deres kriminalitet var et samfundsproblem for sig, stod Blicher klart. Men hvad løsninger angår, er han i dristighed langt forud for Karen Jespersen. Først, mener han, skal de alle indfanges ved en nøje forberedt razzia og derefter sorteres. De gamle og uarbejdsdygtige skal til side og distribueres for livstid på hospitaler og fattiggårde. Så kommer turen til alle børn mellem syv og femten. De skal i særlige opfostringshuse og blive håndværkere, fabriksarbejdere eller soldater, eventuelt i de vestindiske kolonier. Så er der resten: dels de gifte og papirløse par med små børn, dels de ugifte og de papirløse uden børn. De skal anbringes på hver sin ø. Nye børn fjernes i seks-syv års alderen. Således vil med tiden disse fremmede uddø og deres afkom fuldkommen integreres. Hokus Pokus!

I den lave stue rejser sig for ham ved pulten sådanne gale syner, affødt af pennens skratten og det flydende blæk. Der er noget tranceagtigt over den måde,

hvorpå den ene vilde idé griber den anden. Men i næste øjeblik kan Blicher så skrive en romantisk novelle, hvor tatere er prototyper på menneskelig finhed og dyd og genstand for både hans ømhed og beundring.

Også jøderne skal han forholde sig til. Første gang – under Jødefejden i 1813, hvor Blicher er godt 30 år – deltager han som jødernes forsvarer, uden derfor at mene dem berettigede til at deltage i landets styrelse. Både kongen og en A.S.Ørsted gik ind for jøders valgbarhed. Men her var det teologen, der talte, og nok var der trosfrihed og vi alle lige for gud, men de kristne var nu (ikke så) lidt mere lige.

Når han tyve år senere er slået om og kan gribes i direkte jødehadiske udskjelser, har det en forklaring, der er typisk for Blicher. Pudlens kerne er en ualmindelig hård- og retfærdig-kritik, han var blevet udsat for. Nationaløkonomen C.N. David havde affærdiget et vidtløftigt nationaløkonomisk skrift af skrivepultsøkonomen; og med den lave fornærmethedstærskel, Blicher var i besiddelse af, gik det fra nu af ud over jøderne, alle jøder. Han havde det m.a.o. med jøder som som bodekonens mand i Store Klaus og Lille Klaus med degne. Han talte som bekendt ikke synet af degne efter en dag at have fundet en degn i sin kones dragkiste.

Albøge refererer Blichers indstilling: "Jøderne burde være dybt taknemmelige over den godhed, den danske regering og det danske folk har vist dem, i stedet for at stille urimelige krav og råbe op, når de ikke får dem opfyldt". Er der ikke noget, der klinger bekendt? Hvis ikke så læs blot videre: "... med næsten rene ord siger Blicher, at jøderne selv er skyld i de hårde forfølgelser, og at de formerer sig hurtigere end de kristne ". (Det er ikke skrevet en af de dage, hvor Blicher talte sine egne børn!). Al aggressionen kan føres tilbage til den uforskammede David!

Karakteristisk (og underholdende, om ikke andet) er også projektmaker Blichers forslag til den udbredte utugts bekæmpelse. Det viser dobbeltheden igen: på den ene side den gode oplysningsmands sindelag: Der bør oprettes "redningshuse" til skøger, som ønsker at slå ind på dydens vej. Men så tager den nævenyttige fantasi over: Pengene dertil skal ind via skatten. Så vidt så godt. Næste skridt: Skatten skal ind via afgifter. Her begynder festen! Eftersom pebersvendenes antal stiger proportionalt med de prostitueredes (hvor Blicher så har dét fra!), bør alle pebersvende pålægges en ekstra skat. Det samme gælder foruden bordelværter, traktører, alle udenlandske virtuoser, kunstnere og gøglere, der kommer til landet. Beskattes skal også luksusartikler og "slibrige bøger" samt, mere overraskende, teatergængere! En del af billetprisen skal gå til redningshusene. Hvorfor? Jo fordi, hvis man er parat til at betale for at overvære opdigtede ulykker, kan man vel også ofre en skilling på de virkelige ... Et halvt århundrede senere var den slags anstalter faktisk en realitet, omend de finansieredes anderledes.

Lige så lidt greb Blicher havde om at afstemme sine meninger med det mulige og udsætte sine egne ideer for fornuftens prøve, hvorved han tit blev til grin eller lagde sig urimeligt ud med folk, lige så stor og suveræn orden og form hersker der som bekendt i hans kunst. Forunderligt nok. Som om han er et andet menneske, når han digter.

Man kan med rette sige med Knud Sørensen, at hele Blichers agitatoriske virksomhed er af underordnet betydning målt med den digteriske indsats' umiskendeligt høje kvalitet. Og hvem vil anbefale noget som helst politisk skrift på bekostning af "En Landsbydegns Dagbog", der er verdens bedste og skrækkeligste novelle om at falde for en fristelse. Og som trods sin klare ægte opbyggelighed tumler med de mørkeste skæbnekræfter, der udgår fra køn og tabu.

I sine mest trængte øjeblikke, forblændet af tilsidesættelse, krænkhed, ekstremisme, bliver Blicher til tider talerør for de mest udbredte fordomme og dermed symptomatisk interessant. Han bliver i sig selv et dokument. At møde denne Blicher i Albøges grundige og uprætentiøse bog, der kommer hele vejen rundt på både godt og ondt, er umådelig udbytterigt.

Men hvor livssynet kommer fra, gennemtrukket af melankoli og hårdt tilkæmpet resignation som det er, det får vi i grunden ikke megen hjælp til at forstå, hverken i det politiske forfatterskab, i erindringerne eller biografien. Vi må nøjes med det der er, og det er jo umådeligt. Professor Peter Brask har skrevet et analytisk tobindsværk alene om novellen "En Landsbydegns Dagbog" til at blive klogere af.

Jægeren har man altid set for sig, til nød præsten, nu med Albøge har man lært fantasien at kende i renkultur. Orienteringspunkterne står klarere herefter: naturen og jagten og pulten, ikke familien eller "arnen", om man vil. Blichers stue er – "Røverstuen."

Niels Barfoed

ULF HAXEN: *Det lille mirakel. Jødisk bogkunst i tusind år*. Gyldendal 2003. 360 s., inkl. litteraturliste, ordforklaringer og indices; rigt illustreret.

Det skal allerede fra starten siges, at *Det lille mirakel* er en overordentlig smuk bog. Med farvebilleder på næsten hver eneste side, og en meget elegant layout, er det en bog som indbyder til både tilfældige opslag og til en mere sammenhængende læsning. Bogruller i alle størrelser, små miniaturebøger og kæmpe foliantbind bliver alle brugt til at illustrere den jødiske bogkunst og dens udformning både før og efter overgangen fra håndskrift til trykt bog. Baggrunden for bogens udgivelse er en udstilling omkring hebraisk som sprog, der blev afholdt på Det Kongelige Bibliotek i år 1989, et hundrede år efter grundlæggelsen af den organisation, som fra 1953 er kendt som Det hebraiske Sprogakademi. Bogens formål er, med udgangspunkt i Det Kongelige Biblioteks samlinger som forfatteren har

detaljeret kendskab til efter sit mangeårige arbejde med de judaistiske dele deraf, at skitsere den jødiske bogs udvikling.

Med afsæt i et bibelhåndskrift fra 1400-tallet fører forfatteren i ti kapitler læseren igennem den jødiske bogs historie og forskellige former, udformninger og udtryksmåder. Det første kapitel, „Bøger har deres egen skæbne“ (s. 11-26), fortæller om bøger, som er blevet reddet fra undergang, selv når deres ejere ikke altid var så heldige, og vi får også en gennemgang af den „indkøbsrejse“, som nok har bidraget mest til Det Kongelige Biblioteks samling af hebraiske (og arabiske) håndskrifter, nemlig „Den Arabiske Rejse“ 1761-67. Den er også kendt som „Carsten Niebuhr-ekspeditionen“ opkaldt efter den eneste overlevende deltager, som sørgede for, at de indsamlede skatte nåede København. Det næste kapitel, „Billede og skrift“ (s. 27-48), gennemgår udviklingen fra bogrulle til kodeks, d. v. s. den type genstand, med permer og blade, som vi i dag almindeligvis forstår ved en bog. Brugen af billeder – og diskussionen omkring den – tages op, hvad leder over til det næste kapitel, „Jødisk bogmaleri“ (s. 49-107). I dette kapitel, hvor mange af de smukkeste eksempler på illuminationer (bogmaleri) og andre former for udsmykning af bogsider i Det Kongelige Biblioteks samlinger bliver gengivet og beskrevet, bevæger vi os fra det mauriske Spanien via de sydlige dele af Frankrig og Tyskland til 1500-tallets Italien. Den muslimske kunsts indflydelse på den jødiske udformning af bogkunst bliver vist med talrige eksempler på de såkaldte tæppesider, hvor de geometriske former minder om de mønstre, vi finder på mange orientalske tæpper. Men også den mere nordlige gotiks påvirkning bliver behandlet, og læserne gives rig lejlighed til at beundre de fantastiske farver og mønstre, som endnu mange århundreder senere lyser imod os fra bogsiderne. Hvordan gjorde de det? Det er det spørgsmål som bliver behandlet i det næste kapitel, „Abraham ben Haims farvelære“ (s. 108-115), hvor et lille skrift fra det middelalderlige Portugal med opskrifter på farver bliver gengivet, opskrifter med ingredienser som vi i dag ikke normalt forbinder med farvefremstilling: skind af havål, hundepoter og guldmønter.

1500-tallets Italien var stedet for den næste fase af den jødiske bogkunsts udvikling. I 1475, ca. tre decennier efter at Gutenberg startede sit trykkeri i Mainz, blev den første hebraiske bog trykt i Italien. Det foreliggende værks mest omfangsrige kapitel, „Forbudte verdensbilleder“ (s. 116-188), omhandler netop perioden 1475 – ca. 1600, når de trykte hebraiske bøger begynder at crobre verden. Der bliver i detaljer redegjort for hvilken bog som var den første (et ikke helt enkelt spørgsmål), og hvordan de forskellige trykkerier og trykkere, jødiske og kristne, kæmpede for at blive de første til at udgive de jødiske klassikere: Bibelen, Talmud, forskellige rabbiniske værker osv. Igen bliver billedernes rolle diskuteret ligesom den udvikling, som leder til at bogmalerne gradvis bliver erstattet af bloktrykskærere og kobberstikkere, hvis udsmykninger og illustrationer vandrer mellem jødiske og kristne bøger og trykkerier.

Bogtrykkerkunsten forblev dog ikke et italiensk eller sydeuropæisk anliggende. Fra Italien flyttede trykkere til Prag, til forskellige tyske byer og ikke mindst til Amsterdam, som i løbet af 1600-tallet etablerede sig som den store bogmetropol i Nordeuropa, så meget at „med Amsterdams stempelsnit“ (skriftsnit) bliver en kvalitetsbetegnelse for både trykte bøger og håndskrifter. I kapitlet „Hebraisk tryk i Nordeuropa“ (s. 189-219) bliver læseren ledsaget igennem denne udvikling og bogtrykkets videre udbredelse helt op til de danske byer Wandsbeck og Altona i det nordlige Tyskland.

Det er også i Nordeuropa at, den håndskrevne og bemalede bog får sin seneste (sidste?) renæssance i 1700-tallet med København og andre danske og nordeuropæiske byer som nogle af de mere centrale „udgivelsessteder“. I kapitlet „1700-tallets jødiske bogmaleri“ (s. 220-236) bliver der redegjort for denne opblomstring, nogle af dens centrale personer og de smukke værker, som blev dens resultater.

Fra kapitlet „Jøder af den portugisiske nation“ (s. 237-261) skifter bogen delvist karakter. Med få undtagelser overgår fremstillingen til at koncentrere sig om den dansk-jødiske kulturs udvikling. Det er vitterlig nu litterater og bogsamlere som er omdrejningspunkterne, medens selve bogen som genstand forsvinder i baggrunden. I kapitlet „Jøder af Ashkenas“ (s. 262-296) finder vi dog et afsnit omkring erhvervelserne i 1780erne fra den bogsamling, som Otto Thott havde opbygget, men her bliver der vist tilbage til billeder i de forudgående kapitler; ellers viser fremstillingen mest, hvordan de danske jøder efter den første emancipation i 1814 og grundloven i 1849 bliver mere og mere integrerede i den danske samfund. Bogens afsluttende kapitel, „Arven efter David Simonsen“ (s. 297-324), behandler den person, som mere end nogen anden er knyttet til Det Kongelige Biblioteks samlinger af bøger fra og om den jødiske kultur, nemlig rabbiner David Simonsen (1853-1932). Gennem fyldige citater fra avisartikler m.m. tegnes et billede af denne fascinerende bogsamler, hvis samling den dag i dag er med til at give Det Kongelige Biblioteks samling af jødiske bøger dens ry for at være blandt de bedste i Europa.

¹ Nogle af uklarhederne skyldes formentlig forskellige kilders omregning af årstalsangivelser ifølge den jødiske tidsregning, hvor året strækker sig fra efterår (sept./okt.) til efterår, men det er desværre ikke altid tilfældet. Se f. eks. s. 33: billedtekstens 1948, for fundet af Dødehavsrullerne, skal være 1947 som i brødteksten; s. 117 m. fl.: Menasseh ben Israels trykkeri oplyses grundlagt i 1627, men den første bog, angivelig af Delmedigo, bliver udgivet 1626. Den korrekte oplysning er, at den første bog som Menasseh ben Israel trykte, men at den udkom i januar 1627 (den pågældende bog af Delmedigo udkom i det jødiske år 5389 (1628-1629)); og s. 206 og 222: auktionen efter Otto Thott (1703-1785) oplyses have fundet sted i både 1728 og 1785; det korrekte er 1786-1792. Thotts håndskriftssamling, inkl. Cod. Hebr. 32, overgik i øvrigt testamentarisk til Det Kongelige Bibliotek og blev altså ikke erhvervet ved auktionerne.

Bogen afsluttes med litteraturliste, ordliste, billedregister, personregister og emne- og stedregister.

Den smukke udformning og det formidable billedmateriale til trods er der dog nogle ting som forstyrrer læsningen. Man finder desværre modsigelser i konkrete angivelser af årstal,¹ og navneformerne for den samme person/foreteelse varierer, hvad der må være forvirrende for den læser, som ikke kender hebraisk og/eller jødisk navneskik;² også for den hebraiskkyndige rejser der sig en del spørgsmålstegn vedrørende oversættelser og henvisninger.³ Flere gange er der desuden uklarheder vedrørende henvisninger mellem tekst og billeder.⁴ En efterforskning fra den nysgerriges side efter flere oplysninger omkring de gengivne tekster viser også, at der nogle gange, i det som fremstilles som ordrette citater eller oversættelser, er indskudt tekst, noget som må siges at være unødvendig.⁵ Hvad der er mere irriterende er dog de gentagelser som forekommer, og de modsigelser som flere gange opstår mellem disse forskellige fremstillinger af det samme fænomen eller forløb. Hvad er for eksempel den korrekte baggrund for

² F. eks. s. 12 og s. 13: Josef ben Jehudah/Josef ibn Hanin/Josef ben Jehuda ibn Hanin; s. 100: Meir ben Barukh/Meir ben Baruch; s. 132 og s. 133: Salomon/Solomon; s. 135 og s. 137: Safed/Safad; og s. 246 og s. 250: Meir Goldschmidt/Meyer Goldschmidt.

³ F. eks. s. 25: „kaha“ skal være „keha“ og bør i sammenhængen oversættes med „ligesom [dette]“; „Dengang avadim hajjenu“ burde være „avadim hajjinu“ og oversættes med „dengang vi var slaver“; s. 39: det som ses på billedet er kun tekst fra Salmernes bog (slutningen af Sl. 137 og begyndelsen af Sl. 138), ikke Kimchis kommentar; s. 83 og billedtekst s. 84: der står ikke „skriver og hazan“ – det ord som er blevet opfattet som „hazan“ er tydelig markeret som en forkortelse, i dette tilfælde for en formel som normalt bruges ved afslutningen af læsningen af en Torah-cyklus, „hazaq hazaq ve-nithazeq“, ordret oversat: „stærk, stærk og må vi blive styrket“; og s. 164: „divre ha-jamim“ bliver ikke oversat med det, for en dansk læser, velkendte „1.-2. Krønikebog“, men med „historien“.

⁴ F. eks. s. 19: i billedteksten henvises til s. 13, som dog ikke viser det omtalte testamente; s. 63-72: det håndskrift (Cod. Hebr. II) som bliver benævnt „Bibel fra Roussillon“ savner desværre en nærmere angivelse af oprindelsessted; det kan være Perpignan (billedtekst, s. 57) men dette kan ikke med sikkerhed fastslås. Det er derfor irriterende, at dette håndskrift bliver benævnt „Perpignan Biblen“, når den bliver sammenlignet med den bibel fra Perpignan som opbevares på Bibliothèque Nationale i Paris (sign. Hebreu 7); s. 103: billedteksten beskriver ikke det, som bliver vist, men helt andre tekster; i dette tilfælde den velsignelse som bliver fremsagt ved den rituelle håndtvætning; og s. 222: den nederste velsignelse er ikke en lovprisning over menneskets forgængelighed, men den velsignelse der skal fremsiges når man ser en verdslig konge. Det er i øvrigt uheldigt, at de jiddische forklaringer i Cod. Hebr. 32 omtales som „undertekster“ (s. 220), når de gennemgående står ovenfor hvert billede.

⁵ F. eks. s. 57 (billedteksten): oplysningen om San Felices beliggenhed „vest for Salamanca ved den portugisiske grænse“, har ingen modsvarighed i den hebraiske tekst, men er en indskudt hypotese i *Index of Jewish Art's* gengivelse af det pågældende håndskrifts (Cod. Hebr. III-IV) kolofon (det samme gælder gengivelsen af kolofonen i Cod. Sim. Hebr. 70 (s. 104), hvor de indskudte parenteser i

den tredelte kassette, som den spanske bibel i tre bind fra 1460erne er forsynet med – en smuk tempelsymbolik eller praktisk pragmatisme?⁶ Hvor meget ved vi om F. C. von Havens anskaffelse af hebraiske håndskrifter under rejsen til Orienten? Fortaber de nærmere omstændigheder sig i historiens mørke, eller er håndskrifternes oprindelse og priser nøjagtig beskrevet?⁷ Et lignende problem optræder i forbindelse med Gershom Soncinos møde med Daniel Bomberg, hvor vi først får at vide, at der ikke foreligger noget referat af mødet, og straks derefter, at forløbet bliver beskrevet af Soncino i en udgivelse fra 1525.⁸ Historien bag haggadah'en fra Theresienstadt bliver også fortalt i to versioner;⁹ ligeledes bliver Glückel von Hamelns livsforløb skildret med varianter,¹⁰ og hvor mange eksemplarer reddede trykkeren Shimon Levi Günzburg af den liturgiske bog fra Tannhausen, et eneste¹¹ eller tre styk?¹² Ligeledes har det måske skortet på forståelse for de jødiske teksters hellighed blandt flyttemænd i 1780erne, dog

oversættelsen ikke forefindes i den hebraiske tekst); og s. 133f: selv om ordet „d'fus“ (tryk) angiveligt (s. 134) slog først helt igennem ca. 1500, bliver det her indføjjet i oversættelsen af kolofonen.

⁶ Jf. s. 12 og s. 19, hvor forklaringen indbefatter en tempelsymbolik, og s. 17, hvor der er tale om helt praktiske hensyn.

⁷ Jf. s. 18f: „Og de nærmere omstændigheder omkring købet af biblen små tre hundrede år efter [*sic!*] Carsten Niebuhr-ekspeditionens rejse til Det lykkelige Arabien fortaber sig også i historiens mørke“, og s. 22 (om von Haven): „Han skal trods alt krediteres for at have indsamlet et pænt kvantum håndskrevne bibler, som han omhyggeligt beskriver i sine notater med oplysninger om håndskrifternes oprindelse og priser.“ Den interesserede læser kan for øvrigt henvises til de udgivelser af rejsejournaler etc. fra rejsen, som i disse år er under udgivelse på dansk (Forlaget Vandkunsten, Carsten Niebuhr-biblioteket, 2003 ff.).

⁸ S. 154. Haxen baserer tilsyneladende sin fremstilling på den artikel af Marx, som bliver nævnt i litteraturlisten, hvori kilderne bliver fortolket som at det drejer sig om to forskellige møder, hvad muligvis kan forklare denne uklarhed.

⁹ Den slåfejl som daterer Anden Verdenskrigs begyndelse til 1941 er en af de mere pinlige i bogen. Den ukendte polske fange ville desuden næppe have risikeret at blive sendt til Auschwitz i april 1945, da den sovjetiske hær var nået frem dertil allerede den 27. januar. Andre slåfejl, som kan virke forvirrende forefindes bl. a. på s. 75, hvor der med Cod. Hebr. 32 menes Cod. Hebr. 37, og på s. 102, hvor dateringen 5255 skal være 5266 (og så passer omregningen til 1506). Oplysningen om, at Torah-vimpler normalt er 4 cm. brede (s. 273), er muligvis en slåfejl for 14 cm.

¹⁰ S. 215 og s. 242. Vedrørende s. 215 kan siges, at Glückel ikke begyndte at skrive sine erindringer under svenskekrigene, men i 1691, hvad også fremgår af den næste sætning (år 5451 svarer til 1690-91). I år 1666 var hun heller ikke „ene kvinde“ (Haim døde først i år 1689), og hun var ikke 44 år gammel, men kun ca. 20 år gammel og havde to eller muligvis tre børn, afhængig af hvordan man forstår kronologien i erindringerne. Vedr. s. 242 kan nævnes, at bemærkningen om forholdet mellem Sverige og Danmark bliver nedfældet allerede i bog to af hendes erindringer.

¹¹ S. 185 og s. 194.

¹² S. 188 og s. 192.

var det ikke den til Det Kongelige Bibliotek testamenterede Torah-rulle som blev „trådt under ‚fødderne‘“, men dens Torah-vimpel.¹³ Nogle gange overgår formodninger eller teorier til et par sider senere at blive behandlet som fakta,¹⁴ – andre gange sker det modsatte.¹⁵ Alt for tit er der også modsigelser eller uklarerheder hvad gælder kronologien i teksten, og når man som læser vil vide mere, opdager man at flere af disse afsnit inkluderer urigtige oplysninger.¹⁶

Disse ting ville måske kunne henføres til småtingsafdelingen, selv om de kan være nok så irriterende, når man med et hurtigt opslag ønsker at få fat på en faktuel oplysning eller få redegjort for et forløb. De burde desuden være blevet fanget af korrekturlæseren eller som den sidste instans af redaktøren.

Der er imidlertid andre ting, som gør *Det lille mirakel* til en fremstilling som rejser spørgsmål. Det første opstår ud fra bogens undertitel og gælder en defi-

¹³ S. 273, jf. citatet på s. 272. Beskrivelsen af de hebraiske håndskrifter i „Lommebogen“ (s. 222), som senere (s. 272-274) bliver uddybet til *Topografisk* (skal være: *Topographisk*) og *økonomisk Lommebog ...* (1794), kan ikke være forfattet i sin endelige form af John Erichsen, der døde allerede i 1787. Selv om hans notater kan have været brugt, ville han nok ikke omtale sig selv som „salig Erichsen“, hvad der sker flere gange i teksten. En teori knytter teksten til Frederik Ekkard, ansat ved Det Kongelige Bibliotek 1784-1814.

¹⁴ S. 90f (billedteksterne): dateringen af Cod. Hebr. XI, som er usikker på s. 90, er sikker på s. 91; s. 119 (billedteksten): de jødiske mæcener, som der kun kan gisnes om på s. 118, er nu blevet en kendsgerning.

¹⁵ S. 184-194: diskussion om Shimon Levi Günzburgs rolle i trykningen af forskellige bøger, som første er sikker og derefter usikker. Til dette kan føjes, at vandkanden, som ses i bunden af forsiden af trykket fra Tannhausen (s. 188), er leviternes (ikke kohaniternes) symbol, hvilket kunne være det manglende trykkeremblem for Shimon Levi Günzburg, som Haxen efterlyser (s. 194). Resultatet af en anden glidning ses på s. 274, hvor Cod. Hebr. 32, som på s. 222 tilskrives Samuel Hirsch Dreznitz, og på s. 226 er nævnt som „den lille bønnebog fra Dreznitz“ (og muligvis tilskrevet Josef Leipnik), nu er „udført i Mähren 1728 af en navngiven skriver“ – i og for sig korrekt, men forvirrende for læseren.

¹⁶ Se f. eks. s. 35-37, 42: hvis Aleppo-kodeksen, som der bliver sagt på s. 36, var skrevet i første halvdel af 900-tallet (s. 36, alt. c. 930, s. 37), kan den bibel, der er skrevet i 1009 og opbevaret i Leningrad, ikke være den ældste bevarede hebraiske bibelkodeks; denne ære tilkommer muligvis en anden kodeks, dateret til 929 (se billede på s. 42; for øvrigt har bibelen fra 1009 været kendt siden 1800-tallet (ikke 1990, s. 35), og i særdeleshed siden 1937, da den for første gang danner grundlag for en videnskabelig udgave af den hebraiske bibeltekst); s. 81: Samuel Ibn Tibbon bliver udnævnt til skriver af Barcelona-håndskriftet *Morah Nevukhim* fra 1347/48, hvad er en forbavsende oplysning, da han (som var den som oversatte værket fra arabisk til hebraisk) var samtidig med Maimonides, hvad også fremgår af s. 60f; s. 103f: Philip Heyman døde i 1893 (ikke 1873), hvilket er forklaringen på at han kan erhverve et håndskrift i Bellagio i år 1891 – den. 6. september 1891 er dog hverken datoen for Heymans køb (billedteksten s. 105) eller datoen for Simonsens erhvervelse (s. 104), i det pågældende håndskrift har Simonsen skrevet „Foræret mig 8/6 91 af Fabrikør Phil. W. Heyman,

nition. Hvis man ser på de eksempler og især på det billedmateriale som bliver bragt i bogen, er jødisk bogkunst i princippet kun bøger på hebraisk, jiddisch og andre sprog skrevet med hebraiske bogstaver. Bøger på andre sprog bliver nævnt, men ikke afbildet. Det hebraiske sprogs absolut centrale position i den jødiske kultur skal selvfølgelig ikke benægtes, men det foreliggende værks koncentration om hebraisk og dermed hyppigst religiøs litteratur bevirker at den jødiske – religiøse og sekulære – litteratur, som blev udgivet på andre sprog, i en vis forstand forsvinder fra synsfeltet, selv om den i rigt mål findes i Det Kongelige Biblioteks samlinger. Som et eksempel kan nævnes Gershom Soncinos udgave af Petrarchas samlede værker (Fano 1503). Denne bog med sin smukke bemalede førsteside, hvor dyblå bræmmer omkranser den italienske tekst, kunne meget vel have være behandlet i *Det lille mirakel* som et eksempel på jødisk bogkunst. Diskussionen om hvad man mener med betegnelsen „jødisk“ rummer, det skal gerne indrømmes, et væld af aspekter og kan næppe sammenfattes i nogle få ord, men i denne sammenhæng kunne man måske have forventet, at den i det mindste blev nævnt.

Også ved rigtigheden af den anden halvdel af bogens undertitel kan der stilles spørgsmål. De værker, som fremstillingen er centreret om, har sin oprindelse ca. 1300 – ca. 1800. Dette medfører også, at de tusind år, som omtales i bogens undertitel i praksis kun er halvdelen. Men det var, og det skal indrømmes, fem århundreder som forsynede verden med en utrolig bogskat. Af den er desværre store dele gået tabt, ikke mindst i det seneste århundrede, men at så mange værker trods alt er bevaret, og oven i købet befinder sig i Det Kongelige Biblioteks samlinger, er visselig et mirakel.

som nylig erhvervet i Bellagio”; s. 134: Asher ben Yehiel, hvis dødsår på s. 91 opgives som 1327, kommer på s. 134 til Toledo i begyndelsen af 1400-tallet (er det muligvis en fejlversættelse af det engelske „14th century”, jf. s. 176, hvor en bog fra 1526 betegnes som „en af 1600-tallets fornemste udgivelser”); s. 136f.: Isserles’ kommentar var ikke trykt i førsteudgaven af *Shulchan Arukh*, hvad også fremgår af s. 137; s. 146f.: I billedteksterne refereres til Brescia-udgaven 1497(?) af *Arba’ah Turim’s* første del *Orah Haim* som en førsteudgave, hvad der er forkert (jf. s. 135, hvor 1485-1487-udgaven fra Hijaar bliver nævnt; Gershom Soncino i Italien er heller ikke den første som udstyrer sine bøger med kunstfærdige træsnit (s. 146), hvis den første kendte dekoration med træsnit blev trykt i Hijaar i Spanien 1486 (s. 147)); s. 162: når ghettoen i Venezia bliver oprettet i begyndelsen af 1500-tallet, er det ikke tohundrede år senere at H. C. Andersen oplever ghettoens atmosfære i Frankfurt; s. 184-185 og 191-194: *Sefer Minhagim* er skiftevis udgivet første gang i 1589, 1591 og 1593; s. 199: den hollandske udgave af *Mikve Israel* udkom først i 1666, ni år efter Menasse ben Israels død (*Piedra gloriosa* er i øvrigt ikke en af hans første bøger (s. 201, billedteksten), men en af hans sidste. Det er heller ikke sandsynligt at Rembrandt i år 1635 lod sig inspirere af Menasse ben Israels bog *In terminis vitae*, som ifølge oplysningen på samme side (s. 203) udkom fire år senere).

Bogen oprindelse i disse samlinger afspejles også i den hovedvægt som bliver lagt på den (vest-)europæiske jødiske boghistorie, selv om der bliver foretaget enkelte udflugter til andre himmelstrøg. Her ville derfor en indledende diskussion omkring udvælgelsen af de billeder og forløb som skildres have hjulpet læseren.

Fokuseringen i bogens sidste kapitler på den dansk-jødiske udvikling har også fået til følge, at illustrationerne bliver færre, og de er enten „gentagelser“ fra tidligere perioder eller kommer fra samtidige, ikke-jødiske kilder. Igen kunne man have ønsket, at andre værker end de mest sjældne og unikke havde kvalificeret sig som jødisk bogkunst.

Det største problem med *Det lille mirakel* er dog et helt andet. Flere benyttede værker bliver gengivet på en upræcis måde, uden at det står klart hvornår der er tale om citater, parafraser eller oversættelser. Dette gælder især Marek Halters bog *Mindet om Abraham*,¹⁷ som bliver brugt for at føre fremstillingen fremad over næsten et hundrede sider (s. 119-208). I Halters bog, der angiveligt handler om hans slægts historie, omtales historiske og fiktive personer, uden at forskellen klart opridses, fra Det andet Tempels undergang år 70 indtil Anden Verdenskrig i en skønlitterær fremstilling, som delvist bygger på autentiske begivenheder og kendsgerninger, men grænsen mellem disse og det rent fiktive materiale er sjældent klar. Haxen synes indledningsvis at være klar over problematikken, idet han skriver: „Marek Halters bog har karakter af familiekronike, men kan ikke uden videre tilsidesættes som ren digt og fiktion“ (s. 119) – en udtalelse, som vel må forstås som at Halters bog indeholder korn af sandhed, men hovedsagelig er opdigtet. En yderligere advarsel om ikke at stole på Halter, får vi når Haxen henviser til at Halter i en fodnote fortæller, at det første værk som Soncino trykker (sammen med en af Halters formodede forfædre) ifølge *Mindet om Abraham* ikke er nævnt i oversigter over Soncinos tryk (s. 142).¹⁸ Men på trods af dette dukker Halters persongalleri op igennem cirka en fjerdedel af *Det lille mirakel*, nogle gange i citattegn, men lige så tit i den løbende tekst, uden yderligere markering af oprindelsen, på en for læseren ikke altid helt gennemskuelig facon.

At lade sig inspirere af en skønlitterær bog i en (populær-)videnskabelig fremstilling er én ting; at overtage forløb og navne kan straks blive mere problematisk. Et eksempel: Hvis Doña Gracia kom til Konstantinopel 1553 (s. 161), kan hun næppe, hverken reelt eller fiktivt, få oplæst en bulle med indledningen „Det er meningsløst og ubehageligt“ som „den ny pave Paul 3. (1534-1549) netop havde udsendt“ (s.

¹⁷ De danske udgaver af *La mémoire d'Abraham* (Paris: R. Laffont 1983; overs. Jannick Storm) hedder hhv. *Mindet om Abraham* (Erichsen, 1988) og *Abrahams bog* (Erichsen, 1997)

¹⁸ Det kan her tilføjes, at det pågældende værks navn ikke er *Sheva' enayim* (Halter og Haxen), selv om det ville være det grammatisk korrekte, men ifølge tilgængelige bibliografiske værker *Shiv'ah enayim*, sandsynligvis et citat fra Zak. 3,9.

162). Marek Halter (som Haxen skiftevis citerer og parafraserer) nævner dog ikke nogen årstal, men lader kun (hvad Haxen også genbruger) Doña Gracia nævne Paul 3. og Julius 2.¹⁹ som „de foregående paver“. Den korrekte oplysning er, at pave Paul 4. (1555-1559) i juli 1555 udsendte bullen *Cum nimis absurdum*, der også bliver nævnt med sin latinske titel i den franske original af Halters bog.

Som det er fremgået, vækker *Det lille mirakel* sine læsers nysgerrighed på mange måder. Når man så selv ønsker at finde ud af mere, opdager man, at Haxen på ingen måde undervurderer sit publikum. Henvisningerne til Det Kongelige Biblioteks håndskrifter er nogle gange lovlig kortfattede,²⁰ og den læser, som selv ønsker at finde den litteratur, der bliver henvist til i teksten og som ikke er nævnt i litteraturlisten, er nødt til at være meget god til at finde bøger og tidsskriftsartikler, når man kun har et forfatternavn eller en titel at gå efter. Med en smule fantasi kan man opspore interviewet med Cora Simonsen (s. 324), dog ikke i *Jødisk Samfund*, som først begynder at udkomme i 1946, men i dets forgænger *Jødisk Folkeblad*; det er mindre nemt at finde frem til Friedigers karakteristik af Rembrandts malerier fra 1939 (s. 203). Det ville også have hjulpet fremtidig forskning, hvis oplysninger om signaturer og/eller opbevaringssted var blevet oplyst for de utrykte kilder, som er blevet brugt.²¹ Litteraturfortegnelsen bidrager også med uklarheder. For eksempel ville det have været en pæn gestus overfor den interesserede læser at fortælle, hvornår en bog *de facto* er helt eller delvist på hebraisk, selv om den også har en titel på et vesterlandsk sprog. Flere titler og forfatternavne er forkert gengivet, og årstallene passer ikke altid med dem, som står i bogen, og dermed i bibliotekernes kataloger. Litteraturlisten rejser også et andet spørgsmål. Som fremgået ovenfor, drejer den afsluttende del af bogen sig meget om den dansk-jødiske historie. Dette har desværre ikke sat sig spor i litteraturlisten, hvor de fleste anførte værker behandler håndskrifter og tidlige tryk i perioden op til c. 1800. Den læser som vil søge videre oplysninger om det som bliver behandlet i de tre afsluttende kapitler, bliver derfor beklageligvis ladt i stikken.

På trods af de mange eksempler på problemer og uklarheder byder *Det lille mirakel* med sine smukke billeder læseren på en vidunderlig rejse igennem jødisk historie og den hebraiske bogs udvikling. Det er derfor beklageligt, at der ikke er blevet brugt mere omhu på de ledsagende tekster – det havde så god en historie fortjent.

Eva-Maria Jansson

¹⁹ Skal være Julius 3., hvad det også er i den franske original, jf. Halter, Marek: *La mémoire d'Abraham*, s. 395.

²⁰ „Kodeks 5“; „de tre manuskripter med numrene 1,5, og 7-9“ (s. 70).

²¹ F. cks. brevene i de danske og norske rigsarkiver (s. 244-246) og Margolinskys *Beskrivelse af København Hagada* (s. 329).

OM FORFATTERNE

ROLENA ADORNO, f. 1942, ph.d. i spansk litteratur 1974. Reuben Post Halleck Professor of Spanish and Portuguese Literature ved Yale University. Hun har forestået den kritiske bearbejdning af Københavnerhåndskriftet til Guaman Pomas Nueva corónica, udgivet i tre bind i 1980, og siden analyseret skriftet i *Writing and Resistance in Colonial Peru*, 1986, 2. udg. 2000. Som specialist i spansk-amerikansk litteratur har hun desuden i 1999 udsendt en udgave af Álvar Núñez Cabeza de Vacas skildring af sin udforskning af Nordamerika i 1520'erne.

NIELS BARFOED, f. 1931, dr. phil. 1978 (litteraturvidenskab). Siden 2003 forsker på Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. udgivet *Ajournføringer. Litterær kritik*, 1966, *Omkring Niels Lyhne*, 1970, *Don Juan. En studie i dansk litteratur* (disputats), 1978, *Hotel Donau. Essay om det andet Europa*, 1989, *Magtens tavse tjener. En antologi om censur*, 1991, *I unåde. Peter P. Rohde og opgøret med kommunismen*, 2001, *En kriger. Portræt af Ole Lippmann*, udk. okt. 2005.

RUTH BENTZEN, f. 1932, cand. mag. i engelsk og latin 1962, fhv. forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek. Har udgivet *Ung Sprogforsker på Rejse. Breve fra og til Holger Pedersen 1892-96*, 1994.

IVAN BOSERUP, f. 1944, cand. mag. 1969 (klassisk filologi). Forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek 1969, afdelingsleder 1987, overarkivar (leder af Håndskriftafdelingen) 1999. Har skrevet om tekst- og overleveringshistoriske emner og om den klassiske filologis historie i Danmark efter 1800.

MORTEN FINK-JENSEN, f. 1969, ph.d. 2002 (historie). Adjunkt ved Afdeling for Historie, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet. Har især forsket i videnskabens og religionens mentalitets- og kulturhistorie i tiden efter reformationen, og har foruden tidsskriftsartikler og bidrag til antologier skrevet bogen *Fornuften under troens bydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*, 2004.

HENRIK HORTSBØLL, f. 1952, dr. phil. 1999 (historie). Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek fra 1994. Har bl.a. skrevet om dansk historiografi og kultur- og mediehistorie, har skrevet disputatsen *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*, 1999.

HARALD ILSØE, f. 1933, cand. mag. 1960 (historie og latin). Fhv. seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. skrevet *Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700*, 1963, *555 danske selvbiografier og erindringer*, 1987, *Bogtrykkerne i København ca. 1600-1810*, 1992, *På papir, pergament og palmeblade... Skatte i Det Kongelige Bibliotek*, 1993, *Det Kongelige Bibliotek i støbeskeen*, 1-2, 1999.

EVA-MARIA JANSSON, f. 1963, fil. dr. 1999 i Lund (judaistik). Forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. udg. *The Message of a Mitsvah. The mezuzah in Rabbinic Literature*, 1999.

AAGE JØRGENSEN, f. 1938, cand.art., lektor ved Langkær Gymnasium 1975-2002. Har udgivet en række forfatterbibliografier (Oehlenschläger, Grundtvig, H.C. Andersen, Kierkegaard, Johannes V. Jensen, Tom Kristensen, Karen Blixen, Klaus Rifbjerg), samt *Dansk litteraturhistorisk bibliografi 1967-1986*, 1989, videreført efterfølgende og nu nettilgængelig (www.dlb.dansklf.dk), og talrige litteraturvidenskabelige værker.

KNUD ARNE JÜRGENSEN, f. 1952, dr. phil. (ballet- og musikvidenskab). Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek og leder af Dramatisk Bibliotek. Har publiceret flere bøger om Bournonville-traditionens tilblivelseshistorie og skrevet disputats om Giuseppe Verdis balletmusik samt redigeret flere udstillinger, senest *Digterens Teaterdrømme – H. C. Andersen og Teatret*, 2005.

BADELOCH NOLDUS, f. 1970, ph.d. (kunsthistorie) 2002, Universiteit Utrecht. Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek siden 2003, hvor hun arbejder på projektet *Double Agents: Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*, samt forskningslektor ved Universiteit Leiden siden 2002. Har bl.a. publiceret, *Trade in Good Taste. Relations in Architecture and Culture between the Dutch Republic and the Baltic World in the Seventeenth Century*, 2004.

ERIK PETERSEN, f. 1948, dr. phil. 1998 (klassisk filologi). Forskningsbibliotekar 1977, senere seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. skrevet om forskellige aspekter af den latinske litteratur indtil nyere tid, om vesterlandsk kodikologi og om den klassiske filologis historie. Har bl.a. udg. disputatsen *Intellectum liberare. Johan Albert Fabricius – en humanist i Europa*, 1-2, 1998, og *Levende ord og billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark*, 1. Katalog & 2. Essays, 1999.

JON STEWART, f. 1961, ph.d. (filosofi) 1992, University of California, San Diego, USA. Dr. teol. 2003 Det Teologisk Fakultet, Københavns Universitet. Forskningslektor på Søren Kierkegaard Forskningscenteret siden 1996. Udgiver

---

af rækkerne: "Texts from Golden Age Denmark" og "Kierkegaard Research: Sources, Reception and Resources" (SHF-projekt).

INGER SØRENSEN, f. 1944, cand. phil. (musikvidenskab), forskningsbibliotekar, seniorforsker ved Danmarks Pædagogiske Bibliotek. Har bl.a. publiceret *Gads Operaleksikon*, 2. udg. 1999, *J.P.E. Hartmann og hans kreds. En komponistfamilies breve*, 1-4, 1999-2002, *Hartmann – et dansk komponistdynasti*, 1999, *Niels W. Gade – et dansk verdensnavn*, 2002 og *H.C. Andersen og komponisterne*, 2005.

PERSONREGISTER

A

Abella, Manuel 120
 Abildgaard, P.C. 387
 Abrahams, N.C.L. 34f., 42
 Achilleus 67
 Acosta, José de 108
 Adarzo y Santander, Gabriel 113, 114
 Adorno, Rolena 153, 218, 220
 Agenna, Emanuel 274
 Aken, Hans van 261
 Albert af Stade 498
 Albornoz, Cristóbal de 221
 Albøge, Gordon 506-510
 Alcedo y Herrera, Antonio de 116
 Aldana, Lorenzo de 223
 Alhazen, arabisk filosof 71
 Altamira y Creveca, Rafael 470
 Ampius, Gaius 34f., 42
 Ancher, Peder Kofod 385, 410
 Andersen, Dines 482
 Andersen, H.C. 439-443, 445-460,
 464, 507, 516
 Andersen, J.O. 101
 Andersen, Vilhelm 469, 476, 487
 Angel, Philip 267
 Anjou, Charles d' 37
 Anello Oliva, Giovanni 130
 Ansgar 15
 Antonio, Nicolás 113f., 116f., 136
 Antonius, Wilhelm 81
 Appelboom, Harald 271, 274
 Arcos, María 126, 128f.
 Aristoteles 43, 66, 77, 100
 Arrebo, Anders 96

Ascensius, Jodocus Badius 28, 42

Ascoli, Enoch d' 17

Atahualpa Inca 223f.

Augustinus 43

Aurelius, Marcus 34f., 42

Avril, Francois 38

B

Bagge, Christian 389

Baillie, J.B. 482

Balhorn, Johan 66

Ballesteros Gaibrois, Manuel 109,
 111, 118, 122, 136-143, 163, 170,
 173f., 194, 207, 211, 219

Barcia, Andrés González de 116, 122

Bardewijck, H.L. 406f.

Barthold, J.C. 387

Bartholdy, Felix Mendelssohn 428-434,
 437f.

Bartholin, Caspar 85

Bartholin, Jacob Casparsen 86

Bartholin, Rasmus 85

Bartholin, Thomas 85

Batteaux, Abbé Charles 375

Battus, Levinus 74

Baudelaire, Charles 471

Bayle, Constantino 109f., 116, 122,
 128ff., 132, 135ff., 141ff., 156f.,
 167, 171, 174f., 187f., 190ff., 194

Beatriz Clara Coya 175

Beaujouan, Guy 121

Beck, David 268

Becke, Jost von der 504

Behrend, William 437

- Bellarmino, Roberto 80, 99
 Bellini, Vincenzo 445
 Benedicht, Lorentz 65, 70f., 74f.
 Berge, Kjell Lars 374
 Bergson, Henri 469, 489, 494
 Bersuire, Pierre 30, 32, 35, 42
 Bertelsen, Jens 86, 103
 Betanzos, Juan de 130
 Beuther, Michael 501
 Bie, Jacob Christian 380ff., 407ff., 413
 Biering, Christian 394
 Bilderbeec, Thomas 272
 Billanovich, Giuseppe 10
 Bille, Anders 92
 Bille, Sten 71
 Birch, Knud 387
 Bircherod, Jens 97
 Birkelund, Palle 354
 Bischoff, Bernard 12f., 41
 Bjørnson, Bjørnstjerne 473, 476
 Blicher, Ernestine 507
 Blicher, Steen Steensen 506-510
 Bloemart, Samuel 271
 Blon, Cornelius le 263, 273
 Blon, Jorgen le 273
 Blon, Michel le 260, 262, 264f.,
 267-275
 Bodin, Jean 89, 90f., 94, 105
 Boëthius 43
 Boissiers, Gaston 470
 Bojer, Johan 474
 Bomberg, Daniel 514
 Bonaparte, Joseph 121
 Bonner, William 345, 348f.
 Bonnesen, Johannes 286
 Borch, Ole 25, 28f., 41
 Borchsenius, Otto 467
 Bording, Jakob 504
 Borschl, Levinus von 504
 Boström, C.J. 471, 480
 Boswell, James 282
 Bournonville, August 439ff.,
 445-460, 464
 Bowne, Gordon Parker 470
 Bracciolini, Poggio 15-19, 41
 Brahe, Tycho 71, 504
 Brandes, Georg 469, 471, 473, 475,
 479ff., 490f., 493
 Brandt, Encwold 400
 Brask, Peter 510
 Braunius, Georg 498, 504
 Bredal, Frederik 450
 Breton, Hector le 342
 Brun, Martin 387, 392, 394ff., 399, 407
 Bruun, Chr. 29, 34f., 42
 Budde, Susanne 355
 Bueri, Gherado de 16
 Burch, Jonas Jansz van der 265
 Bynch, Josias Leopold 394, 407f.
 Böhme, J.A. 436
- C**
- Calvin, Jean 76
 Camerarius, Ludwig 263f., 267, 271, 274
 Capranica, Domenico 17
 Cardenas y Valda, Lorenza de 116
 Caroline Mathilde, dronning 402, 406
 Caselius, Johannes 504
 Cassiodorus 45
 Cato, Marcus Porcius 31f.
 Chaleron den yngre, Sir Thomas 93f.
 Chamberlain, Houston Stewart 470
 Chapman, Christopher 283, 285,
 291, 293, 299, 301-305, 308f.,
 312f., 315, 317, 319f., 322, 325ff.,
 329f., 332f., 337, 339f., 345,
 347-350, 358, 369
 Chapman, George 312
 Chapman, Nathaniel 312
 Cárdenas Bunsen, José 173
 Charisius, Jonas 261f., 271
 Charles 2. 270

- Charles 4. 120
 Chilianus 65
 Chimpo Coya 162, 166f.
 Christian 3. 80
 Christian 4. 63, 66, 76, 79, 83, 86,
     94, 96, 102, 105f., 260ff., 266,
     270f., 274f., 500, 504
 Christian 7. 389, 391, 404, 412
 Christina, dronning 265
 Chuquillantú 169ff., 208f.
 Churchill, Winston 469
 Chytræus, Nathan 504
 Cicero 40, 66
 Cieza de León, Pedro de 130
 Clarke, S 278
 Clarkson, Christopher 48
 Clavus, Claudius 19
 Cleomenes 38
 Cleonymus 36ff., 40, 42
 Cobo, Bernabé 130
 Colbert, J.B. 341
 Collen, Ludolf von 83
 Collijn, Isak 504
 Collin, Christian 475f., 487
 Collin, Edward 425, 429f., 432,
     435-438
 Colón, Hernando 117
 Colonna, Landolfo 30, 32
 Colonna, Prospero 17, 18
 Commines, Philippe de 87-91
 Comte, Auguste 474
 Condarco Morales, Ramiro 109,
     216, 219, 222
 Conway, Robertus Seymour 23, 28, 41
 Copernicus 68, 71
 Coppini, Francesco 16
 Cornelisz, Hendrik 265
 Corvinus, Mathias 16
 Cromwell, Oliver 401
 Cummins, Tom 217
 Cusanus, Nicolaus 12
 Cypræus, Paul 85
 Cæsar 40
- D**
- Dahlén, Carl 441
 Dall, Birgitte 50f., 288
 Danneskiold-Samsøe, Christian 20, 24
 Darnton, Robert 375
 Darwin, Charles 487
 David, C.N. 509
 David, Carl 470
 Davidson, William L. 482f.
 Denman, Henrik 416
 Diana af Poitiers 341
 Díaz del Castillo, Bernal 114f.
 Dibdin, Thomas Frognalt 280
 Dietrich, Sebastian 68
 Dieussart, Francois 270
 Dijck, Anthoni van 268
 Dijck, Jacob van 263f.
 Dionysios fra Halikarnassos 66
 Donizetti, Gaetano 445
 Doré, Johanna 270
 Dou, Gerrit 266
 Douglas, Robert Langton 470
 Dousa, Janus 83, 504
 Dowland, John 274
 Drachmann, A.B. 482
 Drachmann, Holger 475
 Drakenborch, Arnold 24, 26, 41
 Dreznitz, Samuel Hirsch 515
 Dubrowski, P. 13
 Dumas, Alexandre 456f.
 Durrieu, Paul 37, 42
 Dusseuil, Augustin 342
 Dybvad, Christoffer 63f., 76, 80,
     82-97, 99ff., 103f., 106
 Dybvad, Erik 63-67, 72-75, 79, 102, 104f.
 Dybvad, Jørgen 63ff., 68-71, 73-82,
     84-87, 89, 93f., 96-99, 102-105
 Dybvad, Jørgen Jørgensen 63, 83,

86f., 97-103, 105f.
 Dürer, Albrecht 268
 Dysse, Johan Arnd 386

E

Eckardt, Lauritz 444
 Ehrencron-Müller, H. 395
 Ekhard, Frederik 516
 Elberling, C. 341
 Elisabeth I. 266
 Elliott, Thomas 283, 285f., 290f.,
 293f., 299, 301-306, 308f., 312f.,
 315, 345, 347f., 358, 369
 Enguidanos Requena, Miguel 121, 137
 Erichsen, John 515
 Eriksen, Christoffer 64
 Erslew, T.H. 415
 Espmark, Kjell 467
 Este, Leonello d' 16
 Eucken, Rudolf 469, 471, 494
 Eugenius 4. 17
 Euklid 71
 Euripides 66
 Euw, Anton von 140
 Eve, Clove 341
 Ewald, Johannes 373, 446

F

Fabre, Jean Henri 487
 Fabricius, Johann Albert 24
 Fabricius, Knud 91
 Faguet, Émile 470, 488
 Ferslev, Christian 444
 Filip 5. af Makedonien 31, 34f.
 Findsdatter, Anne 88
 Findsen, Jesper 80
 Fogazzaro, Antonio 471
 Foss, Desiderius 88
 Foucault, Nicolas Joseph 342
 Fouillée, Alfred 470
 Fouquet, Jean 38, 42

France, Anatole 472
 Frederik 2. 70f., 75, 77, 497f., 501
 Frederik 5. 389
 Frederik 6. 406, 413, 444
 Fridericia, J.A. 482, 487
 Friedrich Wilhelm 4. 432
 Friedrich Wilhelm, kurfyrste af
 Brandenburg 266, 270
 Friis, Christen (til Kragerup) 92
 Friis, Christian (til Borreby) 83, 86, 95
 Friis, Johan 69
 Friis, Mogens 90
 Friis, Niels 90
 Fröhlich, J.F. 436, 445
 Fugger, Anton 504

G

Gade, Dagmar 436
 Gade, Niels W. 435-438
 Galdós, Benito Pérez 493
 Garcia de Loyola, Martín 109, 175,
 184, 192, 196
 Gardie, Magnus Gabriel de la 272
 Gasca, Pedro de la 118
 Gebauer, J.C. 427
 Gelstrup, Peder Nielsen 93
 Gerlach, Syngemester 459
 Gerson, George 426
 Gertz, M. Cl. 482
 Giustiniani, Paolo 17, 41
 Gjellerup, Karl 473-476, 481, 48 8f., 493ff.
 Gläser, Franz Joseph 447, 449, 463
 Goethe, Johann Wolfgang von 455
 Gomarus, Franciscus 76
 Gómez, Felipe 124
 González Dávila, Gil 114
 González de la Rosa, Manuel 110,
 124, 126-135
 Gormann, Johann 99ff.
 Gozzi, Carlo 442
 Gracia, Doña 517f.

- Gram, Hans 24, 26, 28f., 41
 Graswinckel, Theodorus 272
 Grave, Immanuel Christian 384
 Grønbech, Vilhelm 469, 474, 489
 Guaman Mallque de Ayala, Martín
   172, 216f., 222
 Guaman Poma de Ayala, Felipe
   107-112, 150, 153, 163f., 172-175,
   188f., 191-195, 197ff., 208-225,
   241, 246, 255-258
 Gucht, Maximilian van der 268
 Gudenrath, J.J. 28
 Guldberg, Ove Høegh 382f., 385
 Gustav 2. Adolf 259, 261, 264-266
 Gutterwitz, Andreas 65, 70f., 77
 Gyl dendal, Søren 377f., 409
 Gyl denstjerne, Knud 92, 103
 Günz burg, Shimon Levi 514f.
- H**
- Hadoard 13, 15, 41
 Hallager, Morten 378, 387
 Hallifax, John 401
 Halter, Marek 517f.
 Hameln, Glückel von 514
 Hammerich, Angul 428
 Hannibal 23, 40
 Hans d.y. af Holsten 68
 Hansen, C.J. 434f.
 Hansen, Chresten 97
 Hansen, Christian 444
 Hansen, Jørgen Christian 446
 Harcourt, Guillaume d' 37
 Harley, Edward 277-281, 283, 285,
   290, 302, 304ff., 308f., 311ff., 315,
   329f., 340ff., 347, 349, 351, 356f.,
   363, 369
 Harley, Robert 278f., 357
 Harnack, Adolf 470
 Harpestreng, Henrik 54
 Harth, Helene 19
- Hartmann, J.P.E. 425, 427f., 434,
   439-443, 445, 450-456, 459, 464
 Hauptmann, Gerhart 487
 Haven, F.C. von 514
 Haxen, Ulf 514, 517f.
 Hegel, G.W.F. 416f., 419
 Hegelund, Peder 66
 Heiberg, J.L. 417, 419, 427, 482
 Heidenstam, Verner von 488, 494f.
 Heinsius, Daniel 83
 Heldvad, Niels 95f.
 Helk, Vello 80
 Hellfried, Johan Carl Fr. von 390
 Helsted, Carl 434-438
 Helsted, Edward 427, 456
 Helsted, Gustav 437
 Helwerskov! 51
 Hemmingsen, Hans 77
 Hemmingsen, Niels 75f., 96, 504
 Hendrik, Frederik 263
 Henri 2. 341
 Henri 3. 341
 Henri 4. 266, 342,
 Henrik, Abbot 51
 Henry, prins af Wales 83
 Hertz, Henrik 427
 Heyman, Philip 515
 Hickes, George 278
 Hielmstjerne, Henrik 376
 Hieronymos af Kardia 66
 Hieronymus 7
 Hildebrand, Hans 480
 Hipparchos 71, 87
 Hjärne, Harald 488, 493
 Hoim, Otto von 505
 Holbein, Hans 268
 Holberg, Ludvig 385, 389, 395,
   453ff., 479
 Holck, Hans 402
 Holm, Edvard 373
 Holm, Vilhelm Christian 458

Holmskjold, Johan Thodor 349
 Homer 66f., 375
 Hoppener, Johann 96
 Horatius Cocles 40
 Horats 66
 Horatius Cocles 9f., 12, 41
 Howe, Ellic 285
 Huascar Inca 169ff., 208f., 223f.
 Huitfeldt, Arild 73
 Hume, David 375, 410
 Huayna Capac 175
 Høecke, Poul Herman 378
 Høept, Frederik 459
 Høffding, Harald 465, 469, 474-483,
 485-495

I

Ibsen, Henrik 471, 473
 Ilsøe, Harald 349, 358
 Ilsøe, Ingrid 358
 Imbelloni, José 138ff.
 Inca Roca 218
 Isokrates 66
 Israel, Menassch ben 512, 516
 Isaacsz, Johannes 261
 Isaacsz, Pieter 259f., 262, 273ff.

J

Jacobsen, Mette 51
 James 1. af England 83f.
 James 6. af Skotland 94
 James, William 476
 Jean 2. (le Bon) 30
 Jespersdatter, Kirsten 80
 Jespersen, Karen 508
 Jespersen, Otto 482
 Jiménez de la Espada, Marcos 110,
 118, 121-124, 127f., 130, 136, 148
 Jodl, Friedrich 482
 Johan Adolf af Gottorp 503f.
 Johnson, J. 341, 344

Johnson, Samuel 282
 Jordaens, Jacob 268
 Jul, Knud 54
 Juliane Marie, dronning 406, 413
 Julius 2. 518
 Junge, Joachim 26, 28, 42
 Jæger, Laurits 381
 Jørgensen, Ellen 8, 29, 46
 Jørgensen, Harald 374
 Jørgensen, Aage 466

K

Kaiser, James J. 36
 Kall, Abraham 28f., 278, 363, 371
 Kant, Immanuel 480
 Karlfeldt, Erik Axel 471, 480, 488, 493
 Kierkegaard, Søren 425, 480
 Kipling, Rudyard 472
 Knudsen, Jakob 474f., 487, 490, 493f.
 Kornerup, Bjørn 75, 78
 Krabbe, Erik 14
 Kraus, H.P. 137, 140f.
 Kreich, Laurentius 505
 Kuhlau, Friedrich 427
 Køge, Anders Pedersen 72
 Kaas, Niels 69f., 77, 498, 501f., 505

L

Lachmann 10
 Lachner, Franz 426
 Laevinus, Marcus Valerius 34, 42
 Lagerlöf, Selma 471ff.
 Lange, H.O. 374
 Langebek, Jacob 373, 391, 403, 407, 502
 Larchér, Pierre Joseph 445, 450
 Latta, R. 482, 484
 Laursen, John Christian 374
 Lavisé, Ernest 470, 487
 Lehmann, Edward 443f., 461ff.
 Lehmann, Paul 10, 12f.
 Lemvig, Anders 65

- León Pinelo, Antonio Rodríguez de 115f., 122
 Liebe, Emilie 444
 Livius, Titus 7-10, 13, 15-18, 20, 23, 25, 29-32, 34ff., 38, 40ff.
 Loaysa, Francisco de 134
 Loménie, Louis Henri de 342
 Lorck, J.H. 425
 Lucretius, Titus 9
 Ludvig 11. 87
 Ludvig 13. 342
 Ludvig 14. 30
 Ludwig, Irene 137
 Ludwig, Peter 137
 Lund, Christen Hansen 101
 Luther, Martin 76
 Luxdorph, Bolle Willum 371, 374-378, 380, 382, 385f., 389, 391, 395, 397, 399f., 404, 406, 410, 412f.
 Luxembourg, Isabelle de 37
 Lyschander, Claus Christoffersen 65
 Lütkens, Frederik 24
- M**
- Madsdatter, Mette 103
 Madsen, Mette 88
 Madsen, Victor 284, 290, 299, 303-306, 308f., 311ff., 317, 330, 340, 343f., 348, 356f., 369
 Maeterlinck, Maurice 473, 481
 Maittaire, Michael 280
 Malling, Otto 435
 Mama Ocllo 209
 Manco Capac Inca 219
 Mander, Karel van (d.y.) 265
 Mander, Karel van 266
 Mansfeld, Ernst von 504
 Manzoni, Alessandro 447
 Maria Elenora 266
 Markham, Clements 131ff.
 Martfelt, Christian 381ff.
 Martin 5. 17
 Martini, Jacob 101f.
 Marx, Karl 514
 Matthison-Hansen, Hans 427
 Mauer, Philip 505
 Mayr, Simone 441
 McGuire, Patrick 51
 McTaggart, John Ellis 482
 Mearne, Charles 285
 Mearne, Samuel 285f.
 Medici, Cosimo de 16
 Meier, Albert 500, 504
 Meisner, Balthasar 99f., 102
 Melanchton, F. 68, 73, 76
 Melin, Karl Alfred 472, 480, 493
 Mendizábal Losack, Emilio 109, 194
 Merian, Matthæus 268
 Merula, Paulus 83
 Mettrie, J.O. de la 396f., 413
 Mikkelsen, Hans 67, 102, 500, 505
 Minckwitz, Ehrenfried von 505
 Minutiis, Minutius de 505
 Mithobius, Hector 75
 Molbech, C. 286, 299, 342, 345, 351, 353f.
 Moldenhawer, D.G. 283, 343
 Molina, Cristóbal de 130
 Moller, Johannes 498, 502
 Moller, Olaus 498, 502
 Moltke, A.G. 380
 Mommsen, Theodor 469f.
 Monroy, Joel L. 142f.
 Montesino, Fernando de 130, 139
 Montesquieu, C. 385
 Morande, Charles Theveneau de 375
 Moriau, Antoine 30
 Morley, John 470
 Muñoz, Juan Bautista 113, 116-124, 126-129, 136, 142f., 169f.
 Murra, John 216, 219f.
 Murúa, Fray Martín de 107-117,

- 119, 122ff., 127f., 130-136, 138, 140f., 144f., 147, 162f., 169f., 172, 175-179, 184ff., 188, 192f., 195f., 198, 200, 202f., 205-225, 234f., 246, 255-258
- Musculus, Wolfgang 76
- Muzerelle, Denis 48
- Münter, Balthasar 397, 399f.
- Møller, Poul Martin 415-419, 424
- Møllmann, Bernhard 29, 278, 349
- N**
- Nassau, Frederik Hendrik van 270
- Nassau, Louise Henriette van 266
- Nassau, Maurits van 263
- Navarro, Andrés 118
- Neander, J.A.W. 416
- Neander, Michael 505
- Niccoli, Niccolò 15f., 18, 41
- Nicolaus 16f., 19, 41
- Nicolson, W. 280
- Niebuhr, Carsten 389, 511
- Nielsen, Lauritz 55ff., 72, 77, 498
- Nielsen, Rasmus 480
- Nixon, H.M. 283f., 286, 288, 290, 301, 312f., 319, 329, 333, 337, 339f., 345, 369
- Nobel, Alfred 465-468, 471f., 490, 495
- Nordenfalk, Carl 37f., 42
- Norström, Vitalis 489ff., 495
- Nyrop, Jens Larsen 444
- Nyrop, Kristoffer 482
- O**
- O'Brien, Pablo 110
- Octavian 40
- Ogilvie, Robert Maxwell 10, 12, 28, 41f.
- Olavsén, John 384
- Oldham, J.B. 312
- Olmo Ignacio del 133f.
- Olsen, Frederik Christian 415, 424
- Olsen, Kåre 37f., 42
- Onslow, George 427
- Orville, Jacques Phillippe d' 24
- Osborne, Thomas 278, 281f., 284, 286, 288, 341, 343, 354
- Ossio, Juan M. 107, 110f., 118f., 135, 142-147, 150, 157, 163, 169-174, 177, 187f., 191, 193-196, 203, 207, 210-218, 220f., 255ff.
- Ovidio, Francesco d' 470
- Oviedo, Gonzalo Fernández de 117
- Oxe, Albert 71
- Oxe, Peder 69, 71, 77, 106
- Oxe, Pernille 71
- Oxenstierna, Axel 259-269, 271ff., 275
- Oxenstierna, Gabriel Gabrielsson 272
- Oxenstierna, Johann Axelsson 272
- P**
- Pachacuti Inca 138, 218
- Pachacuti Yupanqui 138
- Palma, Ricardo 133
- Paris, Gaston 470
- Parsberg, Manderup 77, 505
- Paslick, Caspar 505
- Pastor Fustér, Justo 120
- Paul 3. 517f.
- Paul 4. 518
- Paulli, Holger Simon 456
- Pedersen, Holger 487
- Pereda Ruiz de la Peña, Castor 126
- Petersen, Magnus 448, 463
- Petrarca, Francesco 30, 32
- Peucer, Caspar 68
- Pflug, F.A. 386
- Philibert, Claude 376, 390, 412
- Philip 2. 177
- Philip 3. 175, 215
- Philip af Pommern 505
- Phister, J.F. 381
- Phister, Ludvig 444

- Pietersz, Aert 262
Pietschmann, Richard 222
Pindar 66
Pizarro, Francisco 223
Plantin, Christopher 502f.
Platon 66, 480
Plautus 66
Plinius 66, 87
Pollio, C. Asinius 7
Polo de Ondegardo, Juan 130
Polo, José Toribio 133
Pontoppidan, Erik 381, 399
Pontoppidan, Henrik 474, 476, 487,
493, 495
Pope, A. 279
Porrás Barrenechea, Raúl 118f.,
122, 128f.
Porsenna, Lars 9
Potter, Ludolf 84
Prahl, Niels 376, 402f., 407f.
Prescott, William Hickling 133
Pringle-Pattison, A. Seth 482, 484
Proft, C.G. 407
Proite, Jan 70
Ptolemaios 71, 87
Pärssinen, Martti 190f.
Paaske, Niels 81, 91f., 95
- R**
Raba Ocllo 208f.
Raleigh, Walter 266
Ramírez de Prado, Lorenzo 113-118
Rantzau, Daniel 497
Rantzau, Henrik 497-503
Rantzau, Johan 497
Rasmussen, Knud 469
Recke, Ernst von der 473ff., 480f.,
487ff., 493
Reimarus, J.A.H. 383
Reineccius, Reiner 505
Reinhold, Erasmus 71
Rembrandt van Rijn 516
Remón, Alonso 114f.
Remus 40
Renouvier, Charles 470
Resen, Hans Poulsen 63, 76, 80,
83f., 89, 95, 98-101
Resen, Peder 76
Revuelta González, Manuel 125
Reynolds, L.D. 7
Riber, Christen Hansen 103
Richt, A. 482
Riise, Christian 425
Ripelin, Hugo 50
Rivière, Ernest 130
Rochechouart, Francois de 38
Rolland, Romain 493
Román y Zamora, Jerónimo 164,
176, 190, 198
Romero, Carlos 133
Romero Ortiz, Antonio 124
Romulus 40
Rosenkrantz, Holger (den Lærde)
75, 101
Rosenkrantz, Jacob 90f.
Rosenkrantz, Jørgen 505
Rosenlund, Søren 387, 390
Rosensparre, Oluf 70, 93
Rossini, G. 445
Rostgaard, Frederik 20, 24, 41,
279f., 389
Rothe, Johann Gottlob 381, 409
Rotlöben, Johann 100
Rousseau, J.J. 375
Rowe, John 139-144, 167-172, 174,
216, 219
Rubens, Peter Paul 268
Rud, Johannes 70
Rud, Knud 70
Runberg, Johan Ludvig 471
Rung, Henrik 427, 446
Russell, Bertrand 469, 494

- Rutgers, Jan 259f., 263
 Rørdam, Holger Frederik 64, 78,
 83, 91-95
- S**
- Sabatier, Auguste 470
 Sabatier, Paul 470
 Sáenz de Santa Maria, Carmelo 114
 Sahlgreen, Louise 444
 San Cecilio, Pedro de 114
 Sandrart, Joachim von 268, 270
 Santacruz Pachacutí, Juan de 130
 Santo Tomás, Domingo de 108
 Sañudo, Julio 133
 Schall, Claus 441
 Schall, Margrethe 440f.
 Schéele, Franz von 476, 478f., 487,
 490, 495
 Scheffer, F.C. 394
 Scheibe, Johan Adolph 389f.
 Schelling, F.W.J. 480
 Schiøning, Gerhard 373
 Schleich, Clemens 68, 76
 Schleiermacher, Friedrich 416
 Schneider, Friedrich 428, 430, 432f.,
 438
 Schow, Hans Thomsen 92
 Schram, Peter 444
 Schumacher, Jens Reimert 385
 Schumann, Robert 437, 442f.
 Schück, Henrik 490
 Schytte, Andreas 373
 Schöne, Antonius 68, 76
 Schönherr, Karl 487
 Scipio 40
 Scott, Walter 425
 Seth, James 482
 Sheppard, Jenny 47
 Sibbern, Frederik Christian 418
 Siboni, Giuseppe 441, 444
 Siefat, Michal 70
 Simonsen, Cathrine Elisabeth 445
 Simonsen, Cora 518
 Simonsen, David 512, 516
 Sinklar, Anders 93
 Skovgaard, Johanne 501f.
 Slange, Niels 96
 Smedesvend, Ole 395, 397
 Snoilsky, Carl 471
 Sohlman, Ragnar 466
 Soncino, Gershom 514, 516f.
 Sorel, Albert 470
 Sorgen, Leonard van 260f.
 Sorley, W.R. 482, 484
 Sparkes, William 312
 Spencer, Charles 279
 Spencer, Herbert 474, 491
 Spiegel, Jeremias 99
 Spierinck, Aert 267
 Spierinck, Francois 265f.
 Spierinck, Isaac 266
 Spierinck, Peter 260, 263, 265-267,
 269-272., 274
 Spinoza, B. 396f., 413
 Spitteler, Carl 487, 489
 Spohr, Louis 428ff., 432f., 438, 443
 Steele, Jane 284, 286, 290, 294, 299,
 305, 309, 313
 Steele, Robert 285, 290, 312
 Steffen, Henrik 416
 Stein, A.F. 378
 Stephanus, Johannes 83
 Stevin, Simon 82
 Stockelmann, Hans 78
 Storm, Gustav 19
 Strindberg, August 471
 Struensee, J.F. 378, 387, 391ff.,
 399-403, 406, 412f.
 Suhm, P.F. 277, 288, 341, 371, 373,
 376, 381, 384f., 389, 403f., 407,
 410, 413
 Suttner, Bertha von 465

- Svare, Lars Nielsen 378
Svensson, Anders 261, 275
Swaen, Thomas van 272
Sweelinck, Jan 271
Swinburne, Algernon Charles 471f.
Szirmai, Joseph 48
Sørensen, Clemen 88
Sørensen, Knud 507, 510
Sørensen, Thomas 92
- T**
Tagore, Rabindranath 488
Tandrup, Leo 262
Tarquinius Superbus 9
Tavira y Almazán, Antonio 120
Tegnér, Esaias 471f., 493
Temler, C.F. 278, 305
Tetens, Peder 397
Thestrup, Frederik 50
Thiele, Johan Rudolph 376, 378,
381, 384, 397, 400, 408, 412
Thomsen, Holger 487
Thorvaldsen, Bertel 444
Thott, Birgitte 90
Thott, Otto 30f., 42, 277f., 282ff.,
288, 290, 303, 305f., 308f., 311ff.,
330, 340f., 343, 347, 354, 356, 358,
363, 369, 376, 512
Thura, Christian 376, 387, 407f., 413
Tibbon, Samuel Ibn 515
Titu Cusi Yupanqui 130
Tode, Johan Clemens 407, 409f.
Toledo, Francisco de 175, 215, 223f.
Tolstoj, Leo 471
Tordsen, Mads 88
Tornekran, Henrik Christensen 51
Torrentius, Johannes 269
Tour d'Auvergne, Emmanuel Théodose
de la 30
Traggia, Joaquin 120
Trant, F.C. 383
Trelleborg, Jakob Pedersen 78
Treschov, Hermann 371
Troels-Lund, Troels Frederik 469,
473f., 482, 493
Trotzig, Peter 271
Tupac, Amaru 131, 170, 175, 192,
196, 199, 224
Tönnies, Ferdinand 482, 484f.
- U**
Ulfeldt, Jacob 261
Uriarte, José Eugenio de 130f.
Urne, Lave 71
Urne, Sidsel 71
Urteaga, Horacio 116, 127f.,
131-135
- V**
Valencia, Pedro de 119f.
Valerius, Publius 9
Vallery-Radot, René 470
Valverde, Vicente de 130
Vargas Ugarte, Rubén 125-129, 131f.
Vásquez Núñez, Guillermo 114
Vaudus, Joannes 14
Vedel, Valdemar 475f., 482, 486, 489f.
Vejle, Hans Knudsen 88f.
Vejle, Hans Sørensen 88f.
Velde, Willem van de 268, 272
Venusin, Jon Jakobsen 88
Verdi, Giuseppe 445
Vergil 66
Vetterlund, Fredrik 487f.
Vignaud, Henry 130
Villadsen, Peder 96
Vingaard, Mads 75
Viracocha Inca 138
Vischer, F.T. 471
Vitello, polsk filosof 71
Vitruvius 87
Vlieger, Simon de 272

Vognsen, Niels 86
 Voltaire, François-Marie Arouet de
   385, 410
 Vondel, Joost van den 264
 Vriendt, Frans de 262
 Vægter, Jeppe 395

W

Walde, Otto 86ff.
 Waldkirch, Henrik 81, 84, 98
 Walters, Carolus Flamstead 23, 28, 41
 Wandal, Peder Topp 383
 Wanley, Humfrey 278ff., 283, 290f.,
   302, 306, 308, 353
 Ward, James 482, 484
 Weber, Kirsten 50
 Wellesley, Sir Arthur, first duke of
   Wellington 121
 Werdenstein, Johan Georg von 505
 Werlauff, E.C. 278, 363
 Wessel, Johan Herman 373
 Wexschall, Friedrich 430
 Weyse, C.E.F. 425f.
 Wieland, Christoph Martin 375
 Wilkens, Claudius 475, 482
 Wilkes, John 401, 407, 413
 Winstrup, Peder Hansen 82ff.

Wirsén, C.D. 470-473, 476, 480f.,
   488, 495

Wolf, Johann Christian 24
 Wolf, Johann Christoph 24, 26, 29
 Wolff, Ernst af Stolberg 500, 503
 Woodmann, James 342
 Worm, Ole 92
 Wrangel, Carl Gustav 272
 Wright, C.E. 278, 283
 Wright, Ruth C. 278, 283

Y

Yehiel, Asher ben 516

Z

Zahn, Theodor 470
 Zeeberg, Peter 498, 500-503
 Zeuthen, Frederik 415-419, 421-424

Ø

Ørsted, A.S. 509

Å

Aakjær, Jeppe 474, 506